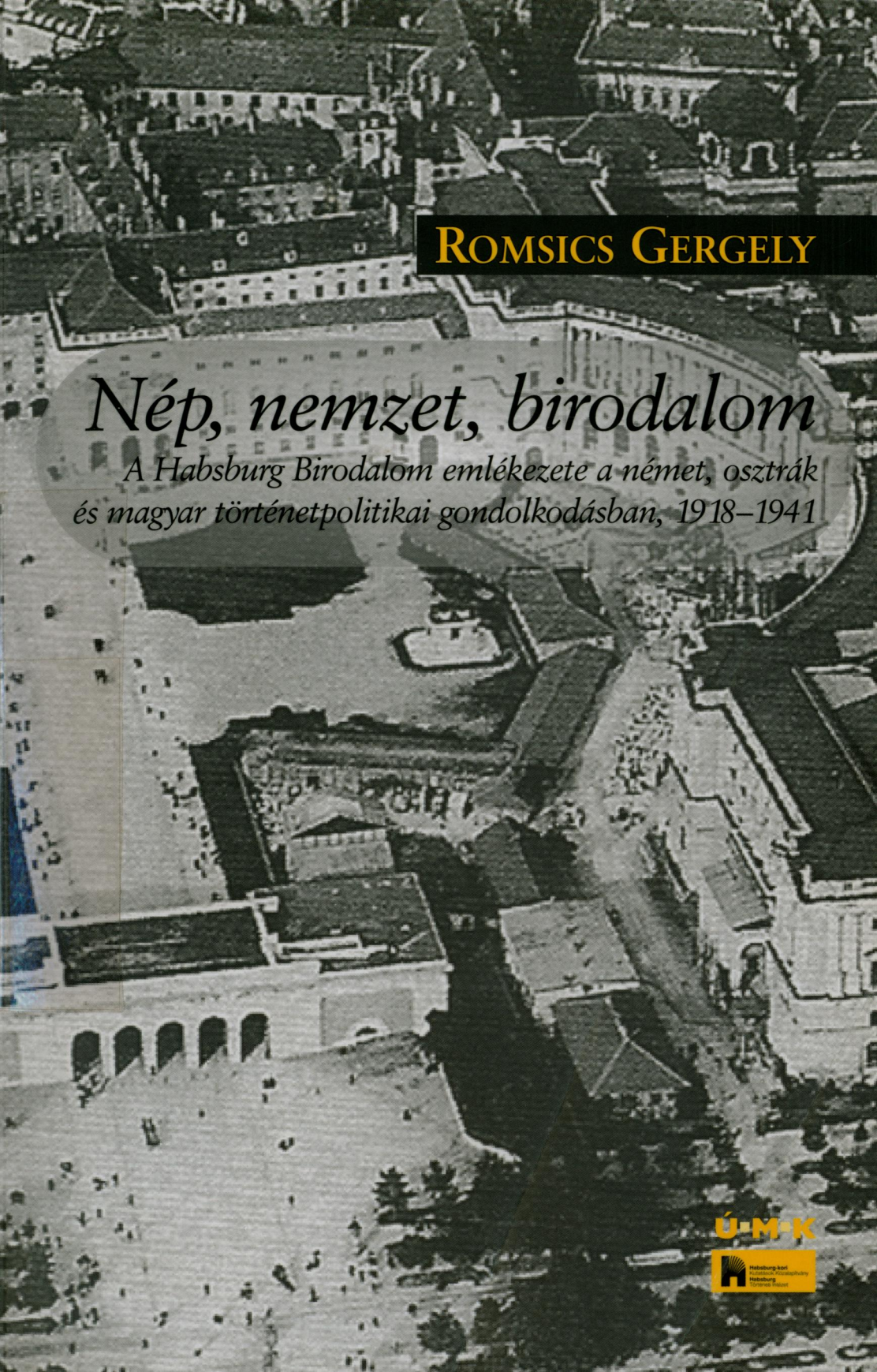

An aerial, black and white photograph of a historical city square, likely in Vienna. The square is dominated by a large, light-colored building with a curved facade, possibly a palace or government building. In the center of the square is a large, ornate fountain. The surrounding area is filled with other buildings, streets, and some trees. The overall scene depicts a well-planned urban environment from the early 20th century.

ROMSICS GERGELY

Nép, nemzet, birodalom

*A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák
és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*

Ú·M·K

A kötet megjelenését a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatta.

A szerző köszönetet mond a Zeit-Stiftung kutatásban nyújtott segítségével.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000808826

HABSBURG TÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK 9.

SOROZATSZERKESZTŐ GERŐ ANDRÁS

© Romsics Gergely, 2010

X 112665

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Nádori Attila
Borító- és könyvterv Rácz György

Készült a Kánai nyomdában
Felelős vezető Kánai József

ISSN 1789-7017
ISBN 978 963 287 027 4

ROMSICS GERGELY

Nép, nemzet, birodalom

A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák
és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941

ÚM K

Budapest, 2010

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	11
I. Bevezetés	13
I.1. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a két világháború közötti korszak közép-európai dilemmái	13
I.2. A történettudományi és politikai filozófiai kontextus	15
I.3. A források és az elemzés módszere	19
II. A németországi Ausztria-kép és a Habsburg-múlt értelmezései	29
II.1. A konzervatív forradalom és a völkisch gondolat hatása a német politikai és történeti gondolkodásra	29
<i>[Historizmus és völkisch gondolat]</i>	29
<i>[A későhistorizmus történelemszemlélete]</i>	33
<i>[A völkisch mozgalom és a konzervatív forradalom történelemfelfogása]</i>	38
<i>[A nép „segédfogalmai”: tér, birodalom, kolonizáció, Mitteleuropa]</i>	47
II.2 Ausztria és az ausztriaiság fogalma a birodalmi német gondolkodásban és múltértelmezésekben	59
<i>[A völkisch gondolat alternatív Ausztria-képének kialakulása]</i>	59
<i>[Törzs, Grenzland, Grenzkampf: Az ausztriaiság völkisch diskurzusának vezérfonala]</i>	64
<i>[A völkisch Ausztria-kép jellegzetes toposzai]</i>	69
II.3. A historizmus államcentrikus szemléletének Habsburg-képe	81
<i>[A kisémet teleológia és a német történelem dualisztikus értelmezése]</i>	81
<i>[A Habsburgok és a német egység]</i>	84
<i>[A felbomló birodalom és a nagynémet jövő]</i>	89

II.4 Az osztrák múlt völksich olvasata: a Habsburgok árulása	93
[A Habsburg történelem hőskorszaka és a későbbi korok baljós árnya: a völksich mesternarratíva kiindulópontjai]	93
[A kora 19. század: népi ébredés és a Habsburgok árulásának kora]	100
[A forradalmak kora és a Habsburgok második árulása]	105
[A német egység kora: Ausztria agóniája]	109
[A szükségszerű bukás története és a Habsburgok utolsó árulása]	115
[A völksich Habsburg-kép belnémet funkciói és jelentősége az osztrák és magyar gondolkodás szempontjából]	122
III. A Habsburgok emlékezete Ausztriában	141
III. 1. Az osztrák identitás és múlt dilemmái a politikai erőterben	141
[Az állam, amelyet senki sem akart: Német-Ausztria és az identitás kérdése 1918 után]	141
[Identitáspolitikák az osztrák jobboldalon]	145
[A völksich gondolat recepciója Ausztriában]	150
[A konzervatív reakció: identitáspolitikai mozgósítás a hivatásrendi államban]	152
III.2. A nagynémet diskurzus és a völksich gondolat Ausztriában	157
[A nagynémet diskurzus hordozórétege: a „honoráciorok”]	157
[Népiség- és Habsburg-toposzok az ausztriai nagynémet nyelvjátékban]	160
III.4. Utak a nemzetiszocializmushoz: a Habsburg-kép változásai három paradigmatikus életműben	172
[Életművek kettős kötésben: Šrbik, Bibl, Brehm]	172
[Heinrich von Šrbik és a birodalmi utópia felfedezése Metternich alakjában]	174
[A völksich gondolat megjelenése Šrbik életművében: A német egységtől a késői publicisztikáig]	178
[A nagynémet liberalizmus örökségének historiográfiája: Viktor Bibl]	183
[Bruno Brehm és a völksich nyelvjáték radikalizálódása]	190
III.5. Az Anschluss előtt és után: a nemzetiszocialista propaganda-irodalom Habsburg-képe	194
[A nemzetiszocializmus identitásprojektuma: egy hely osztrákoknak a (német) nap alatt]	194
[A nemzetiszocialista propaganda mesternarratívájának másik iránya: a Habsburg-állam elégtelensége és Károly „árulása” mint szimbólum]	200

[A náci előharcos-mítosz osztrák változata: Georg von Schönerer mint identitásmodell]	204
III.6. Osztrákságtudat és legitimista identitáspolitika a húszas években	211
[A húszas évek periferikus legitimizmusa és az osztrák identitás]	211
[A Habsburgok a szerepe az önálló osztrák történelemben]	216
III.7. Kultusz és politika útkeresései a húszas és harmincas években	224
[Az osztrák legitimizmus utópikus formája: a KVP a húszas években]	224
[A legitimizmus mint államfenntartó ideológia: a Reichsbund pozíciója és szerepe a húszas évek végétől]	228
III. 8. A Habsburgok emlékezete a hivatásrendi államban	235
[Az identitáspolitikai mozgósítás kísérlete	235
a harmincas évek Ausztriájában]	235
[A Habsburgok újrafelfedezése: történetpolitikai hangsúlyok a harmincas években]	242
[Középiskola és történetpolitika]	248
[Ideológia és utópia az Anschluss árnyékában]	255
IV. A Habsburgok és Ausztria a magyar múlttelbeszélésekben	279
IV.1. A tradicionális történelemszemlélet továbbélése a két világháború között	279
[A kuruc-labanc ellentét új megközelítésben]	279
[A világháborús vereség és a forradalmak hatása a magyar történeti gondolkodásra]	281
[A függetlenségi és az aulikus szemlélet közeledése a régimódi történetírásban]	284
[Párhuzamos olvasatok a Habsburg-magyar kapcsolatokról]	293
IV.2. A völksich történelemszemlélet hazai gyökerei	297
[Ideológiatörténeti előzmények]	297
[Politikai hatások: a nemzetiségi harcok történeti recepciója Trianon után]	300
[Milotay István és a szélsőjobboldal „nyitottsága” a német transzfer iránt]	302

IV.3. A német völkisch hatás jelentkezése a harmincas években	305
[A népiségtudomány paradigmaként történő azonosítása a magyar történetpolitikai gondolkodásban]	305
[Mályusz Elemér és a magyar népiségtörténet Habsburg-értelmezése]	311
[A német iértudomány hatása: Baráth Tibor]	319
IV.4. A népi írók völkisch csoportjának történetiszemlélete	324
[A népi írók mozgalma és a völkisch gondolat]	324
[A Habsburgok helye a népi írók történelemszemléletében]	326
IV.5. Szabó Dezső magyar „történetlírája”	330
[Szabó Dezső történelemfelfogása]	330
[A magyar történelem vezérfogalmai: élőködés és idegen hatás]	335
[1867 mint stratégiai metafora Szabó Dezső szövegeiben]	341
IV.6. Németh László: A megbomlott kelet-európai együttélés mítosza és a Habsburgok	348
[Németh László nép- és kultúrafelfogása]	348
[A kelet-európai közös múlt utópiája]	350
[A Habsburg-hatás tragikus nagyelbeszélése Németh László műveiben]	353
[A Habsburg-uralom legfontosabb társadalmi hatása és következménye: a kontraszelekció és a kiegyezés hibája]	358
[Németh László Szekfü-olvasata és a poszt-Habsburg fogalma]	362
IV.7. A birodalmi és emancipatorikus népiségtörténeti szemlélet átmeneti formái	368
[Bajcsy-Zsilinszky Endre szintézise népi emancipáció és népi imperializmus között]	368
[A Habsburgok a nyilas mozgalom szociálforradalmár diskurzusában: Málnási Ödön]	371
[Népiségtörténet kirekesztés nélkül: Szabó István]	375

IV.8. Szekfü Gyula magyar történeti szintézise és a Magyar Szemle reakciója a völkisch ideológia jelentkezésére	378
[Szekfü Gyula életművének historiográfiai helye]	378
[A Magyar történet]	383
[A külpolitikai realizmus és a Habsburg-örökség: Gratz Gusztáv]	387
[A Magyar Szemle mint az ellenállás helye]	390
[A Magyar Szemle körének Habsburg-képe]	392
[Az osztrák-magyar múlt a magyar történetpolitikai gondolkodás metszetében]	396
V. Konklúziók	416
Felhasznált irodalom	430

Köszönetnyilvánítás

Jelen könyv alapját doktori disszertációm képezi. Ennek megírása során útmutatóként szolgáltak számomra az egyetemi évek alatt szerzett tapasztalatok. Ezekben az években a történetírásról, a történeti beszédről és általában az elbeszélések természetéről való együttgondolkodás kivételes alkalmainak számítottak Benda Gyula Eötvös Collegium-i szemináriumai és Bezeeczky Gábor tutori foglalkozásai a Láthatatlan Kollégiumban. Módszertannal kapcsolatos mai nézeteim kialakulásában meghatározó szerepe volt Gyáni Gábornak, aki éveken át segítve munkámat tutorként, szerkesztőként és konzulensként tudatosította bennem az újabb történetírás problémáit, kérdésfeltevéseit. A félkész vagy már csaknem kész szövegen Székely Gábor és Balogh András doktori óráin folytatott termékeny viták alapján hajtottam végre további változtatásokat. A téma egyes részleteiből született publikációk kapcsán hálával tartozom Cieger Andrásnak, Bódy Zsombornak és Ablonczy Baláznak szerkesztői tanácsaikért. Rajtuk kívül hálával tartozom disszertációm hivatalos bírálóinak, Erős Vilmos és Németh István tanár uraknak, akik észrevételeikkel a munka végső formába öntését segítették elő. A kutatás egésze alatt támogatott, segített, kritizált és dicsért édesapám, akitől két évtized alatt szívtam magamba – több-kevesebb sikerrel – a történeti látásmód, a történeti tevékenység megfoghatatlan szellemét.

Az ausztriai kutatást, valamint az eredmények összefoglalását a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány többszöri nagylelkű támogatása tette lehetővé. A mainzi *Institut für Europäische Geschichte* nyolchónapos ösztöndíja a megírás folyamatát lendítette nagyban előre, úgy a pénzügyi támogatásért, mint az igazgató, Heinz Duchhardt professzor és Ralph Melville főmunkatárs tanácsaiért hálával tartozom. A disszertáció egészének elkészülését a hamburgi *Zeit-Stiftung* bőkezű, két és fél éves ösztöndíja támogatta, amely korlátlan kutatói szabadságot biztosított számomra. A munka lezárásához a Collegium Budapest ösztöndíja biztosított ideális feltételeket. A munka végső változatának megjelenését a Habsburg-

kori Kutatások Közalapítvány és a Habsburg Történeti Intézet támogatása tette lehetővé, a belém helyezett bizalomért még egyszer őszinte köszönetet fejezem ki Gerő András igazgatónak Remélem, pályázataim bírálóit utólag sikerül munkámmal döntésükben megerősítenem.

A kutatási folyamat sikeréhez nagyban hozzájárultak a lipcei *Deutsche Bibliothek*, a bécsi *Österreichische Nationalbibliothek*, valamint itthon az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának munkatársai, akiknek nagylelkű és türelmes segítsége nélkül a sok esetben egyetlen példányban fennmaradt kordokumentumok, egykor indexre tett munkák fellelése leküzdhetetlen akadályt jelentett volna, és akik nem egyszer tették lehetővé, hogy védett állományokhoz is hozzáférjek.

Mindannyiuk tanácsait, támogatását és segítségét még egyszer köszönöm, egyben minden felelősséget vállalva a szövegben mégis megmaradt hibákért és a munka esetleges hiányosságaiért.

Göd, 2010. január

A szerző

I. Bevezetés

I.1. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a két világháború közötti korszak közép-európai dilemmái

Az 1919–20-as Párizs környéki békék jogilag is pontot tettek egy több évszázados közép-európai államalakulat felbomlási folyamatának a végére. Ez az esemény és előzményei, miként a Habsburg állam története is, mindazóta a régióra vonatkozó történeti gondolkodás középpontjában álltak és állnak. Különösen nagy jelentőséggel bír ugyanakkor német és magyar nyelvterületen, mivel az osztrák, a magyar és legalábbis 1945 előtt a német múltértelmezések és identitáspolitikák mindenképpen állást foglaltak a Monarchia és a határain belül élő népek közti komplex viszonyrendszer kérdésében, valamint magyarázatokat alakítottak ki a felbomlás okairól és következményeiről.

Aligha adható valóban megalapozott válasz arra a kérdésre, hogy a 20. század elején, 1914-ben vagy akár 1917-ben az Osztrák–Magyar Monarchiában és Európa más társadalmaiban ki és milyen mértékben látta előre a kontinens egyik legrégebbi és egyben legújabb államának felbomlását. Még ennél is nehezebb lenne megállapítani, hogy mennyiben tartalmaztak visszavetített, utólagos tudást azok az 1918 utáni vélemények, amelyek a felbomlás régóta előrelátható volta mellett érveltek. A felbomlás recepció-történetét kutató történész minden esetben elbeszéléssé szervezett beszámolókkal találkozik, legyenek ezek akár naplók, akár történeti áttekintések, személyes vallomások vagy szakmunkák. Ugyanakkor – ha a pszichotörténeti valóság csak nehezen is közelíthető meg – lehetségesnek tűnik a recepció-történet másfajta feldolgozása: feltehető a kérdés, hogy a felbomlásról szőtt történetek miképpen oszthatóak, hogyan határozhatóak meg az egyes típusok, és főleg: mit mondhatunk el létrejöttükről, mely társadalmi mechanizmusokat látjuk működni genezisük feltárása során. Ezekből a kérdésekből kiindulva könyvünkben arra törekedtünk, hogy feltárjuk a történeti és politikai emlékezet egyes megkülönböztetett fejezeteit, felfedjük az emlékezet kánonjainak viszonyrendszerét, vala-

mint az elbeszéléshalmazok társadalmi működésének dinamikáját, rávilágítva a felbomlástörténetek tágabb szociokulturális kontextusára és politikai dimenziójára.

Már a források feltárása során világossá vált, hogy a kitűzött célok akárcsak töredékes megvalósítása rendkívül komplex viszonyrendszerek számbavételét teszi szükségessé. A történész a Monarchia történetéről szóló korai irodalmat olvasva sohasem kerül olyan kényelmes helyzetbe, hogy valóban és kizárólag a széthullás folyamatát tárgyaló szövegekkel dolgozhatna. Lépten-nyomon figyelmeztető jelekbe botlik, melyek ráirányítják figyelmét, hogy a dunai monarchia történetéről és felbomlásáról szóló beszéd a korban rendkívül mélyen beágyazódott általánosabb, elvont jellegű, illetve hasonlóan konkrét, de más kérdéskörök polémiaiba, politikai harcaiba, adott esetben mítoszaiba. A felbomlás recepciójának leszűkítő kutatása ezért egyenesen értelmezhetetlenné tenné a forrásszövegeket, melyek csak akkor mutatkoznak meg koherens, értelmezhető beszédként, ha azok sajátos egyéb kontextusait, jelentéshorizontjait azonosítjuk és bevonjuk tárgyalásukba.

A forrásanyag feldolgozása során ezek a járulékos kontextusok egyre szervezettebb részévé váltak a folyamatos értékelő-elemző munkának. A soknemzetiségű állam kapcsán a szerzők sokszor arra az elméleti kérdésre is keresték a választ, hogy az önazonosság és az azonosulás, a politikai közösség öntudatának forrása hol található? A történelmi tapasztalatokban vagy valamilyen történelem előtti etnicitás-tudatban? Ez a kérdés ugyanis szorosan összefüggött azzal a konkrétabb dilemmával, hogy vajon a Habsburg állam képes volt-e kialakítani egy sajátos új azonosságtudatot lakosságában vagy annak egy részében? Ha nem, miért bukott el a kísérlet? Azért, mert az önazonosság forrása egy más, ősi erő és ösztön, vagy mert a Habsburgok súlyos politikai hibákat követtek el, amelyek saját társadalmi bázisuk összezsugorodását okozták?

A fenti a kérdéshalmazra adott válaszok függvényében az egyes szerzők természetesen elvont kérdésekben is állást foglaltak. Megosztottak voltak abban a tekintetben, hogy az Osztrák Császárság története mit mond el az ideális államról és politikai rendről. Rendelkeznek a birodalmak valamilyen sajátos érték-többlettel, vagy gyengék, és gyengeségükben a fejlődés gátjaivá válnak? Netalán éppen a nemzetállam korlátozza a fejlődést és a társadalmi szabadságot? Hasonló módon merült fel, hogy az előzmények fényében megfogalmazhatók-e tanulságok a Habsburgokkal oly szorosan összefonódott térség, Közép-Európa ideális politikai megszervezésével kapcsolatban. Mennyiben tekintendő a Habsburgok dinasztikus kísérlete követendő példának vagy, épp ellenkezőleg, intésnek egyes megoldások irreálisáról?

Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az utolsó évek története szorosan összefonódott egy partalan, a legmerészebb előzetes becslést is felülmúló terjedelmű korpuszszal, amely a háborús felelősség és a békék igazságosságának kérdéseit tárgyalta. Így végül választani kellett, hogy mely kontextusok figyelembe vételével történjen az elemzés. Részben praktikus, a forrásanyagok mennyiségét szem előtt tartó megfontolásból az első világháborút feldolgozó irodalom figyelmen kívül hagyása mellett döntöttünk. Elméletileg is alátámasztja ezt a döntést, hogy ezt a szegmenst annyira szigorú és szűk megközelítés jellemezte, hogy a Habsburgok és Ausztria szinte sohasem képezték kimerítő elemzés tárgyát. Annál termékenyebbnek mutatkozott ugyanakkor a közösségek identitásával foglalkozó sokrétű forráscsoport minél bővebb bevonása a kutatásba. Úgy tűnik, a Habsburgokat a legtöbben történeti anomáliának látták, amelynek fennmaradása, dinasztikus államfelfogása, működésének állandó és változékony vonásai mind-mind kérdések sorozatát veti fel az állam, a politikai és kulturális közösségek és általában véve a politika feladatainak kontextusában. Az, hogy sok szerző negatív, míg mások pozitív egyediséget véltek felfedezni a Habsburg-történelem egyik vagy másik elemében, érthetően még érdekesebbé tette a kutatást. Munkánk témájává így a recepciónak ez az aspektusa vált, amely szorosan összefonódott a korban zajló, gyakran viharos politikai folyamatokkal, a mindenkori politikai és kulturális-közéleti elitek identitáspolitikai projektumaival.

I.2. A történettudományi és politikai filozófiai kontextus

A könyv fogalom- és viszonyrendszere a német eszmetörténet szakirodalmában kialakult konvenciókat követi, és ezeket terjeszti ki az osztrák és magyar szövegek elemzésére is. A két világháború közötti németországi műltdiskurzusok elemzése a múlt század hatvanas éveiben a politikai filozófia és a historiográfia párhuzamos perspektíváiból kezdődött meg. A két megközelítés eltérő elméleti konstrukciókat hozott létre. A politikaelmélet elsősorban a „régí”, azaz a császárságot jellemző nacionalizmus és az államcentrikus, kisméretű látásmód háttérbe szorulására, illetve a völkisch (tehát a kvázi-misztikus és népi nagynémet) és az újkonzervatív (azaz autoriter, birodalmi és közösségi utópiákat konstruáló) gondolkodás előretörésére helyezte a hangsúlyt, és ezzel egy fontos eszmetörténeti törést azonosított a két világháború közötti német gondolkodásban.¹ Ezzel szemben a historiográfia elsősorban azt dokumentálta, hogy a két háború

közötti „elkötelezett” vagy éppen „harcos tudomány” [*kämpfende Wissenschaft*] milyen módon legitimálta az egyre agresszívabb német revizionizmust és külpolitikát, s a nyolcvanas évekig nem foglalkozott valóban behatóan a történettudományon belül lejátszódott változások rendszeres feltárásával, illetve azzal, hogy a korban a történeti gondolkodás, milyen paradigmaticus változásokon esett át.² A két megközelítés így mást-mást mondott el a weimari és a nemzetiszocialista korszakról, ám annyiban mindenképpen támogatták egymást, hogy a politikatörténetben központi szerepet betöltő 1933-as változások jelentőségét relativizálták, felhíva a figyelmet a két rendszer jobboldali gondolkodását és mentalitásait összekapcsoló számos mozzanatra, valamint a nemzetiszocializmus heterogén ideológiai spektrumában megőrződött, a weimari jobboldali gondolkodásból származó elemek nagy számára.

Ezeket az eredményeket egészítette ki a kilencvenes évek új kutatási hulláma, amely egyfelől szilárd intézménytörténeti kereteket alkotott a nyelvi–narratológiai kérdések tárgyalásához, másrészt problematizálta a politikai filozófia és a történettudomány perspektívái között meghúzódó szakadékokat. Felmerült a kérdés, hogy vajon milyen mértékben rendezhető a weimari történeti diskurzusok halmaza egy olyan teleologikus olvasatba, amelynek tragikus végpontja a nemzetiszocialista politika átokfutása a „német Kelet” területén. A könyvben azt az álláspontot képviseljük, amely nem „a történészek”, „a népiségkutatók” és „a völkisch eszmék” felelősségét firtatja a náciizmus történetének legsötétebb oldalaival kapcsolatban, hanem bemutatja, hogy egyes nem nemzetiszocialista gyökerű értelmezések, gondolati rendszerek hogyan alakították ki dominánssá vált értelmezéseiket a múltról, és ezek a Habsburgok államának milyen értelmezéseit tették lehetővé. Ez árnyaltabb kép kialakítását engedi meg, amely egy leegyszerűsítő teleológia helyett bemutatja egy történetiszemlélet ideológiai legitimáló funkcióit, anélkül, hogy a politika „függelékeként” kezelné. A politika ugyanis minden korszakban felhasználta saját céljaira a völkisch tudományosságot és közbeszédet, amelyek azonban önálló gyökerekkel bírtak, és korábban kezdtek el hatni, mintsem a nemzetiszocialista külpolitika egyszerű eszközének lehetne tekinteni ezeket.

Ezért az ideológiatörténeti elemzés során elsősorban a politikai gondolkodás történetének irodalmából származó elképzelésekre támaszkodtunk. Ezek jó részének kiindulópontja az a tézis, mely szerint a két világháború között a nép egyéniségének középpontba helyezése alapvetően megváltoztatta a történettudomány kérdésfeltevéseit. A nagy német iskolával; a historizmussal szemben többé nem az államok politikai akaratának kutatása határozta meg az érdeklődést, hanem a népek önmegvalósí-

tása, a végső cél, a népi államban szilárd formákat nyerő népi közösség (*Volksgemeinschaft*) küzdelme a Másikkal, azaz a történelem erőivel és az ezeket megjelenítő más népekkel. Ezt a megközelítést a politikai filozófia fogalmával esszencialistának nevezzük, mivel egy „lényeg” létezését tételezve közelít a történelemhez, melynek jelenségeit annak alapján értékeli, hogy mennyire közelítik meg ezt az ideát.³ Ezzel szemben a historizmus múltfelfogása pragmatikusnak vagy antiesszencialistának nevezhető, amennyiben a történelem folyamatait, a változás minőségét állítja a középpontba. Ezt tekinti identitásteremtő erőnek, melynek elsődleges ágenseként a historizmus az államot határozta meg. Ebben az összefüggésben a historizmus tekinthető a politika feltételes autonómiája mellett lándzsát törő múltfilozófiának, hiszen nem rendeli azt alá valamilyen örök és történelmen kívüli erőnek. Ellentétben ezzel a konzervatív és államcentrikus szemlélettel, a völkisch gondolat antipolitikaként írható le, mivel éppen a döntés szabadságát, a politikai cselekvés autonómiáját tagadja, és a politikát, illetve a történelmet egyaránt a népek harcának és az ahistorikus népi jellegnek a kontextusában értelmezi. Az embert és világát tehát megfosztja meghatározatlanságától, és egy olyan perspektívát kínál, amelyben minden döntés, esemény értéke és helye előre meghatározható, és amelyet az értékítéletben nem korlátoz a historizmusra és a politikai konzervatizmusra jellemző pesszimizmus a megismeréssel és tervezéssel, valamint az univerzális értékekkel szemben. A könyv alapvető kérdésfeltevésai e megkülönböztetésből indulnak ki, a forrásanyag értelmezésében kamatoztatva ezt az elméleti distinkciót.

Az osztrák közbeszéd és múltképek elemzése lényegesen kevesebb hasonló, paradigmaticus jelentőségű vitát generált. Néhány úttörő munkát leszámítva az osztrák identitáspolitikák és az ausztriai kollektív emlékezet kutatása sokáig nem állt a történettudomány érdeklődésének homlokterében, nem utolsósorban azért, mert a húszas-harmincas évek nagynémet fellángolásának tagadásán, periferizálásán alapult maga az új osztrák identitás és a második köztársaság önképe.⁴ A nyolcvanas évektől kezdve azonban egyre több szerző mutatott rá, hogy a történeti kutatás tartósan nem hanyagolhatja el annak feltérképezését, hogy a „senki által sem akart államban”, azaz az első köztársaságban az osztrák identitás milyen elméletei alakultak ki, és ezek hogyan befolyásolták az Anschluss korszakának eseményeit.⁵ Munkánk a német ideológiatörténet alapján kidolgozott ellentétpárok (konzervatizmus–újkonzervatizmus, historizmus–népiségtörténet, pragmatizmus–esszencializmus) alkalmazásával az Ausztriában 1918 és 1938 között lezajlott politikai és tudományos polémiai-

értelmezésére is vállalkozik, a német hatást – kultúrtranszfert – választva az interpretáció vezérfonalául.

A magyar identitásdiskurzusoknak a közös magyar-osztrák múlthoz kapcsolódó részét feldolgozó fejezetben ismét egy olyan vizsgálatot kíséreltünk meg, amely a harmincas évek közéleti figyelmet is kiváltó történelemértelmezési vitáit (az *Új Hungária* koncepciójától a Németh László és Szekfű Gyula közötti polémiáig) az eszmetörténeti autochtonitást tagadó transzfer- és recepciótörténeti kontextusban helyezi el. A húszas évek végéig sok szempontból még érvényesülő, 1918 előtt illetve 1918–19-ben kialakult ideológiai törésvonalak a népiségtörténet magyarországi recepciója következtében itthon is átrajzolódtak, és új múltértelmezések egész sorozata alakult ki. Értelmezésünk szerint ennek az átalakulásnak a kiindulási pontját a nemzet, nép és állam fogalmának problematikussá válása, majd újragondolása alkotta, aminek nyomán a viták fókuszja áthelyeződött, és a németországi diskurzusok szerkezetéhez sokban hasonult. Ezért a magyarországi polémiák értelmezésében is jelentős többletértékkel bír a német történettudomány fogalomtörténeti iskolája és a diskurzuselemzés módszerét alkalmazó újabb historiográfia által meghatározott weimari fogalomkészletek és narratív stratégiák meglétének vizsgálata.

A weimari és nemzetiszocialista tudományosság átsugárzásának tételezése természetesen nem jelenti annak figyelmen kívül hagyását, hogy a historizmus és a népiségtörténet egy már amúgy is stabil, intézményesült magyar politikai hagyomány erőterében kezdett hatni, és hogy ez a hazai hagyomány jelentős mértékben kölcsönhatásba lépett a német diskurzusok versengő fogalomkincseivel. A kettő kölcsönhatásának vizsgálata megengedi például a 48-as/67-es vita, a Kárpát-medence népeinek békés vagy konfliktusos együttélését tárgyaló szövegek, valamint a magyar államiság diskurzusainak olyan feldolgozását, amely rávilágít arra, hogy milyen módon játszódhat le egyes fogalmak beépülése korábban kialakult ideológiai beszédmódokba, és hogy a beépülés folyamata során milyen komplex átalakulás megy végbe a fogalomkészletben s a látszólag változatlan tematikában egyaránt. Ennek révén kísérletet teszünk a magyar történeti beszédmódok alaposabb európai kontextualizálására valamint egyes, csak látszólag önmagukban értelmezhető folyamatok ezek alapján történő bemutatására.

I.3. A források és az elemzés módszere

A források feltárása és feldolgozása szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt a 2003–2004 őszen és telén Mainzban, majd Lipcsében, a *Deutsche Nationalbibliothek*ben folytatott kutatás. Bécsben három rövidebb kutatóút során, 2003 és 2005 között sikerült a hatalmas osztrák anyag legfontosabb részeit feltárni, elsősorban az *Österreichische Nationalbibliothek* gyűjteményére támaszkodva. A magyar források feltárása hazai közgyűjteményekben zajlott, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában és az Országos Széchényi Könyvtárban.

A források besorolása, szortírozása és szemlézése során a népszerű történeti szintéziseket, különböző társadalmi vagy politikai szervezetek, állami hivatalok gondozásában vagy támogatásával megjelent történetpolitikai és identitáspolitikai kiadványokat igyekeztünk áttekinteni, mellőzve a szigorúan történeti, illetve absztrakt filozófiai munkákat. Kivételt képeztek azok a művek, amelyek már röviddel megjelenésük után erősen hatottak a korban keletkezett múltértelmezésekre. Ez annak érdekében történt, hogy valóban ideológiatörténeti feldolgozás szülessen, amely a két háború közötti időszak mentalitástörténetének része, és nem „tisztá” historiográfia, sem pedig pusztán a politikai propagandairódalom kutatása. Mivel a cél a tudományos, a közéleti értelmiségi és a politikai beszédmódok hármásának együttes és egymásra vonatkoztatott tárgyalása volt, ezeket a gyakran nagyon különböző szövegeket mereven nem választottuk el egymástól, hanem elsősorban arra törekedtünk, hogy megmutatkozzon az ideológia nagyon különböző szövegekben hatni képes ereje.

A forrásfeldolgozás szempontjából igyekeztünk a feltételezhető hatás mértékét, a multiplikátor-effektust is figyelembe venni. A szövegekben gyakran hivatkozott szerzők minél több munkáját igyekeztünk bevonni az elemzésbe, és mivel az ő pozíciójuk egy diskurzuson belül meghatározóbb volt, értékeléseik a kánon gerincét képezték. Hasonlóan fokozott figyelmet kaptak a nagy példányszámban megjelent munkák, és – ugyanezen megfontolásból – a nagyobb gyűléseken, reprezentatív tudományos konferenciákon elhangzott díszelőadások is, mivel ezek – pusztán elhangzásuk körülményeiből megállapíthatóan – az érintett társadalmi csoportok kánonikus értelmezését reprezentálták. Végezetül a szelekciót korrigálni igyekeztünk egyes meghatározó történészek és közéleti személyiségek életművének alaposabb áttekintésével.⁶

A források általunk alkalmazott interpretációját, mint ezt előrebocsátottuk, ideológiatörténetként a leghelyesebb meghatározni. Az ideológiatörténeti elemzés mint az *intellectual history* részdiszciplínája számára a

jelenlegi módszertani és elméleti iskolák több utat kínálnak, melyek közül a narratológia és a tudásszociológia eszköztára tűnt a legproduktívabbnak. A narratológia abból indul ki, hogy a múltból való beszéd természetes formája a történet, és ezek a történetek bizonyos jelenbeli megfontolások által konfigurálódnak, általában egy meghatározott mag – stratégiai metafora, ideológiai elem vagy világszemlélet – körül. Éppen ezért a szövegek narrativista vizsgálatának célja ezeknek a magoknak a meghatározása, a mag és a történet közötti kapcsolat és kölcsönös meghatározottság felmutatása.⁷ Ezt elegyítettük a könyvben a tudásszociológia módszerével. Ennek gyakori, bár nem feltétlen sajátossága a rendszerszemlélet, tehát annak feltételezése, hogy a társadalmakban létező tudás rendszereket alkot. Ezeknek a szerkezete (formája) és tartalma vizsgálható egymást kölcsönösen értelmező jelentések hálózataként, melyben a narratológia szempontjából is fontos stratégiai, jelentésteremtő trópusok (szóképek) egymást értelmezik, a kognitív tartalmak lényegét pedig mintegy sűrítve tartalmazzák.⁸

A könyv tehát tudásszociológiai axiómákból kiindulva narratológiai elemzést kísérel meg. Ezt az eljárást, valamint az elemzés során használt kulcsfogalmakat a következőképpen foglalhatjuk össze. Elsősorban azt feltételeztük, hogy minden beszélő bizonyos kollektivitások tagja, melyek nyelvi konvenciórendszereiken keresztül is megragadhatók. A csoportokhoz való tartozás feltételezi, hogy a csoporttagok elfogadnak bizonyos alapvető téziseket, amelyek alapján a szövegekben a világ, konkrétabban a múlt, értelmezése megtörténik. Ezek együttesen a bahtyini szociológiai poétika fogalmával ragadhatók meg, melynek lényege: „az ideológiai horizontoknak a munka [szöveg – R.G.] tartalmában való visszatükröződésére és ennek a visszatükröződésnek az egész mű szempontjából való jelentőségére való rákérdezés”.⁹ Másképpen kifejezve, a szociológiai poétika felől közelíteni a szöveghez annyit tesz, mint abból kiindulni, hogy léteznek bizonyos nyelvi (és társadalmi) közösségek által konstruált világnézeti tételek, amelyek közvetlenül nem mutatkoznak meg feltétlenül egy-egy szövegben, és amelyek tudatosságát nem vagyunk képesek megállapítani, ám amelyeket mégis vizsgálhatunk közvetve, mivel ezek szabályozzák, hogy a múltból szóló történeteket hogyan és milyen szókinccsel kell elmondani.¹⁰

Ez a közvetett vizsgálat tehát a szövegeket szabályoknak, előírásoknak engedelmeskedő rendszerekként vizsgálja, amelyek egy-egy nagyobb rendszerbe illeszkednek. A nagyobb rendszer modellezhető, megkonstruálható a szövegelemzések egymás mellé helyezése, és bizonyos tételek, jellemző értékítéletek, valamint a retorikai eszközök, és ezen belül is különösképpen a közös stratégiai metaforák azonosítása révén. Utóbbiak azért fontosak, mert a metafora nemcsak megfeleltetés (ez a klasszikus

értelmezés), sőt nem is csak jelentést generál, hanem elmondhatóvá teszi azt is, amit szó szerinti értelmükben használt jelölőkkel nem tudunk kifejezni (ez egy fontos, az újabb nyelv- és irodalomtudomány által elfogadott felismerés).¹¹ A metafora jellegében narratív, azaz egy végtelenségig sűrített történetet is rejt, és egy jól szervezett szövegben szereplő stratégiai metafora éppen arra a szövegre utal, amelyben szerepel. Ilyen szempontból peirce-i értelemben vett szimbólum: egyszerre az elbeszélés sűrített tanulsága, valamint a szövegszervezés, a konfiguráció eszköze és kiindulópontja is egy történetben. A történetet ismerő számára a vezérmetafora felidézi az egész történetet, tartalmazza annak tanulságát, világszemléletét – és éppen ezért kulcskérdés az ideológiatörténet számára, hogy képes-e ezeket a stratégiai metaforákat azonosítani.¹²

A módszert követve mindhárom nemzeti korpusz tárgyalása során először egy világképet és az ehhez tartozó nyelvi konvenciórendszert kellett azonosítani. Az ilyen általános nagy nyelvi rendszereket jelöltük a nyelvjáték [*Sprachspiel*] wittgensteini fogalmával. Ezt követően a nyelvjátékok lexikonja és szemantikája által felállított kereteken belül kibomló diskurzusokat vizsgáltuk – ezeknek feltárása volt a munka tulajdonképpeni célja. Diskurzusnak neveztük a társadalomban megjelenő beszédet, amely valamilyen tematikusan – és nem csak ideológiailag – lehatárolt terület tárgyalását tűzi célul. Egy egyszerű példával élve: konzervatív nyelvjátekról és a konzervatizmus Monarchia-diskurzusáról lehet beszélni, de a „konzervatív diskurzus” és más hasonló kifejezéseket kerülni igyekeztünk. A nyelvjátekot így szavak és szabályok rendszerének, a diskurzust a nyelvjáték által szabályozott konkrét (leírt) előfordulások – instanciák – tematikus összégének tekintettük.

Amennyiben a szövegek osztályozása már megtörtént, a csoportok poétikailag is vizsgálhatóvá válnak. A narratológiai elemzés során a szociológiai poétika mindenekelőtt a cselekményesítésnek és a cselekménynek magának feleltethető meg. Amennyiben előbbi egy ideologikus világlátás magja, utóbbi pedig egy a múltból elmondott történet váza, belátható, hogy a kettőnek kompatibilisnek kell lennie. Mivel a disszertáció csoportokon belüli közös ideológiai tartalmakat és nyelvi, valamint narratív konvenciókat igyekszik azonosítani, értelemszerűen elsősorban azt vizsgálja, hogy mennyire pontos megfelelés tapasztalható a két „mag” között.

Ezt a mozzanatot aztán a cselekmények típusának – a fabulának – a meghatározása követi, más szavakkal annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy egy-egy álláspont milyen történetszöveget engedett meg, hogy lehetett elmondani például a német népi szenvedéstörténetként cselekményesített tragikus múltképet egy történet formájában – ebben az esetben a

fabula a Habsburgok által ismételtelen elkövetett, saját népükkel szembeni árulás történetét tartalmazza. A fabulához szüzsék, jellegzetes epizódok tartoznak, amelyek a csoportokon belüli összetartozás legfontosabb felszíni jegyeit képezik.¹³ Annak azonosítása, hogy egy-egy világnézeti közösség nemcsak hasonló szellemben, de hasonló epizódokat kiemelve beszélt el a múlt egy-egy szeletét, a legfontosabb visszaigazolása annak, hogy a vizsgálat által poétikai jegyek alapján tételezett csoport valóban működő társadalmi jelenség volt egykor.

A fentiekben azt írtuk le, hogy az egyes szövegek az ideológiatörténeti elemzés keretei között hogyan ragadhatóak meg politikai és kulturális közösségek kollektív produktumaiként, amelyek meghatározott szabályoknak engedelmessé válva alkotnak közös jegyeket felvonultató elbeszéléseket – jelen esetben múltolvasatokat a Monarchia történetéről és felbomlásáról. Ez a megközelítés nem foglalkozik a politikával, noha a politikai események és erőviszonyok nyilvánvaló módon befolyásolják az egyes közösségek viszonyát a közülethez és hatást gyakorolnak a közösség által előállított narrációkra is. A közélet kontextusában ezeket a múltelbeszéléseket nevezhetjük mítoszoknak, amennyiben céljuk a múltból létrehozott fikciókat autentikus tanúságtételként állítani a jelen elé.

A mítosz társadalmi működésére vonatkozó elmélet szerint megtevesztő a politikai mítoszokat, múltelbeszéléseket különösebb reflexió nélkül eredetükben a politikai hatalomhoz kapcsolni. Akár a társadalmi renddel radikálisan szembeszálló utópiákról, akár ideológiákról van szó, ezek sajátos értelmiségi csoportokban keletkeznek, amelyek a politika támogatását keresik, vagy megkérdőjelezzik a politikai rendet. A politikai hatalom, hasonló módon, egyes mítoszokat elfogad és támogat, akár „megrendeléseket” is adva, másokat megtűr vagy kiszorítani igyekszik a nyilvánosság teréből. Ennek a különbségtételnek a jelentősége elsősorban abban áll, hogy megengedi a múltból való beszédnek a jelenhez kapcsolását annak alapján, hogy az közvetlenül legitimál valamilyen politikai programot, identitáspolitikai vállalkozást (azaz ideológiaként működik), vagy ellenáll annak, hogy társuljon a politikai mező egyik vagy másik szereplőjével, és saját tartalmainak közvetlen érvényességét hirdeti (ez az utópikus működés esete).¹⁴

A múltból szerzett tudást hitelesen megjeleníteni képes csoportok tehát kiszolgálhatnak egy politikai rendet vagy elutasíthatják azt. Ilyenkor a tudás „lefordítódik” a jelen nyelvére, aminek során a kulturális emlékezet tartalmaihoz meghatározott aktuális jelentés rendelődik. A jelenbeli jelentés hozzárendelődése a mítosz szövegéhez elsődleges fontosságúvá válik, és fokozatosan megszilárdul.¹⁵ A nyilvánosságban megjelenő múltértelmezések ennek megfelelően nem elsősorban a felelevenített mitikus

tartalmakat jelentik, hanem a jelenről szóló, magát a múltban gyökerezőként beállító tudást reprezentálnak. Ezért célszerű az írásos emlékezés-kultúrát a történettudománytól az emlékiratokon át a politikai pamfletekig fragmentált társadalmi cselekvések halmazaként felfogni, amelyben versengés alakul ki a rivális értelmezések között. Ennek eredményeképpen a mitikus tudás egyes interpretátorai több, mások kevesebb sikerrel igyekeznek a mítosz normatív tartalmait megjeleníteni, ezzel legitimálva bizonyos politikai megoldásokat, és hiteltelenítve más elképzeléseket.

Ez az elmélet a politikát külső változóként kezeli. Ez azt jelenti, hogy lándzsát tör az ideológiatörténet mentálitástörténeti jellege mellett, amelynek azonban figyelembe kell vennie a politikai környezet hatását is. Ez a megközelítés lényegesen „finomabb” lencsén át szemléli a múlt politikai diskurzusait, mint a klasszikus politikatörténeti perspektíva, amely hajlamos az ideológiákat a politikai harcokból kinövő, a politika szereplői által teremtetett vagy „megrendelt” legitimációs diskurzusként szemlélni. Ez azonban nemcsak csalóka kép, de egyenesen ellentmond az ebben a disszertációban bemutatott diskurzusok történetének. Mint látni fogjuk, az ideológiákat a politika gyakran készen kapja, és inkább kooptálja s újraértelmezi, céljaira vonatkoztatja, semmint megteremtené őket. Éppen ezzel magyarázható, hogy az ideológiatörténet kronológiájában a korszakhatárok máshová esnek, mint a politikatörténetben. Mindkettőt figyelembe véve és egymásra vonatkoztatva alakítható ki csak a politikai reprezentációk történetét adekvát módon vizsgáló történeti módszer, amely nem erőltet mesterséges alá- és fölérendeltségi viszonyokat a múltra.

Túl a muldiskurzusok és a hatalom adott politikai rendszeren belüli viszonyán, egy további folyamatot, az ideológiák terjedését, vándorlását, is értelmeznünk kellett. Ezt folyamatot a kultúrtranszfer kifejezés jelöli, amely az elmúlt évtized német szakirodalmában terjedt el, és azt a jeleniséget ragadja meg, amikor a társadalmi tudás bizonyos tartalmi más társadalmakban is megjelennek, és ott a helyi viszonyoknak megfelelő új funkciókra tesznek szert, részben átalakulnak, részben megőrzik eredeti jelentéseiket. A dolgozat célja nem utolsósorban az volt, hogy felhívja figyelmet a két világháború közötti egyik nagy közép-európai transzferfolyamatra, amelynek során a konzervatív forradalom, különösen annak völkisch irányzatai által kidolgozott múltolvasatok és identitáselméletek keleti irányban átszártak az országhatárokon, és megjelentek több kisállam, így Ausztria és Magyarország szellemi közéletében.

A transzferfolyamatok általában akkor gyorsulnak fel, amikor a céltársadalmakban a korábbi intézmények – esetünkben a múlt értelmezésének konvenciói – meggyengülnek, legitimációs vákuum keletkezik, amelyet a

külföld felé tekintő közéleti értelmiség és a politikai szereplők igyekeznek orvosolni.¹⁶ Az 1918–19-es katakлизmasorozat úgy Ausztriában, mint Magyarországon ilyen helyzetet teremtett, fokozva ezen társadalmak nyitottságát alternatív identitásdiskurzusok iránt. Nézetünk szerint ebben a helyzetben a német szellemi életet fokról-fokra meghódító ifjúkonzervatív-völkisch műltszemlélet nagyon komoly hatást fejtett ki mindkét kisállamban. Az átvétel során érkező ideológiai tartalmak gyakran átalakultak, új kontextusban új alkalmazást nyertek, és ellenreakciókat is kiváltottak. Előbbire példa egyebek mellett a magyar népi mozgalom németellenessége, amelynek nyelve ugyanakkor egyértelműen a völkisch gondolat hatásáról tanúskodott. Az utóbbit pedig – Magyarországnál maradva – Szekfű Gyulának és körének konzervatív identitáspolitikai mozgósítási kísérlete példázza a magyar történelem völkisch újraértelmezésének kísérleteivel szemben.

A komplexitásukkal járó nehézségek ellenére a transzferfolyamatok feltárása nélkül közép-európai ideológiatörténet nem írható. Ezek tanulmányozása radikális kihívást jelent az eszmetörténet nemzeti kereteivel szemben, amelyek a nemzeti és állami kereteket diszkrét nyelvi-kulturális tereket meghatározó határokként állítják be, elfedve az ideológiák természetes mozgékonyosságát, vándorlását. Így válik lehetővé a Habsburgok és a Monarchia emlékezetének, történetpolitikai funkcióinak feltárása és értelmezése. Így lesznek rekonstruálhatóak a hármass politikai környezetben kibomló viták és értelmezések, valamint az, hogy milyen módon hatott ezekre a konzervatív forradalom és a népiségtörténet felívelése, majd a nemzetiszocializmus hatalomra jutása és külpolitikájának aktivizálódása. Ennek révén a politikatörténet számára egy alternatív olvasat jön létre, amely gazdagítja a korszak politikai viszonyairól való tudásunkat, ám ugyanakkor egy saját módszerrel és kérdésfeltevéssel bíró diszciplína, a mentalitástörténet széles kategóriájába sorolható ideológiatörténethez tesz hozzájárulást.

A következő fejezetek az előzőekben kifejtett háromszoros célkitűzést követve épülnek fel. Az első részt a birodalmi német korpusz elemzése alkotja, amely a transzferfolyamat kiindulópontját jelenti. A weimari köztársaságban jött ugyanis létre az a történeti kánon, amely a völkisch gondolat alapján újraértelmezte a közép-európai történelmet, kiszorítva a historizmus konzervatív történelemszemléletét addigi domináns pozíciójából. Ez a fejezet először a weimari történeti és történetpolitikai gondolkodás átalakulását mutatja be, majd ismerteti ennek következményeit az ausztriaiság és a Habsburg történelem diskurzusaira nézve. Ezek völkisch olvasatát tekinthetjük a transzfer kiindulópontjának, melynek

megismerése vizsgálhatóvá teszi, hogy ez a műltszemlélet milyen hatást váltott ki Ausztriában és Magyarországon.

Ausztria esetében mindenekelőtt a nagynémet ideológia a húszas évekbeli domináns jellegét kell megvizsgálunk, figyelemmel kísérve, hogy az miként vesztette el konzervatív és liberális hagyományait, míg feltöltődött az „anyaországban” kialakult új világnézet jellegzetes tartalmaival, illetve míg végül a nemzetiszocializmus magába olvasztotta, kooptálta – ha egyes sajátosságai megőrződtek is – az ausztriai nagynémet műltdiskurzust. Szintén vizsgálni kell a kultúrtranszfer által is katalizált történetpolitikai reakciót, amelynek meghatározó eleme a korai, marginális legitimista beszédmódok instrumentalizálása volt a hivatásrendi állam részéről, az önálló osztrák identitás megfogalmazására tett erőfeszítések során. Végül Magyarország esetében meg kell határozni a völkisch történetpszemlélet beáramlásának kulcspillantait, a transzfer hatását a népi írókra és a hazai népiségtörténetre, valamint a magyar Habsburg-párti konzervatív és szabadelvű reakciót, amely nem egy szempontból emlékeztetett az ausztriai hivatásrendi identitáspolitikára. Célunk az, hogy a hármass áttekintés alapján meghatározhatóvá váljanak a két világháború közötti közép-európai mentalitástörténet egyik meghatározó dimenziójának, a völkisch gondolat terjedésének kontúrjai és főbb jellemzői, hozzásegítve bennünket a múlt egy komplex és problematikus szeletének jobb megértéséhez.

Jegyzetek

- 1 A történeti-filozófiai értelmezés ezen irányának meghatározó korai munkája Kurt Sontheimer máig sokat hivatkozott – bár részleteiben sokat kritizált – munkája volt. Sontheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München, Nymphenburger, 1962. Sontheimer egy amerikai szerző, George Mosse úttörő korai munkáját egészítette ki és adott a Mosse által azonosított fogalmi mezőnek általános, filozófiai igényességű keretet. Mosse, George L.: *Die völkische Revolution*. Frankfurt a. M., Fischer, 1991.² [1949]
- 2 Németországban szintézisszerűen erre először Karl Ferdinand Werner tett kísérletet. Werner, Karl Ferdinand: *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, Kohlhammer, 1967. Werner előtt jó tíz évvel egy amerikai történész-politológus elemző már kísérletet tett a német imperializmus történeti eszmerendszerének értelmezésére a német Közép-Európa-ambíciók kontextusában. Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1918–1945*. The Hague, Nijhoff, 1955. Bár részletesen kitér a historizmus késői képviselőinek náciellenes nézeteire, egészében véve Georg Iggers máig meghatározó értelmezése a német historizmusról szintén illeszkedett a német nagyhatalmi ábrándoktól a nemzetiszocializmus világhódító terveit tartó kontinuitást tételező

- korai értelmezésekhez. Iggers, Georg G.: *The German Conception of history: The national tradition of historical thought from Herder to the present*. Middletown, Wesleyan University Press, 1968.
- 3 Rorty, Richard: „Two Meanings of Logocentrism”; in: Dasenbrock, R. W. (ed.): *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1989. 204–216. Rorty, Richard: „Heidegger wider den Pragmatisten”; *Neue Hefte für Philosophie* 1984:1. 1–22.
- 4 A hatvanas évekből kiemelkedik az osztrákokat a múlt erőszakos elfelejtésével [Verdrängung] megvádoló Fritz Fellner egyetemi tanári katedrájának elfoglalása-kor elmondott beszéde, valamint Helmut Andics szállóigévé vált címmel megjelent könyve, „Az állam, melyet senki nem akart”. Ezek azonban inkább az osztrák identitástörténet problémáját vetették fel, nem rekonstruálták a nagynémet eszme radikalizálódásának folyamatát és az osztrák kollaboráció struktúráit. Fellner, Fritz: *Geschichte und Gegenwart: Antrittsvorlesung gehalten am 1. Dezember 1964*. Salzburg, Pustet, 1966. és Andics, Helmut: *Der Staat, den keiner wollte: Österreich 1918–1938*. Wien, Herder, 1962.
- 5 Az osztrák kortörténet elhanyagoltságára mutatott rá Michael Dednarsky 1979-ben, majd az áttörést – a Waldheim-ügynek köszönhetően – az 1987-ben megjelent, korábban elképzelhetetlen tanulmánykötet, „A nagy tabu” megjelenése hozta el. Ezt követően egyre több idevágó munka jelent meg, itt csak a számunkra legtanulságosabbakra hivatkozunk. Michael Derndarsky: „Die Berücksichtigung der Zeitgeschichte im Lehrbetrieb der Wiener Universität: Ein Versuch”. *AUSTRIACA* 5. évf. (1979) 2. szám 235–275.; Weinzierl, Erika – Anton Pelinka (Hrsg.): *Das große Tabu: Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit*. Wien, Verlag Österreich, 1987.; Hanisch, Ernst: „Österreichische Nation und österreichisches Nationalbewußtsein”. *Zeitgeschichte* 17. évf. (1989) 44–62.; Gehler, Michael: „Die Affäre Waldheim: Eine Fallstudie zum Umgang mit der NS-Vergangenheit in den späten achtziger Jahren”. In Steininger, Rolf – Gehler, Michael (Hrsg.): *Österreich im 20. Jahrhundert: Ein Studienbuch in zwei Bänden. 2. kötet: Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1997. 355–414.; Stuhlpfarrer, Karl: „Eigenheit und Fremde: Die österreichische Transformation der NS-Vergangenheit”. *Zeitgeschichte* 26 évf. (1999) 28–37.; Stuhlpfarrer, Karl: „Österreich – Mittäterschaft und Opferstatus: Die Partizipation der Österreicher am NS-Regime”. In Herbert, Ulrich – Schildt, Axel (Hrsg.): *Kriegsende in Europa: Vom Beginn des deutschen Machtzerfalls bis zur Stabilisierung der Nachkriegsordnung 1944–1948*. Essen, Klartext, 1998. 301–317.; Ernst Hanisch: „Der Ort des Nationalsozialismus in der österreichischen Geschichte”. In: Tálos, Emmerich – Neugebauer, Wolfgang (Hrsg.): *NS-Herrschaft in Österreich: Ein Handbuch*. Wien, öbv-hpt, 2000. 1–24.
- 6 Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy éppen a társadalmi hatás szempontjából megkülönböztetett jelentőségű folyóirat-irodalom jelentős szegmense hiányzik a könyv forrásai közül. Minden ország néhány meghatározó vagy a téma szempontjából különösen releváns folyóiratát szemléztük, ám ezzel messze nem merült ki az a hatalmas forrásanyag, amelyet a periodikák rejtene

- 7 Ricoeur, Paul: „Az én és az elbeszél azonoság”. In Uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Osiris, 1999. 373–412.; Ricoeur, Paul: „Metaphor and the Central Problem of Hermeneutics”. In Uő.: *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. Cambridge – Paris, Cambridge University Press–Maison des Sciences de l’Homme, 1981. 165–181. Hayden White posztstrukturalista korszakából származik, de lényegében a szerző korábbi, narrativista álláspontját ismétli meg tömör és világos formában White, Hayden: „The Value of Narrativity in the Reproduction of Reality”. In Uő.: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 1990.² 1–25.
- 8 Ennek egyik legismertebb korai munkája a néprajz területéről: Turner, Victor: *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan előadások*. Budapest, Osiris, 2002. A politikai antropológiában alapmunka még Girardet, Raoul: *Mythes et mythologies politiques*. Paris, Seuil, 1985.⁴; míg a talán legtöbbet hivatkozott kulcsszöveg Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York, Anchor, 1967. Alkalmazására a történetírásban vö. Burke, Peter: „History as Social Memory”. In: Butler, Thomas (ed.): *History, Culture and the Mind*. Oxford, Blackwell, 1989. 97–118.
- 9 Mikhail M. Bakhtin / P. N. Medvedev, *The Formal Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction to Sociological Poetics* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1991²) 10–11.; 30.
- 10 A csoportnyelvek és -lexikonok vizsgálatának elméleti alapvetéséhez ld. Hallyday, M. A. K.: „Anti-Languages”. In Uő.: *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London, Edwin Arnold, 1978. 164–182.
- 11 Bevezető Gábor: „A jelentésteremtő metafora”. *Helikon* 36. évf. (1990) 379–389.
- 12 Parker, Patricia A.: „The Metaphorical Plot”; in: Miall, David S. (ed.): *Metaphor: Problems and Perspectives*. Brighton – Atlantic Highlands, Harvester – Humanities, 1982. 133–157.; Peirce, Charles Sanders: „A jelek felosztása”. In Uő.: *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 1975. 19–42.
- 13 Frejdenberg, Olga: „A narráció eredete”. In Kovács Árpád–V. Gilbert Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elmélettróka tanulmányai. In Honorem Jurij Lotman*. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994. 250–283.
- 14 Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz, 1996 [1929]; Ricoeur, Paul: „Bevezető előadás: Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról”. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997. 116–126. Ricoeur szövegéhez képest ugyanakkor mindkét fogalom jelentését módosítjuk. Egyrészt nem tartjuk szükségesnek az ideológiához a fennálló rend legitimitációjának fogalmát olyan szorosan kapcsolni, amint azt Ricoeur teszi. Nézetünk szerint az ideológia kielégítően meghatározható a szimbolikus tartalmak tudatos metaforikus alkalmazásaként. Ezzel szemben – és ez az eltérés jelentősebb – „a társadalom, a hatalom, a kormányzat, a család, a vallás témáira” „képzeletbeli változatokat” bevezető utópiát úgy fogjuk fel, mint amely implikálja azt a vágyat, hogy ezek a változatok, alternatívák közvetlen, tehát nem metaforikus

érvényre tegyenek szert a társadalomban. Ezzel nézetünk szerint nem térünk el Mannheim fogalmának szellemétől, sokkal inkább abban az értelemben alkalmazzuk azt, ahogy az utópikus tudat alakváltozásairól szólva ő maga is alkalmazta. (Mannheim: i. m. 242–279.)

- 15 Itt mutatkozik meg a „külsővé tett” értelmezés jelentősége. A hermeneutikai horizontösszeolvadás klasszikus elméletével szemben itt a szöveg az interpretációval szemben alulmarad. Gadamer egy másik fogalmát alkalmazva, a *Vorverständnis*, az előzetes értelmező készség és sémarendszer, a kultusz mítoszhasználatában nem megértő, hanem hódító és instrumentális céllal közeledik a szöveghez, és a hódítás éppen a kultikus gyakorlatban megy végbe. Vö. Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, Gondolat, 1984. kül. 212–214.
- 16 Finnemore, Martha-Sikkink, Catherine: „International Norm Dynamics and Political Change”. *International Organization* 54. évf. (1998) 887–917.

II. A németországi Ausztria-kép és a Habsburg-múlt értelmezései

II.1. A konzervatív forradalom és a völkisch gondolat hatása a német politikai és történeti gondolkodásra

[*Historizmus és völkisch gondolat*]

A húszas évek Németországa már a kortársak számára is szinte értelmezhetetlennek tűnt. Minden megfigyelő felismerte, hogy nagyarányú erjedési folyamat zajlik, fogalmak jelentése változik meg, csoportok, újságok és intézetek alakulnak, szűnnek meg, alakulnak át vagy süllyednek a jelentéktelenségbe. Mégis, az évek múlásával egyre láthatóbbá vált, hogy az erjedés átcsapott egy meghatározható irányba: egy olyan gondolatrendszer szilárdult meg, amely – az ideológiailag inkompatibilissá vált egykori jobboldali és baloldali harcostársakat kivetve magából – egyre tisztábban fogalmazta meg nézeteit és világképét. Az új eszmék átértelmezték állam és nemzet viszonyát. Míg 1914 előtt a porosz örökség, az állam kultusza egyértelműen meghatározta a közgondolkodást a tudománytól a közterekig, addig 1919 után egyre inkább új főszereplője került a német történelemnek és a megálmodott szebb német jövőnek: a nép.

A *Volk*, az új kultusz tárgya egyszerre vonta magával a múlt átértékelését és egy új jövőkép kialakítását. A német jobboldal intellektuálisan legaktívabb erői ettől kezdve arra keresték a választ, hogy miben ragadható meg a sajátos német jelleg, mi az a történelemtől független tartalom – a német népiség – amely a németeket minden más nemzet tagjaitól megkülönbözteti. Ennek a gondolkodásnak a termékeit és az ezek által meghatározott látásmódot jelöli az esztétorténet a népi gondolat [*völkischer Gedanke*] kifejezéssel, míg a szellemi erjedés egész folyamatára a „konzervatív forradalom” és az „ifjúkonzervatizmus” elnevezések terjedtek el.

Az új gondolkodással sem a régi jobboldal egyes értelmiségijei, sem az akadémiai életben meghatározó pozíciót betöltő professzorok egy része nem tudott azonosulni. Ők nem tűntek ugyan el a közéletből, ám infor-

mális pozícióik megrendültek, és immár nem ők határozták meg a történeti gondolkodás vezérfonalait és -fogalmait, nem az ő – egyszerre túlságosan nyugatosnak és liberálisnak vagy ókonzervatívnak tűnő – felfogásuk számított mérvadónak sok fiatal és számos közéleti csoport, jobboldali politikai erő számára. Gondolkodásuk, amely az állam és a történelem erejét hangsúlyozta, sokak számára nem volt elfogadható, hiszen a német állam megroppant, szinte összeomlott 1918–19-ben, a történelem pedig látszólag „elpártolt” a németiségtől. Új eszmékre volt szükség, amelyek azt bizonyíthatták, hogy a politikai kudarcot más, tartósabb erők ellensúlyozhatják. Így sokak számára vonzó gondolat volt a feltevés, mely szerint a németiség mindenkor államtól független erő, amely a történelemmel is dacolhat. Az új idők új szelei markánsabban „német szélek” voltak.

Ezt az átalakulást vizsgálva ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy meghatározzuk a weimari korszak alapvető ideológiai átalakulásának hatását a történettudományra és általában véve a múlttól való gondolkodásra. Ennek középpontjában a politikaközpontú, antiesszencialista historizmus és a népiségtörténet ellentéte áll, amely az újabb német szakirodalomban is megkülönböztetett figyelmet kap. A korábbi – 1990 előtti – historiográfia elsősorban a kettő közötti kontinuitás kimutatására törekedett – a vilmosi korszak és a nemzetiszocializmus ambícióit tükröző történetírást folyamatos, bár lassan változó formájú és tartalmú szellemi vállalkozásként fogta fel. A kontinuitás kétségtelenül létezett, ám ha a két háború közötti átalakulást kívánjuk megérteni, mégis különbséget kell tennünk a „rég” német történeti gondolkodás és az új, népi és radikális konzervatív nyelven megfogalmazott múltkép között. Ennek alapján értelmezhetjük aztán az Ausztria-kép, illetve a Habsburgok megítélésének alakulását a birodalmi német diskurzusokban, rekonstruálva az 1918 után végbement paradigmaváltást.

A weimari korszak és a Harmadik Birodalom éveinek historiográfiája iránt az érdeklődés a kilencvenes években – az előző évtizedben megindult kutatások nyomán – példátlanul megélénkült, nem egyszer komoly polémiákat váltva ki. A két világháború közötti német historiográfiát ugyanis *szemléletbeli* ellentét és *politikai* konvergencia jellemzi. Egyfelől – a liberális és baloldali kisebbséget leszámítva – a weimari Németország történelemszemlélete a Harmadik Birodalomban is folytatta tevékenységét, katedráikat alig néhányan vesztették el, és bár kevesen léptek be a nemzetiszocialista párthoz, a túlnyomó többség nem követte sem Hajo Holborn a külföldi, sem Friedrich Meineckét a belső emigrációba.¹ Közülük számos tudós megőrizte szellemi-módszertani különállását, és nem csak

az Alfred Rosenberg vagy Walter Frank neve által fémjelzett, dogmatikus nemzetiszocialista és fajelméleti történelemszemléletet utasította el, de az ezekkel sok szempontból kompatibilis, radikális völkisch megközelítést is. A középkorászok közül például Johannes Haller, az újkor kutatói közül Wilhelm Mommsen publikált nagy példányszámban megjelent munkákat a Harmadik Birodalomban, s ezekben nyíltan kritizálták – bár szigorúan a módszertan nyelvén – a népiségtörténetet. Ennek bemutatásával nem célunk cáfolni a német társadalomtörténet azon kutatásait, amelyek feltárták a történelemszemlélet gleichschaltolásának és a totális államba való integrációjának szervezeti-intézményes történetét.² Narratológiai, a történeti beszéd tartalmára és formájára koncentrálni elemzésünk árnyalni kívánja ezt a képet, megmutatva, hogy a homogenizációs nyomás nem tudott minden esetben érvényesülni a tényleges munkákban. Tovább tudott élni a historizmus, ha politikai radikalizációja ki is mutatható, valamint a népiségkutatók weimari nemzedéke sem vált a szó szoros értelmében vett náciává, tehát nem azonosult a nemzetiszocializmus a modernitást és a régmúltat egyszerre mitizáló faji, antiszemita gondolkodásmódjával. „Társutasokként” egyszerre legitimálták a rendszert, és fogalmaztak meg nagy hatású, a nemzetiszocializmus politikai céljaival kompatibilis történelemértelmezéseket.

A szemléletbeli különbözőség fennmaradhatott azokban az esetekben, amelyekben ideológiailag nem ütközött a domináns politikai iránnyal, a politika igényeivel és tiltásaival. Ennek megfelelően indokolatlan a politikatörténeti periodizáció átvétele, és 1933 töréspontként való alkalmazása. A historiográfiai elemzés sajátos narratológiai szempontrendszerében 1933 nem jelent törést: az elbeszélő sémák általunk bemutatni kívánt dualizmusa 1920 körül már kimutatható, és a két háború közötti időszakban végig fennmaradt. Míg az 1918 utáni korszak általában véve a völkisch irány erősödését hozta, ebben a folyamatban a náci hatalomra jutása legfeljebb mennyiségi, de nem minőségi változást hozott. Sajátos NS-történetírásról pedig csak fenntartásokkal beszélhetünk, hiszen kevés történetíró futott be olyan, Walter Frankéhoz hasonló pályát, amely a legszorosabban a politikai nemzetiszocializmushoz kötődött. Éppen ezért ideológiatörténeti vizsgálatunk során tudatosan nem választjuk szét mereven a weimari köztársaság és a Harmadik Birodalom korszakait, hiszen ezek nagyfokú személyi, intézményi és narratológiai kontinuitást mutatnak.

Ez a leegyszerűsítéseket kerülő alapvetés kamatoztatható annak a látószögös ellentmondásnak a feloldásában, amely egyfelől konstatálja a „múlt nagy szellemeinek látszólag akadálytalanul végbemenő bekapcsolását” az új tudományosságba, azaz a historizmus örökségének beépítését a

*Volkstumsforschung*ből (a népiségkutatásból) kinövő intézményhálózatba, másfelől különbséget tesz a konzervatív-konvencionális és az új, radikális népiségtörténeti irányzat között.³ A német tudományosságon belüli szakadás a harmincas években világosan tapinthatóvá vált a „különutas”, a nyugattal szembeállítható német fejlődés mellett érvelők álláspontjának radikalizálódása folytán, és ellentétei a „konzervatív és a náci [és társutas – R.G.] történések közötti jelentős különbségekként” váltak megragadhatóvá.⁴

A korábbi elméletek szerint, mint megelőlegeztük, a historizmus nyelvjátéka és a völksich, illetve nemzetiszocialista ideológia kompatibilis volt, köztük komoly ellentét nem mutatható ki. E nézet szerint a kompatibilitás kulcsa több jelentős egybeesés, amely összekötötte a konzervatív és a völksich-radikális történelemszemléletet. Ezek a „német nép fölényébe [Überlegenheit] vetett hit, amelyet kiegészít a protestantizmus és az államcentrikusság kultusza, általában az állam idealizálása [...] valamint a birodalomépítés szükségszerűségének [...] hangsúlyozása”.⁵ Ezek az egybeesések textológiaig sokszorosán igazolást nyertek, de bárki könnyen meggyőződhet róluk például a historizmus egyik utolsó nagy alakjának, Otto Hintzének és a „párttörténész” Walter Franknak narratológiai összevetésével. Valóban: a későhistorizmus egyik doyenje és a náci történetírás kvintesszenciális képviselője egyaránt igenli a fenti öt tézist – sőt elmondható, hogy ezek képezik szemléletük kiindulópontját. Az öt toposz azonban, nézetünk szerint, megtévesztő is: az *Überlegenheit* szó például elfedi azt a jelentős különbséget, hogy a fölény forrása Franknál a faji vagy népi – tehát eleve adott – felsőbbrendűség, míg Hintze esetében a földrajzi és társadalmi, valamint a politikai tényezők által kialakított történeti fölény. Márpedig nagy különbség van aközött, hogy a német nép faji felsőbbrendűsége vagy pedig kulturális funkciója, mérete és gazdasági ereje alapján hivatott a közép-európai térség vezetésére.

A historizmust és a völksich múltdiskurzust imperializmusa okán egy kalap alá vevő álláspont tehát finomításra szorul. A völksich ideológia számára mindig célként tételeződött és értékmérőként működött az identitás fókuszába állított *Volksstaat*, a népi állam, amelynek radikális cselekvés révén elérhető megvalósulása a történelem teleologikus céljaként működött. Ezzel szemben a historizmus az államegyéniségek történeti identitásának fogalmával operált, azaz a történelmet identitásképző erőként fogta fel, a klasszikus értelemben vett konzervatizmushoz hasonló módon.

Ez a különbségtétel a német eszmétörténettel foglalkozó irodalomban komoly hagyományokra tekint vissza: a két háború közötti szellemi fejlődés értelmezésében kulcsfontosságú szerepet játszó Kurt Sontheimer 1962-es monográfiájában állította fel tételét, mely szerint az ún. konzer-

vatív forradalom meghatározó vonásának az ahistorikus-esszencialista szemléletmód tekinthető, azaz a történelem folyásán kívül, kvázi-időtlenül létező politikai-népi-állami ideál tételezése, melynek elérése, illetve megközelítése mindenkor feladatként tételeződik az adott közösség számára.⁶ Sontheimer nyomán a völksich irodalmat úttörő módon feldolgozó első monográfia a konzervatív forradalom közös jellemzőjét, ideológiai tételét a „transzhistorikus, semmiből sem levezetett és közvetlen ‘abszolútum’ keresésével” jellemezte.⁷ Ez a „megszállottság” vezetett a „közösség” [*Gemeinschaft*] kultuszához, amely minden olyan fogalomra irányult, amely az „osztatlanság”, a szerves egység számját, jelentésmozzanatát hordozta – így a fajra, a népre, a nemre, a rendre, a birodalomra.⁸ Ez a felfogás és az újabb historiográfia egyező konklúziókra jutott – a népiségtörténet újkeletű, a kilencvenes években kibontakozó kutatása bebizonyította, hogy a völksich ideológia megjelenése a történetírásban egyidejű az újkonzervatizmus jelentkezésével, és megerősödése is párhuzamosan, azaz az első világháborút követő években (és nem csak 1933 után) ment végbe.⁹

[A későhistorizmus történelemszemlélete]

A historizmus múltértelmezésének középpontjában az állam fogalma állt. Az államcentrikus megközelítés jellemzőit a historiográfiai kutatás, mindekelőtt Georg Iggers már feltárta és alapos elemzés tárgyává tette. E munkák tanulsága szerint a historizmus elsősorban abból indult ki, hogy a történelemben bizonyos politikai és eszmei erők hatnak, melyek különböző korszakok kihívásaihoz alkalmazkodnak, illetve egy-egy adott kor gondolkodása határozza meg őket. Ezek az erők magukat elsősorban az államszervezetben mutatják meg, amely felfogható a politikai akarat és az eszmék tárgyasulásként. Az állam ennek megfelelően egyben egy értékrendet is megjelenít, és meghatározott célokért küzd. Ezek a célok a nemzetközi rendszerben ütközhetnek egymással, ám egyben alakulnak is. Az állam-eszme maga lehet állandó, ám politikai megvalósulása és az odáig vezető út változékony, a mindenkori körülmények függvénye. Így a historizmusban eszmei tartalmak és reálpolitika együttesen alkotják, írják a történetet – fontos azonban megjegyezni, hogy mindkét komponens maga is történelmi tapasztalatok terméke, történetiségük pedig legalapvetőbb tulajdonságuk. Éppen ezért nem létezhet általánosan érvényes értékmérő számukra: egy-egy állam politikai cselekvéseit úgy kell értelmezni, mint egy sajátos, történetileg létrejött eszme és intézményrendszer útját a tökéletesedés és megerősödés felé.

E szemlélet szerint az állam egyszerre a történelem legfontosabb ereje és értéke – amint a harmadik generáció talán legismertebb képviselője, Heinrich von Treitschke megfogalmazta: alapvető „történeti szükségszerűség”, hogy „az emberek államokat, méghozzá szép és helyes [*schöne und gute*] államokat képezzenek”. A historizmus a történelmet ezeknek az államoknak a történeteként értelmezte, melyek, az irányzat atyjának számító Leopold von Ranke szerint ha egyszer már megszilárdultak, „jellegükben rendkívüli állandóságot mutatnak”.¹⁰ Az államcentrikus megközelítésből adódott, hogy a historizmus elsősorban a külpolitika kutatását tartotta a történetírás feladatának – ez a tétel híresült el *Primat der Außenpolitik* (a külpolitika elsődlegessége) néven.¹¹

A historizmus számára a történelem a politika terepe maradt, amely felfogásában autonóm területe az emberi élet jelenségeinek. Szereplői diplomaták, politikusok és katonák, illetve államok, amelyek egy bizonyos kor értékei és lehetőségei szerint tevékenykednek, a szükségszerűségek és a politikai belátás alapján hozott döntések alapján. Tevékenységük a történelem anyaga, míg a történelem maga egy olyan totalitás, amelybe a történetiség előtti vagy azon kívüli fogalmak és identitások nem importálhatóak – ezek éppen történelembe zártságuk felismerése révén válnak értelmezhetővé.

A historizmus szempontjából tehát az állam/politika fogalompár független történeti erőnek minősült, az állam és a politika szervezte a társadalmat – és implicit módon a nemzetet, melyek minden esetben az állam és társadalom előtt tornyosuló külpolitikai kihívások és kényszerek hatására formálódtak. A historizmus ennek következtében több ponton is szembekerült úgy a népiségtörténettel, mint a völkisch gondolat és a nemzetiszocializmus ideológiáját visszatükröző irányzattal. Államközpontúsága a faji esszencializmust zárta ki, a porosz fejlődés középpontba helyező megközelítése a nagynémet eszmével ütközött, míg arisztokratizmusa a néptömegek érvényesülésének kíváncsiságát kérdőjelezte meg.¹²

A historizmus legnagyobb szabású ideológiai célkitűzése mindvégig a német egység történeti magyarázatának kialakítása maradt. Ezt az eseményt hosszú történeti fejlődés, a porosz állam felemelkedésének végpontjaként ragadta meg, és ebből következően nem is lépett fel a német „nép” egészére vonatkozó átfogó történeti elbeszélés kialakításának igényével. Ez a jellegzetes ún. borusszo-kisnémet historizmus a két háború közötti időszakban elvesztette domináns pozícióját, egyes képviselői maguk is az új völkisch nyelvjáték fogalmait kezdték használni, más részük egyre inkább visszavonult, míg egy harmadik – jelentős – csoport a Harmadik Birodalom körülményei között is folytatta tevékenységét, egyszerre

igazodva a politikai elvárásokhoz, és igyekezve megőrizni a historizmust jellemző antiesszencialista és politikatörténeti megközelítést. Ennek ellenére – vagy éppen kisebbségi pozíciójuk következtében – utóbbiak is csak ritkán kezdtek nyíltan polemizálni a rivális iskolával, ahogy a *Volksgeschichte* legtöbb képviselője is elismeréssel adózott a „régikola” nagyjainak. Az ellentétek ugyanakkor nagyon könnyen feltérképezhetőek voltak, és a szerzők maguk is tisztában voltak velük, amint ezt Hermann Oncken 1935-ös, kivételnek tekinthető éles megjegyzéseiből is kiviláglik. A német expanzionizmus történeti legitimációjában amúgy nem elhanyagolható szerepet játszó Oncken összegyűjtött tanulmányai egyikében szatirikusan jegyezte meg, hogy a politikát a történetírásból kiradírozó, a népiség állandó struktúráit kutató szerzők alighanem elfelejtik,

történelmünk 250 éve egy harapófogóban játszódik, amely az élet kérlelhetetlen törvénye – ebbe érdemes lenne belegondolniuk azoknak, akik az államot és az erőt, a politikát és a háborút a történelemkönyvekből kitörölni igyekeznek.¹³

A fenti idézet jelzi, hogy a historizmus diskurzusa milyen módon maradhatott – legalábbis látszólag – kompatibilis a nemzetiszocializmus doktrínájával. A fenyegetettség toposzával magyarázott expanzionizmus határozó érv volt a birodalmi külpolitika legitimációs diskurzusában, és ennyiben a politikai elit céljaival és prioritásaival egybeesett. Ez Onckent és más hasonló szerzőket ugyan politikai szempontból a *Volksgeschichte* döntő többségben „társutas” vagy párthű művelőihez közelítette, ám módszertana és történeti poétikája mégis a többi historista szerzőhöz kapcsolja őt, köztük olyan szabadelvű konzervatív, liberális és szociáldemokrata szimpátiájú történetírókhoz, mint Otto Becker, Erich Brandenburg, Wilhelm Mommsen és Veit Valentin.¹⁴

A historizmus és az államcentrikus felfogás továbbélésének legjobb példáját Johannes Haller életműve nyújtja. A középkorász Haller szerint a német történelem kezdőpontja nem más, mint az ottói állam megalakulása, ami nem népi, hanem politikai teljesítmény volt egy szorult külpolitikai helyzetben.¹⁵ Ez a német állam – földrajzi helyzetéből adódóan – a keleti és nyugati fenyegetettség állandó szorításában fejlődött és hanyatlott. Ám bármerre is tart a fejlődés, a sikerekért és kudarcokért felelős politika „egy szikáran józan, egészen reálpolitikai tevékenység volt – hatalmi kérdés, és semmi több”. A korai német történelmet így interpretáló Haller emiatt érthető módon nem fogadta el a Német-római Birodalom meggyengülését a „népi elv” feladásával magyarázó, a húszas évek óta egyre sza-

porodó magyarázatokat, és visszautasította, hogy a császárok „tevékenységét a politikától idegen szempontok alapján” ítélik meg.¹⁶

Haller harcias historizmusa ellenére mégis sokat idézett szerző maradt a Harmadik Birodalomban, és nemcsak új munkái jelentek meg, de korábbi köteteit is újra kiadták. Ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy historizmusa mélyen át volt itatva a rend és a központi hatalom mítoszával, amelynek a belső széthúzással magyarázott meggyengülése középkorképének meghatározó eleme volt.¹⁷ Így Haller egyszerre lehetett hagyományos, a völkisch gondolatot elutasító historista történész, és a totalitárius állam közvetett legitimátora, aki még 1944-es népszerű birodalomtörténetében is olyan – ma a nemzetiszocialista állam ideológiájának szerves elemeként elgondolt – toposzokkal szállt (szállhatott) szembe, mint például pogány örökség jelentősége a német államtörténet számára.¹⁸ 1922-es kötetének tizenhét évvel későbbi kiadásához írt előszavában ugyanakkor leszögezte: „a német történelem hosszú kitérő után visszatér kezdeteihez”, azaz Hitlerrel újra megvalósul az erős központi állam, amely utoljára hasonló területen az Ottók és a Staufok császársága idején létezett.¹⁹

Számos más szerzőnél is hasonló eljárást figyelhetünk meg. A Hallerrel ellentétben a nemzetiszocializmussal sosem szimpatizáló és egyre inkább visszavonuló Mommsen például már 1924-es külpolitika-tanulmányában átvette az 1918 utáni völkisch-ifjúkonzervatív németiség-diskurzus kulcskifejezéseit, ám azokat csak a jelen problémáira volt hajlandó alkalmazni, míg általánosságban kikelt a faji-népi alapon konstruált külpolitikai mítoszok ellen, és igyekezett a politikai tevékenység e kvintesszenciális mezejét a mérlegelés és a döntés szabad játéktérének megőrizni a völkisch determinizmussal szemben.²⁰ Mommsen ugyanakkor egyetértett a német hatalmi politika alapvetésével, mely szerint a német társadalom külpolitikai ambíciói történetileg alulfejlettek, és ezzel a fejlődést gátolják – ennyiben pedig az ő álláspontja is kompatibilis volt a Harmadik Birodaloméval.²¹

Ez a kapcsolódási lehetőség már a weimari korszakban nyilvánvalóvá vált. Az ifjúkonzervatív Hans Freyer gnómája, mely szerint „az állam legtisztább formájában a háborúban mutatkozik meg”, a *Primat der Aussenpolitik* erőszakelvű interpretációjának is tekinthető. Innen pedig csak egy lépés volt annak a jellegzetesen völkisch tézisnek a felállítása, mely szerint az a nép, amely nem képes többé erőszakosan megnyilvánulni, biológiai halála előtt áll” (Edgar Julius Jung).²² Bár mindkét idézett szerző a náci ellenségévé lett, a nemzetiszocialista diskurzussal való rokonság félreismerhetetlen, megmutatva, hogy a historizmustól hogyan volt lehetséges valóban csupán jelentések és egyes fogalmak megváltoztatásával a nemzetiszocializmus legitimációs diskurzusaig eljutni.²³

Hasonlóan jelentősnek tartható az, hogy a porosz-kisnémet historizmus képesnek mutatkozott a hitleri állam elhelyezésére egy egyenes vonalú fejlődéstörténetben. Az érvelés lényege szerint „a minden néptársat összefogó nagynémet birodalom csak egy erős Kis-Németország révén volt megvalósítható”.²⁴ A historizmus mint a rend és az állam legitimálója, bizonyos pontokon tehát kompatibilis maradt nemcsak a weimari jobboldal, de a nemzetiszocializmus értékrendjével is, anélkül, hogy premisszáit átvette volna.²⁵ Ezt a legitimációt megkönnyítette az a legmarkánsabban Meinecke munkásságában kidolgozott belátás, amely kizárta az államérdek és az erkölcs ütközését, a politikai etika sajátos realista fogalmát megteremtve.²⁶ Igaz, voltak a kereszténység vagy a liberalizmus elveire hivatkozó kritikus hangok, mindenekelőtt Ernst Troeltsch, aki éppen a németek „panteisztikus államkultuszában” és „a siker és az erőszak kritikátlan tiszteletében” látta meg már 1925-ben a legnagyobb veszélyt. Hasonlóan vélekedtek az Erich Brandenburghoz és Veit Valentinhez hasonló liberálisok, akik 1848 liberalizmusát szegezték szembe a bismarcki autoriter államépítés kultuszával.²⁷ Ők valóban periferizálódtak, bár még Brandenburg újkori német történeti szintézise is megélt egy 1939-es újrakiadást. A nemzetiszocializmus pedig nem habozott adott esetben olyan ellenfelei munkáinak újabb kiadását saját céljainak szolgálatába állítani sem, mint a konzervatív Erich Marcks Bismarck-életrajza volt. Ezt a „párthű” Willy Andreas előszava helyezte megfelelő „keretbe”.²⁸ Ez azért mehetett viszonylag könnyen végbe, mert a császárság utolsó éveinek és a weimari korszaknak történetírását, valamint a nemzetiszocialista historiográfiát összekötötte a németiség „hátrányos történeti helyzetéről” adott értékelés és a közép-európai hegemonia igényének előbbivel történő legitimálása, amely a politikai spektrum legnagyobb részét is jellemezte, egészen Max Webertől a nemzetiszocialistákig.²⁹

A historizmus tehát a weimari jobboldal diskurzusában és a nemzetiszocializmusban egyaránt megőrizte legitimitását. Ez annak az árán történt, hogy a bismarcki államban a fejlődés csúcsát megpillantó kisnémet teleológiát művelők „kibővítették” egyfelől a népiség egyes fogalmaival, másfelől pedig ezzel párhuzamosan a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva hozzácsatolták a jövőbeli nagynémet állam mítoszáat, amely a bismarcki államnál hatékonyabban képes egyfelől kitörni a földrajzi helyzet szorításából, másfelől pedig tartósan és a német hegemoniát biztosítva szervezné meg a közép-európai térséget.

A historizmus ezzel együtt, poroszközpontúsága és kisnémet fókusza miatt, a Habsburg-birodalom történetét „külső” történelemként olvasta, és ezért egyáltalán nem is lépett fel az osztrák múlt értelmezésének igé-

nyével. Képviselői gyakran kaptak szemrehányást a nagynémet eszme híveitől, mindenekelőtt azért, mert a német-osztrákokat „kizárták” a német történelemből, ám valódi polémia nem bontakozott ki, mivel nem létezett olyan koherens historista olvasat, amely a dunai népek történetét egységes keretbe foglalta volna. A kisméretű historizmus perspektívája számára a Habsburgok tevékenységének értelmezése nem bírt valódi téttel. Ennek a számlájára írható az is, hogy e történetfilozófiából kiindulva nem következett be az osztrák és a magyar esetekhez hasonlítható „mozgósítás”, azaz nem történt konzervatív kísérlet a völkisch ideológia és történetírás Monarchia-diskurzusának érvénytelenítésére, a történeti múlt ezen szeletéhez társított jelentések kánonjának újraalkotására vagy ellenőrzésére. Németországban az ausztrialiság és az osztrák múlt völkisch diskurzusai úgy válhattak a két világháború között dominánssá, hogy nem kellett egy kiérlelt konzervatív-historista olvasatot integrálniuk vagy érvényteleníteniük – ellentétben azzal, ahogy ez például Bismarck kultuszának továbbvitele vagy a második császárság nemzetfogalmát ért heves kritika esetében megtörtént.

[A völkisch mozgalom és a konzervatív forradalom
történelemfelfogása]

Az 1920-as években a historizmus továbbélése mellett egy eltérő irányú fejlődés is kibontakozott az új weimari államban. Ennek számtalan irányzatát szinte lehetetlen lenne számba venni, ez azonban nem is szükséges: ezek közül az irányzatok közül a legnagyobb és legtartósabb hatást kifejtők hasonló módon értelmezték a történelem mibenlétét, a néphez és nemzethez tartozás gondolatát, a politika funkcióját és jellegét, valamint az állam szerepét. Az értelmezést az nehezíti meg némileg, hogy a szakirodalomban, a konkrét kérdésfeltevéstől függően, adott esetben a konzervatív forradalom, más esetben a népi gondolat [*völkischer Gedanke*] elemzésére történik kísérlet. Az alábbiakban éppen ezért arra törekszünk, hogy a konzervatív forradalom azon irányzatairól adjunk összefüggő képet, amelyek valóban a völkisch ideológiához sorolhatóak, és szintén a völkisch ideológia kontextusában tárgyaljuk a weimari tudományosság új áramlatait.

A tudomány- és intézménytörténeti vizsgálat már a weimari korszak elején azonosít bizonyos kulcsfolyamatokat – úgy az intézményesülést, mint a völkisch diskurzus kanonizálódásának szempontjából, amelyekből kiindulva világos fejlődéstörténeti ív rajzolható fel a második világháború kitöréséig. A gyökerek az első világháborút megelőző évtizedekig nyúlnak vissza, a völkisch gondolat első népszerűsítőinek, Julius Langbehm

és Paul de Lagarde életművének recepciójáig, amelyek egyfelől „a nemzetkefeletti, univerzális etikán nyugvó gondolkodás meghaladását” segítették elő, másfelől pedig az első népi német szervezetek szellemi előfutárává váltak.³⁰ Ezek közül jelentőségében kiemelkedett az *Alldeutscher Verband*, azaz a Pángermán Egyesület, amelynek meghatározó személyiségei, Paul Langhans és Theobald Fischer már korán a völkisch gondolat elkötelezett népszerűsítőiként léptek fel.³¹ Tevékenységük nagyban hozzájárult az első világháború után hegemonikus pozíciót szerző, az állam fogalmától függetlenített németiség-gondolat kifejeződéséhez, mivel a szervezet világbirodalmi álmok kergetése helyett egy közép-európai, az egész németiséget összefogó hatalmi övezet kialakítását szorgalmazta, melynek a német népi erő adta volna a gerincét. Így a német birodalom határain kívül élő „néptársak” [*Volksgenossen*] sorsán javítani igyekvő ADV vált az első valódi társadalmi erővé, amely azt az utóbb a nemzetiszocializmus hivatalos tézisévé váló tételt népszerűsítette, miszerint Németország egy minden németet jelölő fogalom, míg a Német Birodalom csupán egy, a történeti szükségszerűségek következtében „befejezetlen” állam, egy tökéletes eszme, Németország, evilági megközelítése.³²

A völkisch gondolattal párhuzamosan jelentkeztek olyan saját definíciójuk szerint „nacionalizmus-ellenes” csoportok is, amelyek a közép-európai térség újjászervezésének igényét fogalmazták meg, és egyaránt elítélték a „feudális” Osztrák–Magyar Monarchiát, és a saját életképtelenségüket fel nem ismerő kisállami nacionalizmusokat. A német *Mitteleuropa-Politik* ezen korai ifjúkonzervatív képviselőinek egy része a *Die Aktion* folyóirat körül tömörült. Míg a „nyugati” nacionalizmust és államkultuszt a leghatározottabban visszautasították, a német népi ideológia korai formáival szimpatizáltak, mivel az felfogásuk szerint nem a térséget felszabdalo, hanem egységesítő tényezőként működhetett. Ők a német népet önzetlen, kultúraadó közösségnek tartották, amelynek vezetése nem elnyomó nacionalizmust, hanem harmonikus birodalmi vezetést jelenthet a kis népek számára.³³

A háború alatt és után ezek a szervezetek egyszerre közeledtek egymáshoz és tettek szert a korábbinál lényegesen nagyobb ismertségre, nem utolsósorban a bismarcki megoldás vélt vagy valós 1918-as kudarca által kiváltott kiábrándulást kihasználva. A számtalan ekkor indult hosszabb-rövidebb életű folyóirat között számos kiadvány található, amelyek a német népi egység kérdését Közép-Európa egységgé szervezésének problémájával a korábbiaknál lényegesen szorosabb összefüggésbe hozták. Az 1918 utáni „grossdeutsch reneszánsz” így egyben egy új *Mitteleuropa*-ideológia létrejöttét is jelentette, amelyben a népi német szórványok kulcs szerepet játszottak, úgy az államokat összefűző kapocsként, mint a német

törekvések támaszaiként. A felbomlott Monarchia cseh és osztrák részeinek a német gazdaság és kultúra – ideális esetben a politika – vérkeringésébe való bekapcsolása képezte a számos program közös részét, amelyek e közös alaphól kiindulva a legkülönbözőbb méreteken és módokon képzeltek el az eljövendő nagy kontinentális blokk létrejöttét.³⁴ Az ekkoriban gombamód alakuló társadalmi szervezetek (*Waffenbrüderlicher Vereinigung, Grossdeutsche Vereinigung*) nagyban hozzájárultak a kialakulóban lévő új önkép népszerűsítéséhez. Legnagyobb jelentőségre az *Allgemeiner Deutscher Schulverein* (1881) utódszervezeteként alakult *Verein für das Deutschtum im Ausland* tett szert, amely 24 ország társ-szervezeteit fogta össze, és 2489 helyi csoportja volt.³⁵

A német népiség erejéből sarjadó új Közép-Európa gondolata a konzervatív forradalom teoretikusait is megihlette. Az ő *Gewissen* („Lelkiismeret”) címen kiadott folyóiratuk 1919 és 1921 között számos cikket közölt a témában, ezek közül az egyik elsőt éppen az utóbb a népiségtudomány kialakításában meghatározó szerepet játszó Max Hildebert Boehm jegyezte.³⁶ Az írásokat a német népi egység és a Közép-Európa-gondolat jellegzetes akcionista értelmezése fűzte össze: a népek és államok harcaként felfogott politikát összekötötte a német nép önmegvalósításért és egységért folytatott küzdelmével, és hol jobban, hol rosszabbul leplezte, hogy a németiség hegemoniája alatt létrejövő, végeredményben Németország nagyhatalmi pozícióját garantáló új szerveződésként képzelte el a jövő *Mittleuropáját*.³⁷

A sajtóban és a *Vereinswesenben*, azaz a társadalmi-politikai szervezetek történetében tetten érhető fejlődéssel párhuzamosan a tudományos intézmények között is jelentős átalakulás zajlott le. Bár az egyetemek megőrizték hagyományos vezető szerepüket, a weimari időszakban egy sor, a népiségkutatással összefüggésbe hozható intézet jött létre, amelyek jelentős mértékben befolyásolták az egyes témák körül kialakult diskurzusok alakulását. Az informális csoportok közül a benne résztvevő kutatók aránya révén kiemelkedett az 1919-ben alakult *Deutsche Schutzbund*, amely a népiségkutatás olyan alakjait tudhatta tagjai között, mint Karl Christian von Loesch történész, valamint Albrecht Penck, Wilhelm Volz és Hans Hassinger geográfusok. Munkáik terjesztésében nagy szerepet vállalt a *Grenzbüchereidienst*, amely a német népi határterületek lakosságával, történetével és szerepével kapcsolatos munkák terjesztését vállalta magára. Ugyanezek a kutatók egyben munkatársai voltak a weimari korszak legjelentősebb népiségkutatással foglalkozó intézetének, a lipcei *Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung* (Nép- és Kultúrta-
lataj-Kutató Alapítvány) néven működő – változó méretű és jelentőségű – köz-

pontnak, amelynek gyökerei a húszas évek elejéig nyúltak vissza, és amely 1927 és 1931 között igen nagy jelentőségre tett szert.³⁸ 1931-től ugyan pénzügyi nehézségekkel küzdött, ám még sikerült megjelentetnie az 1925 óta készülő nagy kézikönyvét (*Handwörterbuch der Volks- und Kulturbodenforschung*), amely megerősítette vezető szerepét a népiségkutatásban.³⁹ Ez a mű minden szempontból a weimari időszak összefoglalásának tekinthető: tetten érhető benne az a faji és etnikai diskurzusok közötti egyensúlyozás, amelyet a korszak jellegzetes ambivalenciájaként határoztunk meg, akárcsak a német történeti küldetés és vezető szerep mitizálása a népek egyenlőségének paradox hangsúlyozása mellett.

Az alapítvány ezt követő megszűnése sem tekinthető a weimari jobboldal igényeit kiszolgáló kutatás iránti érdeklődés csökkenésének, mivel ezzel párhuzamosan megkezdtek működésüket azok a regionális kutatói közösségek, amelyek hálózata a Harmadik Birodalom idején is a népiségkutatás intézményes gerincének számított.⁴⁰ A munka folyamatosága kitűnik az egykori osztrák–magyar térség kapcsán kifejtett tevékenységből is. A röviden Lipcei Alapítvány néven ismert SVuKF külön szudétánémet intézetet állított fel, és az innsbrucki egyetemen kialakult, a népiségkutatással szimpatizáló oktatói kört is sikeresen bevonta tevékenységébe. Otto Stolz és – az utóbb SS-kötélkébe lépő – Hermann Wopfinger, továbbá más osztrák kutatók részvételével csaknem éves rendszerességgel rendezett kifejezetten a délkeleti térségnek (*Südostraum*) szentelt üléseket. Ezek évről évre egyre nagyobbá nőttek; 1927-ben, Regensburgban például nemcsak a már említett kutatók vettek rajta részt, de érkeztek a német népi mozgalom vezetői és tudományos propagátorai közül szinte minden jelentősebb műhelyből és szervezetből, amely az egykori Monarchia területén létrejött. Magyarországról Szegedről és Budapestről érkezett résztvevő (a mérsékelt, Bethlen-párti Bleyer Jakab, ami jelzi, hogy korántsem lehet a népiségkutatást egyszerűen völkisch-radikális legitimációs diskurzusként kezelni).⁴¹ Az 1930-as grazi ülés iratai lehetővé teszik, hogy pontosabban körvonalazzuk ezeket az üléseket. Ennek plenáris előadásaként olvasta fel Erich Steinacker „Az osztrák államképződés jellemzői és hatásai az osztrák-németiségre” című munkáját, amelynek fogalmi kiérleltisége, „zárt” zsargonja jól kialakult, jelentéseiben rögzült nyelvjátékról tanúskodik. Steinacker szerint sajátos német feladat jutott a délkeleti németiségre, amely azonban nem értelmezhető egyfajta különálló „osztrák” történelem keretei közt – Ausztria története minden esetben és minden korban német történelem, amelynek „jelentése” csak a német nép sorsában elfoglalt jelentőségét kutatva válik érthetővé.⁴²

Ennek a tézisnek alátámasztása vált a Harmadik Birodalomban is a kutatás alapvető feladatává. Michael Fahlbusch egy fontos tanulmánya tárja fel a *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft* tevékenységét, melyből egyebek mellett kiderül, hogy az alapvető formula, amelynek segítségével az 1918 után öt államba szétszóródott németiség történetét a népiségkutatás egységes keretbe foglalta, ugyanez, a weimari időszakban kialakított séma volt.⁴³

Ezt a „lokális-regionális” kutatási programot egészítette ki a stuttgarti és a berlini központok működése, amelyek 1933-tól megosztottak az egykori Lipcsei Alapítvány feladatain: a stuttgarti a jelenkorral, a berlini pedig a német népiségtörténettel foglalkozott.⁴⁴ Lipcsében az egykori alapítvány szűkebb programmal, Délkelet-Európai Intézet néven (*Südosteuropäisches Institut*) működött tovább.⁴⁵ Ekkorra generációváltás zajlott le a népiségkutatásban. Az Albrecht Penckhez hasonló „nagy öregek” helyét a fiatalabb generáció radikálisabb és a politika iránt elkötelezett képviselői foglalták el, így a földrajztudós Friedrich Metz, és Penck egykori titkára, a később a berlini egyetemen oktató Emil Meynen, akinek 1935-ös, a Külügyminisztérium nyomására betiltott *Deutschland und Deutsches Reich* című könyve a németiség és a német nép diskurzusában mégis kanonikus tekintélyre tett szert. Meynen radikálisan megkülönböztette a mindenkori német állam és Németország fogalmát, utóbbit minden német lakosságú területre kiterjesztve.⁴⁶ Ebben a Berlin és Lipcse közötti intellektuális mezőben jött létre az újkonzervatív és népi *Mitteleuropa*-irodalom java, amely egyben a Habsburg-birodalom recepciójának kanonikus szövegeit is tartalmazza.⁴⁷

Ez a formula hatékonyan tudta legitimálni a nemzetiszocialista expanziós törekvéseket, és explicit imperializmusában kétségtelenül elmozdulást jelentett Penck nemzedékének tudományos kutatásaik lehetséges politikai következményeinek számba vételét inkább kerülő munkáihoz képest. Módszertani átalakulás nem ment végbe, ahogy a népfogalom gyökeres újraértelmezéséről sem beszélhetünk – mégis, a népek egyenlőségét legalábbis elvben elismerő eredeti népiségkutatási program helyét egy radikális expanzionista elképzelés foglalta el, amely a németiség múltbéli és eljövendő szupremáciáját annak „térlegyző” (*raumüberwindend*) és térszervező képességére alapozta, amellyel a többi közép- és kelet-európai nép nem rendelkezik.⁴⁸

A történelem ebben a megközelítésben a „népek sors történetévé” vált. A népek maguk e felfogás szerint

fajtaspecifikus élőlények [*Lebewesen*], fajilag meghatározott organizmusok. Minden nép teste jellegében és alakulásában [*Werdegang*] életteréhez kötődik, amelyet a föld jelöl ki számára. A történelem minden népet azzal a feladattal szembesít, hogy otthon-terében [*Heimatraum*] olyan államot hozzon létre, amely a teljes népnek és tagjainak képességeit kibontakozni engedi.⁴⁹

A nép eszerint saját ideáját magában hordozva, önmegvalósításért küzd a történelemben. Ebben az összefüggésben a történeti akarat, amelyet a historizmus egy államban létrejött célzatosságként fog fel, nem a történeti lehetőségek és szükségszerűségek produktuma, azaz a történeti ágens identitása nem magában a történelemben gyökerezik, hanem ideaként vagy állam előtti népiségként, vagy mindkettőként már eleve létezik. Ebből a szempontból másodlagos, hogy a narráció a nép vagy a faj fogalmából indul ki, azaz a völkisch történetírás a szigorú értelemben vett faj-történettel (*Rassengeschichte*) messzemenően kompatibilis. A lényeg ugyanis mindkét esetben az, hogy „a német nemzet individualitása” egy történelmen kívül létező adottság, amelynek gyökerénél fontosabb a „változásokkal szembeni állandósága”.⁵⁰

A völkisch történetírás éppen ezért korántsem korlátozható a népiségtörténetre (*Volksgeschichte, Volkstumsforschung*), bár programatikusan irányának kétségtelenül ez tartható. A völkisch historiográfia kitüntetett iránya a társadalom, pontosabban a népesedés- és migrációtörténet, valamint a történeti földrajz volt, és ezek révén egyes vélemények szerint számos innovatív megközelítéssel gazdagította a történész eszköztárát.⁵¹ Létezett azonban völkisch eszmétörténet is, sőt ez tekinthető az irányzat első meghatározó területének.⁵² A német államtörténet szintén vizsgálható volt völkisch szempontból – csak ekkor már nem maga az állam, hanem az állam és a nép eszméje közötti megfelelés állt a kérdésfeltevés fókuszában. Így végül a völkisch eszmekör képes „volt közvetíteni a biológia és hatalom fogalomkörei között”, „teljes” történelmet nyújtva, azonban minden esetben az „organikus egészként felfogott [...] nép” koncepciójából kiindulva.⁵³

A népiségtörténeti koncepció szerint az állam a népiségből jött létre, és működésének mércéje a népjellegnek való megfelelése, a népi kibontakozáshoz szükséges feltételek megteremtésének terén elért eredmények és hiányosságok mérlege. A társadalomtörténet célja pedig nem más volt, mint ennek a változatlan népi jellegnek a feltárása, illetve hatásterületének körülhatárolása. Az eszmeiség historiográfiai vetülete is megőrizte tehát azt az alapvető premisszát, mely szerint a „nép az állam előtt” való.⁵⁴

A népiség harcként értelmezett történelem során a német államiság, akár csak a német nép, az újkorban rendre alulmaradt. Ezért nem meglepő,

hogy a két háború közötti egész német történetírásra érvényes a megállapítás, mely szerint „vörös fonálként fut végig [rajta] az elképzelés, hogy az újkor az árulás, de mindenesetre a német útról való letérés ideje volt, arról az útról, melyre [a nép] az ókorban és a középkorban lépett.”⁵⁵ A völkisch történetírás egyik nagy krónológiai-korszakolási feladata érthető módon a „felívelés” és a „hanyatlás”, a „népdagály” és a „népapály” periódusainak meghatározásában állt.⁵⁶ Ezzel párhuzamosan azonban a politikai történet alatt felfedezendő változatlanság, az ahistorikus szubsztancia felmutatására is vállalkozott, azaz a „a talajhoz és az otthonhoz kötött hamisítatlan néplélek” történeti rekonstrukciójára, amint azt a *Volkstumsforschung* egyik radikális ideológusa, Adolf Helbok is megfogalmazta.⁵⁷

A politikatörténet és a népiségtörténet teljes kompatibilitásának az útjában állt ugyan akkor egy alapvető fogalmi-ideológiai probléma. Minden kortárs (a náci világháborús terveit leszámítva) belátta, hogy a német *Volksstaat* önmagában soha nem lehet teljes, hiszen a német szörványok egy része mindenképpen kívül reked rajta. A német nagyhatalmi ideológia és a völkisch gondolat végül a német *Mitteleuropa* elképzelésében oldotta fel az ellentétet, amely maga is rendkívül elasztikus modellnek bizonyult. Előképe ugyan a bajor és a Stauf császárság volt, azonban területében azon messze túlnyúlt.⁵⁸ Egyedül funkciója volt egyértelmű: „Közép-Európa megformálása révén Európa első nemzetévé emelkedni”, illetve az össznémet népi és regionális felelősséghez felnőve megfelelni a népiség ideájából következő legnagyobb feladatnak.⁵⁹

Ez az alapvető képlet nem annyira a népiségtudomány berkeiben, mint a német politikai gondolkodásban alakult ki. Ennek meghatározó jelensége a két háború között maga a konzervatív forradalom volt, melynek számtalan áramlata létezett, ám amelyek kevés kivétellel osztoztak abban, hogy a korai völkisch eszmeiség népfogalmát viszonyba hozták a világháború előtti újkonzervativizmus kollektívizmussal és autoritarizmussal, amelyet Szabó Miklós tanulmánya tárt fel úttörő módon és kivételes fogalmi érzékenységgel.⁶⁰ A korszak szempontjából a legfontosabb két tendencia a nép korábbi, emancipatorikus és hatalomellenes fogalmának az állam és a birodalom eszméjéhez való visszakapcsolása, valamint a völkisch gondolatnak a külpolitikai küzdelem agresszív diskurzusával való még meghatározóbb feltöltődése volt.

A konzervatív forradalom talán legismertebb fóruma, a *Die Tat* 1931-ben reprezentatív összefoglalását adta az ifjúkonzervatív felfogásnak. Heinz Kloss ekkor megjelent szintetizáló esszéjében a „nagynémetség” fogalmát három egyenrangú reáliával kötötte össze, a „nemzettel”, a „Volkkal” és a „Reichhal”, azaz birodalommal. A politikai érvényesülés és karakter

alapjává a népet tette meg, amely az állandóság, míg a nemzet a forradalom elvét érvényre juttató dialektikus kulcsfogalomként növekedett.⁶¹ A Kloss szövegét meghatározó dialektikus feszültség eredője az állam és a nép érdekeit egyaránt képviselő politika, amely ekként a legmagasabb rendű tevékenységként jelenik meg. A politika ebben az értelmezésben – szemben a historizmus felfogásával – a történelmen kívüli ösztön történeti artikulációjává és érvényesülésének előre determinált keretek között lezajló harcává alakult, amelynek célja éppen a történelem meghódítása az abszolút, azaz az ahistorikus tényező, a népiség nevében. A történelem meghódításának bizonyítéka pedig Kloss szerint a birodalom létrehozása, amely egyszerre a népi állam megvalósulása és a nagytér megszervezésének eszköze. Létrejött ezért az egyetlen valódi telosz, minden népi politika végső értelme és célja.⁶²

Amint az a fenti példából is kiolvasható, az abszolútum keresése valóban integráns részét alkotta a konzervatív forradalomnak – különösen pedig a völkisch irányzatoknak. Ezt az örökséget a Harmadik Birodalom ideológiája is integrálta, hiszen a nemzetiszocialista állam a politikát mint a történelemre ható tevékenységet mélyen egy sors- és népmítoszba ágyazta, bár vegyítette egyfajta, a konzervatív forradalomnak csak kevés áramlatára jellemző technika- és jövőkultusszal.⁶³ Ezt a megfigyelést az újabb, nagy mintával dolgozó, az eszmetörténetet az *intellectual history* és a diskurzusanálízis módszertanával felváltó munkák is alátámasztják. A nemzetiszocializmus történetírásának eddigi legnagyobb lélegzetű áttekintése például egyértelmű konklúzióként szögezi le, hogy 1939-re a történeti beszéd alapfogalmaivá a rend, a nagytérség és a birodalom triáza vált, és a konzervatív forradalom korai, az állam és a birodalom mitológiáival szemben kritikus szerzőinek (akik eleve kisebbséget alkottak) fogalmi öröksége végérvényesen háttérbe szorult, a mozgalom eszmeiségének nagyobbik, a rendkultusszal kompatibilis része ugyanakkor megőrződött.⁶⁴

Ez a politika- és történelemellenesség néhány alapvető munka révén dokumentálható. A nemzetiszocializmus egyik nagy reprezentatív történeti szintézisének szerkesztője az 1935-ös, háromkötetes mű előszavában leszögezte, hogy a munka megközelítését a nép-tér-*Führer*-forma fogalmi négyese határozta meg, amely egy „biológiai, geopolitikai, heroikus, idealista szemléletmódot” eredményezett. A történetírás célját ezzel a faji adottságok által meghatározott közösség (nép) megfelelő vezetése mellett (hőskultusz, *Führer*-elv), történelem előtti erők (a tér) által szabályozott rendnek (a birodalomnak) a történelmi helyezettől függetlenül végbemelő létrejötté dokumentálásában jelölte meg. A mű ennek megfelelően különböző időpillanatokban vizsgálta, hogy a folyamat miként ment végbe,

más esetekben mi vezetett elakadásához vagy éppen a korábbi formák felbomlásához. Jellemző erre a megközelítésmódra, hogy adekvát „formának” egyedül az erős *Reich* minősült, minden más állapot „formátlanságként” aposztrofálódott, és így a népi feladat által „megkövetelt” változás szükségességét sugallta.⁶⁵

A völkisch gondolat történeti dinamikájába jó betekintést enged a legbefolyásosabb teoretikus, a következőkben is sokszor idézett Max Hildebert Boehm pályafutása. Boehm tudományt és politikát összekapcsoló pályája a húszas évek első felében kezdődött, majd 1925 után ívelt fel, amikor egymás után több népiségkutató, illetve ifjúkonzervatív alapítvány és intézet munkatársaként tevékenykedett. Presztízsét nagyban növelte, hogy 1932-es könyve, a *Das eigenständige Volk* (Az autochton nép) a völkisch tudomány és ideológia nem népszerűsítő, hanem a német tudományosság hagyományait követő, filozófiai igényességű szöveggként állandó hivatkozási alap maradt a harmincas években.⁶⁶ 1935-ben Boehm a jeni egyetemen a népiségtudomány mint önálló diszciplína első rendes egyetemi tanára lett, majd a második világháború alatt a boroszlói minta-egyetemen volt tanszékvezető professzor. Munkái a Harmadik Birodalomban is abszolút autoritásnak számítottak, ami azért figyelemreméltó, mert Boehm mindvégig a fajelmélet képviselőivel szembehelyezkedve az ún. másodlagos rassz fogalmából vezette le népelméletét, amely a faji és történeti népfogalom között keresett – ma már paradoxnak tűnő módon – középutat.⁶⁷ Ám elméleti alapvetésének ellentmondásossága sem változtat a tényen, hogy a weimari *Volkstumsforschung* nem egyszerűen megőrizte pozícióit a Harmadik Birodalomban, de a náci államot és vezetést jellemző ideológiai-elméleti heterodoxia viszonyai közt bizonyos kulcskérdésekben kvázi-hegemonikus diskurzussá vált – sok esetben éppen a nemzetiszocialista párt „háziszerzői” ellenében.

A weimari köztársaságban kanonizálódott, majd a Harmadik Birodalomban a rend és a birodalom fogalmaival szoros kapcsolatba került, de lényegi tartalmait őrző völkisch gondolat tehát jellegzetesen német, antiliberalis és gyakran a modernitással szembeforduló ideológiai tartalmakat zárt magába. A német társadalom szociális és politikai megosztottsága, amely a közvélemény számára újszerű élmény volt, kedvező helyzetet teremtett bizonyos csoportok általi kiaknázására, aminek eredményeképpen a fogalom etikai origóként működve jelentős hatást fejtett ki.⁶⁸ A „nép” fogalmára támaszkodó gondolati rendszerben az egyén „láncszem” volt egy fölrendelt „népi egészben”, amelynek feladata volt a „kollektív szellemiségéből” [*Allgeist*] következő küldetését a világban teljesíteni, és ennek során realizálni specifikus szellemiségét.⁶⁹ Ez a kollektív alanyként

felfogott néptest fogalmilag nem bizonyult leírhatónak, azonban revelációként, intuitív módon befogadhatónak tartották azok számára, akiket „lényegükben megragadott és meghódított.” A „népi sajátságosság” [*Eigenart*] 1919 után a német sors, a vereség és a nagyság értelmezésének fundamentumává vált.⁷⁰ Ebben a diskurzusban a „népi közösség” [*Volksgemeinschaft*] kifejezés jelölte a „magnépet” [*Kernvolk*], és az összes hozzá tartozó népcsoportot, „a közös sorsból és közös politikai hitből táplálkozó lelki összetartozásra” utalva.⁷¹ A nemzetiszocializmusban aztán ugyanez a kifejezés a társadalmi és világnézeti különbségek meghaladását kifejező ideologémává vált, amely az államnál is általánosabb köteléket jelölt.

[A nép „segédfogalmai”: tér, birodalom,
kolonizáció, Mitteleuropa]

A nép fogalma önmagában természetesen nem elegendő egy átfogó történelemértelmezés kibontásához. Ehhez szükséges számba venni azokat a vele szorosan összefüggő egyéb fogalmakat, amelyek szintén központi helyet kaptak a történeti gondolkodásban, és amelyek nélkül a nép pusztán elvont gondolatként volt elemezhető. A „segédfogalmak” tették lehetővé, hogy a nép sorsa és szerepe a történelem folyamában megragadhatóvá váljon, ezek köré szerveződtek tehát a múltból szóló elbeszélések. Nem minden szövegben játszott a fenti négy fogalom mindegyike fontos szerepet, ám a német népről szóló völkisch munkák között nem vagy alig találunk olyat, amely ne használt volna hangsúlyosan többet is közülük.

A térfogalomnak a két világháború közötti német gondolkodásban betöltött szerepét nehéz lenne túlbecsülni. Ugyanakkor a német Közép-Európa-gondolat és a Habsburg-recepció szempontjából figyelembe kell venni egy erőteljes hangsúlyeltolódást, amely a harmincas évek elején ment végbe, és a tér „statikus” illetve „dinamikus” felfogása közötti fogalmi elmozdulásban mutatkozott meg. A nemzetiszocializmus kutatása már felhívta a figyelmet arra, hogy a *Lebensraum*-ideológia eredetileg nem annyira faji, mint inkább kulturális-ökológiai perspektívából igyekezett a német nép helyzetét értelmezni.⁷² Ez kétségtelenül az érem egyik oldala – a másikat ugyanakkor az értelmezés folyamatos átalakulása, a *Lebensraum* fogalmának faji tartalmakkal való feltöltődése alkotja. A kettő együttes figyelembe vételével bontható ki az a fogalmi keret, amelyben a német nép élete, mint szerves és egységes folyamat, a két világháború között értelmezést nyert.

Amint Erich Keyser, az elsősorban elméleti érdeklődése révén híressé vált völksisch történész megfogalmazta:

A német nép sajátságai csak történelme révén érthető meg, történelme pedig csak a német nép változásainak és a fejlődés helyszínéül működő térnek az értelmezése révén fejthető fel. A tér a nép történelemformáló erejének kifejeződése. Kiterjedése és tagolódása a német nép mindenkorai életterületét és életirányát tükrözi.⁷³

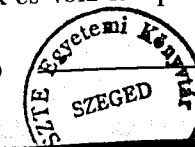
Ennek a gondolatnak a gyökerei Friedrich Ratzel emberföldrajzáig nyúlnak vissza. Ratzel, aki a konzervatív forradalom más előfutáiraival, mint a pszichológus Wilhelm Wundt és a Karl Lamprecht szoros szakmai kapcsolatban állt, a „biológiai evolucionizmus hatását az ember történetének, különösképpen az államok értékelésében, sohasem győzte le igazán”.⁷⁴ Ennek alapján fogalmazta meg a „növekvő politikai terek” tételét, amely a térért folytatott harc világértelmező mítoszának alapjául szolgált. Az államok/népek eszerint a térben való önmegvalósításra töreksenek, amelynek sikere életterületük bizonyítéka. A ratzeli tér- és népfogalom emiatt rendkívül szoros módon kölcsönösen tételezték egymást: egyfelől a „nép gyökerei a természet részét képezik, és a természet tulajdonságait tükrözik vissza”, másfelől pedig ezt a természettől öröklött jellegét vetítik vissza az általuk elfoglalt térbe.⁷⁵ Ennek a kölcsönös tételezettségnek volt tömör összefoglalása a ratzeli diktum, amely sok szempontból a népiségkutatás egyik jelmondatává vált, és amely szerint „minden mozgás a tér legyőzése” [*Raumüberwindung*]. Eszerint az „élet léttel küzd a térért”, a népek elhelyezkedése a térben elve konfliktusos jellegű. A német nép, egy, a korban népszerű regény címe szerint pedig „tér nélküli nép”, és a ratzeli felfogás szerint éppen ezért, egyszerre logikus és szükségszerű, hogy terjeszkedni kezdjen.⁷⁶ Olyan tudósok mint Joseph Partsch és Robert Sieger már az első világháború előtti és alatti években hasonló premisszákkal láttak munkához – cseppet sem meglepő konklúziójuk éppen a német nyelvterület és kultúrta összhangba hozását javasolta, a német *Mitteleuropa* felépítése, tehát egy expanzionista politikai program révén.⁷⁷

Ez a korai hagyomány még a vilmosi birodalom energiáját hordozta magában. A világháborús vereség után intézményesülő és nagyon komoly emberföldrajzi eredményeket felmutató új tudományosság ugyanakkor elsősorban a német kisebbségek megőrzése érdekében ténykedett, és nem törekedett kontinentális méretű hatalmi ambíciók igazolására – az újbóli radikalizálódás csak a harmincas években következett be. A népi gondolatnak ezt a kevésbé expanzionista, kultúracentrikus felfogását képviselte

a korszak földrajztudósainak doyenje, Albrecht Penck, aki a nyelvi és kultúrta fogalmi párosával egy lényegesen megengedőbb keretet állított fel a korai népiségkutatás számára.⁷⁸ Előbbi a német nyelvterületet, utóbbi a német kultúra által fejlődésében döntően befolyásolt, ám másjku vidékeket jelentette. Ratzellel szemben Penck fogalmai megengedték a népek termékeny egymás mellett való létezését, és a tér törvényeit nem tisztelő expenziót önpusztítóként írta le. A németiséget kultúraadó népnek állította be, s a meghódítás és térfoglalás ratzeli eszközeivel szemben az elsősorban nem politikai szupremácián alapuló *kulturális* kolonizáció és kisugárzás vizsgálatát szorgalmazta, a német szórványok és népi tömbök párhuzamos kutatásával egyetemben.⁷⁹

De hogyan nézett ki a népfogalom által újraértelmezett tér fogalma? Az osztrák származású, ám Lipcsében, Penck kollégájaként dolgozó Wilhelm Volz szerint „német néptalaj minden tér, amelyet a német nép átjár, meghódít és birtokol”.⁸⁰ Ez a tér más szóval a népi településtér [*Volkssiedelboden*], amelyet a nép hatásmezeje [*Volkswirkungsraum*] egészít ki. A németiség megkülönböztető tulajdonsága az előbbi töredezettsége, és az utóbbi kiterjedtsége, két egymással összefüggő, mindenekelőtt a német nép térbeli pozíciójából következő jellegzetesség.⁸¹

A „konzervatív” felfogás szerint mindkét tér korlátos – nem tágulhat a végtelenségig. Volz szerint „saját történelmünkön is látjuk: a francia, olasz, pannon térbe való betöréseink epizódok maradtak – a tér kiigazította a tévedéseket”.⁸² Ez a felfogás nem került konfliktusba a politikával mindaddig, amíg a német pártok elsődleges célja a német lakosságú, más államhoz tartozó területek védelme maradt, nem pedig ezek betagozása a birodalomba. A később radikálisabb hangokat megütő, a Centrumból az NSDAP-ig migráló „vándorpolitikus” és történészprofesszor, Martin Spahn 1927-ben még maga is fontosnak tartotta leszögezni, hogy a német politika létérdeke „az államunk térbeli helyzetét megintatni szándékozó kísérletek elhárítása”. A revizionista – Locarnóval is szembehelyezkedő – Spahn maximális programja ekkor még Elzász-Lotharingia, Ausztia és Dél-Tirol birodalmi egyesítése volt.⁸³ A harmincas évek változása ebből a szempontból kulcsfontosságú volt. Az ekkori felhivatalos álláspont szerint már „vér és talaj” egysége kínál a „népi állam politikájának” [*Volkstaatspolitik*] egyedül kielégítő alapot, hiszen „nem feledhetjük, hogy léttér nélkül nem létezhet faj, faji érték nélkül pedig semmilyen birodalom nem tud fennmaradni a térben.” Ez az álláspont már egyértelműen újra és még radikálisabb formában a népek mércéjévé tette a „tér legyőzését”.⁸⁴ Szó sem volt többé a tér primátusáról úgy, ahogy azt a népiségkutatás első geográfus-nemzedéke, Penck és Volz elképzelte.

Ennek a hangsúlyeltolódásnak volt jele az idősebb generációval szembeni támadások felerősödése. Friedrich Metz már 1928-tól kezdve támadta Wilhelm Volzt „népellenes” felfogása miatt. Kritikájának lényege szerint „éppen a német nép legnagyobb teljesítményét vitatja el, azt, hogy képes volt megvetni lábát a legkülönbözőbb éghajlatú területeken, és mindenütt nagyszerű kolonizációs tevékenységet végzett”.⁸⁵ Valóban, semmilyen a geológiai formákat alapul vevő érvelés nem lehetett képes az északon a tenger által, délen „az Alpok és a Kárpátok íve által határolt” területeken túl a német tér fogalmával operálni. A „geocentrikusok és etnocentrikusok” vitájában végül utóbbiak győzedelmeskedtek. A tér ennek megfelelően továbbra is kulcsfogalom maradt, ám immár nem örök határokat szabott, hanem a német nép akaratát kanalizálta a gyarmatosítás és expanzió megfelelő irányába. A keleti kolonizáció, Közép-Európa betelepítése és összefogásának programja így összhangba került, az új, önmagát „dinamikusként” megnevező földrajztudománnyal. A volzi intés, amely szerint „tartós sikere csak a természetes adottságokat figyelembe vevő és ezeknek megfelelő próbálkozásoknak lehet”, *non grata* lett a Harmadik Birodalomban, és átadta a helyét a tér legyőzésében a népi teljesítmény legmagasabbrendű jelét megpillantó diskurzusnak.⁸⁶

Ebben a kontextusban ismét csak Boehm munkássága olvasható a *mainstream* hangjaként. – hiszen az ő műveit érte a legkevesebb támadás, és a mindenkori politikai hatalom is pártolta tevékenységét. Ő elfogadta és átvette Penck és Volz látásmódját, mint a minden térben benne rejlő „konzervatív népi elv” kifejeződését, amelynek társadalmi vonzata a paraszt alakja és az általa megművelt föld. Ezt azonban kiegészítette a „dinamikus térfelfogással”, amely „már ma jelzi a jövőbeli népi településterület határait, amelyek egy nép történetileg meghatározott felségterületét [Herrschaftsraum] jelzik. Utóbbi nem feltétlenül jelenti a politikai hatalom gyakorlását, hiszen felveheti a kulturális dominancia alakját is”.⁸⁷

Boehmnek a harmincas években számtalan szerző által visszhangzott gumi-formulája jól látható módon képes volt szinte minden Közép-Európa-irányuló elképzeléssel szinergisztikus kapcsolatba lépni: igazolhatta a német nagytérség náci álmát éppúgy, mint a különböző közép-európai terveket. A rendkívül nagyszámú variáció közül, amelyek a tér erejét és a népi erőt valamilyen szintézisbe foglalták, külön kiemelendő a folyókat a népi és politikai befolyást kanalizáló természeti jelenségeként felfogó megközelítés. Ennek példája volt Heinz Scheibenflug Délkelet-Európa-kézikönyve, amelynek már 1939-es első kiadása ötezer példányban (a tudományos munkák esetében egyébként szokásos példányszám ötszörösében) jelent meg. Scheibenflug „folyótörténelmet” kívánt írni, és munkája azt

támasztotta alá, hogy a Duna a történelem során mindig a német népi energia egyik levezetőjeként működött. Ennek ezer év alatt nem más lett az eredménye, mint a német településterületnek a szerbség népi határaiig való kitolása, és a teljes köztes térség német kultúrtaajjává való alakítása.⁸⁸ A térrel szemben elért siker, a tér megszervezése minden politikai forma értékmérője lett – úgy Scheibenflug könyvében, mint a völkisch tudományosságban általában.

A 19. századi völkisch gondolat legfontosabb kiegészülésének a földrajz felől érkező hatás mellett feltétlenül a birodalom eszméjének a diskurzusba történő beépülését kell tekintenünk. Bár a keleti expanzió kapcsán már Lagarde és más előfutárok is gyakran hivatkoztak a „birodalom” szükségességére, a szó – *Reich* – azonossága elfedi az idők során végbe ment jelentésváltozást. A völkisch gondolat a birodalom univerzális konnotációjával ugyanis inkább ellentétben állt, semmint komplementer lett volna. 1918 előtt két birodalom is létezett: a vilmosi és a Habsburgoké, s a korai völkisch ideológia mindkettővel szembenállt. Éppen ezért a birodalom-fogalom forrásvidéke nem a legszűkebb értelemben vett korai, 1918 előtti völkisch eszmeiségben, hanem a szélesebben felfogott konzervatív forradalom műveiben keresendő. Armin Moeller van den Bruck 1923-as *Das Dritte Reich (A Harmadik Birodalom)* című, meghatározó hatású könyvében élesztette fel a birodalom utópiáját, amelyet a nyugati nemzetállami modellel szemben definiált a németiség önzetlenségének, univerzalizmusának és közösség-igényének megfelelő formaként.⁸⁹ A birodalom fogalma egyértelmű, a kortársak számára is világos ígéretet hordozott: új, ifjúkonzervatív értelmezésében a népiség, a népi elv és az univerzális hatalom szintézisét jelképezte, amely a gyakorlatban a német vezetésű Közép-Európa tervének felelt meg.

A Moeller van den Bruck és más konzervatív forradalmárok által népszerűsített eszmény a húszas és harmincas évek során szorosan összefonódott a népi és a tér fogalmával, és velük szerves egységet alkotott. Jelenlétében a birodalom „organikus” jellegének az állam „létrehozott” karakterével történő szembeállítás vált meghatározóvá. Ez tulajdonképpen a völkisch mozgalom és tudomány gyökereivel ellentétes fejlemény volt. Ezek földműves-rómantikája a politikai szerveződéseket feltétel nélkül alacsonyabb rendűként tartotta számon. Így létezett például a völkisch Közép-Európa-gondolatnak egy paraszti irányzata, amely a „civilizációval” szemben a népi erőkből építkező, parasztközösségekből felépülő laza államszövetséget azonosította kíváncsú formaként.⁹⁰ A tudományban a *Volksstumsforschung* alapítói atyái közül például Albrecht Penck hívta fel a figyelmet arra, hogy „a birodalom a változékonyságot jelenti,

amely a történelemben számos változást ért meg, Németország [azaz a német népiség elvont államideája – R.G.] az, amely az egymás után rohanó eseményekben a biztos pontot jelenti”. Ő – az emberföldrajz más művelőihez hasonlóan – tér és közösség viszonyában pillantotta meg a népi értékek realizálódásának kulcsát, tudósi tevékenységének utópisztikus értékrendjében az állam soha nem tudott teljesen kiszabadulni a negatív jelentéstársítások hálójából.⁹¹

Ez az ellentét a nép/tér egység és a „politikai” birodalom között szervesen következett a völkisch gondolat politikaellenességéből, az értékek időnkívüliségének tételezéséből és az abszolútnak és az ahistorikusnak a kutatásából. Nem meglepő ugyanakkor, hogy sokkal elterjedtebbé vált a konzervatív forradalom akcionizmusából táplálkozó pozitív előjelű birodalomfelfogás, amely a *Reichot* a természetes, szerves népi államként azonosította, és a német népiség ösztöntartalmainak közvetlen politikai kifejeződéseként határozta meg. A *Reich*, ha úgy tetszik, szinte a néplényeg része, azaz nem a politika szférájának, hanem a népben lakozó szubsztanciának a kifejeződése, nem program, hanem feladat. Ez nem jelentette a nyugati világ elutasításának gyengítését, hiszen a birodalom mítosza éppen a francia-brit állami és gyarmati modellel szemben definiálódott.⁹² Ezért vált jelszóvá a szöveg, mely szerint „A birodalom a mi feladatunk” – azaz a népi önmegvalósítás sikerének mércéje.⁹³ Ebben a formulában szintézis jött létre az örök feladatai révén meghatározható nép és a politikai vágyak, a keleti expanzió között – ám, amint azt a fenti fogalomtörténeti áttekintés is mutatja, elnagyolt álláspontja volt a korábbi historiográfiának a birodalomfogalomban a porosz gyökerű „hatalmi nemzet” egyszerű folytatását látni.⁹⁴ A birodalom utópiája feloldott legalább két, a kor német közgondolkodásában élő dichotómiát, ami szintén magyarázza a fogalom páratlan sikertörténetét. Egyfelől egyesítette magában a németiség két nagy feladatát: a saját népiség ápolásának és a tér politikai irányításának kettős, történetileg gyakran ellentmondásban álló ambícióját. Másfelől „kiskaput” jelentett a hatalmas hatást kifejtő spengleri kultúrpesszimizmus jóslatával szemben: a birodalom, mint jellegzetesen organikus kategória, a fausti kor hanyatlásával szemben a régi – történelmen kívüli – erő feltámadását jelentette, amely éppen ezért a hanyatlás elkerülésének egyetlen útjává stilizálódott.⁹⁵

Közvetlenebb történeti kontextusban a birodalom jelentette a népi egységet és az ebből kinövő egységes politikai akaratot – azaz a német „átok”, a széthúzás és testvérviszály meghaladását. A Staufok kora által szimbolizált népi erő feltámasztása ezen érvelés szerint csak hasonló keretek között lehetett végbe, megoldva a „sokállamiság” és az osztályharc problémáit is,

amennyiben közösségi tartalmakkal váltja fel a társadalmi (azaz szervetlen, nyugatról importált) tartalmakat. Ez a birodalomfogalom immár nemhogy nem a nép ösztönével és önmagaságával ellentétes, hanem „éppen annak legfontosabb eszmei és politikai tényét” reprezentáló jelensége.⁹⁶

Ebben a kontextusban a birodalom mércéjévé a formai tisztaság vált. Ez a fogalom a német idealizmus filozófiai hagyománya felől értelmezhető: eszerint egy jelenség értékét az szabja meg, mennyiben felel meg bizonyos ideális formáknak. A korban elterjedt felfogás szerint a nép/tér fogalmi kettőse természetes módon tör saját formájának megteremtése felé – ezt érte el a németiség a kora középkorban, majd, téves politikája következtében, ettől sodródott története során egyre távolabbra a Habsburgok birodalma.⁹⁷ Ez a korban rendkívül elterjedt értékmérő szintén az organikus/mesterségesség ellentétpárjához igazodott: az, ami „a nép egészséges méhéből kisarjadt birodalomként” azonosított, értelem szerűen pozitív megítélést kapott, ahol „a tartalom és a politikai forma között szakadék tátongott”, ott a szemlélő a forma eltorzulását pillantotta meg.⁹⁸

Ennek az újabb irodalomnak és a forrásoknak a tanúsága alapján kétségbe kell vonni Faulenbach amúgy úttörő és megkerülhetetlen nagymonográfiájának állítását, amely a weimari korszak történeti nyelvjátekainak államképeiben az 1914 előtti örökséget tartja meghatározónak.⁹⁹ Ez igaz – részben – az általa említett Hintze- és Oncken-művekre, azaz a korai weimari korszak meghatározó „akadémiai” szerzőinek munkásságára, de nem állja meg a helyét, ha a nem akadémiai történetírást, a politikai indíttatású beszédek és esszék tömegét is vizsgáljuk. Itt már Willy Andreasnak és másoknak köszönhetően az „állam” elégtelenségének toposza dominált, amely szerint „csak-állam” nem adhat megfelelő keretet a „húsból és vérből összeálló szubsztanciának”, a német népnek.¹⁰⁰ Ehhez olyan keret szükséges, amely organikus és a német népi tér kelet felé irányuló nyitottságával is összhangban áll: nagy térszervező potenciállal bíró, egyszerre népi és univerzális birodalomra.¹⁰¹

Az univerzalitás mint eszme leginkább a nyugatias „csak-állam” elégtelenségével szembeszegezhető értéként működött. Ennek megfelelően azonnal háttérbe szorult, amikor a birodalmat belülről kellett megragadni. Ez elsősorban „hit, vér, történelem és táj által meghatározott lelkeség” alapján történt, amely egy „nem lehatárolt hatalmi tér” magjaként működhetett volna, vagy éppen ezzel a hatalmi térrel esett volna egybe.¹⁰² A Birodalom jelenthetett soknemzetiségű egységet, vagy a nagytérseget megszervező népi államot egyaránt – ez nem ellentmondás volt, pusztán a népiséggel összekötött univerzális eszme érvényesülésének eltérő politikai kereteire vonatkozott, amely azonban az alapvető képletet, a népiségből

és az univerzális küldetésből kinövő német vezetésű nagytérség eszméjét nem befolyásolta lényegileg. Mindkét formájában „a vilmosi korszak beszűkülésével” szemben a tág és tiszta formák rekuperációját, a valódi (Stauf-) birodalomra vonatkoztatott *renovatio imperii*-t jelölte.¹⁰³

Csak így érvényesülhetett a németiség esetében az az alapvető elv, amely szerint „a nép teremt magának államot”, ahogy a 16. századtól ennek elfeledése, a Nyugat felé fordulás okozta a német hanyatlást is. Ez az ősi ösztönt és „az ezeréves vágyakozást” beteljesítő birodalom jelentette azt az ideális formát, amely a népiség központi metaforája köré szerveződő weimari ifjúkonzervatív és nemzetiszocialista nyelvjátékok kontextusában a „megfelelő politikai forma” szinonimájaként, metonimikusan működött.¹⁰⁴ Minden birodalmi és állami kísérlet, így a Habsburg-birodalom, megítélése attól függött, hogy ezeknek az axiómáknak mennyire felelt meg egy-egy szerző véleménye szerint, illetve attól, hogy az egyes szerzők mennyire hangsúlyozták a népiség és az univerzalizmus követelményét. A birodalom funkciója „a káosznak formává segítése volt”.¹⁰⁵ Hogy mi minősült formának, és mi káosznak vagy torzképnek, azt már a völkisch ideológia és a mindenkorai politikai preferenciák határozták meg.

A völkisch diskurzus belső ellentmondását mégsem a birodalom jelentéshorizontjai, hanem a szorosan a *Reich* fogalmához kapcsolt kolonizáció-elmélet leplezi le leginkább. A birodalomról tételesen lehet állítani – ha logikailag nem is belátható – hogy egyesíti magában a népi ösztönökből sarjadó szerves formát és a politikai-térbeli univerzalizmus egységét, a legösztönösebb öncélúságot és a legteltesebb önzetlenséget. A keleti expanzió mesternarratívája ugyanakkor szorosan a birodalom képzetéhez csatlakozva leleplezi a „fából vaskarika”-jellegű völkisch univerzalizmus gyakorlati tartalmait, a centrum/periféria viszonylatában értelmezve a német *Mitte* [Közép] és a szláv Kelet viszonyát.

Ahogy a tér kapcsán, a Kelet fogalmának tárgyalásában is tetten érhető egy korai, emberföldrajzi-népiségtudományos megközelítés, amelyből hiányzott az expanzió feltétlen igenlése, és amely a népiségtudomány törvényszerűségeit könyörtelenül alkalmazta a német múlt értelmezése során. Ez a megközelítés egyfelől arra törekedett, hogy pontosan számba vegye a német keleti migráció célterületeit, valamint a legkülönbözőbb mutatók segítségével (falu- és szántótipusok, népművészet stb.) meghatározza a német kultúrta talajnak ennél jóval nagyobb kiterjedését, míg másfelől feltárta a keleti expanzió objektív korlátait is. Eszerint bár „egy évezrede a németiség mindig az adakozó szerepét játszotta” keleten, ez nem jelentette a bekebelezés, sem pedig a közvetlen ellenőrzés és irányítás képességét – ehhez a német népiség ereje sosem nőtt elég nagyra.¹⁰⁶

Ezek a korlátok a korai emberföldrajzi megközelítés szerint nem a politikai struktúrák elégtelensége miatt jöttek létre, hanem társadalmi vastörvények határozták meg őket: „nem volt elég emberünk a Kelet számára, 1400 körül elértük népi erőnk határait”.¹⁰⁷

Ezzel a szigorúan tudományos, a harmincas években intézményesen is háttérbe szorított irányzattal szemben ugyanakkor a publicisztika és a történeti, valamint népiségtudományos munkák hatalmas tömege állt. A már 1918 előtt kialakult megközelítés szerint a németiség ideális politikai formáját még sosem valósította meg a történelem során.¹⁰⁸ Németország „valódi formája” még sohasem létezett, és ezt csak a birodalmi eszme univerzalizmusának a kolonizáció folyamatában történő kamatoztatása és realizálása révén lehet létrehozni.¹⁰⁹ Ez a megközelítés kontinuitást teremtett „Nagy Ottó, Oroszlán Henrik és a [Teuton] Lovagrend”, valamint a jelenkor törekvései között, a keleti expanziót és a keleti nagytérség megszervezését „európai feladatként” interpretálva.¹¹⁰

A birodalom univerzalizmusa ebben a kontextusban – Hans Rothfels königsbergi professzor kifejezésével élve – „a birodalom mint nyitottság” létmódjában nyilvánult meg.¹¹¹ A nyitottság, akárcsak a „kulturahozó” [*Kulturbringer*] németiség gyakori toposza az egyenlőségen és a befogadásra, a szabad társuláson alapuló térszerveződés diskurzusába illeszkedett, amely a dominancia és a rátelepülés agresszív Kelet-diskurzusát elfedve létezett.¹¹² Ez a megközelítés egyébként a nemzetiszocializmus késői korszakában sem tűnt el teljes mértékben, és a hitleri hódítás tervei is gyakran hivatkoztak rá, a keleti német penetrációt igazoló ideológiaként.¹¹³

A birodalom és a kolonizáció horizontjainak találkozása tehát a keleti expanziót a nyitottság vezérmetaforája révén legitimáló diskurzus kialakulásának helye volt. Ezzel szemben a német nép-kolonizáció jelentéstartományainak érintkezési pontjain a dominancia és a megszállás diskurzusa alakult ki. Ebben a megközelítésben a „Kelet [...] a német vér, a német nép és a német állam előretökölő együttműködésével” vált azonosná, azaz megszűnt magánvalóként létező tér és népek összessége lenni, és kizárólagosan a német népi erő kifejtésének tereként értelmeződött.¹¹⁴ Ebben a kontextusban már „biológiai” – azaz szociáldarwinisztikusan – megragadható folyamatról volt szó, mivel a kitörés-életben maradás szükségyszerűségeként tételeződött.¹¹⁵

Ennek a megközelítésnek a logikus végkövetkeztetése a német népiség és a keleti kolonizáció azonosságának tételezése volt. „Amíg létezik német nép, addig a kelet felé fog mozdulni [...] karddal, hittel és kultúrával” felszerelkezve – ehhez hasonló megállapítások rendszeresen tűntek fel a korszak munkáiban.¹¹⁶ Ebben a megközelítésben a birodalom is elvesztette eredeti univerzális

dimenzióját, és a keleti expanzió előfeltételévé alakult át, leleplezve a birodalmi univerzalizmus metaforájában hordozott dominancia-szémát.¹¹⁷ Ezen a ponton a völkisch gondolkodás érintkezett a nemzetiszocializmus radikális expanzionizmusával, amely éppúgy megtalálható a *Mein Kampf*-ban, mint a második világháborús német keleti tervezés dokumentumaiban.¹¹⁸ Így mutat rá az újraolvasás során a kolonizáció fogalma a birodalmi gondolat paradoxonára: a *Reich* a német kultúra univerzalitásának gondolatát hordozta, ám ez a gondolat valójában a német dominancia elképzelésének legitimálására szolgált, amelynek konfliktusos, a felsőbbrendűség diskurzusában gyökerező képét a radikális népiség-felfogás szinte előírta. A korszak közbeszédében mindkettő fennmaradt és stratégiaileg komplementerré vált: a szövegek a birodalomról és annak univerzalizmusáról szólnak, ha a német expanzió elvi legitimálása a cél, és a kolonizációról, ha a folyamat ábrázolása és a népi erő bemutatása, felmagasztalása kerül sorra.

A történeti beszédben a Kelet és a kolonizáció fogalmai által betöltött funkciót a jelenre vonatkozó szövegekben Közép-Európa töltötte be. Közép-Európa a két háború között a legtöbb német értelmiségi számára egyszerre volt feladat, kihívás, lehetőség és szükségszerűség – azaz csupa felszólító és felkiáltó módon kommunikálható tartalom, az imperatívuszok, a *müssen* földrajzi tere. Ennek azonosítása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a fogalom problémamentesen alkalmazható lenne. Nagyon is kecsesgató lenne a századforduló, majd Friedrich Naumann köre és a későbbi gazdasági-politikai tervekben egyenes ágon származtatni a konzervatív forradalom, különösen annak hangsúlyozottan völkisch irányzatának Közép-Európa-diskurzusát, ahogy azt a korai irodalom tette.¹¹⁹ Ez a kronológiailag könnyen végrehajtható extrapoláció azonban elfedné, hogy a völkisch nyelvjáték többi kulcsfogalmának viszonyrendszerébe helyezve természetesen a „*Mitteuropa*” kifejezés jelentéstartományai is radikálisan kibővültek. *Mitteuropa* a historizmus számára a lehetőségek és szükségszerűségek történelemformáló konstellációját jelentette, míg a völkisch kutatásban a német „feladat” kettős jellegét, a nép állami egyesítését és a nagytérség [*Grossraum*] megszervezését írta elő. Utóbbi felfogást példázza Wilhelm Schüssler egyetemi tanár 1937-es meghatározása, amely szerint „*Mitteuropa* az a tér, ahol németek más nemzetiségekkel vegyesen élnek”, és ebből következik, hogy ezt a teret egyszerre kell megszervezni és németté tenni.¹²⁰

A völkisch nyelvjáték kétségtelenül akkomodálni tudott egy sor olyan gondolatot, amelyek a „klasszikus” – gyakran liberális-imperialistaként leírt – *Mitteuropa*-diskurzusból származtak. Mindenekelőtt a gazdasági integráció ideológiailag semleges területére igaz ez, ahol a „nagytérgazda-

ság” kialakítása (még a hitleri felhangok nélkül) éppúgy megtörténhetett egy „politikai” – liberális vagy konzervatív nacionalista – elképzelés, mint egy völkisch utópia keretei között.¹²¹ Az is igaz, hogy a *Mitteuropa*-társaságok hálózata a szélsőjobbaldaltól a szociáldemokratákig terjedt, és sok esetben pusztán árnyalatok választották el az egyes csoportok programjait.¹²²

A különbségek azonban a völkisch szövegeket vizsgálva láthatóvá válnak. A konzervatív forradalom legismertebb Közép-Európa-teoretikusa, Giselher Wirsing életművének legfontosabb darabja, a *Zwischeneuropa* éppen azt az ellentmondást példázza, amelyet a többi fogalom kapcsán is kiemeltünk. Köztes-Európa Wirsing szerint az, ami nem a Nyugat, és így „az exklúzió és erős német kultúrája, identitása alapján definiált *Mitteuropa*, valamint a terület és kultúra egységéből kinövő *Volks-gemeinschaft*” egy irányba mutató fogalmaiból tevődik össze.¹²³ Mindennél többet mond el erről az eredőről Wirsing egyik kulcsmondata, mely szerint *Mitteuropa* célja és értelme az, hogy „végre egyszer a tér győzedelmeskedjen a politika felett”,¹²⁴ azaz a konzervatív forradalom által változóként és mesterségesként definiált politikával, az artificiummal és a történetivel szemben tételeződik Közép-Európa utópiája, amely a térből ered, tehát objektívan szükséges és a történelem előtti, azon kívüli eszme. Hogy ez az eszme egyet jelent a németiség primátusával a térségben, Wirsing és olvasói számára egyaránt természetes volt.

Nézetünk szerint *Mitteuropát* a konzervatív forradalom és a völkisch gondolat kontextusában Wirsing nyomán kell értelmeznünk, vagyis olyan térként, amely valóban feladat, ugyanakkor ideaként és formaként örök, időn kívüli szubsztancia is, melynek (német) jellege objektívan adott. Éppen ez a jelleg értelmetleníti a völkisch ideológia számára az imperializmus esetleges vádját: a német *Mitteuropa* nem politikai agresszió, hanem a tér parancsának és eszmei tartalmának az eredménye, nem kell németté tenni, mert eleve az, és a német szupremácia benne természetes szükségszerűségek eredménye.¹²⁵ Ahogy a korszak egyik legismertebb földrajztudósa összefoglalta: „Közép-Európát [...] Németország nélkül el sem lehet gondolni, ahogy Németország sem létezhetne Közép-Európa nélkül”.¹²⁶

A konzervatív forradalom német Közép-Európájának imperializmusa jól kiolvasható a korban jelentkező egyéb integrációs elméletek ellen intézett heves kirohanásokból. A „német nép és birodalom által uralt *Mitteuropa*” eszméje mellett felsorakozó szerzők „egységesen utasították vissza a Coudenhove-Kalergi gróf által felvázolt Páneurópa-terveket”, ahogy elutasították minden más hatalom megjelenését is a közép-európai térben.¹²⁷ Ennek az elutasításnak az oka alkalmanként leplezetlenül is megjelent a szövegekben: így a kor egy másik *Mitteuropa*-szaktekinetlye,

Wilhelm Guerge nyíltan leszögezte, hogy Páneurópát nem azért kell visszautasítani, mert önmagában elfogadhatatlan lenne, hanem azért, mert az elsőrendű kérdés az, hogy „Németország talál-e olyan alapokat, amelyek hosszú távon biztosítják nemzeti fennmaradását”. Éppen ezért a német Közép-Európa létrejötte után „eljön az idő, hogy hidakat verjünk Páneurópához – de nem előbb”.¹²⁸

Ebben a végső értelmezésben *Mitteleuropa*, a német terjeszkedés imperializmusként történő olvasását kizárandó, „befogadó” térré stilizálódott, amely a német térszervező képesség kibontakozása révén nyerheti csak el értelmét. *Mitteleuropa* így a kolonizációs diskurzus egyenes folytatásává vált. Ezt támogatta a kis népek „befejezetlen” fejlődéséről való értekezés, a nemzetállami forma elégtelenségének konstatálása a tér és a népiség lokális (közép-európai) mátrixában, és az ebből eredő történeti kudarcok sorozatából szerkesztett historizáló narráció. Ezek ugyanis mind azt sugallták, hogy Közép-Európának kifejezetten szüksége van egy erős és a térséghez szervesen kötődő nép fellépésére, amely megfelelő kereteket biztosít a fejlődéshez. Végső szintézise ennek a gondolatnak az az axióma volt, mely szerint „ami a németiség peremterületein húsbavágó szükségszerűség, az egyben a jövő ígérete is”, azaz a kis nemzetek boldogabb jövője és a német dominancia nem egymást kizáró, hanem feltételező fogalmak.¹²⁹

Nép – tér – birodalom – kolonizáció – *Mitteleuropa*: az öt kulcsfogalom jelentéstartományait és egymáshoz való viszonyát elemezve konstruálható meg a két háború közötti ifjúkonzervatív és völkisch gondolkodásnak az az értelmező hálója, nyelvjátéka, amelyben a birodalmi német Ausztriamdiskurzus és a Habsburgok emlékezetének narrációja kibomlott. Elemzésünk elsősorban egy alapvető ellentmondásra hívta fel a figyelmet, mely egyfelől a németiség térszervező népi erejének és kelet-európai küldetésének univerzalizmusa, másfelől pedig a behatolás, a meghódítás és ellenőrzés imperialista diskurzusa között feszült. Ez az apória azonosítható volt a népfogalomban, amely egyfelől elvben minden nép ahistorikus önazonosságát tételezve egyenlősítő ideológiaként tüntette fel magát, ám a gyakorlatban a nyugatellenesség és a kelettel szembeni szupremácia megalapozásának eszközévé vált. Hasonlóan az egymás mellett létezés szükségességét implikálta a tér objektív hatalmának hangsúlyozása, amelyet azonban a teret – közelebről nem definiált módon – mégis legyőző német népiség mítosza, másfelől a térnek a német expanziót igénylő struktúraként történő ábrázolása ázott alá. A birodalom univerzális küldetése a német népi igények kizárólagos értéksémájával ütközött, melyek csak annak tételezésével létezhetek egy diskurzusban, hogy a kettő között ellentmondás eleve nem létezhet, azaz a német érdek egyben mindig univerzális ér-

dek is. A kolonizáció hasonló logika mentén volt egyszerre szükségszerű és minden nép számára kívánatos fogalomként elgondolható, elfedve a hódítás és alávetés, a kultúrfölény és a behatolás diskurzusát. Végül *Mitteleuropa* a kolonizációs logika jelenre történő alkalmazásának tekinthető, amennyiben szintén az univerzális érdek és a német létszükséglet között tételezett azonosságon alapult, és a nem német népiség jövőbeni szubaltern pozícióját volt hivatott elleplezni, és így az imperializmus vádját értelmetlenné tenni.

Együttesen ezek a kulcsfogalmak olyan világképet teremtettek, amely éles ellentétben állt a historizmus konzervatív társadalom- és politikafelfogásával. A konzervatív forradalom és a völkisch gondolat tagadta nemcsak a politika autonómiáját, de primátusát is. A politikát a változókéony felszínnel azonosította, amely a mélyben kavargó népi energiáknak az ellenfele is. Ebből a világképből már kikövetkeztethető, hogy a múltelbeszélésekben a történelem a népiséghez képest a Másik szerepét hordozta, a szubsztanciával szemben a körülményeket, adott esetben azok hatalmát testesítve meg, a mélységgel szemben a felszínt jelentette, az igazsággal szemben a feltételelességet, az ösztönnel szemben a tervezést. Ebben a sémában a történeti és a politikai az ahistorikusnak és az öröknek a sajátmagához vezető útján elhelyezkedő akadállyá változott, amelynek leküzdése a népiség fennmaradásának és kibontakozásának előfeltétele volt.

Ez az értelmező séma konfigurálta a történeti elbeszéléseket és értelmezte a történeti korszakokat és epizódokat. Ennek az ideológiai komplexumnak a társadalmi kontextusáról előzőleg már megállapítottuk, hogy 1920 után dominánssá vált a közgondolkodásában, és sikeresen átörököltette magát a nemzetiszocialista korszakba is, melynek során pozíciói inkább erősödtek, mint gyengültek. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy ebben a kognitív rendszerben Ausztria és a Habsburgok története hogyan értelmeződött (át) a két világháború közötti időszakban.

II.2 Ausztria és az ausztriaiság fogalma a birodalmi német gondolkodásban és múltértelmezésekben

[A völkisch gondolat alternatív Ausztria-képének kialakulása]

A német történetírás és politikai beszéd Ausztria-képei 1918 előtt nem voltak összhangban. A historizmus az osztrák különállamiság jelenségét kiemelve úgy a Habsburgok államáról, mint a kisméret teleológia jegyében fogant porosz-birodalmi államfejlődésről egyaránt kialakított kano-

nikus narratívákat, ám a kettő legfeljebb érintkezett egymással: nem lehet arról beszélni, hogy a két minta valóban szerves részét képezte volna a másik értelmezési horizontjának. A historizmus elsődleges feladata, a német államfejlődés megragadása azon az áron vált „kerek”, jól formált történetté, hogy Ausztria és így az osztrákok kikerültek az értelmezési mezőből. Ez ebben a megközelítésben nem jelentett „lemondást” vagy (érték)vesztést. Az államcentrikus/historista nézőpont az újkori német történelmet olyan románcként cselekményesítette, amelyben a birodalom feloldását 1871 hozta el. Így aztán eleve nem is lépett fel az ausztriai és a birodalmi németiség egységes keretben történő értelmezésének igényével. Ebben a megközelítésben a Habsburgok története 1866-tal a történelmi szükség-szerűségeknek engedelmessé válva végleg elvált a német állam történetétől.

A német nacionalizmus emancipatorikus-populista áramlata, a korai völkisch gondolat hívei ugyanakkor gyökeresen más premisszákból kiindulva a történelmi folyamatokat, de magát a nemzetet is alapvetően más szempontok alapján értelmezték. Az arndti és jahni hagyományokból kinövő, majd Julius Langbehn és utóbb Paul de Lagarde munkássága idején kanonizálódó völkisch gondolat a birodalom létrehozásának és a nemzeti társadalom erejének tapasztalatából táplálkozott ugyan, de elutasította a historizmus államcentrikus felfogását. A fiatal völkisch mozgalom az osztrákságot a német nép egyik – főbb – törzsének (*Stamm*) tekintette, amely a történelmi erők hatására német népisége elvesztésének határára került. A 20. század első évtizedére már nagyjából-egészében megszilárdult az a radikális nyelvjáték, amelynek Ausztria-diskurzusa az első világháború után alig egy évtized alatt kiszorította a historizmus kisméretű perspektíváját.¹³⁰

Ennek a formulának a gyökereit és következményeit kutatva elsősorban Paul de Lagarde írásai bizonyulnak megkerülhetetlennek. A nyolcvanas-kilencvenes évek vitatott publicistája, Lagarde munkássága azért is kiváló kiindulópont a birodalmi német Ausztria-diskurzusok tanulmányozásában, mert művei a két világháború között, különösen pedig a Harmadik Birodalomban klasszikusokká váltak, amint arról nemcsak az egyre újabb kiadások és válogatások, hanem a számtalan völkisch publicisztikában előforduló Lagarde-hivatkozások is tanúskodnak.

Lagarde tekinthető az előző fejezetben ismertetett tétel propagátorának, mely szerint a német nép és a német állam nem egymást fedő fogalmak, és 1871 a német kérdést éppen ezért nem is oldotta, oldhatta meg. Az újságíró gyakran hangsúlyozta, hogy „németek élnek a jelenlegi német birodalmon kívül is, amely leginkább egy háromlábú oroszlánhoz hasonlít: ekként biceg át a történelmen, míg Ausztriában nyolcemillió, Magyar-

országon a Német Birodalomra fittyet hányó hun brutalitás ellenére kétmillió német maradt”. Számára evidencia volt – és ezért vált a mindenkori német császári kormány számára kellemetlen alakká – hogy „a kinnrekedt németek is véreink”, és ezért a birodalmi külpolitika elsődleges fontosságú kérdésekként lenne szükséges kezelni a sorsukat.¹³¹

Lagarde szerint akár a német föderáció részeként, akár önálló államként „Ausztriának szüksége van uralkodó fajra, amely csak a németiség lehet, leginkább azért, mert dinasztiájának Mária Terézia óta nem volt német uralkodója”. Ez a felfogás 1914 előtt semmiképpen nem minősült elfogadottnak, ahogy terve, amely a német telepítés újraindítását szorgalmazta, és a telepesek számára a románok, lengyelek és zsidók kitoloncolásával, valamint a többi nemzet „rezervátumokba” való szorításával teremtetni való szabad földeket, szintén a pángermán radikálisok körében talált csak visszhangra. Ám jóval nyitottabb fülekre lelt, amikor a németiséget Ausztriában fenyegető veszélyről írt, amelybe „a Pál-templom kis-németei [az 1848–49-es forradalmi parlament] és Bismarck taszította” a Birodalmon kívül rekedt néptársakat.¹³² Ezzel Lagarde felállította a völkisch Ausztria-kép paradigmatisztikus verzióját: eszerint Ausztria a német népi erő tere lehetne, helyett egy német törzs élethalál-küzdelmének színtere. Ebben a helyzetben cinkos a kisméretű ideológia és az immár nem német Habsburgok is – megoldást pedig csak valamilyen nagy össz-német népi mozgalom, reform hozhat.

A századvég völkisch publicisztikájának hatása a konzervatív forradalom előestéjén már tagadhatatlan volt. A *Die Tat*, az ifjúkonzervatívok első és 1918-ig legjelentősebb fóruma megjelenésétől kezdve a német *Mittel-europa* eszméjét népszerűsítette. A lapban már 1909-ben amellet érveltek, hogy a jelenlegi veszélyekből a kiutat a „két birodalom egy birodalommá, egy emberré és egy lélekké való összeolvasztása kínálja, ami a német élet számára páratlan jövőt ígér”. A világháború során ezek a hangok természetesen csak erősödtek, és egy 1915-ös cikkben a *Die Tat* már nem egyszerűen a sorsközösség mellett emelt szót, de Ausztriát egyenesen a németiség kereti „örögrótságának” nevezte, és a két állam egyesítésében látta egyfelől a német hegemonia, másfelől közép-európai népek összefogásának garanciáját.¹³³

Ezek a nézetek a birodalmi német közgondolkodás komoly áramlataira támaszkodhattak. Nemcsak a pángermán mozgalmak előfutárai és megalapítói között, de a konzervatív politikai elit tagjai körében is számosan vélekedtek úgy már 1914 előtt, hogy a soknemzetiségű és katolikus Ausztria sohasem válhat eléggé erős és a német érdekek iránt eléggé elkötelezett szövetségessé. Ugyanakkor lényeges különbség volt, hogy ekkor utóbbiak még markánsan

kisnémet álláspontra helyezkedtek, és csak az első világháború alatt és után ment végbe az ideológiai erőviszonyok meghatározó átalakulása.¹³⁴

1918 után a kisnémet hangok gyors ütemben szorultak vissza. Az Anschluss társadalmi elfogadottságának hirtelen megugrását a weimari társadalomban mindenekelőtt az segítette, hogy ezzel a háborús vereség következtében elszenvedett területi veszteségek kiegyenlítődték volna. A nagynémet történetiszemlélet tehát eleve kompatibilis volt az újkonzervatizmus völksich áramlatával, az Anschluss követelése pedig rátapintott a német politikai gondolkodás egyik neuralgikus pontjára. Ebben a helyzetben az 1914 előtt is elterjedt előítéletek a Monarchia gyengeségéről és a soknemzetiségű állam „németellenességéről” egységes olvasattá álltak össze. A birodalmi németiség számára a második német állam bukása nem mást bizonyított, mint a soknemzetiségű modell néppusztító hatását és életképtelenségét, amelynek bukása a népi államokból szerveződő új Közép-Európa diskurzusát és vízióját legitimálta, bebizonyítva, hogy a természetellenes dinasztikus-soknemzetiségű kísérlet a térség megszervezésére egyfelől szükségszerűen bukott el, másfelől ellentétes volt a németiség érdekeivel.

Ez a meggyőződés már a weimari korszakban „meghódította” az értelmiség számottevő részét. „A történetisztársadalomban messzemenő konszenzus alakult ki az Anschluss kívánatosságát illetően”, és ezzel párhuzamosan „az 1871-es államalapítás szükségszerűségének elismerése mellett az ezzel járó fájdalmas veszteség is hangsúlyt kapott”. 1918 után számos újság lapjain jelentek meg az Anschlusst követelő írások, sőt úgy Ausztriában, mint Németországban több folyóirat indult kifejezetten a nagynémet egység népszerűsítésére, melyek tudatosan szerepeltették mindkét állam elkötelezett történetiséit és földrajztudósait, publicistáit.¹³⁵

Az Ausztria területén született történész, Wilhelm Schüssler 1937-es összefoglalása paradigmátikusnak tekinthető. Nézete szerint Ausztria saját életképességének hiánya miatt omlott össze, s ezt az állam kérdésének megoldatlansága, az államiság lényegével ellentétes társadalmi karaktere idézte elő. A katasztrófa azonban a nagyobb léptékű birodalmi kérdés megoldását is lehetővé tette, hiszen felszámolta a német dualizmus történelmi végtermékét, és megnyitotta az utat a nagynémet egység felé.¹³⁶

Hogy a völksich gondolat mennyire rivális nélkül tehetett szert döntő befolyásra a társadalmi Ausztria-kép értelmezésében, jól kiolvasható a historizmus liberális és konzervatív képviselőinek szövegeiből. Míg Ausztria történetének létezik historista olvasata, az osztrákság fogalma a historizmusban meghatározatlan maradt. A liberális Erich Brandenburg leszögezte ugyan, hogy Metternich és I. Ferenc számára, akiket a völksich gondolkodás az osztrák dinasztikus politika legrosszabb oldalát szimboli-

záló alakokként ragadott meg, aligha állhatott más első helyen, mint „az osztrák–magyar egységállam érdekeinek képviselője”, ám ezekről az érdekekről érdemileg nem tud mondani, túl azon, hogy „Németország számára mindenképpen hátrányosak voltak”.¹³⁷ A Habsburgok államának védelmében még a szociáldemokratákkal szimpatizáló Hans Delbrück sem tudott felhozni mást, mint hogy „nemzetiségi politikája mennyire humanusnak és liberálisnak tűnik, ha az utódállamokéval hasonlítjuk össze”.¹³⁸ Delbrück, Brandenburg, és a szintén baloldali Veit Valentin, Hajo Holborn és mások szövegeiben mindhiába keressük annak bármilyen nyomát, hogy egyáltalán csírájában felfedezték volna egy osztrákság-tudat jeleit, vagy komoly magyarázatot próbáltak volna adni ennek hiányára. Ebben a kérdésben a historizmus nemzetkonceptiója egyértelműen megbicsaklott: a Habsburgok államában a németek németek, a csehek csehek és a magyarok magyarok maradtak, tehát az állam által épített nemzet tétele nem volt alkalmazható.

Cseppet sem meglepő, hogy a historizmus konzervatívabb áramlatai még kevésbé bizonyultak képesnek autonóm, nem a völksich olvasatot követő Ausztria-interpretáció létrehozására. A *Vernunftrepublikaner* (a köztársaságot csak jobb híján és feltételesen elfogadó) történetisztársadalom Otto Brunner mellett talán legelismertebb tagja, Hermann Oncken már 1920-ben örömeinek adott hangot, hogy „immár lehetővé vált a nagynémet egység, hiszen az osztrák dinasztikus állam nem létezik többé, és egyben szükségessé is vált, hiszen Német-Ausztria nem lehet életképes. [...] A szorosabb és lazább kettős szerkezetű szövetség kisnémet eszméjének önmagától fel kell oldódnia a nagynémet gondolatban”.¹³⁹ 1935-ben pedig Oncken már egyenesen a „megváltásra váró” németiségről írt, amely a történelmi funkcióját bevégző Ausztria bukása után került idegen népek uralma alá, vagy a kényszerű különállamiság béklyóiba.¹⁴⁰

A historizmus ezen vakfoltjától nem korlátozva a völksich ideológia különféle árnyalataival rokonítható szerzők aprólékosan felépített osztrákság-fogalomra támaszkodhattak. 1920 és 1940 között ez a konstrukció meglepő stabilitásról tanúskodott, és szinte nem találunk benne olyan elemeket, amelyek nyílt vita tárgyává váltak volna. Mindük számára a német nép minősült az elsődleges szereplőnek, függetlenül attól, hogy absztrakt faji vagy leszármazási alapon definiálták, és Ausztria történetét ennek megfelelően a „népi érdek” perspektívájából tették mérlegre.

[Törzs, Grenzland, Grenzkampf: Az ausztriaiság völkisch
diskurzusának vezérfonala]

Ausztria a völkisch ideológiában mindenekelőtt természeténél fogva német térként jelent meg. Már a legkorábbi időszakra vonatkozóan ezt az értelmezést erősítette a későkorai germán egység mítosza, amely a korban megkérdőjelezhetetlen dogmaként jelent meg a szövegekben. E felfogás szerint „a germánok megjelenése és a németiség sorsának alakulása az Ostmarkban minden időben az össznémetiség örök és múlhatatlan egységét mutatja. A központi vezetés [...] utasításokat adott és forrásokat biztosított, amelyeket őkseink végrehajtottak és felhasználtak”. E felfogás szerint az osztrák „törzs [...] a német nép fájának ága” volt, amely „déli és keleti előretolt pozíciója folytán [...] a történelem és a sors erejének eredményeképpen nyerte el jellegét”.¹¹¹

Ez az értelmezés, mivel az adott térbeli helyzetből indult ki, az osztrák „törzs” és a német nép viszonyát statikusan fogta fel. A birodalmi németek „legközelebbi testvéreire” Nagy Károly óta ugyanaz a feladat hárult, a keleti szélek összefogása és megszervezése. Ugyanakkor eltérés mutatkozott abban, hogy az „osztrákságot” magát eleve autonóm törzsként ismerték el, vagy „bajor, valamint frank és alemann” betelepedés eredményeként létrejött alakulatként. Ennek természetesen csak szimbolikus jelentősége volt. Az utóbbi, kisebbségi megközelítés, amely elsősorban a harmincas éveket és a radikálisabb, gyakran nemzetiszocialista szerzőket jellemezte, ugyanis Ausztriát a bajor genealógia hangsúlyozásával a „törzsi” kötelékek szintjén is a birodalmi németiséghez fűzte, míg a többségi álláspont valóban autonóm néprészként fogta fel az osztrákságot.¹¹²

Abban azonban nem volt véleménykülönbség a diskurzuson belül, hogy Ausztria a különállamiság útjára lépett néprész [*vereigenstaatliches Deutschtum*], azaz minden tekintetben és megváltozhatatlanul német. A sajátos fogalom megléte pedig nemcsak a német nyelv szókészési gazdagságáról tanúskodik, hanem arról is, hogy mennyire komoly kihívást jelentett a német történelemértelmezések számára a népi egység és az állami szétválasztódás paradoxona, amelyet a diskurzus a negatív konnotációkkal bíró *Vereigenstaatlichkeit* fogalmával oldott fel. Utóbbi ugyanis *ab ovo* értékítéletként mint partikularizmust visszautasította ezt a fejlődési utat, és a népi egységállam mítoszához ragaszkodva a történeti változást az identitásvesztés tragikus epizódjaként állította be, melynek feloldását, a Stauf-kori egység helyreállítását (az Anschlusst) helyezte a románc-szerű cselekményesítési séma végpontjára.¹¹³

Az egyes szerzőknek az osztrák fejlődés saját keretek között történő értelmezésére való hajlandósága jól mérhető az *Österreich/Ostmark*: lompár disztribúciójának segítségével. Míg a historizmus az előbbi nemzetiszocialista s általában a radikálisabb tudományosság és történelmi publicisztika az utóbbit használta. A szerzők többsége azonban mindezt szerepeltette szövegeiben, jelezve azt a kettősséget, amely egy Ausztria és az osztrák fejlődés autonómiájából, másrészt a nagynépi ideológia téziseiből táplálkozott. Ez utóbbihoz kapcsolódtak az o megállapítások mint hogy „ezer éven át a Duna partján a németiséget te”, és „csak öt évtizedre” szorult ki a német államiság keretei közül jességgel. Előbbi mellett szólt ugyanakkor az általánosan elismert ellentét a „porosz” és az „osztrák népkarakter” között, melyet „erős vérkedés, a Habsburgok politikája [...] röviden tehát a történelem és a sors formált – annak ellenére, hogy természetesen utóbbi is „ág maradt a németiség fáján”, még ha sajátos „tisza, nemes és elbűvölő fajtává” változott is. Összességében perdöntő érvnek az osztrák jelleg meghatározásában az bizonyult, hogy „a németiség volt az anyaföld, amelyből az osztrák kultúra kisarjadt”, és így aztán szükségszerűen német is maradt, „a nemzetközi arisztokráciájától és egyes bécsi típusoktól eltekintve”.¹¹⁴

Ebben az értelmezési mezőben világosan körvonalazódott az is, hogy miként lehetséges megragadni a történelmi bűnök, mulasztásokat. A nemzeti harca, azaz a néptalaj védelme és kiterjesztése, a határtalaj és a határságának a néptörzshöz való hűségének megőrzése egyértelmű értékként állított fel. Mivel a határnép törzshöz való tartozása biológiai és társadalmi ténynek minősült, egyben pedig a népi önmegvalósítás feltételévé is vált a politikai bűn nem más volt, mint ennek a ténynek tagadása, s ezáltal örökké fenyegetett, a határokat védő és tágító *Grenzvolk* gyengítése. A történelemben tehát a közelmúlt – a kiszorulás, a teljes különállamiság – mindezt kivételnek, és éppen ezért hiú ábrándnak az ehhez való visszatérés is.¹¹⁵

Ez a megközelítés nemcsak a Habsburgok, de általában véve minden osztrák politikai erő értékelését meghatározta. Normativitása abban állt, hogy „természetesként” tüntetett fel minden kísérletet a Habsburgok általánosításának a birodalomba történő integrációjára, míg minden elszakadási kísérletet éppen kívülmaradási kísérletet elve árulásként határozott meg. A határnépi mának ez a horizontja tette lehetővé Georg von Schönerer kultuszát, amelynek kapcsán az 1914 előtti birodalmi német elitnek a botrányos politikussal szembeni komoly fenntartásai semmivé lettek. 1918 után Schönerer kevésbé volt már a szövetségest gyengítő, belső zavart keltő erő, mint sokkal inkább az osztrákság népi egység és népi politikai utáni természetes vágyának hangot adó politikus.¹¹⁶

A fentiekből is látható, hogy a völkisch diskurzus nem a birodalmi németek és az osztrákok közötti különbségek minden áron való felszámolását célozta, hanem azoknak szintjét igyekezett a népfogalom kategóriája alá sorolni, és elfogadta – ahogy más „törzsek” esetében – a történelem során kialakult sajátos csoportjelleg létezését. Tagadta ugyanakkor, hogy ez a jelleg felülírhatná a népi közösség egységének erejét, és éppen ezért vehemensen elutasította az osztrákság kulturális-historizáló koncepcióját, amely „a barokk ember” fogalmával operálva igyekezett a népi gyökerek elismerése mellett emancipálni a heteronómiát. A barokk típus osztrák és gyakran legitimista felhangú eszméje egyben sajátos szintézist is tételezett, amely a latin és a germán kultúrkörök találkozási pontján öncélú és önálló közösségeként jelent meg a történelem színpadán.

Az *österreichischer Barockmensch* mitológéájának elutasítása, és az osztrákság-fogalomnak a német történelem alá történő rendelése párosult a történelmi funkció aprólékosan kidolgozott koncepciójával. Eszerint a „délkeleti németiség magába és feladatába vetett hite [...] hogy határ legyen és a határt védje [...] egy évezreden át elkísérték az osztrák államot”.¹¹⁷ A határnémetiség fogalma az osztrákság völkisch interpretációját létrehozó diskurzus sarkalatos elemét képezte. Penck 1934-ben a magterületek tiszta kultúrájának idealizált képével a vegyes kultúrájú határvidékek lakosságának teljesítményét állította előtérbe, és a néphez tartozás minőségét befolyásoló tényezővé emelte a népi jelleg megőrzéséért, valamint a szállásterületek védelméért folytatott kettős harcot. Amint arra felhívta a figyelmet, „a határokon nevezték emberek magukat először németeknek, és a régi német-római birodalom határain belül is a német és nem német lakosságú területek határain élték meg a kettő közötti ellentét”.¹¹⁸ Ennek az élménynek a lényegét a harmincas években a diskurzust meghódító, ám már azelőtt is gyakran előforduló népiség-harc-fogalom vált legtömörebb kifejezésévé. Ausztria ebben a felfogásban a *Volkstums-kampf* örökös színtereként jelent meg, ahol – a népiség-harc kettős jellegének megfelelően – egyszerre kellett a határokon belül a szállásterületekért küzdeni, és a határokat magukat védelmezni.¹¹⁹

Amint számos más, a népiségkutatásban fontossá vált fogalom esetében, úgy a határ tartalmának rögzítésében is meghatározó szerep jutott M. H. Boehmnek, aki 1930-as könyvében a határvidéket a fenyegetettség és az egzisztenciális tapasztalat kettőssége által kijelölt mezőben helyezte el. Eszerint „a *Grenzland* nem tiszta fajú terület. A határok népe szinte önálló faj, olyan faj, amely újra és újra elbizonytalanodhat saját fajiságában, és akkor képes újra felemelkedni, ha magával ragadja a nagy népi ritmus, amely mozgásban tartja, duzzasztja erejét, és hősi tettekre ihle-

ti”.¹²⁰ Az idézetben burjánzó, kívülről szemlélve metaforikusnak tűnő szókapcsolatok a völkisch nyelvjátékon belül viszonylag rögzített jelentéssel bírtak. A faj fogalmáról az előző fejezetben már esett szó, a „népi ritmus” pedig a német történelemértelmezésnek abban a már szintén említett válfajában gyökerezett, amely a németiség egészének sorsát ciklikusan interpretálta, aminek során a központi hatalom erősödése és a területi expanzió jelezték a fénykorokat, míg a népi és kulturális kisugárzás gyengülése, valamint a politikai fragmentáció a süllyedés időszakait jelölték. Ez a ritmus maga is olyan retorikai eszközként működik a szövegben, amely az osztrákság sorsát egyértelműen a nép egészéhez köti. Mint virágzás és hanyatlás korszakait szabályozó erő, eleve kizárja egy saját törvényszerűségei alapján kibomló osztrák történelem lehetőségét, és utóbbi értelmezésének kulcsát az „egy és oszthatatlan” német történelem tendenciáiban határozza meg.

Ennek az általános fogalmi konstrukciónak az alkalmazása a Boehm által felállított dichotómia, mely szerint az osztrák történelem vezérfonalát a germanizáció és a középeurópaiasodás-closztrákosodás ellentétpárja adja. Ezek váltakozása megfelel a „népi ritmusnak”, és a kulturális transzfer irányát határozza meg: az expanzió a „nagy” korszakok sajátja, a „szláv hatás” a hanyatlással válik szinonimmá.¹²¹ A konstrukció érdekességét csak növeli, hogy sajátos színben mutatja a weimari jobboldal Közép-Európa-gondolatát, hiszen leleplezi a *Mitteleuropa*-konceptió mögött meghúzódó faji-népi szupremácia dogmáját, amely szerint a régió integrálása kizárólag egy központból (a német centrumból) kiinduló kulturális és politikai szervezőmunka eredménye lehet, míg több ilyen központ megjelenése a német feladatként felfogott *Raumorganisation* (térszervezés) során elszenvedett stratégiai vereségnek minősül. Ezt csak alátámasztja, hogy az organizációban kulcsszerepet játszó határvidék egyértelműen ellenséges viszonyban áll a szomszédos, megszervezendő területtel. Ez pedig egy olyan értelmezési mezőt teremt, amelyben a megszervezendő német Közép-Európa egyértelműen kizárólagosan az erre hivatott csoport tevékenységéből jöhet létre, és ez utóbbiaknak mércéjévé válik, míg a többi etnikum számára a pontosabban meg nem határozott „germanizációval” válik azonossá.

A Boehm – és mások – által meghatározott térszervezés nem időhöz kötött feladatként tételeződik a diskurzusban. Sokkal inkább egy olyan célkitűzésről van szó, amelyet a nagy korszakok megközelítenek, a hanyatlóak pedig távolodnak tőle. Ennek következtében mérhetővé teszik a társadalmi-kulturális teljesítményt, ahogyan az például Curt Treitschke munkájában is megjelenik. Nézete szerint Bécs az egész német/németesedő délkelet központjatként működik; egyszerre szíve és tükre a folyamatnak.

Ebben a minőségében „fontos német feladatokat lát el a harcos német szellemben”. A harc stratégiai metaforaként jelenik meg, amely a Bécs szerepének értékelését nyújtó narráció egészét áthatja. A 19. században a hanyatlás a zsidó térfoglalás számainak áttekintésével is megragadható, a mélypontot a „háromszázezer zsidó” jelenti. Itt egyértelműen ellenséges invázióról van szó, az expanziós folyamat visszfordulásáról, egyben a határvédő funkció újjáéledéséről. Az Anschluss idején létrejött szöveg számára éppen ezért logikus feladat a „határváros [...] tiszta németté” való alakítása, amely előfeltétele az újbóli keleti terjeszkedésnek.¹⁵²

A Habsburg-állam interpretációját ugyanakkor a szűken felfogott *Grenzland*-ideológia nem végezhetette el teljes egészében. Az „örög Ausztria ugyanis a történelem törvényeinek engedelmeskedve [...] nemzetiségi állammá” fejlődött, azaz az osztrákság fogalmának értelmezésében szerepet kellett kapnia a sajátos állami keretek által előidézett kihívásoknak és az ezáltal megteremtett lehetőségeknek is.¹⁵³ Ez a gyakorlatban az állam feletti irányítás és a területén zajló asszimilációs folyamatok irányának a kérdését jelentette, amelyet a völkisch irodalom (jobbára) fegyverek nélkül vívott háborúként fogott fel. Ennek a nézetnek legelszántabb képviselői az innsbrucki népiségtörténeti iskolából kerültek ki, mindenekelőtt a pályafutását az SS-ben befejező Hermann Wopfner, és a „*Grenzkampf* tudományos megvívásának lehetőségeit szintetizáló” Andreas Helbok és Harold Steinacker személyében.¹⁵⁴ Történelemértelmezésük ugyanakkor korántsem volt forradalmi. A „szláv–magyar történelemszemlélettel” való tudatos szembefordulás mint tudományos program ugyan magán viseli a Monarchia közbeszédének és polémiainak nyomait, ám poétikája azonos azzal a birodalmi német diskurzusával, amely a teljes Monarchia területét a népiség-harc színterévé avatta. Ezzel újrakonstruálódott egy a Monarchia egészét a németiség teljesítményeként beállító szemlélet, amely éppen ezen a jogon elvitatta a kohabitáció produktív módusza helyett a harc metaforájával leírt viszonyba helyezett szláv és magyar közösségek jogát a mindenkor Közép-Európa konstituálásához.¹⁵⁵

Ez a feladat teljes egészében a németiségre maradt, amely ennek során a határt „dinamikusan élte meg”, azaz népi testében és politikai szempontból egyaránt expanzívan lépett és lép fel, „kötelességét és sorsát” vállalva.¹⁵⁶ A felvállalás a népközösség egészének érdekében történik, és egyszerre jelenti a „birodalom védelmét” és „a délkeleti néptalaj kiterjesztését”, amelyet az osztrákság és Ausztria szerencsésebb pillanataiban képesnek bizonyult felvállalni.¹⁵⁷ A gondolatmenet logikus konklúziója a felelősség és szolgálat hatásirányának megfordítása, kölcsönössé tétele: a birodalomért és a népért harcoló határvidék lakossága joggal várja el a

magterületek feltétlen szolidaritását. A felfogás, amely szerint a szlávokat feltartóztató „született nagynémetek” éppannyira rászorulnak a támogatásra, amennyire megérdemlik azt, már 1918 előtt elterjedt, a világháború után pedig nagyon korán újra meghatározóvá vált a völkisch gondolkodásban.¹⁵⁸ Ennek a szolidaritásnak, mint a következő fejezet részletesen megmutatja, a különböző korokban különböző adekvát formái léteztek, a birodalmi segédcsoportoktól a telepések tömegein át a kettős szövetségig.¹⁵⁹ Az 1918 utáni időszakra alkalmazva ugyanakkor mindenekelőtt az Anschlusst jelentette, amely a magára maradt és kifosztott osztrákság „megmentéseként” (is) tematizálódott. A völkisch világmépben „vér, a faj és a lélek hangja” egyaránt a „nagynémet közösség eszméjét” sugallta, amelyet a német törzsek történeti sorsközössége erősített meg újra és újra – ennek pedig nem létezhetett adekvátabb megvalósulása mint a leszakadt tömbnémetiséget összefogó Ausztria visszaszerzése a népi állam számára.¹⁶⁰

[A völkisch Ausztria-kép jellegzetes toposzai]

A történelem alapvonalait tekintve nem ütköztünk jelentős ellentmondásba a völkisch nyelvjáték különböző időben keletkezett és különböző áramlatokhoz kapcsolható textusainak párhuzamos olvasása során. Sőt azt lehet mondani, hogy sok szempontból a korai, Lagarde-ig visszavezethető szociáldarwinizmus által meghatározott és a harc metaforája által egységbe szervezett értelmezés termékenyítette meg a határdiskurzus egészét, egyben garantálta relatív homogenitását.

A helyzet némileg árnyaltabb elemzését teszi lehetővé, hogy ha a meglehetősen absztrakt gondolatmenetek tanulmányozása kiegészül egyes konkrét „harc”- és „kultúra”-narratívumok bemutatásával. A kérdés kapcsán több toposz felvönultatása is termékenynek bizonyul. Az egyik figyelemre méltó szókapcsolat, amely számos jelentésréteget sűrített magába, a „német Bécs” volt. Bécs ugyanis a szövegekben gyakran úgy jelent meg, mint a német erő bástyája, amely a Kelet felé forduló energiák egyik központja és forrása volt évszázadokon át.¹⁶¹ Védelmi jelentősége, a német magterületek békéjének biztosításában betöltött szerepe az 1683-as török ostrom emlékezetében került előtérbe. A szerzők nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy a város felmentése „birodalmi” vagy „össznémet” erőfeszítés eredménye volt, a lengyel sereg pedig méltatlanul aratta le a győzelem babérjainak nagyobbik részét. Bécs, mint határváros, ugyanakkor szerepelhetett olvasztótégelyként is, amely képesnek bizonyult a vegyes lakosságú környezet

és az odaáramló nem német lakosság elnémetesítésére, a *Grenzkampf* e társadalmi aspektusában is védelmezve a német területeket.¹⁶²

Ellentéte volt ugyanakkor e „német Bécs” toposznak az „elosztrákosodott” Habsburg főváros sztereotípiája, amely a határvidéket állandóan fenyegető veszélyek hatásait helyezte előtérbe. Bécs megjelenhetett az „osztrák ironia” a német népjellel szöges ellentétben levő otthonaként, a „frivol” színházak, a zsidó és az udvari kultúra egyaránt „közép-európai” térnyerésének szimbólumaként is.¹⁶³ A Habsburgok bécsi nyomai egyébként is a nagynémet egységgel és a népi közösség érdek- és sorsfelfogásával ellentétes „dinasztikus politika” emlékeinek minősültek, sőt alkalmanként még a német népi államot fenyegető Habsburg restauráció veszélyének mementójaként is tematizálódtak. Így például Boehm szerint a „pompás Hofburg csak arra várt, hogy ismét beléköltözzön egy koronás Habsburg, felidézve a német testvérharc korszakát, halálos csapást mérve a nagynémet eszmére”.¹⁶⁴ Ez az ellen-Bécs a Habsburgok utolsó évszázadával fonódott szorosan össze, és valóban az új Hofburg épületének neobarokk pompájában jutott kifejeződésre, amelynek katolikus-latinos „idegensége” a völksich perspektívában azt jelezte, hogy az eredeti államalkotó népesség „elnyomott néppé” vált, „amely államának egyre kevésbé volt gazdája, míg a dinasztia vérében és szellemében egyre távolabb került” népétől.¹⁶⁵

A „népidegenné” váló Bécs toposzának csak szélsőséges variációját, és nem önálló típusát képviselték a „zsidó” Bécs elleni kirohanások. Ezek, a „sajtó-operett-film hármasságát” vagy a betelepülést, adott esetben a dinasztia tagjainak zsidókkal ápolt kapcsolatát és természetesen az őshonos lakosság kizsákmányolását kárhóztató támadások logikájukban nem különböztek a fentebb idézetektől.¹⁶⁶

Szemponunktól a fentiek ellenére mégis mindenekelőtt azt fontos regisztrálni, hogy Bécs értelmezésének kettőssége, akár csak az ezeken belüli eltérések, nem jelez valódi diszkurzív különbségeket. A szerzők ugyanis Bécsset egyaránt a fenyegetést és veszélyt jelentő határ kontextusában interpretálják, és a mindenkori szöveggörnyezetnek megfelelően alkalmazzák rá a határ-diskurzus lexikonjából kiemelt fogalmakat. Kiemelhetik a német népi erőt – ez a „német Bécs” toposza révén történik. De emlékeztethetnek a *Grenzland* fenyegető veszélyekre is – ilyenkor ehhez keresnek illusztrációt. Nemhogy a diskurzus egysége nem bomlik meg, de éppen hogy erejével szembesülünk: a szerzők számára egyaránt rendelkezésre álltak negatív és pozitív felhangú hivatkozások egyazon stratégiai metafora, a *Grenzland* kibontásához. Így Bécs a történelem olyan megkülönböztetett helyévé vált, amelynek sorsa az osztrákság történetének emblemikus elemeit jelentette meg.

Ahogy Bécs esetében, úgy a barokk fogalma kapcsán is a határokon folyó harc kettős természete mutatkozik meg ebben az ambivalenciában. A kifelé ható, a Keletet civilizáló barokk a német Közép-Európa megteremtésének eszköze – ebben a kontextusban pozitívan tematizálódik. Jelentősége, hogy „Közép-Európát először tette valóban német hazává”, azaz megjelenésében egységesen német kultúrtájjá, „a délkeleti kolonizációs teret a német kultúra tartományává változtatva”. Ebben az összefüggésben maguk a Habsburgok is a német népi erő ágensei, akik barokk építkezéseikkel „tartományait szolgálják, és még nem felejtik, hogy a birodalom első szolgálói”.¹⁶⁷ Még általánosabb megközelítésben a barokk a „definícióknak ellenálló, középkori” civilizáció, a „német kultúra legősibb formáját őrző Ausztiria”, sőt a „néphez való közelség” adekvát kifejeződéseként is megjelenhetett.¹⁶⁸ Ez a felfogás semmilyen módon nem korrelál a szerzők esetleges „radikalizmusával”. A nordikus gondolat iránt elkötelezett Rosenberg *A 20. század mítoszában* maga is „az északi vér kifejeződéseként” és „az ősi véradarat [*Blutswille*] jeleként” értelmezte a barokkot, a gótika és a romantika teljesítménye mellé helyezve azt.¹⁶⁹ Jellemzőbb volt ugyanakkor a klasszikus völksich – és nem faji – megközelítés. Ez a német kultúrát eleve nem „északi” teljesítményként állította be, és megengedte az egyes kultúrkörök, sőt etnikumok keveredésének pozitív értékelését is – mindaddig, amíg ez egyértelműen a német népi erő dominanciájának pozíciójából indult ki. A Brockhausen–Klausberger-féle osztrák népiség-kutatási lexikon, amelyet bizvást tekinthetünk a weimari *Volkstumsforschung* kanonikus darabjának, a „népjellel” címszó alatt szerepeltette azt a kitélt is, amely szerint Ausztriában a barokk idején „egy kevert népkarakter alakult ki, mely az északi szigorúságot és borongást, nyerseséget a déli temperamentummal, a szláv lágysággal és a túlhabzó magyar életkedvvel elegyítette”.¹⁷⁰ Ebben a megközelítésben a kulcsmotívumként az határozható meg, hogy a „keveredés” során megmarad-e a népi fölény. Amennyiben egy-egy szerző ezt elfogadta, úgy a barokkot pozitívan értékelte, mint a „déli lélek és az északi szigorúság összeolvadását”, mely éppen „a nagynémet létezés” [*Wesenseinheit*] jellemzője.¹⁷¹

A birodalmi német tudományosság és politikai gondolkodás szempontjából a barokk fogalma csak akkor vált problematikussá, amikor azt osztrák szerzők a kulturális nemzetgenezis diskurzusába integrálva az osztrák különállamiság és a Habsburg-örökség védelmében alkalmazták.¹⁷² A barokk ez utóbbi értelmezése annak déli, latin jellegének kiemeléséből indult ki. Ez a felfogás a barokkot, vagy legalábbis annak olasz – korai – ágát elutasította, és a német térben megjelenő idegen behatolásként írta le. Ebben a kontextusban a német kultúra és néptalaj által formált, a né-

pi jelleget természetes módon kifejező közterek és épületek együtteseit írta felül, illetve fedte el, és az idegen behatolás, a német nép külső érdeknek való alárendelésének szimbólumává vált.¹⁷³

Újfent le kell ugyanakkor szögezni, hogy a barokk esetében sem beszélhetünk a diskurzus egységének megbomlásáról. A *Grenzkampf* stratégiai metaforája volt továbbra is az az elem, amely a szövegeket megszervezte, ennek az interpretációs terét a hódítás és a védekezés kettőssége által kijelölt mezőre szűkítő poétikája engedte meg – akár egyetlen szövegen belül is – ugyanazon fogalom eltérő felhangú alkalmazását. A jelölőknek ezt a játékát csak a végkövetkeztetés korlátozta: ha a barokk a népi energiák kontextusában került szóba, úgy németnek minősült, ha pedig az újkorban a németiséget ért fenyegetések kapcsán tért ki rá valamelyik szerző, úgy ellenreformációs, dinasztikus és népiségellenes jellegét hangsúlyozta ki.

A *Grenzkampf* jelentéstartományai által értelmezett Bécs-képpel és a barokk fogalmával szemben az osztrák vidék és a paraszti alakja a feltétlenül pozitív asszociációkat előhívó fogalmak példája. Míg előbbieket esetében a küzdelem, expanzió és betörés dinamikája bizonyult döntőnek, utóbbi elsősorban az állandóság, a népi jelleg megőrzésének mítoszához kapcsolódott. Az ifjúkonzervatív Viktor von Geramb ezt a szellemiséget képviselve már 1926-ban lándzsát tört az „eredeti” osztrák paraszti kultúra és a bécsi olvasztótégely közötti megkülönböztetés mellett, szembeállítva a fővárost Tirol és a Steiermark népi tudatával.¹⁷⁴ További példa erre a szembeállításra a már idézett 1939-es Boehm-monográfia, amely a politika és az államfejlődés kapcsán elismerte – és nem is feltétlenül kárhoztatta – a Habsburg-osztrák dinamikát, ám a szűk értelemben vett Ausztriában a német nép „vágynak táját” látta, amelynek tartományait a német munka és civilizáció formálta meg. Szinte minden szerzőhöz hasonlóan ezen belül ő is Tirolt emelte ki, mint a német népi jelleget – a Birodalmat is beleértve – legtisztábban megőrző régiót.¹⁷⁵ Más szerzők az udvari és egyházi kultúrát a parasztság romlatlan életvitelével állították szembe, mely utóbbinak az alapja „a józanság és a valóságérzék” volt, és „független maradt a bécsi klerikalizmustól”, „a talajhoz kötődő [...] velejéig német” kultúrát teremtve.¹⁷⁶

Így válhattak a tiroliak például a német szállásterület legfontosabb védelmezőivé, akik ráadásul nemcsak regionálisan, de univerzálisan is felnőttek ehhez a feladathoz, mindenekelőtt 1809-ben, amikor a dinasztia támogatása nélkül fellázadtak a francia csapatok ellen, valamint az első világháborúban, amikor minden fronton kitűntek harci szellemükkel.¹⁷⁷ Az *Alpenland* így megkreált mítosza tulajdonképpen az önazonosság metaforájaként működött: olyan területként tematizálódott, amelynek törté-

nete az ön- és a népvédelem hősiektől aktusainak sorozata. Ez a transzformáció a völkisch ideológiára jellemző módon a harc fogalmának totalizálása révén vált lehetővé: a konkrét és az állandó, nem katonai fenyegetés különbözőségének elmosása, a harc fogalma alá rendelése a föld megművelését éppúgy a népért folytatott küzdelemként állította be, mint a fegyveres harcot. Ennek utolsó fejezetét képezték az osztrák nagynémet mozgalom által a nemzethez való visszatérés szimbolikus beavatási rítusává stilizált határvédő harcok 1919-ben, amely egyfelől a népüket cserbenhagyó Habsburgok (és a szociáldemokraták) gyávaságát emelte ki, másfelől pedig a vereség utáni „első győztes harci tettként” újból megerősítette azt a toposzt, amely szerint a határvidék népessége az, amely leghősiesebben és legelszántabban képes saját népiségéért küzdeni.¹⁷⁸

Az osztrák paraszt mítosza érthetően a német terület védelmezésével fonódott össze. A második feladat, szemben az első „népen belüli” [*inner-völkisch*] kihívással a „Délkelet népvilágában” [*Völkerwelt*] vállalt szerepre vonatkozott. Mint a *Völkerwelt* kifejezés is jelzi, a németiség által létrehozott „Közép Birodalmából” [*Reich der Mitte*] szemlélve ez a terület a káosz, az elmaradottság és a szervezetlenség, tömören a politikai-kulturális formátlanság terepeként tematizálódott.¹⁷⁹ A behatolás és megszervezés népi feladata teljesen természetes módon ruházódott Ausztriára és az osztrák néptörzsrre, ez már csak a térbeli elhelyezkedés kényszerítő erejéből is következett. Ausztria így nem lehetett sosem kizárólag „a német tér kapuőre”: e másik feladat hordozójaként rá hárult a „a Délkelet összefogása a német kultúra égisze alatt” is.¹⁸⁰ Ebben az olvasatban, „Kelet-Közép-Európa német nép- és kultúratalajként való igénylése” immár nem politikai konstellációk függvénye, hanem – összhangban a politika, mint az emberi cselekvés autonóm területének tagadásával – örök és általános feladat, melyben minden politikai forma és irányzat mércéje éppen az, hogy ezt végre tudja-e hajtani.¹⁸¹

Ez a „missziós” feladat az általános német kolonizációs diskurzusba illeszkedett. Ez a keret megengedte, hogy a hagyományos, a bismarcki állam lengyel területei által már tulajdonképpen a kisméretű egység korában is jelképesen felvállalt keleti kolonizáció mellett második földrajzi csapásirányként a *Südost* megszervezése is megjelenjen. A keleti kolonizáció kutatásának központjában, Königsbergben tanszékvezetői posztot elfoglaló Hans Rothfels vezetésével létezett egy olyan tudományos-közéleti iskola is, amely a német terjeszkedés természetes tereként az északi síkságot határozta meg, és a lovagrendi államtól a jelen balti német kisebbségeig terjedő történeti kontinuumra hivatkozva a messzi és részben elérhetetlen, megszervezhetetlen Balkánnal szemben egyértelműen az északkeleti kolo-

nizációt tekintette a valódi, vagy legalábbis elsődleges keleti német feladatnak. Ez azonban inkább pozícióharc volt, amelyben úgy a balti németiség politikai képviselői, mint a balti és keleti kutatásokkal foglalkozó akadémiai intézmények politikai és anyagi támogatásért versenyeztek. Maga Rothfels sem tagadta, hogy a német történelemben két védekező és egyben az expanziót szervező őrgrofság, *Mark* létezett, melyek „két *Mitteleuropa*” megteremtésén fáradoztak – ezek közül a szerényebb „második” helyét ő is a délkeleti térnek tartotta fenn.¹⁸²

Összességében a déli „kolonizációs mű” [*Kolonisationswerk*] számos szempontból sikereket ért el, hiszen a telepítés során a térséget megszervezte, és nemcsak a kultúrta, de a néptalaj kiterjesztését is elérte.¹⁸³ Csehországot egyes olvasatok szerint csaknem sikerült a német néptalaj „tisztá” területévé tenni, és általában véve – az alacsonyabb szintű penetráció ellenére – egész Közép-Európát „német otthonná tudta tenni az öt-száz évnnyi német munka”.¹⁸⁴ Sikertelen volt ugyanakkor politikai szempontból, hiszen a konstrukció 1918-ban összeomlott, a völkisch logika szerint azt bizonyítva, hogy nem született meg a politikai és népi dimenziók adekvát szintézise. E megközelítésben ez természetesen nem más, jelentett, mint a népi primátusának figyelmen kívül hagyását a politikai szereplők – mindenekelőtt a Habsburgok – részéről. Ennek elhanyagolása okozta, hogy a nagy- vagy össznémet eszmeiség és az osztrák politika nem tudott egymást támogató erővé fejlődni, mely „a legtisztább népi tragédiához” vezetett: jelentős német kisebbségek kialakulásához és a *Südoszt* felett uralkodó birodalom csonka-Ausztriává zsugorodásához.¹⁸⁵ A völkisch történetírás és közbeszéd Ausztria-képének természetesen ezt a kudarcot is akkomodálnia kellett, méghozzá a német nép expanziós képességének kétségbe vonása nélkül. Ezt a funkciót töltötte be az osztrák identitás és a Habsburgok uralkodásának elemzése, amelyek hordozói mint német jellegüket elvesztett, vagy azzal eleve nem rendelkező szereplők jelentek meg az elbeszélésekben.

A völkisch Ausztria-diskurzus sajátos kettőssége abból adódott, hogy a soknemzetiségű tér megszervezését természetesen nem lehetett egységálamként elképzelni. Ugyanakkor a szövegek tanúsága szerint a „birodalmi eszme” külön jelölés híján is minden esetben implikálta a német vezetés fenntartását, amely a völkisch gondolkodás determinisztikus rendszerében a német népi érdek érvényesülését és a „kultúrta” kiterjesztését is maga után vonta. Ezt bizonyítja a számtalan kitétel, melyben úgy a náci korszak, mint a weimari köztársaság idején megjelent munkák szerzői a föderalizmus minden megnyilvánulását elítélték. A látszólagos ellentmondás eszerint valóban nem oldható fel másként, mint ha a mégoly „birodalmi” és univerzális eszmére tett utalásokat is minden esetben

úgy olvassuk, mint a diskurzusban külön magyarázatot nem igénylő, magától értetődően egy német vezetés alatt álló birodalomra vonatkozó megállapításokat. Ezzel az ideállal ellentétes, a német eszmét feladó, a népi ösztönt eláruló ideológiának minősült „a fekete-sárga legitimizmus, a guelf eszme, a partikularizmus, a nemzetek feletti, klerikális színezetű föderalizmus” és általában a Habsburg politikai örökség minden olyan eleme, amelyben nem volt közvetlenül felismerhető a német érdek képviselője.¹⁸⁶

Ennek a felfogásnak számtalan variációja létezett. Egyes szerzők egyértelműen integrálták a fajelmélet és a náciizmus szókincsét, s a „német *Herrenvolk*” vezető szerepéről írtak.¹⁸⁷ Mások a kultúra közvetítésében játszott szerepet emelték ki.¹⁸⁸ Ezek az eltérések azonban nem érintették a völkisch Ausztria-diskurzus elemeiként itt együttesen elemzett szövegek közös szociológiai poétikáját. Nem volt eltérés sem a német törzstől való függés, sem pedig a német hegemonia érvényesítésének a szükségességében. Az egyes szerzők és szövegek pusztán saját ideológiai és módszertani szimpátiáik szerint más és más nyelvjátékokat mozgósítottak a lényegileg azonos tartalom megfogalmazására.

A diskurzus premisszáiból következett, hogy az osztrák államérdek végleges függetlenedése a német államiság intézményeitől 1866-ban Ausztria végső céltévesztéseként tematizálódott, és ekként a völkisch diskurzus egyik meghatározó toposzává vált. Eltérés annak hangsúlyaiban adódott, hogy az egyes szerzők mennyire messzire vezették vissza a német jellegű védelmező politika feladásának tünetét a Habsburgok történetében. Egyesek az uralkodóházat eleve a dinasztikus politika iránt elkötelezett, a német népi ösztönből táplálkozó politikát már hatalma megalapozásakor feladó machiavellistákként írták le. A másik szélsőség szerint az úttévesztés csak II. József után kezdődött.¹⁸⁹ Emögött gyaníthatóan az állt, hogy utódai – mindenekelőtt I. Ferenc – voltak az elsők, akik a nacionalizmus erejével szembekerültek.

Ez az ellentét határozta meg, hogy a Habsburgok meddig minősülhettek a német népi akarat és életérdek megjelenítőinek – addig és nem tovább, amíg nem kerültek konfliktusba a völkisch eszmeiség közvetlen előfutáraival. Szembefordulásuk eredménye pedig az lett, hogy egyre inkább feladni kényszerültek még megmaradt népi kötődéseiket, és egyre nagyobb mértékben idegen életérdekek képviselőivel fizették meg az idegen népek támogatását. Anton Böhm felfogásában ez a folyamat 1866 után vált meghatározóvá, mivel a vereség számos osztrákot is elfordított a németiség ügyének képviselőitől, és megnyílt az út egy „független államtudat” kialakítása felé. Ez az államtudat a nagynémet eszme legfőbb akadályaként eleve a német életérdekkel ellentétesnek számított, képviselője

pedig a dinasztia legnagyobb bűnének.¹⁹⁰ Az osztrák állameszme „német-ellenes tévtanként” való felfogása utóbb aztán a náci propaganda kedvelt eszköze lett, amelynek segítségével a bekebelezett hivatásrendi állam és a népiségét eláruló dinasztia közé egyenlőséggel került.¹⁹¹

Túl azon, hogy a német népiséggel szemben árulást jelentett, az osztrák állameszme a történelem alapvető mozgásirányával és időtlen vastörvényeivel egyaránt szemben állt. A nemzeti ébredés korában igyekezett népi alap nélküli államként létezni, és ezzel „egyre erősítette az új nemzetállamokat létrehozni vagy már létezőket megnagyobbítani kívánó erőket”.¹⁹² Ez a megfontolás a völkisch irodalomban fontos pozíciót foglalt el. Alapját az az egybeesés képezte, mely szerint a német érdek sohasem ellentétes a vastörvényekkel, melyek maguk is a népek feltétlen érvényesülési szándékát mondják ki. A Habsburgok politikája eredményeként létrejött kettős monarchia így egyszerre volt politikai bűn és világtörténeti hiba, melyben a németiség elleni támadás és a világ rendjének kihívása saját fennállása ellen egymástól elválaszthatatlan egészet alkotott a kritikákban.

Ezek a kritikák természetesen azt is megfogalmazták, hogy a saját népiségétől elszakadó állam szükségszerűen meggyengül, ám annyit gyakran elismertek, hogy a politika legalábbis bizonyos kisebb rétegeket képes befolyásolni, létre tud hozni – ha ideiglenesen is – a vastörvényeknek látszólag nem engedelmesskedő társadalmi csoportokat. Így születhetett meg a Habsburgok emlékeztetével szorosan összefonódott óosztrák társadalom fogalma, illetve – pontosítva – a már létező fogalom így került be a völkisch diskurzusba, aminek során változatlan történeti tartalma az új értelmező kontextusban negatív előjelet kapott. Így egyszerre nem megbízható, államfenntartó réteggént, hanem éppen az államot saját gyökértelenségük révén gyengítő csoportként értelmeződött újjá úgy a hadsereg, mint a hivatalnok, a nemes és a klérus.¹⁹³

Alkalmanként ez az államfenntartó csoport úgy jelent meg, mint egy valódi, német tudatát nem feladó államszolgá-réteget és egy az „engedelmes állambizantinizmusba” beletörődő másik halmazt magába foglaló fedőfogalom, amely azonban csak finomította, alapjaiban semmiképpen sem írta át az óosztrák államhordozó réteg népiséggellenesként való jellemzését.¹⁹⁴ Az óosztrák elit gyökértelensége azonban szintén nem tisztán politikai hatás eredményeként jelenhetett meg. Sok esetben ennek kialakulását tisztán társadalmi tényezők is magyarázhatták, úgy mint az elit „vándorló”, „asszimilált” és a népi tisztaságot semmibe vevő „nyitott” jellege, amely eleve képtelenné tette sikeres népi politika folytatására.¹⁹⁵ Hasonló sorsra jutott a bécsi népszerű kultúra is, melynek viccközpontúsága és frivolsága első pillantásra is összeegyeztethetetlennek tűnhetett a ha-

tárharc férfias-borongós jelentéshorizontjára felvázolt Ausztia-képpel.¹⁹⁶ Döntési helyzetben pedig ez az elit, akárcsak dinasztikus vezetője – népi ösztöne híján – mérhetetlenül rosszul teljesített. IV. Károly éppen azért válhatott szimbolikus figurává, mert e diskurzus vonatkoztatási rendszerében ő testesítette meg a népiségét feladó intézmények gyengeségét, amikor is „egy tollvonással” megsemmisítette a második „össznémet feladat” végrehajtását szolgáló államot.¹⁹⁷

Ez az értékelés összekötötte a völkisch eszmeiséget a nemzetiszocialisták nézeteivel, hiszen Hitler utóbb ugyanerre az önfeladásra s következőképpen utalt, amikor a Habsburg Monarchiáról leszögezte: az nem volt állam, csak „népekből készült gyümölcssaláta”.¹⁹⁸ Ugyanez a megközelítés természetesen azt is megszabta, hogy a birodalom felbomlása után mi a teendő. Miután a béke „két határunkon is leválasztott államokat a német össznépről”, az összeolvadás sokáig nem tűnt problematikusnak. A Habsburg-állam felbomlása az Anschluss ilyen és hasonló követelése és igénylése mellett azonban egy sor egyéb értelmezési dilemmát is felvetett. Mérlegelni kellett, hogy a háborús vereség egymást gyorsan követő eseményeibe ágyazódó széthullás a völkisch elveknek megfelelő „természetes folyamatként” vagy a német politikai álláspontnak megfelelő módon az antant győztes dühének következményeként foglalja el helyét a diskurzusban. Szintén felmerült az a kérdés, hogy milyen új *Mitteleuropa* jöhet létre a birodalom romjain: egy új második német állam, vagy a megnagyobbodott leendő Németországot övező kisállami gyűrű.¹⁹⁹

A Habsburg-állam széthullásával kapcsolatos vélekedések között, úgy tűnik, nem jött létre konszenzus. Azok körében, akik a birodalom agóniáját tragikusan írták le, éppúgy találunk mérsékelt, egykori *Vernunftrepublikaner*nek tartott szerzőt (Hermann Oncken), mint utóbb a náci állam propagandacéljait messzemenően kiszolgáló történészt (Wilhelm Schüssler). Közös volt bennük, hogy ugyanakkor az örök osztrák-német feladatok imperatívuszát, és nem a Monarchia tényleges politikai viszonyait idézték fel a felbomlás tragikus cselekményesítéskor. Oncken a dunai állam örök civilizatórikus „történeti funkciójáról” írva jegyezte meg, hogy „romjain máig megváltatlan németiség él, amely egykor habarcsát alkotta”. Schüssler arra is rákérdezett, hogy vajon beszélhet-e a történész „Ausztia-Magyarország széthullásáról” – hiszen „a tények megmutatják [...] az antant hatalmas túlereje verte szét”.²⁰⁰

Más szerzők ugyanakkor a széthullást időszerűnek vagy éppen szükségszerűnek mutatták be. Ilyen esetekben a hangsúly természetesen a nemzetiségek rövidlátására vagy a birodalom elitje által „elfeledett”, elárult nagynémet feladatokra esett. Olyan mérsékelt szerzők is ilyen néze-

teket vallottak, mint az újkonzervatív Közép-Európa-gondolat egyik meghatározó alakja, Giselher Wirsing, aki a monarchia nem utolsósorban a magyar elit által előidézett megmerevedését tette felelőssé a bukásért.²⁰¹ Ugyanez a konklúzió levezethető volt a dogmatikus völkisch gondolkodás premisszáiból is, amely szerint „a hatalmpolitika érdekeit követve és dinasztikus alapokon a népre és fajra való tekintet nélkül megalapított” birodalom a népi gondolat ébredése után „nem maradhatott életképes”.²⁰²

Ezek a szövegkülönbségek természetesen valóságok, de strukturálisan szemlélve őket megállapítható, hogy a szűzsé (epizódok) és nem a fabula (magtörténet) különbségeiről van szó. A fabula – a német népi törekvések sorsszerű alakulása és a népi ösztön szüntelen harca *Mittleuropa* német érdek szerinti megszervezéséért – minden szövegben közös. A szűzség eltérők: Wirsing komolyan mérlegelte egyes reformtervek lehetőségét, nála, mint a világháborús Közép-Európa-gondolat késői képviselőinél a többi nép fejlődése sem elhanyagolt tényező. A propagandista Santifaller, mint másik szélső érték, teljesen természetesen helyezi egymás mellé a német érdek könyörtelen érvényesítésének imperatívuszát (ennek alapján mond megsemmisítő ítéletet a Habsburgokról), és azt a tézist, mely szerint minden német rend egyben a többi nemzet érdekében is áll – dominancia és szabad fejlődés között tehát konfliktus eleve nem is létezhet. Ez a kulcsfontosságú elgondolás azonban közös elem a korpusz egészében, és éppen ez a tézis képezi az alapját a völkisch Ausztria-kép *Mittleuropa*-aspektusának, más szavakkal az az elképzelés, hogy a közép-európai német érdek egy sokszorosán a németiség politikai és társadalmi vérkeringésébe bekapcsolt Ausztrián keresztül valósult meg évszázadosan, és az osztrák-német irányítás ebben az összefüggésben általános optimumot jelentett. Ebben az alapvető kérdésben nem volt különbség a szerzők között.

A közös poétikai mag tartalmaiból következett, hogy az Ausztria-kép azokat az elemeket nem tudta integrálni, amelyek a különállamiság erős lenyomatát hordozták, illetve az egyes elemek integrációja a német *Mittleuropa* nagyelbeszélésébe attól függött, hogy az egyes szerzők azokhoz milyen jelentést rendeltek. Metternichről például konzervatív német konföderalizmusának említése révén egy munka adhatott feltételesen pozitív értékelést, míg a német érdekekkel szemben álló, dinasztikus politikusként történő bemutatásával az adott szerző hasonló népiségtörténeti szempontok alapján negatívan is bemutathatta személyét. Ugyanez azonban a két háború közötti időszakra vonatkoztatva már nem állta meg a helyét. A múltban Ausztria különállamisága vagy szükségszerű jellege miatt, vagy az össznémet munkamegosztás figyelembe vételével elfogadható – bár ellentmondásos – jelenség volt, ám a szerzők jelenében már egyértelműen megváltoz-

tatandó helyzetnek minősült. Még inkább igaz volt ez bármilyen restaurációs vagy Németországot kihagyó konföderáció tervére. Tömören összefoglalva: Ó-Ausztriának nem volt szabad feltámadnia, mert az osztrák küldetés felett eljárt az idő. Így az osztrák lényegét meghamisító politikusként jelent meg a közép-európai – önálló osztrák – hivatás politikai kidolgozásában meghatározó Ignaz Seipel keresztényszociális politikus már jóval az emlékezetére támaszkodó hivatásrendi állam és a nemzeti-szocialista Németország propagandaküzdelme előtt is. Ugyanígy a nagynémet eszme ellenfeleként jelent meg mindenfajta legitimizmus, mint a nagyosztrák gondolat hordozója, és minden társadalmi réteg – mindenekelőtt az egykori nemesség – amelyről feltételezhető volt, hogy egy restaurációs vagy dunai konföderációs kísérletben részt venne.²⁰³

A húszas évek ilyen irányú kísérletei a német politikai elitnek és a spektrum jobb oldalán zajló újkonzervatív erjedés gondolkodóinak teljes elutasításába ütköztek – úgy jól felismert gazdasági érdekből, mint a völkisch eszme premisszáiból következően.²⁰⁴ Az új, tehát a húszas években kibomló völkisch diskurzus alaptétele volt, hogy „Nagy-Németország immár lehetségessé vált”. Ennek következtében minden politikai kísérlet első lépcsőjévé ennek a nagy népi egységnek a megvalósulása vált tulajdonképpen az újkonzervatív és szélsőjobboldali spektrum egészében. Végleg eltűnt a nagynémet stílizált Bismarck-kép integráns alkotórészének tekintett kettős egység (kisnémet állam, nagynémet szövetség) létjogosultsága is.²⁰⁵ A német feladatok – ahogy az előző fejezetben is bemutattuk – nem változtak, ám történetileg lehetővé vált a legmegfelelőbb politikai formában történő megvalósításuk, a közép szorításából kitörő népi egységállam és Közép-Európa német vezetéssel végbemenő megszervezése.²⁰⁶ Ebben a helyzetben „az osztrák testvérek távolmaradása a Német Birodalomból mindennemű értelmét elvesztette”, hiszen történetileg is egyetlen legitimációja abban állt, hogy a két feladat, a keleti és a délkeleti kolonizáció párhuzamos végrehajtása csak így volt elképzelhető.²⁰⁷ Nemcsak a Coudenhove-Kalergi gróf által propagált Páneurópai Unió gondolata számított álcázott legitimista-arisztokrata kísérletnek, amelynek támogatása a német állam érdekével ellentétesnek minősült, hanem általában véve minden gazdasági integrációs elképzelés, amely nem Németország vezető szerepéből indult ki.²⁰⁸

A weimari demokráciában a nagynémet népi gondolat egybeesett az elitek érdekével, majd 1933 után a nemzetiszocialista államban is hasonló egyezés alakult ki. Jelzi például a völkisch áramlat kompatibilitását a nemzetiszocialista pártgondolkodással, hogy ez a felfogás messzemenően egybeesett a Hitler *Mein Kampf*-jában megfogalmazott gondolatokkal, anélkül

természetesen, hogy az egyes szerzők politikai premisszái összhangban álltak volna a náci végletesen szélsőséges faji-birodalmi expanzionizmusával.²⁰⁹ Összességében tehát a látszólag két rendszer, Weimar és a Harmadik Birodalom állami ideológiája közé szorult újkonzervatív-völkisch diskurzus a valóságban egyik politikai irányító csoport érdekével sem ütközött Ausztria-képének kidolgozása során, sőt mindkét politikai preferenciának megfelelő tematizációval állt elő. Ez az egyezés és az ennek révén megmaradó kontinuitás a diskurzuson belül kiváló bizonyítéka annak az előző fejezetben az újabb szakirodalom alapján bemutatott és képviselt tételnek, mely szerint a weimari és az 1933 utáni szellemi élet lényegesen nagyobb kontinuitást mutat, mint amelyet a politikai események sejteni engednek. Az a 84 rádióbeszéd, amely az első, 1933–34-es náci propagandakampány részeként az osztrákokat volt hivatott meggyőzni népi hovatarozásuk elsődlegességéről, meglehetősen pontossággal képezte le a völkisch diskurzus ekkorra stabilá vált és részletesen kidolgozott elemeit, noha ezek a műsorok a szűken értelmezett „náci maghoz” sorolható osztrák Theo Habicht irányításával készültek.²¹⁰ És ennek a völkisch diskurzusnak a szellemében üdvözölte a nemzetiszocializmus „udvari költője”, Heinrich Anacker is a „hazatérő” Ausztriát, amely belnémet perspektívából egyet jelentett Nagy-Németország létrejöttével.²¹¹

Ennek alapján a völkisch Ausztria-képről összefoglalóan elmondható, hogy a birodalom (lett légyen szó akár a konzervatív forradalom elképzelt, vagy a náci valós birodalmáról) érdekeinek megfelelően akkomodálta az ausztriaiság fogalmát és a Habsburg-állam történetét. Elismerte teljesítményeit a németiség népi feladataihoz tett hozzájárulások kontextusában, ugyanakkor folyamatosan emlékeztetett a *Grenzland* bizonytalan identitására. Ezzel összességében a centrum-periféria viszony imperialista nyelvét hozta létre: egyfelől a központ perspektívájából kiindulva elkülönítette a periféria, azaz Ausztria teljesítményét, míg elvitatta tőle saját történeti jellegéhez való jogát, és „sérülékeny” német identitását tételezve az identitás védelmére hivatkozva megalapozta a központ politikai akaratából majdan létrejövő nagynémet állam dominancia-igényét. Az imperializmusnak ezt a vonatkoztatási rendszerét fedte el a völkisch nyelvjáték „természeti törvényszerűségekkel” operáló rendszere, amely ezeket az igényeket a természetes és történelem előtti, meghaladhatatlan néplényeg önkifejeződéseként értelmezte.

Ausztria, mint politikai egység, ebben a felfogásban csak annyiban nyert legitimitást, amennyiben saját német feladatát ellátta, és amennyiben állameszméje kifejezte azt az alapvető tézist, mely szerint az osztrák-ság egyike a számos német törzsnak, és így az ausztriai németek feladata

ugyanaz, mint a határnépek bármelyikéé: a centrum biztosítása és hatalmának kisugároztatása. Az osztrák állam és kultúra, minden vegyessége ellenére csak akkor „bírhatótt értelemmel, amikor a német civilizáció nagy egészében megtalálta helyét”.²¹²

II.3. A historizmus államcentrikus szemléletének Habsburg-képe

[A kisémet teleológia és a német történelem dualisztikus
értelmezése]

Míg a késői historizmus összefüggő Ausztria-diskurzust nem alakított ki, az osztrák történelem eseményei természetesen megjelentek a tradicionális politikatörténetet művelő szerzők szövegeiben is. Az alábbiakban a historizmus fogalmát tágra értelmezve arra teszünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk az Ausztriát is érintő szövegek szemléletmódját és azt a nagyívű elbeszélést, amely ezekből összeállítható. A tág definíciónak megfelelően a historizmushoz soroltunk minden művet, amely a történelem identitás- és sorsformáló erejének axiómáján nyugszik.

A historizmus fogalmának bármilyen végletesen kiterjesztő értelmezése sem fedi el ugyanakkor, hogy – akár konzervatív, akár liberális történész munkájáról legyen szó – a historizmusba rendkívüli mélységig kódolódott bele az ún. kisémet teleológia, azaz a történelem olyan értelmezése, amely a bismarcki állam megvalósulását egy hosszú folyamat optimális lezárásaként állította be. A történelem identitásformáló erőként, illetve kényszerek és választások hálójaként való értelmezése megfelelő keretet kínált a német egységeszme kisémet megvalósulásának, és így a császárság legitimálásához. Ez pedig – körkörösén – a metodológia magyarázó erejének volt fényes bizonyítéka, hiszen megmutatta, hogy a valódi nemzettudat és a ténylegesen erős állam a történelem szükségszerűségeinek identitásokat oldó és formáló kohójában keletkezik.

A kisémet perspektíva a későhistorizmus diskurzusában a problematizálható csomópontok halmazát is körülhatárolta. Mivel a teleológia végpontját a bismarcki birodalom képezte, a Habsburgok állama csak annyiban jutott szerephez az elbeszélésekben, amennyiben az egyes korszakokban része volt az egységhez vezető folyamatot befolyásoló tényezőknek. A historizmus harmadik generációjának központi kérdése minden helyzetben a német államfejlődés maradt. A Habsburg-fejlődés különütassága, a német történelem főáramából való fokozatos kiválása olyan premissza volt,

amelyet általánosan elfogadtak, és amelynek megkérdőjelezése gyökeresen más módszertani axiómákat és egy kevésbé merev teleológiát igényelt volna. A liberális/progresszív-konzervatív különbségtétel is ennek figyelembe vétele mellett gyümölcsöztethető: Veit Valentin, Hans Delbrück és más liberális vagy szociáldemokrata történészek, politikai gondolkodók valóban a konzervatív porosz historizmus nagyelbeszélésének revízióját kísérelték meg életművükben. Számukra azonban az volt a revízió kulcskérdése, hogy sikerül-e a polgári liberális, 1848-as programot – valódi alternatívaként bemutatva – emancipálni a domináns konzervatív-monarchista nézettel szemben, amely 1871-ben nemcsak a ténylegesen megvalósult, de az egyetlen történetileg kívánatos és lehetséges megoldást pillantotta meg, a politikai fellegjárók közé utalva 1848 nagy alakjait.²¹³ Összehasonlításunk szempontjából a kisméret teleologizmus tágabb értelmezésébe az ő munkásságuk is beleillik, hiszen mindkét csoport a német egység megvalósulásának nemzet- és államtörténet összekapcsolásából kibontakozó értelmezésére törekedett.

A domináns konzervatív és a háttérbe szorult progresszív történetírás áramlatait, illetve a vitájuk által problematizált területek kisméret jellegét figyelembe véve nem meglepő, hogy elemzésünk kiindulópontjaként leginkább a hiány értelmezése kínálkozik: a német historizmus utolsó nemzedéke a két világháború között nem tett valódi hozzájárulást a Habsburg-birodalom késői történetéhez, amelyet legkésőbb a törökellenes harcok és a spanyol örökösödési háború lezárulásától a különállami [*eigenstaatlich*] fejlődés jegyében fogott fel. Állam és nemzet szoros összekapcsolódásából pedig – mivel az államot tekintették annak a történeti formaközösségnek, amelyben a nemzet saját történetét megéli – következett a német kérdés elsősorban a porosz államiság felől történő értelmezése.

A historizmus diskurzusában a Habsburg-birodalom elsősorban a nemzeti kérdés kapcsán szerepelt a művekben. Ezeknek nemzetfelfogását nagyjából-egészében megfeleltethetjük Hans Ziegler 1931-es könyvében kifejtett „völkisch-ellenes” elméletének, amely szerint

mindenekelőtt nem célravezető a nemzetet ‘természetes kategóriaként’ felfogni, amely [...] mindig is létezett, amely az ember természetéből következik, és amelyet önrendelkezési jogának gyakorlásában csak abszolutista elnyomás gátolhat.²¹⁴

Ziegler szembefordulása a völkisch esszencializmussal és biologizmus-sal paradigmatis jelenség, amelynek párhuzamait egyaránt megtalálhatjuk a baloldali Delbrück és a konzervatív Wilhelm Mommsen munkásságában. Előbbi kifejezetten hangsúlyozza is, hogy a „nép, ez a szellemi

egység, nem adott és változatlan az ősidőktől fogva, hanem történetileg keletkezik, és örökké alakulásban van.”²¹⁵ Ez az antiesszencializmus az, ami a historizmus számára lehetővé tette a német birodalom történetének a német nép történetétől való elválasztását és a modern német nemzet történetének a birodalom kontextusában történő értelmezését. Ezzel a Habsburg-birodalom egyszerre vált történetileg autonóm, azaz saját helyzetéből adódó kényszereknek engedelmeskedő, illetve az abból sarjadt lehetőségeket megragadni igyekvő képződménnyé, és került a kisméret perspektíva perifériájára.

A német nép és állam sajátos szétválása a historizmus szerint szintén történetileg kondicionált folyamat volt, amelyet a középkorász Johannes Haller 1931-ben tömören a geopolitikai helyzetből következő nyugati védekezés és keleti terjeszkedés imperatívusza által előidézett állami feltörede-zésként írt le. Ez vezetett a 18. századra a visszafordíthatatlan német dualizmus kialakulásához, amelyben a „kevésbé német” állam törvényszerűen egyéb érdekeit is védte, és így alig meglepő módon maradt alul – kezdeti előnyei ellenére – Poroszországgal szemben a német nemzeti mozgalomban.²¹⁶

Ez a szemléletmód a Harmadik Birodalom idején sem tűnt el, újfent alátámasztva a nézetet, mely szerint a nemzetiszocializmus ideológiája helyett helyesebb ideológiai spektrumról beszélni, amelyben bizonyos kompatibilitás megléte esetén számos értelmezés, áramlat helyet kapott. A beilleszkedés természetesen megkerülhetetlen volt, a nemzetiszocializmus vívmányai előtti tisztelgés a későhistorizmus számos produktumának elő- és utószavában megtalálható.²¹⁷ A szövegek maguk azonban továbbra is a történelem értékeslegesként beállított dinamikáját igyekeztek feltárni, és bár a szerzők nemzeti-értékrendbeli preferenciái a dinamika értelmezésében természetesen megmutatkoztak, ezek a munkák semmiképpen sem tekinthetők a német nép önmegvalósításának nagynarratíváját író völkisch szövegekkel azonos lényegű és poétikájú diskurzus elemeinek.²¹⁸

A koraújkori német történelem tragikus cselekményesítése általános jellemzője volt a német történetírásnak. Ám a historizmus a Habsburg különállamiság felé vezető tendenciát politikai szükségszerűségekkel magyarázta, azaz a választást nem helyezte etikai vonatkoztatási rendszerbe. Haller a 18. század kapcsán lakonikusan mindössze azt jegyzi meg, hogy „a [német] dualizmus tény volt, akárcsak a birodalom szétszakadása”.²¹⁹ Hasonló módon a német középkorászok doyenje, Otto Brunner is arra hívta fel a figyelmet, hogy értelmetlen nemzeti vagy népi érzelmek által sarkallva a Habsburgokat elítélni. Nézete szerint a Habsburgok dinasztikus, az önérdek által vezérelt politikája egy, a történelmi helyzet által kondicionált formát jelentett, amely természetes módon fonódott össze a

birodalom vezetésének kihívásával. Ezért a nemzeti és népi érdekek Habsburgok által történt elárulását firtató „kérdés már önmagában hamis”, hiszen a korban „császári politika dinasztikus hatalom nélkül egyszerűen nem volt elképzelhető”.²²⁰

Ez a megközelítés határozta meg a Német Birodalom történetére fókuszáló középiskolai tankönyveket is, amelyek közül egy több mint tíz kiadást megélt munkában a dualizmust ugyan „végtelenül keserű” történeti állapotként mutatják be a szerzők, ám a Habsburgok és a Hohenzollernek történetét összehasonlítva leszögezik, hogy „minden dinasztának azonos joga van szuverén politikát folytatni”.²²¹ A tankönyv szerint a Habsburgok politikája a 18. század közepéig a német nép és birodalom politikai érdekeivel szinkronban alakult, ám ezt követően a német és az osztrák történelmet különböző sorskérdések határozták meg. A történelmi fejlődésminták tehát egyáltalán nem „árulás” vagy „feledés” következtében váltak szét, hanem a geopolitikai helyzet átalakulása miatt, amely alatt nem utolsósorban a hasonlóan egoista porosz dinasztia felemelkedését kell érteni.²²² Bár II. József megpróbálkozott a nyugati orientáció felélesztésével, Bajorország annexiójának kudarca a Habsburgok számára egyben a megkérdőjelezhetetlen birodalmi elsőség végérvényes elvesztését is jelentette, ennyiben pedig a hatalmi kompenzációt ígérő keleti orientációt szükségszerűvé tette.²²³

[A Habsburgok és a német egység]

A későhistorizmus kisméretű perspektívájában gyakran ugyanazok a kronológiai helyek tettek szert különleges súlyra, mint a völkisch történelemszemléletben is, ám ezekhez az évszámokhoz, eseményekhez nagyon különböző értelmezések kapcsolódtak. Mindenekelőtt a napóleoni háborúkról és a porosz államreform éveiről, valamint 1848-ról és az 1866 és 1871 közötti kulcsfontosságú évekről mondható el, hogy mindkét mesternarratívában sarkalatos fontossággal bírtak. Ám míg a völkisch értelmezés az eseményt mindig a nép öntudatra ébredésének és önfeladásának dualizmusában helyezte el, a hagyományos történetírás a nemzetállam létrehozásának teleologikus cselekménysémáját érvényesítette hasonló következetességgel. 1813 ebben a sémában nem össznémet forradalomnak minősült, hanem Poroszország újjászülését jelölte, amely előfeltétele volt annak, hogy a német „magállam” [Kernstaat] hitelesen hajthassa végre a modern nemzet egyesítését. Ennek megfelelően 1809 – azaz a diadallá magasztosult döntetlen asperni ütközet és Andreas Hofer tiroli fel-

kelése – háttérbe szorult a szövegekben, hiszen a mesternarratíva számára nem bírtak jelentőséggel. Az 1813-as újjászülés ellenpontját képező birodalmi széthullás (1806) pedig csak annyiban érdemelt figyelmet, amennyiben a német államfejlődés mélypontját jelenítette meg, a hét évvel később bekövetkező események drámai ellenpontjaként. Ez ugyan befolyásolta a fejlődést, hiszen a birodalom védőernyőjének megsemmisülése sok német kis- és középállamot állandó fenyegetettségbe taszított – alapvető változás mégsem ment végbe: ugyanaz az államcentrikus felfogás vezette a német politikusokat és uralkodókat a napóleoni háborúk előtt és után.²²⁴ A napóleoni háborúk időszakának historista interpretációit szemlélve tehát általánosságban elmondható, hogy a Habsburgok az elbeszélésekben csak perifériális szerephez jutottak, mivel ezek számára az időszak elsősorban egy „válság és reform”-típusú epizódot jelzett, amely a szükséges lendületet biztosította a megdermedt porosz államnak ahhoz, hogy nemzeti és polgári alapon születhessen újjá, betöltve történelmi küldetését.²²⁵

Az 1815 utáni korszak értelmezése is hasonló logika alapján történt. Erich Brandenburg az I. Ferenc által megtestesített végletekig merev konzervatizmust elítélte, és rámutatott: ez „Németország számára káros következményekkel járt”, ám a Habsburg politikáról és Metternichről szólva megállapította: döntéseiben „az osztrák–magyar egységállam érdekei szükségszerűen kerültek az első helyre.”²²⁶ Metternich ebben a felfogásban a német nemzeti fejlődést gátló negatív alakként jelent meg, ám ugyanakkor az általánosan érvényes politikai logika alapján eljáró diplomataként is. Mint a Habsburgok államának első diplomatája, nemigen tehetett mást, mint hogy császára érdekeit szem előtt tartva a gyengülő birodalmat védeni és aládúcolni igyekezett. Ennek az értékelésnek a nemzeti perspektíva által teremtett morális vonatkoztatási rendszertől való függetlenségét legjobban az bizonyítja, hogy a Német Szövetség gyengeségét elemezve Brandenburg megállapítja, ennek oka a porosz és osztrák hatalmi politika volt, amely egyaránt hatalmi érdekének eszközeként kezelte a szövetséget, nem utolsósorban azért, mert mindkét német nagyhatalom államéletében ugyanaz a konzervatív, „a néppel szemben bizalmatlan szellemiség” uralkodott.²²⁷

1848 történetét azonban természetesen nem lehetett az osztrák történelem bővebb tárgyalása nélkül megírni, hiszen a forradalmak során mind ideológiailag, mind földrajzilag lényegesen szorosabban kapcsolódtak egymáshoz a német nyelvterületen lezajló események, mint 1806 és 1813 között. A témához a legnagyobb hozzájárulást a liberális-progresszív Veit Valentin tette, akinek a frankfurti nemzetgyűlésről szóló kétkötetes monográfiája a német baloldal legnagyobb szabású historiográfiai kísérlete

volt arra, hogy a bismarcki birodalomalapítás köré szőtt *grand récit*-vel szemben alternatívát mutasson fel.²²⁸ Az, hogy Valentin számára munkája tétje ennyire világos és egyértelmű, jelzi, hogy a birodalmi német historiográfiai diskurzusban 1914 előtt (hiszen Valentin egy generációval korábbi szerzőkkel polemizál) a Habsburg-birodalom valóban nem minősült interpretálandó, és főleg a nemzeti történeti mesternarratíva keretein belül értelmezendő történelmi alakulatnak. Ugyanakkor természetesen mind Valentin, mind konzervatív történészek megörökítették az osztrák képviselők frankfurti szereplését, különösképpen pedig Schwarzenberg szövetségi politikáját – ám a völkisch irányzat által démonizált miniszterelnök számukra egyszerűen egy állam ügyes diplomatája volt, nem pedig a németiség ügyének árulója. Az osztrák állam és vezetőinek viselkedését a későhistorizmus szövegei szerint „objektív adottságok” határozták meg: az államérdek eleve kizárta a nagynémet egységet, az pedig, hogy a nemzeti egységért egy birodalmat érdemes lehet feláldozni, éppen a historizmus államcentrikussága következtében fel sem merült az interpretációkban.

Egy szempontból azonban a Habsburgok mégis beilleszkedtek a kisméret teleológiába: racionálisnak és történetileg következetesnek minősített politikájuk a kisméret egység *ultima ratiójaként* szolgált.²²⁹ 1848 így azzá a szimbolikus történelmi pillanattá válhatott, amelyet követően Poroszországnak fel kellett vállalnia feladatát, mivel megmutatkozott, hogy Ausztria saját belső gondjai miatt többé nem lesz képes a vezető német állam szerepének betöltésére. Ebből a szempontból különösen frappáns narratívát tett lehetővé, hogy Bismarck politikai pályafutása is Frankfurtban indult, és személye bizonyos fokú kontinuitást tételezett a megvalósíthatatlannak, de értéktelítettnek tartott forradalmi terv és az egység létrejöttének tényleges forgatókönyve között.

Az a tény, hogy a Habsburgok birodalma 1848-ban élethalálharcot folytatott, csak perifériálisan jelenik meg a szövegekben. Ziegler már idézett nacionalizmus-monográfiája ebből a szempontból kivételes: részletes esettanulmányt szentel a nagyvárosokban kibontakozó forradalmaknak, ezzel igyekezve a nacionalizmus potenciális pusztító hatását bemutatni. A polgári forradalmak nemzeti háborúvá történő átalakulása számára azt bizonyította, hogy ezekben az esetekben „sem belpolitikai igazságosságért és szabadságért, hanem nemzeti érvényesülésért és hatalomért folyt a küzdelem.” 1848 univerzális jelentősége eszerint abban rejlett, hogy ekkor „a nacionalista ideológia kötelező erejűvé vált”, és ezzel megpecsételte a soknemzetiségű birodalom sorsát.²³⁰

Ám Ziegler figyelme sem azzal magyarázható, hogy a Habsburg-állam történelmét a német történelem részének tekintette volna – célja a nemzeti

eszmé hatásának bemutatása volt, ehhez pedig Ausztria története kiváló anyagot szolgáltatott. Az általa hangsúlyozott megfigyelés, mely szerint a nemzeti eszmé meghatározóvá válása a birodalom halálos ítéletét is jelentette, számos más munkában felbukkan. Schnabel gimnáziumi tankönyvében lakonikusan annyit állapít meg, hogy 1848-ban „felébredtek a [Bécs által] régóta félelemmel szemlélt és elnyomott nemzetiségek”. A dunai birodalom és a metternichi rendszer nagyjából-egészében autoriter kényszerállamként jelenik meg, míg a magyar, német és cseh forradalmárok tulajdonképpen történeti szempontból hasonló szereplőkként lépnek színre, hasonló motivációval, amelynek jogosságát a szerzők egyenlő mértékben elismerik.²³¹ Ez természetesen azért lehetséges, mert az események mögül a német kontextus általában hiányzik. Bécsi forradalomról sok helyütt lehet olvasni, de bécsi német forradalomról alig – annak ellenére, hogy sok helyütt mártírként szerepel a bécsi forradalmárokhöz küldött frankfurti követ, akit a császári hadsereg elfogott, és statáriális eljárás után kivégezt.

Metternich és a dinasztia egyaránt magára vonta a liberális szerzők kritikáját, ám ez a kritika minden esetben absztrakt demokratikus indítatású volt, és nem nemzetietlen vagy éppen nemzetellenesként interpretált magatartásukra vonatkozott. A bécsi elitet a „reakciós elemek vezetőinek” látták, akik „az udvarnál meghatározó súllyal bírtak”.²³² Ennek megfelelően e történészek a „bécsi néppel” szimpatizáltak, amelyben olvasatuk szerint 1848-ra megérett a felismerés, hogy „nem egyes személyeket kell eltávolítani, hanem a rendszert magát kell megváltoztatni.”²³³ Ausztria szempontjából tehát a forradalom a jövő előszele volt – ettől kezdve felbomlása és a dinasztia elmozdítása reális lehetőségként jelenik meg a szövegekben. Erich Brandenburg összefoglalása szerint „az 1848 májusa és júliusa közötti időszak jelentette az osztrák forradalom csúcspontját, egyben pedig ez volt az a pillanat, amikor Ausztria – alkotórészeinek szeparatista törekvései következtében és a központi hatalom hiánya miatt – a legközelebb jutott egységes állami létének felszámolásához.”²³⁴

Ákár a reakcióellenes liberális kritikát, akár a konzervatív szerzők 48-értelmezését tekintjük azonban, az osztrák császárság az elbeszélésekben történetileg önállóvá vált államként szerepel, amelynek története egy – semmiképpen sem „német” – állam életnarratívája. Autochton fejlődése teszi, hogy csak marginális figyelemben részesül: éppen a német birodalomtörténetből való kiválása, illetve a német államalakulás elbeszélésétől való függetlensége miatt helyzetének interpretálása a két fentebb bemutatott momentumon – a német egységesülés folyamatából történő szükségszerű kiszorulásán és történelmi végétének első, fenyegető jelének megmutatkozásán – túl nem kapcsolódik a historizmus fő céljaihoz.

Az 1849-et követő időszak a későhistorizmus mesternarratívájában teljes egészében a nemzeti egység kialakulását megelőző lépcsőfokok bemutatását szolgálja. A szemléletmód teleologikussága érthető módon itt válik a legnyilvánvalóbbá, egyben Ausztria története is itt válik hangsúlyosan „nem német” történelemmé.²³⁵ A történeti értelmezés vezérfonalát továbbra is az alternatívákat és szükségszerűségeket vizsgáló megközelítés szolgáltatta, így Ernst Troeltschnél is, aki az 1849 és 1866 közötti időszakot az „érés” folyamataként állította be, amelynek a héthetes háború logikus kiteljesedését hozta:

A Birodalmat egyre inkább védőpajzsnak tekintő Habsburg-állam mellett szükségszerű volt egy második német nagyhatalom felemelkedése, [...] ahogy szükséges volt a Habsburgokkal való konfliktus is.²³⁶

Az 1849 után kialakult helyzet Troeltsch és mások szerint olyan történeti folyamatok eredménye volt, amelyek 1815-től kezdve egyre erőteljesebben mutatkoztak meg, a „Habsburg birtokok tudatos koncentrációja, a dunai állammá és keleti nagyhatalommá való átalakulás következtében”.²³⁷ Wilhelm Mommsen hasonló szellemben azt állapította meg, hogy „a Habsburg császárok [...] hosszú ideje egyre inkább nem német [*ausserdeutsche*] feladatoknak feleltek meg, és apránként, szerves módon eltávolodtak [*herausgewachsen*] Németországból.”²³⁸ Mommsen a folyamatot egyfelől „bizonyos értelemben tragikusnak” látja, másfelől azonban „elkerülhetetlennek” is. Nézete szerint 1849-ben végérvényesen világossá vált, hogy „hogyan a Habsburgok és a német életérdekektől elidegenült államuk a német birodalmat nem tudhatja új életre segíteni.”²³⁹

Az osztrák állam belső válsága már pusztán emiatt sem lehetett német válság. Egy soknemzetiségű birodalom centrifugális erői generálták, a nemzeti eszme korában alig elkerülhető természetességgel. Az a „lopakodó válság”, amely Mommsen szerint „az osztrák állam felbomlásához vezetett”, egy olyan folyamat volt, amelynek kielégítő interpretációja egyfelől saját fejlődésének figyelembe vétele mellett történhetett, másfelől pedig nem befolyásolta a tulajdonképpen német történelem alakulását.²⁴⁰ Mommsen ennek kapcsán óv a historizmus számára a múltértelmezések főbűnének számító visszavetítésektől: „csak a világháború által előidézett Habsburg összeomlás – írja – teremtett új helyzetet, csak a gyökeresen más politikai körülmények nyomására kezdtek Ausztriában egyre többen a nagynémet egységtől remélni az 1918 utáni válsághelyzet megoldását.” Ez a logika – a történelmi helyzet gondolkodásformáló ereje következtében – 1914 előtt egész egyszerűen nem érhetett meg, nem működhetett jelentős társadalmi erőként.²⁴¹

[A felbomló birodalom és a nagynémet jövő]

A szűken, kisméretű dimenziókban felfogott német történelem természetesen a bismarcki politika jegyében állt, amelynek érvényességét a jogtörténész Fritz Röhrig szerint éppen az bizonyította utólagos érvénnyel, hogy – ellentétben az osztrák állammal – „még az 1918-as összeomlást is túlélte”. Ez nézete szerint elsősorban azt illusztrálta, hogy „milyen nagy mértékben megfelelt a német életszükségleteknek.”²⁴² Ebben a kontextusban 1866 és 1871 kizárólag a német birodalomalapítást jelölő szimbolikus évszámok voltak, nem pedig a német szétválás tragikus dátumai – a historizmus cselekményesítési mintái ebből a szempontból nagyon nagyfokú stabilitást mutatnak. Ez a mesternarratíva aztán képesnek bizonyult magát a Harmadik Birodalomba átmenteni, amit kiválóan jelez Erich Marcks 1909-es Bismarck-életrajzának, a kisméretű teleologizmus egyik nagy történeti teljesítményének 1939-es újbóli kiadása, amelyhez éppen az egyik meghatározó volkisch történész, Willy Andreas írt fenntartások nélkül dicsérő előszót.²⁴³

A kisméretű egység mellett a Habsburg-állam belső reformja, az 1867-es kiegyezés is az osztrák állam geopolitikai reorientációjának szükségszerű következményeként jelenik meg a szövegekben, módja azonban csak a „lopakodó válság” súlyosbította, illetve tette nyilvánvalóvá. Mommsen szerint:

Ausztria a harc képességét kívánta visszaszerezni, ennek érdekében azonban a szükségessé vált reformot elsiették. [...] A szláv problémára nem született megoldás, és a birodalom nyugati felében a nemzetiségi ellentétek hamarosan még kiélezettebb formában kerültek újra felszínre, míg a kiegyezés maga kettéosztotta a Habsburgok államát, amelyben a magyar rész az idő múlásával csak egyre erősebb lett.²⁴⁴

Amint az Mommsen összegzéséből is kiviláglik, a dualizmus kora a historizmus Ausztria-történetében a felbomlás korszakaként cselekményszerűsült. Ennek eszmei kiindulási pontját a nemzeti eszme és az autoriter állam feloldhatatlan ellentmondása képezte. Brandenburg nézete szerint „Ausztria–Magyarország és Törökország olyan államok voltak, amelyek egy elmúlt fejlődési szakaszban jöttek létre, a bennük élő nemzetiségek és emberek akarataira való tekintet nélkül, és csak nagy nehézségek árán, a tehetetlenségi erő jóvoltából maradtak fenn.”²⁴⁵

Az 1848 által már bizonyított gyengeség ennek megfelelően vezérmotívumként vonul végig az idevágó, az 1866 utáni korszakot bemutató szövegrészekben. Forrása a kor és az állami struktúra között feszülő feloldhatatlan ellentét. Ez a determinizmus mind a konzervatív, mind a liberális

szerzők szövegeit meghatározza, alátámasztva párhuzamos olvasásuk és elemzésük jogosságát. Akár a konzervatív Mommsen, akár a liberális Valentin írásait szemléljük, mindkét esetben azt találjuk, hogy az alternatívák közötti választások és a szükségszerűségek játékaiként felfogott történelem eszméje ebben az esetben tisztán negatív formában jelenik meg: ha a történelem váza a fenti dinamika, úgy egy hanyatló kor története éppen e dinamika hiányával jellemezhető, és Ausztia ennek megfelelően 1866 után kényszerpályán mozgott.²⁴⁶

A felbomlástörténet kapcsán feltétlenül fontos kiemelni, hogy a szét hullás története nem állt szerves kapcsolatban a németiség sorsának értelmezéseivel. Kizárólag a dunai birodalom agóniájáról szólt, és nem szerepelt benne az ausztriai németek népiségarcának passióként cselekményesített története, mint egy második, belső elbeszélés. A német és a Habsburg történelem szétválását különösen aláhúzza Mommsen értékelése a közgondolkodásban a német sorsközösséget szimbolizáló 1879-es szövetségről, amellyel Bismarck nézete szerint „sem Közép-Európának nem akart kereteket teremteni, sem nagynémet ábrándok nem motiváltak.” Bismarck felelős német (azaz kisémet) államférfiként tisztán reálpolitikai megfontolásból lépett Béccsel szövetségre.²⁴⁷ Más historista szerzők magát a szövetségkötést is hibának tartották – úgy vélték, hogy ezzel „Németország fejlődéstörténeti szemszögből nézve legsúlyosabb és legtragikusabb következményekkel járó hibáját követte el”, hiszen egy hanyatló birodalomhoz kötötte sorsát. Ezzel reálpolitikai szempontból hibát követett el – noha nemzeti szempontból a szövetség indokoltnak minősülhetett volna.²⁴⁸

Nemcsak Bismarck, de Ferenc József, sőt Ferenc Ferdinánd alakjának interpretálásakor sem aktiválódott újra a szövegekben az össznémet értékmátrix. Az agg császár „németiségének” kérdése fel sem merült, és a világháború utáni népszerű völkisch mítoszokkal szemben a későhistorizmus a trónörököszt elkötelezett dinasztikus reformerként állította be, tehát korántsem a birodalmon belüli németiség védelmezőjeként.²⁴⁹ Utóbbiak, így Schönerer és az első fejezetben tárgyalt ADV, azaz a Pángermán Egyesület inkább veszélyforrásként jelentek meg ugyanebben a kontextusban, mivel militarista és háborúpárti politikát támogattak. Jellemző a historizmusnak híres és már bemutatott, a külpolitika primátusát tételező axiómájára [*Primat der Aussenpolitik*], hogy a pángermán mozgalom ellen éppen ez az érv jelent meg, míg a „belnémet” funkció, az egyesület működésének tulajdonképpeni lényege elhalványult. Azzal a meglátással ugyanis, hogy egy országon belül létezhet olyan államfenntartó etnikai csoport, amely „népiségarcot” kényszerül vívni, és az etnikai összetartozás elvének

alapján joggal szorul saját államán kívülről érkező támogatásra, a historizmus történelemiszemlélete és poétikája nem tudott mit kezdeni.²⁵⁰

Az eddigiekben hangsúlyozott egybeesések nem jelentik azt, hogy az egyes interpretációk adott rész kérdések kapcsán ne különböznenek, alkalmanként jelentős mértékben. A világháború kitörésének megítélése rendkívüli módon függött az egyes szerzők politikai nézeteitől. Ez a tengeri irodalomban megörökített problematika azonban különálló feldolgozást követel, és itt nem is kíséreljük meg ismertetését, mivel – akárcsak az 1848 körüli kisémet polémia – a birodalmi német ideológiatörténet részét képezi. Mommsen például úgy véli, 1914 nyarán „a bizonytalanság és lassúság mutatkozott meg, amely Ausztia–Magyarország diplomáciáját évtizedek óta jellemezte”,²⁵¹ míg Valentin szerint különösen Aehrenthal bizonyult nagyformátumú államférfinak, az osztrák külszolgálatot pedig általában véve „éles szem” és határozott cselekvés jellemezte.²⁵² Ez azonban nem távolítja el egymástól a két szerzőt a Monarchia történetével kapcsolatos alapvető, fentebb tárgyalt kérdésekben.

A különállamiság központi téziséből következően a világháborúban Németország és Ausztia hadicéljai is elválnak egymástól – míg a völkisch perspektíva éppen ezek egybeolvasztását valósítja meg. További jelentős elem, hogy a szövegekben nem találkozunk a dinasztia és a nemzetiségek éles elítélésével „áruló” magatartásuk miatt.²⁵³ Gyakori jelenség, hogy a kettős monarchia egyszerűen egy másik államként jelenik meg, amelynek belső folyamatai nem tartoznak a német történelem kutatásának feladatai közé. Hatásuk annyiban releváns a későhistorizmus számára, amennyiben a német diplomáciát komoly dilemma elé állították, hiszen dönteni kellett, hogy a reformtervek és széthúzás között vergődő Ausztriával szemben mennyire kötelezze el magát a természetesen saját hatalmi érdekeit követő berlini kormány.²⁵⁴

Az első világháború ausztriai eseményei közül a német köztudatban leginkább a Sixtus-ügy váltott ki komoly hatást, és benne a német közvélemény többsége a szövetség elárulását látta. Katonák és diplomata emlékiratai tanúskodnak az 1918 márciusában napvilágra került egy évvel korábbi osztrák különbéke-kísérlet által kavart viharról, amely I. (IV.) Károly császárt általánosan elutasított uralkodóvá tette. Mint a következő fejezet bemutatja, ez az epizód a völkisch történeti mesternarratívában kivételes jelentőségűvé, szimbolikussá vált, sokan és részletesen tárgyalták. Annál meglepőbb, hogy a historizmus utolsó nemzedékének szerzői alig-alig foglalkoztak elemzésével (emléke természetesen megkerülhetetlen volt). Ez azzal magyarázható, hogy a historizmus világképe a különbéke-kísérletet trivializálta: teljesen természetes eseménynek minősült,

hogy egy rendkívül legyengült állam saját fennmaradása érdekében a háborúból igyekszik kiszállni. A szerzők regisztrálták „Ausztriának a háború folytatására való képtelenségét”, de – ahogy Valentin leszögezte – „árulásról beszélni aligha lehet indokolt”.²⁵⁵

A világháború végén bekövetkező összeomlás és széthullás az 1867 utáni osztrák–magyar történetet uraló cselekményesítési minta következtében semmiféle különleges magyarázatot nem igényel a szövegekben. Így nincs szükség váratlan, sorsdöntő események inszcenálására, sem bűnbakképzésre. Ahogy Ziegler lakonikus tömörséggel megragadta a folyamat mechanisztikus jellegét: a háború végeztével „ez a helyzet alakult ki” [*ergab sich eine Situation*], melyért sem az antant bomlasztó politikája, sem a Habsburgok téves államépítő kísérlete nem tehető felelőssé.²⁵⁶ A felbomlásról adott beszámolók rövidsége egyrészt ezzel magyarázható, másfelől jelzi, hogy a Monarchia katasztrófája nem jelenti egyben a németiség tragédiáját. A Második Birodalom összeomlása önmagában jelenti a katasztrófát – ehhez képest a szövetséges bukása egyszerre előre látható és külső esemény. Ez a narrációbeli különbség nagyon világosan megragadható olyan szöveghelyeken, ahol a kettős monarchia bukását a szerző egyszerűen konstatálja, míg a Német Császárság összeomlása kapcsán teljes mellszélességgel bekapcsolódik a bűnbakkeresés (pontosabban -képzés) folyamatába.

Az osztrák események idegensége a szövegek mikroszintjén is megragadható. Valentin egy helyen például így kezdi mondatát: „Ebben a helyzetben a német vezetés az osztrákoknak azt javasolta, [...]”, azaz Bécs Berlin szövetségese, és nem a „másik német állam” fővárosa, amelynek helyzete hatalmi és politikai megfontolásból fontos, nem pedig a nemzeti összetartozás imperatívusza következtében.²⁵⁷ Az osztrák–németek sorsa sem kerül a középpontba, elmaradnak a háború utáni közbeszédben gyakori anekdoták és összegző megállapítások a német keleti küldetés és a határ menti németiség [*Grenzlanddeutschtum*] kudarcáról, illetőleg tragédiájáról. Az állam poétikája által éltetett elbeszélés ugyanis logikus módon a „Habsburg-állam teljes szétesése” körül forog.²⁵⁸

Az osztrák–németek szinte csak 1918 után jelennek meg a későhistorizmus történelmének színpadán. Elemzésünkben akár az is kiolvasható lenne, hogy az itt elemzett történészek minden bizonnyal az Anschlusst sem támogatták – ez a következtetés azonban nem állja meg a helyét. Az általános vélekedés szerint a Monarchia széthullása olyan új helyzetet teremtett, amelyben a korábban az évszázados államhoz kötött osztrák–németek egyszerre légüres térbe kerültek. Ezzel pedig lehetővé vált 1848 és 1866 szükségszerű kompromisszumait orvosolni. A történelmi helyzet változott meg, a szükségszerűségek és lehetőségek teljes rendszere átren-

deződött. Éppen ezért – mivel csonka-Ausztria „egyedül nem életképes” – jogos és indokolt is egy nagyobb német állam létrehozására kísérletet tenni, mely a nemzeti érzelmű historizmus szempontjából azért is kívánatos fejlemény lenne, mert kompenzálná Németországot háborús veszteségeiért.²⁵⁹

Az 1918 utáni időszak és az Anschluss szükségszerűségére vonatkozó tétel konzekvens értelmezése, illetve igazolása a kisméretű egység teleologikus igazolását végrehajtó későhistorizmus perspektívájából ugyanakkor nem volt elvégezhető. A kettő között feszülő paradoxon aláásta volna az irányzat egészének világlátását, mivel az államcentrikus megközelítést és a völkisch-nemzeti célrendszert csak komoly változtatások és engedmények alapján lett volna lehetséges teljes mértékben kompatibilissá tenni. Ezt a későhistorizmus soha nem valósította meg – az 1918 utáni helyzet rövid felvázolásakor a szerzők gyakran inkább egy másik diskurzustól merítettek, amely szintén nem a két nézőpont közötti kompatibilitás megteremtésére törekedett, hanem a nemzet népként való újragondolásának során az államot rendelte hozzá az immár történetiből ahistorikussá formált néphez. Éppen az 1918 utáni helyzet szempontjából különlegesen nagy legitimációs és programadó potenciálja dönthette el a historizmus és a völkisch gondolat közötti versengést a közgondolkodásban az utóbbi javára, hiszen a háborús vereséget „kompenzáló” territoriális és eszmei megoldások belőle, a nép szerves egységét kiindulópontul választó nézetrendszerből következtek szinte kényszerítő erővel. Ezt pontosan a historizmushoz sorolt szerzők nyelvének a saját jelenük értelmezése során megbicsakló nyelvjátéka igazolja: a politikai cselekvés igazolását ők maguk is elsősorban a nép egységére, szerves fejlődésére és jogaira tett hivatkozással hajtották végre. A népiségtörténeti diskurzus és általában a völkisch gondolat, amelyből az ennek során felhasznált fogalmi készlet származott, a következő fejezet témája.

II.4 Az osztrák múlt völkisch olvasata: a Habsburgok árulása

[A Habsburg történelem hőskorszaka és a későbbi korok
baljós árnya: a völkisch mesternarratíva kiindulópontjai]

Amint az előző fejezetben bemutattuk, a historizmus nyelvjátékának alapjain felépülő Ausztia-diskurzus a két világháború között a német és az osztrák történelmet egykor összefonódott, ám szétartó elbeszélésekként

ragadta meg. A historizmus ideológiai projektuma, a kisémet egység történeti szükségszerűségként történő bemutatásának szempontjából Ausztia egyre inkább „külső” szereplővé vált, amely saját dinasztikus állami keretei között zajló folyamatok alapján tűnt megérthetőnek. A völksich szemlélet számára ugyanakkor a kisémet egység eleve – már a 19. század végén is – elégtelennek, félmegoldásnak tűnt. A völksich népfelfogásból következett, hogy Ausztia sem számított „idegen” államnak, története a német történelem része maradt, hiszen az új teleológia szerint a valódi német birodalom csak az osztrák területek inkorporálása révén születhetett meg. A német nép egészét jelölő *Deutschland* kifejezés az osztrák területekre is vonatkozott, a völksich historiográfia pedig minden esetben ezt az eszmei Németországot igyekezett tárgyává tenni, és ennek stratégiai metaforája köré szervezte elbeszélését. Ebben a kontextusban a Habsburgok és államuk története a német nép sorsnarratívájába illeszkedett, ez a vonatkoztatási rendszer határozta meg az egyes események és szereplők történeti jelentőséget és az értéktulajdonítás eljárásai számára is ez szolgált kiindulópontként. A tehát korábban „kívülre” szorult Habsburgok visszakerültek „belsőre” – de ez korántsem jelentett szükségszerűen pozitív megítélést.

A fenti gondolatokat valló és ezért általában véve völksich szellemiségűként jellemezhető munkák a historizmusnál jóval nagyobb korpust alkotnak, és mivel a Habsburgokat és államukat valódi politikai-ideológiai téttel bíró elemzés tárgyává teszik, ezek a munkák gyakran sokkal részletesebben egyben kifinomultabb fogalomrendszer segítségével közelítenek az osztrák és az osztrák-magyar történelemhez. Közös magjuk nem korlátozódik a nyelvjáték alapvető szociológiai poétikájára és ennek stratégiai metaforáira – azaz a népnek az elbeszélés privilegizált szereplőjeként való beállításával – hanem kiterjed a fabula, tehát a cselekményváz alapvető azonosságára is. Ebben a társadalmi (azaz népi) folyamatok síkjának primátusa kiegészül a politikai másodlagos síkjával, melynek szereplői, mindenekelőtt a Habsburgok, a nép állandó jellegéhez, ösztönéhez és feladataihoz mérve válnak értékelhetővé. Tartalma pedig az az általánosan osztott meggyőződés, mely szerint a Habsburgok a történelmi helyzet által rájuk rótt feladatot (a keleti védelem és expanzió kettős köteleességét) elárulták, és ezzel kizárták magukat a német nép történetéből.

Az újkori történelem mesternarratívájának mélystruktúráját a német feladat vállalásának és elárulásának időszakai alkották. Ezzel kapcsolatban a legteljesebb egyetértés volt a szerzők között, ahogyan arra vonatkozóan is, hogy a korai újkor egészében véve, a délkeleti németség népiségtörténetében kitüntetett szerepet tölt be. Metz általános megállapítása, mely szerint „az ausztriai német a németségért folyamatos határharcra

kényszerült”, a korszak értelmezésének tömör összefoglalását nyújtja.²⁶⁰ A szövegekből az is kiviláglik, hogy ez a harc, az osztrákság számára dicsőséget jelentő köteleesség ugyan a politikai helyzetből következett, de fontossága szerint nem csak egy történeti kihívásra adott válasz, hanem az örök és egyben a „legnemesebb feladat” végrehajtása volt.²⁶¹

A köteleességként értelmezett határharc azonban a nép által végrehajtott kollektív tett, amely a társadalmi síkot jelöli, és a politikai szereplők nem feltétlenül úgy jelennek meg, mint ennek a harcnak szervezői: az ő megítélésük sokkal kevésbé egységes. Egyes szerzők e korai időszak kapcsán a völksich perspektíva birodalomképének alapvető elemeiből indulnak ki. Eszerint a gyenge Német-római Birodalom ekkor már nem volt a németség népi és egyetemes feladatait hatékonyan ellátó politikai alakulat, sőt éppen hogy a németség politikai gyengeségének állandósulásában játszott központi szerepet. Ez az értelmezés megengedte a birodalomból „kifelé” építkező törzsi-dinasztikus vállalkozások pozitív értékelését, amennyiben a szerző ezeket a védelmi és expanziós feladatkör hatékony ellátására létrejött ideiglenes politikai alakulatokként állította be. Amint Aubin, a keleti kolonizáció két évtizeden át legnagyobb tekintélyű történésze felmentően megfogalmazta, a dinamikus német kisállamok „nem is gondolhattak arra, hogy a szörnyszülött birodalom törzséhez kötözzék magukat”. Így ezek a „dinasztikus hatalmi központok [*Hausmacht*] a német királyság zsugorodó hatalmának támaszaivá” válhattak.²⁶² A német térfelfogás alapján érvelve a Hohenzollernnek és a Habsburgok is a két lehetséges expanziós irány kiaknázóiként jelenhettek meg, még a nemzeti-szocializmus korai történeti szintézisében is.²⁶³ A Habsburgok feladatákként így egy „dunai térszervezés” kihívása körvonalazódott, amelyet a „tér törvényei diktáltak”, és amelynek univerzális jelentőségét a térség átkának, a kisállamiságnak [*Kleinstaaterei*] a németség vezetésével létrejött politikai meghaladása adta.²⁶⁴

Az össznémet politikai szerkezet gyengesége azonban csak a birodalomtól függetlenül megfogalmazott politikai programot igazolta, a társadalmi sík szempontjából ezek a vállalkozások csak addig minősültek legitimnek, amíg egyértelműen a német népi érdeket szolgálták, és a német népi erő feltételezett rezervoárjából táplálkoztak. A török háborúk esetében ezt általánosan elfogadottnak tekinthetjük: a szövegekben a *Türkenkrieg* minden esetben Habsburg vezetéssel végrehajtott német népi tettként szerepel, amelynek kulcsepizódjai nem is zárulhattak volna kedvezően, ha csak „törzsi” vállalkozások maradtak volna.²⁶⁵ Mai szemmel nézve valószínűleg módon ennek a közös erőfeszítésnek lett politikai jelképe az amúgy francia szolgálatból a Habsburgokhoz álló Savoyai Jenő herceg.

Róla nemcsak az olvasható, hogy „tudatos nagynémet politikát” folytatt, de van szerző, aki szerint a „keleti kolonizációs mű is lényegében tőle eredeztethető”.²⁶⁶

A „burgundi birodalmi térség utolsó ajándékának” alakja a német újrafegyverkezéssel vált központi személyiséggé, akire a hivatkozások a második világháború idején rendkívüli módon megszapordtak, és akinek neve egyre több tanulmány és könyv címében jelent meg.²⁶⁷ A „német hatalmi és kultúrközpont” erősítésének Savoyai Jenő személyéhez való kapcsolása ugyanakkor weimari gyökerekkel rendelkezett. Nemcsak az ausztrófil, össznémet felfogású Wilhelm Schüssler műveiben jelenik meg újra és újra mint az összbirodalmi emberanyag és a keleti expanziós politika lényegi összetartozásának fényes bizonyítéka, de már 1930-ban is született róla olyan népszerű monográfia, amely a „birodalom zászlóhordozójának” tetteit azonos megközelítésben ecsetelte.²⁶⁸

A délkeleti expanzió hőskorának szimbolikus és így valóban homogén megítélésű figurájává tehát Savoyai Jenő vált, akinek alakja mellett a Habsburgok sokkal kevésbé egységes módon tűntek fel az egyes szövegekben. II. Ferdinánd például megjelenhetett a birodalom megmentőjeként és „brutális jezsuitaneveltként” egyaránt.²⁶⁹ Az ő és egyes más Habsburgok megítélése is nagymértékben az egyes szerzők katolicizmus-ellenességétől függött, és ennek megfelelően a későbbi és a doktriner módon nemzetiszocialista szövegekben inkább jelentek meg negatív fényben. (A németiséget és a protestantizmust egymásnak megfeleltető és feltétlenül katolicizmus-ellenes szövegek ugyanakkor kisebbséget alkotnak a korpusz egészén belül.) A Habsburg-kritika másik iránya, a dinasztikus politika vizsgálata pedig azt jelezte előre, hogy a Habsburg hatalom német jellege és funkciója mely csábításnak esett már ekkor vagy a későbbi évszázadok során áldozatul.

Ez a második kritikai toposz, a virtuális uszurpáció, azaz a németiség érdekeivel ellentétes politikát folytatva bitorolt trón mitológé mája közös elemként köti össze az amúgy részletkérdésekben egymásnak sokszor ellentmondó szövegeket. Az egyes szerzők az uralkodókat szinte tetszőlegesen sorolják a német érdeket szem előtt tartó, vagy az arról megelégedző császárok közé. Így lehet V. Károly a német birodalmi hivatás feltámasztója, a német nép renovátora éppúgy, mint a népi térből kifelé fejlődő Habsburg-politika tragikus személyisége, sőt „nevelése következtében lelkeben spanyol” is.²⁷⁰ Ugyanez igaz I. Miksára, de, mint láthattuk, még II. Ferdinánd személyiségének megítélése sem egyértelmű, és előfordul, hogy már a dinasztia-alapító Rudolf alakjában is fel-feltűnik a dinasztikus politikai érdek átka.²⁷¹ A közös jegy az összes szövegben tehát az a cselekményesítési eljárás, amelynek eredményeként (általában) a kora újkorban,

még a török háborúk idején, párhuzamosan a nagy össznémet népi erőfeszítéssel, a Habsburgok feladják német hivatásukat, és dinasztikus érdekeiket kezdik szolgálni – az egyes szerzők azonban ennek a kulcsfontosságú epizódnak az idejét nagyon eltérő módon határozták meg.

Az árulás-mitológé ma valamely ponton történő bevezetésével a német népi érdeket a trónon felváltja a *Hausmacht*, és az ideológia és politikai ösztön dimenzióiban lezajlott trónbitorlással létrejön az tragikus helyzet, amelynek végeredménye a délkeleti németiség súlyos politikai-társadalmi válsága. Kétségtelen, hogy a 17. század a „népiségtörténet egyik legdicsőségesebb fejezete” marad,²⁷² ám a Habsburgok már ekkor végrehajtják első „árulásukat”, kialakul az ellentét a politika és a népiség társadalmi síkja között, amelynek feszültségekkel teli terében a Habsburgok története zajlik. Ezek a szövegek és a történelem egészét értelmező előhangszerű mozzanat tehát sűrített formában már tartalmazta azt az alapvető fabulát, amely a korpusz egészében megtalálható, amelyet strukturális szempontból rendkívül hasonló epizódok sorozata ismételt el újra és újra a későbbi korok kapcsán, s amelynek magját a néppel szemben végrehajtott árulás, a népi érdekek megtagadásának toposza alkotta.

A 18. század kapcsán a kora újkori „előhang” tartalmaiból kiindulva a szövegekben két cselekményesítési mintával, és ennek megfelelően a Habsburg uralkodók kétféle megítélésével találkozunk. Az ausztriai historiográfiában prominens össznémet történelemfelfogás hatását mutató munkákban elsősorban a német térszervező képesség által meghatározott korszakként jelent meg, melynek irányítói – immár megkérdőjelezhetetlenül a mindenkori uralkodó – ennek megfelelően szintén a német népi érdekek képviselőjeként lépett elő – eszerint a *Hausmacht* politikai időszakos vereséget szenvedett. A másik esetben a hangsúly továbbra is a dinasztikus politika célkitűzéseinek meghatározó szerepének bemutatására esett, és ezzel ezek a szövegek inkább egy folyamatos bukástörténetbe ágyazták a 18. század történetét.

Az első típust illusztráló munkák vagy eleve össznémet érzelmű szerzők tollából születtek, vagy a nemzetiszocialista Nagy-Németország integratív, a „régí” Habsburgokat egy nagynémet, minden régiót, így az *Ostmarkot* is egy általános nagy népi elbeszélésben összefogó mintát képviselnek. Ez nem jelentette a Habsburgok általában vett rehabilitálását – sőt a 18. század éppen mint a délkeleti népi politika utolsó korszakaként jelent meg. Ezt érzékeltetik az olyan kijelentések, mint Willy Andreas, a nagynémet közös érdeket a két háború között először köztársasági, majd nemzetiszocialista alapról képviselő történész összegzése a korszakról, mely szerint ekkor még úgy tűnhetett, „hogy a Habsburgok államvilága

[*Staatenwelt*] nagy jövő elébe néző közös fejlődést” hordoz magában.²⁷³ Az időszak ebben az összefüggésben – birodalmi perspektívából – értelmezhető volt a harmincéves háború tragédiáját követő új felvirágzásként is, amely az „üdvözítő, megmentő, kultúraépítő, kolonizáló [...] nemzet keletre vetett pillantásának” lenyomatát hordozta magán.²⁷⁴ Szélsőséges módon pedig beállítható volt mint a keleti dinasztia „visszanémetesedésének” kora, amely újra „a germán formák továbbfejlődését” hozta.²⁷⁵

Ezzel a vonulattal a szigorúan vett népiségtudomány tudósainak munkái álltak szemben, akik a fentiekkel, tehát a klasszikus történeteszek többségének álláspontjával szemben egybehangzóan azt a nézetet képviselték, hogy – amint már előzőleg is – a népi erőfeszítések nagyszerűsége, a „német paraszt” teljesítménye mellett a politikai szereplők, mindenekelőtt az uralkodók felfogásában továbbra is a *Hausmacht* népilegen fogalma játszott meghatározó szerepet. Ez a politika ugyan „német népi elemeket” használt nyersanyagául, azonban hiányzott belőle a „szigorú életforma”, amely révén „németesítő erőre” tehetett volna szert.²⁷⁶ Ehelyett a politika a kozmopolita-machiavellista dinasztikus keretek között zajlott, azaz öncélúvá vált. Ez a tartalmi öncélúság, amely a népiségtudomány szerint a formai kozmopolitizmussal párhuzamosan zajlik, szinonim a sokat kárhoztatott „elosztrákosodással”, azaz az osztrák különérdeket képviselő politikával, amelynek a természet vastörvényeivel ellentétes célja „egy tiszta államnemzet” létrehozása.²⁷⁷ Ez a természetellenes folyamat vezet ahhoz a Habsburgok történetében katasztrofális következményekkel járó eredményhez, hogy az állam kerül az első helyre, a népi politika a túléléshez szükséges elengedhetetlensége pedig feledésbe merül a bécsi udvarban. Valódi merényletté ez a politikai irány akkor vált, amikor idővel „a német nemzetet saját államnemzetük érdekében [a Habsburgok] akár széjjelszakítani is hajlandók lettek volna”. A „különérdek és az univerzalizmus” házassága maga a Habsburg politika lényege, amely „nem egyszer súlyosan megsebezte a német népet és a német birodalmi gondolatot”, és amely adekvát, de népilegen kifejeződését is az idegen barokk és aufklärista gondolkodásban, azaz a katolicizmusban és a racionalizmusban találta meg.²⁷⁸

A fenti kettősség egészen pontosan leképezi Mária Terézia uralkodásának megítélését is. „Virágkor” és német feladat, illetve lassú eltávolodás a minden állam számára szükséges népi „gerinctől” egy tisztán dinasztikus hatalmi struktúra kialakításának érdekében – e két megközelítés valamilyen szervezi meg az egyes szövegeket. Mindkettő meghatározott állandó elemek társaságában fordul elő: a feladat teljesítés természetesen a kolonizáció ecsetelésével, az össznémet érdek – akár „rejtett”, ösztönök és nem tudatos szándék által hajtott – védelmével fonódik össze.²⁷⁹ Ezekben

az esetekben is szó van „osztrákságról”, ám ez az osztrákság nem azonos az „elosztrákosodással”, hanem éppen a néprész törzsi jellegzetességeinek neve, amelyek sokszínűsége a németiség erejét is adja. Szemben az „óramű pontosságú” porosz állammal, a Habsburg államiség mindig kedélyesebb – ez azonban a népi érdek képviselőjében nem gátolja, sőt olyan módszert – a megnyerést – kínál a Habsburgoknak, amellyel a Hohenzollernnek sohasem tudtak élni.²⁸⁰

Ezekkel a német királynő „tisztá német lelkivilágát” is gyakran taglaló szövegekkel szemben a kritikusabb munkák általában nem célozták meg Mária Terézia személyét közvetlenül. Inkább az általában vett dinasztia tagjai, „a Habsburgok” jelentek meg negatív hősként. Ennyiben Mária Terézia emlékezete abba a kivételes pozícióba került, mint rajta kívül a dinasztiából csak Ferenc József – nemcsak az osztrák, de a birodalmi német történeti és politikai emlékezet is „kiemelte” őt a Habsburgokat amúgy elítélő diskurzusból, és külön szerepeltette, nem annyira a dinasztia tagjaként, mint kivételként vagy önmagában figyelmet érdemlő történelmi alakként – vagy harmadik lehetőségként egyszerűen megkerülte személyének tárgyalását.

Amilyen sajátos módon helyezkedett el Mária Terézia a völkisch nyelv-játék által szabályozott történeti beszédben, annyira kivételes hely jutott ugyanebben fiának, II. Józsefnek is. Benne a népiségtörténet egyértelműen és szinte egyöntetűen a birodalom nagy megújítóját, egy össznémet ambíciókat dédelgető nagy tervezőt látott. Ez az értékelés mindössze négy narratív elemre épült, de ezek a völkisch birodalmi utópiába rendkívül pontosan illeszkedtek: II. József 1778-as, a bajor trón megszerzésére tett kísérletére, a német nyelv államnyelvvé való emelésére, a birodalom centralizálására és antiklerikalizmusára. Az első József német birodalmi elkötelezettségének vált bizonyítékává, amennyiben kísérletként lehetett értelmezni, hogy a térben „kifelé” növekvő Habsburg-államot „visszaforítsa” a birodalom felé. Ezzel „valódi hatalmi központot” adott volna a haldokló birodalomnak, amely körül az össznémet politikai struktúrák újra megszilárdulhattak volna. A német nyelvvel „egy új, korszerű és ellenállóképesebb lelket akart lehelni államába”.²⁸¹ Reformjai, melyek a társadalmat emancipálni szándékoztak, ebben az olvasatban azt bizonyítják, hogy felismerte a nép egységét, és ezt az állam egységévé igyekezett alakítani.²⁸² Antikatolicizmusként értelmezett antiklerikalizmusa pedig még olyan szerzőkből is elismerést váltott ki, és nem egyet vezetett arra, hogy II. Józsefet a népi szellem, a *Volksgeist* hordozójának nevezzék, akik amúgy arra az álláspontra helyezkedtek, hogy előtte és utána „a jezsuita

kényszeriskola rendszere két évszázadon át egyetlen német fajú alkotó szellemet sem tudott kitermelni” Ausztriában.²⁸³

II. Józseffel szemben csak az osztrák helyzetet a legjobban ismerő, leg-tájékozottabb, egyben a népiségtudományon belül legdogmatikusabb szer-zők foglaltak állást – így Max Hildebert Boehm, aki ebben a kérdésben – hiába visszhangozta az irányzat szinte minden képviselőjének általános elveit – kisebbségi álláspontot képviselt. Ő arra hívta fel a figyelmet, hogy II. József a német népi expanzió szigeteivel, a középkor óta privilegizált német népcsoportokkal szemben ugyanolyan keményen lépett fel, mint más nemzetiségek privilégiumaival szemben – végeredményben tehát ő sem a német nép által vezetett délkeleti birodalmat akart, hanem – amint a „Szászöld szétverése” bizonyítja – dinasztikus egységállam kialakítá-sára törekedett.²⁸⁴ Boehm hatását mutatja ugyanakkor, hogy a nagyon népszerű, reprezentatív és eredetileg „porosz”, kisméret világtörténet, az egykötetes *Knaurs Weltgeschichte* nemzetiszocialista átdolgozása az ő álláspontját fogadta el.²⁸⁵

Összességében mégis azt kell kiemelni, hogy a 18. század, főképpen a későbbi korszakokkal összevetve, az utolsó olyan időszakká vált, amikor a Habsburgok dinasztikus politikája még nem feszítette szét azokat a kere-tek, amelyek között a völkisch műltszemlélet a német népi érdekérvé-nyesítés és feladatvállalás korszakait értelmezte. A szövegek egyértelmű nosztalgiával viszonyultak a délkeleti expanzió – azaz a telepítések – nagy korszakához, amely első helyen a népi erő kisugárzásának fénykora volt, és csak egy akadémiai kisebbség látta ebben is a *Hausmacht* kiterjesztésé-nek szándékát. Tudjuk, e kisebbségnek volt inkább igaza, ám a korszak-ban a közgondolkodás számára meghatározó jelentőséggel bírt a telepítés sikere, a néptalaj határának kelet felé való eltolása, amely elhomályosított-a a Habsburgok konkrét politikai lépéseit, és mintegy „beemelte” őket a német kolonizáció történetének a völkisch nyelvjátékon belül kiemelt fon-tosságú olvasatába. A nagy 18. század tragédiája ebben az olvasatban ugyanis már adott volt: a német dualizmus kialakulása, a két új nagyha-talom felemelkedésének tragikus következménye.²⁸⁶

[A kora 19. század: népi ébredés és a Habsburgok
árulásának kora]

A napóleoni háborúk kora a völkisch diskurzusban éppúgy kiemelt jelentő-séggel bírt, mint a későhistorizmus irányához sorolt munkákban. A nem-zeti ébredés toposza is megőrződött, ám lényegesen más tartalmat fedett.

Ez abból is következett, hogy a népiségtörténet látásmódja nem vagy ke-vésbé volt poroszcetrikus, és az osztrák történelmet integrálni igyekezett a német történelem nagyelbeszélésébe. Az ébredés történetében Ausztriá-nak kifejezetten pozitív szerep jutott. „Amikor Ausztria 1809 elején fegy-vert ragadott – írta a korszak legelterjedtebb történeti kézikönyve – először remegett meg a német nemzet egésze, amelyet Károly főherceg harcha szólított az örök ellenség, a franciák ellen.”²⁸⁷

Az eltérő perspektíva következtében az Andreas Hofer vezette tiroli felkelés is bekerült a történeti nagynarratíva főáramába. Ebben a kontex-tusban a lázadás a *Volkskumskampf* szélsőséges példájává vált, amely ez-által egyszerre igazolta az osztrákság és Tirol helyét a német nép egyete-mében, másrészt cáfolta az osztrák államfejlődés különütasságából különálló nemzetfejlődésre következtető eszmefuttatásokat. Így sikerült Ausztriát is elhelyezni a német népi ébredés történetében, aminek során Hofer „a német föld és a német nép tudatos védelmezőjévé” stilizálódott, egyben pedig a tiszta németvérű osztrák paraszt ideáltípusává.²⁸⁸ Ezt az is jelzi, hogy megjelent a „*Hofergeist*”, azaz Hofer szelleme kifejezés, amely – a német morfológia szabályai szerint az egyszerű „*Hofers Geist*”-tal szemben nem egy ember lelkületét jelezte immár, hanem objektiválódott népi tartalomként azonosította a felkelést vezető tiroli parasztgazda mentalitását – méghozzá olyanként, amely „az egész német népben” lobogott akkor.²⁸⁹

Jellemző ugyanakkor, hogy az 1809-es felkelés és háború „német” jelle-gének hangsúlyozásán túl a napóleoni kor már hanyatlásként, pontosab-ban népi hanyatlásként és politikai árulásként cselekményesült a szöve-gekben. A pozitív hősök Hofer és az asperni „győző”, Károly főherceg, aki – Gneisenau porosz vezérkari főnököt megelőzve – népfelkelést is hir-detett a franciák ellen. Ám az uralkodó, I. Ferenc egyikük ügyét sem ka-rolta fel: Hofert „cserbenhagyták”, Károlyt pedig a népiségtörténeti olva-sat szerint megakadályozták felszabadító háborújának folytatásában – inkább vesztes békét kötve Napóleonnal.²⁹⁰ Az ebben megmutatkozó udva-ri szellemnek [*Hofgeist* – vö. *Hofergeist*] volt az egyenes következménye a társadalmi formák hanyatlása. Ennek a tételnek az értelmezéséhez újfent figyelembe kell venni a német idealizmus tradíciójának hatását a konser-vatív forradalomra és ezen keresztül – első pillantásra meglepő módon – a völkisch történelemszemléletre. A „forma” ebben a megközelítésben azonos a „megfelelő formával”, és az öntudat vagy az erős akarat pro-duktuma a politikai és kulturális életben. A korban Oswald Spengler filo-zófiája és Othmar Spann államelmélete egyaránt részletesen foglalkozott az akarat és a kulturális tartalmak hanyatlásának megmutatkozásával a közélet jelenségeiben. Ebben a kontextusban értelmezendők az olyan

megállapítások, amelyek a 19. század kezdetére helyezik a „süllyedés” kezdetét, amelyet összekötnek a „nép elveszett formaérzékével”. (Ennek a megközelítésnek elfogadottságát jelzi, hogy ez az idézet a népiségtudomány lexikonából való, azaz egy száraznak szánt szintézis része.)²⁹¹

A formavesztés oka egyértelműen a népből táplálkozó társasági és politikai kultúra térvesztése, folyamata pedig a napóleoni háborúk eseménysorozata, amelyben – mint jeleztük – a dinasztikus politika a népfelkelések glorifikált emlékezetétől élesen elválasztva jelent meg. Ebben a megközelítésben a Habsburgok népisége a 19. századra – több évszázadnyi nemzetközi házasságkötések után – „kifáradt”. 1806-ban, az akár csak névleges nagynémet államiság felszámolásának pillanatában így a Német Birodalom élén egy „birodalmi fáradtságban szenvedő császári dinasztia” állt. Az, hogy ez a dinasztia önként adta fel címét, jelezte, nem vállalja többé a német feladatok teljesítését – e ponton tehát szétváltak a dinasztia és a nép útjai. Ettől kezdve a „népiségében zárt német birodalom felépítése a fekete-sárga határoszlopoktól nyugatra” folyhatott csak.²⁹² Ezt az „árulást” vagy „kifáradást” pecsételte meg a bécsi kongresszus, amelyen „Ferenc császár és Metternich egy tisztán jelképes császárságot sem fogadtak el”. Ennek a döntésnek két súlyos következménye lett: egyfelől Ausztia kiszorult a birodalomból, másfelől pedig Poroszország – amint azt 1813-ban már megtette – magára vállalta a német nép védelmezésének feladatát.²⁹³ Más megközelítésben az osztrák politika ugyanakkor azt is jelentette, hogy a népi ébredés korszakában újult erővel feltámadt egység gondolat, a népi birodalom terve álom maradt, a „népet megfosztották harcának gyümölcsétől.”²⁹⁴

Megjegyzendő, hogy a német térből való „kiszorulás” toposza éppannyira általános szövegszervező motívumként működött, mint a Habsburgok „árulására” vonatkozó tétel. Mindkettő előfordulhatott a 19. századi történelem bármelyik kritikus pontján – mint látni fogjuk, hasonló értelmezések születtek 1848-ról és 1866–1871 kapcsán is. Ebből a szempontból korai felbukkanása sem nem különleges, sem ellentmondást nem rejt a diskurzuson belül – amit az is bizonyít, hogy egyazon szerző egyazon munkájában is többször írhat a kiszorulásról és az árulásról. Sokkal inkább arról van szó, hogy e két fogalom mezejében értelmeződött a határnémetség, azaz az osztrákok népi tragédiája, akik a Habsburg politika következtében leváltak-leválasztódtak a nép törzséről, kisebbségbe szorultak saját államukban, és saját dinasztijuk által magukra hagytak. Más szavakkal: a nép kiszorult, a dinasztia árulást követett el.

A német politikai térből való kiválásnak szintén több szimbolikus alakja volt a völksich múltelbeszélésben, az első – és talán legnagyobb – azonban Metternich maradt, aki a dinasztikus politika megtestesítőjeként

jelent meg szinte minden birodalmi német szerző szövegében. Igaz ugyan, hogy a nagynémet osztrák történészközösség egy befolyásos része (az ún. össznémet – *gesamtdeutsch* – iskola) a konzervatív-föderalista nagynémet eszme óvatos hívét pillantotta meg benne, ám a birodalmi német történetírás egyértelműen dinasztikus-reakciós figurát látott benne. A legelnézőbb Hans Rothfels, a königsbergi egyetem népiségtudományi professzora is csak annyit engedett meg, hogy Metternich gondolkodásában valóban felfedezhető egy „kifejezetten német-közép-európai vonás”, melynek következtében helyesen értelmezte a német „feladatokat és sorsot”, ám eszközei végső soron reakciók maradtak. Saját korában ráadásul már a nagynémet eszme népi változata képviselte a legmagasabb rendű értéket – ennek az eszmének pedig Metternich szenvedélyes ellenfele volt.²⁹⁵

A legtöbb birodalmi szerző azonban Rothfelsnél lényegesen elítélőbbnek mutatkozott, és Metternich nacionalizmusellenességét úgy értelmezték, mint a német küldetés elárulását a dinasztikus hűség nevében. Ezzel egyszerre vált „a szabadságért és a népért folytatott küzdelmek” ellenlábásává, aki Ausztia „merev rendőrállammá alakította”, míg a német térben a reakció legfőbb koordinátorává lett.²⁹⁶ Amint a fentiekből is kiderült, a völksich kritika (és itt jól felismerhető gyakran elhallgatott etnoemancipatorikus elkötelezettsége), a metternichi államot úgy ábrázolta, amint amely a szabadság és az ezzel karöltve fellépő népiség-eszme ellen fordulva, a német nép létérdekeivel szemben létezik, és pusztá fennállása gátolja a népi tudat erősödését, terjedését, miközben maga Metternich „zsarnokként” vigyázza a rendőrállam működését.²⁹⁷ Ellenlábásai ebben a történetben a népi ébredés folytatói: a diákok és egyetemi emberek, Arndt és Jahn követői, akikben a völksich mozgalom egész spektruma, az emancipatorikus ifjúkonzervatívoktól a nemzetiszocialistákig saját előképeit pillantotta meg.²⁹⁸

Az emancipatorikus mozzanat mellett a kritikából feltétlenül ki kell emelni az állami különérdek képviselőjének leghatározottabb elítélését. Az 1815-ös határok, amelyek Metternich szándékainak megfelelően „kikerekítették” a Habsburg tartományokat, egyben a németiség birodalmi eszméjétől való távolodás egy fontos állomását jelképezték, mondhatni az 1806-os szimbolikus árulás geopolitikai kifejeződéséeként. A Birodalom helyén létrejövő Német Szövetség csak „a fennmaradó Németországtól való további szellemi és politikai elidegenedést fejezte ki”, aminek káros hatásait csak fokozta, hogy vezető államában, Ausztiaiban „a népi és nemzeti megújulás szellemét megfojtották, és az többé nem éledt fel”. Ennek hatását ellensúlyozta a második német hatalomnak a porosz alkotmány nyomán megnövekedett presztízse, amely azonban csak tovább

gyorsította a Habsburgok kiszorulását a német térből.²⁹⁹ Külpolitikájuk ugyanígy, a katolikus hagyomány szintén népellenes kontextusában értelmeződött – így a Szent Szövetség a reakció és a népeket elnyomó, öncélú dinasztikus politika eszközeként jelent meg.³⁰⁰

A Habsburg külpolitikáról íródott egyik szintézis szerzője, Paul Müller szerint:

A régi birodalom odaveszett, és a helyére csak a Német Szövetség racionális, szerződéseken alapuló konstrukciója lépett, a császári koronát az elnöki poszt hideg és fakó tisztségével cserélték fel. [...] Semmi sem történt szükség-szerűen – ezúttal Ausztria önként távolodott még tovább a német tértől. [...] Nagy árat fizetett ezzel az egyéb szerzeményekért és a birodalom határainak rendezéséért.³⁰¹

A völksich diskurzusban Ferenc császár és Metternich nem egyszerűen reakciós politikusnak minősültek, hanem népi tudatnak híján lévő németeknek, akik „nem voltak képesek megérteni a közös császári méltóság jelentőségét, sem Ausztria birodalmon belüli helyzetét tisztán felismerni”.³⁰² A Habsburg császárral és első miniszterével szembeni kritikát csak még inkább kiemelte, hogy a kor másik nagy német politikusának, a porosz reformer Stein miniszterelnöknek a völksich történelemfelfogás éppolyan elismeréssel adózott, mint a későhistorizmus. Ám amíg utóbbi irányzat alakjában a reformert pillantotta meg, aki felfedezi az új korszak kihívásaira adható adekvát választ, és reformjaival döntően hozzájárul a porosz államfejlődéshez, addig a völksich olvasatban ő is örök népi tartalmak „újrafelfedezője”, aki éppen hogy a „német szellemet” köti össze „a modern nemzettel”, gondoskodva arról, hogy ez ne kapjon nyugatias, népellenes – azaz liberális – színezetet.³⁰³ Ebben a kérdésben egyébként még az osztrákellenességgel nem vádolható Andreas is hasonlóan gondolkodott, aki szerint „Stein az egységes Németország létrehozására [...] törekedett fáradhatatlanul”, míg „a metternichi Ausztria lelke legmélyéből utasította vissza a nemzetállam eszméjét”.³⁰⁴

Ezzel a domináns áramlattal szemben az osztrák *gesamtdeutsch* iskola olvasata csak egy-két szerző munkáiban vált meghatározóvá – mindenképp Martin Spahn nagynémet politikus és a már említett Schüssler esetében. Előbbi szerint Metternich felismerte, hogy a németiségnek a napóleoni háborúk után először regenerálódnia kellett, és csak ezután volt elképzelhető Közép-Európa újbóli megszervezése. Tévedése az volt, hogy ezt a feladatot egy kimerült, életakarát nélküli dinasztia bízta.³⁰⁵ Schüssler ennél is konkrétabban írt Metternich „birodalmi tudatáról”, amely számára a német konföderáció eszméjében mutatkozott meg, és pá-

rosult egy német vezetésű Közép-Európa tervével – azaz éppen a német népiség által Ausztriára rótt két nagy feladat egyikével. Azt azonban Schüssler is „nagy vétkének” tartja, hogy „a nép császár iránti vágyát nem érzékelte”, politikájában pedig túlságosan is „racionalista” volt – amely kitélt alighanem a *Hausmachtpolitik* eufemisztikus kritikájának kell tartanunk.³⁰⁶

1815 így a német nép ellen elkövetett kétszeres árulás szimbolikus jelentőségű évszáma lett. A völksich történetírás is megengedte ugyanakkor, hogy ez az árulás nem volt minden német számára látható, és így 1815 után is „sok érvet lehetett találni egy Ausztria vezette új német állam mellett”.³⁰⁷ A dunai térségben Bécs továbbra is a németiség univerzális kultúrmisszójának ágense volt, Közép-Európa megszervezésének nagy német feladatát látszólag továbbra is ellátta. A birodalomtól való elfordulás mégis tragikus volt, mivel egyenes út vezetett tőle az 1848-as eseményekhez, amelyek végleg éket vertek osztrákság és németiség korábban összeegyeztethetőnek tűnő fogalmai közé.³⁰⁸ 1848 természetesen a német népi ébredés nagy pillanatává stilizálódott, az eszméileg legnemesebb időnek, amelyhez képest még 1871 is csak a népi érdekeket szolgáló realpolitika elérhető maximumát jelentette – szemben a forradalmi napok tiszta népiségével.

[A forradalmak kora és a Habsburgok második árulása]

A völksich 1848-olvasatban a Habsburg-monarchiára a forradalmi törekvések megbuktatójának, és ezáltal a kisméretű megoldás legitimálójának dicstelen szerepe jutott. Számos szerző jegyzi meg, hogy a Habsburgok nem véletlenül bírták eleinte a képviselők többségének rokonszenvét. Ők jelenítették meg a „német és közép-európai” birodalom eszméjét, amely az „össznémet nemzeti állam” elképzelésével elvben azonos módon a német népi ösztönből származó gondolat, hiszen e két elképzelés teszi ki a német népi politika lényegét – míg a német népiség központi dilemmája éppen ezek összeegyeztetése, úgy 1848-ban mint azóta is.³⁰⁹ Ezt az érzést erősítette „a régi birodalmi hagyomány, amely sok német szívében élt még”.³¹⁰ Ugyanakkor 1848 történelmi kudarcáért a felelősséget a völksich historiográfia elsősorban az Osztrák Császárságra, annak is miniszterelnökére, Felix von Schwarzenberg hercegre hárította, aki „a megcsontosodott nagyosztrák eszme” újabb szimbolikus képviselője a diskurzusban, egyfajta *imitatio Metternichi*-ként.³¹¹ A völksich történetírás szerint ez a képviselők számára is hamarosan kiderült. Hiába vágytak sokan a Heinrich von Gagern által elképzelt „ikerbirodalomra”, amelynek egy északi

és egy déli pólusa lett volna, ennek – a Habsburgok dinasztikus önzése következtében – nem lehetett realitása.³¹²

A politikai sík azonban ezúttal is elvált a társadalmitól. Ez a cezúra 1848 kontextusában szimbolikussá vált: a dinasztia és az osztrák-németek elválásának történetét reprezentálta emblemikus tömörséggel. Utóbbiak ugyanis „a leghatározottabban képviselték néphez tartozásukat a frankfurti Pál-templomban is – csak a dinasztia és az udvar fordult szembe a német megújulással”.³¹³ Ez a kritika ugyanakkor elrejtette a völksisch perspektívából interpretált német nemzeti fejlődés apóriáját is, amely a két feladat pillanatnyi összeegyeztethetlenségéből következett. Az egységes népi birodalom és a keleti misszió ugyanis összeütközésbe került 1848-ban, és bár ezt Rothfels maga is jelzi,³¹¹ az elemzésekben ez nem kap helyet. A völksisch szerzők nem azt a saját nyelvjátékukon belül megválaszolhatatlan kérdést tették fel, hogy 1848-ban a nagynémet egységnek vagy Közép-Európa további német megszervezésének kellett volna prioritást élveznie, hanem arra kérdeztek rá, hogy a Habsburgok miért nem vállalták a részvételt a tervezett új német államban. Ezzel a két német feladatból időlegesen csak az egyik által létrehozott vonatkoztatási rendszert alkalmazták, és a németiség választásának helyére a Habsburgok választásának elemzését állították. Így a dinasztíával szemben tételeződött a kérdés: a népiség szava vagy a dinasztikus birodalom fenntartása lesz-e döntő számukra, és elsikkadt az a dilemma, amely a népi egység a közép-európai szerep rovására történő megvalósításának korántsem egyértelmű kívánságából következett.³¹⁵

A Habsburgok népiségük elleni döntésével megnyílt az út a kisméretű gondolat rehabilitálására és a nagynémet völksisch nyelvjáték általi legitimálására: mivel csak a kisméretű út maradt, ez vette fel magába ideiglenesen a nagynémet gondolatot, képviselte a német népiség egészét – szemben a dinasztikus monarchiával. A tézisben rejlő sugallat szerint be kellett látni, hogy „megoldást Ausztriával nem lehetett találni”. Ez pedig nagyon nagy jelentőségű következtetés volt, hiszen így a német historizmus Poroszország felemelkedéséről kialakult nagyelbeszélése, amely a német társadalom tudatát mélyen áthatotta, integrálhatóvá vált a völksisch mulatdiskurzushoz mint nem abszolút optimális, de a korban elérhető legszerencsésebb fejlemény.³¹⁶

1848 egyik funkciója a völksisch történetiszemléletben tehát annak előkészítése volt, hogy a kisméretű egység megörökölt heroikus elbeszélése nyíltan ne kérdőjeleződjön meg, és megmaradhasson egy – dicsőséges – stációnak a megvalósulásra váró nagynémet népi állam majdan megírandó keletkezéstörténetében. Schwarzenberg 1848-ban azonban nem egy-

szerűen újfent elárulta a német népet – egy további súlyos bűnt is elkövetett, amely már az általa megőrizni kívánt állam bukását vetítette előre. A nemzetiségi harcok ellenére ugyanis nem ismerte fel a völksisch gondolat Monarchiára vonatkozó alaptézisének igazságát, mely szerint a birodalom csak „német gerinccel” lehet életképes, azaz akkor és annyiban, amennyiben németekre támaszkodva, a német népiség erejére bízva magát a németiség örök küldetésének megvalósításán fáradozik. A schwarzenbergi nagyosztrák eszme mint a népiéket interpretált nagynémet gondolat szemből megfogalmazott ideológia ugyanis egyszerre tette Ausztriát idejétmúlttá és gyengév a nacionalizmusok korában.³¹⁷ Az osztrák centralizmus ebben a megközelítésben a „kör négyesítésének” minősült, állam és nép természetének gyökeres félreértésén, a két fogalom társadalmi jelentőségének felcserélésén nyugodott.³¹⁸ Amikor népi birodalmat kellett volna alapítania, Schwarzenberg „éppen ennek ellentétét tette”.³¹⁹

Ezt a gondolatmenetet tekinthetjük úgy is, mint a völksisch gondolat érvényességének – amúgy teljesen logikus – kiterjesztését a nem népet népekre. A birodalmi német népi diskurzus gondosan dokumentálta a 19. század „előfutárait”, és egy nagyívű elbeszélésben folyamatos fejlődési pályát vázolt fel, amely Arndttól, Jahntól és a *Burschenschaft*októl Julius Langbehm a század derekán írt művein át Lagarde-ig egy nagyelbeszélésben kötötte össze a század völksisch diskurzusait. Ennek a folyamatnak volt metonimikus jelölője a „*völkisches Erwachen*”, az a „népi ébredés”, amelyet egyes részeire és a mesternarratívában tételezett folyamat egészére egyaránt lehetett alkalmazni.

Ez az elbeszélés igényében univerzális volt, hiszen társadalmi vastörvények által meghatározott folyamatra referált, és éppen ezért elvben más népekkel is hasonlóan kellett megtörténnie. Kiterjesztése gyakran mégis elmaradt, mivel a német igényeknek a közép-európai nagytér megszervezésére vonatkozó része kizárta a keletre fekvő népek fogalmi-történelmi emancipálását – ez ugyanis gyengítette volna a „természetes német vezető szerepről” felállított tételt. Ennek megfelelően nem is került elő például az 1848-as frankfurti parlament és a cseh delegáció viszonylatában. Amikor azonban kifejezetten a Habsburgok államáról volt szó, szabadon érvényesülhetett a szövegekben. Amennyiben a többi nép ébredésére tett utalás a keleti németiség sorsának kontextusában történt, úgy a birodalom „ideiglenes felbomlásának” nevezett 1848-as forradalmi hullám részeként felfogott népi emancipációs igény szinte azonnal „a német népcsoportok feletti uralom” megszerzésére és az ő alávetésükre tett kísérletként jelent meg a szövegekben.³²⁰ Amikor azonban – jellemzőbb módon – a lázadás elsősorban az osztrák állam tárgyalásának kontextusában nyerte el értelmét,

úgy annak idejétmúlt volta, a történelmi folyamatokkal ellentétes és változásra képtelen dinasztikus alapelvvel szembeesülő erőként tűnt fel, amely a német és általában minden „európai szabadságvágy elleni védekezés” stratégiáját folytatta „1814 óta”.³²¹ Ebből a perspektívából az olmtüzi alkotmány sem csak a német egység terve elleni merényletet, a népi érdek elárulását jelentette, hanem általában minden néppel való szakítást – bár a „tanulsága” természetesen ennek az aktusnak is elsősorban az volt, hogy egységállami álmuk hajszolásával a Habsburgok „immár örökre elszakadtak az össznémet néptől”.³²²

Ebből a szempontból tehát 1848 kettős bukás volt a Habsburgok számára. A német népi ébredés egyfelől arra kényszerítette a dinasztíát, hogy az őket a német érdek védelmezőjeként láttató 18. század után immár szint valljanak. „Kétarcú politikájuk”, az össznémet vezető szerepre vonatkozó igényük és birodalmi ambícióik ennek következtében lelepleződtek.³²³ Azzal, hogy ebben a helyzetben saját államukat választották, végzetes útra léptek, s ez a forradalmakkal azonnal meg is mutatkozott.³²⁴ Ebben állt a második bukásuk eszmei lényege: a német érdeket elárulva a többi népnek sem tudtak mást kínálni, mint a dinasztia szolgálatát, melyet természetesen utóbbiak sem fogadtak el. Ezzel – szimbolikusan a krízist jelző politikai bukással, Metternich március 13-án bekövetkezett menesztésével – megkezdődött a „Habsburg-ház politikai fényének halványodása”, ami az ausztriai némettség és Bécs hanyatlását is magával vonta. Korszakunk végén ez már interpretálható volt úgy, mint „az a napra pontosan 90 év”, amelynek letelte után az *Ostmark* német lakossága visszakerült a nagynémet vérkeringés fellendülést hozó sodrába. Ennek a kilenc évtizednek ugyanakkor jellegzetes hanyatlási tünete volt – a Habsburgok árulásának tragikus következményeként – a némettség keveredése és identitásvesztése a soknemzetiségű birodalomban.³²⁵ Az osztrák állam szempontjából pedig megmutatkozott, hogy a stagnálásnak, a változás merev elutasításának valóban nem maradt alternatívája. Paradox módon emiatt úgy tűnt, hogy 1848-nak „sem volt nagyobb jelentősége”. Ám a valóság éppen ennek ellentéte volt: Ausztria, ha egy pillanatra is, szétesett, dinasztíája elárulta saját népét, míg az általa uralt kisépek maguk is szembe fordultak az uralkodóházzal.³²⁶ Ezt a szétesést és a kettős árulást a status quo ante semmilyen, akár mégannyira dogmatikus és merev restaurációja sem törölkthette ki a történelemből – legfeljebb ideig-óráig elfedhette azt.

Mint láthattuk, a Schwarzenberggel és a dinasztíával szemben megfogalmazott vélemények heveségét az magyarázza, hogy 1848 a népiségtörténet számára sok szempontból még fontosabb volt, mint a későhistorizmus borusszo-konzervatív mesternarratívájában. Ebben az esetben

ugyanis nem pusztán azzal a funkcióval bírt, hogy kudarcával igazolja a kisémet-porosz nemzetegyesítés folyamatát, sokkal inkább a modern népi-nemzeti eszme történelmi színrelépésének minősült. Más szavakkal: a Jahn és más előfutárok által megfogalmazott gondolatok ekkor mutatták meg világtörténelmi jelentőségüket, és bukásuk a némettség anomikus létezésének bizonytalan ideig való meghosszabbítását jelentette. És mivel a birodalmi német völkisch történetírás sem a frankfurti képviselők eszméinek megvalósíthatóságával szemben nem támasztott kételyeket, sem az államalapítás ethosza által továbbra is védett porosz monarchia viselkedését nem kívánta kritikának alávetni, a Habsburg dinasztikus érdekek képviselőire hárult minden felelősség.³²⁷

[A német egység kora: Ausztria agóniája]

A német kérdés megoldására 1866 és 1871 között került sor. A historizmus képviselőivel ellentétben a völkisch gondolathoz közel álló történészek a megoldást részlegesnek és tökéletlennek ítélték, és a német-osztrákok 1918-as, illetve 1920-as tragédiájának történetébe integrálták azt. Az elbeszélésminta alapját az a meglátás képezte, mely szerint Ausztria csak addig tölthette be közép-európai küldetését, amíg a némettség egésze mögötte állt, és keletre vándorlásával, valamint a némettség egésze által biztosított politikai nyomatékkaal biztosította a küldetés belső és külső létfeltételeit. Így fennmaradhatott – a számbeli kisebbség ellenére – a németőség vezető szerepe a birodalomban. Az ellenfelek ebben az értelmezésben értelemszerűen a nemzetiségek lettek, mindenekelőtt a legnagyobb politikai aktivitást tanúsító magyarok. A dinasztia azonban szintén metsző kritikák célpontjává vált: hatalmi és dinasztikus politikája éppúgy felelős volt a német egység csonka megvalósulásáért, mint a birodalom, a második német állam, meggyengüléséért és a német jelleg háttérbe szorulásáért.

A Német Szövetség 1849 után e hatalmi politika érdekében vált a reakció fellegvárává, egyetlen szerepe az volt, hogy szembeszálljon a haladásal, és az avított dinasztikus struktúrákat konzerválja. A Szövetség így eleve kizárta „egy erős nemzetállam létrehozásának lehetőségét”, a Habsburgok céljainak megfelelően.³²⁸ Ebben a kontextusban az osztrák liberális kísérlet jelentősége is leértékelődött. A vélemények megoszlottak ugyan Anton Schmerling politikai programját, főképpen annak őszinteségét illetően, ezeknél a különbségeknél azonban fontosabb, hogy általános volt a nézet, mely szerint a schmerlingi politika a hatalmi struktúrák szorításában a legjobb szándék ellenére is csak nagyon kis mértékben tudott

volna hozzájárulni a nemzeti célok megvalósításához.³²⁹ 1848 után a Habsburgok állama végérvényesen anakronizmussá és a német nép kibontakozásának akadályává lett.

A szövegekben egyedül Ferenc József alakja kapcsán jelenik meg némi nosztalgikus elismerése a Habsburgok németsegen belüli egykori vezető pozíciójának. A porosz hatalomtól is tartó kisebb német államok alkalmanként, így az 1850–53-as és 1859-es vámvita idején, még benne vélték megpillantani egy békésebb és a németiség sokféleségét inkább megőrző egység megteremtőjét. Ugyanakkor a „korona” egy az előző gondolatot kifejtő szövegben is úgy jelenik meg, mint a saját németiségét eláruló dinasztikus állam metaforája – egyszerre jelezve, hogy a Ferenc Józsefnek szóló személyes elismerés csak az alakját övező nimbusznak és a „szövetségi hűség mintaképének” szólt, politikája már teljesen más kontextusban értelmeződött.³³⁰

Az alkalmanként utolsó császárnak is nevezett uralkodó személyes emlékezetének szimbolikus nagynémet pillanatává az 1863-as birodalmi fedelmi találkozó vált. Ennek összehívása támasztotta alá az uralkodó személyesen átélte német népiségét, amely azonban sem környezetének szándékaival, sem pedig a politikai helyzet adta lehetőségekkel nem volt összhangban. Így hiába „tűnt úgy, hogy a birodalom régi fénye még egyszer felragyog”, a dinasztikus bürokraták és a Német Szövetség alkalmatlansága az össznémet vágyak kifejezésére a kezdeményezést eleve bukásra ítélte.³³¹ Az, hogy Ausztria „ebben a döntő pillanatban nem tudott a német népnek többet kínálni”, mint a „szövetségi jogkörök szerény kiterjesztését”, megpecsételte a szövetség sorsát. Sőt az ausztriai németiség sorsa iránt kevésbé érzékeny szövegekben ez a kudarc és a politikai lendület benne megmutatkozó hiánya a narráció egészére nézve a bismarcki kisméret egység legitimálásnak a funkcióját is felvehette. 1863 – túl a Ferenc Józsefnek méltán kijáró elismerésen – azt is jelezte, hogy egy – másik – emberre volt szükség, „aki rendet hozhat a káoszba, fényt a sötétségbe”.³³² Ennek a gondolatnak volt logikus továbbfűzése annak kiemelése, hogy a Szövetség egészében érzékelték az osztrák állam képtelenségét a német vezető szerep felvállalására. Eszerint Ausztria 1848-as, határhelyzetben elkövetett árulása után a békés politika újabb korszakában vált még többek számára világossá, hogy – amint a Knaur-féle népszerű világtörténet összefoglalta – „Nagy Frigyes államát kell a német sors irányítójává tenni”.³³³

Mint láthattuk, az 1848 utáni szűk két évtized története funkcionálisan a kisméret egységnek a későhistorizmusból átvett, ám a népiségtörténet nagynémet perspektívája miatt korábbi magátólértetődőségét elvesztett szükségszerűségét támasztotta alá. Túl ezen, a korszakra vonatkozó leírás-

sokból kiolvasható, hogy 1849–1866 története egy második, a későbbi korszak szempontjából szintén kulcsfontosságú tételt is előkészített, mely szerint a Habsburgok saját, hazai német lakosságukkal is fokozatosan szembefordultak, és lemondtak arról, hogy megőrizték a birodalmukat egykor létrehozó német szellemiséget. Szakítottak azzal a politikájukkal, hogy a németiséget tekintsék „testőrségüknek”, és a németeket is „betagolták a népek dinasztikus szövetségébe”.³³⁴ Ennek kapcsán megfigyelhető ugyan a szerzők közötti különbség annak alapján, hogy a birodalom politikáját eleve és szükségszerűen egy dinasztikus, a népiséggel szemben álló *Hausmacht* produktumaként kezelték, vagy megengedtek bizonyos – tragikus végkimenetelű – ingadozást a német és a dinasztikus érdekfelfogás között,³³⁵ ám ennek a konklúzió szempontjából szinte nem volt jelentősége, ahogy a szerzők megoszlásából sem olvashatunk ki semmit arra vonatkozóan, hogy a doktriner Habsburg-ellenesség összefüggésben állt volna a nemzetiszocializmushoz való közelséggel. A végkövetkeztetés ráadásul változatlan maradt: a dinasztikus politika elvei alapján a kora újkorban létrehozott birodalom a népi ébredés korszakában mind belső, mind külső, térszervező feladatának egyre kevésbé tudott megfelelni. Ausztria egyszerűen „nem volt már eléggé német ahhoz, hogy a nép vezetését a nemzetállam létrehozása során felvállalja”. Mint ez az idézet is mutatja, a szövegekben a népi princípiummal és az ebből levezetett imperatívuszokkal való összevetés során napvilágra került, illetve megkonstruált ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbakká váltak.³³⁶

Az 1848 és 1866 közötti évekre vonatkozó szövegrészek vizsgálata során megfigyeltek tükrében nem meglepő, hogy a népiségtörténeti perspektíva is kitartott a klasszikus borusszo-német tétel mellett, mely szerint 1866 és 1871 szükségszerűen történt – sőt, mint láthattuk, a megelőző évtizedek története sok szempontból már ezt a tételt készítette elő. Látható, hogy a völkisch historiográfia sem próbálkozott a bismarcki birodalomalapítás delegitimálásával. Az adott pillanatban elérhető maximumként felfogott megoldás azonban nem párosult a historizmus teleológiai fókuszának átvételével, 1871 nem egy évszázados folyamat végpontjává, hanem annak fontos állomásává lett. A fókusz a jövőbe tolódott, hiszen az elbeszélések viszonyítási pontjává egy fiktív népi állam vált, amelynek megteremtése a német nép központi feladatát jelentette. Ebből a perspektívából szemlélve a bismarcki állam „befejezetlensége” nyilvánvalóvá vált, hiszen a „német feladatok” tragikus dualizmusát szemléllette: míg korábban a keleti misziszio állama, Ausztria, akadályozta a német állam létrejöttét, 1866 és 1871 között utóbbi azon az áron jött létre, hogy a keleti küldetést felvállaló birodalom végzetesen meggyengült:

Ausztria és történeti hivatása alól egyszerre kirántották a talajt – hiszen a németiség bástyája volt, a német munka, művelődés és gazdaság terjesztője, ám mindig csak annak köszönhetően, hogy a nép egészének közösségéből tölthette fel megcsappant erejét.³³⁷

A historizmus 1871-ben lehorgonyzott teleológiájának érvényességét tehát a völkisch történetírás felfüggesztette: a birodalom megalapítását nem tekintette a német állameszme adekvát megoldásának. A birodalom eszméje ugyanis a „népi birodalom” (*Volksreich*) ideájával vált egyenlővé, és bár a korai Német-római Birodalom továbbra is hivatkozási pont maradt, utóbbinak is „német népi jellegét” kezdték kiemelni, amelyhez hasonlítva megmutatkozott a bismarcki állam tökéletlensége. A völkisch perspektíva a német népet újra irredentává tette – nagyságrendileg más vízió alapján, mint az áttételesen határkorrekciókat igen, de Közép-Európa térképének újrarajzolását nem legitimáló historizmus.

A perspektíva különbözősége legalább négy új epizód felbukkanásával mutatható ki a szűzség szintjén. Elsőként említhető, hogy új elemként megjelent a második császárság éles kritikája. Eszerint ahogy egykor a Habsburgok, 1866 és 1870 után a birodalmi németiség feledkezett meg arról, hogy állama egy népi ösztön és életigény töredékes megvalósulását jelenti, és töredékes volta új népiség-feladatokat, nevezetesen a szolidaritás feladatait rója rá a „kiszorultak” iránt. Ennek felvállalása helyett – ebben szinte minden szerző egyetért – „sajátos egykedvűség” uralkodott el a birodalmi németeken, és a „birodalom az ausztriai németiségért, 1866 áldozataiért semmit sem tett”.³³⁸ Egyes szerzők egyenesen azzal vádolják a kor közvéleményét, hogy „az osztrákokat szinte már kezdték nem is németnek tekinteni” – más szavakkal: kivonták magukat nép elsődleges, a nemzet előtti politikai közösségéből, elfelejtve, hogy „népiségpolitikai kötelessége az egész népnek van”.³³⁹ Ennek variációja az az intés, hogy Ausztria kiszorulása veszteség is volt egyben, amelyet a birodalmi németiségnek tanulással kellett volna – és mivel 1914-ig ez nem történt meg, azóta kellett – kompenzálnia. Ausztria ugyanis a közép-európai térben való gondolkodás történelmi tapasztalatait is hordozta, letéteményese volt tehát egy, az egész nép szempontjából időtlen módon fontos, évszázadok során megszerzett tudáskincsnek. Ennek hiányában „a német nép elvesztette tekintetének széles horizontjait”.³⁴⁰

A népiség feledésének oka egy elméleti szempontból tanulságos magyarázat szerint az osztrák-porosz vetélkedés öröksége volt: a porosz irányítással lezajlott államépítés után az új egység ennek a tragikus konfliktusnak az örökségét hordozta, és ez okozta érzéketlenségét az ausztriai

németiség sorsa iránt.³⁴¹ Eszerint tehát történelmi hamis tudat fedte el a történelemtől függetlenül létező népi tudatot. Az „igaz” és „helyes” egybeeső dimenziói az utóbbihoz tartoznak, míg a történeti tudat ehhez igazodva részesülhet a valóság és az erkölcs tartalmaiból – ha azonban a kettő között ellentmondás feszül, szükségszerűen a történelmi tudat zavaráról van szó. Az identitás ebben a megközelítésben abszolút – a népi tudat helyét legfeljebb bitorolni lehet, és ez a bitorlás nem más, mint a történelem támadása az abszolúttal szemben, melynek restaurálása a legalapvetőbb feladat, s ezt a „helyes” népi politika hajthatja végre.

A második szűzség Bismarck személyét rekontextualizálta: mivel a tökéletlen és súlyos társadalmi következményekkel járó birodalomalapítás és személyének megkérdőjelezhetetlen kultusza között éles ellentmondás feszült, szinte törvényszerűnek tarthatjuk, hogy személye elkülönült a szigorú kritikával illetett birodalmi német társadalom bemutatásától, egy olyan mechanizmus segítségével, amely sok szempontból emlékeztet arra az eljárásra, amelyre Ferenc József és a Habsburg politika elválasztódásának kapcsán már felhívtuk a figyelmet. Ebben az esetben a Birodalom mentalitásának kritikája párosult annak hangsúlyozásával, hogy személyesen Bismarck nem feledkezett meg a mélyebb valóságról és ennek erkölcsi dimenziójáról. Ez a felfogás a neki tulajdonított kettős szerkezetű egység tételében fejeződött ki, amely szerint elvben a kancellár is kíváncsún tartotta „minden német egy közösségben” történő összefogását, ám az adott helyzetben ez csak a két német állam szövetsége révén volt elképzelhető.³⁴² Így Bismarck mentesült attól a felelősségtől, hogy a népi tudat eltorzításában közreműködött volna, az ugyanis „a birodalmat nyomorba vezető epigonok” vállára került, és megőrződött az az alapvető tézis, mely szerint az új állam a helyzetben elérhető maximumot jelenítette meg, és önmagában véve erőteljes, életképes konstrukciónak bizonyult.³⁴³ Ebben a felfogásban Bismarck a szintén kritikán felül álló Stein „akaratának végrehajtójává” stilizálódott, aki nem feledkezett meg arról, hogy – amint Stein is vallotta – egy, az erős Poroszország által létrehozott erős állami tér még nem az Arndt által követelt „egész Németország”.³⁴⁴

A népiségtörténet Bismarck-olvasatának meghatározó bizonyítékát ebben az összefüggésben az 1879-es szövetség nagynémet szövetségként való értelmezése szolgáltatta. Bismarck ennek révén a németiség számára „védte Ausztriát s a védelmünk és növekedésünk számára elengedhetetlen teret”.³⁴⁵ Célja az örök német feladat folytatásához szükséges támogatás biztosítása volt a Habsburg-államnak, mely egykori „a közép-európai teret átítatta német kultúrával és a németiség délkeleti bástyájaként működött”. A népiség ösztöne természetesen egységállamot kívánt volna, ám

a politikai helyzet és a dinasztikus gondolkodás diplomáciai öröksége ebben a helyzetben „egység helyett szövetséget” diktált.³⁴⁶

A harmadik szüzsé a németiség közép-európai térszervező teljesítményének, eredményeinek megpropanását világította meg. Ez mozzanat az egyes szövegekben, ahol felbukkant, egyfelől elismerte a múltbéli osztrák népiségteljesítményt, másfelől jelezte, hogy Ausztia éppen a feladat örökérvényűsége következtében minden időben szolgálatot tett a németiség egészének, de ezt 1866 után alig-alig tudta végrehajtani. Ez a kisméretű egység nagy ára volt, mert „ahogy zsugorodott Ausztia, úgy vesztette el képességét régi feladatának, keleti és délkeleti védelmi és közvetítő szerepének ellátására”.³⁴⁷ A birodalom ugyan „az államalapítás mester munkája” volt, ám „Európa egységes közepének” eszméjével szemben jött létre, amely a német–német harcra túl „mély tragikumának” további komponensét adta.³⁴⁸ „Csaknem ezer éves” egység tört szét, és így 1866 a németiség korábbi teljesítményeit is részben megsemmisítette – ez az álláspont tekinthető a leginkább kritikusnak a birodalomalapítással szemben. Egyben jelzi, hogy a völkisch diskurzusban valóban nem beszélhetünk egyértelmű korrelációról az Ausztia-ellenesség és a politikai szélsőségek között, mivel ez az idézet éppen egy német iskolák számára kiadott nemzetiszocialista tanítási segédletből való, amely a diákok számára az Anschluss jelentőségét magyarázta el.³⁴⁹ Sokkal inkább jellemző ismét, hogy az expanzív váló nemzetiszocializmus korszakában, ha egyáltalán, politikai kísérlet történt az osztrák történelem felértékelésére, párhuzamosan a Habsburg-dinasztia egyre radikálisabb történeti kritikájával.

Végül a negyedik szüzsé, amely a népiségtörténeti perspektívát világosan megkülönböztette a későhistorizmus elbeszéléseitől a birodalomból kivált ausztriai németiség magárahagyatottságára vonatkozott. Ebben az értelemben 1866–70 tragikusan szükségszerű cserbenhagyása is volt egy a németiségnek sokat adó, értékes és nagy néptörzsnek, amely, miután kudarcot vallott az utolsó kísérlet, „hogyan német-liberális vezetés alatt új osztrák egységállam jöjjön létre,” végleg védekezésbe szorult a saját népi ereje által létrehozott dunai államban.³⁵⁰ Ez az epizód alapvető fontossággal bírt a teljes dualizmus kori narratíva számára, mivel annak legfontosabb, specifikusan völkisch tételét vezette be, amely szerint 1866-tól kezdve az ausztriai németek népiségükért kemény harcra kényszerültek. A Habsburg-állam 1866 előtti interpretációk szerint egy öncélú vagy öncélúvá vált dinasztia német erő segítségével létrehozott állama volt – 1866 után azonban „olyan állammá lett, amelyben a németek elsősége megtört, és amelyben a németiséget egyre inkább fenyegette, hogy szláv-magyar befolyás alá kerül”.³⁵¹ Ennek a tételnek a jelentőségét aligha becsülhetjük túl.

Végleg lezárta azt az interpretációs mezőt, amelyben a dunai soknemzetiségű állam legalább társadalmi-kulturális dimenziójában a németiség erő-kifejtésének tere s eredménye lehetett, és radikálisan megváltozott vonatkoztatási mezejében ettől kezdve a német népiség ellenfeleként, alapítóit hősi népiség harcra kényszerítő kényszerállamként jelent meg. Ez a döntő fontosságú jelentés-eltolódás képezte az utolsó ötven év felfogásának az alapját, és ezt az alapvető értéksémát nem gyengítette az sem, hogy számos szerző hangsúlyozta a német eszme háttérbe szorulását az második császárságban.³⁵² Ez ugyanis csak aláhúzta a megoldás átmeneti jellegét, és semmit sem vett el a „második német állammal” szembeni kritikák éléből. A Habsburgok kettős, 1815-ös és 1848-as árulását követően Ausztia elkerülhetetlenül kimaradt az államalapításból. A Hohenzollernnek szintén nem stilizálódtak népi fejedelmekké, ám az adott korszakban politikájuk egybeesett a német nép érdekeivel, melynek így legalábbis instrumentumaivá váltak, míg ezzel egy időben a Habsburgok a legfőbb ellenfélle léptek elő, és államuk is megszűnt a német népi erő artikulálódásának történelmi terepének lenni.

[A szükségszerű bukás története és a Habsburgok utolsó árulása]

A Monarchia 1866-os helyzetét a völkisch történetírás meglehetősen sötéten írta le. Általában véve jellemző volt a nézet, hogy „az ellenerőket tekintve véve a rendszer magában hordozta saját bukásának magját”.³⁵³ A birodalom ugyanis, mint 1848 kapcsán már láthattuk, „nemzetiségek csokra” [Nationalitätenbünde] maradt a népi ébredés korában, az egészséges népi állam ellentéte. A Habsburg politika pedig „soha nem lett tisztán németté, mindig dinasztikus, osztrák és centralista” maradt, és ezzel csak elmélyítette a válságot. Ebből a szempontból különösen rövidlátó volt a „nemzetiségek kijátszása egymás ellen”, hiszen ez egyeseket a németiség rovására erősített, megoldást azonban nem hozhatott.³⁵⁴ Végül a lehető legrosszabb megoldás született: 1867-ben maga az állam is két részre szakadt, annak érdekében, hogy a magyarság a trón támaszává váljon. Ez a megoldás, a kiegyezés egész eszméje kettős tragédiát jelentett: a németiség elvesztette az uralmat a birodalom egyik fele felett, a másikban azonban ettől nem vált lényegesen erősebbé: továbbra is csak egyharmadát tette ki a népeségnek, ám relatíve nagyobb számarányú népekkel került szembe a hatalomért folytatott küzdelemben.³⁵⁵

A népiségtörténeti megközelítésben a historizmus által az 1859-es és 1866-os vereségekből kiinduló keletkezéstörténet, amely a dualizmust a központi hatalom meggyengülésére adott logikus politikai válaszként értékelte, az egyes elemek szintjén megőrződött, ám új jelentéstartalmakkal bővült. Az értékelés alapját a németiség háttérbe szorulásának megkérdőjelezhetetlen tétele képezte, amelynek következtében a dualizmus szükségszerűen hibás döntésként jelent meg. Ennek kapcsán még Ferenc József felelőssége is felmerült, bár a személyét övező általános tiszteletnek megfelelően nem rosszindulata, hanem döntésének hibás volta került előtérbe.³⁵⁶ Amennyiben azonban nem az uralkodó személyén keresztül közelített egy-egy szerző a dualizmushoz, a kritikák sokkal élesebbé váltak. A birodalom egésze felől nézve a németiség nagy népiségteljesítményeként megszületett délkeleti politikai teret például a dualizmus „kegyetlen és értelmetlen módon szétszaggatta”, egyenes utat nyitva „az elfajzott kultúra és művészet” virágzásának a népi ösztön nélkül működtetett társadalomban.³⁵⁷ Ezt pedig ebben a perspektívában nem igazolta az, hogy a dualizmus valóban az 1866-os helyzethez való alkalmazkodást jelentett, hiszen nem szükségszerűen jött létre, hanem a nagynémet gondolat végső megtagadásának árán.³⁵⁸

Bár 1848 értelmezésében már találkozhattunk a felbomlás előképének mozzanatával, a bukástörténeti sík teljes erővel – a fenti gondolatmenet fényében logikus módon – 1867 tárgyalásában bomlott ki a szövegekben. A már idézett népiségtörténeti lexikon a dualizmus címszava alatt található tömör értékelésben szögezte le, hogy a „fűrcsa állami konstrukció”, amely hemzsegett az ellentmondásoktól, „az Osztrák–Magyar Monarchia utóbb bekövetkezett felbomlása megelőlegezésének tekinthető”.³⁵⁹ A dualizmussal szemben úgy Ausztriában, mint Magyarországon máig gyakran hangoztatott érv, mely szerint a megoldás egyik fő gyengeségét a konstrukció merevsége, kvázi-megváltoztathatatlansága jelentette, szintén megjelent a népiségtörténeti interpretációban. „A halálos merevség” oka azonban – az egykorú ausztriai kritikákra emlékeztető módon – „a magyarság tényleges uralmi pozíciója” lett, amely „az egész birodalom hírét megrontotta”.³⁶⁰

A távlati következmény, azaz a dunai soknemzetiségű állam bukása mellett a dualizmussal szembeni kritika másik fő elemét a németiség helyzetére gyakorolt hatásának elemzései alkották, amelyek illeszkedtek az 1866 értékelése kapcsán megfigyelt szenvedéstörténeti, a népiség-harc jelentéstartományát mozgósító és arra támaszkodó elbeszéléssíkra. Eszerint 1867-ben a németiség helyzete tovább romlott, hiszen immár nemcsak a birodalmi nemzettől voltak elválasztva, de az általuk felépített állam is ellenük fordult.³⁶¹ Ezzel a német kolonizációs feladat szenvedett el súlyos csapást, mivel megszűnt az a politikai struktúra, amelyben „a németiség

[...] a középkor óta újra és újra felvállalhatta népek vezetésének feladatát a Habsburgok államában is”.³⁶²

Ezeket a jelentésmozzanatokat áttekintve Paul Müller összefoglalása az 1867 utáni helyzetről paradigmaticusnak mondható:

Ekkor vált véglegessé a szakadás, ekkor mutatkozott meg kívülről is a birodalom kettéhullása [...] ekkor tehettek a szláv népek először kísérletet a magasabb rendű német kultúrnép háttérbe szorítására, ettől kezdve törhettek be a német szállásterületre, szoríthatták egyre összefűzve a német népet, kezdhették megszállni a német néptalajt. Az osztrák parlamentek eközben siralmas viták színhelyeivé lettek, ami otthon és külföldön egyaránt megtörte az állam szilárdságába vetett hitet, míg nem a belső feszültség kérdése az európai kancelláriák számításában is helyet kapott, és aláásta Német-Közép-Európa erejét.³⁶³

Müller gondolatmenete összefoglalja a völkisch gondolkodás kulcselemeit. A dunai birodalom történetében a legfontosabb mozzanat a népi jelleg megtagadása, ez a motívum ismétlődik és válik egyre markánsabbá az egymást követő válságok során. 1867 ebből a szempontból azért különleges, mert ekkor válik végérvényessé a veszteség: a birodalom kettős állammá alakítása a mélyben zajló folyamatok eredményeként jelenik meg. Ettől kezdve immár nyíltan a birodalom agóniája történik. Újfént megmutatkozik az osztrákság *Grenzvolk*-jellege, hiszen a többi német törzsnél sokkal nagyobb terhet vállal, más nemzetiségekkel kényszerül küzdeni, valamint ennek során el is bizonytalanodik saját népi tudatát illetően. A népi jellegüket elvesztett Habsburgok így végül saját államukat is válságba taszítják. Ennek megpecsételése, amikor a dinasztia a nemzetiségi elitekkel kezd egyezkedni saját hatalma érdekében. Ez teljesíti ki „az ausztriai németiség tragédiáját” és a Habsburgok árulását, hiszen félreérthetetlenül megmutatja, hogy a „korona többé nem bennük látta a sok nép között egyedül megbízható testőrségét”.³⁶⁴

1867 és a dualizmus kapcsán két megállapítást is szükséges tennünk. Egyrészt meghatározó a narráció strukturális hasonlósága az 1815-ös és 1848-es eseményekre vonatkozó elbeszélések szerkezetével. Másrészt szükséges megjegyezni, hogy Ferenc József alakjához nem rendelődik a szerkezetből egyértelműen következő értékelés. Egyfelől ő maga a „dinasztikus politika”, azonban a „népellenes” politika döntéseit ismertető mondatokban egy-két kivételtől eltekintve nem fordul elő a neve. A „fekete-sárga” jelző szitokszóként működik a szövegekben, ám a császár a német becsület jelképe marad.³⁶⁵ A völkisch gondolkodás ezen apóriája egy jelentős exogén tényezővel magyarázható: a más szempontból kulcsfontosságú, a háborús felelősség kérdése körül kialakult diskurzusban a húszas

években rögzült Ferenc József érthetően pozitív képe, mint a háborút nem kívánó, ám más kiutat nem látó uralkodó. Ennek a szerepalakzatnak volt elengedhetetlen kelléke az osztrák diskurzusokból importált „becsületesség-toposz”, amely a weimari államban is megszilárdult. Ferenc József alakjának visszahelyezése a völkisch gondolkodás általános struktúrái közé tehát a háború miatti felelősségről szóló diskurzust ásta volna alá – elmaradása így nem meglepő, annak ellenére, hogy ezáltal igazán sajátos apória alakult ki az utolsó „valóban német” Habsburg tevékenységét illetően: uralkodása alatt a németiség szenvedett államában, ő azonban a német hűség mintaképe volt szövetségi politikájában.

Ferenc József „megkülönböztetett” kezelésével éles ellentétben állt ugyanis a narrációnak az a síkja, amely a Habsburg-állam egészének sorát cselekményesítette abban a kettős keretben, amelyet az ausztriai németiség meggyengüléséről szóló, 1866-hoz kapcsolt tétel, illetve az 1867-tel bevezetett „a vég kezdete”-toposz alkotott. Ennek az elbeszélésnek első sorban az általában véve osztrákbarát, integratív céllal író szerzők adták a legragikusabb felhangot, mivel náluk megtalálható annak hangsúlyozása, hogy a Monarchia mi volt egykor, és mire lett volna utóbb is hivatott. Ebben az interpretációban a dualizmus kora azért minősült tragikusnak, mert a soknemzetiségű dunai állam „a német nemzet hiányzó gyarmatbirodalmaként” létfontosságú funkciókat látott el az egész nép szempontjából.³⁶⁶ A többség írásaiban azonban még ez a dicsőbb múltból való visszanyúlás sem fordult elő, és semmi sem törte meg az immár népi karakterét elvesztett állam és magára maradt alapító népének szenvedéstörténetét. Ennek főbb pontjai szerint Ausztria kivonta magát a német népi munka közösségéből, megtagadta a keleti kolonizáció leglényegét, a német tér biztosítását és más, kisebb népek ebben való összefogását, illetve ezzel párhuzamosan utat nyitott egy népi gyökerek nélküli, udvari és kozmopolita társadalom- és kultúraeszménynek.³⁶⁷

Ez az 1867-es állam végleg „formátlanná” vált, a német idealizmus és formatan már elemzett jelentése szerint. Ahogy már másutt is tapasztaltuk, a téma alaposabb egyetemi szakértői jártak élen a kritika megfogalmazásával: Boehm még azt a népszerű tételt is kétségbe vonta, hogy az 1879-es szövetség népi tartalmakat fejezett volna ki. Az általa érvényesített értelmezési séma szerint az osztrák állam nem folytathatott népiségében tartalmi politikát, mivel formája immár nélkülözte a népi erő minden hatását, és így *per definitionem* nem is fejezhetett ki népi érdeket.³⁶⁸ Mások a német-német szolidaritás szimbólumait ugyan nem kérdőjelezték meg, ám a kozmopolitizmus ausztriai jelenségeit a „belnémet külpolitika” megkérdőjelezése nélkül is attól elválasztva lehetett a társadalmi

formátlanság tüneteiként értelmezni. Így gyakori vád volt az állammal szemben, hogy engedte Bécs német karakterének felhígulását, aminek politikai kísérőjelensége a német államfenntartó erő „pártpolitikává való lea-lacsonyítása”, és ennek megfelelő kezelése lett.³⁶⁹

Ebben az összefüggésben az agonizáló állam hordozta a halálos betegség kórokozóit, amelyek a társadalomra, illetve egyes részeire is áterjedtek. A népi eszmétől idegenkedő állam baja terjedt át a bécsi németiségre, amely kényszerűen behódolt az udvar és a szám szerinti fölényben lévő nemzetiségek által „a többség erejével a német néprészre kényszerített” új politikának.³⁷⁰ E „kór” hangsúlyos leírásait értelemszerűen a nemzeti-szocialistákhoz szorosan kötődő szerzőknél találjuk – itt tehát kimutatható elmozdulás a weimari korszak írásaihoz képest. Ennek legjellemzőbb példája a kvintesszenciális náci történész, a Birodalmi Történeti Intézet létrehozója, Walter Frank volt, aki egyebek közt Rudolf öngyilkosságát interpretálta a kultúrávesztés és felhígulás mitológiájának kontextusában. Álláspontja szerint „Rudolfot a modernitás nemcsak intellektusában támadta meg és rohanta le, hanem morális szempontból is gyökértelenné tette”. Ennek jele a trónörökös zsidóbarátsága, az általa képviselt gyilkos értékmátrix pedig a Habsburg-feudalizmus és a zsidó liberalizmus szintézise, amely a német népi ösztön és értékrend szöges ellentéte. Sorsa – zárja értékelését Frank – tragikus, ugyanakkor törvényszerű, hiszen Rudolf – aki a szövegben a Monarchia metaforájaként látszik működni – egy élet- és természetellenes kulturális környezetbe került, aminek logikus konklúziója volt öngyilkossága, ahogyan a Monarchia története is csak szétesésével végződhetett.³⁷¹

Az általánosan osztott „formavesztés-tézisnek”, illetve antiszemita és antikozmopolita nemzetiszocialista variációjának és radikalizálásának az ellenpontját a szövegekben két különböző dimenzióban egyrészt Ferenc Ferdinánd alakja, másrészt a német nép elkeseredett küzdelmei képezték. Ferenc Ferdinándról elmondható, hogy egy szűk osztrák-nagynémet kör kivételével, amely tudatosan ápolta kultuszát, személyének komoly hatása nem volt a Monarchia-diskurzusokra, alakja nem vált szövetszervező metaforává. Ahol azonban felbukkant, ott szorosan kapcsolódott az Ausztriában elveszett német népiség restaurációjának mitológéjéhez, és ennek a vállalkozásnak kudarcra íródott bele halálának történetébe is metaforikus tartalomként.³⁷² E megközelítésben Ferenc Ferdinánd a Monarchia „utolsó reménye” volt, halála pedig a számtalan előjel egyikeként épült be a bukás felé haladó történetbe.³⁷³

A trónörökös személyénél lényegesen nagyobb teret kapott a másik ellenpont, a birodalomban 1866–67 óta folyó *Volkstumskampf* toposza. Ez

utóbbi földrajzilag is elvált a „kozmpopolita” Bécestől, megkülönböztetett helyei Csehország és a déli örökös tartományok voltak – bár alkalmanként a magyarországi németek is felbukkantak a szövegekben. Ezen értelmezés szerint az osztrák németiség nem mást tett, mint felzárkózott „az új európai rendező elv, a népiség” eszméje mögé, ám ez a népiségteljesítmény az állandó létfenyegetettség kontextusában mégsem diadalmasan, hanem passiószerűen tematizálódott.³⁷⁴ Diadalmas aspektusa a „határlakószellemiség” történetileg is kivételesen tiszta példájának létrehozásában mutatkozott meg, de ennek regisztrálása mindig a nehézségek empatikus felsorolásával párosult.³⁷⁵ E történet számos tényező beleszövését engedte meg: a németiség sanyarú sorsának felelőssévé lett a nagynémet gondolatról levált, a kozmpopolitizmussal szövetkezett liberalizmus, a magyar hataloméhség, a szlávok – főleg a csehek – provinciális németgyűlölete és intoleranciája.³⁷⁶ Ez a szenvedéstörténet, amely, mint láthattuk, elsősorban a társadalom síkján zajlott, ugyanakkor általában visszacsatolódott a politika síkjához, újra és újra felhíva a figyelmet arra, hogy ez a helyzet az állam elégtelen feladatteljesítése s a népiséget feladó, torz identitása miatt alakulhatott ki. A németek szenvedésének története önértéket képviselt a völkisch Ausztria-diskurzusban, ám végkicsengése természetesen tovább növelte a Habsburg-állam bűnlajstromát.

A politikai síkot – amely ekkor már egyértelműen a társadalmi sík, azaz a népiség ellenpontjaként konstruálódott meg – a Habsburgok mellett, a magyar nemzetiség túlhatalma definiálta. Ebben a kérdésben a német történetírás és publicisztika egészében átvette a politikai érdekellentétek örökségének jeleit magán viselő osztrák vélekedéseket, amelyek evidens módon beleillettek a mesternarratíva szerkezetébe. A magyarok – osztrák mintára – szerepelnek a reformok akadályozóiként, az „igazi” elnyomó nemzetként, a német népiség elszánt ellenfeleiként, akik területükön elnyomják – a többivel együtt – a német népcsoportot is, valamint briliáns, de rövidlátó és erőszakos politikusok nemzeteként, akik közül Tisza István alakja magaslik ki.³⁷⁷

Az 1867 utáni kor szüzséi, amint a fenti áttekintés is mutatja, már egyértelműen a bukás bekövetkeztét voltak hivatottak előkészíteni. Azt is mondhatjuk, hogy miként a későhistorizmus, úgy a népiségtörténeti olvasat számára sem jelentett valódi megválaszolandó kérdést a felbomlás miérte, mivel a válasz a narratíva egészébe mélyen belekódolódott. A felbomlás sokkal inkább a völkisch Habsburg-kritika végső igazolásának funkcióját vette magára: a dinasztikus állam fenntarthatatlanságát, a népiség elárulásának végzetes voltát bizonyította – egyszerre szolgáltatott igazságot és tetőzte be az ausztriai németiség tragédiáját. Éppen ezért az első vi-

lágháború éveinek története a szövegekben nem dinamikus, hanem első-sorban szimbolikus funkciót látott el. Summázata és kódája volt az ausztriai németiség történetének, mely még egyszer harcra kelt népisége és az össznémetiség védelmében, és még egyszer elárultatott utolsó Habsburg uralkodója által.

Ebben az olvasatban Ferenc József tekintélyét tovább növelte az az elmentétpár, amely az idős császárt és az „utolsó koronás Habsburgot”, I. Károlyt állította szembe. Mint láttuk, Veit Valentin „racionálisnak” tartotta Károly diplomáciáját, és a konzervatív történészek is tartózkodtak a Sixtus-levelek kapcsán „árulás” emlegetésétől. Ezzel szemben az utolsó uralkodó a völkisch történetírásban egyértelműen a német érdekekkel való szembefordulásnak, a Habsburgok dinasztikus politikájának vált szimbólumává, és alakja az árulások sorozataként cselekményesített osztrák történelmet lezárómotívumként ábrázolódott.

A második német állam felbomlását eredményező világháború értelmezése kulcsfontosságú a fenti dinamika megértése szempontjából. A historizmus felől a népiségkutatás irányába nyitó Hermann Oncken értelmezése szerint a világháború kivételes jelentőségét az adta, hogy „évszázadok óta ekkor harcolt először minden német egyazon táborban”, és ezzel a konfliktus „a nagynémet erők sosem látott és feledhetetlen kibontakozását” idézte elő.³⁷⁸ A világháború így tulajdonképpen megvalósította a rég áhított népi egységet, új közösségélményt kínálva a németiség számára, valamint létrehozta a német vezetés alatt álló új Közép-Európát. Az ébredés mitikus hőisévé a tiszt és a tartalékos tiszt vált, akiket a szerzők gyakran hasonlítottak Savoyai Jenő alakjához, és akik a mindennapokban helyreállították az összhangot a két német feladat között, szétszakítva a nagypolitikában évszázadokon át konzervált dualizmus kényszerzubbonyát.³⁷⁹

Ebben az időpontban tehát, „amikor Ausztria németisége minden vércseppjét kész volt feláldozni a szövetségi hűség oltárán”, és a világháború a német nép és a közép-európai népek „sorsközösségét” egyszerre bizonyította be és élesztette újjá, Károly diplomáciai manőverei a „rég meternichi és schwarzenbergi egységállam” dinasztikus önzésének gyakorlathoz való visszatérést jelentették.³⁸⁰ A narrációkban itt mutatkozik meg Ferenc József alakjának funkciója, amely a károlyi politika elítélését készíti elő, és egyértelműen meghatározza, hogy milyen gyászos következményei voltak a népi szolidaritás feladásának.³⁸¹ Károly viselkedése egyszerre katolikus és zsidó környezetének terméke, valamint az ezek által meghatározott dinasztikus politika újjáéledésének eredménye, egy olyan „tragikus morális botlás”, amelyet joggal hasonlíthatunk a tördőfés-elméletek különböző variánsaihoz.³⁸²

[A völkisch Habsburg-kép belnémet funkciói és jelentősége az osztrák és magyar gondolkodás szempontjából]

A völkisch történelemszemlélet, mint láthattuk, a fent rekonstruált mesternarratíva segítségével értelmezte a Monarchia felbomlását, a Habsburgok nép- és nemzetellenes politikájának eredményeként állítva be azt. Ezen a ponton mutatkozik meg a völkisch történelemszemlélet második apóriája: egyfelől (különösen 1848 kapcsán) már eltemeti a birodalmat, és egyértelműen anakronisztikus képződményként határozza meg azt. Másfelől a német vezető szerep tételéből kiindulva felbomlását tragikus eseményként határozza meg, amelyért éppen a népiségüket feledő Habsburgok a felelősek. Ez azt a paradox állítást implikálja, hogy a birodalom túlélését a népek ébredésének korában éppen egy nép vezető szerepe garantálhatta volna. Ennek megfelelően az októberi kiáltvány úgy jelenik meg, mint a felbomlást szentesítő császári irat, tulajdonképpen a károlyi politika és a Habsburgok *divide et impera*-elvének logikus végkifejlete, az „utolsó árulás” a német nép ellen. Az „*eigenständiges Volk*” és a „német Közép-Európa” közötti ellentmondás tehát kimutatható a népi történetírás Ausztriával foglalkozó szövegeiben is.³⁸³ Ahogy előbbi az általában német nagyhatalmi és expanziós politika ellentmondásait fedi fel, úgy utóbbi a völkisch történelemszemlélet strukturálisan hasonló, geneológiailag pedig azonos töről fakadó apóriáját hozza napvilágra.³⁸⁴

A könyvünkben meghatározott völkisch apóriáknak azonban sajátossága, hogy felfedésük olyan jelentésrétegek párhuzamos mozgásba hozását igényli, amelyek a korban, egy adott diskurzusban jelen voltak ugyan, de a diskurzus dinamikája szerint más-más szegmenseit értelmezték a múltnak. Az empatikus olvasat ezért éppen ellenkező megfigyelést tehet: a völkisch Ausztria-diskurzus nemhogy nem apóriában végződött, hanem jól formált történetként nagyon is világos praktikus tanulssággal szolgált. Mint az identitástdiskurzusok elbeszélései általában, a szubjektumot – a főszereplőt – ezek is az öntudatlan sajátmagaság felől a reflektív önazonosság felé mozdították el. A németiség esetében ez azt jelentette, hogy a völkisch nyelvjáték Ausztria-értelmezése bizonyos praktikus cselekvéseket felruházott a szükségszerűség attribútumaival. Ausztria története bebizonyította, hogy csak a népiség ösztöne alapján cselekvő politika lehet tartósan sikeres. A Habsburgok története egyszerre reprezentálta a politika veszélyét és autonómiájának hiányát: ideiglenesen lehetséges tévútra irányítani a politikát vagy az államot, de ez a kísérlet megtörik a történelem előtti, örök népi erőkön. A kiüresedett birodalmi eszme már nem gyakorolt vonzerőt sem a németiségre, sem a többi népre.³⁸⁵ Az állam „ellentmondássá” lett,

hiszen azt szükségszerűen csak egy nép vezetheti, a Habsburgok politikája azonban éppen az államépítés népét szorította ki államfenntartó pozíciójából, és pecsételte meg szándékát az utolsó pillanatban, 1918. október 16-án is.³⁸⁶

A bukás és árulás története mellett Ausztria története valami mást is tartalmazott. Tanúságtétel volt a németiség keleti feladatának nagysága és örökérvényűsége mellett, bemutatta a „népdagály” idején elért sikereket, elérhetőnek mutatta a közép-európai nagytérség német vezetéssel történő összefogását. Bár a birodalom – vezetőinek hibájából – megbukott, ahhoz sem fért kétség, hogy a helyére lépő kisállami rend alkotói valójában csak „hátrahagyott”, azaz irányításra váró népek voltak.³⁸⁷ Ez a következtetés alábástyázta a német kolonializmus imperialista-expanzív diskurzusát, egyszerre feladatként, szükségszerűségként és önzetlenségként állította be a *Mitteleuropa*-politika ezúttal öntudatos népi alapokon történő felújítását. Összességében praktikus tanulssággal szolgált: meghatározta, hogy a nagynémet népi állam létrehozása után meg kell indulnia az általában vett Kelet- vagy Délkelet- és Közép-Európa újbóli megszervezésének/meghódításának. Ezzel egyben kihívást is intézett a keleti szomszédállamok és nacionalizmusok felé, amelyre – akár másolva és tanulva, akár a lehetőség szerinti legteljesebb elkülönülés stratégiáját választva – utóbbiaknak reagálniuk kellett.

Jegyzetek

- 1 Faulenbach, Bernd: *Ideologie des deutschen Weges: die deutsche. Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München, Beck, 1980. 168.
- 2 Haar, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus: Die deutsche Geschichtswissenschaft und der 'Volkstumskampf' im Osten*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.; Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M., Fischer, 1999; Aly, Götz: *Macht – Geist – Wahn: Kontinuitäten deutschen Denkens*. Berlin, Argon, 1997.
- 3 Werner, Karl Ferdinand: „Machtstaat und nationale Dynamik in den Konzeptionen der deutschen Historiographie 1933–1940”. In Knipping, Franz – Müller, Jürgen (Hrsg.): *Machtbewusstsein in Deutschland am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn, Schöningh, 1984. 327–362., kül. 351.; Faulenbach: i. m. 167–168.
- 4 Igger, Georg G.: *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1997. 320.
- 5 Werner, Karl Ferdinand: *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, Kohlhammer, 1967. 32.; Hasonló álláspontot képvisel: Wip-

- permann, Wolfgang: *Der „deutsche Drang nach Osten“: Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. 104–116.
- 6 Sontheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München, Nymphenburger, 1962. 55.
- 7 Ketelsen, Uwe: *Völkisch-nationale und nationalsozialistische Literatur in Deutschland 1890–1945*. Stuttgart, Metzler, 1976. 2., Olszewski, Henryk: „Das Geschichtsbild: Ein Bestandteil der NS-Ideologie”. In Hütter, Joachim (Hrsg.): *Tradition und Neubeginn: International Forschungen zum deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*. Köln, Heymann, 1975. 299–316., küll. 306.; Krieck, Ernst: *Der Mensch in der Geschichte: Geschichtsdeutung aus Zeit und Schicksal*. Leipzig, Armanen, 1940. 65.
- 8 Ketelsen: i. m. 63.; Schneller, Martin: *Zwischen Romantik und Faschismus: Der Beitrag Othmar Spann's zum Konservatismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart, Klett, 1970. 52.
- 9 Wipperman: i. m., 102.
- 10 Idézi öket Faulenbach: i. m. 18.
- 11 Kluge, Paul: „Politische Form und Aussenpolitik des Nationalsozialismus”. In Uő.: *Aussenpolitik und Zeitgeschichte: Ausgewählte Aufsätze zum englischen und deutschen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden, Steiner, 1974. 159–187., küll. 160., Faulenbach: i. m. 25.
- 12 Iggers: *Deutsche Geschichtsschreibung*. 320.
- 13 Oncken, Hermann: „Der Sinn der deutschen Geschichte”. In Uő.: *Nation und Geschichte: Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935. 15–45., küll. 17.
- 14 Faulenbach: i. m. 55.
- 15 Haller, Johannes: *Wendepunkte der deutschen Geschichte*. Köln, Schaffstein, 1934. 11–15.
- 16 Uo. 30–33., 41. és 45.
- 17 Uo. 87.
- 18 Haller, Johannes: *Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters*. Stuttgart, Cotta, 1944. 24.
- 19 Haller, Johannes: *Epochen der deutschen Geschichte*. Stuttgart, Cotta, 1939. [1922] viii.
- 20 Mommsen, Wilhelm: *Nationale Aussenpolitik*. Göttingen, Turm-Lange, 1924. küll. 9.
- 21 Faulenbach: i. m. 252.
- 22 Freyer, Hans: *Der Staat*. Leipzig, Rechfelden, 1925. 33.; Edgar Julius Jung: *Sinn-deutung der deutschen Revolution*. München, Oldenbourg, 1933. 52.
- 23 Breuer, Stefan: *Anatomie der konservativen Revolution*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. 41.
- 24 Braubach, Max: *Der Aufstieg Brandenburg-Preußens 1640 bis 1815*. Freiburg, Herder, 1933. 361.
- 25 Werner: *Das NS-Geschichtsbild*. 34.
- 26 Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft*. 263.
- 27 Troeltsch, Ernst: *Deutscher Geist und Westeuropa*. Tübingen, Mohr, 1925. 117.; Uő.: „Demokratische Kulturpolitik”. In Uő.: *Schriften zur Politik und Kultur-*

- philosophie (1918–1923)*. Hrsg. Gangolf Hübinger. Berlin–New York: de Gruyter, 2002. 301–354., küll. 314.
- 28 Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft*. 295–297.; Brandenburg, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg*. Neue, umgearbeitete Ausgabe. Leipzig, Insel-Verl., 1939.; Marcks, Erich: *Bismarck: Eine Biographie 1815–1851*. Stuttgart–Berlin, Cotta, 1939 [1909].
- 29 A DDP elnöke Koch-Weser, Erich: *Deutschlands Aussenpolitik nach der Nachkriegszeit 1919–1929*. Berlin, 1929., Schausberger, Norbert: „Anschlussideologie und Wirtschaftsinteressen 1918–1938”. In Lutz, Heinrich–Rumpler, Helmut (szerk.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München, Oldenbourg, 1982. 282–299., küll. 287.; Voss, Ingrid: „Die Gegenwart: Ein kritischer Blick auf Europa”. In Grunewald, Michel (szerk.): *Le discours européen dans les revues allemandes 1918–1933*. Bern, Lang, 1997. 73–96., küll. 84–85., Hess, Joseph: *Das ganze Deutschland soll es sein*. Stuttgart, Kohlhammer, 1978. 204., Hill, Leonidas E.: „Einleitung”. In Uő. (Hrsg.): *Die Weizsäcker-Papiere, 1933–1950*. Berlin, Wien, Propyläen, 1974. 27–28.
- 30 Faulenbach: i. m. 44–45.
- 31 Részben tevékenységük vezetett ahhoz, hogy a szervezet napirendjéről lekerültek a világbirodalmi – így az Európán kívüli kolonizációs – politika ügyei. Ez egyfelől az utóbbit képviselő, nemzetfelfogásában ugyanakkor tradicionálisabb szárny leválását eredményezte, ezért lépett ki a szervezethöz például Friedrich Ratzel földrajztudós is, aki a „faj” fogalmát „fantaszták konstrukciójának” tartotta.
- 32 Faber, Karl-Georg: „Zur Vorgeschichte der Geopolitik. Staat Nation und Lebensraum im Denken deutscher Geographen vor 1914”. In Dollinger, Heinz (Hrsg.): *Weltpolitik, Europagendake und Regionalismus. Festschrift für Heinz Collwitzer zum 65. Geburtstag*. Münster, Aschendorff, 1982. 389–406., küll. 393.
- 33 Bock, Hans Manfred: „Antipatriotismus, Westeuropa und Weltrevolution in der expressionistischen Zeitschrift *Die Aktion* von 1911–1932”. In Grunewald: *Le discours européen...* 197–232., küll. 216–217.
- 34 Ezekre a változatokra példa az utóbb náciává lett, ekkor még inkább nacionalistanaumann elvekből kiinduló Heuss, Theodor: *Deutschlands Zukunft*. Stuttgart, Engelhorn, 1919.; a gazdaságpolitika felől közelített témájához a vezető külkereskedelmi szakértőnek számító Herkner, Heinrich: *Deutschland und Österreich*. Leipzig, Hirzel, 1919. Ezekhez hasonló gondolatmenetek több tucat kiadvány lapjain voltak megtalálhatóak, a szigorú értelemben vett völkisch Közép-Európa gondolat csak a húszas években erősödött meg. Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1918–1945*. The Hague: Nijhoff, 1955. 292.
- 35 Rössler, Mechtild: „Wissenschaft und Lebensraum”, *geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: Ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie*. Berlin, Hamburg, Reimer 1990. 53–54.; Meyer: i. m. 296–298.
- 36 Boehm, Max Hildebert: „Das Fiasko des 21. Juli”. *Gewissen*, 1919. július 27., Gleichen, Heinrich von: „Sagen, was soll”. *Gewissen*, 1921. október 24., Nonnenbruch, Fritz: „Das französische Europa und die Deutschen”. *Gewissen*, 1924. január 12.

- 37 Grunewald, Michel: „Reichseuropa gegen Paneuropa: Die Europa-Auffassung der jungkonservativen Zeitschrift *Gewissen*”. In *Uő.: Le discours européen*. 313–342., kül. 318–327.
- 38 Rössler: i. m. 55.
- 39 Peter Schöttler: „Die historische „Westforschung” zwischen Abwehrkampf und territorialer Offensive”. In *Uő. (Hrsg.): Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1997. 204–61., Fahlbusch, Michael: „Wo der Deutsche ... ist, ist Deutschland!”: *Die Stiftung für Deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933*. Bochum, Brockmeyer 1994. A módszertani vonatkozások kérdésében az eddig állást foglalt legnagyobbat tekintély Kocka, Jürgen: „Ideological Regression and Methodological Innovation: Historiography and the Social Sciences in the 1930s and 1940s”. *History & Memory* 2. évf. (1990) 130–138.
- 40 Fahlbusch: i. m. 96–98.
- 41 *Uo.* 107–108.
- 42 A beszámolóról számos tudósítás jelent meg, valamint Steinacker hozzászólásának a szövegét hozta a *Deutsche Welt* is. Steinacker, Harold: „Österreichische Deutschland und gesamtdeutsche Schicksalsgemeinschaft”. *Deutsche Welt* 7. évf. (1930) 486–491.
- 43 Fahlbusch, Michael: „Die Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft: Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik”. In: Schulze – Oexe: i. m. 241–264.
- 44 Fahlbusch: *Wo der Deutsche*. 128.
- 45 Sächsisches Staatsarchiv (SSTA) Dresden Sächsisches Kultusministerium 10230/42. SOEI, 1933–1939, 10273/31–32. Stiftung für Deutsche Volks- und Kulturbodenforschung. Hivatkozik rá: Fahlbusch: *Wo der Deutsche*. 140–142.
- 46 Fahlbusch: *Wo der Deutsche*. 140–147.; Meynen, Eduard: *Deutschland und Deutsches Reich*. Leipzig, Brockhaus, 1935.
- 47 *Uo.* 67.
- 48 Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa!: Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945)*. Stuttgart, Steiner, 1999. 63–64.
- 49 Schmidt, Erich et al.: *Deutsche Geschichte vom Wiener Kongreß bis zum Ende des Weltkrieges: 1815–1918. Volk und Boden, Bd. III*. Braunschweig: Westermann, 1935. 5.
- 50 Faulenbach: i. m. 33. és 294–295.
- 51 Kocka: i. m., Oberkrome: i. m., kül. 38–49. és 109–110.
- 52 Rapp, Adolf: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen und geistigen Leben seit dem 18. Jahrhundert*. Bonn, Schroeder, 1920.; Rapp, Adolf: *Grossdeutsch – kleindeutsch: Stimmen aus der Zeit von 1815–1914*. München, Oldenbourg, 1922.
- 53 Schönwälder, Karen: *Historiker und Politik : Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt, Campus, 1992. 48.
- 54 Zöllner, Erich: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung*. München, Oldenbourg, 1984: 97.
- 55 Werner: *Machtstaat*. 348.
- 56 Wippermann: i. m. 102.

- 57 Oberkrome: i. m. 38.
- 58 Elvert: i. m. 62.
- 59 Meyer: i. m. 301.; Grunewald: *Reichseuropa gegen Paneuropa*. 328–329.
- 60 Szabó Miklós: „A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón”. In *Uő.: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Medvetánc–Atlantisz, 1989. 7–46.
- 61 Kloss, Heinz: „Das Reich”. *Die Tat* 20. évf. (1929/30) 118–130. és 181–174.
- 62 Hartmann, Otto Julius: „Geschichte, Zeit und Ewigkeit”. *Die Tat* 20. évf. (1929–30) 565–580., kül. 574–575.
- 63 Ketelsen: i. m. 62.; Herf, Jeffrey: *Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984. 35–37.
- 64 Wippermann: i. m. 102.; Faulenbach: i. m. 19–21.
- 65 Schmidt et al.: i. m. 5–6.; Schüssler, Wilhelm: *Vom Reich und der Reichsidee in der deutschen Geschichte*. Leipzig, Berlin, Teubner, 1942. 18.
- 66 Boehm, Max Hildebert: *Das eigenständige Volk: Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1932.
- 67 Schönwälder: i. m. 48.
- 68 „Ezzel a »nép« kifejezés egyszerre járult hozzá az öntudat megszilárdításához és mutatott irányt a cselekvés számára.” Koselleck, Reinhart: „Volk, Nation, Nationalismus, Masse”. In: Brunner, Otto et al. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Bd. 7*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1992. 389.
- 69 A gondolat hegeli felhangjai félreismerhetetlenek, innen a fordítás nehézsége is. R. G.
- 70 A „völkisch” szó korabeli magyarázata: „a volklich mellett elterjedt, újkeletű szó,” amely a „national” német megfelelője. *Meyers Lexikon*. 12. köt. Leipzig, Meyer, 1925.⁷ 820.
- 71 *Der grosse Brockhaus*. 15. köt. Leipzig, Brockhaus, 1934.¹⁵ 641. és 658.
- 72 Smith, Woodruff: *The ideological origins of Nazi imperialism*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1986. 212.
- 73 Keyser, Erich: „Entwicklung und Aufgaben der bevölkerungsgeschichtlichen Forschung in Deutschland”. *Historische Viertelsjahrschrift* 25. évf. (1931) 353–370., kül. 365. Keyser „definíciódó” jelentőségét emeli ki még Keyser, Erich „Die völkische Geschichtsauffassung”. *Preußische Jahrbücher* 234. évf. (1933) 1–20.; amelyet egy tudománytörténeti szintézis is meghatározó jelentőségüként azonosít. Brocke, Bernhard vom: *Bevölkerungswissenschaft Quo vadis? Möglichkeiten und Probleme einer Geschichte der Bevölkerungswissenschaft in Deutschland*. Opladen, 1998. 82–83. és 106–110.
- 74 Faber: i. m. 391.
- 75 Mosse, George L.: *Die völkische Revolution*. Frankfurt a. M., Fischer, 1991.² 27.
- 76 Schultz, Hans Dietrich: „Einleitung”. In *Uő. (Hrsg.) Geographie und Nationalsozialismus : 3 Fallstudien zur Institution Geographie im Deutschen Reich und der Schweiz (Urbs et Regio 51)*. Kassel, Gesamthochschule, 1989. 3–51., kül. 8.

- 77 Partsch, Joseph: *Schutzgebiet des Deutschen Reiches*, Berlin, Reimer, 1893., Sieger, Robert: *Der österreichische Staatsgedanke und seine geographische Grundlagen*. Wien, Fromme, 1918.
- 78 Penck, Albrecht: „Deutscher Volks und Kulturboden”. In Loesch, Karl Christian-Ziegfeld, Arnold Hillen (Hrsg.): *Volk unter Völkern*. Breslau, Hirt, 1925. 62–73.
- 79 Faber: *i. m.* 398–399.
- 80 Volz, Wilhelm: *Raum und Volk in der Geschichte der deutschen Politik*. Berlin, Reichszentrale für Heimatsdienst, 1927. 1.
- 81 Kuhn, Walter: *Deutsche Sprachinselforschung*. Plaunen, Wolff, 1934.; Sas, Andreas: „Deutsche Kolonisten auf der Schönborn-Herrschaft Munkács-Szentmiklós.”: *Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung* 3. évf. (1932–33) 29–45. és 80–98., kül. 85. és 91.
- 82 Volz, Wilhelm: „Lebensraum des deutschen Volkes”. *Deutsche Arbeit* 24. évf. (1925) 7. sz. 169–174., kül. 173.
- 83 Spahn, Martin: *Die mitteleuropäischen Aufgaben der deutschen Außenpolitik*. Berlin, Reichsdruckerei, 1927. 18.
- 84 Knaurs Weltgeschichte : *Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. Szerk. K. A. von Müller–P. R. Rohden. Berlin, Knaur, 1935. 11.
- 85 Fahlbusch: *Wo der Deutsche*. 224–225.
- 86 Volz: *Lebensraum*. 3., 11.; Fahlbusch: *Wo der Deutsche*. 214.
- 87 Boehm: *Das eigenständige Volk*. 79–80.
- 88 Scheibenpflug, Heinz: *Donau und Donaauraum: Der Schicksalsweg eines Stromes*. Wien, Luser, 1939. kül. 7–9.
- 89 Moeller van den Bruck, Arthur: *Das dritte Reich*. Berlin, Ring, 1923.
- 90 Vogel, Walter: *Das neue Europa und seine historisch-geographischen Grundlagen*. Bonn, Leipzig, Schroeder, 1925.³ 423.; Elvert: *i. m.* 62.
- 91 Penck, Albrecht: *Nationale Erdkunde*. Berlin: Buchholz & Weisswange, 1934.
- 92 Sontheimer: *i. m.* 280.; Grunewald: *Reichseuropa gegen Paneuropa*. 328–329.
- 93 Schüssler: *Vom Reich*. 70.
- 94 Werner: *Machtstaat*. 348.
- 95 Breuer: *i. m.* 35–37.
- 96 Albert, Wilhelm: *Grenzlanddeutschum: Ein Hilfsbuch. für Unterrichtsanstalten aller Art*. Nürnberg, Korn, 1934. 13. Andreas, Willy: „Nationalstaat und Universität”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich. Aufsätze und Reden zur deutschen Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*. Stuttgart–Berlin, DVA, 1934. 290., Westphal, Otto: „Bismarck und Hitler”. *Vergangenheit und Gegenwart* 23. évf. (1933) 469–481.
- 97 Ganzer, Karl Richard: *Das Reich als europäische Ordnungsmacht*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1941. 49.
- 98 Berve, Helmut: „Die Erfüllung des Reiches”. *Wille und Macht* 2. évf. (1934) 5–6. sz. 4–9., kül. 4.
- 99 Faulenbach: *i. m.* 68–74.
- 100 Andreas, Willy: *Die Wandlungen des großdeutschen Gedankens*. Stuttgart–Berlin–Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1924. 2.

- 101 Rössler, Hellmuth: *Der Soldat des Reiches: Prinz Eugen*. Oldenburg, Stalling, 1934. 12–13., Rothfels, Hans: „Das Problem des Nationalismus im Osten”. In Uő.: *Ostraum, Preußentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden*. Leipzig, Hinrichs, 1935. 183–194., kül. 183.
- 102 Heinz, Friedrich Wilhelm: *Die Nation greift an: Geschichte und Kritik des soldatischen Nationalismus*. Berlin, Reich, 1933. 9.
- 103 Wirsing, Gisellier: *Zwischeneuropa und die Deutsche Zukunft*. Jena, Diedrichs, 1932. 162–164.
- 104 Reinmüller, Johannes: *Ins Dritte Reich: Antrittsrede des neuen Rektors Prof. Dr. Johannes Reinmüller am 4. November 1933*. Erlangen, Palm & Enke, 1934. 9.
- 105 Ganzer: *i. m.* 12.
- 106 Penck: *Nationale Erdkunde*. 18–19.
- 107 Volz: *Raum und Volk*. 13.
- 108 Hoffmann, Karl: *Der klein-europäische Gedanke*. Leipzig, Grunow, 1918.³ 97–98.
- 109 Müller, Karl Alexander: „Deutsche Geschichte und deutscher Charakter”. In Uő.: *Deutsche Geschichte und deutscher Charakter. Aufsätze und Vorträge*. Stuttgart, Berlin, Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1926. 1–29., kül. 7–8. és 29.
- 110 Elvert: *i. m.* 59.
- 111 Rothfels, Hans: *Bismarck und der Osten: Eine Studie zum Problem des deutschen Nationalstaats*. Leipzig, Hinrichs, 1934. 9.
- 112 Aubin, Hermann: „Die Ostgrenze des alten Deutschen Reiches”. In Uő.: *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes*. Breslau, Priebatsch, 1938. 109–144., kül. 139.; Vö. Schönwälder: *i. m.* 36.
- 113 Ennek legnagyobb szabású feldolgozása: Rössler, Mechtilde – Schleiermacher, Sabine (Hrsg.): *Der „Generalplan Ost: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik.”* Berlin, Akademie-Verlag, 1993. Úgy a harmincas évek, mint a világháborús vonatkozásokhoz egyaránt létezik magyar feldolgozás. Előbbihez ld. Vitári Zsolt: „A náci Németország és Közép-Európa II. A térség problémáinak feltérképezése”. In Fischer Ferenc–Vitári Zsolt–Vonyó József (szerk.): *Kutatási Füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára.*, Pécs, JPTE, 2005, 398–419.; utóbbihoz legérzékenyebben Pritz Pál: *Pax Germanica: Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 1999. *passim*, kül. 41–65. és 96–130. A szélsőséges nacionalizmus és utópizmus keveréke reálpolitikai szempontból persze problematikusnak bizonyult. Pritz rávilágít erre, egyben intéssel szolgálva az ideológiatörténeti kutatások politikatörténeti kamatoztathatóságával kapcsolatban. Uo. 138–154.
- 114 Schönwälder: *i. m.* 103.
- 115 Rörig, Fritz: „Nationale Frage und Ostkolonisation”. *Historische Zeitschrift* 154. kötet (1936) 96–103; Ludat, Herbert: „Die Wiedergewinnung des deutschen Ostens und seine Besiedlung durch die deutschen Stämme”. *Vergangenheit und Gegenwart* 26. évf. (1936) 397–409.
- 116 Schneefuss, Walter: *Deutschum in Südosteuropa*. Leipzig, Goldmann, 1941.² 7.
- 117 Aubin, Hermann: „Die Ostgrenze des alten Deutschen Reiches”. In Uő.: *Von Raum und Grenze*. 109–144., kül. 143.

- 118 Gamm, Hans-Jochen: *Der braune Kult: Das 3. Reich und seine Ersatzreligion. Ein Beitrag zur politischen Bildung*. Hamburg, Rütten & Loening, 1962. 65. és Pritz Pál: *Pax Germanica: Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 1999. *passim*
- 119 Legismertebb példája: Meyer: *i. m.*
- 120 Schüssler, Wilhelm: *Mitteleuropa als Wirklichkeit und Schicksal*. Köln, Schaffstein, 1937. 15.
- 121 Hecker, Hans: *Die Tat und ihr Osteuropabild, 1909–1939*. Köln, Verlag für Wissenschaft und Politik, 1974. 169.
- 122 Elvert: *i. m.* 69–70.
- 123 Chiantera-Stutte, Patricia: „The ambiguous Heritage of Mitteleuropa: The Resurfacing of Mitteleuropa as a Counter-image to the EU in Austrian Populism”. *Law and Critique* 14. évf. (2003) 325–353., kül. 325–338.
- 124 Wirsing, Giselher: „Richtung Süd-Ost”. *Die Tat* 22. évf. (1930/31) 628–645., kül. 633–637.
- 125 Hoffmann: *Der klein-europäische Gedanke*. 184–186.; Elvert: *i. m.* 57.
- 126 Haushofer, Albert: „Mitteleuropa und Anschluss”. In: Kleinwaechter, Friedrich–Paller, Heinz von: *Die Anschlussfrage in ihrer kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Bedeutung*. Wien, Braumüller, 1930. 150–159., kül. 151.
- 127 Hugelmann, Karl Gottfried: „Deutsch-österreich und seine Grenzgebiete”. In Loesch, Karl Christian – Boehm, Max Hildebert (Hrsg.): *Grenzdeutschland seit Versailles: Die grenz- und volkspolitischen Folgen des Friedenschlusses*. Berlin, Brückenverlag, 1930. 326–353., kül. 346.; Hönsch, Jörg K.: „Nationalsozialistische Europapläne im Zweiten Weltkrieg. Versuch einer Synthese”. In Plaschka, Richard G. (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien, ÖAW, 1995. 307–325., kül. 309.
- 128 Gürge, Wilhelm: *Mitteleuropa und Paneuropa*. Berlin, Saar, 1929. 5. és 65., Spahn, Martin: „Mitteleuropa und das deutsche Volk”. *Volk und Reich*, 1. évf. (1925) 1. sz. 2–38., kül. 16.; Meyer: *i. m.* 301., Hammen, Oscar J.: „German Historians and the Advent of the National Socialist State”. *Journal of Modern History* 13. évf. (1941) 5. sz. 161–188.; Sweet, Paul: „Recent German Literature on Mitteleuropa”. *Journal of Central European Affairs* 3. évf. (1943) 3. és 18–20.
- 129 Rothfels, Hans: „Das Werden des Mitteleuropa-Gedankens”. In: Uő.: *Ostraum*. 228–248., kül. 234–235. és 246. Hoffmann, Karl: „Mitteleuropa in der Weltpolitik und in den Weltraumen”. *Volk und Reich* 1. évf. (1925) 1. sz. 38–47.
- 130 Fellner, Fritz: „Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion”. In: Lutz-Rumpler: *i. m.* 33–57., kül. 37–38.
- 131 Lagarde, Paul: *Deutsche Schriften*. Jena, Diederichs, 1944. 407.
- 132 Uo. 450. és 454.
- 133 Hecker: *i. m. passim*, kül. 169–174.
- 134 Bussmann, Walter: „Das Problem Österreich in der Zeit Bismarcks, vor dem ersten Weltkrieg und in den Jahren der Weimarer Republik”. In: Dollinger: *i. m.* 287–304., kül. 287. és 291–293.

- 135 Schönwälder *i. m.*: 127. (A következő fontosabb folyóiratok említhetők, kiadókai: *Der Anschluss*, Österreichisch-Deutscher Volksbund, Wien; *Die Einheit*, Österreichisch-Deutsche Arbeitsgemeinschaft, Wien; *Österreich-Deutscher*, Österreichisch-Deutscher Volksbund, Berlin; A konzervatív forradalom a *Die Tat* mellett legjelentősebb lapja, a *Volk und Reich*, 1925 és 1930 között 7 füzetet szentelt a kérdésnek. Elvert: *i. m.* 115–116.
- 136 Schüssler, Wilhelm: „Das österreichische Problem und die Entstehung des Weltkrieges”. In Uő.: *Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung*. Stuttgart, Cotta, 1937. 87–148., kül. 91.
- 137 Brandenburg, Erich: *Die deutsche Revolution 1848*. 2. Ausg. Leipzig, Quelle & Meyer, 1919. 28.
- 138 Delbrück, Hans: „Völker und Staaten”. In Uő.: *Vor und nach dem Weltkrieg*. Berlin, O. Stollberg & Co, 1926. 469.
- 139 Oncken, Hermann: „Die Wiedergeburt der grossdeutschen Idee”. *Österreichische Rundschau* 63. évf. (1920) 97–114.
- 140 Oncken, Hermann: „Der Sinn der deutschen Geschichte”. In Uő.: *Nation und Geschichte: Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935. 15–45. kül. 18.
- 141 Beninger, Eduard: *Germanischer Grenzkampf in der Ostmark*. Wien, Frick, 1939. 124., Brieger, Konrad Kurt: *Das alte und das neue Österreich*. München, Hilfsbund der Deutsch-Österreicher, 1935. 1., Andreas, Willy: *Österreich und der Anschluss*. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft. für Politik und Geschichte, 1927. 17.
- 142 Albert: *i. m.* 27., Brieger: *i. m.* 8.
- 143 Albert: *i. m.* 27–32.
- 144 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 16–17.; Brieger: *i. m.* 3.
- 145 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 18–19.
- 146 Schumacher, Rupert von: „Die Ostmark und der Donauraum”. In Haushofer, Karl–Roeseler, Hans (Hrsg.): *Das Werden des deutschen Volkes: Von der Vielfalt der Stämme zur Einheit der Nation*. Berlin, Propyläen, 1941.³ 439–483., kül. 477.
- 147 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 18.; Schumacher: *i. m.* 474.
- 148 Penck: *Nationale Erdkunde*. 8.
- 149 Schumacher: *i. m.* 455.
- 150 Boehm, Max Hildebert: *Die deutschen Grenzländer*. 2. vermehrte Ausg. Berlin, Reimar Hobbing, 1930. 17.
- 151 Boehm, Max Hildebert: *Volkstheorie und Volkstumspolitik der Gegenwart* (Wissenschaftliche Forschungsberichte zum Aufbau des neuen Reiches. Heft 4). Berlin, Junker & Dönhaupt, 1935. 135–137.
- 152 Treitschke, Curt: *Deutsch-Österreich: Das Land, seine Geschichte und seine Wirtschaft*. Berlin, Bernard & Graefe, 1938. 70–71.
- 153 Thalheim, Karl C: *Das Grenzlanddeutschum : Mit besonderer Berücksichtigung seiner Wirtschafts- und Soziallebens*. Leipzig, Berlin, de Gruyter, 1931. 27.
- 154 Oberkrome: *i. m.* 36–37.
- 155 Thalheim: *Grenzlanddeutschum*. 27.
- 156 Boehm: *Das eigenständige Volk*. 105.
- 157 Eschmann, Ernst Wilhelm: *Vom Sinn der Revolution*. Jena, Diederichs, 1933. 5.

- 158 Rapp: *Der deutsche Gedanke*. 176.
- 159 Schüssler, Wilhelm: „Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung”. In Uő.: *Deutsche Einheit*. 1–22., kül. 11.
- 160 Kamp, Ignaz: „Biologische und Kulturpolitische Skizzen über Deutschland und Österreich”. In: Gallinger, August (szerk.): *Deutsch-Österreich: Kulturprobleme*. München, Hübner, 1930. 18–57. kül. 19. Thalheim: *Grenzlanddeutschum*. 31.
- 161 Schumacher, Rupert von: *Prinz Eugen, der Reiches Bannerträger an Donau und Rhein*. Berlin, Runge, 1935. 18.
- 162 Treitschke, Curt: *i. m.* 23., Dammert, Rudolf: *Deutschlands Nachbarn im Südosten: Völker und Mächte im Donauraum*. Leipzig, Vogtländer, 1938. 26–27.
- 163 Schumacher: *Ostmark und Donauraum*. 468.
- 164 Boehm, Max Hildebert: *Deutschösterreichs Wanderschaft und Heimkehr*. Essen, Essener Verlagsanstalt, 1939. 53.
- 165 Trampler, Kurt: *Deutschösterreich 1918/19: Ein Kampf um Selbstbestimmung*. Berlin, Heymann, 1935. 52.
- 166 Brieger: *i. m.* 2.
- 167 Schüssler: *Vom Reich*. 30.
- 168 Brecht, Walter: „Deutsche Art und Kunst in der Österreichischen Dichtung”. In: Gallinger: *i. m.* 1–17., kül. 15.
- 169 Rosenberg, Alfred: *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München, Hocheneichen, 1942. 189–194. nyomás. 698.
- 170 Brockhausen; Karl – Klausberger, Maria L.: *Deutsch-Österreich: Kultur, Politik, Wirtschaft*. Halberstadt, Meyer, 1927. 280–281.
- 171 Brieger: *i. m.* 8.
- 172 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 17.
- 173 Köstler, Josef: „Der Ausdruck deutschen Schicksals im Antlitz Salzburgs. Versuch einer kulturgeschichtlichen Zusammenschau”. In *Staat und Volkstum: Neue Studien zur bairischen und deutschen Geschichte und Volkskunde. Karl Alexander von Müller als Festgabe*. Diessen b. München, Huber, 1933. 152–166., kül. 155–157.
- 174 Geramb, Viktor von: „Ein Brief aus Österreich”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 78–92., kül. 81–86.
- 175 Boehm: *Deutschösterreichs Wanderschaft*. 23–52.
- 176 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 13. és 18–19.
- 177 Stolz, Otto: „Tirols Geschichte als deutsches Grenzland”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 220–228.
- 178 Brieger: *i. m.* 5–6., Nitschke, Richard: *Österreich, ein Land des deutschen Reiches*. Breslau, Handel, 1938. 7–9.
- 179 Böhm, Anton: „Österreichs Wesen und Wandel in der Zeit”. In Heiss, Friedrich-Ziegfeld, Arnold Hillen (Hrsg.): *Bekenntnis zu Österreich*. Berlin, Volk und Reich, 1932. 15–31., kül. 21.
- 180 Volz: *Raum und Volk*. 9.
- 181 Faulenbach: *i. m.* 77.

- 182 Rothfels: *Das Werden*. 232–233.; Lemberg, Hans: „Mitteleuropa und Osteuropa: Politische Konzeptionen im Spiegel der Historikerdiskussion der Zwischenkriegszeit”. In Plaschka: *Mitteleuropa-Konzeptionen*. 213–220., kül. 218.
- 183 Uo. 7.
- 184 Schüssler, Wilhelm: *Mitteleuropa als Wirklichkeit und Schicksal*. Köln, Schaffstein, 1939. 11.
- 185 Boehm: *Deutschösterreichs Wanderschaft*. 105.
- 186 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 1.
- 187 Andreas, Willy: „Die Wandlungen des großdeutschen Gedankens”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich. Aufsätze und Reden zur deutschen Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*. Stuttgart–Berlin, Deutsche Verlag-Anstalt, 1934. 213–242., kül. 220.
- 188 Santifaller, Leo: *Deutschösterreich und seine Rückkehr ins Reich*. Weimar, Böhlau, 1938. 18–19.
- 189 Uo. 19.
- 190 Böhm, Anton: *i. m.* 16.
- 191 Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Außenpolitik: 1933 – 1938*. Frankfurt a. M., Metzner, 1968. 438.
- 192 Thalheim: *Grenzlanddeutschum*. 29.
- 193 Pabst, Friedrich: „Österreich wie es ist”. *Die Tat* 23. évf. (1931/1932) 874–889., kül. 883–885.
- 194 Boehm: *Deutschösterreichs Wanderschaft*. 110–111.
- 195 Boehm: *Das eigenständige Volk*. 117.
- 196 Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 150.
- 197 Santifaller: *Deutschösterreich*. 22–23.
- 198 *Hitler's Secret Conversations, 1941–1944*. New York, Farrar, Straus and Young, 1953. 191.
- 199 Brieger: *i. m.* 5–6.
- 200 Oncken: *Der Sinn*. 18., Schüssler, Wilhelm: *Österreich und das deutsche Schicksal. Eine historisch-politische Skizze*. Leipzig, Quelle & Meyer, 1925. 7.
- 201 Wirsing: *Zwischeneuropa*. 33.
- 202 Santifaller: *Deutschösterreich*. 22.; Brieger: *i. m.* 4.
- 203 Andreas: *Österreich und der Anschluss*. 6. és 13.; Böhm, Anton: *i. m.* 19.
- 204 Elvert: *i. m.* 101–102. és 161.
- 205 Oncken: *Wiedergeburt*. 97–114.
- 206 Oncken, Hermann: „Deutsche Vergangenheit und deutsche Zukunft”. In Uő.: *Nation und Geschichte*. 71–90., Loesch, Karl Christian: „Der großdeutsche Gedanke und die Vereinigten Staaten von Europa”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 9–36.
- 207 Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 28.
- 208 Frommelt, Reinhart: *Panuropa oder Mitteleuropa: Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925 – 1933*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1977. 33.; Bloch, Charles: *Das Dritte Reich und die Welt: Die deutsche Aussenpolitik 1933 – 1945*. Paderborn, Schöningh, 1993. 12.; Elvert: *i. m.* 88–89.

- 209 Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. 2 Bände in einem Band. München, Eher, 1937. 645. (261–262. nyomás)
- 210 Zeman, Z. A. B.: *Nazi propaganda*. London–Oxford, Oxford University Press, 1964. 129.
- 211 Anacker, Heinrich: *Ein Volk – Ein Reich – Ein Führer*. München, Eher, 1938. 4.; Kluge: *Politische Form*. 182.
- 212 Böhm, Anton: *i. m.* 15.
- 213 Valentin, Veit: *Geschichte der deutschen Revolution von 1848–49*. Berlin, Beltz, Quadriga, 1922.; Delbrück, Hans: *Vor und nach dem Weltkrieg*. Berlin, O. Stollberg & Co, 1926.
- 214 Ziegler, Heinz Otto: *Die moderne Nation: Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Tübingen, Mohr, 1931. 138.
- 215 Delbrück: *i. m.* 379.
- 216 Haller, Johannes: *Wendepunkte der deutschen Geschichte*. Köln, Schaffstein, 1934. 30–33.
- 217 A középkorász Haller Hitler alakját és a régi német császárságot kapcsolta össze, míg a jogtörténész Fritz Rörig a német történelem „bezárt köréről” írva állított fel hasonló értelmezést, melynek lényege szintén a korábbi tiszta formához való visszatérés volt, a partikularizmusok évszázadai után. Haller, Johannes: *Epochen der deutschen Geschichte*. Stuttgart: Cotta, 1939. [1922] viii.; „Die deutsche Geschichte scheint nach weitem Umweg zu ihren Anfängen zurückzukehren, der Kreis ihres Laufes sich zu schliessen.” Rörig, Fritz: *Ursachen und Auswirkungen des deutschen Partikularismus*. Tübingen, Mohr, 1937. 33.
- 218 Marcks, Erich: *Bismarck: Eine Biographie 1815–1851*. Stuttgart–Berlin, Cotta, 1939. [1909]
- 219 Haller: *Epochen*. 2. és 50.
- 220 Brunner, Otto: „Österreich, das Reich und der Osten im späten Mittelalter”. In Nadler–Srbik: *i. m.* 65–86., kül. 83.
- 221 Schnabel, Franz: *Deutschland in den weltgeschichtlichen Wandlungen des letzten Jahrhunderts*. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1925. 15.
- 222 Schnabel: *Deutschland*. 11–15.
- 223 Schnabel: *Deutschland*. 17.
- 224 Troeltsch, Ernst: „Nationalgefühl”. In Uő.: *Schriften*. 55–60., kül. 58.
- 225 Müller, Karl Alexander: „Deutsche Erhebung vor hundert Jahren und heute”. In Müller, Karl Alexander von: *Deutsche Geschichte und deutscher Character: Aufsätze und Vorträge*. Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1926. 30–55. Különösen jelentős ez annak fényében, hogy a harmincas években már a völkisch felfogást képviselő Müller, utóbb a *Historische Zeitschrift* főszerkesztője és NSDAP-tag munkájáról van szó, mely még „népi-nagynémet fordulata” előtt keletkezett.
- 226 Brandenburg, Erich: *Die deutsche Revolution 1848*. 2. Ausg. Leipzig, Quelle & Meyer, 1919. 28.
- 227 Uo. 27.
- 228 Valentin: *Geschichte*.
- 229 Brandenburg: *Die deutsche Revolution*. 58.
- 230 Ziegler: *i. m.* 131.

- 231 Schnabel, Franz: *Grundriss der Geschichte für die Oberstufe höheren Lehranstalten*. Bd. IV.: *Geschichte der neuesten Zeit*. Leipzig, Teubner, 1930. [10. nyomás] 28.
- 232 Brandenburg: *Die deutsche Revolution*. 87.
- 233 Uo. 42.
- 234 Uo. 45.
- 235 Schnabel: *Deutschland*. 96–131.
- 236 Troeltsch, Ernst: „Deutsche Einheit”. In: *Schriften*. 411–418., kül. 414.
- 237 Schnabel: *Grundriss*. 3.
- 238 Mommsen, Wilhelm: *Politische Geschichte von Bismarck bis zur Gegenwart 1850–1933*. Frankfurt, Diesterweg, 1935. 35–41.
- 239 Mommsen, Wilhelm: *Volk und Staat in der deutschen Geschichte*. Frankfurt, Diesterweg, 1933. 19.; Mommsen: *Politische Geschichte*. 41.
- 240 Mommsen: *Politische Geschichte*. 35.
- 241 Mommsen: *Volk und Staat*. 19.
- 242 Rörig: *Ursachen*. 31.
- 243 Marcks: *Bismarck*. 568–569.; Haller: *Epochen*. 60.
- 244 Mommsen: *Politische Geschichte*. 42.
- 245 Brandenburg, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg*. Neue, umgearbeitete Ausgabe. Leipzig, Insel, 1939. 447.
- 246 Valentin, Veit: *Deutschlands Aussenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges*. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1921. 174.; Brandenburg: *Von Bismarck zum Weltkrieg*. 510.; Mommsen: *Politische Geschichte*. 146–147.
- 247 Mommsen: *Politische Geschichte*. 80.
- 248 Brandenburg, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg*. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Krieg. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924. 463.
- 249 Mommsen: *Politische Geschichte*. 146–147.
- 250 Delbrück, Hans: *i. m.* 399–400.
- 251 Mommsen: *Politische Geschichte*. 153.
- 252 Valentin: *Deutschlands Aussenpolitik*. 233.
- 253 Schnabel például a világháború tárgyalása során kizárólag a Német Császárság nézőpontjából ismerteti az eseményeket. Schnabel: *Deutschland*. 239–256.
- 254 Brandenburg: *Von Bismarck zum Weltkrieg*, 1939-es kiadás. 490.
- 255 Valentin: *Deutschlands Aussenpolitik*. 321.
- 256 Ziegler: *i. m.* 17.
- 257 Valentin: *Deutschlands Aussenpolitik*. 175.
- 258 Mommsen: *Politische Geschichte*. 188.; Brandenburg: *Von Bismarck zum Weltkrieg*, 1939-es kiadás. 490.
- 259 Mommsen: *Politische Geschichte*. 188. és 276.
- 260 Metz, Friedrich: *Der Deutschösterreicher im Weltkrieg*. Berlin, Hilfsbund der Deutsch-Österreicher, 1936. 13.
- 261 Scheibenpflug, Heinz: *Donau und Donaauraum*. Wien, Luser, 1939. 44.

- 262 Aubin, Hermann: „Die Ostgrenze des alten Deutschen Reiches”. In Uő.: *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes*. Breslau, Pribatsch, 1938. 109–144., kül 101. és 141.
- 263 Schmidt et al: i. m. 93.
- 264 Scheibenpflug: i. m. 43.
- 265 Schumacher: *Die Ostmark*. 441.
- 266 Scheibenpflug: i. m. 49.
- 267 Ganzer, Richard: *Das Reich als europäische Ordnungsmacht*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1941. 23.
- 268 Schüssler, Wilhelm: „Deutsche Einheit”. In Uő.: *Deutsche Einheit*. 12.; Schüssler, Wilhelm: „Prinz Eugen.” In Uő.: *Deutsche Einheit*. 23–52.; Schüssler: *Das Reich*. 29. o
- 269 Spahn: *Die mitteleuropäischen Aufgaben*. 17.; Reich von Rohrwig, Otto: *Der Freiheitskampf der Ostmark-Deutschen: Von St. Germain bis Adolf Hitler*. Graz–Wien–Leipzig: Stocker, 1942.
- 270 Spahn: *Die mitteleuropäischen Aufgaben*. 17.; Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 144.; Feine, Hans Erich: *Tausend Jahre deutscher Reichssehnsucht und Reichswirklichkeit*. Köln, Schaffstein, 1935. 29.
- 271 Spahn: *Die mitteleuropäischen Aufgaben*. 17., Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 144.; Feine: *Tausend Jahre*. 24.; Fischer, Rudolf: „Geschichte der Deutschen bis 1933”. In Loesch, Karl Christian–Vogt, Ludwig (Hrsg.): *Das deutsche Volk, sein Boden und seine Verteidigung*. Berlin, Volk und Reich, 1938.² 13–143., kül. 44., 49. és 56.
- 272 Rothfels: „Deutschland und Donauland”. In Uő.: *Ostraum*. 225.
- 273 Andreas, Willy: „Maria Theresia”. In Uő.: *Geist und Staat. Historische Porträts*. München, Berlin, Oldenbourg, 1922. 88–128., kül. 127.
- 274 Schüssler: *Deutsche Einheit*. 8.
- 275 Torsten, Oswald: *Rîche: Eine geschichtliche Studie über die Entwicklung der Reichsidee*. München, Berlin, Oldenbourg, 1943. 157.
- 276 Aubin, Hermann: „Der deutsche Osten und das deutsche Volk”. In Uő.: *Ostgrenze*. 93–108., kül. 102–103.
- 277 Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 138.
- 278 Aubin: *Der deutsche Osten*. 103–104.; Hoffmann, Walter: *Donauraum, Völkerschicksal*. Leipzig, Meiner, 1939. 26., Bartels, Adolf: *Einführung in das deutsche Schrifttum für deutsche Menschen: In 52 Briefen*. Leipzig, Koehler & Armelang, 1933.² 275.
- 279 Albert: i. m. 28., Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 30.
- 280 Andreas: *Maria Theresia*. 92.
- 281 Fischer: *Deutsche Geschichte*. 73–74.
- 282 Schneefuss: i. m. 32–33.
- 283 Kamp: i. m. 43.
- 284 Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 295.

- 285 Aubin: *Der deutsche Osten*. 102–104.; Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 138.; *Knaurs Weltgeschichte: Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. Hrsg. K. A. von Müller; P. R. Rohden. Berlin, Knaur, 1935. 632–633.
- 286 Feine: *Tausend Jahre*. 44.
- 287 Knaurs. 632–633.
- 288 Santifaller: i. m. 20.
- 289 Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 158.
- 290 Santifaller: i. m. 20.
- 291 Brockhausen-Klausberger: i. m. 239.
- 292 Dammert: i. m. 45.
- 293 Feine: *Tausend Jahre*. 49.; Rapp: *Grossdeutsch-kleindeutsch*. xiii.
- 294 Schmidt et al: i. m. 23.
- 295 Rothfels, Hans: „Das Werden des Mitteleuropa-Gedankens”. In Uő.: *Ostraum*. 228–248., kül. 236–237.
- 296 Schmidt et al.: i. m. 142–143.
- 297 Bartels: *Deutsches Schrifttum*. 283.
- 298 Torsten: i. m. 155.
- 299 Feine, Hans Erich: *Das Werden des deutschen Staates seit dem Ausgag des Heiligen Römischen Reiches 1800–1933*. Stuttgart, Kohlhammer, 1936. 88–89. és 128.
- 300 Knaurs. 665.
- 301 Müller, Paul: „Auswärtige Politik Österreichs 1715–1866”. In Nadler-Srbik: i. m. 105–120., kül. 114.
- 302 Feine: *Das Werden*. 63.
- 303 Rothfels, Hans: „Stein und der deutsche Staatsgedanke: Eine Universitätsrede am Verfassungstag 1931”. In Uő.: *Ostraum*. 33–48., kül. 42.
- 304 Andreas, Willy: „Steins Vermächtnis an Staat und Nation”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich*. 57–86., kül. 74–75.
- 305 Spahn: *Die mitteleuropäischen Aufgaben*. 26.
- 306 Schüssler, Wilhelm: „Metternich”. In Uő.: *Deutsche Einheit*. 69–86., kül. 77–78.
- 307 Feine: *Das Werden*. 29.
- 308 Rapp, Adolf: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen u. geistigen Leben seit dem 18. Jahrhundert*. Bonn, Schroeder, 1920. 151.
- 309 Hans Rothfels: *Das Werden des Mitteleuropa-Gedankens*. 239.
- 310 Feine: *Tausend Jahre*. 52.
- 311 Andreas, Willy: „Die Wandlungen des grossdeutschen Gedankens”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich*. 213–242., kül. 223–224.
- 312 Feine: *Das Werden*. 127.; Andreas, Willy: *Die Wandlungen des grossdeutschen Gedankens*. 222.
- 313 Santifaller: i. m. 20.
- 314 Rothfels: *Das Werden*. 240.
- 315 Wilms, Werner: *Der Anschlußgedanke Deutsch-Oesterreichs vom Deutschen Zollverein bis zu dem Gutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofs*

- vom 5. September 1931. Marburg, k. n., 1935. 12–13.; Rapp: *Grossdeutsch-klein-deutsch*. xxiii–xxv.
- 316 Rapp: *Grossdeutsch-kleindeutsch*. xxxi.; Feine: *Das Werden*. 150.
- 317 Rapp: *Der deutsche Gedanke*. 164–165.
- 318 Ritter, Gerhard: *Bismarcks Reichsgründung und die Aufgaben deutscher Zukunft: Ein Wort an Bismarcks „Großdeutsche“ Kritiker*. Freiburg, 1928. 8.
- 319 Feine: *Das Werden*. 54.
- 320 Schmidt et al.: *i. m.* 89.
- 321 Rapp: *Der deutsche Gedanke*. 151.
- 322 Dammert: *i. m.* 42.
- 323 Schmidt et al.: 25.
- 324 Hoffmann: *Donauraum*. 35.
- 325 Boehm: *Deutschösterreichs Wanderschaft*. 59.
- 326 Spahn: *Die mitteleuropäische Aufgabe*. 29.
- 327 Oncken, Hermann: „Die Wiedergeburt der grossdeutschen Idee“. In Uő.: *Nation und Geschichte*. 45–71., kül. 48–51.
- 328 Schmidt et al.: *i. m.* 23.
- 329 Feine: *Tausend Jahre*. 194–195.; Ritter: *i. m.* 11.
- 330 Andreas: *Die Wandlungen des grossdeutschen Gedankens*. 226–229.; Feine: *Das Werden*. 180.
- 331 Feine: *Tausend Jahre*. 56.; Müller, Karl Alexander: „Das Erbe des neunzehnten Jahrhunderts“. In Uő.: *Deutsche Geschichte*. 56–90., kül. 66.
- 332 Feine: *Das Werden*. 194–195.; Müller: *Das Erbe*. 66.
- 333 Knaurs. 633.
- 334 Müller, Karl Alexander: „Der 10. April 1938 in der deutschen Geschichte“. In Uő.: *Vom alten zum neuen Deutschland. Aufsätze und Reden 1914–1938*. Stuttgart, 1938. 316–333., kül. 327.
- 335 Ritter: *i. m.* 11.; Brockhausen-Klausberger: *i. m.* 101.; Schmidt et al.: *i. m.* 127.; Feine: *Das Werden*. 194.
- 336 Aubin: *Der deutsche Osten*. 104.; Fischer: *Deutsche Geschichte*. 115–117.
- 337 Andreas: *Die Wandlungen des grossdeutschen Gedankens*. 217.
- 338 Rapp: *Der deutsche Gedanke*. 269.; Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 22–23.
- 339 Gradmann, Robert: *Die Wissenschaft im Dienste der deutschen Volkspolitik*. Erlangen, Palm & Enke, 1932. 5.
- 340 Schüssler: *Vom Reich*. 49.
- 341 Thalheim: *i. m.* 11.
- 342 Rothfels, Hans: „Das Problem des Nationalismus im Osten“. In Uő.: *Ostraum*. 183–194., kül. 189–190.
- 343 Müller, Paul: *i. m.* 119.
- 344 Andreas: *Steins Vermächtnis*. 77–78.
- 345 Spahn: *Die mitteleuropäischen Aufgaben*. 37–36.
- 346 Wilms: *i. m.* 22.

- 347 Ullmann, Hermann: „Der grossdeutsche Gedanke in Österreich“. In: Loesch, Carl Christian von (Hrsg.): *Staat und Volkstum*. Berlin, Deutscher Schutzbund-Verlag, 1926. 128–145., kül. 129.
- 348 Feine: *Tausend Jahre*. 58.
- 349 Santifaller: *i. m.*
- 350 Boehm, Max Hildebert: *Der 18. Januar und die anderen Deutschen*. Jena, Fischer, 1934. 7.
- 351 Wilms: *i. m.* 21.
- 352 Rapp, Adolf: *Grossdeutsch – kleindeutsch*. xviii.; Ritter: *i. m.* 6.; Aubin: *Der deutsche Osten*. 104.; Rothfels: *Das Werden*. 243.
- 353 Knaurs. 694–695.
- 354 Andreas: *Wandlungen des grossdeutschen Gedankens*. 230–231.
- 355 Boehm: *Der 18. Januar*. 8.
- 356 Schüssler, Wilhelm: „Das österreichische Problem und die Entstehung des Weltkrieges“. In Uő.: *Deutsche Einheit*. 87–148., kül. 113.
- 357 Schumacher: *Die Ostmark*. 478.
- 358 Rapp: *Grossdeutsch-kleindeutsch*. xvii.
- 359 Brockhausen-Klausberger: *i. m.* 56.
- 360 Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 139.
- 361 Schneefuss: *i. m.* 37.
- 362 Scheibenpflug: *i. m.* 58.;
- 363 Müller, Paul: *i. m.* 119.
- 364 Andreas: *Wandlungen des grossdeutschen Gedankens*. 226.
- 365 Müller 1936: 119.; Schmidt 1935: III:126.
- 366 Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 9.
- 367 Schmidt et al.: *i. m.* 196.
- 368 Boehm: *Österreichs Wanderschaft*. 124–125. és 132–134.
- 369 Dammert: *i. m.* 25–26.
- 370 Torsten: *i. m.* 158.
- 371 Frank, Walter: „Königselbstmord: Kronprinz Rudolf von Österreich.“ In Frank, Walter: *Geist und Macht: Historisch-Politische Aufsätze*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1938. 115–129., kül. 119–127.
- 372 Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 56–88.
- 373 Hoffmann: *Donauraum*. 46–47.
- 374 Schüssler: *Das Reich*. 58.
- 375 Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 141.
- 376 Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 24.; Trampler: *Deutschösterreich 1918/19*. Berlin, Heymann, 1935. 2.; Gierach, Erich – Loesch, Karl Christian: *Böhmen und Mähren im Deutschen Reich*. München, Bruckmann, 1939. 27–31.
- 377 Schüssler: *Das österreichische Problem*. 98–99.; Trampler: *i. m.* 2.; Boehm: *Die deutschen Grenzländer*. 10–11., Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal*. 89–122.

fikálta a párt által következetesen képviselt álláspontot a Németországhoz való csatlakozás szükségességéről. A jobboldal három nagyobb pártja legalábbis elvben szintén támogatta a Németországgal való egyesülést. A Nagynémet Néppárt (*Grossdeutsche Volkspartei*) már 1920-as programjába felvette az Anschluss követelését, a *Landbund* és az utóbb eljelentéktelenedő nemzeti liberálisok (*Nationalliberalen*) 1922-től kezdve helyezkedtek hivatalosan is az egyesülés platformjára. Egyedül a keresztényszociálisok nem foglaltak egyértelműen állást a kérdésben. Bár 1921-ben parlamenti frakciójuk háromnegyedes többséggel elvben támogatta a csatlakozást, 1926-os programjukban csak az önrendelkezési jog megszerzéséért szálltak síkra – ebben azonban szavazatmaximalizáló törekvések és a kormányzati pozícióból adódó külföldi elvárások is közrejátszhattak.³ Ez az ambivalencia két okból fontos: egyrészt a keresztényszociálisok képviselték a legnagyobb erőt, másrészt ezáltal képesek voltak egyes, a legitimizmussal rokonszenvező csoportok integrálására.

Az osztrák identitáspolitikai helyzet zavarosságát fokozta a Monarchia felbomlásával párhuzamosan kibontakozó mély gazdasági válság is. Elemzésünk szempontjából ez azért problematikus, mert nyilvánvaló, hogy az ausztriaiság és az osztrák történelem diszkuszióira a korszakban nagymértékben rányomta bélyegét az a kérdés is, hogy a létrejött csonka Ausztria életképes lehet-e, vagy csak Németországra támaszkodva képzelhető el fellendülése.⁴ Ez a gondolatmenet szimbiotikusan létezett együtt az osztrák közgondolkodásban a politikai emlékezettel, amelyet meghatározott az a természetes összefüggés, mely szerint „a történelem fénykoraiként beállított korszakok emlékezetétől nehéz elszakadni”. Ez utóbbi pedig maga is két lehetőséget mutatott a kor számára: a szűk keretből úgy a német birodalmi, mint a specifikusan osztrák – azaz Habsburg – örökség politikai felelevenítésével is ki lehetett törni, és ez a dilemma „csak az első köztársaság bukásának árán”, azaz 1938, és még inkább 1945 után oldódott fel.⁵

Ausztria számára a németiséghez való közelség, azaz a fenti nagy dilemma egyik oldala maga is további ambivalenciákat hordozott. Hugo von Hofmannsthal író 1915-ben hívta fel a figyelmet arra, hogy Ausztria „olyannyira közel van Németországhoz, hogy alig lehet észrevenni” – és általában is igaz volt, hogy a német közelség sosem csak menedéket, de egyben a sajátos osztrák kultúra elnyelésének lehetőségét is a közbeszéd horizontjain tartotta.⁶ Másfelől azonban 1918 után Ausztriának a német államba való betagozódása számtalan politikai terv formájában került napirendre, és kétségtelen, hogy a két nyugat-ausztriai regionális népszavazás eredményén túl is nagyon komoly tömeg- és politikai támogatással bírt – bár ezt az osztrák történetírás mélységében csak a nyolcvanas és kilencvenes

években tárta fel.⁷ A számtalan beszédmódot, mentalitást és az eltérő felhangú politikai fejleményeket leginkább egy olyan értékelés képes közös keretbe foglalni, amely hangsúlyozza, hogy az osztrák társadalom sohasem beolvadni kívánt Németországba, és a társadalomban talán egy „törzsi regionalizmusnak” nevezhető föderalista elképzelés jelentette a közös nevezőt, amely az osztrák különállamiság emlékezetét egy decentralizált új német birodalmi államba a többség számára elfogadhatóan integrálhatta volna.⁸

Az identitáspolitikai dilemma másik nagy komponense, ahogy Klemens von Klemperer találó metaforával megragadta a politikai emlékezet működését, „a halott sas ... hosszú árnyéka volt”, amely „saját életét élt, amikor a sas maga már elbukott”.⁹ Ez az árnyék ismét csak a társadalom legnagyobb részére rávetült – ahogy az élő weimari sas árnyéka is. Egyik esetében sem lenne helyes megkísérelni pontosan meghatározni, hogy milyen rétegeket fedett le, a társadalom pontosan – vagy akár csak hozzávetőlegesen – hány százaléka azonosult vele. A kollektív identitások kutatásának modern irodalma egybehangzóan hívja fel arra a figyelmet, hogy úgy az identitás, mint az ideológiák, amelyek alakítják őket, a legritkább esetben kizárólagosak és monolitikusak. Ausztria esetében is sokkal inkább valamilyen kavargó társadalmi arénát kell magunk elé képzelni, amelyben számtalan múltelképzelés, identitáspolitikai kísérlet és ugyanennyi identitáselem létezett együtt, hol szimbiotikusan, hol konfliktusban, hol passzív különállásban. Éppen ezért, ha a két háború közötti Ausztriában működő politikai és kulturális emlékezetekre vonatkozó kérdést tesszük fel, így például a Habsburgok szerepét próbáljuk meghatározni a kor identitásdiskurzusaiban, a legmegfelelőbb módszer annak vizsgálata, hogy a történelmi múltnak ez a nagyméretű szelete milyen illeszkedési pontokon kapcsolódott vagy került összeütközésbe az osztrák és német önazonosság korabeli jelentéshorizontjaival, mely ágensek képviselték az ezekből az érintkezésekből kinövő egyes értelmezési kánonokat, és ezek milyen funkciókat láttak el a kor közéletében.

A következő fejezetekben elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a völkisch Habsburg-képnek milyen ausztriai variánsai alakultak ki, ezek hogyan működtek, illetve milyen antitetikus olvasatok kialakulását és kifejeződését idézték elő. Ahogy Németországban is tapasztalhattuk: a mentalitástörténet ezen folyamatai nincsenek feltétlenül szinkronban a politikatörténeti korszakolással. A legkézenfekvőbb megközelítés az osztrák külpolitikával és pártprogramokkal való összevetés. Eszerint (elfogadva a diplomáciatörténeti szakirodalom nagyjából konvergens értékeléseit) az 1920 körüli Anschluss-lázat a teljesítési politika „passzív” periódusa követte, amikor az egyesülés gondolata a perifériára szorult (1920–23). Ezt

követően azonban a német gazdasági és kulturális penetrációval együtt már a húszas években megerősödött az osztrák társadalom és politikai elit hajlandósága az egyre mélyebb együttműködésre a köztársasági Németországgal (1930-ig). Ez az 1931-es vámuniós terv bukása után egyre inkább új – ezúttal olasz – orientációnak adta át a helyét, míg végül Ausztria németiségének és szükségszerű függetlenségének gondolata rendkívül konfliktusosan, de párhuzamosan erősödött meg a politikai elit csoportjai által vezényelt identitáspolitikai mozgósítás utolsó időszakában, 1936 és 1938 között.¹⁰

Ettől eltérő kronológia jellemzi az 1919 után permanens ellenzékiességbe szorult szociáldemokrata vezetést, amelynek balszárnya 1918 októberében a korábban közép-európai orientációjú jobbszárnyat is megnyerte saját, nagynémet ideológiájának, amely 1933-ig meghatározó maradt. Ezt követően a szociáldemokrata párt újra egy dunai konföderációt kívánó álláspontra helyezkedett, majd az emigrációban stabilizálódott a maihoz hasonló, kisosztrák álláspont.¹¹

A változékony politikai önmeghatározások helyett az ausztriaiság diskurzusait vizsgálva a fentebb bemutatott trendek összetettségével szemben ugyanakkor jól felismerhető és stabil ideológia álláspontokkal találkozunk. Ezek elsősorban nem tartalmaikban és poétikájukban változtak meg az 1918-at követő két évtized során, hanem politikai-közéleti elfogadottságukban, a hivatalos kormánypolitikára gyakorolt hatásukban. A mentalitástörténet síkja sokkal lassabb mozgásokról tanúskodik, amelyek strukturális elemzésnek vethetők alá, és amelyeket két fő szempontból kell mégis kronologikusan vizsgálni. A mentalitástörténeti dimenzió statikusságát ugyanis két exogén hatás vagy sokk kezdte ki a két évtized során: a német Anschluss-szándék a húszas évekig visszanyúló, majd 1933-tól gyorsuló felerősödése, illetve az osztrák hivatásrendi állam ezzel ellentétes irányú identitáspolitikai mozgósítási kísérlete. Ezek – mint látni fogjuk – korábban is létező ideológiai-emlékezeti identitásnarratívákat használtak fel, azonban természetesen némileg át is alakították ezeket. A Habsburgok ausztriai emlékezetének vizsgálata során éppen ezért első lépésben a nagy emlékező közösségek, kultikus és politikai csoportok jellemző multidiskurzusait kell meghatározni, majd ezeken belül kimutatni a politikai helyzet változása és a politikai aktorok beavatkozása, szövetségkereső szándéka által kiváltott átalakulás hatását és következményeit.

[Identitáspolitikák az osztrák jobboldalon]

Az osztrák identitáspolitika jobboldalának spektruma 1918 után háromosztatú volt. Élesen szemben álltak egymással a nagynémet csoportok, amelyek ekkorra általában – bár nem kivétel nélkül – liberalizmusuk maradványait is elvesztették, valamint a Monarchia emlékezetét ápoló óosztrákok. Előbbiek, azaz a nemzeti tábor a nagynémet néppárt, a gazdaszövetség (*Landbund*), az NSDAP holdudvarából, de legalább ennyire lényeges elemként a számos „klub”, azaz nagynémet egyesület környezetéből és az ún. „nagynémet honoráciorokból” állt össze, akik a pártoktól függetlenül, vagy akár azokkal szembe fordulva, tudósi és gondolkodói életműveikkel kívánták az Anschlusst szolgálni.¹² Az óosztrákok a húszas években a politika – de nem a kulturális élet – perifériáin elhelyezkedve egyfelől a Monarchia emlékezetét ápták (az idősebb generáció elsősorban Ferenc Józsefhez köthető tagjai), míg egy kisebb csoport egy korszerű monarchikus szociálkonzervatizmus kimunkálásán fáradozott.

A két csoport között foglaltak helyet a keresztényszociálisok különféle tagozataihoz és irányzataihoz köthető személyiségek, akiknek közös jegyük volt, hogy a németiség és az osztrák hagyományok valamilyen szintézisének kimunkálására törekedtek. Az Ignaz Seipel által kidolgozott állameszme, a közép-európai „híd szerep” hangsúlyozása közös jegyük volt, ám ez a minimális konszenzus számos más kérdésben ellentétes állásfoglalást engedett meg.¹³ A keresztényszociálisok hasonló „ambivalens minimumként” azt is elfogadták, hogy az Anschluss kérdésének napirendről való végleges és elvi levétele egyelőre nem aktuális, és Ignaz Seipel feltétlen tekintélyét sem kérdőjelezték meg, aki nyilvánosan előszeretettel hivatkozott arra, hogy politikája az államiság kérdésében „mindkét utat” igyekszik nyitva tartani.¹⁴ Szintén összekötötte a keresztényszociális politikai és szellemi elitet az osztrák múlthoz és annak értékeihez való ragaszkodás – ez azonban nem zárta ki minden esetben az Anschluss politikai igénylését, csupán annak bizonyos – a hagyományokon erőszakot tevő, „porosz”, 1866-os, 1871-es és centralizáló – formáit.¹⁵ A csoporton belül ráadásul az Anschlusst támogatók és elvben is ellenzők egyaránt támaszkodtak az osztrákságot a „legjobb németekként” definiáló hagyományra, amely 1848 óta népszerűségnek örvendett Ausztriában, és amelyből kiindulva az újraegyesülés és a sajátos osztrák hivatás különállami folytatása mellett is lehetett érvelni.¹⁶

Ahogy azonban Ignaz Seipel – politikai sikereinek köszönhetően – 1925 után egyre markánsabban képviselte személyes, Anschluss-ellenes meggyőződését, számos „társutas”, de nagynémet értelmiségi távolodott el a

párttól. Akik pedig nem távolodtak el, az Anschlusst egyre inkább bevalottan is „mítoszként” kezdték kezelni, elvi kívánságként és politikai irrealitásként.¹⁷ Ezzel párhuzamosan nőtt a különböző Közép-Európa-tervek és európai integrációs elképzeléseknek, így Coudenhove-Kalergi gróf Páneurópa-kezdemenyezésének és más, hasonló gondolatoknak elfogadottsága és befolyása a párton belül.¹⁸ Ez már nyílt kihívás volt az elveiket nem feladó nagynémet csoportokkal szemben, akik – kihasználva a weimari Németország fokozódó közép-európai érdeklődését – egyre növekvő aktivitással folytatták korábbi propagandamunkájukat.

Ebben a tagolt és lassú sodrású politikai környezetben működtek azok az értelmiségi – „véleményformáló” – csoportok, amelyeket az osztrákság mibenlétéről vallott nézeteik és az ebből következő politikai preferenciáik alapján különböztethetünk meg egymástól. Ebben az összefüggésben nem foglalkozunk érdemben az osztrák szociáldemokrácia álláspontjával – nemcsak azért, mert nem elemezhető a völkisch/konzervatív ellentétpár, illetve a népiségtörténet-historizmus dichotómia segítségével, de azért is, mert az osztrák akadémiai és közéletben nagyon kisszámú szociáldemokrata közírónak és tudósnek sikerült megvetnie a lábát az amúgy nem elhanyagolható pártnyilvánosságon kívül. A történészek közül valóban befolyásos személyként például szinte csak Ludo Moritz Hartmann említhető, aki munkásságában nagyjában-egészében elfogadta és alkalmazta a Karl Renner által 1918 után kialakított tézist, amely szerint a Habsburg-birodalom „anakronisztikus elnyomó államként” működött, és a nemzetek természetes igényének megfelelően kell felbomlása után a nagynémet államnak is előbb-utóbb megszületnie.¹⁹

Az elemzés szempontjából releváns csoportok a szociáldemokrata értelmiség és a kisszámú osztrák liberális csoportosulás köreitől jobbra helyezkedtek el. Politikai orientációjuk alapján legkönnyebben aszerint csoportosíthatók, hogy a kis Ausztria jövőjét egy dunai államközösség részeként, vagy pedig a nagynémet állam több-kevesebb önállósággal bíró tagjaként képzelték el elsősorban. Az előbbi csoporton belül is legalább három tendencia különböztethető meg. A Habsburg-örökséget kritikával bár, de elvben felvállaló „progresszív-konföderalisták” nem annyira egységes csoportot alkottak, mint inkább kiemelkedő személyiségek, mindegyikük Josef Redlich és Alexander Spitzmüller révén hagytak nyomot a közéletben. A jelentéktelenségbe süllyedt liberális Polgári Demokrata Párthoz közel álló személyiségek (Redlich a párt vezetője is volt) ugyan eleinte az Anschluss mellett álltak ki, ám ezt csak az „egyenjogúság” megtartása mellett tartották elképzelhetőnek, amely a gyakorlatban inkább tartózkodó álláspontnak minősült. Ez a tartózkodás párosult a Monarchia

örökségének tudatos ápolásával, annak elismerése mellett, hogy a birodalom sok szempontból reformra szorult volna, és dualista formájában nem volt alkalmas közép-európai egyesítő funkciója ellátására.²⁰ Redlich maga is elismerte: „Ausztria nem létezhet anélkül, hogy valahol támaszt találja”. Herbert Dachs találó megfogalmazása szerint – amely a weimari *Vernunft-republikaner* [belátásból köztársaságpárti] mintájára alkotott szójáték – ez az álláspont, amely a nagynémet liberális örökség egyedüli konzekvens 1918 utáni folytatásának tekinthető, leginkább *vernunftsgrossdeutsch*-ként, azaz belátásból nagynémetként jellemezhető.²¹

A Monarchia örökségét felvállaló, nagyobb társadalmi hatással bíró egyéb ideológiákat leginkább a kisosztrák és nagyosztrák jelzőkkel lehet illetni, annak alapján, hogy Ausztria jövőbeni szerepét önálló államként vagy egy dunai konföderáció vezetőjeként határozták meg. A két felfogás persze nem zárta ki egymást, hiszen az eltérés valójában arra vonatkozott csupán, hogy mennyire erős politikai keretek között alakuljon újra az a nagy gazdasági egység, amelyet nemcsak kis- és nagyosztrákok, de Josef Redlich köre is kívánatosnak tartott. A valódi törésvonal ott mutatkozott meg, hogy a kisosztrákok a gyakorlatban először kívánták a Habsburgok restaurációját, függetlenül a dunai vissza- vagy újrarendeződés bekövetkeztétől, sőt előbbi egy új gazdasági tér kialakulásának előfeltételeként értékelték. Ez a szó szerinti – a magyarhoz hasonló – legitimizmus azonban a húszas években jelentéktelen maradt, mint a későbbi fejezetekből látható, valódi tömegbázisra sosem tett szerint.²² Ez a csoport őrizte a leginkább a poroszellenesség 1866-ban felerősödött osztrák hagyományát, és artikulálta a leghatározottabban a német nemzeti múlttól függetlenül elgondolt „osztrák küldetés” tartalmát, amelynek *par excellence* megvalósítóját a Habsburg-dinasztiában találta meg. Ezt a protestáns Németországtól való idegenkedést, és az osztrák identitást a soknemzetiségű környezetbe megvalósított történelmi építő munka révén megragadó nemzetfelfogást fejezte ki egyik legpolemikusabb szerzőjük, Oskar Schmitz diktuma, mely szerint „az osztrák ember másokért feláldozza saját magát is, a porosz másokat áldoz fel magáért”.²³

Politikailag jelentősebbnek bizonyult a nagyosztrák csoport, amelyet a keresztényszociális mozgalom legitimista szárnyának is tekinthetünk, és amelytől maga Seipel sem állt messze. Ez az irányzat, amely 1933 után a kisosztrák csoportok többségét is kooptálva a nagynémet-nemzetiszocialista fenyegetés árnyékában erősödött meg igazán, nagyon különböző politikai nézeteket valló értelmiségeiket és politikusokat fogott össze, szemben a szociális-misztikus konzervatív királyság eszméje mögött felsorakozó kisosztrákokkal. Kurt Schuschnigg éppúgy hozzájuk sorolható, mint a

nemzetiszocializmussal pályafutása során több ízben is kacérkodó, a legzetes frontkatona-mozgalmakat meglovagoló Ernst Rüdiger von Starhemberg herceg.²⁴ Közös jellemzőjük volt, hogy a Habsburg-örökség feltétlenül elismerésén túl ebben a történetileg létrejött identitásban pillantották meg az ausztriaiság lényegét, amelyet ugyanakkor – a kisosztrákok többségével szemben – a németsegen belül helyeztek el. A Habsburgok restaurációját csak „kedvező körülmények” között, általában az új dunai államszövetség létrehozásával párhuzamosan tartották elképzelhetőnek. Politikailag kivétel nélkül a közép-európai kapcsolatok erősítése mellett és az Anschluss ellen foglaltak állást, legalábbis 1923-tól kezdve, bár sok esetben egy mozgalomban tevékenykedtek nagynémet vezetőkkel is (a paramilitáris jobboldali szervezetek hálózatának, a *Heimwehr*nek a politikai iránya ebből a szempontból például az 1931-es Pfriemer-puccsig nem volt meghatározható). Ezzel a szervezeten belüli leszámolással egy időben szilárdult meg a nagyosztrák politikai diskurzus is, amelynek szimbolikus összegzését Anton Wildgans páratlanul sok formában megjelent és elterjedt *Beszéd Ausztriáról* című, eredetileg Svédországban, 1930-ban elhangzott előadása tartalmazta. Mint néhány év alatt bebizonyosodott, ez a kulcsszöveg az előző egy évtizeddel ellentétben az ausztriaiságról való beszéd kanonizált formájának gyors kialakulását fémjelezte.²⁵

Ha erőszakosan választóvonalat húzunk „osztrák” és „nagynémet” csoportok között, úgy azt valahol a nagyosztrák és az ún. katolikus-nemzeti tábor között kell megtennünk, annak ellenére, hogy intézménytörténeti szempontból a kettő egészen 1938-ig sokszorosan összefonódva létezett. Ez utóbbi csoport tekinthető az osztrák tudományosságon belül legerősebb pozíciókat birtokló társulásnak, amelyhez szinte minden társadalom- és szellemtudományos terület vezető személyiségei sorolhatók. A jog- és államfilozófus Othmar Spann, a jogtörténész Karl Gottfried Hugelmann, a földrajztudós Fritz Matschek és Hugo Hassinger, a középkorász Otto Hirsch, az irodalomtörténész Joseph Nadler mind ezt a nézetet képviselte, de sehol nem tettek szert olyan döntő fölényre, mint éppen a kora újkori és újkori történettudomány berkeiben. Wilhelm Bauer, Oswald Redlich, a bécsi egyetem rektori tisztét is betöltő Adolph Dopsch, a történeti társaság elnökeként is működő Harold Steinacker, Heinrich Kretschmayr és sokan mások egyaránt ehhez az ún. „nagynémet honorácior” táborhoz tartoztak. A csoport munkásságát az a sajátosság jellemezte, hogy a független Ausztriában nemcsak tudományos szempontból nem marginalizálódott, de álláspontja egyaránt elfogadottá vált a német újkonzervatív és völkisch körökben, valamint az osztrák állam vezetői között – ez még a hivatásrendi állam idején sem változott meg lényegében.²⁶ Közéleti meg-

nyilvánulásaik kulcsszavai, a német-osztrák *Waffenbrüderschaft* [fronttestvériség] az első világháborúban, az osztrák kultúra német gyökereinek hangsúlyozása, az egy nép, két állam formulája elterjedt volt a Keresztényszociális Pártban is, amellyel sokan (mindenekelőtt Dopsch, Kretschmayr és Steinacker) jó kapcsolatokat ápoltak. Eltérések inkább abban a kérdésben mutatkoztak, hogy a Habsburg-múltat hangsúlyosabban egyben német múltként is értelmezték, és szövegeikben idővel jóval erőteljesebben jelent meg a népiségtörténetből ismerős népi teljesítmény, küzdelem és feladat toposzaiból kinőtt mesternarratíva.

A laza csoport ideológiai átalakulásának szimbolikus pillanata az 1927-es grazi történelesznapon jött el, amikor Harold Steinacker elnöki beszédében kijelentette, hogy „a nép az állam előtti való”, és ezzel – legalábbis a poétika szintjén – szembefordult az osztrák állameszmével, amelynek seipeli formulája a kettő kapcsolatát dinamikus kölcsönhatásként ragadta meg.²⁷ A számos történész által művelt regionális történetírás ezt követően egyre növekvő ütemben vette át a birodalmi német népiségtörténet fogalmi készletét. Ezek a regionális perspektívájuk miatt általunk nem elemzett munkák „a völkisch-nagynémet meggyőződés kánonját messzemenően tükrözték és átvették”.²⁸ Társadalmi háttérük nem annyira pártok, mint inkább nagynémet diákszervezetek, és a nagynémet egyesületek osztrák fiókszervezetei alkották, így a Német Munkaközösség (*Deutsche Arbeitsgemeinschaft*), a Német-Osztrák Népi Szövetség (*Deutsch-Österreichischer Volksbund* vagy *Volksbund der Deutsch-Österreicher*) és számtalan más oktatási, kulturális és politikai egyesület.²⁹

Túl a mentalitástörténeti dimenzió relatív stabilitásán, a fenti áttekintés azt is sejteni engedi, hogy a húszas évek viszonyai között, míg a politikai küzdelmeket a hagyományos, jobb- és baloldal közötti ellentét határozta meg, és míg az Anschluss rövid- és középtávú gyakorlati megvalósíthatatlanságában kevesen kételkedhettek, a kormányon lévő jobboldali koalíció és értelmiségi társutasai – tulajdonképpen az akadémiai establishment és számos közíró – sem politikai érdekből, sem szükségből nem hajlott alapvető identitáspolitikai kérdések tisztázására. Ez ugyanis a baloldallal szembeni frontot és a keresztényszociálisokat gyengítette volna, az ország megosztottsága pedig napfényre került volna. A helyzetben azonban alapvető változást hozott az a politikai akció és reakció, amelynek előszele már a húszas évek végén elérte Ausztriát, és amely a nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülésével érett valódi viharra. Mint közismert, ez alapvetően átalakította az osztrák politika szerkezetét, és a jobboldali koalíciót is felrobbantotta. Szempontunkból azonban nem ezek az általános politikai folyamatok, hanem ezeknek identitáspolitikai vetületei bírnak jelentőséggel.

[A *völkisch* gondolat recepciója Ausztriában]

A *völkisch* gondolat, mint az előző fejezetből is kiderült, az Anschlusst alapvető kérdésként kezelte, amelynek csak egy kielégítő megoldása létezett. Az új birodalomeszme feltételezte Ausztria inkorporálását, és bismarcki államot „köztes” megoldássá minősítette vissza. Amíg ez az eszmiség a politika szféráit nem vagy csak részben hódította meg, az ausztriai frontvonalak sem rajzolódtak át. Amikor azonban a nemzetiszocializmus hatalomra kerülésével egy olyan erő szerezte meg a német politika felett az irányítást, amely saját identitáspolitikájának alapjává tette a *völkisch* egység gondolatát, a helyzet megváltozott.³⁰ Ekkorra kevés nyoma maradt az osztrák militáns jobboldal, mindenekelőtt a *Heimwehren* és a nemzetiszocialista erők korai együttműködésének, a jobboldal paramilitárisainak lobogóiról eltűnt az 1920 körül alkalmanként feltűnő horogkereszt.³¹ A későbbi, elsősorban gazdasági motivációjú kapcsolatkeresés időszaka is lezárult.³² A naumanni közép-európai kezdeményezéssel és a húszas évekbeli reneszánszával azonosuló nagynémet értelmiség ugyanakkor a *Mitteleuropa*-gondolat *völkisch* tartalmakkal való telítődése során sem fordult el Németországtól, ami azért is érthető, mert az ekkor dominánssá váló *völkisch* diskurzust már a húszas években többé-kevésbé átvette.³³ A húszas évek weimari és a náci korszak külpolitikája között bizonyos közös jegyek pedig akadtak, mindenekelőtt az a felfogás, amely szerint „Közép-Európa vagy német vezetéssel születik meg, vagy nem lesz”.³⁴

Ugyanakkor az osztrák kormányelit már a gazdasági válság idején is tartózkodóan viszonyult az egyre határozottabb német kezdeményezésekhez. Ennek egyértelmű jele volt a kortársak számára az a könnyedség, amellyel az 1932-es lausanne-i kölcsön azon kitételét is elfogadta, amely húsz évre megtiltotta az Anschlusst.³⁵ Ez 1933 után értelemszerűen csak tovább erősödhetett, hiszen éppen ekkor a nemzetiszocialista propaganda eleinte mintegy „menetből” meg kívánta dönteni a független Ausztria eszméjét, amely szerinte fából vaskarikaként létezett az „ébredő népiségek” által egyre inkább meghatározott világban. Innen szemlélve Ausztria valóban „hallucináció”, képzelt nemzet maradt, amely egyben a német néppel szembeni egykori Habsburg árulást is megtestesítette.³⁶

A nemzetiszocializmus, *völkisch* gyökereinek megfelelően, már a húszas években eltervezte Ausztria bekebelezését. A pársztruktúrán belül Ausztria *Ostmark* néven 1926-tól *gau*ként létezett csak, és 1928-tól a nemzetiszocialista párt pénzzel is támogatta ausztriai szövetségeseit.³⁷ Arthur Seyss-Inquart osztrák nemzetiszocialista vezető 1928 és 1931 között kidolgozott és képviselt tervei is ebből indultak ki, és egy saját mi-

niszteri tárca által vezetett autonóm területként jelölték ki Ausztria helyét a jövőendő nagynémet államban.³⁸ Ennek a programnak az érvényesítésére a nácik hatalomra jutását követően szinte azonnal, már 1933–34-ben kísérlet történt. Az ausztriai német propagandagépezetet ekkor radikálisok ragadták magukhoz. Működésüket markáns osztrákellenességgel jellemezte, ami megfelelt annak a politikai irányynak, amely még a túlzottan „osztrák” műveket is indexre tette. A német sajtóban megjelentek az első kritikák a túlzott osztrák autonómiavágyról is.³⁹

Ez a gyorsan beinduló gépezet célja szerint „penetrációs politikát” kívánt levelezni.⁴⁰ Ennek a hosszabb folyamatnak jó mutatói a rádióbeszéddek, melyek adásintenzitása 1933 és 1938 között négyszeresére nőtt, legjobb elvi összegzője pedig a nagy sebtében, még 1933-ban kiadott *Barna Könyv* volt, amely megfogalmazta a nemzetiszocializmus Anschlusra vonatkozó követeléseit. Ez a kezdetekben teljes ausztriai mozgósítással is párosult: 1934 januárjában, a mobilizáció csúcán, egy hét alatt 140 robbantás és rendzavarás történt az országban, ezeket a közigazgatást destabilizálni igyekvő nemzetiszocialista sejtek követték el.⁴¹

A kezdeti intenzív fázist ugyan részleges megegyezések, illetve a náci külpolitika visszakozásának jelei követték – a leghíresebb az 1936. július 11-én megkötött szerződés volt, amely után a náci Németország ideiglenesen átalakította Ausztria felé irányuló propaganda-politikáját – ám ez az addigra kialakult és megszilárdult Ausztria-toposzokat nem változtatta meg. Azt a folyamatot sem lassította le, amely a nagynémet csoportok és a nemzetiszocialisták között 1933. március 15-én aláírt egyezmény következményeként a már korábban is kimutatható diszkurzív kapcsolódási pontokat és hasonlóságokat a határ két oldalán működő Ausztria-diskurzusokban kanonizálta, és előkészítette a nagynémet honorácior-csoport egy részének náci társutassá válását. Ezek az „új kurzus” és a papeni „evolúciós elképzelés” – azaz Ausztria lassú német penetrációjának és pályára állításának – kontextusában is tovább működtek, legfeljebb a német külpolitika hivatalos vonalával való közvetlen ütközések esetében mutatkozott meg alkalmanként ennek a folytatódó propagandának a „nem hivatalos” volta – a leghíresebben talán Emil Meynen már idézett, *Deutschland* címet viselő nagy munkájának 1935-ös visszavonása és részleges bezúzatása idején.⁴²

A fokozatos penetráció politikai programja azzal a következménnyel is járt, hogy a birodalmi német Ausztria-diskurzus egy része, és még sokkal inkább az ausztriai németek által írt munkák, tudatosan az osztrák *történelmi* örökségnek – de nem a jelenbeli osztrák *politikai* gondolatnak – a nagynémet diszkurzív hagyományba történő beillesztésére kezdtek töre-

kedni. A gyakorlatban ez az osztrák „keleti küldetés” [*Ostmission*] emlékének felélesztését, valorizálását, valamint az osztrák történelmi személyek heroizálását jelentette, aminek során az „ausztrialiság” elvesztette korábbi, a *Volkstumsforschung* nagyjai által kialakított negatív jelentéstartományát. Ennek számos jelét már az előző fejezetek során kiemeltük, részletezőbb feldolgozására alább történik kísérlet. Ez annak ellenére történt meg, hogy Hitler személyes viszonya Ausztriához, de még az *Ostmark* fogalmához is lényegesen ambivalensebb volt, amint azt az *Asztali beszélgetések* számos helyen megörökítették.⁴³ Ez újfent azt a tézist támasztja alá, hogy a németsegre, a népiségre és ezen keresztül Ausztriára és a Habsburgokra vonatkozó diszkurzív alakzatok nem egy sohasemvolt egységes nemzetiszocialista ideológia kompakt termékei voltak, hanem korábbi szellemi hagyományok bizonyos önértékkel és tehetetlenséggel rendelkező örökségei, amelyek a nemzetiszocialista diskurzusokban is megőrződtek.⁴⁴

[A konzervatív reakció: identitáspolitikai mozgósítás
a hivatásrendi államban]

A fent bemutatott nemzetiszocialista kihívás, amely párhuzamosan jelentett külső és belső ideológiai agressziót az osztrák társadalom 1920 után a politikai elit részéről feloldatlanul hagyott identitásdilemmák közepette kialakult osztrák társadalmi-kulturális intézmények és önkép ellen, természetesen módon váltotta ki a fenyegetett csoportok, így a jobboldalon a keresztényszociálisok és a részben hozzájuk kötődő legitimisták, valamint a szociáldemokraták reakcióját. (Utóbbiak esetében ez ugyanakkor nem érintette a pártnak a Habsburgokról kialakított koncepcióját, melynek részleges revíziójára csak 1938 után került sor.)⁴⁵

A jobboldalon végbemenő ideológiai-identitáspolitikai átrendeződés eredményeként élesen elvált egymástól a nagynémetek „elvhű” és a keresztényszociálisokhoz közel került „pragmatikus” része, mely utóbbi a Nagynémet Néppárt felett is megőrizte az irányítást. A keresztényszociálisok belül pedig az eredetileg az Anschluss eszméjét inkább elfogadó ún. frontnemzedék közeledett az „apák nemzedékének” nagyosztrák szellemiségéhez. Ezzel a jobboldalon is kialakult egy olyan hatalmi centrum, amely szembefordulhatott a nemzetiszocialista kihívással. Ezt fejezte ki a *Heimatblock* megalakulása, amelyben a korábbi jobboldali pártkoalíció nagynémet tagjai erősebb keresztényszociális ellenőrzés alá kerültek. Az új jelszó, a „valódi népi és autoritással rendelkező állam” kívánalma az új osztrákság-formulát is kifejezte: eszerint az osztrákok a német nép saját népiséggel

rendelkező autonóm részét alkotják, amelynek állami kifejeződése a megújuló Ausztria lehet.⁴⁶

A gazdasági együttműködés Németországgal egy ideig a *Heimatblock*-kormány törekvéseinek körében maradt, ám a nemzetiszocialista kihívás idejében ezek a lehetőségek már túl magas árral jártak volna – 1933-tól gyors ütemben sor került a Németországtól való politikai elszakadás eszméjének elfogadására.⁴⁷ Az új „erős ember”, Engelbert Dollfuss maga is ezt a nézetet képviselte és igyekezett megvalósítani a harmincas évek elején. A „második német állam” szlogenje mellett 1933-tól kezdett szerepelni a „jobbik német állam” jelszava is, amely egyértelműen a náci kihívásra adott reakció volt.⁴⁸ Ennek témánk szempontjából azért volt különleges jelentősége, mert a „jobbik német állam” történeti indoklásra szorult. Ki kellett alakítani azt a hagyományrendszert és identitáspolitikai eszköztárat, amelynek révén a „jobbik” jelző értelmet nyerhetett. Dollfuss már egyértelműen törekedett az osztrák történeti hagyományok ezen fogalom mentén történő újragondolására, ami elképzelhetetlen lett volna az osztrák állam és a Habsburgok történeti szerepének pozitív rekontextualizációja nélkül. Ez nem zárta ki a nagynémet honoráciorokkal való, folytatódó együttműködést – hiszen ennek jelei köreikben is megmutakoztak, de ezzel párhuzamosan megnyílt a tér a korábban periferikus óosztrák-legitimista felfogás intézményesülése előtt is.⁴⁹ A hivatásrendi állam ideológiája már csak legfeljebb szavakban fejezte ki a németiség egységének hitvallását, politikai lépései egyértelműen az osztrák különállamiság körülbástyázását célozták.

A hivatásrendi állam politikai bázisát adó Keresztényszociális Párt jobbra tolódása az 1927-es válság nyomán gyorsult fel. Ez 1933-ra a párton belül az autoriter irányítást követelő erők olyan mértékű megerősödéséhez vezetett, hogy az év májusában Dollfuss kancellár a pártbeli erőviszonyokat kihasználva megalapította a Hazafias Frontot [*Vaterländische Front*, VF], amely az év végére az egyetlen jelentős politikai tömegszervezet maradt. A Front célja a keresztény, hivatásrendi és autoriter államrend kiépítése volt, amely egyszerre definiálta magát a marxizmussal és a nemzetiszocializmussal szemben. Ideológiája az 1934. május 1-jén életbe lépett alkotmány révén az állam működését is meghatározta. Ez az ideológia a Német Birodalommal való szembefordulást is implikálta, amit a VF határozott Anschluss-ellenes állásfoglalásai tanúsítottak.⁵⁰ A hivatásrendi diktatúra éppen ezért jelentős energiát szánt az osztrák identitás megszilárdítására. Hugo Hantsch, a korszak reprezentatív történésze egy 1936-os hivatalos propagandakötetben abból indult ki, hogy „1919-ben valódi állameszme nem született meg”, és éppen ezért az „igazi birodalmi eszme” alapján kialakított osztrák identitás megerősítése központi fel-

adat.⁵¹ Ez a feladat természetesen nem a nemzettudat *ex nihilo* kialakítását tűzte ki célul, sokkal inkább a kontinuitás megteremtését a régi és az új Ausztria között. Ennek elsődleges feltétele a feledéssel – az 1918 előtti múlt periferizálásával – való szembeszállás volt, ami viszont egyben a köztársaság elfeledését is jelentette, amely – egy másik, legitimista, propagandairat szerint – „az idők szelleme által saját maga ellentétévé hazudta” Ausztriát.⁵²

A nagyszabású propagandamunka kezdete egybeesett a nemzetiszocialisták aktivizálódásával: nekik 1933. március 15-én sikerült az össznémet pártokkal szövetségre lépni, és ezzel az Anschluss eszméjét életben tartani.⁵³ Ebben a helyzetben Dollfuss kancellár az ideológia frontján nagyszabású offenzívába kezdett.⁵⁴ 1933-tól kezdve minőségileg új szakasz kezdődött az osztrák állameszme történetében, amennyiben az ezeréves osztrák múltta tett általános utalásokat a referenciák és szimbólumok sokkal konkrétabb nyelve váltotta fel, melyek egyértelműen a Habsburg-örökségre utaltak.⁵⁵

Ez a döntés a hagyományos nacionalizmussal való határozott szembe fordulást is implicálta, hiszen az ideológia kulcskérdése éppen az volt, hogy az állam maga képes – a hagyományok és a közös történelem révén – a kollektív identitást létrehozni – és nem fordítva. A nacionalizmus elvesztette minden pozitív jelentését, amint az egyik vezető ideológus írta, eggyé vált a „provincializmus” fogalmával, amellyel szemben aszimmetrikus ellenfogalomként a birodalmi tudat, illetve annak öröksége szerepelt, amely az osztrák sorsközösség (*Schicksalsgemeinschaft*) érzésében képesnek bizonyult magát megőrizni.⁵⁶

Az osztrákság ebben a kontextusban a németiség saját történelemmel rendelkező törzseként jelent meg, és az osztrákság – legalábbis eleinte – egy sajátos német népi állapotként határozott meg.⁵⁷ Amint Dollfuss egy definíciós kísérletében maga is leszögezte, az osztrákság saját történelmét élve és továbbélve, „saját karakterét megőrizve szolgálja az össznémetiség érdekeit”, egyesítve a német nép és az európaiság dimenzióit.⁵⁸ A németiséghez való tartozás éppen ezért nem jelentette a közös államhoz való tartozás vágyát, mivel „a fél évezredes együttélés [más népekkel] olyan népet hozott létre, amelynek látásmódja sokban különbözik a szomszédos németiségtől”. A sajátos öndefiníció egyben a hivatásrendi állam európai feladatát is kijelölte: „a béke megteremtését, az öncélú nacionalizmusok legyőzését ... Európa békéjének őrzését.”⁵⁹

Mindez azonban nem jelentette az osztrák nemzet a németiségtől való radikális elválasztásának kísérletét – ez legfeljebb a legitimistákat jellemezte. A hivatásrendi állam ideológiáját, a hivatásrendi állam vezetőit, amint azt Anton Staudinger Adam Wandruszkára hivatkozva megállapította: „Herder és a romantika népeszménye, az első világháború élménye,

valamint a határon túli németiségért folytatott harc tapasztalata befolyásolta, mely a régi birodalmi eszme univerzalizmusával és a Habsburg-hagyományokkal összekapcsolódva igyekezett ... a nemzetek feletti Közép-Európa szintézisét létrehozni”.⁶⁰ Ez a célkitűzés pedig viszonylag sokféle interpretációját megengedte az „osztrákságnak”, hiszen még azt sem rögzítette, hogy a német népből kinőtt önálló nemzet, esetleg eleve önálló nép, vagy éppen a német nemzet egy bizonyos sajátosságára szert tett ága értendő-e az „osztrák” kifejezés alatt.

Éppen ezért, bár a hivatásrendi állam vezetői (mindenekelőtt Dollfuss, Starhemberg és Schuschnigg)⁶¹ mindvégig kitartottak az „egy német nép, két állam” formulája mellett, és a nemzeti hovatartozás kérdését leginkább agyonhallgatták, megtűrték, sőt sok esetben támogattak olyan szellemi és politikai mozgalmakat, amelyek az önálló osztrák nemzet, esetenként az önálló osztrák nép eszméjét hirdették. Ezeket megpróbálták saját mozgalmuk propagandamunkájához és szervezetébe kooptálni, a működés feltételeinek garanciája fejében a kulcskérdésekben történő kooperációt, illetve igazodást várva el. Nézetünk szerint ugyanakkor Dollfuss kísérlete nem egyszerűen kompatibilis ideológiák és politikai szervezetek integrálását jelentette, hanem egyben a keresztényszociális mozgalom ideológiájának feltöredezését is, amelyben – saját nézetei ellenére – tág teret engedett a monarchikus-legitimista hagyománynak. Ez logikus lépés volt, mivel a *völkisch* ideológia által meghódított nagynémet hagyomány érvrendszerével szemben a történetiséget, a történelem identitásteremtő erejét a középpontba állító legitimizmus, illetve óosztrák gondolat rendelkezett egyedül kiérlelt eszmeiséggel. Nem véletlen, hogy míg Dollfuss mindvégig az osztrák paraszti hagyomány megteremtésén is fáradozott, a történeti kutatás minduntalan a legitimista szimbólumok és diskurzusok megjelenését regisztrálja az egymást követő feldolgozásokban – a sajátosan osztrák paraszti hagyományt ugyanis meg kellett volna teremteni, ráadásul a már kiérlelt *völkisch*-nagynémet parasztkultusszal szembeszállva, míg a legitimizmus egészében inkompatibilis volt az előző évtized weimari szellemi importjával, és kész sémákat biztosított a propaganda számára.⁶² Ebben a helyzetben Dollfuss halála után következett be végérvényesen fordulat: a hivataltos politika a „talajtól” és a paraszteszménytől végleg elszakadva a „történeti örökségre” helyezte a hangsúlyt, ezzel immár teljes egészében kiszakadva a *völkisch* nyelvjátekból. A legitimista szimpátiáit sohasem tagadó Schuschnigg kancellársága idején így az ausztriaiság és a Habsburgok örökségének jegyében nagyarányú ideológiai mozgósítás zajlott le, amely egyfelől a meggyilkolt Dollfuss emlékezetét kanonizálta, másfelől mégis határozott elmozdulást hozott az ő nézeteihez képest.⁶³

A fenti gondolatmenetet az sem érvényteleníti, hogy az új rendszerben, főleg az 1934-es alkotmány életbe lépése után, a weimari konzervatív forradalom számos toposza jelent meg a politikai beszédben, mindenekelőtt az ideális államra, illetve birodalomra vonatkoztatva. Ezek ugyanis éppen hogy nem völkisch, hanem a Habsburg-állam történeti örökségét új formában megvalósító ideális politikai közösségről szóltak.⁶⁴ Ez az identitás-projekt már teljes egészében egy konzervatív ideológia jegyében fogant. Ennek megfelelően koherens álláspontot foglalt el nemzet, állam és múlt kérdésében. Egyértelműen az állami keretek és a történeti idő identitás-teremtő potenciálját hangoztatta, és elismerve az osztrákoknak a német néphez való tartozását, e tényt különösebb jelentőséggel nem bíró trivialitásként kezelte. A néphez tartozás minőségével szemben a hivatásrendi állam olvasatában ott tornyosult a hatalmas osztrák múlt, nem egy nép, hanem egy állam, egy dinasztia és egy soknemzetiségű, németes kultúrájú társadalom történeti teljesítménye – egyben a nemzetiszocializmus identitás-diskurzusának – legalábbis a VF olvasatában – megsemmisítő cáfolata.

Tömören ezek a mozgások és koalíciók jellemzik a két háború közötti Osztrák Köztársaság identitáspolitikai dilemmáit, illetve a politikai hatalom és a szellemi élet által kitermelt válaszokat e dilemmákra. Látható, hogy a Habsburg-múlt diskurzusai Ausztriában nagyon is közvetlen politikai téttel bírtak. A múltfeledés rövid, 1920 körüli periódusa után Ó-Ausztria emlékezete egyre több formában támadt fel, míg ezzel párhuzamosan a nagynémet ideológia is egyre radikálisabb alakzatokban jelentkezett. A korszak egészére igaz, hogy a Habsburgokhoz való viszonyulás kérdése szorosan összefonódott Ausztria pillanatnyi sorsának és az osztrákság definiálatlanságának kínzó kérdésével. Éppen ezért a Habsburgokat tárgyaló osztrák korpusz valóban hatalmas – megkockáztathatjuk, hogy egészében áttekinthetetlen. Az alábbiakban egy olyan értelmezési keretben foglaljuk össze az osztrák múltértelmezések sokszorosán összetett versengését a két háború közötti időszakban, amely a völkisch-nagynémet kihívás diskurzusait tekinti át elsőként, majd az ezek által megjelenített identitásmodellekhez viszonyítva tárgyalja a Habsburg-múltat az osztrák identitás középpontjában lehorgonyzó kísérleteket és ezek szoros összefüggéseit a politikai hatalom és ellenzék működésével.

III.2. A nagynémet diskurzus és a völkisch gondolat Ausztriában

[A nagynémet diskurzus hordozórétege: a „honoráciorok”]

A nagynémet gondolat Ausztriában 1918 után egy rövid ideig a publicisztikában és a közbeszédben szinte hegemónikus pozíciót élvezett. Nem annyira azért, mert nem voltak másként gondolkodók a válságok sorozatának súlya alatt látszólag összeroppanni készülő köztársaságban, hanem sokkal inkább azért, mert a Monarchiát valorizáló óosztrák diskurzus, amelynek elsődleges és legkorábbi megjelenési formáját a memoárok alkották, tudatosan aktuálpolitikai üzenetek nélkül igyekezett tisztán kulturális keretek között definiált misszióját megvalósítani, és még inkább azért, mert nem mutatkozott olyan alternatív politikai program, amely a felemelkedés lehetőségét hordozta volna. Az óosztrákok legifjabb generációjának, a IV. Károly körüli írástudóknak a politikai reaktivizálódását megelőzően, illetve a Keresztényszociális Párt értelmiségi csoportjainak szintén később bekövetkező jelentkezéséig a nagynémet publicisztika néhány éven át kvázi-monopóliumot élvezett a közelmúlt aktuális üzeneteinek értelmezésében, az osztrák identitás nyilvánosság előtti meghatározásában. Ezt követően képviselői egyre markánsabban konfliktusba kerültek a fent említett csoportokkal, ám a nagynémet nyelvjáték tartalmi és retorikai alakzatai radikalizálódásuk ellenére ez idő alatt sem változtak meg gyökeresen.

E jellemzője mellett az ausztriai nagynémet diskurzust legáltalánosabban a weimari német szellemi élet termékei iránti nyitottság jellemezte. Ennek számtalan jelét találjuk a húszas és harmincas években: az ausztriai tankönyvek 1934-ig már-már kisémet történelemfelfogását alább külön alfejezetben elemezzük, de hasonló tanulssággal szolgálnak az 1919-től egyre-másra megjelent Anschluss-kötetek, azaz olyan gyűjteményes munkák, melyekben osztrák vagy birodalmi német és osztrák szerzők tettek hitet a két német állam egyesülésének szükségessége mellett, és amelyek a legfontosabb forráscsoportot képezik a fejezet anyagán belül.

Összességében tehát egy olyan diskurzus elemzésére vállalkozunk, amely kapcsán a németországihoz viszonyított különbségek és egyezések felmutatása bír tanulssággal, és segít hozzá a kultúrtranszfer folyamatának megragadásához. Természetesen nem beszélhetünk a birodalmi német nyelvjáték minden egyes elemének átvételéről: akadnak olyan jellemzők, amelyek megkülönböztetik a két diskurzust. A legfontosabb ilyen elemnek azt az általános beállítódást tarthatjuk, amely szinte minden osztrák szerzőre igaz, és korántsem jellemezte a birodalmi német diskurzus egészét:

annak hangsúlyozását, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása értékvesztést jelentett. Inkább a németországi helyzetre emlékeztetett ugyanakkor a szerzők között az a választóvonal, amely a mindenki által vágyott Anschluss kontextusában a weimari köztársaság elfogadását, illetve elutasítását hirdető munkák között alakult ki. Utóbbiak, akikhez a nagynémet jobboldal meghatározó része is tartozott, „egy olyan német államhoz kívántak csatlakozni, amely még nem létezett” – illetve amely továbbra is csak eszmeként, nevezetesen a népi birodalom eszméjeként létezett.⁶⁵

A hazai osztrák kontextusban azonban ennél nagyobb közvetlen jelentőséggel bírt a nagynémet honorácior-értelmiséget egészében jellemző szembenállás a dunai együttműködés bármilyen formában történő újjáélesztésével. Számos elismert történész és társadalomtudós nyilatkozott már 1919–20-ban az utódállamok politikai-gazdasági egységét valamilyen módon helyreállító új – például konföderatív – keretek ellenében, melyeket rendszerükben automatikusan a német egység eszméjét gyengítő koncepciókként értelmeztek.⁶⁶ Azt az Ausztriában általánosan elfogadott nézetet, mely szerint a köztársaság önmagában nem életképes, és „rá van utalva egy egészbe történő betagozódásra”, a nagynémet szerzők is kivétel nélkül osztották, csak ebben a Németországgal való unió szükségességének bizonyítékát látták.⁶⁷ A kor egyik elismert történésze, Hans Steinacher emlékirataiban a legbefolyásosabb nagynémet értelmiségieket felsorolva emlékezett vissza arra a nézetre szerint két korszakra bontható munkára, amelynek során a nagynémet eszmét népszerűsíteni, a közép-európai „ábrándokat” pedig hitelteleníteni igyekeztek. 1933–34-ig ez a munka Steinacher szerint szabadon folyhatott, 1934 után csak egyre növekvő nehézségek árán – ám tartalma nem változott.⁶⁸

A Bécsi Egyetem rektori pozícióját 1920-ban megszerző Alphons Dopsch számos folyóiratban és napilapban is állást foglalt a „keleti orientációval” szemben, amelyre úgy tekintett, mint a szlávokkal örök konfliktusban álló németiség életérdekeivel ellentétes, hamis történelmi hagyományok által keltett irányra.⁶⁹ „A szlávok földéhsége által súlyos fenyegetésnek kitett németiséget” nézete szerint csak „az eddigi tökéletlen német egyesülés” kiteljesítése révén volt és lesz lehetséges megvédelmezni, ahogy ezt az 1866, azaz a közös német államjogi kötelék szétszakítása után bekövetkezett szláv térfoglalás is bizonyította.⁷⁰ Az egykori nagynémet liberális hagyományhoz közelebb álló szerzők, így a Friedrich Naumann-nal szoros kapcsolatot ápoló Gustav Stolper nem a népiség-harc szemájának megidézése révén jutottak azonos következtetésre, ám ők is elsőként a Németországhoz való csatlakozás fontosságát emelték ki – azzal érvelve, hogy az amúgy kívánatos dunai konföderáció az „abszurd” politikai viszonyok

között nem elérhető. Stolper többször is megismételt érvelése szerint Ausztria tragédiája abban áll, hogy egyedüli államként kívánja őszintén az integrációt – ebben azonban csalódní fog, mert újra és újra rá kell döbennie: ma már „a Duna leginkább közlekedési akadállyá” változott.⁷¹

Dopsch és Stolper álláspontját tekintve az Anschluss-diskurzusban megjelenő két meghatározó érvrendszer tipikus formáinak, több megfigyelést is tehetünk. Utóbbit joggal nevezhetjük *vernunftsgrossdeutsch* álláspontnak, hiszen az Anschluss mellett érvelve nem támaszkodik érzelmi – mindenekelőtt völkisch – argumentációra. Ez azért sem meglepő, mert – itt ismét csak a Schmerlingtől éppen Stolperig tartó liberális nagynémet hagyományra kell utalni – ebben a tradícióban a Monarchia közép-európai feladatát a német érdekekkel természetes összhangban, de saját törvényszerűségeinek engedelmeskedve végezte egészen felbomlásáig. A Habsburgokkal konfliktusba csak azok „reakciók” periódusa idején került, ám az ennek kapcsán megfogalmazott kritikák nem érintették a dunai küldetés egészében véve pozitívan megítélt lényegét és folyamatát. A liberális nagynémet hagyomány kisszámú örökösei mélyen azonosultak a Habsburg-dinasztia küldetéseként felfogott délkeleti kultúrmisszióval, amely „létezésének értelme” volt, és amelynek sikeressége nem feltételezte a politikai hatalom egy nép által történő monopolizációját.⁷² A Dopsch által megjelölt többségi álláspont, melyet a történészcéh szinte monolitikus diskurzusa képviselt, ezzel szemben nem korlátozta Habsburg-kritikáját a liberális nemzeteszme elutasításának felemlegetésére. Sőt előbbiben is csak azt pillantotta meg, amelyet kritikai értékelésének egésze is megjelölt: a nemzeti (majd egyre inkább: népi) érdekeket bizonytalanul, azokat időnként látványosan eláruló, saját dinasztikus céljait követő dinasztia és államgépezet erkölcsi és politikai bukását.

Ennek megfelelően Dopsch álláspontjának szinte pontos megismétlése található olyan történészek életművében, mint Oswald Redlich vagy Wilhelm Bauer. Redlich az Osztrák Tudományos Akadémia elnökeként (1919–38) az első köztársaság fennállása során mindvégig azt a mérsékelt konzervatív nacionalista álláspontot képviselte, amelynek alapját saját történelmi korszakának, a kora újkornak feldolgozása során alakította ki. Eszerint a kora újkor a katolikus német államépítés kivételes korszaka volt, amely komoly örökséget hagyott a 19. századra. Redlich tartózkodott a hanyatlás korának részletes, monografikus tárgyalásától, annyi azonban rövidebb írásaiból is kiderül, hogy kritikusan szemlélte az egykori „német jelleg” háttérbe szorulását.⁷³

Az egyik legtekintélyesebb történelmi periodikát (*Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*) huszonöt éven át (1920–45)

szerkesztő rendes egyetemi tanár, Wilhelm Bauer nála kritikusabb álláspontot képviselt, és inkább hajlott szintén kora újkori kutatásait elhagyva a 19. század eseményeinek pártos értelmezésére.⁷⁴ Számára Ausztria német volt és maradt. „A német szóban – írta – múltunk és egyben jövőnk iránya mutatkozik meg”. 1918 utáni, az „államhűséget” középpontba helyező korábbi álláspontjával szembeforduló értelmezése szerint a német múlt és jövő közé ékelődik a Habsburg-birodalom utolsó, problematikus korszaka, amelynek története szorosan összefonódott a dinasztia hanyatlásával, németseg tudatának elhalványulásával. A morvaországi Bauer – szemben Redlichkel és Dopschsal – abból a szempontból is jelentős, hogy egyike volt azoknak, akik egészen korán megkezdték a német *Volkstumsforschung* szókincsének adaptálását az osztrákság helyzetének leírására. Ebben a megközelítésben az „ausztriaiság” már nem mást jelentett, mint „a határnép sorsát”, melynek „németisége volt pajzsa, becsülete, és büszkesége”, de amely ugyanakkor „sok népidéken elemmel lépett kapcsolatba”.⁷⁵

Hasonlóan járt el Josef Nadler irodalomtörténész, aki több nagynémet propagandakötet szerkesztőjeként fogta össze a honoriáciorok legismertebbjeit. Ő az osztrákság lényegét a „törzsi” szerkezetként értelmezett német nép egészéből kiindulva szintén annak saját határhelyzetével, és az ennek következtében őt ért déli-katolikus, kisebb részben szláv hatásokkal ragadta meg.⁷⁶ Szintén fontos szerepet játszottak a németországi fogalomkészlet ausztriai meghonosításában az olyan történészek, mint a már említett Heinrich Kretschmayr, aki a céh doyenjével, Heinrich von Srbikkel együtt a *gesamtdeutsch* iskola meghatározó alakja volt, illetve a már korán nyíltan a náci oldalra álló, 1934-től Breslauban, majd Berlinben egyetemi tanári állást vállaló Hans Übersperger.⁷⁷ A világháborús veteránok nagynémet tisztii csoportjának vezéralakja a „vezérkari klikkel” hosszú személyes harcot vívó Alfred Krauss gyalogsági tábornok lett, a közigazdászok közül Friedrich Kleinwaechter vált a népi német szószólók vezéralakjává.

[Népiség- és Habsburg-toposzok az ausztriai nagynémet nyelvjátékban]

A nagynémet honoráciorok említett vezéralakjainak munkáiból világosan kitűnik, hogy az 1920-as évek elejére kialakult egy olyan nagynémet diskurzus, amely az ausztriaiság fogalmát nagymértékben a német völkisch gondolat fogalomkészletére támaszkodva definiálta, és meghatározóvá vált az Anschluss-irodalom a harmincas évekig némileg apadó, de ekkor is folyamatosan számos művet termelő korpuszában. Ennek alapvető tézise

volt, hogy „a régi Ausztriát német erő hozta létre”, és „az egész állam a németiség jegyeit hordozta magán”. Szintén elfogadott volt, hogy a „második német állam” feladata a németiség délkeleti pozícióinak erősítése lett volna, ezt azonban nem tudta teljes mértékben megvalósítani, mivel a nemzeti érzés gyenge maradt az osztrákokban, és „egy olyan nép, amely nemzeti érzése gyenge, más népeket nem lehet képes nemzetiségétől eltántorítani, és magába felvenni őket”.⁷⁸

Ez az alapvető kudarcélmény két sajátos gondolattal párosult. Egyrészt jól kimutatható egy önkritikus gondolat működése a szövegekben, amely az osztrákság „gyengességére” vonatkozik. Eszerint például „a vezető típusa” a politikusok között „Ausztria–Magyarországon teljességgel hiányzott”.⁷⁹ A politikai elit és az állami intézményektől való elfordulás következtében a paraszti értékek sokszor még határozottabban jelentek meg a szövegekben, mint ahogyan az Németországban történt, míg a parasztság maga az osztrák társadalom németiségének hordozórétegévé [*Trägerschicht*] vált. Az osztrák parasztok eszerint „a hagyomány hatalmának őrzői és továbbvivői”, akikre támaszkodva lehetővé válhat a „tisza” német népi tartalmak rekuperációja az 1918-as válság után is.⁸⁰ Ez a meggyőződés egyébként abban is megmutatkozott, hogy az osztrák történetírás belülről kivételesen erős intézményekkel rendelkezett a tájtörténet, amely egyben a német *Volksgeschichte* fogalmi és ideológiai tartalmainak legjelentősebb beáramlási csatornáját is képezte az osztrák tudományos gondolkodásban.⁸¹ Ez a tétel illeszkedett a völkisch idealizmus már ismert formáiba, amely a természetes, tiszta formák meghatározása révén állított értékelő sémát a valódi világ jelenségeivel szemben. A parasztság-toposz funkcióját ezért úgy határozhatjuk meg, mint „az organikus hely” visszaszerzésére irányuló erőfeszítések számára irányadó kulturális tartalmak szimbólumát, egyben a németiséghez való megtérés, az autentikus népi kultúra reprezentációját egy olyan természetellenes környezetben, melyben egy néptörzs a néptesttől államjogi elszakítottágban kénytelen létezni.⁸²

A birodalmi német népfelfogás átvétele a nagynémet diskurzusban természetes módon eredményezte, hogy az előző fejezetben áttekintett történelmi toposzok, kanonizált értelmezések közül is számos megjelent az értelmezésekben. Ilyen volt a Habsburgok dinasztikus hatalmának (*Hausmacht*) kritikája. Kretschmayr felfogásában például „a Habsburgok, akik a dunai birodalmat saját dinasztikus államukként rendezték be, sohasem tudták meghaladni ezt a gondolatot, országukban önmagukat tartották az egyetlen megengedhető politikai eszmének”.⁸³ Ezzel a Habsburgok tulajdonképpen saját hatalmuk forrását értették félre: úgy gon-

dolták, az a dinasztikus politikából származik, holott az osztrák történelem „a legszorosabban összefüggött a német-római birodalom és a német nemzet létrejöttével és növekedésével”.⁸⁴

A Habsburgok nemzetietlensége mellett hasonló módon ismétlődött a szláv agresszióval szemben védekező pozícióba került ausztriai németek történetének tragikus előadása, amely Ausztriában is – ha lehet, még hangsúlyosabban – összekötődött az 1866-ban elvesztett „népi háttérerő” mitológéájával. Ezt ugyan „a gazdasági és kulturális fölény egy ideig elfedhette, ám a múlt század nyolcvanas éve óta a feneketlen politikai szakadék egyre kivehetőbbé vált [a német-osztrákok] lábaik előtt”.⁸⁵ Ezzel szemben tételeződött a nagynémet honoráciorok közösségének saját feladata is: az 1866-ban tragikus véget ért politikai összetartozás emlékének gondozása és fenntartása. Ez az értelmezés nem különbözött a németországitól, amennyiben nem tette sem Bismarckot, sem a porosz hagyományt felelőssé a tragédiáért – a felelősség szerintük is a „politikai hagyományainak megfelelően a *Hausmachthoz* kötődő” dinasztíát és a szláv lakosságot terhelte, akikkel szemben „a németek maradtak egyedüli osztráknak”.⁸⁶

Nem mutatkozott jelentős különbség az első világháború értelmezésének tekintetében sem. Az osztrák szerzők szövegeiben szinte pontosan azok a toposzok kerülnek előtérbe, amelyek meghatározzák a birodalmi német szövegeket is. Ennek megfelelően nagy hangsúllyal szerepel, hogy a német csapatok tartottak ki a legtovább a közös hadsereg kötelékei közül, ám ők is elsősorban azért, mert „a népre, egy nagyobb német hazára gondolva merítették erőt”.⁸⁷ Hangsúlyosan szerepel IV. Károly uralkodása során elkövetett második nagy hibája, az okóber 16-i kiáltvány, amely végleg „összszedőntötte az államjogi kényszerképződményt”.⁸⁸ Előfordul – meglepő módon – az is, hogy a birodalom szociáldemokrata gúnyneve, a „népek ketrece” beszivárog a völkisch diskurzusba, mint például Bauer esetében, aki az összeomlás kapcsán kiemeli: „hirtelen megnyíltak a népketrec kapui, lehetővé téve, hogy az osztrákok immár büntetlenül lehessenek németek.”⁸⁹ A világháború tehát, az okozott katasztrófa ellenére, morális szempontból, ahogy már a konzervatív forradalom írásai esetében is láthattuk, tisztítóútként jelent meg a szövegekben, amelyen áthaladva a korábban gyenge nemzettudatú osztrákból is öntudatos német vált, ami egyértelműen megmutatta a népek harcát, és leleplezte az 1867 utáni politikai formák álságosságát.⁹⁰ A „népek nagy befogója”, Ausztria bukása után Németországhoz került vissza az osztrák törzs sorsáért való felelősség, és egyben a nagy keleti feladat is, Közép-Európa megszervezése.⁹¹

Ha az egyezések regisztrálása mellett eltéréseket keresünk a németországi völkisch-népiségtörténeti diskurzus és az ausztriai nagynémet be-

szédmód között, úgy mindenképp két, egymáshoz kapcsolódó különbséget kell kiemelnünk. Megfigyelhettük az előző fejezetben, hogy a német szerzők tartózkodtak Ferenc József személyének közvetlen támadásától – több esetben okát is adva ennek a tartózkodásnak. Nézetük szerint elsősorban a szlávbarát politikusok voltak felelősek a németiség sorsának rosszabbra fordulásáért, és nem az „igaz németként” érző uralkodó. Ez azért problematikus, mert a narrációkat meghatározó *Hausmacht*-metafora, mint a Habsburg-politika lényegét kifejező, saját szó szerinti jelentésénél jóval több réteget hordozó poétikai mag, a jól formált elbeszélésekben ágenst, azaz cselekvő és végrehajtó szereplőt is igényel magának. Ez az ágens például I. Ferenc és Metternich korszakában a két hasonlóan reakciósként felfogott politikus esetében adott volt, és ettől csak néhány, Metternich személyét megengedőbben ábrázoló szerző tért el. Ferenc József kapcsán azonban a német szerzők döntő többsége, a diskurzus egyik heterodox szereplőjét leszámítva, a metafora által kifejezett politikai kultúra ágensévé a bürokráciát tette. Így egyfelől megoldotta a narráció dilemmáját (ti. hogyan adózzunk a már csak IV. Károlyhoz képest betöltött ellenpont-szerepe miatt is pozitív fénybe állítani kívánt agg császár emlékének tisztelettel, úgy hogy a németiség passiója a szervetlen és dinasztikus birodalomban elmondható maradjon), másfelől azonban egy ellentmondást is létrehozott, hiszen a gyengének nem nevezhető uralkodó német „hűsége” és államának népellenes politikái közötti ellentmondást racionálisan továbbra sem tudta magyarázni. Pusztán száműzni tudta az elbeszélésekből azzal, hogy a „bürokráciára” hárította a felelősséget az utóbbiért, míg az uralkodó maga feddhetetlen maradt.

Ennek az elbeszélő stratégiának jelei megtalálhatók ugyan az osztrák elbeszélésekben is, egészében véve mégis sokkal inkább azt kell kiemelni, hogy az ausztriai nagynémet irodalom számos alakja nem riadt vissza Ferenc József leplezetlen kritikájától sem, és kifejezetten hajlandó volt nevesíteni az uralkodót a birodalmi elit kritikái során. Utóbbi így nem egyedül osztozott a „negatív funkcióban”, amelyet ezek a szerzők neki tulajdonítottak.⁹² Az ilyen kritikák szerint például Ferenc József maga is „képtelen volt újrafogalmazni az osztrák állameszmét, mivel a Habsburg-házi hatalom gondolata töltötte be személyiségét”. Sőt, az eddig is idézett legvehemens kritikusa, Friedrich Kleinwächter egyenesen párhuzamot vont I. Ferenc és Ferenc József között, ami, annak ismeretében, hogy előbbi uralkodása a reakció és a német néptől nyert császári hatalom feladásának toposzai mentén értelmeződött, rendkívül súlyos, szimbolikus támadásként értékelhető.⁹³ De hasonlóan vélekedett a nagynémet csoport másik szélén, azaz a Habsburg-örökséget a nagynémet múltfelfogásba in-

tegrálni kívánó Kretschmayr is, aki a népi ébredés korszakában is megőrzött államközpontú ideológiát „Ferenc József császár személyes felelősségének” nevezte, karakterképét pedig a „személyének személytelenségéről” adott rövid összefoglalóval vázolja fel.⁹⁴

Ha magyarázatot keresünk arra, hogy a nagynémet diskurzus Ausztriában miért volt kritikusabb Ferenc József személyével szemben, és miért nem érvényesítette a kritikákkal szembeni tabuizálás elvét ugyanúgy, mint azt a birodalmi völksich szerzők tették, úgy elsősorban funkcionális magyarázatot találunk. Sem a weimari államban, sem a Harmadik Birodalomban nem kellett attól tartani, hogy Ferenc József személye bármilyen politikai ellenállási mozgalom szimbolikus gyújtópontjává váljon. Amint azonban a következő fejezetekben látni fogjuk, az ausztriaiság nem völksich ideológiai áramlatai számára az agg uralkodó szinte mindenki által pozitív színben őrzött képe könnyen válhatott volna egy új kis- vagy nagysztrák államesszme emblematikus jelölőjévé, és ez a lehetőség Ferenc József emlékezetét nagynémet perspektívából veszélyforrássá avatta. A szimbolikus politikának ezt a szituációját tarthatjuk olyan magyarázó tényezőnek, amely feloldja a személyével szembeni hangsúlyosabb kritika és az általánosságban nagyvonalúbb, valorizálóbb Habsburg-kép közötti ellentmondást, amely az osztrák nagynémet diskurzust jellemezte.

További okként közrejátszhatott az az élettörténeti sajátosság is, hogy míg a birodalmi német szerzők számára Ferenc József valóban elsősorban a hű szövetségest jelentette fiatalságuk éveiben, az ausztriai nagynémet honoráciorok sokkal nagyobb arányban maguk is a „népiségarc” szimbolikus vidékeiről, Cseh- és Morvaországból, illetve a délszláv vegyes lakosságú vidékekről és a „vegyesnépi” [Völckergemisch] Bécsből származtak, s ennek megfelelően szövegeikben is megmutatkozott az élettapasztalatok konfiguratív, elbeszélésszervező hatása. Második topológiai különbségként a birodalmi és ausztriai Anschluss-irodalom és nagynémet történetírás között ugyanis éppen azt kell számba vennünk, hogy az 1867 és 1914 közötti korszak leírásából az osztrák szövegekben hiányzik az 1879-es szövetségkötés népi szolidaritási aktusként való újraértelmezése, és leírását szinte teljes egészében a németiség szenvedéstörténete tölti ki, melyet a magyarság könyörtelen és rövidlátó, de ideiglenesen sikeres szupremácia-törekvéseinek bemutatása ellenpontos helyenként.

A birodalmi német diskurzustól való eltérést leghatásosabban mégis egy Bismarckról tett megállapítás jellemzi. Mint láthattuk, a kismémet eszmét a völksich diskurzus vehemensen támadta, a kismémet egység megvalósítója azonban Ferenc Józsefhez hasonló védettséget élvezett. Kleinwächter az 1866 utáni korszakra vonatkozó egyik leírását éppen azzal

vezeti be, hogy leszögezi: „az Ausztria vezető körei által rettegett német irredenta” csak azért nem következett be, mert „Bismarck maga az ausztriai németeket a leghatározottabban elutasította”.⁹⁵ Így utóbbiak továbbra is ahhoz a szűklátókörű dinasztiahoz voltak kénytelenek kötni a sorsukat, amely „minden nemzeti mozgalomra a német-osztrákok körében bizalmatlansággal tekintett”, és „bele kívánta kényszeríteni őket a régi, természetellenes állami kötelekekbe szláv ősellenségeinkkel együtt”.⁹⁶

A kettős, kismémet és Habsburg rövidlátás eredményeképpen bontakozott ki a népiségarc a dunai birodalomban, melynek szimbolikus helyeivé az egyetemek váltak. A felsőoktatásban folyó több évtizedes küzdelmek történetei az osztrák nagynémet diskurzus sajátos részletét képviselik, amit az is bizonyít, hogy már a húszas években is jelent meg róla nagymonográfia, tehát jóval azelőtt, hogy a korszak kronologikus feldolgozása az egyes kormányok által fémjelzett időszakokról akárcsak megkezdődött volna.⁹⁷ Ebben a felfogásban a Taaffe-korszak szlávbarátságára a Badeni-kormány nyílt németellenessége következett, és e két szimbolikus periódus között kifeszülő kronológiában szerveződött elbeszéléssé az ausztriai németek elsősorban a diákság révén megvalósuló megtérése a népi és nemzeti eszméhez. A küzdelem a kulturális hatásokat leggyorsabban feldolgozó Bécsben kezdődött, ahol – Graz mellett – először „alakultak tornaegyletek”, és nyert teret a kismémet eszme. A mozgalom erőt elsősorban az 1870–71-es „győzelmi menetből” merített, amely az első „németellenes” belpolitikai kísérletek (azaz a cseh–osztrák–magyar trianizmus felmerülésének) idején a dinasztától való elforduláshoz vezetett a német diákság körében.⁹⁸

A diákmozgalom narrációja, mint a fentiekben is látható, kiváló területnek mutatkozott egy „előharcos-mítosz” [Vorkämpfer] kialakításához, nagyjából-egészében annak megfelelően, ahogy erre a nagynémet mozgalomban kísérlet történt az 1918–19-es fegyveres összetűzések szabadsapatai kapcsán is. Ennek során, ahogy utóbbiak esetében is, az egyetemi ifjúság képe hangsúlyosabban töltődött fel a konzervatív-nemzeti forradalmiság szélsőjobboldali tartalmaival, és szorosan összefonódott az antiliberalizmussal s az antiszemitizmussal. Paul Molisch mítoszteremtő kísérletében – szemben a nagynémet hagyomány liberális és *gesamtdeutsch* vonulataival – már a húszas években hangsúlyosan összekapcsolódott az előbbi fogalom pár és a németiségarc jelentéshorizontja, sok szempontból az 1933, majd 1938 utáni osztrák nemzetiszocialista propagandairodalmat megelőlegezve (melynek ő maga is aktív alkotójává vált).⁹⁹

Túl az egyetemi ifjúság mitográfiájának kísérletén ugyanakkor a húszas éveket nem jellemezte a nagynémet írásmód feltöltődése a klasszikus szélsőjobboldali toposzokkal. A hangsúly sokkal inkább a népiségarc

szlávellenes tartalmaira esett, amely összekötődött a dinasztia, illetve a dinasztia körüli elit államfelfogásának kritikájával. Ennek meghatározó elemei ugyanazok voltak, amelyek a birodalmi elit diskurzusában is felfedezhettünk: az államfogalom megújítására, nemzeti vagy népi völkisch újragondolására való képtelenség; a szlávokra való támaszkodás ebből következő kényszere; a német-osztrákok önfeláldozása nagynémet népi feladatuk, a keleti kolonizáció és védekezés teljesítése során, egészen az utolsó pillanatig; valamint a magyar rövidlátásnak a nehézségeket tovább súlyosbító következményei.¹⁰⁰

Ez a poétikai mag, a korszak elbeszéléseinek fabulája a szűzség sokféle elrendezését engedte meg. A német-osztrák „passió” kezdetét mindenképpen az 1866–67-es radikális és tragikus átalakulás jelezte, ugyanakkor a dinasztia páfordulása, a remények és erőviszonyok szempontjából ez a tág keret számos olvasatot volt képes akkomodálni. A legjelentősebb variáció mindenképpen az a szerzői csoport volt, amely Ferenc Ferdinánd személyében a birodalom német gyökereihez való – életmentő – visszatérés letéteményesét pillantotta meg.¹⁰¹ Ezt képviselte számos értelmiségi, politikus és katonatiszt, akik egykor szorosan kötődtek a trónörökös személyéhez, és 1918 után jellemzően nagynémetté, majd utóbb nemzetiszocialistává vagy legalábbis elkötelezett társutassá váltak.¹⁰²

Számos elképzelés élt arra nézve is, hogy Ferenc József, illetve kormányai mikor szakítottak végleg a nagynémet összetartozás eszméjével, és hogy ez a szakítás mennyire kényszer és mennyire a törvényszerűségek (a népi eszme és a dinasztikus állam közötti feszültségek) hatása alatt ment végbe. A legelterjedtebb álláspontnak mindenképpen a kényszer hangsúlyozását tarthatjuk, ami azért feltétlenül tanulságos, mert így megmutatkozik, hogy miképpen férhetett össze egy narráción belül a dinasztia politikájának gyakran szenvedélyes kritikája és a Monarchia emlékezetének bizonyos fokú valorizálása.¹⁰³ A Molisch és Kleinwaechter által képviselt szélsőséges Habsburg-ellenes álláspontot leszámítva ugyanis a szláv elitekkel való kooperációra szorító, de közelebbről nem definiált kényszer egyfelől a kisméretű egységekre hárította a felelősség egy részét, másfelől pedig – Ferenc József döntéseinek hibás voltából nem engedve – személye köré bizonyos fokig mégis tragikus aurát vont.

Nem mutatkozott teljes egyetértés a magyarok szerepének megítélése körül sem. A magyar politikai ellittel szembeni kritika legélesebb megfogalmazói érthető módon egyébként sem a nagynémet honoráciorok, hanem az osztrák elit szerzői közül kerültek ki, hiszen a birodalom felbomlásában a magyar vezető rétegnek tulajdonított kiemelkedő szerep leginkább az ő szemükben tette bűnössé Tisza Istvánt és elődeit. A nagy-

német diskurzusban ezzel szemben inkább kitapintható egy olyan áramlat, amely a teljes magyar elitet rövidlátással vádolja, ugyanakkor elsősorban Tisza esetében egy olyan politikai akaratot és vezetői kvalitást is megpillant, amelynek hiánya a Lajta túlsópartján nagy szerepet játszott a német-osztrákok fél évszázadon át tartó szenvedéseiben.¹⁰⁴ Ez nem menti fel ugyan a magyarokat az egész ausztriai emlékezet által visszhangzott vádak alól, ám jelzi, hogy a nagynémet diskurzus bizonyos eltéréseket mutat a többi irányzat szövegeihez képest, melyek magyarázata – ahogy az „erős vezető” kultusza kapcsán is – alighanem a konzervatív forradalom eszméi iránti nyitottságával és az államalakulat általános gyengeségének, életképtelenségének hangsúlyozásával magyarázható.¹⁰⁵

A liberális és konzervatív gyökerekkel egyaránt rendelkező nagynémet diskurzusról az eddigiek alapján azt állapíthattuk meg, hogy számos egyezést mutatott a birodalmi német völkisch beszédmódon belül létrejött Habsburg-értelmezéssel, sőt bizonyos szempontból kritikusabb volt a Habsburgok örökségével kapcsolatban, és a dualizmus korának elbeszélésében még inkább központi szerepet juttatott a népiség-harc metaforájának. Ezek megállapítása mellett többször is utaltunk arra, hogy ez a kritika és a birodalomnak a konfliktus tereként való átértelmezése (az a politikai egység, amelyben a német és a szláv népi erő megütközött) nem zárta ki a Habsburgok államának olyan értékelését sem, amely a birodalmi német beszédmód kánonjához képest további értékeket határozott meg a „második német állam” múltjában. Ez azért is válhatott lehetővé, mert az ausztriai tudományosság és publicisztika lassabban itatódott át a népi-ségtörténet fogalomkészletéből következő szemléletmóddal. Az alapfogalmak korán megjelentek, ám ezek számos szövegben együtt léteznek a historizmus szemléletmódjára jellemző megközelítésekkel, a politikai döntés bizonyos autonómiájának elismerésével, amelyet a völkisch gondolkodás dogmatikussága Németországban kizárt.

Ennek megfelelően még a leginkább Habsburg-ellenes szerzők közé sorolt Friedrich Kleinwaechter is elismerhette, hogy a „Monarchia létrejöttének korszakában a *Hausmacht* gondolata az egyetlen eszme volt, amelynek segítségével a birodalom területén lakozó népeket a török veszély elleni védőbástyává lehetett összefogni”.¹⁰⁶ Az eleve vegyes népiségű államnak ez a tétele található meg a legtöbb szövegben, míg a német kolonizáció és államépítés „berlinies” hangsúlyozása inkább háttérbe szorul. A történelmet szemlélve a nagynémet honoráciorok 1918 utáni nemzedéke nem idegenítette el magától teljesen azt a bécsi perspektívát, amely a dunai birodalom történetét a német népi közösségből való kiűzetésként értékelte, és hallgatásával legalább passzívan visszautasította a kolonizációs elbeszélések

által implikált centrum–periféria felosztást, mely a Habsburg-államból a német népi középpont által a civilizálandó Kelet vagy Délkelet felé kanalizált kulturális és népi missziót formált, elvitatva történetének mindenemű autonómiáját.

Nincs jele, hogy akár egyetlen nagynémet szerző is összefüggő elbeszélést akart volna konstruálni a weimari Németországban megfogalmazott értelmezéssel szemben, azonban szinte mindegyikükről kimutatható, hogy bizonyos pontokon – melyekben rendszer ugyanakkor nem fedezhető fel – korrigálni igyekezett ezt a szűken „centralista” perspektívát. A szövegekben ennek megfelelően találkozunk például az 1804-es és 1806-os kettős államjogi átalakulás exonorációjával, annak hangsúlyozása révén, hogy a korban „az egységes dunai birodalom” megteremtése szolgálta a leginkább a saját területét ellenőrizni nem tudó német nép érdekét.¹⁰⁷ A Napóleonnal újra és újra szembeszálló Habsburgokkal szemben a német területek mozgalmi „a franciák kegyelméből létező patrióták” szervezkedéseinek minősülnek, melyekkel szemben Ausztria a valódi ellenállás terévé nemesül. Nagy hangsúllyal jelenik meg az 1809-es kettős, Andreas Hofer és Károly főherceg által vezetett „össznémet” felkelés, melynek elbeszéléséből kimarad a birodalmi német szövegekben gyakran szereplő, a császár és vezető politikusai által végrehajtott „árulás”.¹⁰⁸

A osztrák kultúrközösségben szocializálódott – és magukat gyakran népi küldetést teljesítő németként pozicionáló – szerzők esetében az sem meglepő, hogy sokkal gyakrabban fordul elő az ausztriai németek gyenge, kialakulatlan német nemzettudatát rögzítő megállapítás, amely így ismét a dinasztíára vonatkoztatott áruló-toposz alkalmazhatóságát gyengíti. Azok a nagynémetek, akik az osztrák társadalomban éltek, érthetően a nem eléggé erős népiségtudattal bíró társadalommal szemben is ellenérzéseket tápláltak, és nem alkalmazták következetesen a birodalmi perspektíva madártávlatából plauzibilisnek tűnő áruló dinasztia – szenvedő német nép aszimmetrikus ellentétpárját.¹⁰⁹

Ezzel kompatibilis és narratológiaiilag összefüggő elemnek tarthatjuk számos elbeszélésben az 1848-as forradalom kezelését, mely birodalmi német perspektívából – liberális tartalmai agyonhallgatása mellett – 1920, főként pedig 1933 után egyre inkább egy reálpolitikailag nem kivitelezhető, ám eszmei tartalmában példát mutató időszak stilizálódott. Ezzel szemben 1848 – vélhetően a sajátos osztrák tapasztalatok eredményeként – az ausztriai nagynémet diskurzusban lényegesen kritikusabb értelmezést kapott, amely kiemelte a „keleti küldetésre” nézve tragikus következményeit, amennyiben „mozgásba hozta azokat az erőket, amelyek a nagy építményt utóbb elsöpörték”, azaz a Habsburg-állam felbomlásához

hozzájárultak.¹¹⁰ A nagynémet liberalizmus (az ún. *Deutschliberalen*) felelősségeként tételezhető továbbá a csoporton belüli konzervatívok részéről a német megosztottság fenntartása, mivel ők sem fogadták el az új német állam születését – azaz tulajdonképpen nagyosztrákként viselkedtek, áttételesen ezzel is gyengítve a németiség pozícióit a dunai térségben.¹¹¹

A történeti társulat elnökeként író Steinacker kritikája ebből a szempontból tekinthető az 1848-as forradalommal szembeni osztrák ellenérzések summázatának: szerinte 1848 tanulsága nem más, mint hogy „a liberális és nemzeti [a francia értelemben vett államnemzeti – R.G.] ideológia összeegyeztethetetlen a Német Birodalommal.”¹¹² Ez a megállapítás kettős jelentőséggel bír. Egyfelől megismétli a birodalmi nagynémet diskurzustól való eltérés lényegi elemét, amely szerint 1848 pusztító erő volt, amely a keleti küldetést veszélybe sodorta. 1848 liberális, és nem népi mozgalomként jelenik meg, és a konzervatív forradalom gyakori vád-toposzá, a „nyugatiasságot” és „szervetlenséget”, a természetes forma hiányát állítja előtérbe. Ezzel megfordult az eredeti völkisch olvasat: a népi 1848 vált a liberalizmus formátlan ideológiájának hordozójává, a Németországból „dinasztikusnak” látott Habsburg politika pedig – legalábbis ebben a kontextusban – a valódi, szerves német gondolat, a birodalmi-konföderatív eszme képviselőjévé nemesült.¹¹³

Bizonyos esetekben a diskurzuson belül ellentmondások is előfordulnak: számos szenvedélyes állásfoglalás menti fel például Ferenc Józsefet, akinek kritikáit már áttekintettük.¹¹⁴ Ennél a természetes varianciánál meglepőbb, hogy alkalmanként egyazon szerző is ellentmondásba keveredik saját magával, így például Kleinwaechter, aki 1920-ban még sokkal kritikusabb volt a Habsburgok 1866 utáni politikájával szemben, mint 1926-ban, amikor már Bismarck felelősségét is hangsúlyozta. Bismarck „bűnös” vélekedése, mely szerint „a kisméretű megoldás végleges” rendszert jelenthet, a dinasztíát is nehéz helyzetbe hozta, és szinte a szlávok karjaiba taszította. Ez az olvasat pedig ugyancsak a Habsburgok felelősségét enyhíti az ausztriai németiség 1867 utáni helyzetének kialakulásában.¹¹⁵ Ezek az esetenkénti ellentmondások azonban nem kezdik ki a diskurzus egységét. Ennek poétikai magját az Ausztria német jellegéből kiinduló értelmezési kísérlet képezte, amely a német jelleg fenntartásának és erősítésének kíváncsán mentén értékelte a dinasztia teljesítményét. Mint láthattuk, ez sok szempontból megegyezett a birodalmi német szövegekből kiolvasható ítéletekkel, azonban bizonyos – általunk az eltérő tapasztalatok, a nemzedéki-kommunikatív emlékezet eltérő tartalmai által magyarázott – eltérések is mutatkoztak. Az ellentmondások ebben a környezetben természetes módon termelődtek ki: bizonyos

kulcskérdésekben, így mindenekelőtt az 1867 utáni német passió cselekményesítésének a tekintetében a diskurzus rendkívül zárt, legfeljebb az antiszemita elbeszéléshorizont megjelenése vagy elmaradása különbözteti meg a szövegeket. Ezzel szemben a különböző tapasztalatok, vélekedések és a kontextusok nagymértékben befolyásolták, hogy például Ferenc József uralkodása milyen megítélésbe került, mennyire vált külön a „társadalomban” zajló népiséggharctól, és maradt meg személyében jóindulatú és népéhez hűséges császárnak.

A variancia egyes példáin és a kulcskérdésekben megmutatkozó, a diskurzust egészzé szervező topológiai egyezéseken túl a szövegek egésze szempontjából ugyanakkor egy további, általános érvényű tanulság is levonható. A nagynémet diskurzus – minden Anschluss-pártisága ellenére – nem jelentette az ausztriaiság fogalmának feloldását a nagynémet egység mítoszában. Dopsch például Ausztriát tette meg a német nép viszontagságos történetének szimbólumává és mércéjévé – eszerint „léte és nemléte, növekedése és zsugorodása a kezdetek óta a német birodalom belső hatalmának barométere volt”.¹¹⁶ Wilhelm Bauer az egyik leggyakoribb toposzt felélesztve az osztrák kultúrának az egyetemes németiség számára megkerülhetetlen jelentőségére hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy egyetemes jelentőségre csak általa tett szert, valamint kiemelve, hogy regionális szempontból is igaz, hogy az osztrák kultúrának köszönhetően beszélhetünk csak a „dunai birodalom teljességéről, német jellegéről”.¹¹⁷ Kretschmayr a birodalmi eszme adekvát megvalósulását látta „Nagy Károly keletre áthelyezett birodalmában”, amely a német-olasz kultúrközpontot élesztette újjá dunai német alakban – mely egyben a Habsburgok legnagyobb teljesítménye is volt.¹¹⁸ A dinasztikus állam össznémet szerepe abban is megmutatkozott, hogy visszaszerezte a már-már elveszett cseh koronatarományokat a németiségnek, tehát nemcsak alkalmas volt népi feladatok végrehajtására, de egyenesen egyedül volt képes ezekre bizonyos korokban és helyzetekben.¹¹⁹

Ez az érvrendszer összeegyeztethető volt a konzervatív forradalom bizonyos áramlataival. Az ifjúkonzervatív eszmeiségből annak a francia eszmével szembeni antinacionalizmusát emelte ki, és az 1920-as években még nagy szerepet játszó, utóbb elhalványodó birodalmi és univerzális küldetésre helyezte a hangsúlyt. Míg Németországban a völksich diskurzus a nép fogalmát egyre kiterjesztőbb értelmezésben, univerzális értékmérőként használva utóbb már tér, állam és birodalom adekvát megvalósulását is csak a népi jelleg meglétének függvényében értékelte, az osztrák nagynémet hagyomány történelemfelfogása adoptálta és megőrizte az osztrák-tudat számára egy, a saját hagyományt felértékelő alternatív

áramlatát, amely a nyugatellenesség másik csapásirányából, a nemzetállamiság visszautasításából táplálkozott. Ez nem zárta ki a népi szempont érvényesítését az elbeszélésekben, ám hangsúlyosabban egészítette ki azt az univerzális küldetés gondolatával, amely nélkül a németiség nem tudja kibontakoztatni a nyugati nemzetekhez képest benne rejtőző másságot. Ez pedig – az osztrák értelmezés szerint – az újkorban csak Ausztriában történt meg, és ezzel a mozzanattal azonosulni ezért „az egész németiség feladata”.¹²⁰ Ez nem jelentette és nem jelenthette a „csak-osztrákság” elfogadását, sőt 1920 után, mint már bemutattuk, éppen a dunai konföderáció nagyosztrák színezetű eszméjének szenvedélyes vagy reálpolitikai elutasításával párosult. Azt azonban határozottan implicálta, hogy az osztrák hagyomány integrációja nélkül a német nép a jövőben sem láthatja el feladatát, mert ez a hagyomány jelenti a szűk nemzeti perspektíva meghaladását, és „a német ember csak a nyíltan hirdetett [*auf den Leib geschrieben*] föderalizmussal adhatja meg Közép- és Délkelet-Európának azt, amire magunknak és mindünknek is szüksége van”.¹²¹ Az ideális formát ebben az összefüggésben e katolikus nagynémet hagyomány számára Mária Terézia uralkodása testesítette meg: akkor ugyanis „nem Ausztriáért vagy Németországért, hanem minden esetben Ausztriáért és Németországért” folyt alkotó német népi munka.¹²²

Hogyan összegezhető tehát az általunk ellentmondásosként megragadott ausztriai nagynémet diskurzus? A völksich gondolat, a konzervatív forradalom hatásából kiinduló értékelés elsősorban arra mutathat rá, hogy Ausztriában sokáig nem alakult ki olyan jól szabályozott beszédmód, amely a némethez hasonló következetességgel alkalmazta volna az új társadalomszemlélet kulcsfogalmait. Historizmus és a historizmusra jellemző politikai realizmus, valamint a népiség nyelvének esszencialista beszédmódja gyakran egymás mellett létezett. Megfigyelhető ugyanakkor az utóbbi egyre fokozottabb érvényesülése, ha például a részben azonos szerzőket is tartalmazó 1919-es *Németország, jövőnk* és az 1936-os Nadler–Srbik-féle *Német-Ausztria*-kötetet összehasonlítjuk – holott a két kiadvány szerkezete, témái és céljai nagyon hasonlóak voltak.¹²³

Túl ezen, a németországinál is kritikusabb viszonyulás a Habsburgokhoz megmutatkozik a népiséggharc epizódjainak tárgyalása során. Ugyanakkor valorizálabb és megengedőbb a németországinál az osztrák diskurzus akkor, amikor 1848 és a kismémet egység létrejötte határozza meg az értékelő kontextust, tehát a „belnémet” kérdésben. Ezt az ellentmondást határoztuk meg a szövegben központi jelentőségüként. Javasolt magyarázatunk szerint az előbbi oka a népiséggharc tapasztalata, a kommunikatív, nemzedéki emlékezet működése, az utóbbi pedig a német centralizmussal

szemben fellépő osztrák regionális tudat működésének bizonyítéka. A kettő tanulságait összefoglalva az egész diskurzust a legjobban talán úgy lehet jellemezni, mint a nagynémet egység mellett a végletekig elkötelezett, a kudarcosként megélt saját múltat elidegenítő Ausztria-képet, amely mégis az ausztriaiság toposzaihoz menekül akkor, amikor a múltbeli kudarcélmények forrása nem az „idegen” népiségek, a szlávok és magyarok agressziója, hanem a nyugati németiség. Németországban egyébként éppen a nemzetiszocializmus kínált olyan – a szigorúbban völkisch szempontokat érvényesítő népiségtudományénál integratívabb – osztrákbarát múltértelmezést és identitásmodellt, amely kompatibilis volt ezzel a többszörösen ellentmondásos, történelmi kudarcélményeket hordozó emlékezettel.

III.4. Utak a nemzetiszocializmushoz: a Habsburg-kép változásai három paradigmatis élelműben

[Élelművek kettős kötésben: Srbik, Bibl, Brehm]

Heinrich von Srbik, Metternich életrója a legnagyobb élő történészük. Meg is adnak neki mindent, többek közt ingyen lakhatik a schönbrunni kastélyban. «Deutsche Einheit» című legutolsó, hatalmas munkáját tavaly három berlini előadásban foglalta össze s mintegy a nagy mű kivonataként «Österreich in der deutschen Geschichte» címen külön könyvben is közreadta. Ez a nagy ékesszólással írt, széles pátozú hármas esszé kész fejtörés az idegennek. Minden mondat első fele hagyományhű, hazafiasan osztrák, tele alpi, délnémet, latin-germán öntudattal s összbirodalmi nosztalgiával. A pontosvessző után következik a nagynémet hitvallás: tekintete a német-római császárokra, Nagy Frigyesre, Humboldt Vilmosra fordul. Srbik halálosan őszinte, de osztrák s ma él. A körmondatok bonyolult egységében kétféle szellem, kettős szerelem vívódik, egyikért fáj a szíve, a másakra büszke. A mondat első felében megértem a schönbrunni díszlakást, a másodikban, hogy a berlini egyetem díszére válna. Akármilyen Ausztriával, könyve a mai osztrák politikai és lelki állapot leghűbb kútforrása.¹²⁴

Cs. Szabó László 1937-ben írt rövid tárcájának egyetlen bekezdésében lenyűgöző pontossággal ragadta meg azt a dilemmát és kihívást, amely a teljes ausztriai nagynémet historiográfia áttekintése során egyre újabb formában mutatkozik meg. A történetírásban honorácioroknak elkeresztelt – elsősorban történészeket jelölő – csoport szerzői a maguk módján mind pontosan az általa azonosított ellentmondás feloldására tettek kísérletet: a nagynémet eszme és az osztrák örökség gondolati és narratív

egységbe olvasztására. Ebben a fejezetben három kulcsfigura két háború közötti munkásságának áttekintése révén azt igyekezünk meg dokumentálni, hogy ebben a kettős kötés által jellemzett, Cs. Szabó által oly kiválóan ábrázolt poétikai térben hogyan játszódtott le az a folyamat, amelynek során a nemzetiszocializmus a nagynémet honorácior-réteg jelentős részét kooptálta saját politikai céljai számára. Ennek arányait és jelentőségét nem szabad alábecsülni. A hivatásrendi államban elismert nagynémet értelmiségiek egy része 1938 után visszavonult a közéletből, lemondott funkcióiról, mások – sokan – ugyanakkor az együttműködés, a náci propagandaigények kiszolgálása mellett döntöttek. Ez igaz volt mindhárom itt bemutatott szerzőre, akik pedig a szó legszélesebb értelmében vett nagynémet gondolat különböző áramlatait reprezentálják.

Heinrich von Srbik a Monarchia konzervatív emlékeztetének első számú narrátoraként, a köztársaság legünnepeltebb történészeként és egy ideig oktatási miniszterként a saját maga által kidolgozott össznémet [*gesamtdeutsch*] történelemfelfogást képviselte. Számára ebből a konzervatív-szellemtörténeti kontextusból vezetett út a nemzetiszocialista diktatúra társutas támogatásához és ennek szimbolikus kifejeződéséhez, a párttagsághoz. Legfőbb historiográfiai ellenfele, akit sikerrel szorított az osztrák tudományosság szélére, Viktor Bibl volt, aki a liberális nagynémet hagyománytól távolodva egyre inkább antiliberális konzervatív forradalmárrá vált, majd maga is – például főművének 1940 körül kétszer is végrehajtott átdolgozásával – a nemzetiszocialista diktatúra legitimációs diskurzusának társalkotójává vált. Végül a szépirodalmi munkássága kapcsán híressé vált Bruno Brehm történeti esszéit vizsgáljuk meg, amelyek megmutatják, hogy a völkisch eszme első osztrák képviselői hogyan integrálódhattak a nemzetiszocialista állam heterogén ideológiai mezejébe, amelynek hatékonysága nem utolsósorban éppen annak a rugalmasságnak volt köszönhető, amellyel számtalan diskurzust tudott céljainak megfelelően instrumentalizálni, megtúrva a sokszínűséget és megelégedve azal, hogy bizonyos kulcskérdésekben ezek a történelem-olvasatok alátámasztották a nemzetiszocializmus politikai igényeit és céljait.

[Heinrich von Srbik és a birodalmi utópia felfedezése
Metternich alakjában]

Heinrich von Srbik elsőként való tárgyalása már csak azért is indokolt, mert mindkét itt vizsgált évtized legnagyobb hatású történeti monográfiáját ő jegyezte. A húszas években Metternich-életrajza tette egy csapásra a legismertebb újkorásszá (míg a történészcéh hatalmas többsége regionális történettel vagy a koraújjal foglalkozott), majd a harmincas években *A német egység* című munkájának első két kötete bizonyította újra páratlan történetírói vénáját. Az 1941-es harmadik kötet már sokkal több ponton illeszkedett a náci propagandairodalomhoz, ami azért sem meglepő, mert 1936-tól kezdve Srbik egyre több alkalmi és népszerűsítő munkát jelentetett meg, amelyekben – szellemtörténeti módszerét cáfolva – konzekvensen alkalmazta a völkisch nyelvjáték fogalmait, és számos ponton közvetlenül legitimálta a náci külpolitika céljait.

Srbik-olvasatunkról ugyanakkor megjegyzendő, hogy nem kanonikus. Életművének recepciója eddig elsősorban méltán elismert nagy munkáira koncentrált, és a harmincas évek végének, illetve a negyvenes évek első felének hatalmas, de szétaprózott termését jórészt hallgatás övezte, leszámítva Karen Schönwälder és Oded Heilbrunner Srbiknek a náci rendszerrel való kollaborációja mértékét leleplező kutatásait.¹²⁵ A korábbi kutatások – teljes joggal – Srbik életművében elsősorban arra hívták fel a figyelmet, hogy célja a régi német birodalmi eszmény utópiájára támaszkodva egy olyan történeti vonatkoztatási rendszer megalkotása volt, amelyben a Habsburg-birodalom mint német érdeket képviselő, a birodalmi örökséget hordozó állam, Ferenc József pedig mint „bizonyos szempontból az utolsó régimódi császár” is helyet kaphatott. Az ausztriai nagynémet diskurzus integrációs célját elfogadva tehát Srbik a birodalmi hagyomány és kontinuitás hangsúlyozásával alakított ki olyan szemléletet, amely összeegyeztetette a Habsburg-hagyomány osztrák jellegét és a német sorstörténetet. Ezt messzemenően elfogadva az alábbiakban arra teszünk csupán kísérletet, hogy felhívjuk a figyelmet, milyen módon szivárgott be ebbe az ún. *gesamtdeutsch* diskurzusba a völkisch nyelvjáték, és Srbik mesternarratívája a német történelemről hogyan alakulhatott át annyira, hogy abba a náci népi birodalom egy új birodalmi utópiaként beilleszthetővé vált.

Kiindulási pontként elfogadható Dachs megállapítása; szerinte Srbik egész pályáját jellemezte „a harmadik birodalom eljövételének várása”. Srbik szerint ugyanis „a két elsüllyedt birodalom a német történelmet formáló két nagy erő közül egyet-egyet képviselt ... a nemzeti és az egye-

temes feladatkört”.¹²⁶ A történetileg létrejött kettős konstelláció – szögezve le Srbik már korai, *Az össznémet történelemfelfogás* című programatikus írásában – feloldhatatlanul tragikus volt, és csak 1918, amikor a történelem „közvetlen erővel alakította át népünk létkörülményeit”, villantotta fel a tragikus kettősség meghaladásának lehetőségét.¹²⁷ Szellemtörténetiként definiált poétikája ugyanakkor már a szöveg alapjául szolgáló beszéd 1929-es elhangzásakor bizonyos kettősséget mutat: egyszerre állítja, hogy a történeeszt „a vér öröksége”, valamint „társadalmi és nemzeti gyökerei” határozzák meg, ám arra is felhívja a figyelmet, hogy „a múltat saját időbeli meghatározottságában kell megérteni” – azaz felfogásában az újkonzervatív gondolkodás és a historizmus elvei ütköznek egymással.¹²⁸ Ez is mutatja, hogy Srbik gondolkodásában egymással nehezen összeegyeztethető tételek találhatók, amint arra Cs. Szabó Lászlótól a Srbik életét és műveit habilitációs témájául választó Michael Dednarskyig számos szerző felhívta már a figyelmet.

Az ellentmondások nem oldhatóak fel, legfeljebb annyi állapítható meg, hogy Srbik publicisztikai nyelvét az újkonzervatív szóhasználat már korán meghódította, ami nagyon világosan kiderül például a „kard, az eke és a szellem német tettéről” írt eszmefuttatásából, melyben a „közép-európai feladat” történeti megoldásait tekinti át – azaz a legfontosabb völkisch és konzervatív-forradalmár toposzokat alkalmazza.¹²⁹ Ezzel szemben történészi tevékenysége valóban a szellemtörténeti-historista nyelvjáték keretei között bontakozik ki – bár ő maga már Metternich-monográfiájában azonosul a német nemzeti perspektívával, ezt az azonosulást úgy fogja fel, mint empatikus rekonstrukcióját a német sors alapdilemmáira adott, különböző történeti helyzetek lenyomatát viselő válaszoknak. Így érvel például a Monarchia egységállammá fejlődésének szükségszerűségével kapcsolatban: ezt követelték a kor, a politikai helyzet és az államélet törvényszerűségei. Ezeknek megfelelően a Habsburgok nem szembefordultak a németiséggel, hanem azt tették, amit egy politikusnak tennie kell, és ennek során megvédték birodalmukat, mégis a német nemzet és nép érdekeit szolgálva ezzel.¹³⁰ Ez az ízig-vérig historista poétika, mely Treitschkére emlékeztető módon mossza egybe a szükségszerű és a kíváncsatos fogalmát, egy konzervatív-organikus történetet konstruál Metternich pályafutásából: a kultúrára támaszkodva a mindenkit nivelláló demokráciával szembeforduló politikust hőseül teszi meg, aki ideológiai „trópusa [Chiffre], a politikai vágyak megtestesítőjévé” válik.¹³¹

Srbik koncepciója azt az érvelést újította fel és mutatta be minden korábbinál bővebben adatolva, amely Metternichben a régi vágású német konföderalista államférfi jegyeire helyezte a hangsúlyt, és ezt tételezve

magyarázta egyes lépéseit. Ezzel szigorúan elkötelezte magát alapvető értéksémája mellett, mely szerint Metternich, aki „nagyon különbözött a valóban csak osztrák színeket hordozó, egy generációval korábbi politikusoktól” azért menthető fel az őt ért vádak alól, mert nem a dinasztikus politika eszköze volt csupán.¹³² Filozófiája ugyanakkor mélyen konzervatív és historista (ahogy ekkor még a szerző is): „meg volt győződve a törzsi különbségekről és a történeti-állami személyiség elkülönüléséről”. A történelem identitásformáló ereje másutt is felbukkan a szövegben, hasonlóan pozitív kontextusban, így az alkotmány fogalmának „helyes értelmezése” kapcsán. Metternich maga is alkotmányos politikus, ám „a konstitucionalizmus helyett ... az alkotmányból, azaz a természetes létkörülményekből” fakadó államerkölcshen, tulajdonképpen a hagyomány kollektív értékvilágában, a hegeli *Sittlichkeit*-ben hisz.¹³³

Összegezve Srbik portréjának ideológiatörténeti jelentőségét, a legfontosabb elemként a főhős, Metternich politikai filozófiájának és a történetíró poétikájának horizontösszeolvadása határozható meg. A politika autonómiájában és a történeti hagyományban hívó kancellár eszméi biográfusának meggyőződése is: utóbbi éppen amellel érvel, hogy csak az a politika és az a történeti ítélet lehet legitim, amely számot vet a cselekvő ember, a politikus dilemmáival és a történelem erejével, változékonyságával s hosszú távú hatásaival egyaránt.

Metternich ugyanakkor tragikus hős, tragikus sorscsapással és jellemhibával. Mint Srbik megjegyzi, „neve a stabilitás és a maradiság szimbólumává vált,” Ausztria pedig a legrosszabb hírű állammá, miután a rajnai liberalizmus és a kisméretű nacionalizmus meghódította a sajtót. Ez mélyen igazságtalan elbánás a kortársak részéről, ugyanakkor megtudjuk a szövegből, hogy Metternich maga is alkati hibát hordozott magában: a nemzeti egység korában „az ősz politikus Bécsben még mindig nem hallotta meg az idők szavát”, nem volt képes felismerni a nemzeti elv érvényesülésének elkerülhetetlenségét, így aztán politikáját nem tudta ehhez igazítani. Ezért történhetett meg, hogy „Németország kinőtte a metternichi rendszert”.¹³⁴

Srbik jelzi: talán elkerülhető lett volna Ausztria hitelvesztése, ha a metternichi politika bátrabb, kezdeményezőbb és több aktivitást tanúsít. Ez azonban a kancellár konzervatizmusával összeegyeztethetetlen lett volna. Számára a szerves fejlődés, a létező történeti keretek tiszteletben tartása olyan sarkalatos elvek maradtak, amelyek eleve kizárták, hogy „alkalmazkodjon” az új időkhez. Ahol pedig kezdeményezőbb lett volna, nevezetesen egy új közép-európai gazdasági rendszer létrehozásának kérdésében, ott a helyi különérdekek bénították meg terveit, úgy Ausztrián belül, mint a birodalom határain kívül.¹³⁵

Mint az eddigiekből is érezhető, Srbik a magányos és bölcs konzervatív államférfi mitotípusát vetítette Metternich alakjára. Így nem meglepő, hogy csak kevés valódi támogatóját és elvarátját találja meg a történelemben. Ilyenek a magyar konzervatívok, 1848 előtt legfőképpen Széchenyi (akit Metternich egyetlen bizalmasaként írt le magyar ügyekben), illetve 1848 után a schwarzenbergi és Schmerlingi kísérletet egyaránt visszautasító magyar ókonzervatív arisztokraták, akikkel mély „eszmei közösség” [*Ideengemeinschaft*] fűzte össze.¹³⁶ Ugyancsak ilyen az utolsó önzetlen porosz, IV. Frigyes Vilmos, a német uralkodó ideáltípusa, aki sem a német sokszínűséget felszámolni nem akarta, sem pedig a német nemzetet megtagadni – ezért fogadta volna el inkább a kettős, német-osztrák konföderációt, mint a kisméretű császári koronát 1849-ben. Srbik érzékelteti: halálával a porosz politika megváltozott, a dinasztiaának Berlinnel kiéleződő konfliktusa ennek a változásnak volt egyenes következménye.¹³⁷

A narráció konklúziói két irányba mutatnak. Srbik egyfelől egyértelművé teszi: a Habsburgok Metternich által is inkább csak siettetett veresége a birodalmi-közép-európai univerzalizmus és a német törzsi sokszínűség, a történeti államegyeniségek veresége volt. 1866 után „Bécs többé nem volt Közép-Európa szíve, Berlin pedig az első közép-európai hatalom központja lett ugyan, de nem egész Közép-Európáé”.¹³⁸ Poroszország nem lehetett képes Ausztria helyére lépni a régióban. Valami elveszett: az az eszmei alapzat, amelyből kiindulva elképzelhető volt egy, a törzsi és nemzetiségi sokféleséget és a történelmi fejlődést eredményeit maximálisan megőrző, politikailag nem egységes, de harmonikus, összehangolt és szervesen felépülő Közép-Európa, benne, első helyen, természetesen a német államokkal.

Második, Metternichre vonatkozó konklúziója szerint a politikus 1848-as bukása egy korszak végét is jelentette. Ő volt ugyanis az európai történelemben az utolsó „state physician”, az „állam orvosa”, aki türelemmel, apránkénti kísérletezéssel elsősorban az államélet egészségét tartotta szem előtt. 1848 után „túl sok fény zúdult az állam laboratóriumába”, azaz a közvélemény „betört” az államélet védett szféráiba is, és ebben a környezetben a saját diszkréciós szabadságukat mindig a véletekig kihasználó régi vágású államférfiak többé nem tudtak működni.¹³⁹

A két konklúzió alapján Srbik Metternich-narratívája komoly ellentmondások nélkül értelmezhető: egy olyan nagyméretű diskurzus kulcsdarabját jeleni, amely a historizmus és a politikai ókonzervatizmus nyelvjátékaiból táplálkozva az állam- és társadalmi egyeniségek védelmét, a lassú történeti fejlődés elsőbbségét hirdeti. Ezeknek az elveknek mentén konstruálja meg a metternichi Közép-Európa vízióját: egy német vezetésű, laza és többlépcsős szövetségi rendszer képét, amelyben németek és

nem németek a történetileg kialakult formák minimális módosításával, a közös érdek által vezérelten önként hangolják össze politikáikat. Ezt az elbeszélést joggal azonosítjuk Hayden White történeti tropológiájának fogalmai révén mélyen konzervatív elbeszélésmódként. A megismerés módja valóban „organicista”, alapját a történész empátiája biztosítja, meghatározó trópusa a szinekdoché, amelyben a felszíni jegyek a mélystruktúrák lassú és feltartóztathatatlan folyamatait tükrözik vissza. A cselekményesítés modellje a tragikomédiáé: a világban zajló értékvesztés, a klasszikus államférfi korszakának vége egy *farce*-ban történik meg, a számtalan önző osztály-, ál-nemzeti és egyéb érdekek által egyre inkább átformált világban. A rankei és treitschkei munkákhoz hasonló módszer, felfogás, kultúrpeszimizmus és történetmondás alapján is a historizmus klasszikus szövegeivel rokonítható mű ilyenformán a white-i rendszer által is meg erősítést nyer: White 1973-as *Metahistory*-ja is ezeket a jegyeket tartja a német historizmusra leginkább jellemzőnek.¹¹⁰

[A *völkisch* gondolat megjelenése Srbik életművében:
A német egységtől a késői publicisztikáig]

A fejezet tézise bizonyítást nyer, ha Srbik Metternich-monográfiája mellé helyezzük a harmincas években írt munkáit. A második évtized meghatározó könyve *A német egység* két kötete.¹¹¹ Ezekben már világosan megmutatkozik a *völkisch* hatás. Sokatmondó, hogy bevezetése nem más, mint a már említett 1929-es előadásszöveg, a *Gesamtdeutsche Geschichtsauffassung* átdolgozott változata. Ez azonmód kijelöli az értelmezés kereteit: a két kötet azt a dilemmát dolgozza fel, hogy milyen keretek között jöhet létre német egység abban a térben, amelyet az örök „feladatok” jelölnek ki a nép cselekvésének teréül, és amelynek nemzetiségeit a „német munka” kisugárzása fogja civilizációs egységbe.

A szöveget vizsgálva feltűnő, hogy Srbik elbeszélésmódja nagyjából-egészében őrzi a historizmus és szellemtörténet hagyományait. A könyv oldalain államférfiai koncepciói, eszmék és érdekek ütköznek, keresnek utat az érvényesüléshez – ezek számára a kontextust azonban már az örök német feladatok és a népi önazonosság érvényesülésének imperatívusza adja. Összességében a poétikai mag megkettőződéséről beszélhetünk: a (*völkisch*) célok és a (historista) írásmód poétikája kettős, és ezek egymással módszertani és filozófiai szempontból is konfliktusban állnak.

A szöveg mikroszintjén ennek figyelemreméltó tükröződése egyes *völkisch* toposzok felbukkanása a klasszikus politikatörténet különböző pontjain.

Így például a németiség előtt megnyíló cselekvési tér kapcsán Srbik leszögezi: Csehország és Magyarország ugyan egy másik nagytérség felé mutat, kifelé tendálnak a német zónából, de éppen ennek kapcsán mutatkozik meg a németiség ereje a térrel szemben: képes – kultúrája révén – ezeket a perifériákat is megszervezni.¹¹² Gyakran fordul elő, hogy egy-egy történeti epizód értelmezése szintén a *völkisch* gondolat kontextusában történik meg: így a Habsburgok birodalomépítésének historista narratívája természetesen módon nyeri el végső értelmét, mint „a német *Mitteleuropa*” első megvalósulása. Srbik érvelése szerint „a dinasztia német volt története, feladata, és közép-európai funkciója szerint” is.¹¹³

A *völkisch* történeti poétika és Ausztria emlékezetének valorizálása a szövegben csak egy nagyarányú újraértelmezés keretei között valósulhatott meg. Mint a birodalmi német szövegeket feldolgozó részben láthattuk, 1934-ben már egy évtizede íródott az a mesternarratíva, amely a németiség szenvedéstörténetét összekötötte a Habsburg-állam és a dinasztia politikai preferenciáival, és a *Hausmacht* fogalmának kritikája köré szervezte az elbeszélést. Ezzel szállt szembe Srbik, alternatív olvasatot kínálva részben ugyanazon nyelvjáték keretein belül, azaz félig sikeres szándéka szerint a *völkisch* diskurzus nyelvén bontva ki ellentétes értelmezését. A történet újrakonfigurálása során Srbik Poroszországra vetítette a jól ismert vádat, amely szerint a dunai birodalom vezetése sorozatosan elárulta az össznémetiség és a „rég birodalom” érdekeit. Az új „szereposztást” egy eredeti ötlettel támogatta meg: utóbbi „felvilágosult” dinasztijához kötötte a francia–nyugat-európai politikai hagyományok szolgai másolását, míg a Habsburgokat a tulajdonképpen német, tősgyökeres politikai hagyományok (misztikus uralkodó, vallásosság, univerzalizmus) hordozóiként ábrázolta.

Ezt a porosz politikát keresztelte el Srbik „európai önérdék-politikának”, a birodalmi-össznémet dinasztikus politika ellentétpárját megalkotva. Ennek a fogalomnak a segítségével formált II. Frigyesből politikai szörnyeteget, aki „józan-triviális hatalmi politikáját” követi, s „a birodalom és osztrák vezetésének nagy rombolójaként” jelenik meg a szövegben. Ellentétpárja pedig, a fentebbi általános sémához szorosan illeszkedve, Mária Terézia, az „őseredeti-őshonos és elpusztíthatatlan német erő és az ősi szokásjog” megtestesítője, a legnagyobb újkori Habsburg.¹¹⁴

Ez a séma tette lehetővé Srbik számára az osztrák-német történelem teljes újraolvasását. Ebben az olvasatban a széthúzás és a testvérharc a német művelődéstörténetben a magyarhoz nagyon hasonló szerepet betöltő hívószavai leváltak a Habsburg-politikáról, és ehelyett a francia államfelfogás követése által még pusztítóbbá lett német „partikularizmus” állandó

jellemzőivé váltak. A partikularizmussal éppen a „német anyaföld kimeríthetetlen erejéből táplálkozó” Habsburgok szálltak szembe, míg más népek agressziója ellen is védeni igyekeztek a régi birodalom lakosait – „a puhatestű teknőc páncéljaként”.¹⁴⁵

Ennek a mentalitásnak a meglétét és működését dokumentálja Srbik a 19. században. Vállalkozásában a Metternich-monográfiára támaszkodva a Német Szövetséget konzervatív konföderalizmusként, 1848-at a népi politika paródiájaként, a korai nacionalista mozgalmakat a nemzeti szűklátókörűség megtestesítőiként mutatja be, melyeknek legtévesebb (a népi sorstól és jellemzőtől leginkább idegen) és legpusztítóbb formája a porosz-kisnémet császárság eszméje lett.¹⁴⁶ A kisnémet és Ausztria-ellenes nemzeti eszmének, a német partikularizmus a nemzeti egység mezébe öltözött örökösének pusztításával szemben az osztrák-porosz együttműködés epizódjai képviselik a követendő politikai mintát: az univerzális közép-európai német hatalom és a legjelentősebb belnémet állam természetes diarchiáját.¹⁴⁷

Srbik monográfiáját ugyanakkor téves lenne egyoldalú, mereven Habsburg-párti pamfletként értelmezni. Részletesen ír a Habsburgok politikai hibáiról is, és ezekben szintén kitapintható a völkisch történeti poétika közvetlen befolyása. Így például az 1848 előtti korszak egészét összegezve elismeri, hogy az a „terméketlen” I. Ferenc és a „látszátszászár” V. Ferdinánd uralkodásának éveiként az elmulasztott lehetőségek korszaka volt, amelynek hatására sokak bizalma joggal rendült meg a dinasztiában.¹⁴⁸ Ezt a kritikát azonban nem tartja alkalmazhatónak a Ferenc József-i korra, ahogy nem terjed ki a belnémet vezető szerep iránti osztrák igényre sem. Ez utóbbi szerinte minden hiba ellenére elengedhetetlen feltétele lett volna minden valódi megoldásnak – hiszen az „önkéntes” kiválás csak a kisnémet egység útját egyengette volna, azaz bűnös elárulása lett volna az össznémet feladatoknak.¹⁴⁹ Állítása szerint a németiség valódi feladatát csak a népi és az univerzális küldetés egyidejű felvállalásával töltheti be. Történetileg ezzel a kettősséggel leginkább a Habsburgok azonosultak (minden hibájuk ellenére), míg a porosz hagyomány mindkettőt tagadja, hiszen a népi egységet és az univerzalizmust is feláldozta szűk hatalmi ambíciói érdekében. A kötet konklúziója nem tartalmaz ilyen jellegű állítást, de a fentiek alapján megkockáztathatjuk: valóban benne lakozott a sugallat, hogy a jövő – a jelen csődje miatt elkerülhetetlen – új német állama akkor jelenthet valódi előrelelést, ha visszatér a Habsburgok nagy feladatához.

Srbik nagyívű 19. század-értelmezése kijelölte azokat az eszmei kereteket, amelyek 1936 után megsokszorozódó publicisztikai tevékenységét meghatározták. Erről a korszakáról megjegyzendő, hogy a nemzetiszocialista diktatúra láthatóan nemcsak akceptálta felfogását, de kifejezetten

úgy szerepeltette, mint az osztrák történetírás meghatározó alakját – tehát Srbik tudatos szándék híján is az „osztrák nézőpont” kvázi-pápájává vált, aki nagyobb példányszámban és több kiadásban megjelent előadás-szövegekben és esszékötetekben fejthette ki nézetét, mint bármelyik más osztrák történész.

Ezeket az 1936 és 1944 közötti munkákat szemlélve feltűnik, hogy az 1934-es nagymonográfia alapvető téziseit megtartva elsősorban a porosz-ellenes él tompulása, valamint a szövegek kifejezetten nemzetiszocialista toposzokkal való részleges feltöltődése jellemzi őket. Így *A német egység* harmadik, 1941-ben megjelent kötete például részletesen foglalkozik a zsidó térfoglalás kérdésével, míg az első két kötet nemcsak nem említi a zsidókat, de általában véve az „idegen fajok” szerepének tárgyalását is mellőzte.¹⁵⁰

A Habsburgokat – az alapvető értékséma megőrzése mellett – szintén több kritika érte, mint a korábbi munkákban. Így az Osztrák Császárság létrehozásának korábban szükségszerűként ábrázolt lépése, a régi birodalom eszmei tartalmainak legalább részleges átmentése immár úgy jelent meg, mint a „az eszmék univerzális erejébe vetett hitből táplálkozó német birodalmi gondolat feláldozása a napóleoni hatalmi univerzalizmus oltárán”, amely egy „látszatnemzetet” kreált a németiség leginkább birodalmi módon érző és legönzetlenebb törzséből, az osztrákságból.¹⁵¹ Az egyszerre univerzális és népi birodalom sajátosan antiliberalis és latinellenes német népiségből fakadó eszméje meghatározóvá vált, tulajdonképpen minden politikai rend ideájává lépett elő, és csak ehhez az ideához képest kaphatott egy-egy politikai állapot vagy döntés pozitív vagy negatív értékelést.

Ezekben az években írt továbbá Srbik „befejezést” a német egység befejezetlen történetéhez, mind a nagymonográfia harmadik kötetének végén, mind egyéb munkáiban. Ennek során a *renovatio imperii*, a birodalom feltámasztásának ősi – római – mitotoposzát beleszőve a jelenkor történetébe, a hitleri nagynémet államot azonosította a népi és univerzális eszméket egyszerre képviselő új birodalomként, tiszta politikai formaként. 1866 egyértelműen szükségszerű, de ideiglenes megoldássá vált, azaz már nem a porosz önzés tragikus következményeként jelent meg.¹⁵² A Habsburgok utolsó évtizedei és a második császárság története párhuzamos közös bukástörténetté szerveződtek: mindkettőben a pusztító államiség gondolata diadalmaskodott, amely „a népi ösztönök elhalványodásához” vezettek, és magukban hordozták a kettős bukás gyökerét.¹⁵³

Ezzel a mozzanattal az első világháború hatalompolitikai eseményből sorstörténeti eseménnyé alakult, amelynek elsődleges jelentése a fennálló német viszonyok tarthatatlanságának bemutatása volt. A világháború – minden részletesen elemzett viszontagsága és mérhetetlen pusztítása elle-

nére – „tisztító viharra” vált, amely feltámasztotta a sorsközösség elhalványodott bizonyosságát a német néptörzsek között.¹⁵⁴ Ezzel megfordult a kanonikus értelmezés: 1866 vált anomáliává, és megszűnt a hosszú történeti fejlődés végkövetkezményének lenni. „Ausztiria magában álló dunai állammá vált” [geworden ist] – azaz nép és néptörzs közötti, sok évszázados együttműködés bomlott meg, amelynek helyreállítása mindkét fél érdekében áll.¹⁵⁵

A helyreállítás és rekuperáció völkisch diskurzusában nem maradt hely az emberi cselekvésnek, a politika autonóm szférája végleg felszámolódott. „Az emberi akarat csak a változó idő átmeneti exponenseként bír jelentőséggel, végül a győztes mégis a nép, amely a térben megtalálja helyét” – Srbik harmincas évek végi történelemértelmezésének már ez a viszonyrendszer alkotja poétikai magját, amely az abszolút adottságok, a tér és a népiség önérvényesítő képessége által alakított nagy történelmi folyamatok mellett az emberi cselekvést már csak a múlt üzenetébe, a kommunikációba vegyülő „zajként” integrálja felfogásába.¹⁵⁶

A népi nyelvjátekknak ez a teljes, fenntartások nélküli átvétele nem jelentette ugyanakkor a nemzetiszocialista közösségi emlékezet appropriálását. Utóbbi, amelyet a következő fejezetben részletesen elemzünk, a náci mozgalmi emlékezet mintájára olvasta újra az osztrák történelmet, Georg von Schönererben és pángermán mozgalmában találva meg saját ideológiai előképét. Srbik ezzel szemben egész pályafutása során, még leginkább propagandisztikus hatású írásaiban is, hangsúlyozta: a pángermán mentalitás meghátrálást jelent a nagy német feladatok elől, melyet a tér az osztrákságra rótt. Pángermánnak lenni eszerint egyet jelentett annak elfeledésével, hogy csak legdélkeletibb és leginkább univerzalista hajlamú törzse lévén válhat a német nép Közép-Európa megszervezőjévé, amely saját népi egységének megteremtésével egyenrangú feladat – már csak azért is, mert az egyik megvalósítása nélkül a másik felé tett lépések sem hozhatnak maradandó eredményt.¹⁵⁷

Ez volt az az ideológiai álláspont, amelyet Srbik a második világháború idején is elfoglalt és képviselt. Ennek alapján üdvözölte a „Führer tettét, amely évszázadok német vágyát és a nép akaratát váltja valóra”, és ennek alapján legitimálta a keleti háborút is.¹⁵⁸ Példája jól mutatja, hogy a nemzetiszocializmus politikai mítoszok milyen széles spektrumát állt készen integrálni saját politikai vállalkozásába, ahogy azt is, hogy mennyi út vezetett az Anschluss elfogadásához. A konzervatív nosztalgia historiográfiája felől a birodalom gondolatát követve és újrafogalmazva Srbik egészen a völkisch nyelvjáték antiurbánus és antiszemita elemekkel színezett szélsőséges változatáig jutott, míg, megkockáztatható, ő maga mindvégig

ugyanazt az utópiát, az univerzális birodalom álmát fogalmazta meg különböző ideológiák nyelvén. Egyetérthetünk a szakirodalommal abban, hogy számára mindvégig az utópia maradt a legfontosabb, ám ki kell egészítenünk ezt az alapvető megfigyelést arról a folyamatról szerzett tudásunkkal, hogy az utópia állandósága mellett a politikai nyelvjátékok terén milyen alapvető változások zajlottak le szűk másfél évtized alatt.

[A nagynémet liberalizmus örökségének
historiográfiája: Viktor Bibl]

Viktor Bibl életműve (amely, Srbikével ellentétben, szinte teljes egészében a vizsgált korszakra esik) a régi nagynémet liberális gondolatvilág völkisch transzformációját – önfelszámolását – illusztrálja. Bibl, akinek Srbik előbbi 1922 és 1924 között megjelent nagymonográfiájáról írt megsemmisítő kritikája óta személyes ellenfele volt és maradt, szemben az osztrák köztársaság és utóbb a hivatásrendi állam erői által elismert történezzsel, joggal érezte magát mellőzöttnek, aki sokáig szerény magántanárként oktathatott csak. Pályáját utóbb a nemzetiszocialista uralom „korrigálta”, elismerve benne előharcosát. Ehhez azonban Biblnek is nagy utat kellett bejárnia.

A húszas évek elejének sokat vitatott, ám megkérdőjelezhetetlen befolyást kifejtő munkája volt az *Ausztria felbomlása* [Der Zerfall Österreichs] című nagymonográfia, amely két kötetben és külön címek alatt, 1922-ben és 1924-ben jelent meg.¹⁵⁹ Srbik Metternich-monográfiája mellett ez a munka tekinthető a 19. századi osztrák és Habsburg történelem legnagyobb szabású húszas évekbeli feldolgozásának, egyben pedig a nagynémet liberális álláspont legharcosabb, leginkább Habsburg-ellenes kifejtésének.

Bibl már az előszóban leszögezte: a birodalom felbomlás-története maga a birodalmi történet, hiszen annak pusztja „léte régóta problematikus volt”, és „élet-halál harca tulajdonképpen az osztrák–magyar monarchia 1526-os születésével kezdődött”.¹⁶⁰ A Habsburg történelem fejezetei közül Bibl egyedül Mária Terézia és II. József uralkodásával tett kivételt – őket tekintette az igazi államalapítóknak, akikben egy életképes második német állam gondolata megfogalmazódott. Ám már II. Lipót megkoronázásával visszatért „az obskurantizmus” uralma, amely a dinasztia ókonzervatív, dinasztikus és jezsuita örökségét támasztotta fel.¹⁶¹ Bibl értéksémája már az itt összefoglalt bevezetés alapján megrajzolható: harciasan a felvilágosodás gyermekeként pozicionálja magát, aki a nemzet és a szabadság nevében lép fel a rossz emlékü dinasztiával szemben. Megközelítése egyaránt

rokonságot mutat Friedrich Schiller, Johann W. Fichte és Johann Friedjung szabadelvű nacionalizmusával, de még akár Giuseppe Mazzini elveivel is, akit egyébként a jobboldali osztrák történetírásban 1848 kapcsán szinte egyedülként nem demonizál.

Elbeszélésének súlypontjai lényegében ezt az értéksémát mutatják be történeti kontextusban, körbejárva azokat a korszakokat, amikor felmerült a nemzeti elv és a parlamentarizmus érvényesítésének lehetősége, amelyet minden esetben a hivatalos politikának és annak röpiratokban megfogalmazott kritikájának ütköztetésével ábrázol. A bécsi kongresszus, 1848–49, 1867 és az első világháború így a Habsburgok merevségének és szűklátókörűségének egyre újabb és újabb bizonyítékát szolgáltatja, egy olyan elhibázott államkonceptió tragikus folyamánnyaként, amelynek Bibl szerint minden korban volt alternatívája.

A napóleoni háborúk idején az alternatíva a német császárság alkotmányos átalakítása lett volna, ennek reményességét pillantották meg sokan a Napóleonnal szembeszálló Károly főhercegből. E kísérlet megghiúsítása Ferenc császár és Metternich lelkén szárad; az utóbbi azért különösen sötét figura, mert Bibl szerint a korlátolt Ferenczel ellentétben ő a kamarillapolitika hagyományának tehetséges, ám annál rosszindulatúbb képviselője, aki éppen ennek a hagyománynak a szellemében utasítja el – a német államokat egymás ellen kijátszva – a nemzeti eszmét.¹⁶²

1848 programja Bibl szerint Ausztria számára menekvést jelenthetett volna. Az egész mű legrészletesebb fejezeteiben nyíltan azonosul a liberális ellenzéki Viktor Andrian-Warburg báró programjával, aki nézete szerint helyesen állapította meg, hogy a birodalom gyengeségének legfőbb oka az állameszmé hiánya, az a tény, hogy „Ausztria ... egy tisztán képzeletbeli név”.¹⁶³ Fontos ennek kapcsán regisztrálni, hogy Bibl sem a birodalom német részeinek különválását nem kívánta, sem azt nem tartotta problematikusnak, hogy az állam határozza meg alattvalóinak pozitív identitását. Más szavakkal: sem a közös múlt identitásképző hatását, sem pedig a politika szférájának transzformatív erejét nem kérdőjelezte meg. Kritikája nem a Habsburgok „örök” feladatokkal vagy ősi ösztönökkel való szembefordulására vonatkozott, hanem arra, hogy ókonzervatív dinasztikus gondolkodásukból nem tudtak kitörni, egy olyan birodalmat hozva létre, amelyben minden nemzet megtalálhatta volna saját egyénisége kiűvelése számára a megfelelő kereteket.

Bibl szerint az sem lett volna tragédia, ha a birodalom kiterjedése csökkent volna – az öntudatra ébredt olaszok „elengedését” ebben az összefüggésben például kíváncsnak találta volna. Az olasz hadjárat kapcsán részletesen bemutatja, hogy Ausztria „haladó” erői mennyire nem

kívánták az olasz területek minden áron való megvédelmezését. Erre csak azért kerülhetett sor, mert a Habsburgok rövidlátása nem ismerte fel, hogy Észak-Itália államukat nem erősíti, csak gyengébbé teszi. Minden progresszív erő véleményazonosságát hangsúlyozza, és ennek kapcsán még a zsidó pénzügyi elitnek (Rothschild, Sina), „az osztrák pénzügyek megbecsült támaszainak” éleslétét is elismeri, akik a kérdésben a nemzeti liberálisok mellé álltak.¹⁶⁴

Következetesen vállalt liberális perspektíváját demonstrálja annak kijelentése, hogy 1848 szeptemberében meg kellett volna egyezni a magyarokkal. A forradalom korszakának drámájában a progresszívek nézete szerint összezártak, így a német baloldal a magyarokkal kötendő kompromisszum mellett állt ki, ám a dinasztia és a szláv konzervatívok ellenállásával szemben a progresszió eszméjét a birodalomban képviselő két nép végül elbukott.¹⁶⁵ A forradalmárokkal szemben egy régi dinasztia állt, amely 1849-ben ugyanúgy kezelte alattvalóit, mint tette azt a kora újkorban. Így válik Bibl könyvében a forradalmi korszak vége, 1848 októbere „az osztrák történelem egyik legsötétebb fejezetévé”, amely „a két Ferdinánd, a bécsújhelyi és prágai véstörvénytörvények kiűlőinek szellemét, a jakobinus összeesküvés vezetőit hóhérekre adó Ferenc császár szellemét” éleszti fel, és nehéz árnyékot vet „az ifjú császárra és tanácsadóira”. Metternich szerepét pedig Schwarzenberg veszi magára, aki „ismét tisztán negatív politikát” tud csak ajánlani, és hozzájárul ahhoz, hogy súlyosabb formában újra felvetődjön a német kérdés.¹⁶⁶

Az értékelésnek megfelelően az 1849-ben újra megszilárduló – „vérrel és vassal ... újra összekovácsolt” – Habsburg-birodalom ekkor már nem hordoz értéket. A felvilágosult uralkodók kora végérvényesen letűnt, és Bibl egyetértően idézi a forradalmár író, Moritz Hartmann véleményét, mely szerint Ausztria olyan „rabszolgahajó volt, amelynek rakománya boldogtalan népekből állt, akiknek szabadulása csak akkor következhetett volna el, ha a hajó sziklának csapódva szétzúzódott volna”.¹⁶⁷

1866–1867 újabb kritikus pont a Habsburgok történetének Bibl által kialakított olvasatában – tulajdonképpen az utolsó utáni perc mitikus pillanata, amikor már sok elveszett („a nagynémet álom végleg illúzióknak bizonyult”), ám még lehetséges lenne egy liberális és életképes állam létrehozása. A régi csődje sem elég azonban, hogy a Habsburgokat az új, azaz a schmerlingi nagynémet liberalizmus mellé állítsa – azok kitartanak szerinte végletesen konzervatív politikájuk mellett. Elfogadják saját nemzetük kettészakadását, majd 1867-től tűrik, hogy a meggyengült ausztriai németiség állam nélkül tengődjön tovább, míg a szlávokkal vívott pozícióharcban egyre újabb veszteséget szenved. Az államot hiába kereső

németek így érthetően elbizonytalanodnak – ám a dinasztia ennek a veszteségnek éppúgy nem ismeri fel a jelentőségét, ahogy korábbi nemzetellenes lépéseinek elhibázottságát sem látta be, sem akkor, sem később.¹⁶⁸

Az utolsó súlypontot a műben a világháború tárgyalása jelenti, amely során Bibl is felismerni véli egy új nemzeti öntudat kialakulását, amely az 1918 utáni Anschluss-vágyat táplálja utóbb. Az epizód dramaturgiája változatlan: ismét a dinasztia mulasztja el a lehetőség megragadását. Az utolsó uralkodó, „Károly császár, közeli tanácsadóival, a Polzerekkel és Lammaschokkal együtt a dinasztikus és állami dekadencia újabb fajtáját példázza: legmélyebb pesszimizmussal viseltetik saját birodalma iránt, ám rózsaszínű optimizmussal szemléli a másik oldalt, azaz ellenségeit”.¹⁶⁹ Így semmi nincsen, ami a bukást fékezze – még a szimpatikusan ábrázolt Wilson elnök erőfeszítései sem ellensúlyozhatják a saját államát és nemzetét az ellenségnek kiszolgáltató uralkodó hibáit. A bekövetkező katasztrófa felelőssége egyértelműen a dinasztíára hullik vissza – 1918 végén aztán egyszerre teljeseedik be a saját identitását soha meg nem találó állam és a hibát hibára halmozó dinasztia sorsa.

Bibl a második kötet megjelenése után négy évvel, 1928-ban Metternich kapcsán még egyszer kifejtette álláspontját. A Srbi „támadásaira” reagálva összeállított munkában elsősorban levelek alapján igyekezett bizonyítani, hogy „Metternich igenis rosszindulatú volt”, és a birodalom 1848-as csődjéért elsősorban őt terheli a felelősség. Ekkor Bibl gondolkodásmódjában jelentős változás még nem mutatható ki, alapvető vizsgálati pontja továbbra is a mindenkor Habsburg-állam korszerűtlensége, önkényuralmi jellege. „Reakciós” államként írja le, amelytől a német nemzet 1815 után csak azért nem fordult el teljesen, mert a „maradiság zászlaját” Poroszország hordozta. Amikor ez megváltozott, a Habsburg-állam többé nem számíthatott a németiség szimpátiájára.¹⁷⁰

Mint ebből is látható, Bibl kritikája valóban nem pusztán nagynémet, hanem nagynémet liberális kritika volt. Egyike volt azon keveseknek, akik illiberalizmusa miatt támadták Bismarckot is, éppúgy, ahogy az osztrák miniszterelnököknek is felrótta alkotmányos politikájuk megbicsaklásait.¹⁷¹ Nagymonográfiája a korban radikálisnak számított, ezalatt a címke alatt azonban következetes liberális nagynémetiséget és a Habsburg-mítossszal, valamint az önálló osztrák történelem létezésének tételével való szembefordulását, kritikus műltszemléletét kell értenünk. A konzervatív-jobboldali történészek által dominált osztrák tudományosságban ezek radikális gondolatok voltak, és téves lenne a harmincas évek végén kibontakozó késői korszakát visszavetítve értelmezni a kortársak kritikáját. A Habsburgokat következetesen olyan – leginkább mazzinistának nevez-

hető – nézőpontból támadta, amelynek alapvető tétele az volt, hogy a szabad nemzetek természetes módon békében élnek együtt, míg konfliktusait az autoriter politikai szereplők okozzák. Ezért kritizálta szenvedélyesen a *divide et impera* elvét, szimpatizált a magyar és az olasz forradalmárokkal, kritizálta a dualizmus korának magyar nemzetiségi politikáját és adott esetben még Bismarck mitikus alakját is. Mindennek ellenére Bibl a harmincas évek végére valódi nemzetiszocialistává vált, aki Srbiánál sokkal elszántabban sorakozott fel a nemzetiszocializmus mögött.

A harmincas években, az átalakulás folyamatát követve, nyelvhasználatában már felfedezhetők bizonyos változások. 1809 kapcsán egy ismeretterjesztő munkájában megidézi például a „császár és nép” mitikus figuráját, emellett azonban továbbra is jellegzetesen a historizmus örökségét képviseli, hiszen például a forradalmi gondolatot egy általános „erjedésnek” tulajdonítja – azaz új eszmeként írja le, nem pedig egy történelem előttről való ösztön – a népiség – politikai kifejeződéseként. A forradalmárok ellenfelei szintén nem saját népük „elárulói”, hanem a „reakció” megtestesítői – azaz a harc elsősorban továbbra sem a nép és a kozmopolita dinasztia ellentétéként, hanem liberális progresszió és maradiság küzdelmeként tételveződik.¹⁷²

A liberális nyelvjáték háttérbe szorulása eredeti munkájának új címmel megjelent 1937-es átdolgozásában ugyanakkor már világosan megmutatkozik.¹⁷³ Ahogy Srbiánál a birodalmi utópia állandósága mellett zajlott le a historizmus nyelvéből a völkisch nyelvjátékba történő integrálódás, úgy Bibl esetében a „reakciós” állam kritikájának fenntartása mellett ment végbe hasonló eltolódás. Míg – mint a következő fejezetben bemutatjuk – a parlamentarizmus a pártos nemzetiszocializmus propagandairódmájában egy-egy politikai szereplő súlyos tévedésének minősült, Bibl esetében – a náci identitáspolitikai által támogatott múltolvasatok heterogenitásának újabb bizonyítékaként – nincs annak jele, hogy felfogása hátrányt jelentett volna számára. Ennél fontosabbnak bizonyult az átdolgozott kiadásba beépített új nyelvjáték, amely alapvetően kompatibilissé tette narratíváját a völkisch és náci olvasatokkal. Ha ezek közül a legfontosabakat kívánjuk kiválasztani, úgy mindenekelőtt a csak-ausztriaiságnak népi ösztönökkel ellentétes, tehát nem politikailag kárhóztatandó, hanem abszolút értelemben véve beteges, dekadens jelenséggént való újraértelmezését kell kiemelni a poétikai dimenzió alkotóelemei közül, míg a szüzsék közül az antiszemitizmus megjelenését.

Mindkét síkon ugyanaz a változás ment végbe: korábban figyelmen kívül hagyott területek kerültek az elbeszélés fókuszába, és hangolták újra ugyanazt a történetet, a német egységet és fejlődést maradi dinasztikus

politikájukkal gátoló Habsburgok narratíváját, amely így jellegzetes liberális historista szatírából völkisch tragédiává alakult. Ami a húszas években még egy kivénült, kezdeményezésre képtelen uralkodóház és a változástól rettegő *entourage*-ának botorkálása volt a szakadék felé, a harmincas évek második felében már a népi ösztönnel szembeszálló dinasztia ármányává alakult. Az irónia trópusát felváltotta a metonímia: immár nem az uralkodóházzal és politikájával – a politikai nagyság intézményeiről – derült ki sajnálatra méltósága, hanem a nép önmegvalósítását akadályozta meg egy lényegében gonosz hatalom, amely egy gonosz elv (a *Hausmacht*) jelölőjeként szerepel a szövegben. Bibl vállalkozásának érdekességét csak növeli, hogy munkáján alig változtatott. A cselekmény struktúrája változatlan maradt, csak az elemek nyertek új értelmezéshorizontot a völkisch ideológia jelentéstartományainak megidézése révén, amelyhez sokszor egyetlen jelző megváltoztatása vagy egy értelmező mondat befűzése is elegendő volt.

Ez a folyamat teljesedett ki Biblnek a második világháború éveiben megjelent szövegeiben, amelyek egyértelműen a propagandairódalom körébe sorolhatóak. 1939-es képes osztrák története a napóleoni háborúk, az első világháború és 1938, az Anschluss kiemelésével alkotta meg a népi birodalom, az újraegyesülés irányába ható völkisch energiák által mozgott német történelem vízióját, amely immár a birodalmi olvasattal szinoptikusnak volt tekinthető.¹⁷⁴ Bibl életművének ismeretében különösen jelentős az 1848-as események háttérbe szorulása, amelynek oka, hogy a szöveg egyértelműen a nagynémet történelem integratív elgondolását igyekszik lehetővé tenni, tehát a belnémet (azaz porosz-osztrák) konfliktusok túlzott hangsúlyozása, illetve a Habsburgok politikájának korábban megszokott megsemmisítő kritikája nélkül. A munka nemcsak koncepciójában, de részleteiben is tükrözi a náci identitáspolitika kiszolgálását, a nemzetiszocialista felfogáshoz való alkalmazkodást. Így például Rudolf főherceg kapcsán Walter Frank már elemzett cselekményszövése bukkan fel, annak ellenére, hogy a „céhes” történészek Frankra általában nem hivatkoztak, és ő inkább pártideológusnak, mint értelmiségi szereplőnek számított. Bibl Frank nyomán Rudolfból tragikus szimbólumot konstruál, aki „a liberalizmus szellemében” gondolkodik a politikáról, ám ezzel szembekerül a népi ösztön parancsával, amely a Német Császársággal való szövetséget írja elő. A liberalizmus dekadens, zsidók által alakított kultúrájának vonzásában Rudolf számára nem marad választás: mivel politikája a halál politikája lenne a nép számára, mint önmagával harcoló német, öngyilkosságával menekül a néprontás felelőssége elől – az elkövető azonban a szöveg sugallata szerint mégis inkább a liberális értelmiség, mint saját maga.¹⁷⁵

1942-es munkájában, hasonlóan ismeretterjesztő jelleggel, Bibl a Georg von Schönerer alakja köré íródi náci „előharcos-mítoszhoz” tette le hozzájárulását. A „mozgalmi irodalom” területére való betévedése a völkisch/náci nyelvjáték és saját liberális előélete közötti szükségszerű konfliktust végletesen láthatóvá tette. Míg 1939-es könyvében korábbi narratívájának struktúráját változtatta meg, és így „kikerülte” az inkompatibilis értelmezéseket eredményező helyek legnyilvánvalóbbjait, addig ebben a pamfletben már a szöveg implóziójáról, a kijelentések közötti leplezetlen ellentmondások generálta narratív kudarcról beszélhetünk. A munka nagyjából-egészében követi a Schönerer-mítosz kötelező állomásait, hősi elbeszélést írva a népüket eláruló Habsburgok alakjaival szemben (ennek a nagyelbeszélésnek a cselekményszövést a következő fejezetben a náci propagandairódalom kapcsán részletesen elemezzük). A szöveg „beomlása” azért következik be, mert ezzel párhuzamosan Bibl néhány húszas években kidolgozott álláspontjához is ragaszkodik. Így a szövegben megjelenik például az a náci toposz, mely szerint a liberalizmus „1848 szellemében” lehetővé tette a zsidóság térfoglalását, amelyet a Habsburgok szankcionáltak, és amely a német népet létében, boldogulásában fenyegette, identitásában pedig – a zsidó és liberális sajtómonopóliumnak köszönhetően – megingatta.¹⁷⁶ Ezzel szemben öt oldallal korábban még az szerepel, hogy a császár „sem német, sem liberális érzülettel nem bírt”, és így 1848 örököseinek, a német-liberálisoknak előremutató politikáját sem fogadta el. Sőt ugyanitt előbb a fent idézett módon kiderül az uralkodó nemzetietlensége, majd mégis tudósítás következik a poroszgyűlölő ókonzervatívok és az ócsehek összeesküvéséről, akik meggyőzni próbálják Ferenc Józsefet (aki jellemző módon itt már a szövetségei hűség jelképeként működő nevével szerepel, és nem „Habsburg” vagy „császár”), hogy Ausztria a „protestáns Nagy-Poroszországgal szemben katolikus-szláv nagyhatalomként” játszhat szerepet az európai politikában.¹⁷⁷ Paradox módon Bibl sokkal Habsburg-ellenesebb nézeteket képviselt, mint amelyeket a nemzetiszocialista identitáspolitika propagált volna – így éppen az utóbbi összeesküvés-elmélet az idegen elem saját életművében, és a Habsburg-állam következetes elítélése az uralkodótól a kormányon át az adminisztráció alsó szintjeiig saját korábbi liberális nagynémet álláspontjának maradványa.

A röpiratnak csupán a tetőpontja, Schönerernek a Badeni-kormányval folytatott küzdelme állítja helyre a két történelemszemlélet összeecsúszásából következő ellentmondások által megbontott koherenciát. Ettől kezdve beszélhetünk „jól formált” elbeszélésről, amelyben a náci és a nagynémet liberális hagyomány szenvedélyes Habsburg-ellenessége találkozik össze, és amelyben Schönerer mint képviselő egyszerre a parlamen-

tarizmus letéteményese, az egyszerű ember – a bécsi és grazi utcákon a kormány ellen tüntető németek – képviselője, és elszánt népi hős, aki a „népiség jogát” szegezi az önmagában rideg és pusztító „államjognak”.¹⁷⁸

Kevésbé meglepő, hogy összességében Srbik konzervatív birodalom-utópiája bizonyult könnyebben áthangolhatóknak – bár az egykori liberális Bibl volt azt, aki következetesebben és kifejezetten a nemzetiszocialista perspektívával azonosulva igyekezett a harmincas évek második felétől kezdve saját életművét újraértelmezni. Kettejük együttes vizsgálata jól ábrázolja, hogy milyen úton juthattak el a különböző világnézetű jobboldali honoráciorok a nemzetiszocializmus támogatásáig – úgy, hogy korábbi világképüket nem kellett egészében feladniuk, sokkal inkább új elemeket és egy új nyelvjáték fordulatait építették be korábbi elbeszéléseik újírása során. A végeredményben kevesebb lett a felülírt, mint a melléírt elem – azaz elég kusza narratívák születtek, hiszen a völkisch és a náci világképtől idegen értelmezéseket a maguk módján integritásukra ügyelő vagy azt ösztönösen őrző szerzők sokszor megőrizték, nem kívánva megtagadni saját írásaikat. Mintha mindkettő bizonyítani akarta volna, hogy álláspontjuk felől egyenes út vezet a völkisch radikalizmusig, amelyet egyikük a birodalmi utópia megvalósítójának, a másik – egyszerű orgonista apa gyermeke – pedig éppen az arisztokratikus államhagyomány és társadalmi berendezkedés progresszív meghaladójának képzelt. A nemzetiszocializmus mindenkinek más jelentett, azonban hasonlóan mindenki számára jelentette ugyanazt is: az ilyen vagy olyan okból elutasított – ráadásul megalázóan kisállami – jelen meghaladását. Az Anschluss után a náci által az *Ostmark*-ban gyakorolt puha és kemény társadalmi erőszak az identitáspolitikában nem nyers formájában, hanem a kooptáció kettős kísérleteként jelent meg: egyfelől az értelmiséget kellett az új rend támogatására rábírní, másfelől ezen értelmiségiek révén az egész osztrák társadalom számára új identitástörténetet írni, amelynek „feloldásaként” az Anschluss a történelem – legalábbis az osztrák történelem – végeként a viszontagságok befejeztének és a hazatérésnek a szinonimájává válhatott. Ehhez a projekthez pedig sokféleképpen hozzá lehetett járulni.

[Bruno Brehm és a völkisch nyelvjáték radikalizálódása]

Srbik és Bibl perspektíaváltásának áttekintése mindenképpen informatívabb, mint egy eleve a völkisch gondolat vonzásába került szerző életművének szemlézése, hiszen esetükben kimutatható a politikai helyzet változásainak, a meghatározó idegen nyelvjáték terjedésének hatása, még

ha a kettőt egymástól elválasztani megoldhatatlanul nehéznek is bizonyul. Ennek ellenére – az előzőeknél rövidebben – célszerű kitérni egy harmadik „paradigmatikus” figurára, Bruno Brehmre is. Brehm nagy világháborús trilógiájával (*Így kezdődött, A kétfejű sas lehull, Ez lett a vége*) vált igazán népszerű szerzővé, ezek a művei sok európai nyelven jelentek meg, magyar könyvespolcokon is feltűntek, sőt számos példányuk a világháborút túlélve újabb generáció olvasmánya lett.¹⁷⁹ Kevésbé ismert ugyanakkor 1938 és 1942 közötti közírói korszaka, amelyet a nemzetiszocialista propaganda kiszolgálása jellemez. A nagy harmincas évekbeli trilógia és ezen daraboknak az összevetése azért tanulságos, mert megmutatja, hogy a völkisch szemléletmód korai képviselői, ahogy Németországban, Ausztriában sem képviseltek dogmatikus, nemzetiszocialista álláspontot. Alátámasztva ugyanakkor az eddig bemutatott példákat, arra is újabb bizonyítékként szolgál, hogy az egykori Ausztria értelmiségének a náciikkal szimpatizáló része sokkal intenzívebb módon vett részt az új rendszer legitimálásának projektumában, és nyelvük sokkal kevésbé bizonyult stabilnak, mint a biztos akadémiai és közéleti pozíciókkal rendelkező, a náci által nem teremtett, csak kooptált és éppen ezért sokkal stabilabb birodalmi népiségtörténeti diskurzus képviselői.

A trilógia első kötete azonnal meglepetéssel is szolgál: főszereplője, Ferenc Ferdinánd korántsem a várt színben tűnik fel. Öntudatos német fajvédő helyett (ahogy náciává lett párthívei utóbb láttatni kívánták) elszánt katolikus Habsburgként jár el, aki ugyan konfliktusba kerül a zsidókkal és a magyarokkal, de leginkább csak antiliberalizmusa és birodalomközpontú gondolkodása miatt. Saját gondolkodását az határozza meg, hogy – bár németként érez – Németországban csak a trónbitorló vezette ál-császárságot látja, holott hite szerint csak „egy császára lehet a Német Nemzet Szent Római Birodalmának, egy protestáns császár lehetetlenség, az egész Európát pusztulásba taszító nacionalizmus eredménye”.¹⁸⁰ Ez a megközelítés nem áll messze Srbik birodalom-utópiájától, azonban Brehm ezt a nézőpontot következetesen a népi nagynémet perspektívával ellenpontozza, amely a nép mesterséges szétszakítottságát az első oldalak tiroli jeleneteitől kezdve újra és újra megidézi.

Feltűnik a szövegben a népi regények számos toposza: így a németiség itt is a teremto kultúrero kizárolagos hordozója (szemben például az olaszok alpesi rablógazdálkodásával), ám anélkül, hogy a többi nép önazonosságának értéke megkérdőjeleződne. Brehm az első világháborút az önmagukban teljes népek univerzumába helyezve mondja el, és teljes természetességgel konstatálhatja, hogy Morvaországban „a szívek egyik fele a Rajnán örködött, míg másik felük a nagy cárért dobogott”.¹⁸¹ Az

egyetlen, amelyet völkisch perspektívája kizár, a történeti identitásgenezis, az időben végbemenő megszületése valamely önazonosságnak. Így végeredményben a Habsburgok politikai kísérletéről a természet törvényei mondanak ítéletet, és nem a történelem – a bukásra ítélt állam sorsát 1918 csak valóra váltja, az annak mélyén meghúzódó ellentmondás olyan mély, hogy még egy Ferenc Ferdinándhoz hasonló energikus császár sem tehetett volna érdemben ellene.

Érdekes, hogy Brehm ellenszenve nyíltan csak I. (IV.) Károlynak szól: őt éppolyan gyenge és jellemhibás uralkodónak festi le, mint a legitimistákat lejáratni igyekvő korabeli röpiratok és vádló cikkek. Megtudjuk róla, hogy a háború idején élelmiszerekkel üzérkedett, erről hazudott, majd beismerte bűnét, és ezzel hasonlatossá vált a népet kizsákmányoló zsidókhoz, akiknek tevékenysége – kimondatlan párhuzamként – az uralkodó „üzérkedésének” ismertetése után szintén hosszú és alapos elemzést kap. A Sixtus-affér árulása után a második főbűnné az októberi manifesztum válik: itt ismét a völkisch logika alapján kárhoztatja Károly „kiegyezési politikáját az egykori ellenségekkel, amellyel az egész múltat megtagadta”.¹⁸² Az árulás-motívum tehát mégis beszívárogoz a Ferenc Ferdinánd kapcsán több történelemolvasat között egyensúlyt tartani igyekvő szövegbe, és végül a Habsburgok dicstelenül távoznak a történelem színpadáról. Felelősségükben – a háború elvesztéséért – csak a hadsereget hátha támadó szociáldemokraták és zsidók osztoznak, míg az egyszerű osztrákok világosan látták, hogy „az élet-halál küzdelemben” népi kötelességük a végsőig kitartani.¹⁸³

A népek harcának korszakában a Habsburg-birodalom nem maradhatott fenn, és elkerülhetetlen végét az utolsó uralkodó dicstelen tettei minden nagyságtól megfosztották – nagyjából így foglalhatnánk össze a trilógia tanulságát. A harmincas évek végére Brehm felfogása nem sokban változott, ám szövegei egyértelműen arról tanúskodnak, hogy egy olyan nagyszabású értelmiségi projektum részének érezte magát, melynek célja a birodalmi német és az osztrák hagyományok összeegyeztetése, a két németiség közelebb hozása egymáshoz. Ekkori ténykedése a Monarchia emlékeztetének német népi keretek között történő újragondolásának nagyszabású kísérlete, amely nem hordozza sem Sríbi konzervatív utópiáját, sem a historizmus felfogásának egyéb nyomait. Brehm ennek megfelelően egyfelől a birodalmi *Völkstumsforschung* és *Völksgeschichte* nyelvjátékának és múltértelmezésének a korban legolvasottabb ausztriai népszerűsítőjévé vált, másfelől – az egykori osztrák honoráciorok jelentős részével együtt – az osztrák múlt heroizálására és a német népi történelemszemléletbe való integrálására törekedett.

Publicisztikai tevékenysége is pontosan ezért érdekes (ha csak történeti szempontból is): letisztult, végső formájában mutatkozik meg benne a völkisch diskurzus, mindennemű innováció nélkül, egyértelműen a weimari népiségtörténet által vágott – és a harmincas évek végére úttá taposott – ösvényt követve. Tematikailag pedig egyfajta középutas megoldásként egyszerre jelent meg benne a birodalmi állameszmény és államkultusz, valamint a német népi feladatok és a kultúrateremtő erő ideálja. E két mitotoposznak állandó összekapcsolása alkotta a völkisch nagynémet publicisztika poétikai magját, amelynek Brehm talán legolvasottabb képviselője volt. Ennek megfelelően Közép-Európa tárgyalásakor Brehm a Monarchiát és a Habsburgokat a térszervezés ágenseként azonosította (hiszen itt nem a lenézett utolsó császárról volt szó), akik egyszerre hoztak létre „egy magasabb rendet”, amely természetesen egyben „német rend” is volt. A rend megteremtése (az univerzális eszmény) és a német expanzió (a völkisch főcél) történeti folyamatként azonosává válnak, és egyben történetiségüket is elvesztik. Ebben a narratívában ugyanis nem személyek és kormányok hoznak döntéseket, követik helyesen vagy helytelenül felismert érdeküket – a politika kiszorul az elbeszélésből. A történelem/politika fogalompárjának helyét a biológia/társadalom kettőssége foglalja el: az elbeszélés az élet alapkategóriái mentén szerveződik, főszereplője pedig a német nép, amely „növényyszerűen tévedhetetlen növekedésével áthatja a hatalmas teret”. A biológiából kölcsönzött stratégiai metaforában a politika legfeljebb színekdochészerűen jelölheti a mélyben áramló nagy energiákat – így mindenekelőtt Mária Terézia és II. József személye, akik a korábban már ismertetett kanonikus szerepeikben tűnnek fel.¹⁸⁴

Brehm különböző történelemképeket szintetizáló vállalkozásában feltűnik Sríbi poroszellenessége, de azonnal el is tompul. Ausztria szomorú sorsát „Szilézia elvesztése” idézi elő, ezzel kezd csak-keleti állammá válni – ám II. Frigyes Brehm nem támadja. Ferenc Józsefről – ugyancsak a szintézisképzés, az ellentétek feloldásának jegyében – egyfelől leszögezi: nem tudta megvédeni „saját bécсииjét” a szlávok agressziójától, ám azt is hozzáteszi, hogy ebben saját univerzális császári küldetéséhez való hűsége akadályozta meg.¹⁸⁵

A dinasztiaiából – amint az megjósolható – csak I. (IV.) Károllyal szemben nem elnéző. Ő egyszerre a *Hausmacht* politikai anakronisztikus és botcsinálta felélesztőjeként jelenik meg a színen, akinek könnyelműségéért a német nemzet és elsősorban az osztrákság fizet drága árat.¹⁸⁶ A dinasztia dicstelen vége pedig előkészíti a terepet az 1918 utáni helyzet értékeléséhez: Brehm szerint a vereség után csak a saját népiség gondozása készítheti fel a németéget univerzális feladatának újbóli felvállalására. Ezért –

annak ellenére, hogy történeti érdemeit nem tagadja – mégiscsak „a fiakeres Bécs” megtagadására buzdít, és megtérésre ahhoz, ami „tisztá népi-séggént fenn tudott maradni ebben a városban”.

A Brehm egész ekkori publicisztikai tevékenységét meghatározó narráció sugallata sem marad kimondatlan a szövegekben: minden esetben az *Ostmark* kifejezést használja a jelen leírásában, azaz jóváhagyólag elismeri az Anschlusst, és ennek a „népi megtérésnek” az ellentétéként pozicionálja a legitimizmust, amelyet a legmérgezőbb ideológiaként ír le.¹⁸⁷ Ez jelzi, hogy a nagynémet eszmével szemben komolyan vehető identitáspolitikai alternatívát a kortársak vélekedése szerint is egyedül az alább tárgyalt legitimizmus képviselt, amelyet általában véve a nagynémet nyelvjáték és konkrétabban a nemzetiszocialista és társutas publicisztika egyaránt a legfőbb ellenségként határozott meg Ausztriában.

III.5. Az Anschluss előtt és után: a nemzetiszocialista propaganda-irodalom Habsburg-képe

[A nemzetiszocializmus identitásprojektuma: egy hely osztrákoknak a (német) nap alatt]

1938 több szempontból meghatározó dátum az osztrák történelemben. Tartós hatása talán leginkább annak volt, hogy az Anschlusst követő években zajlott le – jórészt emigráns politikusok és értelmiségiek körében – az új osztrák nemzettudat alapvetése, amely a népi közösség, a németiséghez való tartozás helyére a sajátos osztrák történeti tapasztalatot állította, felhasználva a harmincas évek identitáspolitikai kísérleteinek egyes elemeit, egyben azonban demokratikus kontextusba átemelve azokat, és vegyítve őket az alkotmányos-rationális nemzetkonceptió elemeivel. Hosszabb távon természetesen nem járt hasonló hatással, ám a harmincas évek végének időszakát sokkal inkább meghatározta az a közvetlen hazai átrendeződés, amelynek során a korábbi osztrák nagynémet diskurzus „gleichschaltolása” lezajlott. A gleichschaltolás ez esetben nem jelentette a beszédmódok elsősorban erőszak révén kikényszerített áthangolását. A nagynémet értelmiség egy része elhallgatott, részben elvesztette pozícióit, másik – a szakirodalom szerint nagyobbik – része ugyanakkor a nemzetiszocializmus elkötelezett társutasává vált, és részt vett abban a propagandakísérletben, melynek során a nemzetiszocialista nagynémet állam igyekezett vonzó helyet kijelölni az újonnan annektált nemzetrész számára.¹⁸⁸ A nagynémet Ausztria- és Habsburg-diskurzus utolsó fejezete

tehát egy integrációs kísérlet dokumentumaiból állítható össze, amelyeket a német (náci) szóhasználat doktriner megjelenése, sajátos új műfajok előtérbe kerülése és ezzel párhuzamosan a korábbi völksich szemlélet Habsburg-ellenességének részleges tompítása, a *gesamtdeutsch* erőfeszítések honorálása jellemezte. Ez összhangban van azokkal a jellegzetességekkel, amelyeket a birodalmi német diskurzus „mainstream” nemzetiszocialista szövegeiben is felfedeztünk, és tovább erősíti a nemzetiszocializmus korának ideológiai heterogenitására vonatkozó tételt. Ez a fejezet ennek az integrációs kísérletnek az ideológiatörténeti dimenzióját ragadja meg, felvillantva az 1938 előtti „ellenzéki” nemzetiszocializmus és az 1938 utáni „hivatalos” irodalom kevés változáson átesett jellemző toposzait és megközelítéseit.

Az osztrák történeti hagyományok integrációja az új nagynémet birodalmi emlékezetbe természetesen bizonyos ideológiai határok között mehetett csak végbe. A soknemzetiségű Habsburg-birodalom mint forma minden esetben alsóbbrendűként tételeződött a népi birodalom (a *Volksreich*) természetes formájával szemben, mely egyszerre „felel meg a népelet tényeinek”, és képviseli a németiség „történelem feletti erejét” [*Geschichtsmächtigkeit*].¹⁸⁹ Más szavakkal: a nemzetiszocializmus elsősorban népi, és csak ezután univerzális birodalomeszménye – mely ellentétes volt az osztrák nagynémet mozgalomban megőrzött, Srbi-i univerzális birodalom mítoszával – csak egy magterületként funkcionáló népi birodalom köré rendezett soknemzetiségű Közép-Európát tartott elképzelhetőnek, a soknemzetiségű államközösség már csak definíciója szerint sem felelt meg az elvárásoknak.¹⁹⁰

Az értelmiségi feladata is a saját államának megvalósítására törő nép kontextusában jelölődött ki, mint „a törzsi jelleg által meghatározottnak, a nép szellemének az önkényességtől mentes ábrázolása”.¹⁹¹ Ebben a kontextusban az „önkényesség” a politikai államépítést és a historista történelemfelfogást jelölte, azt az ideológiai mezőt (és a hozzá tartozó cselekvési formákat), amely elképzelhetőnek tartotta egy politikai-történeti akarat identitásteremtő erővel végbemenő érvényesülését – konkrétabban fogalmazva: a Habsburgok államépítő kísérletét. A „*Volk*” a nagynémet diskurzus e késői változatában ugyanis a *Volkstumsforschung* álláspontjának megfelelően önmagában álló tökéletes természeti formaként jelent meg, amelynek feladata „létértelmének megvalósítása”, a magában hordozott ösztön politikai renddé való alakítása, és amely – M. H. Boehm definícióját visszhangozva – „időörök” [*zeitewig*], és élesen szemben áll az egyéb, „szervetlen” társadalomszervezési kísérletekkel.¹⁹²

A völksich társadalomtan radikális betörése az osztrák történeti-politikai beszéd tereibe azzal járt, hogy esetenként osztrák szerzőknél is meg-

jelentek korábban legfeljebb Schönerer mozgalmából ismerős toposzok, így például a Luther által jelképezett autentikus népiségű vallás szembeállítását a katolicizmussal, amely az osztrák hagyomány egyik kulcseleme ellen intézett kihívás volt. Alkalmanként a birodalmi imaginárius népfogalom centralizmusa is feltűnt, így például az osztrákságra alkalmazott, sőt szinte annak fogalmi megfelelőjeként működő „újtörzs” [*Neustamm*] kifejezésben, amely a népiségében szilárdabb „ötörzsektől” elszakadhat, és elvesztheti népi erejét – amint ez 1866–67-ben is történt.¹⁹³

Ezek az elszórt hivatkozások egyértelműen az ideológiai agresszió imperialista eszközei, amelyek egy olyan világot konstruálnak, melyben 1938-ban az osztrákság a periféria részeként természetes módon kerül (vissza) a domináns centrum védelme alá. Ám a nemzetiszocialista propaganda meghatározó iránya és célkitűzése nem a közvetlen, a korábbi identitás feladásán alapuló ideológiai kolonizáció volt, hanem, mint jeleztük, a *Volksreich* integratív pozicionálása, olyan formaként való beállítás, amely képes képviselni a korábbi népi hagyományokat és kultúrteljesítményeket – így az egykori Ausztria örökségét is.

A manipuláció mechanizmusai egy ilyen ideológiai integráció során akkor aktiválódnak, amikor meg kell határozni, hogy mi is az a hagyomány, amely beilleszthető az új ideológiai és politikai keretek közé. Az ezt kijelölő politikai írás a létrehozza saját múltkonstrukcióját, és erőszakos módon egyenlőséget tételez a történeti hagyományok, azaz a „régí elbeszélések” és saját ezekről alkotott olvasata között, agresszívan saját konstrukcióját állítva a korábbi értelmezések helyére – az új a régi örökösenek mutatja magát. A totális állam keretei között ez érthetően nem ütközött nehézségekbe – így születhetett meg 1938-ban, szinte a megszállás/hazatérés pillanatában a Habsburg-örökség új nemzetiszocialista kánonja.

Az osztrák hagyomány és a náci *Volksreich* eszméje közötti kapcsolódási pontok diszkurzív „megszállása” nem vetett fel problémákat, hiszen a *Volksgeschichte* már jóval korábban – még a weimari időszakban – meghatározta ezeket a pontokat. Ilyen volt mindenekelőtt a kifelé ható feladatként értelmezett kolonizációs mitológia, amelyben Ausztria helyét még a legvérmesebb borusszo-protestáns historiográfia sem vitathatta el.¹⁹⁴ Ehhez a mitológiához sorolhatóak azok a gondolatmenetek is, amelyek a megszállt dunai területeken véghezvitt asszimilációs teljesítményt emelték ki, amely a német néptalaj kiterjesztését eredményezte, és utánpótlást biztosított a kolonizációt végrehajtó német törzsi rezervoárnak, az osztrákságnak.¹⁹⁵ Hasonló módon működött az osztrák kultúra integrálása a német egységkultúra fikciójába, amely szintén támaszkodhatott a korábbi völkisch tudományosság egyes megállapításaira és a nagynémet dis-

kurzus szövegeire. Harmadik elemként pedig kiemelhető a népi-birodalmi védelmi funkció, amelyet Ausztria keleten tartósan, a nyugati német néphatáron pedig egyes kulcsidőszakokban ellátott.¹⁹⁶

A nemzetiszocializmus sajátos hozzáadott elemének tarthatjuk az antiszemitizmus megjelenését és hangsúlyos pozicionálását a szövegek egy részében, ennek toposzaiban a felvilágosodás, a latin-francia racionalizmus, a liberalizmus és a zsidók kapcsolódtak össze. Az érvelés szerint a nyugati, szervetlen ideológiának 1813 utáni átvétele és megőrzése az egész németiség hibája volt, ám Ausztriában a zsidó hatás különösen erősnek bizonyult. Ezzel újabb törésvonal konstruálódott az osztrák társadalomtörténetben: a németiség „talajállandósága” [*Bodenhaftigkeit, Bodentständigkeit*] és a zsidóság hazátlansága között, ami magyarázatként szolgált arra, hogy miért fordulhatott el a Habsburg-állam német küldetésétől, s egyben alátámasztotta a vegyes népiségű államok gyengeségére vonatkozó tételt.¹⁹⁷ Azt azonban nem határozta meg pontosan, hogy e primer – mert népi, természeti – dichotómia két oldala közül melyikhez tartozó politikai felépítményként értékelhető és értelmezhető elsősorban a Habsburgok politikája és állama. Mint látni fogjuk, ez a meghatározatlanság egészében is jellemezte a nemzetiszocializmus írásbeliségét: maga az állam nem minősült pontosan semminek, története nem kanonizálódott egy egydimenziós elbeszélésben – az állam- és dinasztia-történet egyes elemei pedig meglehetősen szabadsgal válhattak pozitív és negatív értékek hordozóivá.

Ezt az ambivalenciát tükrözte Hitler bécsi bevonulásának koreográfiája is, amely azt fejezte ki, hogy a Führer az osztrák történelemmel szimbolikusan közösséget vállal. Egy történeti idősorba helyezte magát Savoyai Jenővel és Károly főherceggel (amikor a *Heldenplatz*on a kettejük lovaszobrát összekötő képzeletbeli egyenes egy pontján beszélt), és a szimbolikus kontinuitásnak ebben a pozíciójában bejelentette a népi birodalom feltámadását. Másfelől beszédében a kisosztrák partikularizmust a legvehemensébb módon kárhoztatta, és ezzel az osztrák hagyomány egy részét kizárta az újraegyesülésből.¹⁹⁸ „Ausztria” a náci nyelvjátékban ez is, az is volt – az osztrákok pedig eldönthették, melyik oldalra állnak.

Ez a kettősség a szövegek topológiai vizsgálata során is tetten érhető. Úgy tűnik, nem annyira egy-egy szerző személyes preferenciái határozták meg, hogy egy adott szöveg mennyiben kezelte kritikusan a Habsburgok teljesítményét, hanem sokkal inkább arról volt szó, hogy az államiság elvont tárgyalása során a dunai birodalom nem adekvát, dinasztikus és soknemzetiségű jellege került előtérbe, míg a konkrét történeti epizódokban inkább beszélhetünk az osztrák politika szereplői és eseményei jóindulatú olvasatainak túlsúlyáról. Utóbbi nagyjából-egészében megegyezik

azoknak a toposzoknak a halmazával, amelyek úgy a birodalmi német diskurzusban, mint az ausztriai nagynémet irodalomban megtalálhatóak voltak. Így előkerül a törökök elleni védekezés, mint német és európai küldetés; a „német-római császári cím ... bizonyos értelemben, legyengített formában való továbbvitele”; a 18. század kísérlete a Német-római Birodalom határozottabb politikai összefogására; Mária Terézia „szőke és kékszemű nordikus anyát felidéző megjelenésében is” megmutatkozó német népisége; ő ráadásul II. Józseffel együtt annak ékes bizonyítéka, hogy a Habsburgok alkalmanként le tudták küzdeni a dinasztikus politikai ösztönöket, és „valóban német vezetéssel irányították a dunai térséget”.¹⁹⁹ Legnagyobb súllyal ez utóbbi elem, valamint a napóleoni háborúk eseményei estek a latba. 1809 és 1813 ugyanis továbbra is a népi ébredés korszakát jelképezte, amelyben – a kooperáció ritka pillanataként – „Poroszország és Ausztria együtt valóban egyenlővé vált Németországgal, és így megmenthették Németországot”. A napóleoni háborúk szereplői „fenntartások nélküli nagynémetekké” stilizálódtak, olyannyira, hogy ennek hatása még Metternichre is kiterjedt, aki – a *gesamtdeutsch* értékelésnek megfelelően – a népi ébredés megátalkodott ellenfeléből régimódi, de hűséges nagynémetté alakult át.²⁰⁰ A *gesamtdeutsch* történelemfelfogás hatása abban is megmutatkozott, hogy a náci által egyébként személyesen háttérbe szorított Kaindl és Kretschmayr nézetei érvényesülni tudtak az újabszolutizmus megítélésében: ahogy Metternichből föderalista nagynémet politikus válhatott, úgy lett Schwarzenberg nagyoszlák eszméje is „a nagynémet akarathoz sajátos módon kötődő újabszolutista” ideológia.²⁰¹

Ezt az elemeiben felvillantott, „szimpatikus olvasatként” jellemezhető elbeszélést egészítette ki az 1866-os trauma feloldásának kísérlete. Ennek kapcsán különleges problémaként merült fel, hogy az oszlák származású szerzők által írott, elsősorban az oszlák társadalomnak címzett munkákban hogyan egyeztethető össze a német államegyesítés mítosza, mellyel – mint láttuk – a völkisch és a szorososan vett nemzetiszocialista diskurzus sem szállt szembe, és az oszlák érzékenysége, melynek még nagynémet változatában is jól érezhetőek voltak a katolikus-oszlák kulturális-történeti különállás hatásai. Ez utóbbi ugyanis az 1866-os megszügyenyítés-kirekesztés emlékezetét világosan őrizte. A birodalmi német völkisch szövegekből is ismert fenntartás, mely szerint „az egész Németország ezúttal sem jött létre” [*das ganze Deutschland war es wieder nicht*], ebben az esetben is gyakran szerepel a szövegekben, azzal kiegészítve, hogy a történeti, a népiséggel szemben elkövetett hibáért a kislemet egység akkor vált, amikor „öncéllá” változott a politikai elit és a társadalom gondolkodásában.²⁰²

A dilemma feloldásának markánsabb változatát testesítette meg az a kísérlet, amikor a teljes egységhez vezető szükségszerű stáció toposzának felidézésén túl a porosz politika jellege a Habsburgokéhoz hasonult egy-egy szövegben. Eszerint „nem németek keltek fel németek ellen”, hanem „egy dinasztikus konfliktus tört ki az uralkodóházak között”. Két, önmagában töredékes ősi germán politikai hagyomány ütközött össze, az európai mintákat szívesen követő marbodiusi és a germán öncélúságot képviselő arminiusi–hermanni tradíció, amelyet a Habsburg- és a Hohenzollern-állam testesített meg az újkorban. Ám a valódi német népi állam csak ennek az ősi „átoknak” a feloldása révén képzelhető el. Így a Habsburgok szükségszerű elmúlása egyben a porosz hagyomány érvényvesztését is implikálta – egy új közösséget kínálva identitásmodellként az oszlák olvasótábor számára.²⁰³

Végezetül megemlíthető az az eljárás, amely a politikai kitesztettséggel a népi összetartozás feloldhatatlanságát szegezte szembe: eszerint a kislemet egység lehetett politikai szükségszerűség, de mint ilyen, csak a politikai struktúrákat alakította át, míg a népiség lényegéhez természetesen le sem hatolhatott. Ezt bizonyította Ferenc József „hűsége” és az első világháborús „bajtársiasság” a német és az oszlák katona között – azaz a népiség már az egység létrejötte előtt legyőzte a politikai megosztottságot, és 1938 ennek a diadalnak szimbolikus megerősítése, egyben az utolsó Habsburg, I. (IV.) Károly árulása által okozott kár kiigazítása volt.²⁰⁴

A dilemma feloldásának különféle modelljei mellett 1866 feldolgozásának másik útjává a gyász rituális kifejezése vált. Ebben a tekintetben nem beszélhetünk innovációról, amennyiben ez a motívum úgy az 1938 előtti nagynémet diskurzusnak, mint a *Volks-geschichte* történelemképeinek szerves részét képezte. Fennmaradását kiemelni ugyanakkor azért érdemes, mert ezzel válik teljessé azoknak az eszközöknek az áttekintése, amelyek segítségével az Anschluss követően a nemzetiszocialista hatalom és társutas oszlák értelmisége olyan identitásmintát igyekezett kínálni a régi-új németeknek, amelyben azok saját történeti perspektívájuk egyes elemeit is fellelhettek. A nemzetiszocialista identitásprojekt tehát korántsem a múlttal és az oszlaksággal való teljes szakítás révén igyekezett az új népi birodalomba betagozni az elszakadt délkeleti „törzset”. A történeti szakítást/szakadást nem tagadva a népi egység történelem előtti „tényére” és ennek a történelemben időről-időre megmutatkozó nyomaira helyezte a hangsúlyt, és ennek a szilárdabb talapzatnak a révén érvelt a közösség politikai kereteinek, az össznémet birodalomnak a helyreállíthatósága mellett.²⁰⁵

Ebben a vélekedésben ugyanazt a történelmi ítéletet fedezhetjük fel, amely a Habsburgok népi politikájával kapcsolatban a diskurzust általában

véve is jellemezte. A fentebb hivatkozott három nagyon különböző párhuzamos szövegben (egy földrajztudós akadémikus tanulmánya Bécs történetéről, egy nemzetiszocialista propagandairat és egy történelmi regényeket író volt katonatiszt munkája az osztrák katonai hagyományokról) egyaránt történik utalás a Habsburgok, illetve a Habsburg-állam németellességére (pl.: „a németek gyanús alattvalónak számítottak”),²⁰⁶ ugyanakkor Ferenc József személyét az összes szerző méltatja.

Összességében a fentebb ismertetett három szövegepizódót értelmezhetjük a nemzetiszocialista identitáspolitikai integrációs kísérletének tengelyeként. A császári eszme fenntartása, a keleti védelmi és expanziós feladatok ellátása, valamint 1866 tragikus, kiigazítandó törésként való beállítása együttesen mind azt sugallta, hogy az ausztriai németeknek nemcsak helye van a német népi birodalomban, de utóbbi valójában csak az ő és az általuk hordozott történelmi tartalmak felvétele, integrációja révén teljesebbé válhat, és jelenhet meg a német történelem örököseként. Az osztrák „törzsi” hozzájárulás a német népi önmegvalósítás elengedhetetlen összetevőjeként jelent meg, és ez a birodalmi német völkisch diskurzushoz képest a Habsburg-örökség egyes elemeinek hangsúlyozottabb méltatását is igényelte. Nem állja meg a helyét tehát az az állítás, hogy a nemzetiszocializmus minden esetben következetesen a Habsburgokkal szemben definiálta volna magát, sem az, hogy a német diskurzusok szegmensei között a jobbszél felé haladva egyre inkább Habsburg-ellenes beszédmóddal találkozunk. A politika igényei, a népi egyesítés identitáspolitikai programja ebben az esetben erősebbnek bizonyultak a természetes ideológiai rokonságoknál és ellenszenvéknél.

*[A nemzetiszocialista propaganda mesternarratívájának
másik iránya: a Habsburg-állam elégtelensége
és Károly „árulása” mint szimbólum]*

A fentiek fenntartása mellett meg kell jegyezni, hogy az osztrák örökség bizonyos pozitív olvasatainak kialakulása soha, egyetlen esetben sem jelenthette a Habsburgok által jelképezett állammodell tiszta, ideális formaként, azaz a történelmi erőket leküzdeni képes természetes politikai alakulatként való beállítását. A Nagynémet Birodalom programja éppen azon alapult, hogy a kisméretű egységet és általában minden állami előképet bizonyos szempontból elégtelenként definiált, majd minden pozitív vonását azonosította az új nemzetiszocialista államban, az ezeket korábban kísérő elégtelenségek, hibák nélkül. Ennek a sémának megfelelően a

bismarcki állam fontos stáció volt a német népi ösztön önkifejezésének útján, ám kisméretű jellege miatt szükségszerűen elégtelen forma is egyben, amely a történelemnek, az időnek és az örök kihívásoknak tartósan nem állhatott ellen. Ez a logika a Habsburgok államára természetesen fokozottan érvényes volt. Az itt vizsgált csoportba sorolt szövegek sem hagynak kétséget az olvasóban afelől, hogy eredményei és értékei ellenére a dunai birodalom nem jelenthetett sem a németiség, sem Közép-Európa számára tartós megoldást. Lehetett azt állítani, hogy kiválóan ellátta funkcióját a törökök és a franciák elleni védekezésben, egészen 1815-ig, de ez annak megállapításával párosult, hogy „legkésőbb 1848-ban éppen hatalmas történelmi hagyományai következtében a német egységmozgalom akadályává vált” – azaz funkciója történelmi, tehát alkalmi, nem örök funkció volt, és nem vezet tőle egyenes út a népi birodalom végső, tiszta formájához.²⁰⁷ A napóleoni háborúk elemzése más helyütt kiegészült annak megállapításával, hogy minden népi hősiesség ellenére a birodalom jellege már ekkor fokozottan megengedte a zsidóság térnyerését, amely egyre fenyegetőbbé vált – ez pedig szintén a politikai forma elégtelenségét bizonyította, hiszen a megfelelő népi állam az idegen, ráadásul „talajképtelen” fajjal szemben képes megvédelmezni saját „talajállandó” lakosságát. Mindez azt a konklúziót is megengedte, hogy a Habsburgok tulajdonképpen a német népi erő öntudatlan eszközei voltak, akik tudatosan csak dinasztikus hatalmukat építették, és éppen ezért feladatuk lejártát követően a népi erővel szembekerülve buktak el.²⁰⁸

A nem megfelelő politikai forma természetesen azt is kizárta, hogy a németiség számára szükséges idegen nagyteret, Közép-Európát a Habsburgok megfelelően meg tudják szervezni. Ebben a megközelítésben az a tény, hogy „a Balkánon nem tudták érvényesíteni hatalmukat”, egyenesen következett a népi alapok dinasztikussal való felcseréléséből.²⁰⁹ Összességében elkerülhetetlen volt a porosz állammal szembeni alulmaradás is, hiszen utóbbi sokkal „közvetlenebb módon táplálkozott a német népiség hatalmi forrásaiból”.²¹⁰

Ez a történelemszemlélet pontosan meghatározta múlt és jelen viszonyát, és könnyen kiolvasható ideológiai tartalmakat hordozott. A Habsburg-állam történetileg hasznos feladatot látott el, ám ezt elégtelen politikai formában kísérelte meg. Egykori feladatának és áldozatai emlékeztetének minden „teljes” német népi birodalom múlttudatának elengedhetetlen részévé kellett válnia, ám hibáiból is lehetett tanulni. Ezért a két háború közötti időszak öntudatos, népiségből fakadó erejének és kötelességeinek ismeretében cselekvő német „néptagtl” [Volksmittglied] elvárható volt, hogy felismerje: először szükséges a valóban tiszta formát megjelenítő

nagynémet állam létrehozása, és csak ezután, az erősebb alapokra támaszkodva lehet és kell megvalósítani német vezetéssel a nagytér megszervezését.²¹¹

A Habsburgokkal szembeni kritika egyetlen korszak – pontosabban néhány év – kapcsán erősödött fel. Az 1916 és 1918 közötti időszakról szólva a szerzők szinte minden lehetséges szempontból és a lehető leghevesebben támadták a dinasztíát, pontosabban annak utolsó megkoronázott tagját, I. (IV.) Károlyt. Károly szerepét a völkisch német diskurzusban az első részben már tárgyaltuk, megállapítva, hogy funkcióját tekintve a szövegeket ciklikusan megszervező árulás-motívum utolsó, leghangsúlyosabb visszatérését láthatjuk alakjában. A nemzetiszocialista propaganda mind Németországban, mind Ausztriában ezt az árulás-toposzt radikalizálta és vulgarizálta. A károlyi politikát gúnyosan „parma-sixtusi külpolitikának” nevezte, utalva azokra a pletykákra, mely szerint az utolsó császár teljes egészében felesége, a Bourbon-pármai családból származó Zita befolyása alatt állt. Egy 1934-es, könyvnyi terjedelmű vádirat szerint például „Németország szövetségi hűségének lett áldozata, amely egy állami hulláwhoz láncolta – hiszen már az 1914-es revolverlövésről arról tanúskodtak, hogy a belső széthullás előrehaladott állapotba jutott. Németország egészséges felemelkedése, tündöklése a k.u.k.-bomlás mocsarába fulladt”. A szerző szerint ugyanis Zita elképzelése – és így Károly célja is – az volt, hogy Németországot elárulva megszerezzék az antanthatalmak jóindulatát, és az ő támogatásukkal szállhassanak szembe a függetlenségre törő nemzetiségekkel. „Ez a vonal, írja a szerző, a Bourbon-pármai vonal, már 1914-ben számolt a fegyvertárs elárulásával.” Ezen érvrendszer szerint Károlynak nem volt más feladata, mint megvárni trónra kerülését, hogy tervének megvalósításába foghasson. Mindehhez – súlyosbító körülményként és a nyomaték kedvéért – a szerző még hozzáfűzi, hogy „Németország pedig 1879 óta küldetésének tekintette a Habsburg-Monarchia mindenáron való megvédelmezését.”²¹²

Károly, mint ilyen ördögi terv végrehajtója, természetesen metternichi kétszínűséggel lát munkához, és éppen az ellentétét nyilatkozza annak, amit gondol. Ezért indul tisztelgő látogatásra újdonsült császárként a német főhadiszállásra, ezért hangsúlyozza minduntalan elkötelezettségét a német szövetséges mellett. „A német császárt feltétlen hűségéről biztosította, és ugyanekkor az ellenségének nyújtotta kezét”. És, teszi hozzá egy másik vádirat szerzője, éppen ekkoriban „érthetetlen módon” megálljt parancsolt a diadalmas seregeknek az olasz fronton – melyek, e felfogás szerint, Rómáig meg sem álltak volna, ha rejtélyes okokból nem vonják meg tőlük az utánpótlást.”²¹³

A német népi politika elveit Károly a belügyekben, azaz a nemzetiségi kérdésben is elárulta. Szimbolikus jelentőségűvé ebből a szempontból a politikai foglyoknak felajánlott amnesztia vált, különösképpen a radikális nacionalistaként lefestett Karel Kramář szabadon bocsátása. Ne feledjük, a völkisch perspektíva ekkor – 1917-ben – egy kettős háborút pillantott meg az eseményekben: egyfelől elkeseredett harc folyik az antant ellen, másrészt a szövetséghez és a dinasztiahoz hű német-osztrákok harcolnak „a fronton és otthon egyaránt nyíltan hazaáruló csehek” ellen. A konzervatív cseh arisztokrata által nevelt Károly ebben a helyzetben a „szláv” politika, azaz a Hohenwart- és Taaffe-kormányok (a völkisch historiográfiában démonizált) hagyományához tér vissza, és azokkal igyekszik kiegyezni, akik a németiség érdekeit a leginkább veszélyeztetik.

A későbbi munkákban is ez a jóval az Anschluss előtt megszilárdult kép őrződött meg és nyert további kifejtést. Károlyról szólva minden alkalommal ugyanazokat a toposzokat ismétlik meg a szerzők, azaz megint egy ritualizált szüzsével állunk szemben, amely megkövetelte a megfelelő módon való előadást. Ebben az invektíva-halmazban az indítást annak felemlítése adhatta, hogy Károly, szemben Ferenc Ferdinánddal, nem képviselte a Habsburgok népi gyökereit, mivel felesége, Zita befolyása alá került és/vagy túlzottan klerikális szellemben nevelték. Zita befolyása utóbb is nagy szerepet játszott a Károlyról rajzolt képben, és egyszerre bizonyította az uralkodó gyenge jellemét és a Monarchia politikájának végleges elfordulását a német népiségtől.²¹⁴ Ez az elfordulás – Rudolf trónörökös mellett egyedülként – az antiszemita propaganda elemeivel is dúsulhatott: előfordul, hogy Károly szemére vetik a Rudolf Sieghart bankárhoz fűződő jó viszonyát vagy éppen (az amúgy nem zsidó, de akként azonosított) Linder Bélával szembeni határozatlanságát a magyar csapatok hazahívása kapcsán.²¹⁵

Károly tehát valóban szimbolikus alakja volt a nemzetiszocialista propaganda múltolvasatának. Személyében találkozott a gyűlölt dinasztikus politika két leginkább elítélt hagyománya: az utolsó császár – Metternichhez hasonlóan – kész a német érdeket feláldozni a dinasztia megmaradásáért, és – Taaffe szelleméhez hűen – elárulni saját német alattvalóit azért, hogy a németiség ellenségeit megnyerje trónjának. E felfogás szerint az öntudatos vagy egyszerűen elkeseredett német-osztrákok már 1914 előtt is joggal menekültek Schönerer eszméihez, azaz nem ők árulták el a dinasztíát, hanem a Habsburgok őket. Károly az uralkodó dinasztia és a birodalom végső erkölcsi romlásának lett szimbóluma, ezt az értelmezést volt hivatott szolgálni mind politikájának, mind személyének lejáratása, a Sixtus-ügy árulásként való beállítása éppúgy, mint az alkoholizmusáról,

tisztességtelenségéről és más negatív jellemvonásokról a nemzetiszocialisták által kitartóan terjesztett pletykák.

[A náci előharcos-mítosz osztrák változata:
Georg von Schönerer mint identitásmodell]

A nemzetiszocializmus ausztriai, illetve az osztrák olvasóközönséget megszólítani igyekvő propagandairodalmának általunk integrációra törekvőként bemutatott diskurzusában a fenti, a Habsburg-örökség párhuzamos integrálására és kritikájára tett kísérlet mellett komoly szerepet kapott a náciizmus előképkéreséseként értékelhető Schönerer-kultusz is. Ez a kultusz az általános Habsburg-emlékezettől elkülönülve létezett, és saját vonatkoztatási rendszerébe helyezte az osztrák történelem 1867 és 1918 közötti korszakát, amelynek ítéletei nem hatottak közvetlenül az ausztriaiság diskurzusára – és fordítva. A Schönerer-kultusz ezért is egyértelműen különálló emlékezet-vállalkozásként értékelhető, amelynek meglelte nem az osztrák viszonyokból vagy ezek jellemző völkisch értelmezéséből kiindulva magyarázható, hanem arra gondolva, hogy a nemzetiszocializmus különösen nagy hangsúlyt fektetett saját „előharcosainak” meghatározására és elfogadtatására a társadalommal. Georg von Schönerer szerepét ugyanis a birodalmi német népiségtörténet alig-alig tárgyalta, gyaníthatóan azért, mert a protestantizmus és a germán pogányság között lebegő poroszimádó politikus végletekig vitt „kisémetisége” szöges ellentétben állt a nagynémet völkisch eszme népen belül toleráns – például a katolikus német népi hagyományt befogadni törekvő – beszédmódjával. Emellett Schönerer hangsúlyozott faji antiszemitizmusa a *Volksgeschichte* korai teoretikusainak munkájában nem volt fellelhető: bár többségükben (szélső)jobboldali és esszencialista premisszákkal operáltak, számukra – mint láthattuk – a Habsburg-állam és a dunai nagytérség megszervezése elsősorban nem a zsidóság ténykedésén keresztül vált értelmezhetővé, hanem a teremtető német népi akarat változó érvényesülésének korszakai szerint.

Ez gyökeresen megváltozott 1938 után: az osztrákság új, német és nemzetiszocialista „törzsi” identitásának projektuma szinte igényelte egy előkép megkonstruálását, mintegy felmutatva az autentikus népi-antiszemita hagyomány szervességét az osztrákság múltjában. Georg von Schönerer kultusza így alakult ki: alakja elsősorban a nemzetiszocializmus közvetlen és „őshonos” hagyományát szimbolizálta – és éppen ezért kultusza nem közvetlenül a bizonyos mértékig érdemeiben szintén elismert Habsburg-dinasztia ellen irányult, hanem a Habsburg-államot működtető, a

nemzetiszocializmus és általában a völkisch gondolatattal összeegyeztethetetlen eszmék és elvek ellen.

A hangütés ebben az olvasatban sem változott meg. A szerzők hangsúlyozták, hogy 1866 nemcsak a német politikai közösségből való száműzést, de egyben az ausztriai németek egyre hátrányosabb kezelésének kezdetét is jelentette. „A Habsburgok” ettől kezdve „a német ügygel szemben egyre érdektelenebbnek mutatkoztak” – írta a Srbi-émlékkönyv egyik szerzője; ez azért különösen érdekes szövegrész, mert jól mutatja, hogy az ehhez hasonló negatív kontextusban hogyan jelent meg minden szövegben a dinasztia neve, míg az egyetlen „érintett” uralkodóé, Ferenc Józsefé sosem szerepel.²¹⁶ A megnevezések szigorúan szabályozott disztribúciója tette lehetővé, hogy az 1866 utáni periódus kapcsán a leghevesebb kritikák hangozhassanak el, így például a „szlávok előretörését” – pontosabban nem ismertetett módon – szolgáló kiegyezésről. Ez a transzformáció – a kiegyezésnek a szláv veszély mitotoposzából kiinduló, az eseményt konvencionális értelméből végletesen kiforgató kezelése – szükségszerű volt a narráció koherenciájának megőrzése érdekében, mivel ez az aktuálpolitikai áthallásokban bővelkedő nemzetiszocialista diskurzus egyértelműen a szlávokat, pontosabban a cseheket határozta meg a németiség legfőbb és legveszélyesebb ellenfeleként.²¹⁷ Két vaskos kötet is szinte kizárólag ebből a perspektívából tárgyalta a korszakot, olvasatukkal bizonyítva, hogy 1918 után eljött az idő „németnek, egyoldalúan és csak németnek lenni” – azaz elhagyni a soknemzetiségű birodalom örökségét.²¹⁸

Az „osztrák állameszme és a német nemzeti mozgalom közötti eleve adott ellentét” terében kibomló népiség-harcban tehát a csehek képviseltek az örök „keleti veszélyt”, amely a német népiséget fenyegette, míg a Habsburg-állam azt a hibás politikai koncepciót, amely ennek 1866 után széles utat nyitott.²¹⁹ A mítosz szerint a csehek – szemben a völkisch diskurzus korábbi műveivel – itt nem földrajzi okokból, hanem biológiai meghatározottságból következően válnak ellenséggé, ahogy egész jellemük is biológiaiilag ragadható meg: ravaszságuk például a frankok elől a szlovák hegyekbe rejtőzött avarok öröksége, városba költözésük a szláv gyengeség jele, szemben a vidékről ingázó „a talajban mély gyökerekkel bíró” német munkással. Egész történetük – amint ezt hatalmas, itt nem tárgyalt irodalom fejtette ki a harmincas években – a német kultúrteljesítmények appropriálásának sorozata, az újkor története pedig a „második német államban” nem más, mint a csehek 1848-tól egyre intenzívebben folytatott agressziója. Az agresszió kifelé is hatott – Moszkva és Párizs kegyeinek keresésének formájában, befelé pedig a *Sokol*-mozgalom révén tudatos kolonizációba kezdett.²²⁰

A cseh fenyegetés mellett az 1866 utáni korszakban még két jelenség képviselt komoly kihívást a népiséggel szemben: a klerikalizmus és a zsidóság. Előbbi „a német vereségek és szenvedések leggyakoribb okozójaként” azért bizonyult különösen pusztítónak, mert egybeesett az egyház szlavizálódásával.²²¹ Az osztrák állam téveszméje ezt a folyamatot először lehetővé tette, majd súlyosbította: a közös történelem teremtette közösségeként fogta fel magát, ám – „a vér közössége a közös történelemnél hatékonyabb és mélyebb valóság” lévén – valójában az eredetileg német intézményeket megcélzó szláv penetrációt könnyítette meg. Ugyanez a téveszme tette lehetővé a harmadik kockázat, a zsidó befolyás megnövekedése által képviselt fenyegetés állandósulását és súlyosbodását. A zsidók képe nem különbözött a nemzetiszocialista sztereotípiáktól: számlájukra íródott „a sajtó és a politika általános rothadása”, amely a népi érdek felismerésére és képviselésére való képtelenséget jelölte ebben a kontextusban.²²²

A fenti három fenyegetés közül ugyanakkor a korszak történetét egyértelműen az első, a cseh-szláv expanzió története strukturálta. A szerzők egybehangzóan három korszakot különítettek el, három meghatározó miniszterelnök személyével és politikájával definiálva ezeket. A Habsburgok „árulása” a Hohenwart-kormányzat idején vált nyilvánvalóvá, amely „Ausztriát darabokra kívánta törni, hogy a romokat a szlávok elé vethesse játékszerűl”. Ez egyfelől életre hívta, illetve megerősítette a nagynémet diákmozgalmakat, ám bukása sem hozott jelentős változást a Habsburg hatalmi logikában, hiszen a Hohenwart-féle cseh kiegyezési kísérlet kudarca után kinevezett Auersperg miniszterelnök is csak a dinasztikus állameszmét védelmezve kísérelt meg rövid ideig újra a német pártokra támaszkodni.²²³

A történet következő szakaszát Taaffe gróf kormányának korszaka képezte. Ez egyszerre szimbolizálta a szláv expanzió ügynökei és a Habsburg-állam folytatódó kooperációját, egyben a németiség elleni közvetlen támadások kezdetét – ennyiben fokozva az előző korszak során nyilvánvalóvá vált fenyegetést. A kritikák számára Taaffe kétségtelenül jó célpontot kínált: mondása, mely szerint „Önök mindig német Ausztriáról beszélnek, én csak egy Habsburg-Ausztriát ismerek” a nemzetiszocialista olvasatban bűnös vallomásként tételeződött. Ezt a filozófiát követve a császár bizalmi embere e szerzők szerint nemcsak „egyre inkább elszlávosította az államot”, de egyben kikezdte a nagynémet eszme hagyományos fellegvárát, a felsőoktatást is.²²⁴ Mivel, mint már említettük, a diákság, különösen a szövetségekbe tömörült hallgatók csoportja [*Burschenschaftler*], a nemzetiszocializmus számos mítoszában megtalálható „élharcos”-motívum hordozójává vált a diskurzusban, az egyetemi reform különösen súlyos bűnként és a német nemzeti gondolat elleni eddigi leg-

közvetlenebb és legpusztítóbb konkrét támadásként jelent meg. A prágai egyetem kettéosztása cseh és német karokra (1882) eszerint egyszerre volt a diákok elárulása, és „az állam ellenségeinek kiszolgálása”. Taaffe – ebben az olvasatban – „pontosan tudta”, hogy legfőbb ellenségei a népi tudatokat művelő hallgatók és oktatók – ezért aztán kormánya tudatosan lépett fel ellenük. Más szavakkal: nem véletlenül vált az egyetem a szláv nemzetiségek megbékítésének áldozatává, hanem azért, mert ezzel gyengült meg a leginkább a német nemzeti mozgalom is egyben.²²⁵

Az elbeszélések tetőpontját ugyanakkor nem Taaffe reformja, hanem a Badeni-kormány újabb engedményei alkották, amelyek „messze meghaladták” még az 1882-es provokációt is. A Badeni-féle nyelvrendeletek nyomán a csehek „immár nyíltan támadták” a német oktatást, és ennek a harcnak a bemutatása a szövegekben megteremtette azt a kontextust, amelyben a rendeletek a nép és a dinasztia között végbement végső szakításnak, valamint a német kultúrmisszió elárulásának szimbólumává váltak.²²⁶ A Badeni-korszak tárgyalásakor egyértelműen uralkodóvá váltak a szövegben az erőszak és a háború metaforái. Így a rendeletek megjelenhettek a németiséget az állam részéről ért „korbácsütésként”, egyben pedig „a németek és csehek között dúló harc tetőpontjaként”.²²⁷ A korszak szerepelt a leplezetlen, „az igazi háborúság” kezdeteként is, amely egyfelől ugyan egyértelműen a csehek és a németek között zajlott, ám amelyet a Habsburgok elfordulása, a „németiséget érő újabb fenyegetés” forrása tett lehetővé, sőt izzított fel.²²⁸

Az első világháború előtti évtizedeknek a fenti, hármas tagolásban kialakított narrációja végeredményben ugyanazt a tézist ismételte meg egyre kiélezettebb módon. Ez, a Habsburgok árulásának tétele követte és egyben radikalizálta a német népiségtörténet hasonló meglátását, azzal a jelentős különbséggel, hogy az 1866 és 1914 közötti időszak jelent meg valóban kulcsfontosságú korként. Ez a tézis továbbá pontosan igazodott a korszak heroikus olvasatához, amely az előbbieken összefoglalt tragikus látásmóddal párhuzamos módon, sőt dialógusszerűen konstruálódott meg.

A dualizmus korának a népiség-harc mitologikus helyeként való beállítása előkészítette a terepet a Schönererre vonatkoztatott hőstörténet számára. A három fő diskurzus-szervező elem, a zsidók, a klerikalizmus és a szláv veszély toposzai szinte leképezték az *allddeutsch* program főbb pontjait, ahogy a kronologikus szerkezet is kompatibilis volt, hiszen maga Schönerer éppen a Badeni-kormány ellen intézte legfulminánsabb támadásait. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a Schönerer-irodalom egésze megfelelt ennek a mintának. A variációk önmagukban is jelentéssel bírnak: megfigyelhető, hogy a korpusz korai darabjaiban utóbb elkép-

zelhetetlen kijelentések szerepelnek, mivel a Schönerer-kép egyre szilárdabbá és kerekébbé válik, azaz egyre hatékonyabb propaganda-eszközzé érett, s egyre pontosabban igazodott a nemzetiszocializmus identitáspolitikai programjához.

A korai munkákkal vetve össze az 1938 utániakat jól meghatározhatóak az értelmezésben végbement változások. Például 1935-ben egy dogmatikusan nemzetiszocialista szerző – míg Schönerert minden tekintetben előfutárként mutatta be – megállapította, hogy tevékenysége során szinte mindig elvi hibák, tévedések következtekben bukott el. Szemére hányta, hogy nem volt elég népközeli és szocialista, nem volt elég jó „Führer”, nem ismerte a tömegek vezetésének minden csínját-bínját, túlságosan ragaszkodott a parlamentarizmus öncélú intézményeihez, propagandája nélkülözötte a világos dogmatikai alapvetést, és alkalmi jellegű maradt, valamint nem ismerte fel a szervezettség mindenek feletti követelményét a politikai küzdelemben. Ha össze akarjuk foglalni a kritikát, azt mondhatnánk, hogy Schönerer helyes irányba tapogatózó, ám a liberális örökséggel még küszködő hobbypolitikusként jelent meg.²²⁹

A későbbiekhez képest eltérést jelentett az is, hogy egy másik, hasonlóan elkötelezett szerző munkájában Karl Lueger, a keresztényszocialis mozgalom vezetője és Bécs polgármestere, Schönerer egykori fegyvertársa, az 1879-es linzi nyilatkozat aláírója, utóbb pedig legfőbb – mert a politikai mezőben hozzá közel álló – politikai ellenfele szintén pozitív színben tűnhetett fel. Lueger azért érdemelhette ki az elismerést, mert „egész életében a németek hatalmáért és elsőségéért” [*Vorherrschaft*] küzdött, „korán felismerte a dualizmus veszélyeit”, „felfigyelt a magyarországi németsegre, akiknek előharcosává vált”, és egész életében „össznémet módon gondolkodott”. Ebben a korai propagandairatban Lueger antiszemitizmusa teljes tizenöt oldalon került bemutatásra, annak kiemelése nélkül, hogy – Schönererrel ellentétben – ő vallási alapon definiálta, és szükség esetén fel is függesztette antiszemitizmusát. Csupán túlságosan parlamentáris érzelmei miatt fogalmazódik meg vele kapcsolatban kritika – ebben a kérdésben „nem látott elég messzire”.²³⁰

Ha az 1938 utáni irodalmat vesszük szemügyre, sokkal kompaktabb kép bontakozik ki, amelyben Schönerer „hibái” elvesznek, és amelyben Lueger már az ő „fekete-sárga” ellenlábasként jelenik meg, akinek legfőbb funkciója, hogy mérsékelt antiszemitizmusával elcsalja a tömegeket a magányos és radikális hőstől. Lueger mint ármánykodó politikai manipulátor ebben az olvasatban azért hozza létre mozgalmát, hogy a németiség elégedetlenségét egyszerre meglovagolja, és még inkább a Monarchiához kösse egykori létrehozóit – az őket ért megpróbáltatások ellenére. A luegeri

„gátlástalan izgató politika” legfőbb eredménye, egyben bűne az volt, hogy Schönerer szinte kiszorult Bécsből – csak az „élethalálharcot vívó” cseh és morva területeken tudta megvetni a lábát.²³¹ Ez az alapvető szűzsé több verzióban is előfordul: így elhangzik, hogy Schönerer börtönbüntetését Lueger vetélytársa híveinek elcsábítására használta fel, illetve a pángermán mozgalomból kiváltak „megtévedéseként” is előkerül ugyanez a gondolat.²³²

Az így átalakult diskurzusban már valóban Schönerer az egyetlen és magányos hős. Éppen az 1936-ban még Luegert mentő-dicsérő szerző, Erich Schnee szögezi le: „a felszabadító háborúk korától a világháborúig Schönerer volt az a politikus, aki a nacionalizmust és az antiszemitizmust legmélyebben megértette. Az ő nacionalizmusa a mi korunk nacionalizmusa is”.²³³ Az előképkeresés e nagyszabású propagandakísérletében egy olyan nemzetiszocialista alakja rajzolódott ki, aki alkalmas hordozója a nemzetiszocializmus erőszakelvűségének, vezérelvének is. Harcai, a „zsidó újságírókkal” való fizikai összeütközése „a harc mindannyiunk által átélt éveivel” került párhuzamba [*Kampfjahre*].²³⁴ Ennek a kifejezésnek és párhuzamnak a jelentőségét nehéz túlbecsülni, figyelembe véve, hogy a nemzetiszocializmus ikonográfiai szempontból az emlékezetnek pontosan ezt a terét határozta meg a legtisztább, legértékesebb eszmei forrásvidékeként, amelyet az 1923-as puccs „vérzászlaja” [*Blutfahne*], a *Horst-Wessel-Lied* és számos propagandamunka szakralizált a diktatúra idején. Schönerer metaforikus befogadása ebbe a panteonba jelezte, hogy személye kritikán felül áll. Ennek megfelelően 1938-tól kezdve a mítoszképzés klasszikus eszközei domináltak: Schönerer megjelenhetett a németiség magányos védelmezőjeként, a politikai erőszak szerepének felismerőjeként, a népi elv államok felettiségének korai megfogalmazójaként – tehát általában véve a nemzetiszocialista politikát már-már zavarba ejtően pontosan leképező mítikus alakként.²³⁵

Ezek a toposzok ágyazódtak be a fentebb elemzett népi szenvedéstörténetbe. Schönerer 1877-ben egyedülként „áll a Házzal szemben”, azaz a parlamentarizmushoz való ragaszkodás vádjá egyszerre elesik, illetve kifejezetten pozitív jelentéstartalmat nyer a magányos hős személyére vonatkoztatva, aki a korrupt és gyenge parlamenti rendszerrel szemben egyedül képviseli a népi érdeket.²³⁶ Ugyanebben a szerepben tűnik fel másutt Taaffe miniszterelnöksége idején is: „a szlávok és a német klerikálisok vasgyűrűjébe” szorult németeket „Ausztria szlavizálásának” kezdetekor a magányos Schönerer veszi védelmébe, aki számára ezek a fordulat évei. Ekkor válik – a megelőző fél évtized útkeresése végén – elkötelezett népi politikussá.²³⁷ Egyedül száll szembe a „zsidó sajtóval” az „elnémított nép” [*mundtot gemacht*] érdekében, mígnem a Badeni-korszak egyben az

ő hőkorszakává is válik: „látnoki tekintete előtt ekkor vált legtisztábban láthatóvá a Habsburg-állam fennmaradásának lehetetlensége”. Ezzel Schönerer egyben „a németek Badeni és nyelvrendeletei ellen folytatott harcának vezérévé” vált, aki „a népegészet hallatlan módon tudta felébreszteni, és át- illetve fellelkesíteni”.²³⁸

A nemzetiszocialista mítoszképzés irodalma szerint tehát a német nép megpróbáltatásainak fokozódásával párhuzamosan érett – valódi „vezérré” Schönerer is. Ennek az érési folyamatnak része antiszemitizmusának erősödése is, bár – ellentétben a Habsburg-kormányzathoz való viszonyával – ebben a kérdésben inkább az a fajta cselekményesítés vált uralkodóvá, amely nem annyira fejlődéstörténetként, mint inkább állandó tulajdonságként szerepeltette zsidóellenességét.²³⁹ „Rothschild és Juda elleni harca” folyamatos küzdelemként szerepelt a szövegekben, és ennek révén gyakran népiségének végső és megcáfolhatatlan bizonyítékává lépett elő. A fordulópont ebben a kérdésben 1873-ra tevődik, tehát egészen koránra, amikor Schönerer a pénzügyi válság viharában „a zsidó arcélét felismeri” a bűnösök között, hogy képviselőként aztán harcot hirdessen ellenük. Börtönbüntetése szintén a zsidó sajtóval szembeni fellépésnek következménye, amelyet annak ellenére szenved el, hogy ő menti meg „Rothschildtól”, azaz a zsidó vasútpanamától az államot. Büntetése egyszerre virtuális vértanúság és bizonyítéka az állam „öngyilkos kurzusának” [Selbstmordkurs].²⁴⁰

Schönerer antiszemitizmusa olyannyira központi elemmé válik a náci mítoszképzésben, hogy egy-egy akciója részletes tárgyalást kap, ami kivételes eljárás az inkább esszéisztikus szövegekben. Ez az amúgy az ausztriai nagynémet és a birodalmi völkisch diskurzusból egyaránt hiányzó szemléletmód, a zsidókérdésnek a birodalom központi problémájaként történő bemutatása, jelzi a nemzetiszocialista propaganda eltérő hangúlyait. Ennek révén válik Schönerer valóban előfutárrá, azaz olyan mítikus alakká, akinek „üzenetét” a jelennek sem kell korrigálni, és aki egy személyben bizonyítja: az osztrákságnak helye van a nemzetiszocialista Nagynémet Birodalomban. Ahogy egy ünnepi beszédben is elhangzott: Schönererre emlékezve az utókor „nemcsak egy jelentős délkeleti-német politikust és népvezért tisztel, hanem e meghatározó pillanatban a nemzetiszocializmus nagynémet gondolata és a Führer ügye előtt is tiszteleg”.²⁴¹

A Schönerer-mítosz genezisének és topológiájának áttekintése megmutatja, hogy a Habsburgok emlékezetének bizonyos mértékű integrálása mellett a nemzetiszocialista propaganda egy ellentétes irányú identitáspolitikai kísérletet is megvalósított, amelyben a Habsburgok soknemzetiségű államát minden aspektusában tagadó periferikus politikus-botrányhősből formált hősies pángermán népvezért, akinek a mítosz idejében végbe-

menő feltámasztása, azaz örök érvényű tanulságok hordozójaként való bemutatása, személyének kvázi-szakralizálása éppen a Habsburg-múlt integrációja ellen hatott. A kísérlet egésze tehát ideológiai ellentmondást hordozott, amely azonban politikai szempontból tudatos lehetett: két mintát is kínált a nagynémet népi államba való beolvadásra: egyfelől az osztrák népiségteljesítmények elismerésével és az osztrák panteon alakjainak részleges felmentésével és befogadásával a nemzetiszocialista kánonba, másfelől pedig a harcos nemzetiszocialista, az osztrák identitását tudatosan kiírtó politikus alakjának megidézésével. A kettő feloldatlan párhuzamos létezése is jelezte: a nemzetiszocializmus – szemben a völkisch tudományosság pedantériájával – egyszerre tudott radikális és pragmatikus lenni. Koherens történeti látásmóddal nem rendelkezett, alapjait azonban felismerhetően a völkisch premisszák adták: ezek mentén mehetett csak végbe a Habsburgok részleges rehabilitálása, és ezek alapján válhatott mítikus előkép Schönererből.

III.6. Osztrákságtudat és legitimista identitáspolitika a húszas években

[A húszas évek periferikus legitimizmusa és az osztrák identitás]

Előzőleg az ausztriai Habsburg-kultusz felvirágzásának koraként a hivatásrendi állam utolsó éveit határoztuk meg, azt a néhány évet, amikor a politikai hatalom és értelmiségi holdudvara a nemzetiszocialista propaganda által is instrumentalizált völkisch gondolatot legfőbb identitáspolitikai ellenfeleként azonosította, és ezzel szemben kívánva definiálni az ausztriaiság fogalmát, a múlt, közelebbről a Habsburg-múlt felé fordult. A nagynémet irányzatok előző fejezetekben végrehajtott elemzése után az alábbiakban ezeket az osztrák jobboldalon 1920 és 1938 között kibomló alternatív, a Habsburg-örökséget valorizáló beszédmódokat vizsgáljuk meg, a periferikus előzményektől haladva a dinasztia kultuszának kibomlásáig – hiszen a Hazafias Front és a hivatásrendi állam propagandakísérlete természetesen nem nélkülözött bizonyos ideológiatörténeti előzményeket. Támaszkodhatott egyfelől az óosztrák emlékezetkultúra által létrehozott korpuszra, és még inkább a legitimizmus korábban a politika perifériájára szorult csoportjainak identitásprojektumára, amely a húszas évektől kezdve egyre vokálisabb ellenpontját képezte a közbeszédben domináns nagynémet műltszemléletnek. Munkánk osztrák diskurzusokat

feldolgozó részének fennmaradó fejezeteiben azt a folyamatot kísérjük végig, melynek során a periféris legitimista emlékezeti kánon létrejött, majd pedig a legitimációs deficittel küzdő hivatásrendi államban politikai ideológiaként kanonizálódott. A legitimizmus képviselői ebben a helyzetben egyaránt kísérletezhettek a Habsburg-mítosz közvetlen politikai megvalósításával (ez ellenzéki magatartást feltételezett), illetve beépülhettek a létező politikai struktúrákba, lemondva a mítosztartalmak közvetlen társadalmi megvalósításáról, és átvéve a politikai hatalom érdekében álló metaforikus mítosz-olvasatot, amely a kultikus gyakorlat tárgyának legitimációs funkciót szánt.²⁴²

Nézetünk szerint az előbbire a *Kaisertreue Volkspartei*, azaz a Wolff-csoport magatartása hoz példát, míg a *Reichsbund*, a másik jelentős legitimista szervezet stratégiája az utóbbi lehetőség felismerésén nyugodott. A két háború közötti legjelentősebb Habsburg-párti mozgalmakat a fenti modell segítségével interpretálva reményeink szerint lehetővé válik a legitimizmus olyan értelmezése, amely nagyobb magyarázó erővel bír, mint a pusztán történeti narráció, amely számára a különböző politikai viszonyulások értelmezése komoly problémákat támaszt.²⁴³ A továbbiakban a fenti két elkülönített stratégia érvényesülésének vizsgálatát összekötjük az osztrák identitásdiskurzusok elemzésével. Először vázoljuk az osztrák társadalom két háború közötti identitásválságára adott legitimista válaszok legfontosabbjait, majd megvizsgáljuk, hogy e legitimista osztrákság-mitológiák képviselői hogyan kíséreltek meg behatolni a politika területére, illetve milyen kultikus gyakorlatot hoztak létre – a politikai hatalommal koalícióban vagy azzal szembe fordulva.

A húszas évekből mindenekelőtt két mentalitástörténeti momentumot szükséges kiemelni, jelezve, hogy a politikai nyilatkozatok mellett, amelyek egyfelől a nyílt Anschluss-pártiság, másfelől pedig a kérdés-időszerrőlenségre koncentrált „pragmatikusan Anschluss-ellenes” állásfoglalások elsőprő túlsúlyát mutatják, már történtek kísérletek egy sajátosan osztrák identitás artikulálására. Birodalmi és ausztriai nagynémeti körök heves tiltakozását kiváltva 1924-ben megjelent Oskar Schmitz publicista könyvecskéje, a *Der österreichische Mensch*, amelyet 1927-ben az *Österreichische Aktion* gyűjteményes kötete követett.²⁴⁴ Utóbbi a legitimista, mindenekelőtt karlista akadémiai kisebbség első markáns közéleti fellépésének tekinthető, amely filozófiai és szociológiai kibontása volt a legitimista Wolff-párt²⁴⁵ (*Partei Schwarz-Gelber Legitimisten* – SGL, 1923-tól *Kaisertreue Volkspartei* – KVP) és a legnagyobb ernyőszervezet, a *Wolff*-al rivalizáló, ám világnézetileg sok szempontból ahhoz közel álló *Reichsbund* ideológiájának, mely leginkább misztikus és szociális katolikus monarchizmusként írható le.

Schmitz a legmarkánsabb képviselője volt annak az irányzatnak, amely az „ó-keresztényszociális” *Reichspost*tól a periféris legitimista lapokig terjedő spektrumon belül a húszas években hangsúlyosan jelen volt, ám a legjobb esetben is csak egy vokális kisebbségnek tekinthető, és amely ráadásul nem is számított intellektuálisan különösebben súlyosnak. Elég arra utalnunk itt, hogy a húszas évek egyetemi, céhes történetírásának nem akadt olyan jelentős képviselője, aki akárcsak rokonítható lett volna ezzel a nézettel.²⁴⁶ Ezért tekinthető mérföldkőnek a már említett *Österreichische Aktion* (ÖA) 1927-es jelentkezése, amely Károly halálának ötödik évfordulóján jelent meg. A tizenegy tanulmányt jegyző öt szerző mindegyike bizonyos ismertségnek örvendett: volt köztük legitimista politikus-tudós (H. K. Zessner-Spitzenberg),²⁴⁷ népszerű szociológus-filozófus (E. K. Winter),²⁴⁸ és elkötelezett keresztény publicista (Alfred Missong).

Az ÖA, akárcsak Schmitz munkája, a szociálisan érzékeny, misztikus-katolikus konzervatizmus jegyében fogant, ám annál jóval határozottabban a paternalisztikus, gondoskodó monarchia mellett foglalt állást. A tanulmányok közös jegyének tekinthető a „potsdami politika” „pseudokonzervatizmusként” való beállításában megmutatkozó antiborusszizmus, a felvilágosult abszolutizmus előtti korok idealizálása, valamint ezen az alapon a nacionalizmus minden formájának leghatározottabb elítélése.²⁴⁹

De hogyan is nézett ki e kisebbség a kor ideológiai spektrumán belül egyébként „szélsőséges”, az elfogadottal sok szempontból szembeszálló értelmezése az osztrák identitásról? A legitimizmus egyik meghatározó alakja, Zessner-Spitzenberg szerint a Habsburgok államépítő elvei, amelyek Ausztriát és az osztrákságot megteremtették, négy természeti tény elfogadásán nyugodtak. A Habsburgok elismerték a „politikai nemzetek” létezését, ahogy azt is, hogy „a koronatarományok saját individualitással rendelkeznek”. Tudták, hogy a teret „az etnopolitikai elv” tiszteletben tartásával kell rendezni, az állam egészét pedig „a hivatásrendi észmeiség” foghatja össze egy közös struktúrába. Ezek az elvek ebben a kombinációban egy politikai „ideált” fejeznek ki, amelynek szervessége ugyan 1848-ban és 1867-ben az elvek „rendszeretlen és ellentmondásos alkalmazása” révén megsérült, ám amely mégis az őshonos, történetileg kialakult politikai formát jelenti a mesterséges, 1918 utáni renddel és az Anschluss eszméjével szemben.²⁵⁰ Már ebből az identitáspolitikai summázatból kiviláglik: a politikai legitimizmus az osztrák köztársaságban egyedülként kísérelte meg a domináns németiség-diskurzus és a belőle levezetett „oszt-rák küldetés” toposzait revideálni. Ennek elsősorban két irányát rekonstruálhatjuk: az osztrák identitás újbóli meghatározásának és a németiségtől

való eltávolításának, valamint a „küldetés”-mítosz a német népi feladatok és ösztönök játékba hozása nélküli újragondolásának kísérletét.

Az osztrák identitásnak a némettől függetlenként történő megkonstruálása nem egységes módon történt. Ez is az ideológia újszerű voltára és marginális helyzetére utal, amelyek együttesen megakadályozták egy egységes kánon kialakulását, és rokon, de eltérő felfogásokat engedtek meg. Schmitz radikális szellemtörténeti értelmezése szerint például a németiség a történelemben az „éretlenség” [*Unreife*] hordozója, amely természeténél fogva a forma ellensége. A formaellenesség meghaladására két történelmi kísérlet történt, a weimari humanizmus (mely megbukott), és a katolikus univerzalizmus, amely a Habsburgok tartományaiban tartós hatást volt képes kifejteni.²⁵¹ E területeken, mindenekelőtt Bécsben a kultúrák olyan „összenövése” valósult meg, amely történetileg egyszerre egyedi és a Kelet–Nyugat ütközőzónában szükségszerű is – éppen ezért 1918 nem törölhette el végérvényesen a föld színéről. Schmitz szerint legmagasabb szintű megvalósulási formája természetesen a Monarchia volt, mely irányadó „eszmisége szerint nyugati szlávok, magyarok és keleti németek számára hidat húzott kelet és nyugat között, és természetes módon [azaz erőszak nélkül – R.G.] felsőbbrendű kultúrát hozott létre. Pusztító hatású, végül a világot maga ellen kihívó tévképzet [*Widersinn*] volt ugyanakkor a Monarchiában második német birodalmat látni, melyben az ún. szubgermán népek természetsszerűleg alárendelt pozícióba kerülnek.”²⁵²

Schmitz tehát kétszeresen is szembefordult a kor meghatározó eszméivel: sem azt nem fogadta el, hogy a Habsburg-állam az össznémetiség civilizációs feladatának volt az eszköze, sem azt, hogy jellegében német lett volna – sőt éppen német gyökereit meghaladó állami és kulturális fejlődéséből vezette le szerinte maradandó értékeit. A fenti gondolatmenet logikus következménye a szerző határozott felszólítása, mely szerint „itt az idő, hogy emlékezzünk: Ausztria az egyetlen német táj, mely bármi kultúrának nevezhető teljesítményt létre tudott hozni, míg a tulajdonképpeni Németország területét jellemző sokkal jelentősebb egyéni teljesítmények soha nem álltak össze hasonlóvá”. Ez a kultúra pedig Schmitz szerint a 20. század elejére „hússá és vérré vált szinte minden osztrákban, a katolikus egyház ereje, a magasztos megfoghatóvá tételének és az érzéki eszméivé alakításának barokk készítése révén.”²⁵³

Az osztrák múltat az ÖA a legradikálisabb módon a németiséggel szemben definiálta: Winter sajátos fajszemléletében a németek indogermánnak, míg az osztrákok ősei indoeurópainak minősülnek.²⁵⁴ Aligha tévedünk nagyot, ha szimbolikus fajszemléletről beszélünk: a hangsúly nem annyira az indogermán és az indoeurópai törzsek fogalmának merev (és paradox)

szétválasztásán van, hanem a „germán” szónak az „európai”-val való jelképes felcserélésén. A kötet első tanulmányában szereplő őstörténeti eszmefuttatása végén ugyanis a konklúzió annak leszögezése, hogy „osztrákként gondolkodni eszerint nem más, mint európaiként gondolkodni.” Végkicsengése szerint az osztrákság a németiségtől – de általában néptől és nemzettől – független eszmeként fogható fel. „Ausztria a német nép előtt is létezett, és létezni fog utána is. Faj és nyelv erejénél lényegesebbek a történelem összefüggései” – zárja Winter a tanulmányt, önmagának sokszorosan ellentmondva, egyben leleplezve saját diszkurzív cselét, mely szerint a korábbi oldalakon szereplő nyilvánvalóan fikatív faji megkülönböztetés maga is csak a fajiság gondolatával való szembefordulás eszköze volt.²⁵⁵

A történelem Winter summázatából kihallatszó imperatívusza, identitásteremtő ereje sok szempontból az a szál, amely a misztikus vallásosság mellett a szövegeket egységbe fűzi. Zessner-Spitzenberg, a nagynémetek által Ausztriára alkalmazott, azt a mindenkori Német Birodalom részeként feltüntető *Ostmark* kifejezés ellen érvelve, a „cseh, magyar-horvát, és tősgyökeres osztrák [*erzösterreichisch*] kultúrerők” szintéziséről beszél, melyek „az Isten kegyelméből uralkodó Ausztriai Ház” vezetésével „Európa szívében megalapították nemzetek feletti népcsaládjukat, amely a Németország által megtagadott császárszeme hordozójává vált”. Ez a katolikus császárszeme pedig (amelyet a németiség már 1517-ben eltaszított) maga Európa, és így Ausztria – feltéve, hogy visszatalál saját történelméhez – „ismét Európává, azaz az európai eszme elsőszámú letéteményesévé lehet.”²⁵⁶ Vagy, ahogy a kevésbé elméleti irányultságú Schmitz tömören és polemikusan összefoglalta: „nem a közös nyelv, hanem a közös sors teremti a népeket.”²⁵⁷

Az osztrák identitás megteremtésének kísérlete természetesen együtt járt a német, különösen a porosz politikai hagyományok alkalmankénti kritikájával is. Bár ezek célját szintén a nagynémet eszme képezte, a poroszosság támadása funkcionálisan hasznos volt, hiszen azt tette nevetségessé, amibe a nagynémetek sok osztrák szerint a „törzsüket” integrálni igyekeztek. Így a porosz „alkonzervatív” hatalomkultusz és államracionalizmus az egész közép-európai területet felbomlasztó erőként jelent meg, amely a régi birodalmi elvet háttérbe szorította.²⁵⁸ A nagynémetek által „elfogadott” porosz császárság pedig a valódi birodalom karikatúrájává vált. „Nagyapám – írta Schmitz – I. Vilmost jobb napokon királynak hívta, rosszabbakon a brandenburgi őrgrófnak.”²⁵⁹

[A Habsburgok a szerepe az önálló osztrák történelemben]

Az osztrák identitás kérdésével, mint fentebb jeleztük, elválaszthatatlanul összefonódott a Habsburg-állam sajátos missziójának a kérdése. Egyfelől a kultúrahozó szerep hangoztatása ebben a diskurzusban is központi helyet foglalt el, ám a kulturális teljesítmények értékelése szempontjából egyértelmű kísérlet történet a nem német népek bizonyos mértékű emancipálására, ahogy a misszió végrehajtójaként sem a német népiséget, hanem az államot és a dinasztíát határozták meg a szövegek. Így a sajátos kultúrtáj, amivé a dunai birodalom „összeérett”, nem egy nép munkája volt, hanem a „hit, a szeretet és a remény” teljesítménye, amely „a népek közötti kiengesztelődés kísérleti kertjévé” tette a Habsburg-államot.²⁶⁰ Ebben a dinasztia és Bécs a „kikristályosodás pontjainak” és a „közvetítőknak” a szerepét játszották, amelyek a „Közép-Európa soknemzetiségű organizmusát ... kigyomlátták”. A kertmetaforán túl hasonló retorikai eszközök sokféleségével találkozunk az egyes szövegekben, melyek jelzik, hogy a szerzők törekedtek a bevett, a német feladat hangoztatása kapcsán kialakult nyelvjáték fogalmainak és logikájának meghaladására – valóban új nyelvet próbáltak teremteni. Ennek másik eszköze volt a formatan a völkisch nyelvjátéokra is ható elméletének alkalmazása, amely a legitimisták misztikus konzervatizmusában éppúgy kitapintható, mint a völkisch szerzők műveiben – ilyen szempontból az ŐA joggal sorolható a konzervatív forradalom ritka, a völkisch gondolatot elutasító irányzatai közé. Így például Schmitz szerint a Habsburgok állama a politikai formák terén újat és maradandót hozott létre. Legalábbis 1780-ig „a Monarchia az első ... föderatív állama volt a történelemnek ... a jövő egyesült Európájának előképe”. Ezért alakult ki s eresztett gyökeret „a nemzetekfelettiesség eszméje Ausztriában, amely minden nemzetet megőriz lényében, ám mégis magasabb rendű egységet tűz célul, mint a nemzet.”²⁶¹ Ez az új forma, a nemzetek megőrzése mellett végbemenő közép-európai vagy kontinentális integráció vált a legitimizmus számára Ó-Ausztria legfontosabb örökségévé, az osztrák küldetés új formában való megfogalmazásává, egyben a Habsburgok politikai munkájának értékét saját jelenük állapottaihoz mérten is visszaigazoló bizonyítékká.

Természetesen nem minden legitimista vallott hasonló, a szociális és klerikális monarchia eszméjén nyugvó és a vallásos miszticizmus elemeit is magába foglaló nézeteket. Az első aktivista csoportok mellett léteztek kiábrándult liberálisok is, akik a nagynémet eszme radikalizálódásával párhuzamosan fokozatosan azonosították a Monarchiát egy egykor volt szabadabb világgal, és egyre inkább Ó-Ausztria [Altösterreich] emlékeze-

téhez fordultak. Karl Tschuppik, a kor népszerű újságírója saját bevallása szerint berlini évei alatt, a világválság idején vált legitimistává. A húszas évek elején még „német szerencsétlenségként” értékelte, hogy az osztrák vezető elit rövidlátása miatt a német nép számára súlyos következményekkel ment végbe a felbomlás. Nézete szerint ez a vezető réteg sohasem értette meg a népeket, csak „kosztümös statisztáknak tartotta őket”, és így sem a jövőt, sem a Monarchia gyengeségét nem érzékelték. Mint fogalmazott, ez az elit, amely „fajokat kevert, újakat talált ki, régi köteleket bomlasztott fel, határokat tolt el és kavicsokként dobálózott a nemzetekkel” árulta el igazából – nem a dinasztíát, hanem a német népet, és éppen ezért ők bizonyultak az „igazi felségárulóknak”.²⁶² Utóbb azonban már maga is eltávolítani igyekezett az osztrákokat a németektől, így például „Dináriak vagyunk-e?” című írásában. Itt már azt vallotta, „a Habsburg-ház formálta Ausztriát és lakóit, a Habsburg-ház és a katolicizmus formálta hatszáz év munkájával lelküket és alkatukat”.²⁶³ Mint ebből az idézetből is kiderült, Tschuppik, hasonlóan az ŐA alakjaihoz, végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy az osztrákok lelki alkata a történelem munkájának a következménye – így sem dináriak, sem germánok, bár kétségtelenül dináriások, hiszen egész múltjuk a komor németiségtől való távolodás, egy új kultúrközösségben való együttélés története.

Az osztrák történelem legitimista metanarratívája is ezt a fogalmi struktúrát, mondhatni: legitimista antinyelvet támasztotta alá. Mivel – ezt nem szabad elfelejteni – a nyilvánosság szempontjából valóban marginális nyelvjátékról volt szó a húszas években és a harmincas évek legelején, nem is találkozunk jelentős történeti szintézisekkel, ismeretterjesztő munkák tömegével. Csak a politikai aktivizmus jellegzetes műfajai (emlékiratok, újságcikkek, röpiratok) szolgálnak némi eligazítással az osztrák történelemmel kapcsolatos nézetek alakulásáról.

Ebben az olvasatban az osztrák birodalom megszűnt egy kettősség (a két német feladat) egyikét reprezentáló „félnek” lenni, és ehelyett önmagában tökéletes politikai formaként tűnt fel a szövegekben. Már 1526-os létrejötté „a gótikus szimmetria” elve szerint történt, s a német és nem német részeknek ez a kettőssége határozta meg valódi jellegét, tette igazi birodalomná. Vele szemben a „Száli és Stauf szellemiség arianizmusa és wotанизmusa” birodalmi torzó volt, amely éppen a valódi impérium lényegét, az univerzalizmust nem tudta soha megközelíteni.²⁶⁴ Ez a stratégiai toposz azonosítható a birodalom múltjának legdicsebb fejezeteire koncentráló elbeszélésekben. Így a nagynémetek által – szinte eposzi jelzőt idéző gyakorisággal – „velejeig németnek” titulált Mária Terézia első-sorban „Ausztria megmentője” és „népei anyja” lett, szemben a „rabló”

II. Friggyessel.²⁶⁵ Furcsa módon még II. Józsefről is kiderült, hogy „bár kora gyermeke volt, nem volt az egyház ellensége”, sem pedig nacionalista – a birodalom egyetemes értéke motiválta reformkísérleteit.²⁶⁶

Ennek a szélsőséges újraértelmezésnek a keretein belül jöhettek létre a bevett – nemcsak nagynémet és völksisch – olvasatokkal ellentétes narratívumok a Habsburgok történetének epizódjai alapján. Az újraértelmezés gyakran a ‘katolikus hit = egyetemesség’ tézisének nyugodott, ahogy Winter azon gondolatmenete esetében is, mely az 1804-es és 1806-os kettős átalakulás általában a német és a birodalom-történet mélypontjaként értékelt epizódját konfigurálta újra, a Habsburg árulás mítoszát a „német nép” árulásának mítoszával cserélve fel. Eszerint a „német nép már a reformáció idején lemondott a római császárok koronájáról”, hiszen megtagadta az egyetemesség csak a katolicizmusban kifejezett elvét, és nemzeti egyházat alapított. Így már nem lehetett alkalmas arra, hogy a birodalom irányítója maradjon – ehhez a dinasztia és Metternich kontinentális látásmódja és felelősségvállalása kellett. Éppen vezetésükkel, ha immár nem is a németek, de az osztrákok Napóleonnal szembeszállva „még egyszer egész Európa élére álltak”, bebizonyítva, hogy méltó örökösei a római birodalomnak.²⁶⁷

A legkomolyabb kihívást egy ilyen szélsőségesen hagiografikus elbeszélés számára ugyanakkor 1848 és 1866–67 eseményei jelentették. Itt mutatkozott meg a legtisztábban a legitimizmus szélsőségesen archaikus világképe, utópisztikus identitáspolitikai programja. 1848 ugyanis a legitimisták szerint egyértelműen a „szövetségbe forrt forradalmi és nemzeti eszmék harca volt a rendet és jogot védelmező Ausztriával szemben”.²⁶⁸ Ez a nyilvánvalóan minden értelmezési kánonnal szembeforduló olvasat ugyanakkor megkerülhetetlen volt pusztán funkcionális okokból is, hiszen – mint jeleztük – a korai osztrák legitimizmus az osztrák közbeszéd szinte egész spektrumát, különösen a meghatározó jelentőségű és az akadémiai szférát megszállt nagynémet eszme képviselőit támadta egyszerre, akiknek nézetei éppen 1848 kapcsán konvergáltak a leginkább. A saját magát valóban utópiaként – egy radikálisan más társadalmi-politikai rendet kívánatos, de csak „nagy ugrással” vagy egyáltalán nem elérhető alternatíva propagátoraként – prezentáló legitimista diskurzus a jelen teljes tagadásával 1848 örökségének tagadását is implikálta. Ezenkívül 1848 kritikáját egy további premissza is előírta: a forradalom Ausztriában is legalább annyira jelentette a frankfurti parlamentet, mint a Habsburgok államát megrázó, birodalmon belüli hullámot, és a frankfurti eszmék érthető módon az egyetemes birodalom gondolatával összevetve a szélsőséges nacionalizmus artikulációjának minősültek. Ebben a kontextusban 1848 1517, azaz a reformáció folytatását jelentette, a német nemzet ismételt szakítását

saját egyetemes felelősségével. 1848 az intolerancia példájává vált, hiszen „a forradalom során éppen a vezető nemzet, a német mutatta a legkevesebb megértést” a minden nemzetnek kijáró szabadság és önkormányzat iránt”.²⁶⁹

Talán kevésbé kivételes, ám lényegesen komplexebb olvasata alakult ki ugyanakkor 1866–67-nek a legitimizmus történeti diskurzusában. Könniggrätz a „parvenü” győzelmét jelentette a régi és a szerves arisztokrácia felett, történetfilozófia szempontból tehát egy világrend bukását hozta. Missong azzal a nézettel is szembeszállt, hogy az ausztriai némettség ekkor vesztette volna el „német háterszágát”. Erről szó sem volt – írta –, a harc célja „a közép-európai elsőség volt”, Ausztria amúgy sem remélt vagy kapott támogatást a nacionalizált németsegtől.²⁷⁰ 1866 tehát éppolyan arányú tragédia maradt, mint a völksisch múltszemléletben, ám gyökeresen más okból: elkerülhetetlenné tette a nemzeti elvet és a liberalizmust intronizáló kiegyezést a magyarokkal, ezzel megpecsételte a birodalom sorsát, de megpecsételte Európa sorsát is, hiszen a kontinensen ezt követően már nem egy felelős dinasztia, hanem egy nemzetállam felelt a Közép sorsáért – „aláaknázva Európát”.²⁷¹

1867 tehát a régi birodalom végét jelentette – „Ausztria halott volt”.²⁷² „A császári Ausztria helyét a parlamentáris Ausztria vette át, a Habsburgok helyére a pártklikkek léptek”. Az 1867-es megoldással szemben a nagynémet emlékezetből szinte kitörlődött októberi diploma – a maga konzervatív föderalizmusával – jelent meg ellenpontként, mint a Zessner-Spitzenberg által meghatározott négy államelvet megvalósítani igyekvő elképzelés. Kudarca, majd az 1867-es „sírás” egyszerre volt a beszívárgott liberalizmus, a porosz-kisnémet mohóság és nacionalizáció, a „sovíniszta magyarok” sikere és eredménye, az igazi egyetemes birodalmi eszme megtagadása.²⁷³

Az ŐA programja szerint a bukás elkerülhető lett volna. Ha 1867 után nem mindenütt a „népek” jelennek meg, hanem a népek és a régi történelmi egységek együttesen határozták volna meg az államéletet, úgy lehetővé vált volna a hagyomány elvén működő „területi föderalizmus” és a „személyes etnikai föderalizmus” párhuzamos rendszereinek kiépítése, a népszemélyiségek és a hagyományok tisztelete, az együttélés örökségének kiemelésével. Ehelyett ez az örökség feledésbe merült, helyét a küzdelem, a harc éthosza foglalta el – a nacionalizmus korának politikai struktúrái ezzel maguk alá gyúrták Ausztriát.²⁷⁴

Ez a karlista legitimizmus az 1867 utáni korszak történetéből csak kis számú politikai szereplőt igyekezett megmenteni az örökkévalóságnak, őket leszámítva elfogadta a völksisch nagyelbeszélés bukástörténetét, azzal a kulcsfontosságú különbséggel, hogy diskurzusában nem a dinasztia követett el bűnt a németek „cserbenhagyásával”, hanem minden népük, de

elsősorban a németek és a magyarok, a nemzeti elv elfogadásával. A kor legtöbb személyisége éppen azért „bukott meg” e mérce szerint, mert az ŐA tagjai szerint túlságosan is nemzeti keretek határozták meg gondolkodását. Ennek fényében némileg meglepő, hogy az időnként nagynémetek számára is hivatkozási pontot jelentő Karl Lueger, a Keresztényszociális Pártot megalapító antiszemita polgármester vált az egyik referenciaponttá – holott Lueger programja hangsúlyozottan „német” volt, Ferenc József pedig nem szívelte őt. Mégis, feltétlen császárhűsége, gyakran hangoztatott nézetei Ausztria szükségességéről, nem utolsósorban pedig a pángermánok elleni küzdelme súlyosabban esett latba, ahogy leplezetlen klerikalizmusa és antiliberalizmusa is. Az ideológiai rokonfiguraként – a képbe nem illő jegyek kitörlésével – azonosított Lueger így a szövegekben gyakran magányos harcossá némesült egy, a birodalmat és a dinasztiát egyre inkább megtagadó államban.²⁷⁵

Összefoglalóan a korai politikai legitimizmus identitás- és múltdiskurzusát periferális antinyelvként, tehát a fennálló rendet és előzményeit szubvertálni kívánó beszédként, illetve egy sajátos politikai utópia nyelveként értékelhetjük. Hatott rá a konzervatív forradalom formatana és organicizmusa, ám sajátos csavarral ezek a történelem és az állam identitásformáló ereje köré szőtt nyelvjátékba integrálódtak, új, korábban ismeretlen elegyet alkotva. Mint minden politikai utópia, harcosan polemikus volt, élesen elkülönülve az óosztrák emlékezetdiskurzustól. Kulcsfontosságú tétele a politikai katolicizmusból és az autentikus multiethnikus meggyőződésből táplálkozó birodalomeszme volt, amelynek történeti forrásai egészen a középkorig nyúltak vissza. Ez a pre-nacionalista utópia ugyanakkor – a kor kontextusában – poszt-nacionalista szöveggént is olvasható volt, hiszen a nemzeti elv csődjét hirdette, és az organikus, a történeti elv alapján létrejövő Duna-menti föderációban hitt. Nem tagadta az etnicitás jelentőségét, de kitartott az identitás történeti keletkezése és ennek következtében örök rétegzettsége, pluralitása mellett. Ez az utópia ugyanakkor radikálisan demokráciaellenes és tekintélyelvű volt, az uralkodó szerepét misztikus és szélsőségesen paternalisztikus fogalmakkal reprezentálta, elutasította a parlamentarizmust és antiszemita vonásai is többször előtűntek.

Ebben a műltről szóló, de a jövőre tekintő mesternarratívában a Habsburg-dinasztia megkülönböztetett jelentőséggel bírt. Ők testesítették meg azt a jóindulatú politikai akaratot, amely a multiethnikus államot, a dunai Kis-Európát megteremtette és működtette, ők vállalták magukra a római birodalom és katolicizmus politikai örökségét, álltak ellen a leghatározottabban a nacionalizmusok korának. Nem lehet nem felismerni

ugyanakkor, hogy az utópia „papjai” elsősorban I. (IV.) Károly egykori bizalmasai és hivatalnokai közül kerültek ki, és keresztényszociális szimpátiákkal bírtak. Gyökeresen másképp viszonyultak a birodalom elmúlásához, mint az emlékirat-irodalom narratív mintáit meghatározó, Ferenc József korában aktív idősebb generáció.²⁷⁶ A fiatalabb nemzedék számára Károly kézzelfogható és „valódi” császár volt, nemcsak egy bukott uralkodó, az örökség könnyelmű elpazarlója vagy tragikus, sodródó és arc nélküli figura. Éppen ezért uralkodó-eszményük elsősorban az ő alakját idézte, és ő – mint a forradalmi igazságtalanság elszenvedője – vált az emlékezet emblematikus pontjává. Alakja a Habsburg-örökség legnemesebb részeit egyszerre reprezentálta és kölcsönzött ezeknek modern – azaz a jelenben minden további nélkül megvalósítható – formát. Ezt az elkötelezettséget erősítette az is, hogy az utolsó császár vált a nagynémet támadások legfőbb céltáblájává és a háborús vereség bűnbakjává. Ezért – részben kommemorációs, részben polemikus jelleggel – Károly körül alakult ki a legitimista emlékezet-irodalom egy sajátos alcsoportja, amelyet az uralkodó kultuszának nevezhetünk, és amely alakját a lehető legradikálisabb narratív eszközökkel mitizálta.

Károlyra más szerep jutott, emlékezete alapvetően más funkciót hordozott, mint Ferenc József alakja. Az agg császár az állandóságot, a létező Monarchia szimbólumaként a régmúltat testesítette meg, egy olyan mitikus időt, amely egyszerre mérce minden jövőző korszak számára, és amely ugyanakkor félreismerhetetlenül és végérvényesen a múlté. Születésének századik évfordulóján az *Österreich*, a *Reichsbund* lapja több számot is szinte egészében emlékezetének szentelt. A megemlékezéseket bevezető hatodik szám első oldalán díszelgő fotó a fiatal uralkodót ábrázolta, alatta a következő felirat volt olvasható: „A boldogság napfényes idejéből”.²⁷⁷ Az 1930-as, ötödik évfolyam kilencedik száma teljes egészében az uralkodóról szólt. Nem sokkal később jelent meg a díszes *Emlékkönyv*, amelyben a régi osztrák politikai elit – Ferenc Ferdinánd hívei, progresszívek és ókonzervatívok egyaránt – leróta tiszteletét személye előtt. Ennek a tisztelegésnek sem volt azonban közvetlen politikai üzenete.

Mindennek ellenére – vagy éppen ezért – a legitimizmus elsődleges hivatkozási pontjává nem az általános tiszteletnek örvendő Ferenc József vált. Egykori bizalmasai visszavonultan éltek, személye egy rég elmúlt kort idézett meg, a jelen kihívásaira politikája, a kivárás és a válságok túlélésének módszere nem adott választ. Vele szemben Károly egykori bizalmasai még erejük teljében voltak, ám jórészt a politikai és közélet perifériájára szorultak. Ideologikusabban látták a jelent is, melyből óosztrák módra nem „vonultak ki”. Ehelyett az utolsó császár emlékezetét védelmezve arra

tettek kísérletet, hogy megkonstruálják a „békecsászár” mítoszát, a Habsburg-örökséget a jelen farkastörvényeivel szegezve szembe, egy paternalista, békés és soknemzetiségű állam álmát állítva kontrasztba a völkisch ideológia által elképzelt világgal, melyben kompakt népi államok népesítették volna be a német vezetés alatt álló Közép-Európát.

A korszak legjelentősebb „hagiográfusa” Karl von Werkmann, Károly személyi titkára volt. A „szemtanú” és az „elemző” pozícióját vegyítő írásai a memoár és a politikai vitairat, illetve a népszerű történetírás határmezsgyéjén nagyban hozzájárultak a Károly-toposzok megszilárdításához, még ha szerzőjük maga az osztrák legitimista mozgalomban soha nem is tett szert nagy jelentőségre.²⁷⁸ Ennek a mitizálási kísérletnek központi eleme volt Károly békepártisága, az emberi értékek képviselője melletti elkötelezettség az általános embertelenség korszakában. Egykori szárnysegédje szerint például Károly kétszeresen is békét kívánt: „a Monarchia népeit és osztályait kívánta kibékíteni”.²⁷⁹ Ezt az alkotmányosság-hoz való minél előbbi visszatérés révén képzelte el, ami egyben korszerű államfelfogását is bizonyította.²⁸⁰

Ugyanezek a szerzők úgy vélték, Károlyt semmilyen felelősség nem terheli 1917-es különbéke-kísérletéért, melyben csak méltányossága és békevágya nyert kifejeződést.²⁸¹ Ez a vágya vált aztán elválaszthatatlan attribútumává, fejeződött ki a „békecsászár” és „békefejedelem” elnevezésekben.²⁸²

A békekeresést motiváló szempontok között megjelent az uralkodó humanizmusának toposza is. Eszerint Károly belátta azt, aminek a német és osztrák katonai vezetés önámító módon 1918 őszéig nem ébredt tudatára: hogy a háború elveszett. Ez a felismerés vezérelte már 1917-ben, majd az 1918 őszi békekísérletek során is.²⁸³ Ebben a beállításban ez éppen politikusi képességeinek vált bizonyítékává, ami a Habsburgok jogigényét a trónra csak alátámasztotta, hiszen az utolsó császár a legnehezebb pillanatokban is tanúbizonyságát adta tisztánlátásának.²⁸⁴ Ha bárki is felelős volt az elvesztett háborúért és a mérhetetlen szenvedésért, úgy az a birodalmi német hatalmi mámor hatása alatt álló berlini vezetők köre volt, amely Ausztriát „vazallusállamként” kezelte, és csak „egy gyarmat volt számukra a Bagdad felé vezető úton”.²⁸⁵

Ha megfigyeljük a Károly-kultuszban jelentkező uralkodóportré sajátosságait, akkor megmutatkozik, hogy az tételesen megválaszolta, illetve visszajára fordította a völkisch-nagynémet diskurzusban jelentkező vádak. E kép szerint nem az utolsó koronás Habsburg követett el árulást, hanem a birodalmi német vezetők tekintették eleve eszköznek Ausztriát. Ennek eredményeként Károly személye szorosan összefonódott a német egység gondolatának elutasításával, az osztrák emlékezetben megőrzött sérel-

meknek és a dunai multietnikus államnak szimbólumává vált, a Schmitz és az ÖA szerzői által meghatározott sajátos osztrák identitásképpel szorosan összetartozó multibéli szereplőként. Az utolsó uralkodó Ausztria legnemesebb oldalát testesítette meg: a soknemzetiségű állam elkötelezettségét a mindenki számára azonos előnyöket hozó, egyik népcsoport korlátlan dominanciáját sem engedő, valóban univerzális birodalmi eszmény mellett.

Ez a felfogás egyébként nem mondott ellent a Keresztényszociális Párt egyes csoportjait mindvégig meghatározó gondolkodásnak, amely Ausztria önálló állami létét éppen kulturális és nemzetközi szempontból egyaránt európai mintaállammá való stilizálása révén igyekezett igazolni.²⁸⁶ Jelentős súrlódás mutatkozott ugyanakkor a Keresztényszociális Párt ekkor kétségtelenül autentikus – ha autoriter jegyekkel is rendelkező – parlamentarizmusa, és a misztikus királyeszmé között, amelynek alapján a szerzők a ferenci „népek atyja” elvéhez való visszatérést, a „jogfosztott népnek a jogfosztott uralkodó intronizációja révén történő felemelését” követelték.²⁸⁷ E felfogás szerint ennek az eszmének hordozója volt (ki-mondatlanul is a „felvilágosult” [!] Ferenc Józseffel szemben) Ferenc Ferdinánd trónörökös és Károly császár.²⁸⁸

A „hivatalos” keresztényszociális ideológia és a konzervatív-paternalisztikus királyság utópiája közötti súrlódás világosan érzékelhetővé válik, ha az ÖA és a Károly-párti legitimista értelmiség írásai mellé helyezzük az osztrák köztársaság minden bizonnyal leghíresebb beszédét, amelyet Anton Wildgans író mondott el 1930-ban, újév alkalmából a rádióban.²⁸⁹ Ez a már említett, nagy példányszámban, sokszoros utánnyomásban terjesztett beszéd, amely eredetileg svéd hallgatóság előtt hangzott el, és az osztrákság meghatározására tett kísérlet volt, egyértelműen találkozott a Schober-kormány akkori kultuszpolitikájának célkitűzéseivel és hangszílyaival.²⁹⁰ Wildgans, miként Schmitz, az osztrák ember típusát igyekezett felvázolni-megteremteni. Nézete szerint – ahogy az ÖA írói is vélték – az osztrák ember a történelem kohójának eredménye, mindenekelőtt a múlt kollektív tapasztalata formálta, „egy olyan államban, amelyben szám szerint a németiség ugyan mindig kisebbséget alkotott, ám politikai és kulturális szerepét tekintve vezető helyet foglalt el.”²⁹¹ A Habsburg-államot tehát Wildgans – a kor elsöprő többségéhez hasonlóan – német teljesítményként állította be, és nem egy szláv-magyar-német közös kultúrtér intézményesüléseként. Elfogadta-alkalmazta ugyanakkor azt a kollektív pszichológiai toposzt, amely szerint az osztrákságot minden nemzettől megkülönbözteti az, hogy egy, a nemzetén túlmutató eszme szolgálatában valósítja meg önmagát, és különös – történeti eredetű – képessége van a más népekkel való együttműködésre.²⁹²

A jelent, újfent népszerű toposzok alapján, Wildgans „passióként” mutatta be, amelyben az osztrák ember – a rá jellemző önzetlenséggel – „minden tövis által felsebzetten, minden szöggel keresztülverve” más népek bűneiért, mindenekelőtt a hatalomvágyért és a nacionalizmusért, szenved.²⁹³ Az *ÖA* passió-metáforája azonban a népei bűnét magára vevő császár alakját villantotta fel,²⁹⁴ míg Wildgans, Seipelhez és másokhoz hasonlóan, az osztrák emberre alkalmazta a toposzt. Ez a referencia-eltolódás a két irány múlthoz való viszonyának kérdésében paradigmaticusnak tekinthető: míg a legitimizmus e misztikus iránya kifejezetten I. Károly alakját szakralizálta, a Keresztényszociális Párt szellemi holdudvara 1933 előtt az általános ausztronosztalgia felélesztésére törekedett, és ezt az országból kiutasított, vagyonuktól megfosztott Habsburgok emlékezetével nem kötötte össze.

Így azonban a politikai mainstream keresztényszociális áramlatának nemigen sikerült konkrétabb formulát találnia, mint az utóbb Dollfuss által népszerűsített osztrák parasztmítoszból és a földrajzi helyzet, valamint a történelmi tapasztalat kettős szorításában kialakult osztrák embertípusból alkotott szintézisét, melynek legsajátabb tulajdonsága éppen megfoghatatlansága maradt.²⁹⁵ Ezzel szemben a legitimista utópia víziója jóval koherensebb, a történelem és a hit erejét az etnicitással szembeszegezve elbeszélésen nyugodott. A harmincas években ugyanakkor számottevő elmozdulás történt a mainstream ideológia és a periféris utópia találkozásának irányába, azaz a keresztényszociális identitásdiskurzus és a legitimista műltszemlélet sokkal közelebb került egymáshoz. Ez a folyamat korántsem volt automatikus, és a külső és belső nagynémet-náci fenyegetés és kihívás nélkül aligha játszódott volna le. A két értelmezés közötti közeledés folyamata éppen ezért önmagában is érdekes történetként ragadható meg, melyet a következő fejezet próbál meg rekonstruálni.

III.7. Kultusz és politika útkeresései a húszas és harmincas években

[Az osztrák legitimizmus utópikus formája:
a KVP a húszas években]

A húszas évek legitimista mozgalmainak áttekintése az osztrák monarchista mozgalmak történetét feldolgozó három doktori disszertációnak is jelentős részét tölti ki.²⁹⁶ Mivel itt nem célunk az – egyébként tanulságos – szervezettörténeti vizsgálat, a valóban marginális vagy tisztavirág-életű

kezdeményezésektől eltekintve csak a már említett SGL/KVP és a *Reichsbund*²⁹⁷ útkeresésével és a Keresztényszociális Párthoz való viszonyulásával foglalkozunk. Előbbi álláspontja mindenekelőtt a vizsgált periódus legnagyobb részében (1919–34) *Staatswehr* címen megjelenő hetilap alapján rekonstruálható, míg a *Reichsbund* csak némileg később fogott saját lap kiadásába (*Der Österreicher*, 1925, 1928),²⁹⁸ ám orgánuma utóbb lényegesen nagyobb befolyásra tett szert.

A legitimizmus egyes csoportjai a felbomlást követő első években még nem kristályosodtak ki, és az első időszakban nem mutatható ki jelentős eltérés kvázi-kultikus emlékezet-gyakorlatukban és ideológiai céljaik tekintetében sem. Az ismert publicista, az *ÖA* kapcsán már idézett Ernst Karl Winter 1919-es cikke éppen ezért jellemző a legitimizmus kezdeti álláspontjára. Winter szerint a birodalom bukása – ahogy nem volt szükség-szerű sem – nem feltétlenül végleges: a Monarchia területeit újra állami egységbe kell szervezni, és Szerbia–Montenegróval, Romániával és Lengyelországgal kiegészülve egy nagy szövetségben meg kell kísérelnie a bolsevizmus uralmának megdöntését és a Romanovok restaurálását.²⁹⁹ Az írás sok szempontból tanulságos: egyrészt jelzi, hogy a Monarchia emlékezete még nem szakralizálódott: a szerző nem a mitikus múlt részeként beszél róla, amely a jelennel szemben tételeződné (amint például 1927-ben az *ÖA*-kötetben). Emellett tetten érhető a szövegben a legitimisták politikai érvelésére mindvégig jellemző törekvés, hogy egy általános, a Habsburgkérdéssel nem összefüggő téma keretein belül mutassák be a restauráció szükségességét. 1919-ben ez a bolsevizmus elleni küzdelem volt, ám a húszas évektől kezdve ez a kontextus értelemszerűen háttérbe szorult.

Míg az orosz bolsevizmus által képviselt fenyegetés a húszas években már nem érdemelt komoly figyelmet (ellentétben a hazai „vörös veszéllyel”), a német kérdés természetesen meghatározó maradt a lap hasábjain. A *Staatswehr* ismételtén foglalkozott Németország és Ausztria viszonyával, általában megállapítva, hogy a németiség érdekében Ausztria tett nagyobb erőfeszítéseket.³⁰⁰ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy akár a KVP, akár folyóirata mereven elutasította volna az Anschluss gondolatát. A gyakorlatban természetesen szembefordult a Németországhoz való csatlakozás lehetőségével, azonban elvben igyekezett integrálni az osztrák lakosság többsége által táplált vágyat. A *Staatswehr* egyes írásai konkrét formulát is kínáltak az egyesülésre. Mint egy szerző megállapította, az osztrákok „a Habsburgok jogara alatt” a régi Német-római Birodalomban az első német hatalom voltak, ám univerzális kultúrmisszióval bírtak. Az osztrák múltnak így mindkét eleme megőrzendővé válik, és a kettő összeegyeztetése a politika legfőbb feladata lesz. Programja szerint

első lépésként mindenképpen egy több utódállamra kiterjedő osztrák császárság létrehozására kell törekedni, és az egység az így kialakuló új univerzális birodalom keretein belül valósulhat meg. Ez mind a társnépek, mind a német nemzet érdekében állna, ugyanis „a nagynémetség az új római-német soknemzetiségű államban jobban kibontakozhat, mint egy protestáns-porosz, szűk- vagy kisméretű államban, amely türelmetlensége, különösen katolicizmusellenessége miatt minden oldalon csak ellenségeket szerezne.”³⁰¹

A Német-római Birodalom feltámasztására tett kísérletek ebben az időben nem tekinthetők a KVP kizárólagos programjának, sokkal inkább egy elterjedt, számos szervezetben megtalálható ideológiai motívumot kell bennük megpillantanunk. „Egy 1918 végén született esküszöveg szerint a monarchisták »az új év kapcsán istenek és az emberek előtt« megfogadták, hogy a jog szerinti uralkodó érdekében fognak dolgozni és harcolni, egy boldog Ausztriáért és a régi Német-római Császárság visszaállításáért.”³⁰² Az azonban kétségtelen, hogy a húszas évek közepén ennek a nyilvánvalóan a fantasztikum körébe utalandó elképzelésnek a *Staatswehr* következetesen teret biztosított. A több cikkben kidolgozott „program” a többi német „törzs” helyzetére is kitért, ám mindvégig kizárólag szigorú legitimista alapvetéssel:

Legitimisták vagyunk, azaz a jog múlhatatlan érvényességét valljuk. Ezért fájdalommal és szomorúsággal tölt el bennünket, ha arra gondolunk, hogyan járt el Poroszország a jog és a törvény ellenében 1866-ban, amikor Hessen-Kassel választóját és Hannover királyát megfosztotta trónjától. ... Ausztria mindig a jogkövetés hazája volt, és továbbra is az maradhat, ha az országban helyreáll a jogrend, és a császár újra a birodalom trónján ül.³⁰³

Ez az elképzelés nemcsak a „jogkövetés” elvéből következett, de egyben az osztrák történeti hagyományok tiszteletét, Ausztria autonómiáját is hivatott volt biztosítani. Berlin központosító hajlamainak toposza az osztrák gondolkodásban egyébként is komoly hagyományokkal bírt: az 1848 után állandó defenzívában lévő osztrák kormányzat már 1866 előtt is erre támaszkodva igyekezett szövetségesekre lelteni a Német Szövetségben, majd pedig a mindenkori nagynémet propagandával szembeszegezett érvként megtalálható volt az ausztrófil irányzatok mindegyikének eszköztárában. Ez az érv jelent meg újra a *Staatswehr*-ben, más esetekben a fenténél világosabban kifejtve. Az „Ausztria mint nagyhatalom” című cikk szerzője például leszögezte, hogy bár az egységes Nagy-Németország feltétele az európai hatalmi egyensúlynak, az nem állhat porosz uralom alatt. Mindenekelőtt az osztrák császárságot kell ezért feléleszteni, hiszen csak

ez működhet belső, poroszellenes ellensúlyként, és ezután szabad csak az új német birodalom megeremtésén munkálkodni. A szerző – és általában a legitimizmus – valódi és csak az „árukapcsolás” jegyében felvállalt „nagynémet” céljai közötti különbség azonban kiviláglik abból, hogy míg az új Ausztria mindenképpen egy (bár valószínűleg föderális) államként képzelendő el, a nagynémet egység egyaránt megvalósulhatna egy szoros szövetség vagy egy konföderatív császárság formájában. „Elsősorban Ausztriáért kell munkálkodnunk, és utána mindenki másért, aki csatlakozni kíván – mert Ausztria nem akarhat csatlakozni, csak azt várhatja, hogy mások felsorakozzanak mögé. ... A németek is szívesen látott szövetségesek, akik éppúgy védelem alá kerülnek, feltéve, hogy szakítanak Poroszországgal” – zárja gondolatait az anonim szerző.³⁰⁴

A német-római eszme pusztán instrumentális jellegét világossá teszi a Közép-Európa-tervek évtizedében szinte törvényszerűen megjelent KVP-tervezet, amely egy új konföderatív óriásállamot képzel a kontinens közepére. Ez magába foglalta volna az örökös tartományokat (két kisméretű cseh autonóm kerülettel), az újra egységes történelmi Magyarországot, egy szlovén-horvát-bosnyák államot, többé-kevésbé 1919-es határaival Lengyelországot, valamint a létrehozandó két német szövetségi államot, melyek közül az egyik a déli és rajnai tartományokat, a másik pedig az északiakat tömörítette volna. A tervet megjelenítő röplapon elhelyezett kísérőszöveg világossá tette, hogy a konföderációra legalább annyira a porosz veszély elhárítása, mint amennyire a németiség kibontakozásához szükséges feltételek biztosítása miatt van szükség. A feltételezhetően Wolff által jegyzett tervezet szerint ugyanis a Monarchia felbomlása valóban a németiség tragédiája volt (eddig tehát követi a nagynémet bukás-olvasatot), ez azonban azért következett be, mert a porosz önzés az osztrákokat kizárta a német közösségből. 1918 ezért valójában a kisméretű eszme kudarcát jelentette: „végre megbukott az a politika, amely 12 millió németet elvágott hazájától, és arra kényszerített, hogy 42 millió másikkal szemben védelmezze népiségét.” A legitimista értelmezés szerint végérvényesen nyilvánvalóvá vált, hogy „csak a Habsburg-eszme valósíthatja meg tartósan a nagynémet álmot.”³⁰⁵

Mi lehetett a Wolff célja a Német-római Birodalom emlékezetének instrumentalizálásával? Köztudott, hogy a KVP következetesen Anschluss-ellenes volt a gyakorlatban,³⁰⁶ és a nagynémet eszmék proponenseit a *Staatswehr* gyakran éles hangú cikkekben támadta. Közelebb jutunk a válaszhoz, ha összevetjük a lap álláspontját a keresztényszociálisokhoz közel álló, a Ferenc Ferdinánddal, majd utóbb Seipel kancellárral bizalmas viszonyt ápoló Friedrich Funder által kiadott *Reichspost* szellemiségével.

A *Reichspost* egy riportere Ludendorff-fal készített interjújában azt a – leginkább a hazai nagynémeteknek célzott kérdést tette fel – hogy el tudja-e képzelni, hogy Ausztria „második német államként” működjen a németiség egészének érdekében. Ludendorff így kiprovokált pozitív válasza az egyáltalán nem riporteri rövidségű kommentár fényében nyeri el értelmét: a *Reichspost* arról igyekezett meggyőzni az olvasókat, hogy a nagynémetek által össznémet hőrozként tisztelt volt vezérkari főnök sem köti az Anschluss megvalósulásához Ausztria jövőjét.³⁰⁷ Ebben a kontextusban valóban úgy tűnik, hogy a KVP ekkori németpolitikája legalább egy nyilvánvalóan megvalósíthatatlan fikció erejéig „beelőzte” a Keresztényszociális Párt programját, és igyekezett Seipelnél vonzóbb programot felmutatni a nagynémet – de a Habsburg-örökséggel szemben nem ellenséges – német jobboldali szavazóknak. Emellett pedig kifejezte a Habsburg-örökség betűjéhez való ragaszkodást is: a Német-római Birodalom Habsburgok alatt történő feltámasztása ugyanis nem mást jelentett volna, mint a birodalmi eszme legmagasabb szintű megvalósítását. Ennek jelentősége akkor válik különösen érezhetővé, ha figyelembe vesszük, hogy a Keresztényszociális Párt és főleg Ignaz Seipel ekkor mindenekelőtt Ausztria „mintaállamként” való beállításán fáradozott, ami történelme révén képes lehet példát mutatni Európának. Ez az eszme azonban csak metaforikusan használta a birodalmi emlékezetet, szemben Wolff közvetlen politikai cselekvést szorgalmazó programjával.

[A legitimizmus mint államfenntartó ideológia: a *Reichsbund* pozíciója és szerepe a húszas évek végétől]

A KVP tehát a legitimista eszméket maga kívánta politikai reprezentációhoz segíteni, és egy, az *ÖA* programjával sok szempontból hasonló, ám annál radikálisabb álláspontra helyezkedett. Az *ÖA* szerzőinek többsége azonban, mint jeleztük, nem a KVP tagja vagy híve, hanem a *Reichsbund* támogatója volt, noha utóbbi nem képviselt határozott politikai álláspontot, és elsősorban kulturális egyesületként határozta meg magát. Ekképpen mutatkozott be a katolikus és Seipel által is többször programatikus írások közzétételére kiválasztott *Das Neue Reich* című lapban.³⁰⁸ Modellünk szempontjából mindenekelőtt azt szükséges regisztrálni, hogy a szöveg már akkor a keresztényszociális (seipeli) programmal összhangban az osztrák emlékezet szerepét metaforikus érvényűvé alakítja. A közlemény leszögezi ugyan, hogy „Ausztria nem halt meg, alszik, de lassan felébred”, ám ezt követően leginkább az utódállamok között kiépítendő szellemi-

gazdasági kapcsolatok elősegítését jelöli meg közvetlen célként, és nem az egy – akár konföderatív – államban való újraegyesítést.

Fiziker Róbert már idézett doktori értekezésében úgy vélekedik, hogy a *Reichsbund* 1925 és 1929 között a KVP-hoz hasonlóan a Német-római Birodalom eszmei alapjára helyezkedett,³⁰⁹ nézetünk szerint azonban ez az állítás csak a nagyon jelentős hangsúlyeltolódás regisztrálása mellett tartatható fenn. Egyfelől ugyanis helytálló a megállapítás, hogy a régi – „római” – birodalom kultuszát a *Reichsbund* is életben tartotta, azonban a KVP ekkor ezt egyfajta nagynémet érzékenységgel tette, míg a másik szervezet ettől tartózkodott, és egyfelől a birodalmi gondolat nemzetekfelettségét hangsúlyozta, másfelől – éppen ennek révén – az új osztrák küldetéstudattal, a (közép-)európai béke és együttműködés programjával összeegyeztethető jelentést tulajdonított a birodalmi örökségnek.³¹⁰

A *Wiener Journal*ban megjelent interjú szerint 1925-ben az egyesület elnöke, Viktor Dankl nyugalmazott tábornok éppen a mítosz tartalma és a jelennek szóló üzenet közötti összefüggést fogalmazta meg, amikor kifejtette: „Kitartunk a népeket összekötő osztrák eszme mellett, amely Európa békéjének elengedhetetlen kulturális előfeltétele. Nagyszerű szülőföldünk emléke számunkra szent ... A hagyományokat, amelyekért küzdöttünk és vérünket adtuk, a ma fiatalságának is közvetíteni kívánjuk.”³¹¹ A *Reichsbund* tehát a kultusz intézményeként definiálta saját magát, ellentétben a politikai súlyra törekvő Wolff-csoporttal. Ennek megfelelően eltérő stratégiát követtek pártpolitikai állásfoglalásaikban is. Az 1927-es választásokon, a korábbi kudarcok tanulságát levonva, Wolff megegyezésre törekedett a keresztényszociálisokkal. Ennek előzményeként már 1926 októberében kapcsolatot keresett a *Reichsbund*dal, azt javasolva, hogy 1–1 képviselői helyet igényeljenek Seipeltől, és „paritásos” alapon vonuljanak be az országgyűlésbe. A *Reichsbund* azonban elhárította a KVP közeledését, és eleve Seipel, illetve az antimarxista Egységlista támogatására szólított fel.³¹² Wolff tehát monarchista egységfrontot kívánt létrehozni, és saját erőből legitimista képviselőt juttatni a parlamentbe, míg – mindenekelőtt az egyre befolyásosabbá váló Friedrich Wiesner³¹³ hatására – a *Reichsbund* a létező pártpolitikai struktúrák infiltrációját tűzte célul.³¹⁴

A hatalommal való kooperációs szándék újabb egyértelmű jelét adta a *Heimwehren* belül 1928-ban végbement, az osztrák és a nagynémet irányzat közötti szakadás után a *Reichsbund* „a legitimisták, be a Heimwehrbe!” jelszó kiadásával. A keresztényszociális oldal „fogadókészséget” jelezte, hogy ezzel párhuzamosan április 1-jén felavatták a Michaelerkirchében Károly császár emléktábláját, melynél a Seipel kancellár és Pfiffel bíboros érsek védnöksége alatt működő bizottság emlékmisét tartott. A *Reichs-*

bund számára ekkoriban megnyíló újabb lehetőségeket jelzi, hogy az emléktábla felavatásával kezdődött meg a Károly-kultusz – a *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* [Károly császár emlékezetének kalendáriuma] kiadásával folytatódó – intézményesítése, valamint ekkor került sor a névleg önálló *Arbeitsgemeinschaft Österreichischer Vereine* szervezet létrehozására.

Míg a *Reichsbund* viszonya a Seipel-, majd Schober-kormányokkal minden jel szerint harmonikus maradt, a KVP továbbra is, legalábbis alkalmasszerűen, a kormány ellenfeleként definiálta önmagát. Így például Barthalomäus Fiala atya egy 1930-ban tartott beszédében felrótta a kormánynak, hogy minden szélsőséget eltűr, éppen csak a legitimizmus ellen küzd.³¹⁵

A hivatásrendi állam megalapozásának éveiben a helyzet már egyértelműnek tűnt: a kormány az 1931-es ún. Pfriemer-puccs idején – noha Walter Pfriemer, a stájer *Heimwehr* vezetője egyértelműen nagynémet érzelmű volt – megkísérelte a KVP-t implikálni a történetekben, és ezzel tulajdonképpen hadat üzent a Wolff-csoportnak. Ezzel párhuzamosan a *Reichsbund* állami hivatalokat betöltő tagjait, mindenekelőtt a főideológusnak számító Hans-Karl von Zessner-Spitzenberget, előléptették. Ugyanekkor a másik reichsbundista ideológus, Wiesner az *Österreichern*ben nyíltan is elvetette a birodalmi kereteken belül megvalósítható német egység programját, és újradefiniálta a legitimizmus programját: „1) Az osztrák eszmét megőrizni, ápolni és feltámasztani. Ennek érdekében 2) az Ausztriát nemzetként és államként megsemmisítő Anschlusst, amely közép- és délkelet-európai feladataitól is elvonja, el kell kerülni és 3) Ausztriának elsősorban Magyarországhoz kell közelednie, hogy a Duna térségében megteremtse a tartós fejlődés feltételeit.”

A nemzetiszocializmus és az Anschluss visszautasításában egyébként a KVP és a *Reichsbund* álláspontja nem különbözött. Előbbi a húszas évek közepe óta – különösen egyik alvezérének átpártolása után – elkeseredetten kampányolt a nácik ellen, míg utóbbi a gazdasági világválság éve alatt alakította ki hasonló álláspontját. A legitimista lapok egyértelműen egymás ellentéteiként állították be az osztrákság és a nemzetiszocializmus fogalmait. Az *Österreichern* ezzel kapcsolatban még a nemzetiszocialistákkal szimpatizáló Franz Winkler alkancellárt is hevesen támadta – igaz, csak amikor már megingott a pozíciója: „Hogyan fogadhatná el egy öntudatos osztrák, hogy a nemzetiszocialistákkal közösséget vállaljon, amikor azok mást sem akarnak, mint Ausztriát a Német Birodalomba bevinni, és az új Nagy-Poroszországhoz csatolni újabb tartományként?”³¹⁶

Az olasz fasizmus kérdésében ugyanakkor megoszlottak a legitimista vélemények: míg a KVP többször kirohant az olasz orientáció ellen, a *Reichsbund* támogatta azt. Ez a mozzanat nézetünk szerint ismét a kulturális

egylet pragmatizmusát, és a politikai párt intrazigenciáját mutatja. Bizonyos szempontból Wolff maradt hű a k.u.k. hagyományhoz, amelynek traumatikus részét képezte az olasz politika „árulása.” Ez, valamint Mussolini szekuláris és nacionalista orientációja, akárcsak szocialista múltja mind amellettszól, hogy a valódi osztrák értékek feladása nélkül lehetetlen vele együttműködni.³¹⁷ Ezzel szemben a *Reichsbund* és lapja nem kísérletezett sem a kollektív emlékezet tartalmaiban manifesztálódó erkölcsi imperatívusz közvetlen és teljes érvényesítésével a politikai életben, sem pedig Mussolini pedigjét nem tekintette áthidalhatatlan körülménynek – összhangban a keresztényszociális külpolitika irányvonalával.³¹⁸

A fél évtizedes folyamat 1934. február 28-án teljesedett ki, amikor a három hónappal később alkancellárrá kinevezett *Heimwehr*-vezető, Ernst Rüdiger Starhemberg herceg jelenlétében a *Reichsbund* egy gyűlésén Wiesner, akkor már parlamenti képviselő ünnepélyesen megfogalmazta legitimizmus programját:

1. Meg kívánjuk őrizni Ausztria függetlenségét és egységét.
2. Óvjuk az osztrák állameszme alapját képező keresztény jogállam gondolatát.
3. Az osztrák szellemet, osztrák életet és az osztrák kultúrát megvédelmezzük minden lényétől idegen elvek által képviselt fenyegetéstől, mindenekelőtt attól, hogy a horogkereszt világnézeti és politikai elnyomása alá kerüljön.
4. Elutasítjuk a pártdemokráciát, és a történelmi és kulturális hagyományok alapján kívánjuk államunkat újjáépíteni, hivatásrendi alapon és valódi, igazságos népközösségre törekedve.
5. E célokat szemünk előtt tartva felsorakozunk a Dollfuss-kormány programja mögé, melyet minden erőnkkel támogatunk, abban a meggyőződésben, hogy az e célokat megvalósíthatja és meg is fogja valósítani.³¹⁹

Az eseménynek különös súlyt ad, hogy ezzel szinte egy időben a *Staatswehr* újabb támadást indított Starhemberggel szemben. A gúnyos hangú cikk szerzője leszögezte: „Ismétlen hangoztatott meggyőződésünk, mely szerint Starhemberg nem valódi legitimista, megerősítést nyer a *Neue Zürcher Zeitung*ban megjelent tudósítás által. Minden osztrák legitimistát arcul csapva nevezi Starhemberg munkásságunkat ‘luxusnak’.”³²⁰ A *Staatswehr* fenntartásai megalapozottak voltak: Dollfuss „nem volt barátja a restaurációs és legitimista eszméknek”, maga Starhemberg pedig a nagynémet érzés és az osztráktudat között ingadozott, számításból vagy bizonytalanságból.³²¹ Ezt az *Österreichern* vezércikke is regisztrálta – ennek azonban a korábbi szakirodalom³²² nézetünk szerint túlságosan nagy jelen-

tőiséget tulajdonított. Az *Österreicher* kritikája ugyanis nem vádolta meg a kormányt a legitimizmus elárulásával, inkább arra biztatta, hogy forduljon bátrabban a Habsburg-örökséghez.³²³ Ezzel szemben a *Staatswehr* a hivatásrendi államot nem tartotta a „hű” legitimista számára elfogadhatónak.

Az egyre marginálisabb KVP szavának azonban már annyi súlya sem volt, mint húszas években, valódi ellenzéki szerepre pedig nem vállalkozhatott. Starhemberg herceg 1935 elején nyomtatásban megjelent állásfoglalása (*Unser Staatsprogramm – Führerworte*) egyértelműen meghatározta a legitimista propaganda megengedhető mértékét:

Ha egyszer Ausztriában élnek olyan emberek, és tudjuk, sok ilyen ember él itt, akiknek az a kívánságuk és reményük, hogy a jövőben a Habsburg-ház jog szerinti leszármazottja uralkodjon bizonyos keretek között Ausztriában, úgy ebben nincsen semmilyen gondolat, amely ellenkezne akár az osztrák eszmével, akár az osztrák kormány nézeteivel. ... Természetesen, és ez a legfontosabb, az úgynevezett legitimistáknak tevékenységüket és programjukat minden esetben alá kell rendelniük az osztrák közösség egészének és ennek érdekeinek, és tartózkodniuk kell mindentől, ami a hazához hű erők egységét megbontaná, vagy államunk felelős vezetőit erőfeszítéseikben akadályozná.³²⁴

A kilátásba helyezett szankciókat adott esetben nagy ügyességgel alkalmazták is. Amikor 1936-ban, a júliusi egyezmény³²⁵ következtében Schuschnigg és az osztrák kormány kezei bizonyos mértékig meg voltak kötve, az évforduló alkalmából az *Österreicher* közölt (volna) nagy cikket Dollfuss gyilkosairól. Ezt a példányt a kormány elkoboztatta, eleget téve a szerződésnek, mely kikötötte, hogy Bécs megakadályozza a nemzetiszocializmus elleni propagandát. Ezt követően azonban az *Österreicher* új száma beszámolt az elkobzásról és okairól – ezek a példányok pedig már utcára kerültek. Mint ez az eset is mutatja, a Schuschnigg-kormány ügyesen használta ki a legitimisták orgánusát, mely egyszerre volt iránta lojális, ugyanakkor „hivatalosan” független – és így végül a nemzetiszocializmus elleni harc eszközévé válhatott akkor, amikor a hivatásrendi állam magát látszólag megfosztotta ezektől.³²⁶

A *Reichsbund* Wiesnerhez köthető programja, mely a létező politikai struktúrák „belülről” történő meghódítását tűzte ki, szintén sikeresnek tűnt a harmincas évek derekán. Ingrid Mosser disszertációjában a legitimista kormánytagok közé számítja Egon Berger-Waldenegg igazságügy-, majd külügyminisztert, Karl Karwinsky igazságügyi államtitkárt, Wilhelm Zehner hadügyi államtitkárt, Ludwig Draxler pénzügyminisztert, Adolf Pilz igazságügyminisztert, Hans Rott szociális és munkaügyi minisztert. A legismertebb legitimista azonban minden kétséget kizárólag a

húszas évek végén a *Reichsbund* tagjaként a bécsi paramilitáris *Heimatschutz* élén álló Emil Fey alkancellár, közbiztonságért felelős miniszter volt, aki – a keresztényszociális párt utolsó elnökeként – egyben a VF al-elnöki tisztét is betöltötte, míg 1935-től ellenfelei – mindenekelőtt Starhemberg köre – ki nem szorította a hatalomból. Hírnevére jellemző, hogy állítólag három nácit vert eszméletlenre 1933 májusában, és a nácik elég gyűlölt ellenfelüknek tartották ahhoz, hogy 1938. március 16-án egész családjával és takarítónőjükkel együtt brutálisan meggyilkolják.³²⁷

A wiesneri „infiltráció” sikerét jelzi, hogy a német diplomácia aggódva figyelt fel a folyamatra. Franz von Papen nagykövet 1936-os értékelésében külön kitért a legitimisták helyzetére, kiemelve, hogy bár 1936. július 11-e után a restauráció lehetősége elhalványult, azóta sokat romlott a helyzet: „A legitimisták minden határt átlépve folytatják támadásukat a [Német] Birodalom ellen. A legitimista érzelmű kancellár segítségével beépítették szervezetüket a Hazafias Frontba, és most ennek eszközeivel és a Front védelme alatt igyekeznek Ottó visszatéréséhez új barátokat nyerni.”³²⁸ Ez más kortársak előtt sem maradt rejtve, ugyanakkor nézetünk szerint nem volt szó arról, hogy a *Reichsbund* tagjai ekkor a restaurációt közvetlen lehetőségként értékelték volna.³²⁹ Az *Österreicher* általában az Ottó visszatéréséért folytatott küzdelem jelentőségéről cikkezett, ám semmi nem utalt arra, hogy ezt a visszatérést a közvetlen jövőben képzelték volna el. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a legitimisták politikai logikája szerint a német fenyegetés elleni védekezés kényszere középtávon mindenképpen Ottó hazatérésének esélyeit javítja. Ekkor azonban aligha gondoltak a hivatásrendi állam struktúráinak alapvető megváltoztatására.

Erre a legjobb bizonyíték talán az a bizalom, amelyet a VF-vezetés ebben a kritikus időszakban mutatott a legitimizmussal szemben. Azt, hogy Papennek nem feltétlenül volt igaza a legitimisták közvetlen céljait illetően, jelzi, hogy egy 1936. július 10-én kelt, a tartományi front-vezetőknek a legitimista propaganda tárgyában írt körlevél egyértelműen a legitimista szervezkedések tolerálására utasított, az általános gyülekezési tilalom ellenére.³³⁰ A dokumentum a legapróbb részletekbe menően leszögezte, hogy

a monarchista propagandának Ausztriában olyan keretek között kell zajlania, amelyek semmilyen körülmények között nem veszélyeztetik az osztrák állam érdekeit, különösen külpolitikai szempontból. „Az „Ottó császár” megnevezés, például „Ottó Császár Iskola, Ottó Császár tér, külföldön kedvezőtlen reakciókat válthat ki, és ezért a jövőben nem megengedhető. Az eddigi elszórt esetek felett, melyekben a monarchista propaganda így mutatkozott meg, ugyanakkor el kell nézni, és velük szemben nem kell kifogást emelni. ... Ugyanakkor semmilyen érv nem szól amellett, hogy a monarchista

propaganda olyan példáit, mint a „Császár utca”, „Habsburg tér”, „Károly Császár Iskola”, „Zita Császárné Alapítvány” vagy akár „Ottó Főherceg Diákkotthon” – feltéve, hogy nem „Ottó Császár Diákkotthonról” van szó – korlátozzuk, mindaddig, amíg ennek gyakorlása nem válik mértéktelenné, és nem kelt fölösleges feltűnést.

...
A gyülekezési tilalom alól mentesülnek a legitimista megemlékezések, ám minden beszédnek „a Vaterländische Front eszméivel összhangban kell állnia, melyek alapját köztudottan a keresztény, német, hivatásrendi, autoriter és független Ausztria gondolata képezi.”

...
Amennyiben ezeket az – ismétlem – mind az állam, mind a monarchista mozgalom számára megkerülhetetlen feltételeket betartják, korlátozott mértékben mozgásteret biztosíthatunk a monarchista propaganda számára, a gyülekezési tilalom ideje alatt is.³³¹

A fenti irányelvek egyértelműen jelzik, hogy a hivatásrendi vezetés 1936-ban megbízható szövetségest látott a legitimizmusban, amellyel szemben „kivételes” engedményekre is készen állt. Abban a helyzetben, amikor a júliusi egyezmény nyomán éppen saját identitáspolitikai eszköztárát volt kénytelen radikálisan korlátozni, a legitimizmus jelentősége az osztrák-tudat ébrentartása és ápolása szempontjából különösen nagyra nőhetett. Ilyen engedékenységre azonban csak akkor tekinthető racionális magatartásnak, ha a VF vezérkara valóban bízhatott abban, hogy a legitimisták propagandájukat a megfelelő keretek között, a vezetés ideológiai céljaival összhangban fogják végezni. A szöveg egyszerre árulkodik arról, hogy ezt a kérdést – akárcsak Starhemberg 1935 elején – kulcsfontosságúnak tartották, és arról, hogy a legitimista mozgalom ekkor már bírta a politikai hatalom előzetes bizalmát. Mindezek alapján elmondható, hogy Wiesner 1928-as „integrációs” elképzelése 1936-ra meghozta gyümölcseit. Ennek azonban ára is volt. Nézetünk szerint a harmincas évek közepére a legitimizmus dogmatikus, a KVP által képviselt verziója kiszorult a nyilvánosságból, míg a Reichsbund együttműködést kereső programja egyben a legitimista célok szimbolikussá stilizálódását eredményezte. Ezt Wiesner maga szögezte le 1936 nyarán,³³² de kitűnik a kor emlékezőskultúrájának és a hivatásrendi identitáspolitikának alább felvázolt áttekintéséből is.

III. 8. A Habsburgok emlékezete a hivatásrendi államban

[Az identitáspolitikai mozgósítás kísérlete
a harmincas évek Ausztriájában]

A Hazafias Front vezetése 1933-ban az osztrák-tudat, a hazafias gondolkodás előmozdítása érdekében létrehozta a *Heimatsdienstet*, melynek élére Walter Adam, a VF főtitkára került, *Bundekommissar* címmel.³³³ A *Heimatsdienst* politikai céljai nem voltak kétségesek: eszközként kellett működnie a hivatásrendi osztrák állam legitimálásáért folytatott küzdelemben, amely egyfelől a szociáldemokrácia demokráciát számon kérő kritikájának, másfelől pedig a nemzetiszocializmus Anschluss-követelésének keresztüztüzeiben állt.³³⁴ A *Heimatsdienst* tevékenységének ideológiai alapjait a hivatásrendi diktatúra öndefiníciója határozta meg: a sokszor hangoztatott formula szerint Ausztria „keresztény-német, hivatásrendi és független állam”, mely történetéből következő európai és regionális kultúrmisszióval bír. Ez az alapvetés implicálta a szakítást a köztársaság eszméjével, mely osztrák földön a hivatalos érvelés szerint soha nem is volt „honos” [*bodenständig*]. A hivatásrendiség eszméjének történeti előképét a Habsburgok monarchiájában fedezték fel az ideológusok, pontosabban az 1780 előtti korszakban – ahogy azt már az ŐA is meghatározta.³³⁵

A Habsburgok államának emlékezete így több szempontból ideológiai támaszává vált a rendszernek – szempontunkból tehát a legitimizmus misztikus-konzervatív utópiája beépült a jelen ideológiájába. A harmincas évek derekán éppen ezért a legitimista hagyomány megjelenhetett a nyilvánosság tereiben, általában olyan kontextusban, amely egyértelmű párhuzamot vont az emlékezés kultikus gyakorlata és a jelen intézményei között.

1933-tól több lépcsőben bontakozott ki a haderő szimbolikus reformja. Ennek keretében 1935 végéig sor került az új egyenruha és rangjelzések bevezetésére, melynek során szakítottak az 1919-ben átvett német mintával, és visszatértek az egykori közös hadsereg hagyományaihoz. Folytatódott továbbá a régi rangok és alakulat-inszigniaik részleges reaktiválása.³³⁶ A döntés indoklásaként 1933-ban Vaugoin hadügyminiszter csapataihoz szólva a hivatalos ideológiának megfelelően az eszmei kontinuitásra helyezte a hangsúlyt: „Néhány hét múlva egyenruhátok és rangjelzéseitek meg fognak egyezni a régi osztrák katona uniformisával. Szívetekben azonban elsöprő többségetek már évekkal ezelőtt azzá lett, amik a régié is voltak.”³³⁷ Amint Vaugoin beszéde is dokumentálja, a kontinuitás hangsúlyozása kettős célt szolgált: egyfelől a történelemben lehorgonyozva megerősítette az osztrák identitást, másfelől pedig periferezálni igyekezett

a „szerencsétlen közjátékként” felfogott köztársaság emlékezetét, amely – különösen az első évek tekintetében – sok szállal kapcsolódott a szociáldemokráciához.³³⁸

Az 1934-es új alkotmány harmadik cikkelye szabályozta az új államecímet, melynek eredményeként az erős Habsburg-reminiszcenciákat hordozó kétféjű sas, ha piros-fehér-piros pajzzsal is, de visszakerült az állami jelképek közé. A hivatalos indoklás szerint ugyanakkor a döntés azt fejezte ki, hogy Ausztria – hídszerepe jegyében – újra felismeri és elfogadja német keleti küldetését [*Ostmission*], és ennek megfelelően a kétféjű sas a Német-Római Császárság idején használatos alakjában szerepelt a címeren.³³⁹

Hasonlóan óvatos kezdeményezésnek tarthatjuk az 1933 júniusában létrejött Emlékműbizottságot, mely a Hősök emlékművének előkészítését koordinálta. A számos VF-politikus közreműködésével megvalósult terv ünnepélyes leleplezésén ketten mondtak beszédet: a „befogadó” város polgármestere, Richard Schmitz, és a *Reichsbund* egykori elnöke, Viktor Dankl, a bizottság fővédnöke. A *Heldendenkmal* – akárcsak a régi egyenruhák – nyíltan nem a Habsburg-kultuszt szolgálta, ám referenciái szükségyszerűen a régi, császári hadsereg emlékét idézték.³⁴⁰

1934-ben újabb egyesület alakult „Ferenc József császár bécsi emlékművének felállításáért”. A tervek szerint reprezentatív, városképi jelentőségű emlékmű lett volna, amit az is mutat, hogy a fővédnökséget Wilhelm Miklas államelnök vállalta, a tagok között pedig több miniszter és Bécs polgármestere is szerepelt – ezúttal a Habsburg-Lotharingiai család több tagjával együtt.³⁴¹ Az emlékmű soha nem készült el, ám Bécs városa a tervpályázatot lefolytatta, és számos, gyakran legitimista felhangú pénzügyi akció megrendezésére került sor.³⁴²

A Habsburg-ház sújtó törvényi rendelkezések egy részének feloldása – ahogy a hősi emlékmű esetében is – tükrözte a hivatásrendi állam Habsburgokhoz való viszonyának ambivalenciáit. A számos szimbolikus gesztus nyomán a törvények feloldásának elmaradása egyre ellentmondásosabb helyzetet teremtett. Amikor 1935 júliusában végül sor került rá, Schuschnigg egyfajta *gentlemen's agreement*-et kötött Ottóval, amely arra vonatkozott, hogy Ottó kizárólag a kancellár kifejezett beleegyezésével fog élni törvényes jogával, hogy meglátogassa Ausztriát. A Habsburg-vagyonnak csak egy része került vissza a családhoz, és a lépés közjogi vonatkozásait a kormány cáfolta.³⁴³ A legitimisták ebben a szimbolikus kérdésben természetesen nem mutakozhattak maradéktalanul elégedettnek, de a *Reichsbund* lojalitása töretlen maradt. Mint az *Österreicher* egy írása leszögezte, a küzdelem nem ért ugyan véget, de immár nem a kormány ellen folyik, hanem egyes kérdések „értelmezésére és értékelésére” korláto-

zódik – azaz a feladat továbbra az állami vezetők megnyerése a „helyes” eszméknek, és nem leváltásuk.³⁴⁴

A Berlint és a nemzetiszocialista vezetést a leginkább nyugtalanító fejlemény ugyanakkor nem az emlékművekkel vagy a Habsburgok jogait érintő intézkedésekkel volt kapcsolatos, hanem az 1931-től kezdve gomba módra szaporodó ún. császárközségekkel [*Kaisergemeinden*].

A császárközségek számának alakulása Ausztriában

1931	1932	1935	1936	1937	1938
1	107	1004	1459	1591	1603

Mind a koalíciós kormány, mind a hivatásrendi vezetés eltúrte, hogy települések sora fogadja Ottót díszpolgárul, ezzel mintegy hitet téve a Habsburg-örökség, ha nem is a közvetlen restaurációs szándék mellett.³⁴⁵ Jóváhagyás és egyidejű távolságtartás jellemezte az 1936 októberében, a Károly-emléktábla felavatását kísérő schönbrunni megemlékezést is. Ezen Zehner államtitkár jelent meg, hivatalosan a kancellár képviselőként, ám a kormány többi tagja távol maradt.³⁴⁶ Míg az osztrák hősök vagy az új Ausztriára uralkodói jogokat természetesen nem formáló Ferenc József kultusza elfogadható volt Schuschnigg és köre számára, addig mind Ottóval, mind az uralkodói jogaival kapcsolatban 1920-tól kezdve ambivalens álláspontot elfoglaló Károly kultuszának feltétlen támogatásától tartózkodott. A legjelentősebb kormányzati reprezentációt az 1937. március 17-én, Károly császár születésének ötvenedik évfordulójának alkalmából tartott emlékműsén sikerült elérni, melyen a kormány több tagja részt vett – ám a magát legitimistának valló kancellár ekkor is távol maradt. Újabb gesztusnak számított ugyanakkor, hogy a kormányzati szócsőnek számító *Wiener Zeitung* szokatlanul elismerő hangon számolt be az eseményről, és még az *Österreicher* ebből az alkalomból kiadott különszámára is felhívta a figyelmet.³⁴⁷

Az 1933-tól 1937-ig terjedő időszakot összefoglalóan úgy jellemezhetjük, mint a Habsburgokra való emlékezés struktúrái kiépülésének és megszilárdulásának időszakát. Míg a húszas években egy-egy legitimista „*Kundgebung*”, azaz gyűlésről leginkább saját folyóiratokból és adott esetben a rendőrség titkos dossziéiból szerezhetünk tudomást,³⁴⁸ addig a harmincas éveket a Habsburg-múlt állami ünnepségeken való hivatalos megidézése, a Károly-kultusz nem hivatalos, ám félreismerhetetlen recepciója, és mindenekelőtt a kultikus vállalkozóknak a politikai hatalommal egyetértésben tett egyre határozottabb fellépése jellemezte. Mindehhez természetesen egy szimbiotikus emlékezés-diskurzus is társult, amelyet

azért indokolt szimbiotikusnak neveznünk, mert egyfelől tartalmazta a Habsburg-kultusznak a húszas években kanonizálódott elemeit, és ezzel a legitimista kultikus gyakorlatot jelentős mértékben átmentette, másfelől azonban ennek a gyakorlatnak és a mögötte meghúzódó mítosznak jelenbeli jelentését, referenciáját meglehetősen pontossággal rögzítette, a hivatásrendi diktatúrát a régi hagyományok felélesztőjeként és méltó folytatójaként mutatva be. Tömörebben kifejezve, a kultusz vállalkozói és a VF-elit (már csak a személyi átfedések miatt is) sikerrel „fordították le” a hivatásrendi állam ideológiájának nyelvére a Habsburg-mítoszt.

Az 1933-ban kiadott *Österreichs Sendung*, a VF egyik első nagy példányszámú propagandairata átvette a keresztényszociálisok „tradicionalista” – a legitimistákkal szimpatizáló szárnyának történelemértékelését. Eszerint

15 évvel ezelőtt elvesztettük hazánkat – a nagy, dicső birodalmat, amely az Érc-hegységtől az erdélyi hegyekig nyúlt, és a Weichseltől az Adriáig ért. Ez a birodalom, a római-német impérium valódi örököse, négy éven át példátlan hősiességgel küzdött az ellenséggel teli világ ellen, míg a pusztítás erői szüntelenül dolgoztak hensejében. Csak ma, visszatekintve az 1914 és 1918 közötti világtörténelmi eseményekre látjuk tisztán, mekkora mérhetetlen életerő volt felhalmozva a birodalomban, hogyha ily sokáig szembe tudott szállni a külső és a belső ellenséggel.

A hasonló, egyértelműen nosztalgikus fejezeteket azonban már a mítosz „lefordítása követte”. A szöveg szerint „mindezeket az emlékeket nem azért soroljuk, hogy fájdalommal emlékezzünk az egyszer-voltra”. Az emlékezet szerepe sokkal inkább az, hogy az új identitást lehorgonyozza, tartalommal töltse ki – azaz a VF ideológiateremtő kísérletéhez szolgáltat igazolást. Ennek megfelelően a szövegben a történelmi alapvetést a vastaggal szedett *Oszttrák Credo* követi, amely az előző fejezetben említett programbeszédekből már jól ismert téziseket ismétli meg, Ausztria európai küldetéséről, a különállamiság szükségességéről, a hivatásrendi tudatról és a kereszténység jelentőségéről.³⁴⁹

Az osztrák állam mítosz összefoglalásának tartható a legitimizmus vezető ideológusának, Zessner-Spitzenbergnek az állameszméről és a birodalomról szóló értekezése, melyet kitűnő eredményt elérő diákok között osztottak szét különnyomatként, egy VF-akció keretében. Az írás az osztrák történelem katekizmus-szerű összefoglalása. Zessner-Spitzenberg egyértelműen a dollfussi osztrákság-ideológiát tekinti kiindulási pontnak: az osztrák ember „népiségében német, szellemi lényében katolikus, a kölcsönös megértés hídját jelenti német, szláv és latin között az európai népközösség szellemében, amelyet egykoron a birodalmi eszme is szolgált.”³⁵⁰

Ugyanekkor a politikai program – a *Reichsbund* 1930 utáni hivatalos álláspontjának megfelelően – kisosztrák, a hangsúly a nemzetek közötti együttműködésre esik. Így Ausztria – a múltból örökölt, de már csak metaforikusan érvényes – feladata nem más, mint „a nagytárság békés építése a szomszédos államokkal közösségben.”³⁵¹

A *Reichsbund* publicistái „nem hivatalos” kiadványokban továbbra is az osztrák nemzet különállósága mellett érveltek, és az államnak a nemzettel szembeni elsőségét hirdették. Otto Karpfen Fidelis néven, Friedrich Funder előszavával adta ki 1935-ben röpiratát, amelyben a régi Ausztria felbomlásáért, és általában a kontinens középső és keleti részét sújtó bajokért a nemzeti eszmét tette felelőssé, és Ausztria küldetését éppen ezért a „német feladatok” toposzától függetlenül igyekezett újragondolni. Nézete szerint „a Német-római Birodalom csak a történetietlen gondolkodású 17. századi jogászok kitalálása, amelyet hamis patriotizmusból kreáltak, mintha csak Isten a németeknek a birodalom révén a világhuralmat odaajándékozta volna. ... A birodalom pedig soha nem volt német”. Éppen ezért volt a Habsburg-állam a birodalmi eszme igazi hordozója, az ugyanis lényegében soknemzetiségű volt, és legkésőbb a 17. század óta maga volt a Birodalom. „A fajok bábéléről [*Rassenbabel*] szóló gúnyolódást, pozitív értelemben felfogva – írta Karpfen – magunkra vesszük, és büszkén viseljük”.³⁵² A birodalom valódi eszmeiségét őrző Habsburg-állam ugyanis már nem volt német, illetve nem csak német volt. Eből következik, hogy az önmagát és a kihívásokhoz erőt kereső „Ausztria ma támaszkodhat németiségére, ... emlékezhet nagy délkeleti küldetésére a szláv népek között, és gondolhat arra, hogy miltja, vallása és kultúrája révén a romanitáshoz [*Romanitas*] tartozik.”³⁵³

Hasonló, ám kevésbé radikális felfogást tarthatunk a VF sajátjának. Guido Zernatto főtitkár 1938-ban megjelent visszaemlékezésében szintén leszögezi, hogy 1804-ben Németország „összeomlott” (tehát nem a dinasztia árulta el!), és ekkor az „osztrák császárság vette át a római birodalom örökét”.³⁵⁴ Itt is megmutatkozik a kísérlet, hogy a birodalom-eszmét (amelyet a német történetírás egyértelműen a korai – Stauf – császári ideológiában vélt gyökerezni), egészen Rómáig visszavezetve a „német” birodalmiság toposza nélkül gondolja el, és az osztrák császárság egy, a németiségnél általánosabb idea hordozójaként szerepeljen. A középkori német császárság így maga is örökösnek, nem pedig ideáltípusnak minősült, melyhez Ausztriának éppen ezért nem kellett hasonulnia, ahogy az kötelezettséget és feladatokat sem rótt az örökösökre. A feladat éppen a német érdekek felé helyezett univerzalizmus kibontakoztatása lett – ha nem is világszerte, legalábbis Közép-Európában.

Ez a birodalom-kultusz, amely a Habsburg-örökség nem-német interpretációját lehetővé tette, markánsan poroszellenes felhangokkal bírt. Fritz Gerlich egykori porosz egyetemi tanár katolizálása, Bécsbe költözése és a nemzetiszocialistákkal szemben folytatott küzdelme révén szimbolikus figurája lett a birodalmi eszme megtisztításáért vívott legitimista és VF-kampánynak. Gerlich, aki mindvégig a Német-római Birodalom feltámasztását szorgalmazta, ezt az egyetemes császár-eszme alapján képzelte el, és ezzel a „megtért kisémet”, az egyetemes feladathoz – osztrák módra – felnőni tudó germán típusának jelképe lett. Mint a náci által történt meggyilkolása után kiadott emlékkönyvből is kiderül, a kulcsfontosságú mozzanat a németsegtől az egyetemességig vezető úton nem más volt, mint a birodalmi eszme magasabbrendűségének, a nemzeti-népi örökséggel szembeni magasabb minőségének belátása és elfogadása. Ez pedig, a harmincas évek ideológiája szerint, maga volt az osztrákság lényének kulcsa: pontosan a nemzeti kötődésnek a történelmi tapasztalat révén objektívalódó, felsőbbrendű feladat javára történő feladása „teszi” az osztrákot.³⁵⁵

A legitimizmus propagandája ugyanakkor a VF-ideológia spektrumának kétségtelenül csak egyik aspektusát jelenítette meg. Az „elfogadható” határain belül esett az olyan, kétségtelen volkisch határról árulkodó szemlélet is, amelyet például a bécsi *gesamtdeutsch* történészprofesszor, Heinrich Kretschmayr képviselt. A *Heimaterde Wunderhold* [„Csodálatos hazai föld” – az osztrák himnusz egy sora – R.G.] című nagyszabású, középiskolásoknak szánt propagandakiadvány ebből a szempontból különösen tanulságos.³⁵⁶ A történelmi rész 11 írást tartalmaz. Ezek közül három a Habsburg-kérdés szempontjából érdektelennek tekinthető, mivel ókori és kora-középkori témákat dolgoznak fel, a birodalmi eszme érintése nélkül. A maradék nyolc közül Zessner-Spitzenberg már említett vázlata áll az első helyen, a VF-szellemiséget közvetítő történelemkönyveket író Josef-August Lux egy rövid írása határozza meg az „osztrákság” fogalmát, nagy vonalakban Schmitz 1924-es téziseihez visszatérve. IV. Rudolfról az *Österreichische Aktion* prominens figurája, E. K. Winter írt tanulmányt, melyben osztrák államalapítótá stilizálja alakját. Az ÖA másik prominense, Alfred Missong jegyzi az ellenreformáció korszakát „*Sternstundeként*”, fényes korszakként beállító írást. Ferenc József alakjáról és az első világháborúról szintén két legitimista szerző, a fentebb sokszor tárgyalt Friedrich Wiesner és egy további *Reichsbund*-tag, Franz Schnürer közöltek egy-egy vázlatot.

Mellettük (tehát hat ismert legitimista szerző mellett) az osztrák népi – egyben legalábbis elvekben nagynémet – irány képviselőinek mindössze két hely jutott: Kretschmayr Mária Teréziáról írt életrajzában, akárcsak

az egyébként elkötelezett karlista-legitimista Berthold Dietrichnek a napóleoni háborúk koráról készített áttekintésében várakozásainknak megfelelően jóval gyakrabban találkozunk osztrákság és németiség szoros összetartozásának gondolatával.³⁵⁷ Bár mindkét szerző tartózkodik az állami egység újjáélesztésének felvetésétől, mindketten a német történelmen belül helyezik el az ausztriai eseményeket. Kretschmayr számára Mária Terézia jelentősége elsősorban abból adódik, hogy a birodalom felvirágoztatásával az Ausztriára háruló nagy német kultúrküldetéshez járult hozzá, míg Dietrich egyértelműen 1809-re koncentrálva (és a birodalom 1806-os széthullását inkább csak az újjászületés történetének tragikus kiindulópontjaként inszenálva) egy olyan kort mutat be, melyben az osztrákság az egész német nemzet büszkeségét és tiszteletét kívívta hősies népi és állami harcával – azaz Andreas Hofer felkelésével és Károly főherceg hadjáratával. A két szerző „németes” szemlélete megragadható a szöveg mikroszintjén, így a szóhasználatban is. Mindketten – és csak ők ketten – alkalmazzák a *kerndeutsch*, azaz „velejük német” kifejezést, egyikük Mária Teréziára, másikuk Ferenc császárra.³⁵⁸

Az *Österreich: Volk und Staat* kötete egy évvel később jelent meg, és hasonló propagandacélokat szolgált, mint a *Heimaterde Wunderhold*, bizonyítva az Adam vezette *Heimatsdienst* Schuschnigg alatt egyre intenzívebbé váló tevékenységét. Míg utóbbi kötetben a szellemi élet képviselőit sorakoztatta fel a hivatásrendi állam propagandaszolgálata, ebben a munkában jelentős politikusok és közéleti szereplők megnyilatkozásai egészítették ki az akadémiai élet képviselőinek rövid írásait. Figyelemreméltó, hogy a kifejezetten legitimista érzelmű szerzők száma lényegesen kisebb, ugyanakkor a nagy szellemi tekintélynek örvendő – részben már halott – írók munkái közül a szerkesztők csupa olyan szöveget válogatták, amelyek témájuknál fogva elsősorban az osztrák nagyságról szólnak, és a németiséghez való viszonyt nem tárgyalták. Ilyennek tekinthető Hugo von Hoffmannsthal írása Mária Teréziáról, a később a nácihoz csatlakozó Edmund von Glaise-Horstenau munkája az osztrák sereg helytállásáról az első világháborúban, valamint Kretschmayr arcképvázlata Ferenc Józsefről. A kulcsszöveget, amely a történelmi fejezetet bevezeti és az „érzékeny” kérdéseket egyedül tárgyalta, a feltétlenül megbízható, keresztényszociális és legitimista szimpátiájú fiatal szerzetes-történész, Hugo Hantsch jegyezte, *Az osztrák állameszme és a birodalmi gondolat* címmel.³⁵⁹ Az a tény, hogy a fiatal Hantsch kiemelt helyen szerepelhetett ebben a kötetben, önmagában arról tanúskodik, hogy a szerkesztők biztosítani kívánták a VF céljai szempontjából „aktuális” üzenetek megfelelő reprezentációját, míg elfogadták, hogy a hivatásrendi államnak éppen

nemzetpolitikájához nem sikerült megnyerni az akadémiai humánértelmiség számottevő részét.³⁶⁰

Ez a két kötet, a harmincas évek talán legnagyobb szabású írásos propaganda-vállalkozásai Ausztriában, bízvást tekinthető a hivatásrendi ideológia pontos kifejezésének. Ismertetik és kibontják azt a történeti szintézist, amelyet a *Heimatsdienst* sikeresen kialakított.³⁶¹ A Habsburg-múlt egésze helyet kapott az emlékezésben, és az osztrákság definíciója számára hivatkozási alapként kezdett működni. Ekkorra háttérbe szorult a Dollfuss által eredetileg pártolt parasztmítosz, ahogy a seipeli évek köztársasági ideológiája is teljességgel marginalizálódott. Az osztrák múlt immár egyet jelentett a Habsburg-múlttal, az értelmezések játéka viszonylag szűk térben bontakozhatott ki, így például az osztrák-német viszony kérdésében gyakorlatilag abban mutatkozhatott eltérés, hogy az egyes ideológusok eltérő mértékben emelték ki a „német feladatok”, a német hagyomány és civilizáció jelentőségét a minden esetben univerzális, összeurópai teljesítményként értékelt Habsburg-osztrák múltban. Hasonló módon megszilárdult a múlt mitikus idejének szerkezete: az 1918 előtti időszak egyértelműen a kulturális emlékezet idejébe került át, azaz a jelen számára értékmérőként működött, s megszűnt közvetlen érvényű, utópikus politikai programként hatni – a kooptált legitimisták maguk is a hivatásrendi Ausztria támogatói lettek. A mítosz szerepe az ideológia legitimálására, a jelen, azaz a hivatásrendi állam igazolására korlátozódott, mellyel szemben az emlékezés az „örök osztrák értékeknek” való megfelelést követelményét támasztotta. A propagandakiadványok, akárcsak a nyilvános emlékezés rítusai pedig éppen azt voltak hivatottak bemutatni, hogy a hivatásrendi állam vállalja a múlt örökségét, felismeri az ezek által kifejezett erkölcsi imperatívuszt, és képes felnőni a nagy és örök osztrák küldetéshez: Közép-Európa békéjének és fejlődésének biztosításához.

[A Habsburgok újrafelfedezése: történetpolitikai
hangsúlyok a harmincas években]

A korszak irodalma alapján ebben az esetben is megkonstruálható az a mesternarratíva, amely megjeleníti az új, a Hazafias Front elképzeléseihez igazodó új történelemszemléletet, és egyben arra is rávilágít, hogy ebben a korszakban a „legitimisták” és a VF-hez közel álló szerzők munkái már joggal voltak szinoptikusnak nevezhetők. Nem utolsósorban azért, mert sok esetben e késői Habsburg-diskurzus továbbírót is egyaránt lehetséges legitimistáknak és a VF „házi szerzőinek” tekinteni. Ennek az új

mesternarratívának a poétikai magját Ausztriának az újrafogalmazása alkotta, amelyben katolicizmus, birodalmi univerzalizmus és a tér multi-etnikus alapon történő megszervezése egyenrangú alkotóelemként jelent meg. Az új szintézis messzemenően a historizmus nyelvjátékába ágyazódott, alapját az a kettős mozgás képezte, amelynek során az osztrákság „összenőtt” a magyar és szláv népekkel, míg ezzel párhuzamosan „Németország és Ausztria történeti fejlődése elvált egymástól”.³⁶² Ez a folyamat számos különféle módon megjelenhetett a szövegekben, az „osztrák ember” genezise egyaránt magyarázható volt a fajok és/vagy a kultúrák keveredésével, Bécs vagy a császári hivatás univerzális-kozmopolita jellegével, vagy éppen a latin kultúrkör, a *Romanitas* megtermékenyítő és humanizáló hatásával, illetve a katolikus hitben kifejezett általános emberi értékek közösségteremtő potenciáljával.³⁶³ Ám minden magyarázat ugyanazt a végkövetkeztetést engedte meg: a Habsburgok állama olyan vegyes nemzetiségű és kultúrájú egységként koncipiálódott, amelynek ez az összetettség a lényegéhez tartozott, és amely egyik nép teljesítményeként sem ragadható meg. Ez a szó legtisztább értelmében vett birodalom így egyszerre volt „híd Nyugat és Kelet között”, „igazi pánszláv haza”, szemben a cári önkényuralommal és a balkáni kisállamok mohó nacionalizmusával – az európai történelem olyan *sui generis* képződménye, amely csak saját maga alapján, történetét figyelemmel kísérve érthető meg.³⁶⁴

Az osztrák történelemnek ezeken az alapokon történő újragondolása egy olyan mesternarratívát alkotott, amelyben a „németseggeladatok” és a „népi teljesítmény” már csak nyomokban jelent meg, és akkor is általában olyan kontextusban, amely a többi néppel szemben ugyanilyen jelentőségű feladatokat ellátó államként interpretálta a Habsburg-birodalmat, kihívást intézve a németséghez fűződő különleges viszony tételéhez. A „hőskor”, a katonai dicsőség kora újkori időszaka sem csak a német birodalmi területek védelmét jelentette, de a keleti kis népek felszabadítását és általában Európa megmentését az oszmán fenyegetéstől.³⁶⁵ A korszak tárgyalásában egyetlen értékmérőként az államszerveződés hatékonysága érvényesült: a Habsburgoknak erős és hatékony államra volt szükségük univerzális feladataik ellátására érdekében, így a dinasztikus *Hausmacht*-politika a valóságban éppen a nevében kifejezett önzés ellentéte volt: az egyetlen eszköz, amely a siker reményét magában hordozta.³⁶⁶

A hőskorszak tanulságai között szerepelt a korszak gyorsan meghatározóvá váló fiatal történészének, Hugo Hantschnak az értelmezésében a régi német birodalmi gondolat elértéktelenedése. Ezt a Habsburgoknak fel kellett ismernie, és új kereteket kellett kialakítaniuk a közép-európai térség megszervezésére. Ebből egy olyan új eszme és állam született, amely

ez eredeti, német birodalmi gondolat fölé emelkedett, azaz immár nemcsak a német népérdek képviselőjét, hanem a török által elpusztított területek újjáépítésének feladatát is magára vállalta, és egyre inkább közép-európaivá vált. A hantschi megközelítésben ez vált az „osztrák állameszme” – a diskurzus stratégiai metaforája – genezisének történeti pillanatává. A politikai helyzet és a benne cselekvő ágensek (a Habsburgok, miniszterek és hadvezérek) együttesen alakították ki, azaz komplex, de tisztán történeti erők eredményeképpen jött létre, függetlenül minden ahistorikus determinizmustól. Saját maga számára határozta meg feladatait, és ezeket saját értékei szerint látta el – ezek között pedig egyik vagy másik népiség a többi rovására történő kiemelése nem szerepelt.³⁶⁷

Ezt az új rendet a hivatásrendi állam historista diskurzusa semmivel sem értékelte kevésbé szervezként, mint a völkisch nyelvjáték a népiségből kinövő állameszmét. A *Monarchia Austriaca* mint politikai vállalkozás „nem a kényszer rendjét” valósította meg, hanem „a vallás és a hagyományok alapján nyugodott”.³⁶⁸ Ezt a szerves fejlődést, a nemzetek hagyományait önként, megőrzésük céljával magába felvevő állameszmét jelképezte a Pragmatica Sanctio is, amely a magyarság hagyományait és jogrendjét ismerte el úgy, hogy az egyben az új állam alkotórészévé is vált.³⁶⁹ Ebben az értelmezésben nem került – nem kerülhetett – konfliktusba a tartományok hagyományrendszere és a születőben lévő egységállam, mivel utóbbi alapját a hivatásrendi történetfilozófia szerint csak a valódi konzervatív értékek, a politikai hagyományok alkothatták. Ezek ugyanakkor nem ahistorikus abszolútumok voltak, hanem maguk is korábbi történeti korok eredményeként szilárdultak meg, s mint ilyenek a megváltozott környezetben lassan átalakultak, és képesek voltak számos egyéb érték és erő integrálására.

A Mária Terézia idején kiteljesedő folyamat így „az emberiség történetének egyik legjelentősebb civilizációs teljesítményévé” stilizálódott, amelynek nagyságát egyszerre adta „a közigazgatás kiépítésének, az állam megszilárdulásának, a gyarmatosításnak és a német telepítésnek, a kultúra terjedésének megannyi csodája”.³⁷⁰ Az új állam-integratív programja ugyanakkor nem jelentett expanziós szándékot. A Habsburgok területeket „mentettek meg” – nem hódítottak. Így például nagy hangsúlyt kapott egy amúgy rövid történeti vázlatban az a nézet, mely szerint Mária Terézia Lengyelország felosztásában akarata ellenére vett részt, és ezt követően az orosz és porosz elnyomástól megmentett lengyelek éppen Ausztriában őrizhették meg leginkább saját nemzetiségüket és kultúrájukat.³⁷¹

A fentiekből kikövetkeztethető, hogy II. József személyisége megosztotta a szerzőket. Amennyiben egy szövegben a császár az állameszme elkötelezett

építőjeként jelent meg, úgy tevékenysége pozitív értékelést kapott.³⁷² Amennyiben azonban személye az „elsietett reform” szinonimájaként szerepelt ezekben a mélyen konzervatív munkákban, úgy tevékenysége a Monarchia lényegével és összetartó erejével, a hagyománytisztelettel ellentétben tételeződött, amelyet ezért „a népeket összekötő, szükségszerűen a megőrzés és a kölcsönös alkalmazkodás elvén alapuló osztrák létegesz nem viselhetett el”.³⁷³

A korai osztrák történelmet a szűzség esetleges varianciája mellett is rendkívül koherensen interpretáló hivatásrendi mesternarratíva – a korábbi értelmezések hatását mutatva – a napóleoni háborúk értelmezésekor megbicsaklott. A Habsburgok 1804 és 1815 közötti tevékenységének exonorálása során a német érdek képviselője váratlanul hangsúlyosan jelent meg. Az Osztrák Császárság létrehozása mellett így legitim érveként szerepeltethető volt a gondolat, hogy „az utolsó német nagyhatalom így őrizhette meg függetlenségét”.³⁷⁴ Hasonló logika mentén bontakozott ki az a szűzség, amely a kisebb német fejedelmek árulására adott reakcióként értelmezte az államalapítást – ez a megközelítés ugyanis szintén elfogadta a „német felelősség” létezését.³⁷⁵

A korszak egészének értelmezésében azonban fontosabbnak bizonyult 1809 – érthető módon előtérbe állított – emlékezete. Ez már újfent „hazafias” [*vaterländisch*] korszakként nyerte el helyét az elbeszélésben, azaz nem elsősorban az össznémet ébredés pillanataként. Andreas Hofer és tirol felkelői nem a porosz államreformmal és népfelkeléssel kerültek egy értelmezési mezőbe, hanem a magyar nemesi inszurrekcióval és Károly főherceg sebtében toborzott *Landwehr*-zászlóaljaival. A Napóleonnal való szembeszállás kiszakadt a nagynémet értelmezési mezőből, és a belső, osztrák történelem eseményeként nyerte el helyét a szövegekben.³⁷⁶

Ahogy a napóleoni háborúk korszaka, úgy az 1848-as időszak is egyfelől megőrizte az előző fejezetekben – eltérő nagyelbeszélések során – már megismert strukturális súlyát az osztrák hivatásrendi mesternarratívában, ám a periódus értelmezése gyökeresen eltért az összes korábban áttekintett diskurzusban megjelent olvasattól. Ez a radikális különbözőség a nemzeti elvnek nyílt és kifejezett kárhoztatásában volt leginkább tetten érhető, amely a húszas évek misztikus konzervatizmusában gyökerezett. A hivatásrendi állam történetírása által átvett értelmezési keretben az osztrák állameszme legfőbb célja az volt, hogy „Közép-Európa szíveként” működjön, ez azonban feltételezte a rend megőrzését, amellyel szemben a nacionalizmusok felforgató önzése a legnagyobb történeti kihívást jelentette.³⁷⁷ 1848 ebben az olvasatban a metternichi konzervatív konföderalizmus eszméjén nyugvó viszonyok alapvető felforgatását jelentette, a „libe-

rális svindli” pusztítását a hagyományok szerves egysége által összefogott politikai térben.³⁷⁸ Hatása tömören abban foglalható össze, hogy Ausztriát, amely „az összeurópai fejlődés példaértékű esetévé válhatott volna, ... tragikus vége” felé terelte, lehetővé tette, hogy „magával ragadja a 19. század nemzetállami fejlődése”.³⁷⁹ Ekkor, 1848-ban jelentkezett az osztrák állameszme mellett az „osztrák államprobléma”, amely „az államegység birodalmi egységgé történő szélesítését”, a „békés és minden fél számára hasznos fejlődést” megakasztotta.³⁸⁰

1848 visszautasításának szellemisége közös volt a diskurzust alkotó szövegekben. Eltértek viszont a vélemények a tekintetben, hogy 1848 tragikus módon a porosz önzés 1866-ban kiteljesedő érvényesülését segítette-e elő, vagy éppen ellenkezőleg, a Monarchia népeit vezette tévutakra annak ellenére, hogy Bismarck – jó konzervatív államférfiként – például világosan látta, hogy a nemzeti ébredés éppen az osztrák állam univerzális hasznosságát ássa alá.³⁸¹ Kétségtelen, hogy a frankfurti kisméretű párt minden esetben a pusztítás negatív erejeként tűnik fel, amely kikezdi a multiethnikus birodalom eszméjét, míg vele szemben csak a nemzetállam alacsonyabb rendű ideáját tudja felmutatni.³⁸² Ugyanakkor a nagynémetek közül azok, akik elfogadták Ausztria saját és nem „csak-német” jellegét, s ezt beépítették világképükbe, valódi birodalmi gondolkodású csoportként mentesültek a kritika alól, és bizonyos szempontból a metternichi konzervatizmusban azonosított konföderalizmus kudarcot valló, de nemes támogatóivá alakultak a szövegekben. Az ő álláspontjuk ugyanis legalább elvben összeegyeztethető volt Schwarzenberg herceg Nagy-Ausztria-gondolatával, amely a nacionalizmusok korában a hagyományok által szentesített osztrák állameszme újrafogalmazását jelentette.³⁸³

A hivatásrendi állam ideológiája 1933 után kizárta a Habsburgok birodalmának stagnáló, az európai fejlődés irányától elmaradó államként való bemutatását. Ez elsősorban nem azért történt, mert a Habsburgok *ab ovo* minden kritikán felül álltak volna, hanem mert ez a kontinentális fejlődés elsősorban a nemzetállamok létrejöttét, a nemzeti elv érvényesülését jelentette, és pontosan ennek tagadása a német annexiós szándék árnyékában éppolyan létkérdéssé vált, mint egykor a Habsburgok számára is. Az Anschluss ellenzése feltételezte a nemzetállamok korának végletekig kritikus értelmezését a történelemben, egy olyan szemlélet kialakítását, amelyben a nem nemzeti alapon definiált politikai konstrukciók megőrizték legitimitásukat. A kívánt cél szempontjából a legkézenfekvőbb eljárás a nemzeti önzés démonizálása volt, amely az 1848-cal kezdődő évtizedek tárgyalását meghatározta. Még a legkevésbé realiztikus politikai vállalkozás, így a konzervatív októberi diploma vagy az 1863-as fejedelmi

összefogás belnémet kísérlete is megnövekedett jelentőségében, mivel hozzájárult egy olyan történelemkép kialakításához, amely azt implikálta, hogy a korban is létezett alternatívája a nemzeti elvnek.³⁸⁴

Ez 1866 fontosságának csökkenéséhez vezetett, hiszen többé nem jelenthetett Ausztria létét önmagában veszélyeztető eseményt – ilyen módon történő beállítása ugyanis valamilyen módon mozgósította volna a nemzet-állam fogalmi megfeleltetés jelentéshorizontját a héthetes háború értékelésében. Bismarck Ausztriát kihasználhatta, becsaphatta és megalázhatta – de létében nem ingathatta meg. Ugyanezzel magyarázható, hogy az 1867-es kiegyezés sem úgy jelent meg a szövegekben, mint a válságkezelés olyan módozata, amely a helyzetet középtávon csak még súlyosabbá tette. Ehelyett a diskurzusban szétvált 1867 ideája és megvalósulása, melyek közül az első egyértelműen pozitív értékelést kapott. Ugyanakkor fontos megfigyelni, hogy nem a kiegyezés magyar-osztrák aspektusa értékelődött fel, hanem az az általános elv, hogy egy birodalmi rendben valóban nyílhat lehetőség a nemzeti fejlődés kereteinek kialakítására – vagyis a nemzetállam nem történeti szükségszerűség, hanem esetleges és korántsem feltétlenül optimális eredményeket hozó alakulat.

Az 1867-es átalakulás elsődleges kontextusát 1918 alkotta. A völkisch szövegek a kiegyezést minden esetben az agónia részeként értékelték, amely az állam német „gerincének” megroppanását bizonyította, illetve ennek volt következménye. Ezzel szemben az Ausztria-párti diskurzusban a polietnikus együttélés soha meg nem valósult dimenziója jelent meg, mint olyan potencialitás, melynek kezdeményeit 1867 magában hordozta, és amelynek megvalósulása elsősorban idő hiányában és a nacionalista tévtanok következtében nem történt meg. Guido Zernatto VF-alelnök szerint például a nemzetiségi harcok a kiegyezés korszakában „föderatív államformához vezettek volna, amelyben az egyes népek nemzeti létük minden aspektusát kibontakoztathatták volna”. Nézete szerint ennek sikertelensége elsősorban a szomszédállamok destruktív magatartásának volt eredménye, melyek „az irredenta erőfeszítéseket támogatták”.³⁸⁵ Ugyanezt látta a kiegyezésben Lux, aki szerint „a fejlődés végén a föderáció állt” – ám az állam sohasem jutott el oda. Zessner-Spitzenberg – a hivatásrendi eszmében továbbélő misztikus autoritarizmushoz hűen – leszögezte ugyan, hogy a „parlamentarizmus sohasem lesz gyümölcsöző”, ám ennek ellenére kitarzott amellett, hogy ettől az állam továbbfejlődhetett volna, mivel a „népek vitája sohasem irányult maga az állam ellen”. Hasonlóan vélekedett a már idézett Hantsch is aki hozzátette, hogy a föderatív elv érvényesülését a magyarok ellenállása, „a végzetes felsőbbrendűségi politika” is akadályozta – ez azonban az osztrák állameszme lényegének érvényességéből nem vont le.³⁸⁶

Ez, a nacionalizmus meghaladásának ígérését magában hordozó állam bukott el a szerzők szerint 1918-ban. A bukás pontos indoklásával a szövegekben nem találkozunk, sokkal inkább jellemző, hogy több, egységet nem alkotó elem bukkan fel, melyek egymáshoz való viszonya egy szövegen belül sem tisztázott. Viszonylag általánosnak mondható a meggyőződés, mely szerint a dualizmust meg kellett volna reformálni.³⁸⁷ Sok utalás történik a különféle kisállami nacionalizmusok bomlasztó hatására is, valamint a világháborús évek „őrületére”, mely kikezdte a nemzetiségi tömegek ítélőképességét, és „demagógok” játékszerévé tette őket.³⁸⁸ Végül fontos elem, hogy a birodalmi német militarizmus is célponttá válik. Ez, mint láttuk, az osztrák legitimizmus világháború-értelmezésében – nem utolsósorban a Sixtus-levelek kapcsán kirobbant polémia lenyomataként – mindig is szerepet játszott, ám 1933 után ez a fajta németellenesség nem korlátozódott a szó szoros értelmében vett legitimistákra. A világhódító céljaiért szövetségesét feláldozó Német Birodalom önzésének bemutatása a korszakban természetesen az Anschluss ellen irányult, utalva a nemzetiszocialista német állam hataloméhségének történeti gyökereire és az osztrákság számára egykor tragikus következményeire.

[Középiskola és történetpolitika]

Az osztrák történelem 1933 és 1936 között megszilárdult hivatalos-félhivatalos olvasata egy olyan, viszonylag szűk értelmiségi kör „produktuma” volt, amely méretét tekintve még a húszas évek nagynémet honorácior-csoportját sem közelítette meg. Az osztrák identitásnak a Habsburg-örökségre alapozott újrafogalmazása azonban ekkor a politikai hatalom határozott támogatásával találkozott. A legitimista és Habsburg-szimpatizáns, „osztrákos” értelmiség és a VF-állam által a harmincas években megkezdett identitáspolitikai vállalkozás kontextusát és arányait jól érzékelteti a középiskolai történelemoktatás körül 1932 és 1934 között lezajlott vita, illetve az a kísérlet, hogy a korábbi tankönyveket újabb, „hazafiasabb” szemléletű munkákkal váltsák fel.

1918 után az ausztriai történelemkönyvek első két generációja az „össznémet nemzeti gondolat és érzelmvilág alapján” közelítettek a múlthoz, sok szempontból megkérdőjelezve az új állam létjogosultságát.³⁸⁹ Ennek gyökerei egészen az 1919–20-as koalíciós időszak szociáldemokrata oktatáspolitikusának, Otto Gloeckelnek az erőfeszítéseig nyúltak vissza: az ő vezetésével még 1919-ben megtörtént a tantervek segédanyagokkal támogatott revíziója, majd a húszas évek elejére elkészült a történelemok-

tatásban használható tankönyvek új sorozata is.³⁹⁰ Amint Gloeckel 1919. szeptember 10-én kelt rendeletében meghatározta, ezek célja az volt, hogy „hazánk történetét a tág értelemben vett Németország történetének részeként mutassa be. Mert bár nem tartozunk ma sem a Német Birodalomhoz, mindig is Németország része voltunk”. Az új irodalomoktatásból ezzel párhuzamosan kihagyták „az uralkodókról szóló anekdotákat, költeményeket, a császári házról írt színdarabokat és az egykori Monarchia népeinek összetartozását hangsúlyozó műveket”. Az új oktatási anyagokat szemlélve felismerhető egyrészt a szociáldemokraták hatása a „demokratikus nevelés fontosságát” hangsúlyozó kísérszövegekben, másrészt pedig a nagynémet nacionalizmus, amelynek szerepeltetését nemcsak a szociáldemokrata Gloeckel, de a Német Nemzeti Néppárt és számos keresztényszociális politikus is szorgalmazta.³⁹¹

A tantervek és tansegédletek reformja azt eredményezte, hogy az osztrák történelemoktatásból egy évtizedre szinte eltűnt a dunai birodalom örökségének bármilyen felvállalása, ami a szerzők hangsúlyosan német, esetenként egyenesen birodalmi német perspektívájából is kiviláglott. Ezt maguk a szerzők sem mindig rejtették véka alá, főképpen az első világháború kapcsán, amely egyértelműen nagynémet vállalkozásként jelent meg a könyvek oldalain.³⁹² Abban sincs okunk kételkedni, hogy a középiskolai tanárok nagyobb része valóban ebben a szellemben végezte munkáját. 1919–20-ban a három nagy pedagógusegyesület közül a nagynémet Osztrák Tanárok Szövetsége (*Österreichische Lehrerbund*) 10 000–11 000, a Szocialista Tanárszövetség (*Sozialistische Lehrerverband*) több mint 5000, míg a legalább részben feltételezhetően nem nagynémet érzelmű pedagógusokat tömörítő Katolikus Tanárszövetség (*Katholische Lehrerverband*) mintegy 7000 tagot számlált. Eszerint a pedagógustársadalomból kétharmada volt kifejezetten a nagynémet ideológia valamilyen árnyalatát magának valló szervezet tagja.³⁹³

A hivatásrendi állam létrejötte előtti történelemkönyvek bizonyítják a szociáldemokrata-nagynémet nemzeti oktatáspolitikai koalíció sikerét: ezekben az osztrák történelemnek kivétel nélkül meglehetősen kritikus olvasataival találkozunk, és mindben hangsúlyosan szerepel a német nemzet közösségéhez való tartozás gondolata. A Habsburgok korának eseményei is ebben az értelmezési keretben helyezkednek el. Így például Bécs 1683-as felmentése „az ezúttal egységes Németország” erejét bizonyító hőstettként szerepelt, míg a Habsburgok által nem sokkal később feladott területekről elsősorban azt emelte ki a szerző, hogy ezzel ismét „birodalmi föld került Franciaországhoz – tiszta dinasztikus ügyről volt szó,” amelyben a döntéshozók nem voltak figyelemmel az össznémet nem-

zeti érdekre.³⁹⁴ Joggal fedezhető fel ebben a szövegben a birodalmi német diskurzus hatása, míg a szöveg egészéről az mondható el, hogy a hagyományos historizáló és az Ausztriában még csak éppen megjelent népiségtörténeti felfogás között egyensúlyozott, s a kor osztrák történészeinél is kritikusabban viszonyult Ausztria múltjához.

Szintén a völkisch történelemolvasat hatása érvényesült – meglepően korán, már az 1924-ben kiadott első új szellemű tankönyvben is – az osztrák történelemből szinte egyedülként hangsúlyosan regionális gyökerű, ám össznémet jelentőséggel bíró epizódként oktatott 1809-es felkelésről is. Hofer és Károly főherceg „hősi küzdelmének” bemutatását a már elemzett birodalmi német és völkisch olvasatnak megfelelően a tankönyvekben is a dinasztia, pontosabban az uralkodó meghátrálásának, „Napoleon vazallusává” válásának felemlítése egészítette ki, amelynek révén a Habsburgok (hiszen „a jó német” Károly főherceg szinte a dinasztíából kitalizottnak minősült) kimaradtak az önálló Osztrák Császárság történetének egyetlen dicsőséges fejezetéből is.³⁹⁵

A 19. század eseményei közül a tankönyvekben is 1848 és 1866 viharai kapták a legnagyobb figyelmet. A forradalom kapcsán Metternich és Schwarzenberg egyaránt különösen sötét színekben tűnt fel, például a diákok megtudhatták róluk, hogy „bárhová is mentek, a nép gyűlölete követte őket”.³⁹⁶ A frankfurti nemzetgyűlés kapcsán elhangzott az is, hogy láthatóvá vált: a német egységet csak a Habsburgokkal vívott háború árán érheti el a nemzet.³⁹⁷

A tankönyvek perspektívájának az osztrák történelemtől való elidegenedése az 1866-os háború leírásával teljesedett ki. Bár a szerzők felhívták a figyelmet a kisémet egység nevében is jelzett hiányosságára, egészében véve a legmeglepőbb az az elbeszélésmód, amelyben „az osztrákok” már a megnevezés révén is ök-csoportként tételeződnek, míg Bismarck, akivel – pozitív felhanggal – a tankönyvek jóval bővebben foglalkoztak, mint akármelyik Habsburg uralkodóval, egyértelműen a szöveg által konstruált mi-csoport vezetőjeként tűnt fel.³⁹⁸ A német nemzeti látószög egyik leglátványosabb jele volt, hogy az 1867 utáni fél évszázad kapcsán a diákok jóval többet tanultak a Német Császárság, mint az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről. Utóbbi elsősorban a porosz/német–osztrák viszony kapcsán került elő, illetve a „nemzetiségi küzdelem” apropóján, amely – a magyar szupremácia felemlegetése mellett – az 1867 utáni korszak egyetlen bemutatott vonatkozása volt.³⁹⁹

A történelemkönyveket az első világháborúnak és a békeszerződések létrejöttének elbeszélése zárta. Az utolsó fejezetet mindhárom itt áttekintett munka arra használta fel, hogy a „közös harc” kapcsán hangsúlyozza

a nemzet összetartozását, a háború során Németország részéről megnyilvánuló feltétlen szolidaritást, valamint az Anschluss elkerülhetetlenségét. Ez alól nem kivétel még az utolsó, 1931-es Woynar-féle tankönyv sem, amely felpanaszolja, hogy „az olyan erőszakosan megcsónkított kis államnak még népe által választott nevét sem hagyták meg ... és megtiltották már eldöntött csatlakozását Németországhoz”.⁴⁰⁰

Összességében még az oktatáspolitikai történetének ismeretében is meglepőnek mondható a tankönyvekből kirajzolódó történelemfelfogás. Bár egyértelműen nem beszélhetünk a völkisch nyelvjáték átvételéről, a nagynémet nemzeti perspektíva szélsőséges érvényesülését éppennyire lehetetlen tagadni. A 19. századi nacionalizmus nyelvén íródott szövegek implicit módon az osztrák történelem létezését is tagadták, és helyére Ausztria történetét állították, amely e beállítás szerint a német múlt részét képezi, s ekként minden eseménye a német nemzetfejlődés kontextusában értelmezhető.

Az 1930-as évek elején megkezdődött és az 1934-es alkotmány elfogadásával, illetve a júliusi náci puccskísérlet utáni konszolidációval részlegesen lezárult politikai átalakulás rendkívül komplex, ellentmondásos, számos társadalmi és politikai teret érintő jellege miatt mindmáig elégtelenül feltárt korszaka az osztrák történelemnek. Éppen ezért az sem rekonstruálható pontosan, hogy Engelbert Dollfuss kancellári ideje alatt milyen ütemben kezdődött meg, majd bontakozott ki a Robert Cann által tételezett, és azóta számos más kutató által részleteiben is vizsgált identitáspolitikai kísérlet, amely önálló osztrák azonosságtudat kialakítását célozta a német nemzethez való tartozás kereteit megőrizve, ám a történelmi hagyományok és a paraszti kultúra erőneinek fokozottabb hangsúlyozása mellett. Herbert Dachs úttörő oktatáspolitikai monográfiájában ehhez kapcsolódva részben feltárta a közoktatás szervezésében végbement változásokat, s felhívta a figyelmet az 1932 és 1934 között lejátszódott közéleti vitára, amely egyebek mellett a történelemoktatás szellemiségének reformjához vezetett.⁴⁰¹ Josef Luxnak az átalakulásban betöltött szerepére is Dachs hívja fel a figyelmet, teljes joggal, ugyanis Lux munkásságából kiindulva, illetve a rá hivatkozó későbbi munkák alapján körvonalazható az a pedagógiai kísérlet, amelynek célja „az Ausztriától való elfordulás” [*Entösterreichung*] a korábbi tankönyvek és az oktatók által is katalizált folyamat megállítása, illetve visszafordítása volt.⁴⁰²

Lux polemikus hangvételű cikkeiben 1932-től kezdve támadta a közoktatást, s ehhez – felismerve a kínálkozó lehetőséget – már 1933 februárjában csatlakozott a *Reichsbund* több tagja is.⁴⁰³ Lux különnyomatként is megjelent programatikusan írásában kilenc pontban foglalta össze szociáldemokrata- és nagynémetellenes oktatáspolitikai reformelképzeléseit,

melyek közül kiemelkedik a „porosz” nézőpont átalakításának szükségessége, az „osztrákellenes pártok” történetének elítélő bemutatása, a birodalom univerzális küldetésének hangsúlyozása, valamint a visszatérés a hit, a haza (azaz a nemzetnél szűkebb *Vaterland*) és a nagy politikai személyiségek köré szőtt történelemértelmezéshez, amitől a passzív ifjúság hazafias szellemű átpolitizálását remélte.⁴⁰⁴

A keresztényszociálisok klerikális szárnyához közel álló *Schönere Zukunft* hasábjain az aktív legitimista, Leopold Sprenger „Ausztriát feledő és mocskoló osztrák tankönyvek” címmel megjelent polemikus írásában lényegében ugyanezeket a vádak, illetve elképzeléseket ismételte meg, amelyeket a szintén „fekete” *Reichspost* is felkarolt.⁴⁰⁵

Az iskolai történelemoktatás kérdésében az áttörést ugyanakkor nem a legitimisták zajos támogatásával fellépő kisszámú klerikális konzervatív értelmiségi, hanem a politikai helyzet átalakulása hozta el. Dollfuss identitáspolitikai kísérlete természetes módon az iskolát is megcélozta, amihez a legitimista-konzervatív kritikák kiváló kiindulópontot szolgáltatottak.⁴⁰⁶ Bár Dollfuss sohasem azonosult a legitimizmus ideológiájával, az „Ausztriához való nevelés” [*Erziehung zum Österreich*] jelszavának jegyében az *Österreichische Schule* hasábjain 1933–34-ben a neve alatt megjelent írások alapvető iránya mégis egyezett a korábbi támadásokban megfogalmazott reformelképzelések főszórával.⁴⁰⁷ 1933-tól kezdve egyre gyorsuló ütemben jelentek meg tansegédletek, pedagógiai jegyzetek a tanári kar számára, olvasókönyvek az osztrák történelemről, és általában véve az oktatás menetét befolyásoló kiadványok, amelyeknek csúcspontja a nagy 1936-os kötet volt „a hazafias nevelés alapvetéséről”.⁴⁰⁸

Az oktatásért felelős „szövetségi biztos” [*Bundeskommisssar für Unterricht*] a legitimista színezetű *Katholische Volksbund* egykori vezetője, a bécsi polgármester Richard Schmitz lett, aki hozzájárított az iskolai történelemszemlélet átalakításához. (Tevékenységet utólag az is „igazolta”, hogy a nácik 1938 és 1945 között őrizetben tartották.) Az időszak polgárháborús hangulata (1934 februárjában került sor a szociáldemokrata párt erejének megtörésére) elősegítette a reformot: a nagynémet tanár-egylet jobboldali tagsága a marxizmus elleni harc jelszavainak hatására ideiglenesen felzárkózott a hivatásrendi állam formálódó ideológiája mögé.⁴⁰⁹ Még ebben az évben megjelent az első új, az osztrák állameszme jegyében írt tankönyvsorozat is, a Kallus-féle középiskolai történelemkönyv, amely 1938-ig a legszelesebben használt munka maradt.

Az új oktatáspolitikai axiomatikus megfogalmazását a keresztényszociális politikus, a népiskolákért felelős egykori főosztályvezető, Ludwig Battista adta, aki programatikus cikkében szinte az összes, írásunk egésze

szempontjából kulcsfontosságú fogalmat játékba hozta. Eszerint „Ausztiria német nép a teljes néptest része, ám olyan része, amely történelme és fejlődése következtében mindig is saját, külön feladattal rendelkezett”. Battista összegzése pontosan leképezte a dollfussi identitás-projektum útkeresését népiség és történelem között, népi örökség és történeti hatás kettősségével definiálva a német-osztrák nép(törzs)et.⁴¹⁰

A dollfussi korszak álláspontjához képest a későbbi évek további hangsúlyeltolódást hoztak (összhangban az előző alfejezetekben vizsgált folyamatokkal), kiemelve a történetiség identitásformáló hatását – minden bizonnyal a völkisch és nemzetiszocialista identitásdiskurzusoktól való minél teljesebb elkülönülés jegyében. Ezekre a Bécs Városi Pedagógiai Intézet kiadványsorozatából következtethetünk, amely a „hazafias oktatás” jegyében történő tanár-továbbképzést szolgálta. Ennek szerzői már az „osztrák küldetés” hangsúlyozását látták elsősorban fontosnak. Az ezt jelölő *Sendung* szó az osztrák hagyományban egyfelől mélyen be volt ágyazva, másfelől, és ez is jelentéssel bírt, a völkisch nyelvjáték által appropriált *Aufgabe* (feladat) kifejezéssel szemben egy nem a népiségből következő kötelességre, hanem magasabb érdek, elsősorban Isten által kiszabott célra utalt, és eleve magában hordozta az univerzalizmus számját.⁴¹¹

Az ausztriaiság fogalmát kitágító küldetés-mítosz mellett párhuzamosan a német néptől való elkülönítést szolgáló szűkítés fogalmi kerete is megszilárdult, a „nemzeti helyett hazafias” formula átvétele és alkalmazása révén. Ez is „az egyénnek a népe történetéből és kultúrájából eredő mély gyökereit és az egyénnek a kultúra- és sorsközösséggel való összekötöttségét” hangsúlyozta, azaz a történeti folyamatokat és ezek produktumait tette meg az identitás elsődleges formálójává.⁴¹²

Ezt a fogalmi keretet alkalmazta több munka is, általában véve a „tér meghatározó szerepét” [*Raumbedingtheit*] hangoztató felfogás ellen, a „nép és faj” fogalmának jelentőségét behatárolva a „történelmi sors és kultúra” identitásformáló hatásaival szemben. Ennek megismerése az „osztrák lét sajátzerűségének” felismeréséhez, „érzelmi és akarat haza-fiassághoz” (azaz nem az eleve adott népi ösztön feléledéséhez) vezetett volna – legalábbis a pedagógiai reform felügyelői szerint.⁴¹³

Ez a megközelítés a Habsburg- és Ausztiria-ellenesség gyökereit a historizmusig vezette vissza, és arra intette a tanárokat, hogy a porosz iskola csábításának ellenállva az osztrák panteon nagy alakjai, így Mária Terézia köré építse az oktatást. Ebben a megközelítésben (Schmitz 1924-es nézeteit visszahangozva) a pusztítás és a szervetlenség, a forma hiányának lenyomataként jelent meg a porosz szellem, amely a „rég” birodalom szét-hullásáért is felelőssé tehető, és amelynek túlzott másolása II. József

legnagyobb hibája volt.⁴¹⁴ A Habsburg-múlt megidézésének aktuális célja az osztrákság különálló jellegének [*Sonderart*] tudatosítása, egyben közép-európaivá nevelése volt. Utóbbi szempontjából Ó-Ausztria azért szolgált tanulsággal, mert „a jelen káoszával” szemben „a Monarchia ragyogó megoldásai” a „népek ütközőtere” által jelképezett kihívással szemben nemcsak érvényes tanulságot jelent, de relevanciája 1918 óta csak nőtt.⁴¹⁵ Ez az oktatáspolitikai reformtörekvés ugyanakkor semmilyen módon nem implicálta a politikai legitimizmust – történelemszemléletét appropriálta saját céljaira, ideológiaként használva az osztrák különállamiság létjogának alátámasztására.

Ennek a műtszemléletnek volt meghatározó jelentőségű terméke a Kallus-féle tankönyv. A birodalom genezise ebben a munkában is a németiség perspektívájában szerepelt, azaz a politikai legitimizmus ideológusait jellemző, a politnikus struktúrákra helyezett hangsúly a háttérbe szorult. Szintén azonosult a munka a birodalmi német perspektívával a „külső” ellenség, mindenekelőtt a francia „rablóháborúk” ecsetelésében. Ugyanakkor a 18. századtól kezdve egyre hangsúlyosabban jelent meg az egyes fejezetekben az osztrák teljesítmény értékelése, a porosz hatalom növekedésének kritikája, és a Habsburg-állam által jelképezett népközösség dicsérete.⁴¹⁶ Az értelmezés szerint Ausztria önzetlensége úgy a német nép, mint Közép-Európa érdekében Poroszország számára egyre újabb lehetőségeket teremtett, hogy saját hatalmát erősítse. 1809-ben például „Ausztria hősiessége tört rést” a francia hegemonián, ám utóbb „Poroszország használta ki” az erőviszonyok átrendeződését.⁴¹⁷

Ez a szemlélet, amely az osztrák „államhűség” jelentőségét, a közép-európai közösséget és a német néphez való tartozást egyszerre igyekezett akkomodálni, tételesen cáfolta a völkisch történelemértelmezés vádjait a dinasztia és politikája ellen. Metternich a régi eszmékhez hű államférfiként, Radetzky és Schwarzenberg a birodalmat megmentő hőökként jelentek meg a tankönyvben.⁴¹⁸ A kiegyezés korának osztrák miniszterelnökei egytől-egyig nemes szándékú, elhivatott közép-európaiakként szerepeltek, akik a nacionalizmusok mohósága miatt buktak meg. Így Hohenwart, Taaffe és Badeni, a völkisch és a nemzetiszocialista támadások fő célpontjai, mentesültek a felelősség alól, és az osztrákság esetleges megpróbáltatásaiért egyedül a politikai nacionalizmus terjedése vált felelőssé. I. (IV.) Károly – ha kultusza nem is szivárgott át az oktatásba – szintén felmentést kapott a szövegben: a Sixtus-ügyben a felelősség Ottokar Czernin külügyminiszterre hárult, Károly cselekedeteit jóhiszeműnek és felelősségteljesnek mutatta be a tankönyv.⁴¹⁹

A legnagyobb hangsúly ugyanakkor Ferenc József személyére esett. Az ő esetében egyértelműen a társadalmi kultusz meggyökereztetésének oktatáspolitikai lenyomata azonosítható a szövegben. Személye kapcsán a szövegben a szokványos értelmező-magyarázó retorika helyét a mítoszteremtés nyelve foglalja el. „A Habsburg-ház dicsőséges császárainak sorában is legtiszteltetelműbb” Ferenc József egyértelműen tragikus figura: nemcsak a birodalmi önzetlenséggel szemben a nemzetállami önzést megtestesítő Bismarckkal kénytelen küzdeni, de úgy képviseli az osztrák küldetés magasabb rendű eszmeiségét, hogy mindeközben népei a nacionalizmus áldozatává válnak, egyik a másik után.⁴²⁰ Ez okozza végül a birodalom bukását is: a megtévesztett nemzetiségek cserben hagyják a nekik a fejlődés körülményeit biztosító Monarchiát – ezalól még a németek sem kivételek. Mint a tankönyv utolsó fejezete írja: „akkoriban [! – R. G.:] az Anschlusst sokan kívánták”. Ezzel szemben a jelen a felismerés ideje: a régi Ausztria küldetésének haszna és érvényessége éppen a jelenben mutatkozik meg a leginkább.⁴²¹

[Ideológia és utópia az Anschluss árnyékában]

A tankönyvek történelemképe a Kallus-féle sorozat megjelenésével szinkronba került az állam ideológiájával. A Habsburg-örökség a tanmenetben és a kultúrpolitikában egyaránt meghatározó szerephez jutott, ám mindez anélkül történt, hogy a legitimizmus tulajdonképpeni politikai programja, a restauráció napirendre került volna. A Habsburg-mítosz illeten való értelmezését és instrumentalizálását joggal tartjuk a mitikus múlt metaforizálásának. Míg az utópiában a mítosz közvetlen megvalósításának szándéka tételeződik, az ideológia (tehát a politikai) által meghódított mitikus tudás elveszti közvetlen érvényességét, és validitásának kritériumává a megfelelő „fordítás” válik: szükség van avatott ideológusok értelmező munkájára, akik megállapítják, hogy a múlt üzenetei milyen jelentést hordoznak a jelen számára. A *Reichsbund*, mint a Habsburgok kultuszának ápolója, az kormányzatba beépülő értelmiségi háttországa révén ezt a feladatot vállalta a hivatásrendi államban, és bár az értelmezés monopóliumát nem sikerült megszereznie, sok szempontból biztosítani tudta, hogy saját interpretációi domináns helyet foglaljanak el az ideológia mitikus legitimációs diskurzusaiban, a történeti állameszme kifejtésében.

Az elkötelezetten utópikus gondolkodást a harmincas években is a KVP képviselte.⁴²² Egyik ideológusa két munkában is felújította a húszas években megfogalmazott eszmét a Német-római Birodalom feltámasztásáról.

A Habsburg-restauráció továbbra is közvetlen politikai célnak minősült, az utópia pedig a Német-római Birodalom szakrálisan legitimált szövetségi állama maradt. Azaz nem egy soknemzetiségű birodalom, amelyet egyértelműen közép-európai gazdasági-politikai tömbként lehetett a jelenben „olvasni”. És míg a VF, illetve a *Reichsbund* általában véve a nemzeti elvet hibáztatta a birodalom széthullásáért, a KVP az a „politikai hazugságot” tette felelőssé, amely éket vert a dinasztia és a német nemzet közé. Ezért tartja továbbra is elképzelhetőnek – megfelelő autonómiagaranciák és a dinasztia ausztriai jogainak biztosítása mellett – az Anschlusst egy nem nemzetiszocialista Németországgal.⁴²³ A schönbrunni Ferenc József-kiállítás megnyitójára (1935. május 23.) megjelent füzetben ugyanez a szerző pedig ismételten a dinasztia és az öreg császár németiségét hangsúlyozta.⁴²⁴

Tömören összefoglalva megállapítható, hogy a KVP a hivatásrendi állam kialakulása után sem változtatott pozícióin. Ez nem zárta ki az érdekközösséget, hiszen a két mozgalmat összekötötte az antimarxizmus és a nemzetiszocializmus harcok elutasítása. Utóbbi az alelnök Günther is „az ügyünket fenyegető legnagyobb veszélyként” aposztrofálta míg – Vaugoin fentebb idézett szavaihoz hasonlóan – 1918. november 12-ét, a köztársaság kikiáltását a marxizmus diadalaként és szerencsétlen közjátékként állította be.⁴²⁵ Ez azonban nem jelentette a legitimizmus konkrét politikai programjának feladását. A császár jogara alatt virágzó szociálisan igazságos népi állam, melynek elsődleges külpolitikai célja a német-osztrák vezetésű közép-európai tömb létrehozása, továbbra is meghatározta a KVP követeléseit. A diktatórikus hivatásrendi államban ez törvényszerűen vezetett a teljes periférizációhoz, a Habsburg-utópia bukásához – éppen abban az időben, amikor a Habsburg-mítosz, mint a hivatásrendi ideológia egyik központi legitimációs diskurzusa kivirágozhatott. Ennek megfelelően a „keményvonalas legitimista” *Staatswehr* 1935 után nem jelent meg, az egykori szerkesztők által kiadott lapok kivétel nélkül rövid életűnek bizonyultak (pl. *Die Donauländer* – 1935). A Wolff-pártot feloszlatták, illetve „betagolták” a Hazafias Frontba, felszámolva ezzel az utópikus legitimizmus egyetlen jelentős fórumát.

A húszas és harmincas évek legitimista történelemszemléletét vizsgálva összefoglalóan elmondható, hogy a nemzetek felett álló osztrákság mítosza, a Habsburg-államban objektíválódó európai küldetés tétele a KVP és a *Reichsbund* kiadványaiban hasonló módon jelent meg, ahogy határozatlanság volt tapasztalható az osztrákságnak a német nemzethez való viszonyának kérdésében is. A szociális, gondoskodó, apaelvű uralkodó kultusza szintén mindkét mozgalom ideológusai által felkarolt mitológéma

volt, ám döntő jelentőséggel bírt a különbség, melynek eredményeként a Wolff-csoport kitarzott a restauráció szükségessége mellett, míg Wiesner köre fokról-fokra a soreli általános sztrájk mítoszához hasonlóan kezdte értelmezni a Habsburg-ház újbóli intronizációjának kérdését. Ennek megfelelően a hivatásrendi államot mint a mitikus múltat megközelítő, annak örökségét hűen képviselő rendszert egészében elfogadta, és kultikus gyakorlatait egyfelől megnyitotta reprezentánsai előtt, másfelől azokat úgy alakította, hogy a fennálló rend számára ne jelentsenek szimbolikus fenyegetést.

Ezt a gesztust az állandó legitimációs válsággal küzdő politikai hatalom többszörösen honorálta. Ideológiájában a nem vagy csak részben kompatibilis elemek – mindenekelőtt a völksisch felhangú osztrák parasztmítosz – fokozatosan háttérbe szorultak, és az ideológia által meghódított-lefordított kultikus gyakorlatban elismerte a Habsburg-kultusz „vállalkozóinak” privilegizált szerepét. A folyamatot joggal tarthatjuk szinergisztikus jellegűnek: a hivatásrendi állam mind káderekben, mind az emlékezőskultúrában komoly nyereségre tett szert, ha úgy tetszik, képes volt számottevően növelni identitáspolitikai potenciálját. A nyilvánosság tereibe való bejutásra vágyó kultikus elit – a *Reichsbund* vezetése – pedig úgy saját pozícióit, mint az általa képviselt emlékezőskultúrát és szimbólumrendszert nagymértékben megerősíthette a politikai hatalom támogatása jóvoltából.

Szükséges azonban kiemelni egy fontos részletet. Kétségtelen, hogy a szinergia nem jelenti a politikai üzenetek teljes összehangolását. Az *Österreich* szolidaritást vállalt a VF programjával, ám sokszor kiállt a restauráció szükségessége mellett. A kultusz – jelen esetben a Habsburg-örökség és konkrétan Károly, illetve Ottó kultusza – a legitimizmus *sine qua non*-ja volt. A restauráció követeléséről való lemondás értelmetlenné tett volna a kultuszt magát. Ez azonban nem zárta ki, hogy a Habsburgok visszatérése ne közvetlen követelésként fogalmazódjon meg, ahogy azt sem, hogy a hivatásrendi állam a *Reichsbund* diskurzusában – ellentétben a Wolff-párt állásfoglalásaival – úgy jelenjen meg, mint a végső cél felé vezető utat egyengető, és nem a megvalósulást akadályozó tényező. Ez nem mást jelentett, mint a restauráció mitikus végpontként való eltávolítását, a fogalom újraértelmezését a hivatásrendi állam önlegitimációs erőfeszítéseivel komplementer módon.

Nem volt célunk választ adni arra kérdésre, hogy a legitimizmus diskurzusainak és intézményeinek részleges kooptációja mennyire volt társadalompolitikai szempontból sikeres stratégia a VF-elit részéről. Közismert, hogy a Bécsbe bevonuló német csapatokat és Adolf Hitlert ünneplő tömegek fogadták – azon a *Heldenplatz*on, ahol négy évvel korábban avatták fel a hősök emlékművét, amely *Altösterreich* – Ó-Ausztria –

egyik kiemelt *lieu de mémoire*-jaként működött, és amely mögött a Burg épületegyüttese komorlik. Ez a tény azonban nézetünk szerint nem befolyásolja az elemzés érvényességét. Az ugyanis kétségtelen, hogy a VF diktatúrája sikeresen tudta mobilizálni a társadalom egy rétegét az (egyik) osztrák identitás megalkotásának folyamatában, és ennek során saját legitimációs deficitjét nem kis mértékben a legitimista kultusz elemeinek integrálása révén küzdötte le. Ausztriában a harmincas években olyan történetértelmezés jött létre, amely a völkisch-nagynémet kihívásra adott válaszként radikálisan tagadta a történelem előtti, meghaladhatatlan népi kötelékek meghatározó jelentőségét, és helyette a történetiség identitásteremtő potenciáljára tett hivatkozással a politikai közösség közös tapasztalatkinsét határozta meg a valódi osztrák önazonosság forrásaként.

Az új – történeti – osztrák identitás 1938 előtt nem erősödött meg a társadalomban. Elsőrendű fontossággal bírt azonban 1945 után, amikor az osztrák társadalom a náci megszállás és kollaboráció éveinek emlékeztétét eltávolítani igyekezett, s a kollektív felejtés nagyszabású példajaként saját egykori nagynémet szimpátiáit egyfajta amnéziával kezelte. Ekkor az 1938-ban képviselői révén fizikailag is emigrációba vonult, illetve megsemmisített eszmrendszer, mint kidolgozott orientáció a bizonytalan és újrafo-galmazásra szoruló osztrák identitás számára, egyszerre társadalmilag is jelentős szerephez jutott. A német kihívásra adott historista-konzervatív Habsburg-párti válasz az 1938 és 1945 közötti éveket emigrációban és hallgatásban túlélve végül az 1945 utáni második köztársaság önképébe beépülve, egyben ifjúkonzervatív és autoriter jegyeitől megszabadulva vált az új, demokratikus osztrák identitás szerves és fontos részévé.⁴²⁶

Jegyzetek

- 1 Kreissler, Félix: *La prise de conscience de la nation autrichienne: 1938 – 1945* – 1978. Paris, PUF, 1980.; Uő.: *Von der Revolution zur Annexion: Österreich 1918–1938*. Wien–Frankfurt–Zürich, Europa, 1970.
- 2 Ezek a művek elsősorban abban egyeznek, hogy szakítanak Kreissler sémájával, amely a társadalom német nemzeti tudatát tételezve az osztrák társadalom egészét ostromozta, egyértelmű áthallásokkal. Bruckmüller, Ernst: *Nation Österreich*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1996.; Fröhlich-Steffen, Susanne: *Die österreichische Identität im Wandel*. Wien, Braumüller, 2003. A témáról magyarul legújabbán – kiváló összefoglalást nyújtva – ld. Maruzsa Zoltán: „Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében”. In: Majoros István (szerk.): *Öt kontinens: Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közlemé-*

- nyei. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2004. 229–240.; bővebben Szatmári Péter: „Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években”. *Századok* 134. évf. (2000) 1361–1376.
- 3 Thaler, Peter: *The ambivalence of identity : the Austrian experience of nation-building in a modern society*. West Lafayette, Purdue University Press, 2001. 71.; Fiziker Róbert: *Az osztrák legitimista mozgalom története a két világháború között*. Doktori Disszertáció. Témavezető: Dr. Kardos József. Budapest, 2003. 43–49.
 - 4 Klemperer, Klemens von: „Das nachimperiale Österreich, 1918–1938: Politik und Geist”. In Lutz, Heinrich – Rumppler, Helmut (Hrsg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München, Oldenbourg, 1982. 300–317., kül. 311.
 - 5 Schieder, Theodor: *Nationalismus und Nationalstaat: Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. 60–64.
 - 6 Stadler, Friedrich: „Die andere Kulturgeschichte: Am Beispiel von Emigration und Exil der österreichischen Intellektuellen (1930–1940)”. In Steininger, Rudolf – Gehler, Michael (Hrsg.): *Österreich im 20. Jahrhundert*. Wien, Böhlau, 1996–97. I. kötet, 499–558., kül. 500.; Fellner: i. m. 43
 - 7 Stourzh, Gerald: „Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtseins: Vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiten Republik”. In Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. 289–311., kül. 290.
 - 8 Broucek, Peter: „Reformpläne aus dem Beraterkreis Erzherzog Franz Ferdinands und Kaiser Karls”. In Plaschka, Richard G. et al. (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien, 1995. 111–121., kül. 118–119.; Ermacora, Felix: „Österreich al Staatenbund und zum Volkstämme-Regionalismus am Ende des Ersten Weltkrieges”. In Theodor Weiter (Hrsg.): *Burgen – Regionen – Völker*. Wien, Braumüller, 1986. 107–122.
 - 9 Klemperer: *Das nachimperiale Österreich*. 305.
 - 10 Kluge, Ulrich: *Der österreichische Ständestaat, 1934–1938: Entstehung und Scheitern*. München, Oldenbourg, 1984. 127.
 - 11 Nasko, Siegfried: „Ein ‘deutschösterreichischer’ Staatsmann? Karl Renner’s Haltung zur Anschlußidee 1918–1938”. In: Gehler, Michael et al. (Hrsg.): *Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland in ihren gegenseitigen Wahrnehmungen. Historische Analysen und Vergleiche aus dem 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Steiner, 1996. 399–422., kül. 400–402. és 415.; Pelinka, Anton: *Karl Renner zur Einführung*. Hamburg, SOAK, 1989. 104.
 - 12 Wandruszka, Adam: „Österreichs politische Struktur”. In Benedikt, Heinrich (Hrsg.): *Geschichte der Republik Österreich*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1954. 45–78.; Uő.: „Das nationale Lager in der Ersten Republik”. In Neck, Rudolf – Uő. (Hrsg.): *Anschluß 1938: Protokoll des Symposiums in Wien*

- am 14. und 15. März 1978. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1981. 164–172., kül. 166–168.
- 13 Rennhofer, Friedrich: *Ignaz Seipel, Mensch und Staatsmann: Eine biographische Dokumentation*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1978. 61–63.
 - 14 Klemperer: *Nachimperiale Österreich*. 306., Reimann, Viktor: *Zu gross für Österreich: Seipel und Bauer im Kampf um die Erste Republik*. Wien–Frankfurt–Zürich, Molden, 1968. 190–193.
 - 15 Stourzh: i. m. 291.
 - 16 Colonge, Paul: "Hochland face à l'Europe (1918–1933)". In Grunewald: *Le discours*. 133–148., kül. 145.
 - 17 Ball, Mary Margaret: *Post-war German-Austrian Relations: The Anschluss movement, 1918–1936*. Palo Alto, Stanford University Press, 1937. 64–68.
 - 18 Colonge: i. m. 140–142.; Ifversen, Jan: „The Crisis of European Civilization after 1918”. In Spiering, Menno – Wintle, Michael (eds.): *Ideas of Europe since 1914: The Legacy of the 1st World War*. Palgrave-Basingstoke, 2002. 14–31., kül. 23.
 - 19 Hartmann, Ludo Moritz: *Großdeutsch oder kleindeutsch? Ein Appell von den schlecht unterrichteten Regierungen an die besser zu unterrichtenden Völker*. Gotha, Perthes, 1921. Dachs, Herbert: *Österreichische Geschichtswissenschaft und Anschluß: 1918 – 1930*. Salzburg, Geyer, 1974. 172–181.
 - 20 Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 104–106.
 - 21 Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 104.
 - 22 Klemperer: *Nachimperiales Österreich*. 306.
 - 23 Maimann, Helene: *Politik im Wartesaal: Österreichische Exilpolitik in Grossbritannien 1938–1945*. Wien–Graz–Köln, Böhlau, 1975. 92.
 - 24 Uo. 94.
 - 25 Wildgans, Anton: *Rede über Österreich: Der österreichische Mensch und seine Heimat*. Wien–Leipzig, Speidel, 1930.
 - 26 Schneller, Martin: *Zwischen Romantik und Faschismus: Der Beitrag Othmar Spann's zum Konservativismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart, Klett, 1970. 113.; Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 19–21.
 - 27 Zöllner: i. m. 97.
 - 28 Oberkrome: i. m. 73.
 - 29 Ball: i. m. 37–38.o.
 - 30 Schneller: i. m. 122.
 - 31 Carste, Francis L: *Faschismus in Österreich: Von Schönerer zu Hitler*. München, Fink, 1977. 42–43.
 - 32 Frommelt: i. m. 33.
 - 33 Erre a legjobb példa a közigazdasági írásokat összegyűjtő kötet 1921-ből: Stolper, Gustav – Sokal, Max (Hrsg.): *Deutsch-Österreich: Neue Beiträge über seine wirtschaftlichen Verhältnisse*. München, Leipzig, Duncker & Humbolt, 1921.
 - 34 Schausberger, Norbert: „Anschlußideologie und Wirtschaftsinteressen 1918–1938”. In Lutz–Rumpler: i. m. 282–304., kül. 287.
 - 35 Staudinger, Anton: „Zur Österreich-Ideologie des Ständestaates”. In Jedlicka, Ludwig – Neck, Rudolf (Hrsg.): *Das Juliabkommen von 1936: Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen*. München, Oldenbourg, 1977. 198–240., kül. 199.

- 36 Zeman: i. m. 118.
- 37 Uo. 120.
- 38 Luza, Radomir: *Österreich und die grossdeutsche Idee in der NS-Zeit*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1977. 95–98.
- 39 Stadler: i. m. 505–507., Körner, Ralf Richard: *So haben sie es damals gemacht ...: Die Propagandavorbereitung zum Österreich-Anschluß durch den Hitlerregime 1933–1938*. Wien, Gesellschaft zur Förderung wissenschaftlicher Forschung, 1958. 110–111.
- 40 Schausberger: *Anschlussideologie*. 289.
- 41 Zeman: i. m. 105.; Ball: i. m. 204–206.
- 42 Müller, Franz: „Gemeinsam oder getrennt zum ‚Neubau in Mitteleuropa‘?”. Gehler et al.: i. m. 481–496., kül. 487–489.
- 43 Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier: *Mit bisher unbekannten Selbstzeugnissen Adolf Hitlers, Abbildungen, Augenzeugenberichten und Erläuterungen des Autors: Hitler, wie er wirklich war*. Stuttgart, Seewald, 1976.³ 254., 297–298., 360. és 377.
- 44 Luza: *Österreich*. 89.
- 45 Nasko: *Ein 'deutschösterreichischer' Staatsmann?* 414.
- 46 Kluge: i. m. 26–30. és 35–38.
- 47 Müller, Franz: i. m. 481–483.
- 48 Stourzh: i. m. 302.; vö. általában: Staudinger: i. m.
- 49 Binder, Dieter Anton: „Alte Träume und neue Methoden: Das deutsch-österreichische Verhältnis als Produkt aggressiven Revisinismus zwischen 1933–1938”. In Gehler et al.: i. m. 497–412., kül. 501–502.; Heer, Friedrich: *Der Glaube des Adolf Hitler : Anatomie einer politischen Religiosität*. München–Esslingen, Bechtle, 1968. 15–39.
- 50 Kluge: i. m. 27.
- 51 Hantsch, Hugo: „Österreichische Staatsidee und die Reichsidee”. In *Österreich: Volk und Staat*. Wien, Österreichische Bundesverlag, 1936. 40–49., kül. 46–47.
- 52 Oppenheimer, Felix Freiherr von: *Würdigungen aus vergangenen Tagen*. Wien, saját kiadás, 1935. 15.
- 53 Kindermann, Karl Gottfried: *Hitler's defeat in Austria, 1933–1934: Europe's first containment of Nazi expansionism*. London, C. Hurst, 1988. 69.
- 54 Uo. 21.
- 55 Hoor, Ernst: *Österreich 1918–1938: Staat ohne Nation, Republik ohne Republikaner*. Wien – München, Österreichischer Bundesverlag, 1966. 75.
- 56 Hildebrand, Dietrich von: „Österreich”; *Der Christliche Ständestaat*. 1936. december 13.
- 57 Thaler: i. m. 66–67.
- 58 *Neue Freie Presse*, 1933. május 22. 2.
- 59 Kindermann: i. m. 23. és 26.
- 60 Staudinger, Anton: i. m. 201.
- 61 Starhemberg náci-szimpatizánsból lett a húszas évek második felére az önálló, jobboldali Ausztria eszméjének – egyesek által vitatott elkötelezettségű – képviselője. Mind Dollfuss, mind Schuschnigg kancellársága idején a rendszer második

- emberének számított, noha mindkettejükkel többször konfliktusba került. A magát legitimistának valló Schuschnigg Dollfuss 1934. júliusi meggyilkolása (az ún. júliusi vagy náci-puccs) után került a kancellári székbe. Hatalma azonban csak 1936-ban vált vitathatatlaná, amikor Starhemberget rávette az alkancellári címről való lemondásra, és az utóbbi befolyásának forrását jelentő paramilitáris szervezet, a húszas években önálló hatalmi tényezővé vált *Heimwehr*-ből alakult *Frontmiliz* felett is átvette az irányítást.
- 62 A parasztkultusz és a nagynémet ideológia egybefonódására példa: Lucka, Emil: *Der blutende Berg. Ein Roman aus Südtirol*. Leipzig, Hesse & Becker, 1931.; Winternitz, Friderike Maria: *Der Ruf der Heimat*. Graz, Bergland-Buch, 1931. E kultusz önálló életet élő leágazása volt Andreas Hofer nagynémet „népi” hőssé való stilizálása. Ennek jó példáját adja a harmincas évek legnépszerűbb birodalmi német történeti színtézise, a már idézett *Knaurs Weltgeschichte*. 632–633.
- 63 Staudinger: i. m. 230–231.; Weinzierl, Ulrich: „Zur nationalen Frage: Literatur und Politik im österreichischen Exil”. In Lutz – Rumpfer: i. m. 318–341., kül. 323.
- 64 Stadler: i. m. 507.
- 65 Simon, Walter B.: *Österreich 1918–1938: Ideologien und Politik*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1984. 12.
- 66 Fellner: i. m. 41.; Dopsch, Alphons: „Der Anschluss Deutsch-Österreichs an das Deutsche Reich”. In *Deutschland wir kommen! Stimmen aus dem geistigen Deutsch-Österreich für den Anschluss an Deutschland*. Halle, Saale, 1919. 22–24.; Dopsch, Alphons: „Mitteleuropa – Ein Problem Altösterreichs (1849–1856)”. *Österreich* évf. nélkül (1918–19) 16–37. o.
- 67 Hugelmann, Karl Gottfried: *Der Anschluss Deutsch-Österreichs and Deutschland*. Wien, Hölder, 1919. 5–9.
- 68 Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): *Hans Steinacher: Bundesleiter des VDA 1933–1937: Erinnerungen und Dokumente*. Boppard, Boldt, 1970. 54.
- 69 Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 109–113.
- 70 Dopsch: *Der Anschluss*. 23.
- 71 Stolper, Gustav: *Donaukonföderation oder Grossdeutschland?* Berlin, Engelmann, 1919. 13., Stolper: *Deutsch-Österreich*. 123.; az osztrák jogásztársadalom egyik legismertebb képviselője hasonló nézeteket hangoztatott tíz évvel később is, jelezve, hogy a nagynémet körökben az ellenállás – érthetően – nem csökkent a konföderatív elképzelésekkel szemben. Hugelmann, Karl Gottfried: *Die Gefahren der Donaukonföderation: (Aus einem in der Politischen Gesellschaft am 22. Dezember 1931 gehaltenen Vortrag)*. Wien, Deutsche Schulverein Südmark, 1930.
- 72 Stolper: *Donaukonföderation*. 9.; Uő.: *Deutsch-Österreich*. 123.
- 73 Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 94–99.
- 74 Uo. 130–132.
- 75 Bauer, Wilhelm: „Das Deutschtum der Deutsch-Österreicher”. *Vergangenheit und Gegenwart* 17. évf. (1927) 325–342 és 405–422., kül. 337–340. és 405.
- 76 Ute Nicolaus: *Souverän und Märtyrer: Hugo von Hofmannsthal's späte Trauerspieldichtung vor dem Hintergrund seiner politischen und ästhetischen Reflexionen*. Würzburg, Königshausen und Neumann, 2004. 70–72.
- 77 Dachs: *Österreichische Geschichtsschreibung*. 141–143. és 150–152.

- 78 Krauss, Alfred: *Die Ursachen unserer Niederlage: Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*. München, Lehmanns, 1923. 3. kiad. 61.
- 79 Uo. 202–203.
- 80 Steinacker, Harold: *Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild*. Leipzig, Berlin, Teubner, 1937. 14.
- 81 Oberkrome: i. m. 48.
- 82 Knoll, Kurt: „Das Wesen der deutsch-nationalen Bewegung”. In: Molisch, Paul: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie*. Jena, Fischer, 1926. 1–28., kül. 28.
- 83 Kretschmayr, Heinrich: „Das Werden der Nachfolgestaaten auf dem Boden der österreichisch-ungarischen Monarchie”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 440–447., kül. 442.
- 84 Dubsky, Adolf Graf: *Die Anschlussfrage im Rahmen einer mit österreichischen Legitimisten geführten Diskussion*. Neuhaus, saját kiadás, 1934. 3.
- 85 Bauer, Wilhelm: *Österreich in den reichsdeutschen Geschichtsschulbüchern*. Berlin, Österreichisch-Deutscher Volksbund, 1927. 11.
- 86 Kleinwaechter, Friedrich: *Der Untergang der Österreichisch-ungarischen Monarchie*. Leipzig, Kohler, 1920. 196–198.
- 87 Bauer: *Schulbücher*. 11.; Kretschmayr: *Nachfolgestaaten*. 444.
- 88 Kretschmayr: *Nachfolgestaaten*. 446.
- 89 Bauer, Wilhelm: „Der Vorkampf”. *Volk und Reich*. 3. évf. (1927) 63–71., kül. 71.
- 90 Bauer: *Das Deutschtum*. 422.
- 91 Kretschmayr: *Nachfolgestaaten*. 47.
- 92 Kleinwaechter: *Der Untergang*. 37–39.
- 93 Uo. 10. és 22.
- 94 Kretschmayr: *Nachfolgestaaten*. 442.
- 95 Kleinwaechter: *Der österreichische Mensch*. 153.
- 96 Übersperger, Hans: „Ein Artikel über die Anschlussfrage”. In: *Deutschland, wie kommen!* 13–14.
- 97 Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung*.
- 98 Uo. 8–9. és 68–72.
- 99 Uo. 140–142. és 185.
- 100 Stolper: *Donaukonföderation*. 45.; Kretschmayr, Heinrich: „Kaiser Franz Josef”. In: *Österreich: Volk und Staat*. 1936. Wien, Österreichischer Bundesverlag. 89–93., kül. 91., Bauer: *Österreich*. 11.; Kleinwaechter: *Der Untergang*. 46–47.
- 101 Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung*. 252.; Steinacker, Harold: „Der Donauraum in der Geschichte”. In: Wunderlich, Erich (szerk.): *Der Donauraum und seine Probleme*. Stuttgart, Fleischhauer & Spohn, 1933. 27–43., kül. 43.
- 102 Chlumecky, Leopold von: *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1929.; Bardolff: Carl Freiherr von: *Soldat im alten Österreich: Erinnerungen aus meinem Leben*. Jena, Diederichs, 1938.
- 103 Kretschmayr: *Kaiser Franz Josef*. 91.; Steinacker: *Der Donauraum*. 42., Barta, Erwin – Bell, Karl: *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Drezda, Berger, 1930. 11.
- 104 Krauss: *Ursachen*. 64–65.; Kleinwaechter: *Der Untergang*. 72–73.

- 105 Kleinwaechter: *Der Untergang*. 77. és 95.; Hugelmann: *Der Anschluss*. 4.; Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung*. 93.
- 106 Kleinwaechter: *Der Untergang*. 7.
- 107 Hugelmann: *Der Anschluss*. 3.
- 108 Uo. 5–6.; Papesch, Joseph: *Fesseln um Österreich*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1933. 7.; Dopsch, Alphons: *Österreichs geschichtliche Sendung*. Wien, Leipzig, Fromme, 1918. 68–69.
- 109 Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung*. 54–55.; Krauss: *Ursachen*. 55.
- 110 Kaindl, Raimund Friedrich: *1848/49–1866–1918/19: Des deutschen Volkes Weg zur Katastrophe und seine Rettung*. München, Drei Masken, 1920. 5.
- 111 Kleinwaechter: *Der Untergang*. 200–201.
- 112 Steinacker: *Der Donauraum*. 41.
- 113 Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung* 61.; Kaindl, Raimund Friedrich: „Österreichss Neoabsolutismus von 1849–1860: Ein Beitrag zur Anschlussfrage“. *Österreichische Rundschau* 17. évf (1921). 604–613.; Dopsch: *Österreichs geschichtliche Sendung*. 86.
- 114 Heller, Eduard: *Kaiser Franz Joseph I.: Ein Charakterbild*. Wien, Schubert, 1934. 90–96.
- 115 Kleinwaechter, Friedrich: *Der deutschösterreichische Mensch und der Anschluß*. Wien, Eckart, 1926. 153.; Kretschmayr: *Kaiser Franz Josef*. 89.
- 116 Dopsch: *Österreichs geschichtliche Sendung*. 7.
- 117 Bauer: *Österreich in der reichsdeutschen Geschichtsbücher*. 9.; Steinacker: *Der Donauraum*. 36.
- 118 Kretschmayr: *Nachfolgestaaten*. 440–446.
- 119 Kretschmayr, Heinrich: „Der Aufstieg des Hauses Österreich“. In Nadler, Joseph – Srbik, Heinrich von (Hrsg.): *Österreich: Erbe und Sendung im deutschen Raum*. Salzburg–Leipzig, Pustet, 1936. 87–104., kül. 93.
- 120 Ullmann, Hermann: „Der grossdeutsche Gedanke in Österreich“. In: Loesch, Carl Christian von (Hrsg.): *Staat und Volkstum*. Berlin, Deutscher Schutzbund-Verlag, 1926. 128–145., kül. 133.
- 121 Kaindl, Raimund Friedrich: *Österreich, Preußen, Deutschland: Deutsche Geschichte in großdeutscher Beleuchtung*. Wien, Braumüller, 1926. 316.
- 122 Kretschmayr, Heinrich: „Maria Theresia und ihre Zeit“. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 72–80., kül. 76–77.
- 123 *Deutschland, wir kommen.*; Nadler-Srbik: i. m.
- 124 Cs. Szabó László: „Még egyszer Ausztriáról“. *Nyugat* 30. évf. (1937) I. kötet 320–321..
- 125 Sweet, Paul, R.: „The Historical Writing of Heinrich von Srbik“. *History and Theory* 9. évf. (1970) 37–58.; Derndarsky, Michael: „Der Fall der gesamtdeutschen Historie: Heinrich von Srbik im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik“. In: Hanák, Péter et al. (Hrsg.): *Kultur und Politik in Österreich und Ungarn*. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1994. 153–176. Michael Derndarsky: „Zwischen »Idee« und »Wirklichkeit«: Das Alte Reich in der Sicht Heinrich von

- Srbiks“. In Schnettger Matthias (Hrsg.): *Imperium Romanum – irregulare corpus – Teutscher Reichs-Staat: Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Mainz, Philipp von Zabern, 2002. 189–206., Heilbronn; Oded: „The Place of Catholic Historians and Catholic Historiography in Nazi Germany“. *History* 88 évf. (2003) 280–292., Schönwälder, Karen: „Heinrich von Srbik: »Gesamtdeutscher« Historiker und »Vertrauensmann« des nationalsozialistischen Deutschland“. In Kaufmann, Doris (Hrsg.): *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus : Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung*. Göttingen, Wallstein, 2000. 528–544.
- 126 Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 122–123.
- 127 Srbik, Heinrich von: *Gesamtdeutsche Geschichtsauffassung: Vortrag gehalten in der allgemeinen Sitzung der 57. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Salzburg am 28. September 1929*. Halle, Saale, 1930 2. (Különnyomat a *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 8. évf (1930), 1–12. oldalon megjelent közlésről.)
- 128 Uo. 4.
- 129 Srbik, Heinrich von: „Österreichs deutsche Vergangenheit“. *Der Student* 10. évf. (1929) 6. sz. 1.
- 130 Srbik, Heinrich von: „Wiens politische Stellung in den letzten Jahrhunderten“ in: Abel, Othenio (szerk.): *Wien, sein Boden und seine Geschichte*. Wien, Wolfsum, 1924. 283–304., kül. 284.
- 131 Dachs: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. 120–121.
- 132 Srbik, Heinrich von: *Metternich. Der Staatsmann und der Mensch*. München, Bruckmann, 1925. II. kötet 256.
- 133 Uo. II. kötet 257. és 362.
- 134 Uo. II. kötet 101. és 114.
- 135 Uo. II. kötet 106. és 107.
- 136 Uo. II. kötet. 192–193. és 363.
- 137 Uo. II. kötet 451.
- 138 Uo. II. kötet 542.
- 139 Uo. II. kötet 564.
- 140 White, Hayden: „Introduction: Tropology, Discourse, and the Modes of Human Consciousness“. In Uő.: *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978. 1–25.
- 141 Srbik, Heinrich von: *Deutsche Einheit: Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz*. München, Bruckmann, 1935–42. 1–4. kötet. (1–2. kötet: 1935., 3–4. kötet: 1942.)
- 142 Uo. I. kötet. 17.
- 143 Uo. I. kötet 26. és 67.
- 144 Uo. I. kötet. 96–99. és 108–109.
- 145 Uo. I. kötet 47., 57. és 66.
- 146 Uo. I. kötet 220–226., 301. és II. kötet 179–180.
- 147 Uo. I. kötet 168–169., 246–248. és II. kötet 79–84.
- 148 Uo. I. kötet. 301.
- 149 Uo. II. kötet 167.

- 150 Pl. Uo. III. kötet 80–82.
- 151 Dednarsky: *Zwischen Idee und Wirklichkeit*. 173. és Sr bik, Heinrich von: „Österreich im Heiligen Reich und im Deutschen Bund 1521/22–1866”. In Nadler-Sr bik: i. m. 120–140., kül. 103. Légrészletesebben ld. Sr bik, Heinrich von: *Die Schicksalsstunde des alten Reiches: Österreichs Weg 1804–1806*. Jena, Diederichs, 1937.
- 152 Sr bik, Heinrich von: *Gestalten und Ereignisse aus Österreichs deutscher Vergangenheit*. Leipzig, Reclam, 1942. 56.; Sr bik, Heinrich von: *Österreich in der deutschen Geschichte*. München, Bruckmann, 1938. 73–74..
- 153 Sr bik: *Gestalten*. 11–12.
- 154 Sr bik: *Gestalten*. 59–65.; Uő.: *Österreich in der deutschen Geschichte*. 76–77.
- 155 Sr bik: *Österreich in der deutschen Geschichte*. 10.
- 156 Uo. 9.
- 157 Uo. 75.
- 158 Uo. 3., vö még. Uő.: *Gestalten* előszavát, valamint az *Österreich in der deutschen Geschichte* 1944-es frontkiadásának előszavát: Uő.: *Österreich in der deutschen Geschichte: 3 Vorträge. 5. Aufl. Frontbuchhandelsausg. f. d. Wehrmacht*. München, Bruckmann, 1944.
- 159 Két kötete külön cím alatt jelent meg: Bibl, Viktor: *Kaiser Franz und sein Erbe*. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1922.; Uő.: *Von Revolution zu Revolution*. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1924.
- 160 Bibl: *Kaiser Franz*. vii.
- 161 Uo. 18–19., 21. és 35–38.
- 162 Uo. 178–179. és 227.
- 163 Bibl: *Von Revolution*. 40–41.
- 164 Uo. 125.
- 165 Uo. 155.
- 166 Uo. 207. és 218–219.
- 167 Uo. 211.
- 168 Uo. 293. és 325.
- 169 Uo. 534.
- 170 Bibl, Viktor: *Metternich in neuer Beleuchtung: Sein geheimer Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede*. Wien, Seidel & Sohn, 1928. 23–59.
- 171 Bibl, Viktor: *Das deutsche Schicksal*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1930. 199.; Uő.: *Kaiser Franz*. 124. és Uő.: *Von Revolution*. 345–347.
- 172 Bibl: *Das deutsche Schicksal*. 46–47., 68. és 86–87.
- 173 Bibl, Viktor: *Die Tragödie Österreichs*. Wien, Leipzig, Günther, 1937.
- 174 Bibl, Viktor: *Österreich 1806–1938*. Zürich, Leipzig, Wien, Amalthea, 1939.
- 175 Uo. 211–212. Bibl egész monográfiát is szentelt tézisének: Bibl, Viktor: *Kronprinz Rudolf: Die Tragödie eines sinkenden Reiches*. Leipzig–Budapest, Köhler–Gladus, 1939.
- 176 Bibl, Viktor: *Georg von Schönerer: Ein Vorkämpfer des grossdeutschen Reiches*. Leipzig, Brandstetter, 1942. 9–11..
- 177 Uo. 4.
- 178 Uo. 14–17.

- 179 Bruno Brehm, szül. Bruno Clemens (1892, Ljubljana – 1974, Altaussee) népszerű regényíró, akinek a Monarchia felbomlását feldolgozó triológiáját szinte az összes európai nyelvre lefordították. A harmincas években a nemzetiszocialistákhoz került közel, a második világháború alatt propagandatevékenységet folytatott. Regényírói pályája utolsó fázisában szembefordult saját náci múltjával, azonban a nemzeti tematikától nem tért el. F. m.: *Apis und Este*, 1931; *Das war das Ende*, 1932; *Weder Kaiser noch König*, 1933; *Zu früh und zu spät*, 1936; *Auf Wiedersehen*, Susanne, 1939; *Die sanfte Gewalt*, 1941; *Der fremde Gott*, 1948; *Der Lügner*, 1949; *Aus der Reitschuln*, 1951; *Das zwölfjährige Reich I–III.*, 1960/61; *Warum wir sie lieben*, 1963; *Am Ende stand Königgrätz*, 1965.
- 180 Brehm, Bruno: *Apis und Este: So fing es an*. München, Piper, 1931. 278. és 310. A könyv az 1931-es nyomás idejére már negyedmillió példányban fogyott el.
- 181 Uo. 324. és 453.
- 182 Brehm, Bruno: *Weder Kaiser noch König: Der Untergang der Habsburgischen Monarchie*. München, Piper, 1933. 136–137.; 156–157. és 185.
- 183 Uo. 196–226. és 243–244.
- 184 Brehm, Bruno: *Wien: Die Grenzstadt im deutschen Osten*. Jena, Diederichs, 1940. 38–40.
- 185 Brehm, Bruno: *Glückliches Österreich*. Jena, Diederichs, 1938. 21. és 54.; Uő.: *Wien*. 44.
- 186 Brehm: *Wien*. 41.; Brehm, Bruno: *Im grossdeutschen Reich*. Wien, Luser, 1940. 23.
- 187 Brehm: *Wien*. 47.; Uő.: *Im grossdeutschen Reich*. 24.
- 188 Schönwälder: *Historiker und Politik*. 128.
- 189 Hugelmann, Karl Gottfried: *Volk und Staat im Wandel deutschen Schicksals*. Essen, Essener Verlagsgesellschaft, 1940. 216.
- 190 Observator [Pfeifer, Otto]: *Die Tragödie Österreichs*. Genf, Kuhr, 1934. 13.
- 191 Lorenz, Reinhold: „Volksdeutsche Geschichtswissenschaft”. In Uő.: *Drei Jahrhunderte Volks, Staat, Reich*. Wien, Wiener Verlagsgesellschaft, 1942. 358–404., kül. 393.
- 192 Hugelmann: *Volk und Staat*. 1.; Lorenz, Reinhold: „Österreich und Mitteleuropa 1867–1918”. In Uő.: *Drei Jahrhunderte*. 439–522., kül. 444–445.
- 193 Mayer-Loewenschwerdt, Erwin: *Das Werden Grossdeutschlands*. Wien, Braumüller, 1940. 29.
- 194 Leibrock, Otto: *Der Südosten : Großdeutschland und das neue Europa*. Berlin, Volk und Reich, 1941. 44.; Hassinger, Hugo: *Österreich im mitteleuropäischen Raum*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Volk, 1938.
- 195 Hassinger, Hugo: *Wiens deutsche Sendung im Donauraum*. Wien, Ostmarken-Verlag, 1942. 25–30.
- 196 Bilger, Ferdinand: „Heinrich von Treitschke und die österreichische Literatur”. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit : Festgabe für Heinrich Ritter von Sr bik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938*. München, Bruckmann, 1938. 363–371., kül. 370.; és Lorenz, Reinhold: „Ein Jahrhundert oberrheinisch-österreichischer Geschichte”. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit*. 108–125., kül. 109.
- 197 Bauer, Wilhelm: „Zur Judenfrage als gesamtdeutscher Angelegenheit zu Beginn des 19. Jahrhunderts”. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit*. 236–247., kül. 247.

- 198 Detig, Alfred: *Wie der Führer Österreich heimbrachte: Die historischen Tage vom 12. März bis zum 10. April 1938*. Leipzig, Reclam, 1938. 44. és 51.
- 199 Hugelmann: *Volk und Staat*. 151. és 208.; Sedlmayr, Hans: „Die politische Bedeutung des deutschen Barocks: Der Reichsstil”. In: *Gesamtdeutsche Vergangenheit*. 126–140., kül. 130.; Mayer-Loewenschwerdt: *Das Werden*. 39.; Leibrock: i. m. 48.
- 200 Mayer-Loewenschwerdt: *Das Werden*. 44.; Leibrock: i. m. 51.
- 201 Lorenz, Reinhold: „Politische Geschichte der Wiener Ringstrasse”. In Uő.: *Drei Jahrhunderte*. 523–591., kül. 555.
- 202 Lochner, Rudolf: *Georg von Schönerer, ein Erzieher zu Großdeutschland*. Bonn, Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1942. 5.
- 203 Mayer-Loewenschwerdt: *Das Werden*. 51.
- 204 Günther, Arthur: *Habsburgs Verrat: Die Geschichte der Sixtus-Briefe und ihrer Folgen*. Wien, Deutsches Volksblatt, 1940. 6.o.
- 205 Hassinger: *Wien.*; Jung, Rudolf: *Böhmen und das Reich: Die deutsch-tschechische Frage*. Berlin, Junger & Dünhaupt, 1938. 27–30.; Bossi, Federigotti Anton Graf von: *Österreichs Blutweg: Ein Vierteljahrtausend Kampf um Grossdeutschland*. Berlin, Wehrmacht, 1939. 254–255.
- 206 Jung: i. m. 28.
- 207 Hugelmann: *Volk und Staat*. 151.
- 208 Mayer-Loewenschwerdt: *Das Werden*. 44–51.
- 209 Leibrock: i. m. 53.
- 210 Lochner: *Georg von Schönerer*. 3.
- 211 Leibrock: i. m. 334–350.
- 212 Zarnow, Gottfried: *Verbündet – verraten! Habsburgs Weg von Berlin nach Paris*. Bern, Buchverlag, 1936.
- 213 Günther, Artur: i. m. 3–8.
- 214 Uo. 5–7. és Bossi: *Österreichs Blutweg*. 15.
- 215 Günther, Artur: i. m. 43. és Mayer-Loewenschwerdt, Erwin: *Schönerer, der Vorkämpfer: Eine politische Biographie*. Wien–Leipzig, Braumüller, 1938.
- 216 Lochner: *Georg von Schönerer*. 4.
- 217 Uo. 7.; ennek történeti visszavetítéséhez lásd Beninger: i. m.
- 218 Elmayer von Westerbrugg, Rudolf: *Georg Ritter von Schönerer, der Vater des politischen Antisemitismus: Von einem, der ihn selbst erlebt hat*. München, Eher 1936. 35. A két kötet: Molisch, Paul: *Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848–1918*. Wien, Leipzig, Braumüller, 1934. kül. 50–51., 258., 347–350. és 391–394.; Jung: i. m.
- 219 Molisch, Paul: *Politische Geschichte der deutschen Hochschulen in Österreich von 1848 bis 1918*. Wien, Leipzig, Braumüller, 1939. 67–70. (Második, jelentősen kibővített és átdolgozott kiadása az 1922-ben (München, Drei Masken) megjelent eredetinek.)
- 220 Jung: i. m. 18–24.; 34–35. és 62.
- 221 Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 145.; Schnee, Heinrich: *Georg Ritter von Schönerer: Ein Kämpfer für Alldeutschland*. Reichenberg, Kraus, 1940. 61–63.
- 222 Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 18–19. és 32.
- 223 Uo. 19–22. és Molisch: *Politische Geschichte*. 84–85.

- 224 Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 49–50.
- 225 Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 13.; és Molisch: *Politische Geschichte*. 65.
- 226 Molisch: *Politische Geschichte*. 179. és 189–190.; Schopper, Hanns: *Georg Ritter von Schönerer, ein Vorläufer des Nationalsozialismus*. St. Pölten, St. Pöltner Zeitungs-Verlag-Gesellschaft, [1940]. 12.
- 227 Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 50–51.
- 228 Schopper: i. m. 21. és 50–51.o.; Jung: i. m. 40–41. Neuschäfer, Fritz Albrecht: *Georg Ritter von Schönerer*. Hamburg, k. n., 1935. 27–28.
- 229 Neuschäfer: i. m. 39–44., 56–58. és 70.
- 230 Schnee, Heinrich: *Bürgermeister Karl Lueger: Leben und Wirken eines großen Deutschen*. Paderborn, Schöningh, 1936. 24–29. és 47–48.
- 231 Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 146–147. és 151.
- 232 Bauer, Wilhelm: *Georg Ritter von Schönerer: Eine Vorlesung*. Klagenfurt, Kraft durch Freude, 1941. 16.; Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 44–45.
- 233 Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 74–75.
- 234 Schopper: i. m. 3. és 6.
- 235 Uo. 3.; Elmayer von Westerbrugg: i. m. 7–9. és Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 12.
- 236 Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 37–38.
- 237 Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 10.
- 238 Schopper: i. m. 8.; Bauer: *Georg Ritter von Schönerer*. 17–18.; és Elmayer von Westerbrugg: i. m. 66.
- 239 Neuschäfer: i. m. 24. még fokozatosan kialakulóként mutatja be, utóbb a szövegek már általános attribútumaként kezelik. Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 105–107.; Schopper: i. m. 7.
- 240 Schnee: *Georg Ritter von Schönerer*. 18–19.; és Mayer-Loewenschwerdt: *Schönerer*. 33. és 105–107.
- 241 Lochner: *Georg von Schönerer*. 1.
- 242 Ricoeur: *Ideológia és utópia*.
- 243 Lényeges ugyanakkor megjegyezni, hogy nem egyetlen esetet magyarázó megközelítés kidolgozása volt a célunk. Az alkalmazhatóság és a magyarázó erő szempontjából lényeges lehet kiemelni, hogy előfordulhat az utópia sikeres betörése a politikai területére, bizonyos keretfeltételek teljesülése esetén. A magyar revíziós kultuszok vizsgálata is számos megkülönböztetést tesz lehetővé, ezek legjobb ismertetése Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. Zeidler elemzése például a Rothermere-akcióra adott „civil” és hivatalos reakciókról nézetünk szerint alátámasztja az itt felvázolt, a politikai és kultikus területek, illetve csoportok szétválasztása alapján vázolt dinamikát. Uo. 36–52. Az ópusztaszeri emlékhely kapcsán pedig Kovács Ákos: „Árpád ünnep, Szent Istvánkor: Egy kultikus emlékhely genealógiája”. *Mozgó Világ* 2004. 6–7. sz. tanulmánya dokumentálja – különös tekintettel a harmincas és kilencvenes évekre – a hivatalos politikai elit és a kultikus vállalkozók az együttműködés lehetőségét kereső, ám gyakran zátonyra futó kísérleteit.

- 244 Schmitz, Oscar H. A.: *Der österreichische Mensch: Zum Anschauungsunterricht für Europäer, insbesondere für Reichsdeutsche*. Wien, Wiener Literar. Anstalt, 1924.; *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien, saját kiadás, 1927. [A továbbiakban: ÖA]
- 245 Gustav Wolff nyugalmazott ezredesről nevezték így a szervezetet, aki a harcos legitimizmus jelképes figurája volt. Fiziker: i. m. 56–57.
- 246 Dachs, Herbert: *Österreichische Geschichtswissenschaft*. Dachs a kor jelentős akadémiai történészeinek – és egy-két jelentős, nem egyetemi kutatónak – szenteli munkája egyes fejezeit. Elemzése szerint a nagynémet álláspont túlsúlya elsöprő volt.
- 247 Zessner-Spitzenberg, ahogy az ÖA többi szerzője is, a *Reichsbund*hoz állt közel. Spitzenberg a hivatásrendi államban komoly hivatali karriert futott be, 1934-től kulturális tanácsos, 1937-től az ún. *Traditionsreferat* vezetője volt. Fiziker: i. m. 55.
- 248 Winter esete is jól példázza a „régí” legitimistáknak a VF által biztosított pozíciókat: 1934 és 1936 között Bécs második polgármester-helyetteseként működött.
- 249 Winter, Ernst Karl: „Die österreichische Idee in der Geschichte”. In ÖA 26–36., kül. 31.
- 250 Zessner-Spitzenberg, H. K.: „Das Volkerreich des Hauses Habsburg”. In ÖA 60–91., kül. 77–79.
- 251 Schmitz: i. m. 18–20.
- 252 Uo. 13–14.
- 253 Uo. 7. és 11.
- 254 Winter, Ernst Karl: „Der europäische und der österreichische Raum”. In ÖA 11–25., kül. 14.
- 255 Uo. 24–25.
- 256 Zessner-Spitzenberg, Hans Karl von: „Die Zukunft des Hauses Österreich”. In ÖA 285–302., kül. 286.
- 257 Schmitz: i. m. 26.
- 258 Winter: *Die österreichische Idee*. 31.
- 259 Schmitz: i. m. 38.
- 260 Minkus, Friedrich von: „Zur Frage des Anschlusses an Deutschland III”. *Österreicher*, 1930 4. sz. 4–5.)
- 261 Schmitz: i. m. 10.
- 262 Tschuppik, Karl: „Das deutsche Unglück”. In Uő.: *Von Franz Joseph zu Adolf Hitler: Polemiken, Essays und Feuilletons*. Szerk. Klaus Adam. Wien–Köln–Graz, Böhlau. 36–45., kül. 42.; Tschuppik, Karl: „Die wahren Hochverräter”. In Uő.: *Von Franz Joseph*. 46–50., kül. 46.
- 263 Tschuppik, Karl: „Sind wir Dinarier?”. In Uő.: *Von Franz Joseph*. 206–208.
- 264 Winter: *Die österreichische Idee*. 29.
- 265 Dankl, Viktor: „Maria Theresia, die Retterin Österreichs in schwerer Zeit”. *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* (A továbbiakban KKGB) 1931. 71–72.
- 266 Dietrich, Berthold: „Die Habsburger als Schirmherren der Kirche”. KKGB 1931. 74–77.
- 267 Winter: *Die österreichische Idee*. 31.
- 268 Uo. 32.

- 269 Schmitz: i. m. 12.
- 270 Missong, Alfred: „Österreichs Politik seit 1866/68”. In ÖA. 92–112., kül. 93–94.
- 271 Winter: *Die österreichische Idee*. 32–33.
- 272 Missong: *Österreichs Politik*. 97.
- 273 Zessner-Spitzenberg: *Das Völkerreich*. 82–88.; Missong: *Österreichs Politik*. 97.
- 274 Missong, Alfred: „Europa”. In ÖA 37–59., kül. 50–51.
- 275 Kralik, Richard: *Karl Lueger: Gedächtnisrede*. Wien, Vogelsang, 1926.
- 276 Vö. Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet: A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, l’Harmattan, 2004. 2. fej.
- 277 *Der Österreicher*, 1930. 6. sz. 1.
- 278 Werkmann, Karl von: *Der Tote auf Madeira*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923. A mű jelentőségét jelzi, hogy ugyanennél a kiadónál azonnal megjelent magyarul is, *A madeirai halott* címmel. Emiatt is tekinthető az emigráns udvartartás mítoszképző kísérletei egyik tetőpontjának. A Károly környezetében 1918-tól erősödő, az ausztriai legitimizmust azonban csak a harmincas évektől jellemző németellenesség legfontosabb dokumentuma szintén Werkmanntól származik: Werkmann, Karl von: *Deutschland als Verbündeter: Kaiser Karls Kampf um den Frieden*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1931.
- 279 Schonta, Emmerich Zeno von: *Aus den Erinnerungen eines Flügeladjutanten an Weiland Seine Majestät den Kaiser und König Karl: Eine Auswahl von Vorträgen und Aufsätzen*. Wien, Reichsbund der Österreicher, 1927. 8.
- 280 Kralik, Richard: *Kaiser Karl von Österreich*. Wien, Vogelsang, 14.
- 281 Schonta: *Erinnerungen*. 26–27.; Berthold, Dietrich: „Waren die Sixtus-Briefe Kaiser Karls von Österreich Verrat an Deutschland?”. KKGB 1932. 13–15., 60–61. és 63–66.)
- 282 Maurus Carnot: „Der Fürst Des Frieden”. KKGB 1929. 41–48., kül. 45–46.
- 283 Kralik: *Kaiser Karl*. 8.
- 284 Schonta, Emmerich Zeno von: „Ein Blick in die Seele des Märtyrenkaisers Karl”. *Österreicher*, 1930. 4. sz. 12.; Kralik: *Kaiser Karl*. 22–23.
- 285 Schonta: *Erinnerungen*. 52–53.
- 286 Ludwig, Eduard: *Österreichs Sendung im Donauraum: Die letzten Dezenen österreichischer Innen- und Aussenpolitik*. Wien, Österr. Staatsdruckerei, 1954. 41.; vagy Funder, Friedrich: *Vom Gestern ins Heute: Aus dem Kaiserreich in die Republik*. Wien, Herold, 1952. 686. Vö. még Hanisch, Ernst: *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien, Ueberreiter, 1994. 128–133.
- 287 Knoll, August M.: „Kaisertum und Proletariat oder die soziale Monarchie”. In ÖA 186–215., kül. 187. és 191.
- 288 Zessner-Spitzenberg: *Die Zukunft*. 290–293. Utóbbinak klasszikus példája Steinitz, Eduard Ritter von (szerk.): *Erinnerungen an Franz Josef, Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1931. A kötetben szereplő óosztrák szerzők és általában véve az óosztrák emlékirat-irodalom nem mutat jelentős átfedéseket a politikai legitimizmussal.
- 289 Wildgans, Anton: *Rede über Österreich*. Wien–Leipzig, Speidel, 1930.

- 290 Kindermann: i. m. 20.
 291 Seipel, Ignaz: „Die Aufgabe der österreichischen Deutschen“. *Volk und Reich*, 2. évf. (1926) 4–9., kül. 5.
 292 Wildgans: i. m. 26.
 293 Uo. 37.
 294 Zessner-Spitzenberg: *Die Zukunft*. 293.
 295 Thaler: i. m. 72.
 296 Wagner, Friedrich: *Der österreichische Legitimus 1918–1938, seine Politik und Publizistik*. Doktori disszertáció. Wien, 1956.; Mosser, Ingrid: *Der Legitimus und die Frage der Habsburgerrestauration in der innenpolitischen Zielsetzung des autoritären Regimes in Österreich 1933–1938*. Doktori disszertáció. Wien 1979.; Fiziker: i. m.
 297 A Reichsbund nem politikai szervezetként definiálta önmagát, azonban kezdettől fogva politikai célokat is felkarolt. Ugyanakkor nem pártként, hanem egy lehetőség szerint integratív társadalmi szervezetként próbált működni. Létrejöttének körülményeihez ld. Fiziker: i. m. 13–17.
 298 A lapnak ugyanakkor – legalábbis az osztrák nemzeti könyvtárban (*Österreichische Nationalbibliothek*) – nem maradt fel 1930 előtti példánya. Mivel időszakosan mindkét lap rendszertelenül jelent meg, következetlen datálással, illetve hiányosan található meg a gyűjteményekben, a megjelenés évét és a mindenkor évfolyamon belül értett számot adjuk meg, mivel az egyes darabok azonosítása ezek segítségével történhet legkönnyebben.
 299 E. K. Winter „A.E.I.O.U. – Austria erit in orbe ultima: die Toten stehen nicht mehr auf“. *Staatswehr* 1919. 30. sz.
 300 Wagner: i. m. 107.
 301 „Des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation Auferstehung“. *Staatswehr* 1923. 8. sz.
 302 Fiziker: i. m. 6. Az eskü forrása: Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv, Liasse Österreich 2/11. (A továbbiakban: NPA) Karton 232 „Monarchistische Bewegungen 1919–1933“
 303 Görlich, Ernst: „Deutsche Neuorientierung“. *Staatswehr* 1923. 9. sz.
 304 „Österreich als Weltmacht“. *Staatswehr* 1924. 7. sz.
 305 Wagner: i. m. 158.
 306 Wolff egy 1925. szeptember 4-én tartott gyűlésen például leszögezte, hogy „a Németországhoz való csatlakozás Ausztria és Habsburg végét jelentené.“ Uo. 163.
 307 „Gespräch mit General Luddendorff“. *Reichspost*, 1923. február 8.
 308 A lap 1918 és 1925 között jelent meg, főszerkesztője, Josef Eberle maga is közel állt az ÖA misztikus-katolikus monarchizmusához. 1925 után a *Schönere Zukunft* néven megjelenő, hasonló szellemű lapot szerkesztette. Fiziker: i. m. 13.
 309 Fiziker: i. m. 24.
 310 Suppanz, Werner: *Österreichische Geschichtsbilder: Historische Legitimationen in Ständestaat und Zweiter Republik*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1998. 105–108.
 311 „Die Ziele der Österreichischen Legitimistenbewegung“. *Wiener Journal*, 1925. okt. 25. Interjú Viktor Dankl-lal. Dankl a Reichsbund elnöke volt, aki az ügyek

- tényleges irányításában kevésbé vett részt, és elsősorban reprezentációs funkciókkal bírt.
 312 Mosser: i. m. 48.; Fiziker: i. m. 30.
 313 Wiesner a Reichsbund szervezői és vezetői között az évek során egyre nagyobb súllyal bírt. A kulcsfontosságú, 1933–34-es időszakban, mint alább látható lesz, központi szerepe volt a VF-be történő integráció feltételeinek megteremtésében. Fiziker: i. m. 52–54.
 314 Wagner: i. m. 188–189.; Fiziker: i. m. 30.
 315 Fabri, Friedrich: *Zur Psychologie des österreichischen Nationalgedankens unter besonderer Berücksichtigung des legitimen konservativen Denkens 1918–1938*. Doktori disszertáció. Mainz, 1954. 31.
 316 „Vizekanzler Winkler – Ressortchef für Antilegitimismus“. *Der Österreicher* 1933. 15. sz. Megjegyezzük, hogy az *Österreicher* támadása ez esetben sem a keresztényszociális gyökerű politikai centrum ellen irányult: Winkler annak a nagynémet, parasztpárti *Landbund*nak volt vezetője, amelyből Adolf Rintelen, az 1934-es náci puccs kancellárjelöltje is kikerült. 1933-ban Winkler a Nemzeti-Hivatásrendi Front [*Nationalständische Front*] megalapításával kísérletezett, majd még 1934-ben elhagyta Ausztriát.
 317 1933 szept. 22-i tüntetésén Wolff kirohanást tett Mussolini ellen. Az erre vonatkozó levéltári forrást idézi Fiziker: i. m. 76. (NPA 232 „Rendőri jelentés a Kaiserliche Volkspartei „hazafias tüntetéséről“ Bécs, 1933. szept. 22.)
 318 *Der Österreicher* 1933. 15. sz. 1.
 319 Wagner: i. m. 242.
 320 „Starhemberg“. *Staatswehr*, 1934. 5. sz.
 321 Ludwig: i. m. 101.
 322 Mosser i. m.: 243–245.
 323 *Der Österreicher*, 1933. 40. sz. 1.
 324 Adam, Walter (Hrsg.): *Unser Staatsprogramm: Führerworte*. Wien, Bundeskommissariat für Heimatdienst, 1934. 134.
 325 1936 július 11-én olasz nyomás alatt Schuschnigg kancellár megegyezést kötött Hitlerrel, melyben Németország elismerte Ausztria szuverenitását, Bécs pedig – egy sor más gesztus mellett – két „nemzeti” érzelmű taggal bővítette a kormányt, és ígéretet tett a nemzetiszocializmus elleni propaganda beszüntetésére. Az egyezmény legkimerítőbb tárgyalása máig: Jedlicka, Ludwig–Rudolf Neck (szerk.): *Das Juliabkommen von 1936: Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen. Protokolle des Symposiums in Wien am 10. und 11. Juli 1976*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1977.
 326 „Der Österreicher konfisziert“. *Der Österreicher* 1936. 52. sz. 2.
 327 Wagner: i. m. 56.; Mosser: i. m. 67–69.
 328 Wagner: i. m. 303.
 329 *Reichspost*, 1936. jún. 16.; idézi: Eichstädt, Ulrich: *Von Dollfuß zu Hitler: Geschichte des Anschlusses Österreichs 1933–1938*. Wiesbaden, Steiner, 1955. 87.
 330 „Gleissner an Baar-Baarenfels, 10. Juli 1936: Information der Landeshauptleute über die Intentionen der Bundesregierung hinsichtlich der monarchistischen

- Propaganda in Österreich." Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Bka-Inneres, GfdöS Zl. 347.501/36.
- 331 Uo.
- 332 Ingram, Robert: *Der Griff nach Österreich*. Zürich, Europa, 1938. 88. Hivatkozik rá: Fiziker: i. m. 89.
- 333 Bärnthaler, Irmgard: *Die Vaterländische Front: Geschichte und Organisation*. Wien, Frankfurt, Zürich, Europa, 1971. 13–22. és 71–79. Lásd még „Programmatische Aufzeichnungen zu Sinn und Ziel des Heimatdienstes” Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Bka-Inneres, Bestand Heimatdienst. Kart. 1.
- 334 *Wiener Zeitung*, 1936. jan. 20. 1.
- 335 „Verfassungsminister Ender”. *Wiener Zeitung*, 1934. jún. 8. 2.
- 336 *Wiener Zeitung*, 1933. május 13. Hivatkozik rá: Mosser: i. m. 113.; Kasamas, Alfred (szerk.): *Österreichische Kronik*. Wien, Hollinek, 1948. 514.
- 337 Vaugoin, Karl: *Hinein in die vaterländische Front! Ist Österreich wert, erhalten zu werden?* Wien, Österreichischer Heimatdienst, 1933. 14.
- 338 Ennek a Seipelig visszanyúló törekvésnek a folyamatához vö. Hanisch: i. m. 36–37. és 130–133.
- 339 Mosser: i. m. 110.
- 340 „Komitee zur Errichtung einer allgemeinen österreichischen Heldendenkmals am äusseren Burgtor”; *Wiener Zeitung*, 1933. jún. 17. 6.
- 341 „Gesamtstätigkeitsbericht der Vereinigung zur Errichtung eines Kaiser Franz Joseph-Denkmal in Wien” NPA Karton 297; „Verzeichnis der ehrenamtlichen Funktionäre der Vereinigung zur Errichtung eines Kaiser Franz Joseph-Denkmal in Wien” NPA Karton 297
- 342 Így Linzben, ahol „Hagyományok Hete” névvel szerveztek rendezvénysorozatot. Mosser: i. m. 123.
- 343 Fiziker: i. m. 111–112.
- 344 Wiesner, Friedrich: „Die Abänderung der Habsburgergesetze”. *Der Österreicher*, 1935. 28. sz. 1.
- 345 Wagner: i. m. 294. A táblázatot szintén Wagner disszertációjából vettük át.
- 346 *Der Österreicher*, 1936. 44. sz. 2.
- 347 *Wiener Zeitung*, 1937. márc. 13. 3.
- 348 Ez a KVP-rendezvényekre érvényes is maradt.
- 349 *Österreichs Sendung: Unseres Vaterlandes Schicksalsweg*. Wien, Österr. Heimatdienst, 1933. 2–4.
- 350 Zessner-Spitzenberg, Hans Karl: *Österreichs staatliche Geschichte*. Wien, Arbeitsgemeinschaft Österreichischer Vereine, 1935. 31–32.
- 351 Uo. 1.
- 352 Fidelis [Karpfen], Otto Maria: *Österreichs europäische Sendung: Ein außenpolitisches Überblick*. Wien, Reinhold, 1935. 11–12. és 20–23.
- 353 Uo. 1.
- 354 Zernatto: i. m. 12–18.
- 355 Carnot, Maurus: *Fritz Gerlich, ein Blutzeuge für Glauben und Heimat*. Wien, Arbeitsgemeinschaft Österreichischer Vereine, 1935.

- 356 A szöveg önmagában tanulságos, mivel eredetileg egy nagynémet felhangokkal bíró költeményből származik:

Sei gesegnet ohne Ende,
Heimaterde wunderhold!
Freundlich schmücken dein Gelände
Tannengrün und Ährengold.
Deutsche Arbeit, ernst und ehrlich
deutsche Liebe, zart und weich!
|: Vaterland, wie bist du herrlich,
Gott mit dir, mein Österreich! :|

A hivatásrendi állam ragaszkodása a szöveghez leginkább azzal magyarázható, hogy az első köztársasági évek ún. Renner–Kienzl-himnuszának emlékeztető igyekezett marginalizálni. A szövegből világosan kiolvasható nagynémet érzelmeiket egyszerűen igyekeztek nem kihallani, és az állam „christlich-deutsch” credója által kifejezett formula megismétléseként felfogni.

- 357 Zessner-Spitzenberg, Hans Karl: „Österreichs staatliche Geschichte”. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst, 1935. 1–32.; Lux, Josef-August: „Was ein echter Österreicher sei”. In: *Heimaterde Wunderhold*. 48–54.; Winter, Ernst Karl: „Rudolf IV. von Österreich”. *Heimaterde Wunderhold*. 55–60.; Missong, Alfred: „Die heiligen des österreichischen Barockzeitalters”. In *Heimaterde Wunderhold*. 61–71.; Kretschmayr, Heinrich: „Maria Theresia und ihre Zeit”. In *Heimaterde Wunderhold*. 72–80.; Dietrich, Berthold: „Österreichs höchster Herzschlag”. In *Heimaterde Wunderhold*. 80–93.; Wiesner, Friedrich: „Der Ausbruch des Weltkrieges”. In *Heimaterde Wunderhold*. 93–103.; Schnürer, Franz: „Kaiser Franz Josef”. In: *Heimaterde Wunderhold*. 104–112. A tanulmányokat a könyvben irodalmi válogatás és művészettörténeti áttekintés követte, amelyek mind a sajátos osztrák népi jelleget emelték ki – egyaránt hangsúlyozva német eredetét és kulturális-történeti sajátosságát.
- 358 Kretschmayr: *Maria Theresia*. 72.; Dietrich: i. m. 81.
- 359 Hoffmannsthal, Hugo von: *Maria Theresia*. In *Österreich: Volk und Staat*. Wien, Österreichische Bundesverlag, 1936. 68–74.; Kretschmayr, Heinrich: „Kaiser Franz Josef”. In *Österreich: Volk und Staat*. 89–93.; Glaise-Horstenau, Edmund von: „Altösterreichs Heer im Weltkrieg”. In *Österreich: Volk und Staat*. 94–101.
- 360 Vö. Dachs: i. m.
- 361 A kérdés felkarolására hozták létre a *Traditionsreferat* nevű hivatalt (1936. december) is, amelynek élére Zessner-Spitzenberg került. Ez azonban nem fejtett ki jelentős tevékenységet, mivel bürokratikus okokból csak 1938-ban vált (volna) képessé megkezdeni az érdemi munkát. Fiziker: i. m. 171–172.
- 362 Winter, Ernst Karl: „Die österreichische Idee”. [1933] In Heinz, Karl Hans: *E. K. Winter: Ein Katholik zwischen Österreichs Fronten; 1933–1938*. Wien–Köln–Graz, Böhlaus, 1984. 92–93.

- 363 Winter, Ernst Karl: „Die Stunde des Konservatismus”. In Heinz: *i. m.* 703.; Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 13.; Dengel, Ignaz Philipp: *Österreichs Sendung in Vergangenheit und Gegenwart*. Innsbruck, Vereinsdruckerei, 1933. 4.; Fidelis: *i. m.* 36–37.
- 364 Dengel: *i. m.* 4.; Hantsch, Hugo: *Österreichs Schicksalsweg: Ein Vortrag*. Innsbruck–Wien–München, Tyrolia, 1934. 6–15.; Fidelis: *i. m.* 32–33.; Andrian, Leopold von: *Österreich im Prisma der Idee: Katechismus der Führenden*. Graz, Verlag Schmidt-Dengler, 1937. 14.
- 365 Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 15–17.
- 366 Hantsch, Hugo: *Die Entwicklung Österreich-Ungarns zur Grossmacht*. Freiburg, Herder, 1933. 67.
- 367 Uo. 74–75. és 107–109.
- 368 Lux, Josef August: *Das goldene Buch der Vaterländischen Geschichte für Volk und Jugend Österreichs*. Wien, Gerlach & Wiedling, 1934. 254.
- 369 Hantsch: *Die Entwicklung*. 69.
- 370 Zernatto: *i. m.* 25.
- 371 Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 19.
- 372 Hantsch: *Die Entwicklung*. 77.
- 373 Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 21.
- 374 Hantsch: *Die Entwicklung*. 83.
- 375 Lux: *Das goldene Buch*. 275–276.; Zessner-Spitzenberg: *Österreichs Staatliche Geschichte*. 22–23.
- 376 Lux: *Das goldene Buch*. 276.; Zessner-Spitzenberg: *Österreichs Staatliche Geschichte*. 24.; Vaugoin: *i. m.* 6.
- 377 Hantsch: *Die Entwicklung*. 86–87.
- 378 Lux: *Das goldene Buch*. 287.
- 379 Winter: *Die österreichische Idee*. 94–95.
- 380 Hantsch: *Österreichische Staatsidee und die Reichsidee*. 41.
- 381 Zernatto: *i. m.* 28.; Dengel: *i. m.* 5.
- 382 Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 25–26.
- 383 Dengel: *i. m.* 5–6.; Lux: *Das goldene Buch*. 304.
- 384 Lux: *Das goldene Buch*. 311.; Fidelis: *i. m.* 56.
- 385 Zernatto: *i. m.* 29.
- 386 Lux: *Das goldene Buch*. 314.; Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 29.; Hantsch: *Die Entwicklung*. 97.
- 387 Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 30–31.; Hildebrand, Dietrich von: „Kaiser Karl: Eine Charakterstudie”. In *Kaiser Karl Gedächtnis-jahrbuch* 1936. 14–20., kül. 17.; Zernatto: *i. m.* 31.
- 388 Zessner-Spitzenberg: *Österreichs staatliche Geschichte*. 31.; Jirouschek, Josef: *Kaiser Otto wie ich ihn sah*. Wien, Arbeitsgemeinschaft österr. Vereine, [1935]. 3.; Polzer Hoditz, Arthur Graf von: „Die politische Amnestie des Jahres 1917”. In *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* 1937. 6–8.
- 389 Dachs, Herbert: *Schule und Politik: Die politische Erziehung an den österreichischen Schulen 1918–1938*. Wien, München, Jugend und Volk, 1982. 392.
- 390 Uo. 33–35., 59–60. és 74.

- 391 Uo. 62. és 74–79.
- 392 Raithel, Richard: *Lehrbuch der Geschichte für die oberen Klassen der Mittelschulen*. Wien, Braumüller, 1928. 75.
- 393 Dachs: *Schule und Politik*. 100.
- 394 Kende, Oscar: *Lehrbuch der Geschichte*. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky, 1929–1931. I–IV. kötet. Idézet: III. kötet 76. és 80–85.
- 395 Marek, Richard: *Lehrbuch der Geographie, Bürgerkunde und Geschichte für die oberste Klasse der Mittelschulen*. Wien, k. n., 1924. 228., Kende: *i. m.* IV. kötet 129–131.
- 396 Kende: *i. m.* IV. kötet 20–21.
- 397 Woynar, Karl: *Woynars Lehrbuch der Geschichte für die Oberstufe der Mittelschulen*. I–IV. kötet. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky, 1928–31. IV. kötet 14.
- 398 Woynar: *i. m.* IV. kötet 15–19.; Kende: *i. m.* IV. kötet 32–34.; Bismarck korának ilyen jellegű tárgyalásához ld. Woynar: *i. m.* IV. kötet 26–41.
- 399 Woynar: *i. m.* IV. kötet 70–73.; Marek: *i. m.* 230–231.
- 400 Kende: *i. m.* IV. kötet 55–71.; Woynar: *i. m.* IV. kötet 84–95.
- 401 Dachs: *Schule und Politik*. 95–97. és 325–328.
- 402 Lux, Josef August: *Wie sieht Österreich in unseren Schulbüchern aus?! Die grosse, ruhmreiche Geschichte entstellt, besudelt, verleugnet – im Herzen der neuen Generation ausgelöscht*. Graz, Styria, 1933. 8.
- 403 Dachs: *Schule und Politik*. 96–97.
- 404 Lux: *Wie sieht Österreich aus*. 37.
- 405 Sprenger, Leopold: „Österreichische Schulbücher, die Österreich vergessen und schmähen”. *Schönere Zukunft* 25. évf. (1933) 575–587.
- 406 Carla Esden-Tempska: „Civic Education in Authoritarian Austria, 1934–38”. *History of Education Quarterly* 30. évf. (1990) 187–211.
- 407 Dachs: *Schule und Politik*. 328.
- 408 „Österreich”: *Grundlegung der vaterländischen Erziehung*. Wien–Leipzig, Vereinigung christlich-deutscher Mittelschullehrer Österreichs, 1936.
- 409 Dachs: *Schule und Politik*. 259. és 325–327.
- 410 Battista, Ludwig: „Heimat, Volkstum und Vaterland in der Volkserziehung”. *SL* (1934) 38.; A definíció utóbb Battistánál és másutt is előfordult Battista, Ludwig: „Die Kultur Wiens und die Schule”. *Pädagogischer Führer* 87. évf. (1937) 609–617.; Benda, Oskar: „Was heißt österreichischer Geist?”. *Pädagogischer Führer* 1935. 22–35.
- 411 Montzka, Heinrich: *Die Bildungs- und Erziehungsaufgaben des Geschichtsunterrichtes*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Kulturpolitik, 1936. 15.
- 412 Uo. 15.
- 413 Benda, Oskar: *Erziehung und Bildung in österreichischem Geist*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Kulturpolitik, 1936. 3.; Hassinger, Hugo: *Österreich im mitteleuropäischen Raum*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Kulturpolitik, 1937. A mű érdekessége, hogy földrajztudós szerzője egy évvel később már nemzetiszocialista propagandistaként lépett fel – ezeket a munkáit a III. 5. fejezetben idéztük.

- 414 Zenker, Franz: „Geschichtsunterricht und vaterländische Erziehung”. In Gorbach, Alfons (Hrsg.): *Vorträge über vaterländische Erziehung*. Graz–Wien, Styria, 1935. 73–102., kül. 79. és 88–89.
- 415 Gorbach: i. m. 12–19., kül. 14–15.
- 416 Kallus, Julius et al.: *Lehrbuch der Geschichte für Lehrer- und Lehrerinnenbildungsanstalten*. I–III. kötet. Wien–Leipzig, Österreichischer Bundesverlag, 1933–1936. II. kötet 209., 242–249. és 263–266.
- 417 Uo. III. kötet 52–53.
- 418 Uo. III. kötet 65. és 80–81.
- 419 Uo. III. kötet 140–146. és 201.
- 420 Uo. III. kötet 85–87., 104–107. és 120–123.
- 421 Uo. III. kötet 204–205. és 211–212.
- 422 Günther, Otto: *Unser Kaiser kehrt heim! Legitimistische Arbeit in Österreich*. Wien, Günther, 1933. 38.
- 423 Oppenheimer, Felix Freiherr von: *Österreich, wie es war und ist*. Wien, Frick, 1933. 10. és 21–22.
- 424 Oppenheimer: *Würdigungen*.
- 425 Uo. 19. és 25.
- 426 Luza, Radomír: *Der Widerstand in Österreich 1938–1945*. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1985. 49–54.; Maimann, Helen: *Politik im Wartesaal: Österreichische Exilpolitik in Grossbritannien 1938–1945*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1975. 101–102.; Maimann, Helene: „Der März 1938 als Wendepunkt im sozialdemokratischen Anschlussdenken”. In Konrad, Helmut (Hrsg.): *Sozialdemokratie und Anschluss: Historische Wurzeln; Anschluss 1918 und 1938; Nachwirkungen*. Wien–München–Zürich, Europaverlag, 1978. 63–70.; Weinzierl, Erika: „Widerstand, Verfolgung und Zwangsarbeit”. In Steininger-Gehler: i. m. 411–463., kül. 435–436.

IV. A Habsburgok és Ausztria a magyar múltelbeszélésekben

IV.1. A tradicionális történelemszemlélet továbbélése a két világháború között

[A kuruc-labanc ellentét új megközelítésben]

A németországi Habsburg-diskurzus vizsgálata során egy régi és egy újító szándékkal fellépő irányzat által meghatározott értelmezéseket vizsgálhattunk, és tanúi voltunk az utóbbi két világháború közötti megerősödésének. A folyamat során a népiségtudomány és az ifjúkonzervatív filozófia műhelyeiből kiinduló értelmezések társadalmi elterjedését állapítottuk meg, egyben ezek „állambarát” és expanzionista változatainak megerősödését a szigorúbb tudományosságra törekvő, illetve gyakran emancipatorikus jegyeket hordozó korábbi – húszas évekbeli – változatok rovására. A folyamat azért is rendkívül érdekes, mivel a társadalomban való elterjedés valóban a közbeszéd „meghódításaként” zajlott – a völkisch nyelvhasználat terjedését nem jellemezte felhígulása – éppen ellenkezőleg, azt láthattuk, hogy nagyon egységes elméleti szókinccs létezett, és inkább az egyes történeti részletek értelmezésében mutatkozott variancia. Ausztriában már sokkal inkább egy többlépcsős és köztes változatokban bővelkedő folyamatot azonosíthattunk: az 1918 előtről örökölt nagynémet beszédmód egyes – liberális, konzervatív – változatai inkorporálták a népiségtudomány és a völkisch ideológia szókinccsét, látásmódjuk pedig fokozatosan alakult át: a völkisch ideológia a nagynémet hagyományt lassan hódította meg. Ezt a fejlődést jellemeztük birodalmi német perspektívából bizonyos mértékig provinciálisként. Magyarországon a helyzet az ausztriaihoz hasonlított, azzal a fontos különbséggel, hogy a magyar történelemszemlélet irányzatai és konvenciói még ellenállóbaknak bizonyultak, és a történeti beszéd jelentős szegmense egészen egyszerűen nem vette át,

de nem is utasította el a völkisch „innovációt”. Ebben a fejezetben először ezt a tradicionális szemléletmódot tekintjük át, ám ennél fontosabb célunk a recepció két nagy – magában is összetett – áramlatának vizsgálata. Az osztrák fejezet szerkezetét követve először a völkisch ideológia hazai hatását, a magyar hagyományokkal végbement összefonódását elemezzük, majd megpróbáljuk rekonstruálni a magyar konzervatív-historista hagyomány reakcióját, az ellen-narratíva konstruálásának a völkisch ideológia és történetiszemlélet terjedésével párhuzamos, a Monarchia és a Habsburgok megítélésében világosan megmutatkozó folyamatát.

A magyar történetíráson belül általánosan elfogadott egy „labanc”, arisztokratikus és katolikus, valamint egy „kuruc”, köznemesi és protestáns irány tételezése. A megkülönböztetés hasznossága megkérdőjelezhetetlen. A magyar historikusok újkori nemzedékeit tekintve szinte mindegyikben felfedezhetjük a két pólus köré csoportosítható nézetek ütközését. A munkánk által vizsgált korszakra – első pillantásra – ugyan csak illik ez a megközelítés: éppen a legnagyobb viták, a historiográfiai recepció szempontjából a legfontosabb művek és történészek életművének praktikus olvasatát kínálja. Ez a fejezet ennek ellenére nem e szempont alapján strukturálja a feldolgozott forrásokat, nem igyekszik a magyar történeti gondolkodást egyszerű, kétosztatú rendszerként szemlélni. Ehelyett amellet érvel, hogy a dualizmus korában meghatározó függetlenségi toposzok és szemléletmód egyfelől mélyen beleivódtak a magyar történeti gondolkodásba, és kétségtelenül komoly hatást fejtettek ki az egész korszakban, másfelől azonban a birodalmi széthullás nyomán korábbi sarkalatos állításai részben elvesztették politikai funkciójukat. Ideológia-történeti szempontból ezért fenntartásokkal közelítünk a hagyományos felosztáshoz, és azt igyekszünk bemutatni, hogy az egykori „labanc” és „kuruc” beszédmodok 1920 után lényegesen közelebb kerültek egymáshoz, kialakultak bizonyos konszenzusos pontok. Ennek során Kosáry Domokos álláspontját követjük, illetve gondoljuk tovább, aki a két világháború közötti korszak magyar historiográfiájáról írva felhívta a figyelmet az 1867 után kialakult törésvonalak átalakulására, a merev szembenállás feloldódására a trianoni trauma és a független magyar állam létrejötte nyomán.¹ Ha a két – egymáshoz közelebb került – hagyományos iskolát a módszertani szempontból innovatívabb megközelítésekkel ütköztetjük, megkísérelhető ezek együttes tárgyalása. E felfogás tehát abból indul ki, hogy kialakult a magyar történelem Habsburg-évszázadairól való beszédnek egy olyan főárama, amely a nyomtatásban megjelent korpuszon belül pusztán mennyiségi szempontból is igen jelentős volt. Ez az áramlat számtalan árnyalatbeli eltérést engedett meg, amelyek valóban őrizték a

kuruc-labanc ellentét lenyomatát, más szempontból azonban közös jegyek is összekötötték őket. Ezekről sok szempontból függetlenül vizsgálható a későhistorizmus szellemtörténeti iskolájának és a népiségtudomány hatása alatt létrejött új beszédmodok vitája.

Az alábbiakban elsőként ezt a tradicionalista diskurzus(pár)t dolgozzuk fel. Központi állításunk inkább negatív jellegű: azt kívánjuk bemutatni, hogy ez a méretre hatalmas forráscsoport a völkisch kihívásról alig vett tudomást. Az 1918 utáni helyzet hozta létre, és ezek a keretek szilárdan álltak a második világháború idejéig. Csupán egy kisebbség foglalkozott a harmincas évek elejétől érdemben a völkisch perspektívával a német politikai fenyegetés és kulturális kisugárzás kontextusában – ez a következő fejezetekben tárgyalt kisebbség, vitáikkal együtt, a harmincas évek második felében jutott a magyar történeti gondolkodásban meghatározó szerephez. Láthattuk, hogy a völkisch gondolat recepciója Ausztriában is fokozatosan ment végbe, Magyarország esetében pedig kifejezetten késleltetett reakcióról beszélhetünk. Ennek oka éppen abban keresendő, hogy a konzervatív magyar történeti gondolkodás – a nemzet, nemzetállam és birodalom közötti feszültséggel teli térben létező osztrákkal szemben – nagyon sikeresen alakított ki valóban szilárdnak bizonyuló értelmezési kereteket. Magyarországon a politikai közösség identitásának újragondolása valóban csak a harmincas években bontakozott ki nagyarányú folyamatként – ezt megelőzően csak a húszas évek elejének korai szélsőjobboldali, gyakran proto-fasisztaként aposztrofált kísérletét lehet regisztrálni. Ez azonban sosem hódította meg a közbeszédet, a történeti gondolkodás pedig még inkább ellenállónak bizonyult.² Amennyiben tehát írásunk recepció- és transzfertörténeti kérdésfeltevését követve vizsgáljuk a magyar Monarchia-diskurzusokat, úgy az első megválaszolandó kérdéspár az, hogy miként jöhetett létre ennyire szilárd konzervatív nyelvjáték, és a magyar történeti gondolkodásnak ez a fősodra hogyan integrálta a Habsburg-államközösség évszázadait a magyar történelemről szőtt nagyelbeszélésbe.

*[A világháborús verség és a forradalmak hatása
a magyar történeti gondolkodásra]*

1918–19 hatásait egy történeti epizód kapcsán könnyű felmérni. 1918. október 16-án I. Károly osztrák császár, IV. Károly néven magyar király birodalma osztrák felét – Ciszlajtániát – uralkodói kiáltványában föderatív állammá alakította. A kiáltvány azonban a magyar korona országaira

nem vonatkozott. Egy napra rá Tisza István a Parlamentben elismerte a háború elvesztését, Wekerle Sándor kormánya deklarálta, hogy perszonáluniót kíván alakítani az új Ausztriával. Október 21-én ugyanakkor Bécsben már összeült az osztrák nemzetgyűlés, és megkezdődött az Anschluss, a német-osztrák lakosságú területek Németországhoz való csatlakozásának vitája és előkészítése. A bizonytalan helyzet ellenére Károly ekkor úgy döntött, nem mondja le hivatalos programját, és elutazik a debreceni egyetem felavatására. Nyomás oka volt így cselekedni: a széthullás egyre szaporodó hírei közt Magyarország tűnt a legbiztosabb pontnak, a dinasztia utolsó menedékének. Mindössze órákkal az október 23-i látogatás után lemondott Wekerle Sándor kormánya, és a következő napokban a sajtó egyik központi témájává lett az ún. Gotterhalte-affér. A botrány azért robbant ki, mert a látogatásra kirendelt katonazenekar (állítólag) a Haydn által komponált, *Gott erhalte, Gott beschütze* kezdetű császári himnuszt játszotta el a magyar Himnusz helyett. A világháborús vereség pillanatában és a történelmi Magyarország felbomlását előrevetítő fiúmei matróz-lázadással egy időben Budapesten még egyszer meghatározó eseménnyé vált egy puszta jelképes esemény, amely nemzet és uralkodó, ország és birodalom viszonyát érintette. A botrányról szóló tudósításokat és emlékeztetéseket olvasva kirajzolódnak a végnapjait élő történelmi ország és politikai rendszerének identitásdiskurzusai, az a mód, ahogyan a dualizmus utolsó időszakában különböző erők a kettős államrend viszonyait értelmezték, és ahogyan e viszonyok között kijelölték a magyarság helyét és céljait, valamint láthatóvá válik ezeknek az értékeléseknek a gyökeres átrendeződése 1920 után.³

Ekkor még egyszer, utoljára teljes erővel fellángolt a kuruc-labanc diskurzus, ahogy szinte a magyar nyilvánosság egésze boncolni kezdte, hogy a király, a hadsereg vagy más „Habsburg” intézmény megsértette-e a nemzet büszkeségét. Az érvek erősen emlékeztettek a budai Hentzi-szobor körüli vitára: provokálja-e „Bécs” a magyar nemzetet? Élnek-e még a birodalom ciszlajtán részén az egységállami reflexek? Tömören összefoglalva: 1918 októberében a magyar sérelmi politika még egyszer rövid utóvirágzását élte.

A botrány intenzitását figyelembe véve az incidens a történelmi emlékezetből meglehetősen gyorsan törlődött ki, illetve süllyedt „értelmetlen handabandává”. A húszas évekre leginkább csak kínos epizód maradt egy sokkal nagyobb tragédia díszletei közt. Mi változott meg tehát a magyar jobboldal – az 1918 előtti és 1920 utáni politikai elit oroszlánrészét adó csoportok – gondolkodásában, ami megmagyarázhatná ezt az átalakulást, és ezzel a Gotterhalte-botránynak az emlékezetből való kiiktatását vagy

gyökeres átértelmezését? A válasz számtalan írásműből kiolvasható. Szász Károly, a képviselőház egykori elnöke – aki ebben a minőségében forró pillanatokot élt át a debreceni incidens hírének megérkezésekor – 1918 őszének történéseit 1927-ben már „az ár elsodort bennünket” mondatával foglalta össze. A korabeli olvasó számára nem okozott értelmezési nehézséget, hogy megfejtse a természeti metaforát – sőt azt mondhatnánk, hogy az „ár” kifejezés a korban nem is számított már metaforának, mivel jelentése a politikai beszédben rögzítetté, már-már szó szerintivé vált. Az ár egyszerre jelentette – természetesen – a háború elvesztését, és az október-novemberi időszak viharos történéseit a Monarchia tartományaiiban – de mindenekelőtt az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság sokkját, amelyet a korban a trianoni határokért is felelőssé tettek.⁴

1918–19 emlékezete a tavaszi-nyári győzelmek, az emiatt érthetetlen végső vereség, a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság emlékezetévé lett – az utolsó Habsburg körüli debreceni bakinak ebben a kontextusban nem volt helye. A történelmi Magyarország felbomlásával pedig az ország egységét oly sokáig megőrző Habsburgok megítélése is változott – bár korántsem vált egységessé. Végleg a múlté lett az a szimbolikus univerzum, amelyet a dualizmus hozott létre, és amelynek sajátos vonatkoztatási rendszerében nemcsak a ma, de már a Horthy-kor embere sem ismert önmagára.

A dualizmus kori történet szemléletnek egy másik vonatkozása ugyanakkor megmaradt, és ez a közös elem, a megosztó Habsburg-uralom elmúltával, meghatározó szerepet játszott a kuruc-labanc ellentétpár jelentőségének csökkenésében. Úgy a dualizmusban, mint 1919 után a hazai gondolkodásban a magyar állam folyamatossága képezte a múltat és jelent szétválaszthatatlanul összefűző kapcsolatot. Ez a nemzeti szemlélet mindaddig tolerálta a Habsburg-örökséget, ameddig annak egyes elemei nem ütköztek a nemzeti és állami kontinuitás, az ezeréves (és a jövőre is kiterjedő) folyamatos történelem központi tételével.

Ez a közös formula rendkívül erősnek, ugyanakkor rugalmasnak bizonyult. Elfogadta a magyar legitimizmus is, amely különlegesen érzékeny szellemi környezetben volt kénytelen megkísérelni politikai elveinek elfogadtatását: a magyar függetlenségi, 48-as hagyomány és ennek dualizmus kori kanonizálói jelentős sikereket könyvelhettek el, amennyiben egyfelől a függetlenségi harcok kultuszát nemcsak megteremtették, de erejét is több ízben bizonyították.⁵ Éppen ezért, amint azt legalaposabban Kardos József dokumentálta, a magyar legitimizmus elsődleges emlékezetpolitikai stratégiája nem a – például az osztrák mintát követő – dinasztikus emlékezet megteremtése volt, hanem ennek sikeres integrációja a nemzeti emlékezet főáramába, a királyság mítoszának középpontba állítása mellett.

Nyílt tehát stratégiai lehetőség a legitimista múltfelfogás integrálására, de csak abban az esetben, ha sikerülhetett az állami folytonosság (1920 után a trianoni trauma hatására központi tézissé előlépő) dogmájának illusztrációja, illetve legitimációja a Habsburgok emlékezte révén. Tömören összefoglalva: a Habsburgokat a magyar történelemben úgy kellett elhelyezni, hogy az nemhogy ne gyengítse, de kifejezetten erősítse azt a tételt, mely szerint a magyar állam az évszázadok során önállóságát megőrizve állott fenn, és uralta a szuverenitása alá tartozó népeket, területeket.⁶

Azok a – többséget alkotó – szerzők, akik ezzel szemben a történeti gondolkodásban kanonizálódott magyar állami folytonosságot évszázadokon át fenyegető politikai hatalomként értelmezték a Habsburgokat, a magyar államiségre vonatkozóan lényegében ugyanazokat a tételeket vallották, mint a legitimisták. A dinasztia szerepét másként ítélték meg, inkább kiálltak a függetlenségi harcok hagyománya mellett, de a Habsburg-pártiakhoz hasonlóan értelmezték nemzet és állam fogalmát, és velük vállvetve képviselték a soknemzetiségű magyar birodalom eszméjét. Ezek a fogalmak, ahogy a legitimisták számára, számukra sem szorultak különösebben pontos meghatározásra. Egyfajta természetes jelentéssel bírtak, amely nem tette szükségessé fogalmi újragondolásukat, míg a Habsburgokkal és tartományaikkal való több évszázados életközösségből következő interpretációs kihívást megkerülték – egyebek mellett ennek lehetővé tétele volt a magyar állami folytonosság és államalkotó erő dogmájának egyik fontos funkciója.⁷

*[A függetlenségi és az aulikus szemlélet közeledése
a régimódi történetírásban]*

A fenti gondolatmenet tekinthető elméletinek, hiszen általánosságban érvelt annak lehetősége mellett, hogy a kuruc és labanc történelemszemlélet tradicionalista áramlatait közös történelmi Magyarország-víziójuk, történelmi látásmódjuk alapján egymáshoz közelítsük, azonos történelemfilozófiájuk – egyfajta reflektálatlan historizmus – alapján a magyar szellemi fejlődés eredményeként értelmezzük, ütköztetve a kortárs németországi tudományosság kisugárzására érzékenyebb, a harmincas években kibomló diskurzusokkal. Az alábbiakban ezt az általánosságban leírt, közös történetfilozófiával rendelkező, de ezen belül vitázó kettős vagy iker-diskurzust szövegek alapján is bemutatjuk. Ennek révén három tézist kísérelünk meg bizonyítani. Először meghatározzuk a kuruc és labanc beszédmód közös államképét, történelemfelfogásuk magját. Ezt követően

kitérünk az elbeszélésmód magyarközpontúságára, megvizsgálva a legfontosabb újkori történelmi epizódok és személyiségek megítélését. Végül bemutatjuk a toposzokban megmutatkozó kuruc-labanc örökséget, ám emellett érvelve, hogy a múltfelfogások ebben megmutatkozó különbözőségét abszolutizálni historiográfiailag védhető, ám ideológiatörténelmi szempontból problematikus eljárás.

A magyar önkép két meghatározó oszlopaként az alkotmány kultuszát és a birodalmi gondolatot határozhatjuk meg. Ezek a szövegekben folyamatosan visszatérő toposzok, amelyek szinte minden munkában megtalálhatóak, ritkábban tételesen megfogalmazva, gyakrabban egy-egy esemény kapcsán magyarázó félmondatok formájában.

Marczali Henrik 1920-ban, még 1919-es szerepvállalása miatti meghurcolása előtt, elismert történészként a trianoni béke rendelkezéseivel vitázva írott népszerűsítő történelmi munkájában a következőképpen összegezte a két gondolatot. Egyfelől a magyar történelem évszázadaiban az alkotmányosság folyamatos hagyományát lokalizálta, amely egybeforrott a magyar államiség és nemzet fogalmával. Nézete szerint már a kora újkorban „alkotmányunk erős, századokon át kipróbált építménye a rendiség volt, mely a szent koronában lelte nemzeti formáját”.⁸ Az alkotmány tisztelete a magyar nemzeti lét alapja volt, ahogy a magyar térrpolitikáé a soknemzetiségű Kárpát-medence összefogása. Ezt a birodalmi gondolatot Marczali a magyarpárti elfogultsággal nem vádolható francia Monarchiaszakértő, Louis Eisenmann megállapításával adta vissza, ezzel is érvelve szükségszerűsége mellett. Eszerint „a magyarok nemcsak urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhesse, uralkodniuk kell az egész magyar területen”.⁹

Ez a gondolat azonos módon szerepelt a korszak legvégén, 1942-ben, a függetlenségi hagyománnyal rokonszenvező Eöttevényi Olivér jogászprofesszor Ferenc Ferdinánd emlékezetével az 1918 előtti retorika felélesztésével szembeszálló, Marczalitól tehát korban és szellemiségben egyaránt távol álló művében is. Eöttevényi a trónörökös szembeni magyar ellenállást magyarázta e két elv alapján, hivatkozva arra a történelem során sosem változó ragaszkodásra, amellyel „mi magyarok állandóan és megalkuvás nélkül, állami önállóságunk elvi alapján álltunk.”¹⁰ Az osztrák politikai hagyomány legnagyobb tévedése Eöttevényi szerint éppen az volt, hogy Magyarországot „gyarmatnak tekintett[e]”, nem ismerve fel a magyarság önálló államszervező erejét és saját, alkotmányossága révén egyedi politikai hagyományait. E tézisek mellett kiállva történet után lándzsát Eöttevényi a (politikai) nemzet, a birodalmi államszervezés elve mellett, és

ítélte el az etnikai alapú újrarendezési terveket – amelyek a magyar állami kereteket is szétzúzták.¹¹

A húszas évek derekán két egymással vitázó szerző, a legitimista, de úgy a dualizmus, mint a Horthy-kor rendszerével szemben felettébb kritikus Pethő Sándor és az egykor Tisza-párti, ám a Horthy-rendszerrel is azonosuló, szabad királyválasztóvá lett Nagy Miklós ebben az elvi kérdésben szintén azonos álláspontot foglalt el. Utóbbi szerint a „nagy imperialista törekvések ütközőpontján” létrejött magyar állam lényegét nemzetiségeinek felemelése alkotta.¹² Ő a magyar történelmet „szakadatlan harcok és megújuló függetlenségi törekvések szakadatlan sorozataként” látta, de tökéletesen egyetértett például a legitimista Apponyival abban, hogy „a magyar nemzeti egység fenntartása Magyarország történelmi területén” természetesen, a magyar alkotmány alapján végrehajtandó feladatként tételeződött minden kor vezetői számára.¹³

A magyar különállás és önálló államfejlődés gondolata még a leginkább Habsburg-barát történészek számára is magától értetődő tétel volt. Angyal Dávid, megkísérelve a lehetetlennel határosat, Metternichet igyekezett felmenteni az ellene felhozott, a függetlenségi hagyomány magjához tartozó vádak alól. Ebben a vállalkozásában maga is azt találta a legerősebb érvnek, hogy forrásai tanúsága szerint a kancellár elismerte a magyar állam jogait, alkotmányát és önálló történelmi karakterét. Hangsúlyosan szerepeltette az epizódot, amelyben Metternich „még a bujdosás idején Angliából írta Schwarzenbergnek, hogy Magyarországra nem illik a beolvasztás rendszere, Ausztria és Magyarország között a kölcsönös támogatásnál szorosabb kötelékről a gyakorlatban szó sem lehet”.¹⁴

A labanc és kuruc szemléletmód közeledése azon is mérhető, hogy a korszak egészét jellemzi néhány történelmi személyiség megítélésében tapasztalható konvergencia. Első helyen feltétlenül Széchenyi István személyét kell kiemelni. Ez az egyezés azért bír jelentőséggel, mert Széchenyi – függetlenségi olvasatban – tévedett: túlságosan bízott a Habsburgokban, és túlságosan távol állt az egyszerű néptől. Ennek ellenére a konzervatív Széchenyi-kultusz, amelynek Szekfű Gyula *Három nemzedéke* volt a legolvasottabb szövege,¹⁵ a két világháború között egyértelműen integratívnak bizonyult. Egyaránt a legnagyobb magyarnak ismerte el Széchenyit a legitimista – már-már udvarhűnek nevezhető – Angyal, és a magyar 48-as liberális historiográfiai hagyomány egyik legfontosabb képviselője, Balla Antal.¹⁶ Értelmezésük persze mutatott eltéréseket: Angyal éppen 1848 ellenfelét, Balla – ahogy Marczali Henrik is – előkészítőjét pillantotta meg alakjában.¹⁷ Mégis, az egyezés jelentőségét mutatja, hogy a következetes függetlenségi liberális Balla például Tisza Kálmánnal szemben nagyon is

kritikus volt, és politikáját „junker-konzervatizmusnak” nevezte, azaz általában egyáltalán nem törekedett a 19. századi magyar politikai hagyomány egészének idealizálásra, ahogy Angyal sem fukarkodott a függetlenségi törekvések kritikájával.¹⁸

Széchenyi körül – a konszenzus minimumán túl – valódi konzervatív kultusz jött létre. Műveinek szemléi, kiadásai, a folyóiratokban naplójának forrásközlései különösen a húszas években állandóvá tették jelenlétét a történelmi gondolkodás terében. A hagiografikus megközelítésben minden részlet felértékelődött, egyben pedig lassan kialakulóban volt egy olyan konszenzus, amely a bécsi udvar viselkedését éppen Széchenyi adott korszakbeli álláspontja szerint ítélte meg.¹⁹ Már Széchenyi kapcsán megjelent a trianoni trauma közvetlen leképeződéseként értékelhető gondolat arról, hogy nemcsak Magyarország bekebelezése nem sikerülhetett a Habsburgoknak, de ezzel párhuzamosan Magyarország sem szakadhatott el Ausztriától.²⁰ Szintén nevéhez kapcsolódott a föderatív gondolat, amely a liberális Eötvöséhez közelítette emlékezetét, ezzel is kiemelve személyének integratív voltát.²¹ Amint Ravasz László az egyik emlékkönyvben megfogalmazta, ebben a diskurzusban Széchenyi valóban „próféta volt”, akiben „a magyar nemzet életakarata lobbant újra fel”.²²

Széchenyi személye a magyarországi Habsburg-diskurzus kontextusában a magyar államiság szempontjából elsősorban az Ausztriával szükséges és kívánatos szimbiózist jelentette meg. A vélemények eltértek abban a kérdésben, hogy ez a szimbiózis eszmé maradt-e, vagy közel került a megvalósuláshoz, ám maga az elv széles elfogadottságot élvezett. Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, hogyha a Habsburgokhoz való viszony kérdését tovább vizsgálva Deák Ferenc és a kiegyezés kapcsán elhangzó véleményeket is számba vesszük. Ő liberálisként élvezte a konzervatívok elismerését, ahogyan Széchenyi esetében ugyanez fordítva volt igaz. De ennél is meglepőbb, hogy a függetlenségi szerzők is egyhangúlag pozitívan értékelték tevékenységét.

Az utókor perspektívájából „kurucosként” meghatározható szerzők törekedtek például Deák és Kossuth ellentétének feloldására. Nagy Miklós szerint döntéseik különböztek, de eszmeiségük közös volt, és kettejük közt Deák halála után, Kossuth gesztusának köszönhetően (cipruságot küldött Deák sírjára) a kibékülés is megtörtént. Deák munkásságát nagyra értékeli, mivel az „megadta az alapot az újra integer ország nyugodt, alkotmányos fejlődéséhez” – a bukást a későbbi nemzedékek fantáziátlan-sága okozta.²³ Angyal szerint pedig Deák haladta meg egykori 48-as nézetét, és tudatosan igyekezett elkerülni a perszónáluniót.²⁴ Balla, bár elemzi ellentétét Kossuthal, megállapítja, hogy a kor nagy szellemei már felis-

merték: „Magyarország nem állhat meg egyedül Európa közepén”, és erre a kérdésre kerestek eltérő irányba válaszokat.²⁵

Deák személyének megítélésétől természetesen elválaszthatatlan volt művének, a kiegyezésnek az értékelése. A korábban a politikai nézetek keresztüztüében álló kompromisszum 1920 után váratlanul más színben tűnt fel. Ismét azt tapasztaljuk, hogy a Habsburgok magyar- és liberalizmusellenességét hirdető szerzők a kiegyezést reális politikai eredményként elfogadták – gyakran nyíltan hivatkozva közelmúltjuknak a dualizmust új fénybe helyező sokkjára. Általános nézet szerint „az utolsó tíz év történetéből kétségtelen, hogy az orthodox 67-es álláspont számolt jobban a reális viszonyokkal”.²⁶ Az elkötelezett Kossuth-párti Balla visszatekintve szintén a lehetséges maximumát látta az 1867-es rendezésben. Mint hangsúlyozta, „Deák helyesen cselekedett. Kossuth igazságai olyanok, mint a fizikai törvények, amelyek csak légüres térben érvényesek”.²⁷

E vélemények alapján megkövethető, hogy a függetlenségi diskurzus bizonyos részei kitörlődtek a beszédmódból, általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a történelmi Magyarország rá volt utalva – legalábbis ideiglenesen – egy társállamra, mellyel együtt nagyhatalomként és szilárd államként létezhetett.²⁸ 1867 pedig a Habsburgok „jobbik arcát” mutatta, felidézve a magyar rendek és a dinasztia együttműködésének ritka és rövid pillanatait. A magyar politikai karakter szintén a lehető legkedvezőbb színben tűnt fel: liberalizmus és realizmus keverékeként, amely történetileg helyesen értékelte pillanatnyi helyzetét, és döntött a Habsburgokkal való, évszázados múltra visszatekintő kooperáció felújításáról.²⁹

Az újkori magyar panteonban így Deák is helyet kapott. A „haza atyja ... félszázados, munkás békekorszakot alapított”, amely nélkül Trianont a magyarság egyes szerzők szerint túl sem élte volna.³⁰ Személye Széchenyire hasonlóan integratív hivatkozási pontként működött, és pontosan leképezte a korszak történetiszemléletének kettős szerkezetét: egyszerre volt az alkotmány védelmezője, egyben a magyar hatalmi helyzet helyreállítója és megszilárdítója. Arról, hogy műve a lehetséges vagy az elvi maximumot jelentette, a vélemények megoszlottak. Fel sem bukkant ugyanakkor az az októbristák óta a baloldalon működő és utóbb a radikális jobboldalra, illetve a népi írók munkásságába is átvándorló gondolat, amely szerint „bezárta” volna a magyarságot egy haldokló birodalomba. Az Ausztriával szembeni általános ellenérzés dacára Deák Ferenc döntései a felelős politika ideáltípusává nőttek, megoldásai, amelyek a magyar függetlenségi gondolat elleni kihívásként tételeződtek korábban, Trianon nyomán már sokkal inkább ennek a fenyegetett eszmének a megőrzését testesítették meg.

Míg Deák komplex szimbólumként működött, harcostársa, Andrassy Gyula egyértelműen a magyar birodalmi gondolat szimbolikus alakja lett. Őt azért övezhette konszenzus, mert személye testesítette meg a magyar ambíciókat a Monarchiában. Andrassy a magyar politikai tehetség képviselőjeként a kettős monarchia egyik utolsó nagyformátumú államférfijává stilizálódott, a magyarságnak az osztráksággal szembeni emancipációja jelképévé.³¹ Mint az előző esetekben, Andrassy személye is kettős értelmezési mezőbe került: a konzervatív beállítottságú szerzők megfontoltságát, a liberálisok szabadelvűségét állították előtérbe.³² Születésének századik évfordulóján a fontos napilapok (*Pesti Hírlap*, *Az Ujság*, *Nemzeti Ujság*, *Pester Lloyd*) mind magasztaló hangú cikkekben tárgyalták jelentőségét.³³

Széchenyi és Deák alakjához teljes mértékben azonban csak egyetlen további államférfiú nőtt fel: Tisza Istváné.³⁴ Esetében lényeges kiemelni, hogy ennek két olyan oka is volt, amely szorosan vett politikai nézeteivel nem függött össze. Meggyilkolása az egész rendszer ideológiai sarokpontját képező októbrista-ellenes mesternarratíva fordulópontja volt: ez tette nyilvánvalóvá Károlyiék felelőtlenségét és sodródását a káosz és a forradalmi erőszak felé. Ez már önmagában nagyban hozzájárult személyének mitizálásához, ám ez kiegészült a háborús felelősség tagadásának érvrendszerében elfoglalt kulcsfontosságú helyével: a háború elleni kezdeti fellépése a magyar békeszándék cáfolhatatlan bizonyítékává stilizálódott.³⁵ Ezek az epizódok határozták meg a Tisza-kultusz alakját és súlypontjait, amely azonban ismét csak „átcsapott” más területre, és a Monarchia utolsó évtizedeinek megítélésébe is beépült.

Tisza a férfierőt, a határozott – a Habsburg-monarchia utolsó éveiben ritka – vezetőt testesítette meg. Klebelsberg Kunó szerint „neki köszönhetjük, hogy a régi Monarchia nem múlt ki dicstelenül”, és személye az „aradi tizenhárom” szerepéhez hasonló a magyar történelemben: a hősie kiállítás jelképe a reménytelen helyzetben, az elvhűség megtestesítője.³⁶

A felbomló Monarchia kontextusában Tisza kultusza egy olyan értelmezési kánont alakított ki, amelyben a tisztán látó államférfi a „tévelygőkkel” és „bizonytalanokkal” szemben egyszerre ismerte fel a közelgő tragédiát és azt, hogy a gyengeség bármilyen jele csak súlyosbította volna a helyzetet.³⁷ Emellett egyértelműen alátámasztotta a „gyenge Ausztria” – erős Magyarország” toposzt, s a magyar alkotmányos és birodalmi gondolat alapján az udvarral együttműködésre mindig kész, a bécsi vágyakat azonban sohasem kiszolgáló államférfiként megtestesítette a magyar történelemszemlélet két sarkalatos elvét és ezek összeegyeztethetőségét is, amelyet különösképpen Ferenc Ferdinánddal való konfliktusos viszonya támasztott alá.³⁸

A magyar politikai hagyomány nagy államférfiai mellett a Habsburg-múlt diskurzusában felfedezhető konvergenciát az utolsó három Habsburg, Ferenc József, Ferenc Ferdinánd és IV. Károly megítélése is mutatja. Ferenc József 1849-es fellépését ugyan természetesen számos kritika érte, ám az agg császár képe Magyarországon is általános megbecsülésnek, tiszteletnek örvendett. Érdekes, hogy az itt tárgyalt „naiv” vagy „tradicionalista” nyelvjátékon belül talán a legkevésbé hízelgő portré éppen egy legitimistától, Pethő Sándortól származott, aki az uralkodóval társított legfontosabb negatív toposz, az érzelmek hiányára, a gépies és fantáziátlan személyiség képe köré rendezte Ferenc József-portróját – amelyre egy, az amúgy a Balközép álláspontjával azonosuló, majd Tisza István hívévé szegődő szerző válaszolt felháborodottan vitairatában.³⁹

Szintén a függetlenségi és labanc történelemszemlélet kiérlelődő közös pontjairól tanúskodik az a logika, amely mentén Ferenc Ferdinándot a közélet akadémiai és politikai szereplői egyaránt a legélesebb kritikával illették. A magyar szövegek közül egyedül Kristóffy József, a darabont-kormány belügyminisztere igyekezett őt felmenteni a felelősség alól.⁴⁰ Kristóffyval szemben a magyar konzervatizmus minden árnyalatának és a liberális 48-asoknak egységfrontja állt. A legitimista ex-miniszter Sztterényi József, a Habsburgok és főképpen IV. Károly fáradhatatlan védelmezője például egyedül ellene kelt ki határozottan. Megítélése szerint

az alkotmány felfüggesztése mögött Ferenc Ferdinánd trónörökös állott leginkább, akinek kedvenc gondolata volt Magyarország letörése, és aki annak idején az általános, egyenlő és titkos választójogot is csak azért protezsálta Magyarország részére, hogy ezzel a történelmi osztályok uralmát megtörje és a nemzetiségeket segítse győzelemre, melyeknek leghatalmasabb pártfogója ő volt. Ugyanakkor állította fel ezt a követelést Magyarországra nézve, amikor ugyanezt a legélesebben elítélte Ausztriában, sőt ezért legkedvesebb ottani embereit is elejtette. Ő nem a demokratikus iránynak volt híve, sőt ellenkezőleg a legmesszebbmenő autokratizmusnak, olyan feudális szellemű volt, hogy a huszadik században egyenesen megdöbbenőnek volt mondható.⁴¹

Ferenc Ferdinánd, mint ebből az idézetből is kiderül, a Habsburgok abszolutista-egységállami politikai hagyományának megtestesítőjévé vált, ebben a szerepben vonta magára a heves kritikákat. Az általa álmodott „egységes Nagy-Ausztria” egyet jelentett a magyar alkotmányos különállamiság tagadásával – ez pedig függetlenségi és aulikusok számára egyaránt a történelem kívánatos irányával szembeforduló magatartás volt.⁴² Különbség abban mutatkozott, hogy előbbieknél előfordulhatott Ferenc Ferdinánd beépítése egy olyan értelmezési környezetbe, amelynek sarkalatos pontja volt, hogy Ferenc Ferdinánd „mint minden Habsburg, első-

sorban dinasztíája érdekeit tartotta szem előtt”. Azonban még az itt idézett, a függetlenségei mesternarratívát magáévá tevő szerző, Eötvényi Olivér is megjegyezte, hogy bár ez a magatartás minden Habsburgot jellemzett, korántsem jelentőség nélküli, hogy némelyek közülük ezt az alkotmányos keretek figyelembe vételével tették, míg mások – a „rossz” Habsburgok – azok megsértésével.⁴³

Ferenc Ferdinánd mellett IV. Károly megítélése sem osztotta meg a magyar történeti gondolkodást a németországi vagy ausztriai múltelbeszélésekben látott módon. Kétségtelen, hogy a magyar legitimizmus számára elsődleges hivatkozási ponttá vált, és ez a kisebbség elsősorban a politikai beszédben kísérletet tett személyének idealizálására. Apponyi Albert, a hazai legitimizmus – ifjabb Andrássy Gyula halála után – messze legtekintélyesebb alakja többször is leszögezte, hogy „négy száz esztendő óta ő lett volna az első valóban nemzeti király”, és ezért a nemzetnek erkölcsi kötelessége emlékét ápolni.⁴⁴ Sztterényi a fejezet elején említett debreceni útról például a következő – nyilvánvalóan a kínos epizód elfeledtetésére törekvő összefoglalót adta:

Ebben a helyzetben következett be a király debreceni látogatása. Károly királynak ez volt az utolsó örömnappja. A sors csodálatos alakulása, hogy ahol a Habsburg-dinasztia trónfosztása akart megtörténni és mondatott ki 1849-ben, ugyanott élte örömnappját a Habsburg-ház egyetlen, igazán nemzetivé lenni akaró magyar királya.⁴⁵

Jellemző egyébként, hogy Sztterényi egyébként – jó taktikai érzékkel – memoárjában az országban 1918 után is rendkívül népszerűtlen Ferenc Ferdinánddal állította szembe Károlyt, a magyar nemzeti követeléseknek megfelelően ellentétpárokkal jellemezve őket. A trónörökös az autoriter, elnyomó Habsburgok megtestesítője lett, míg Károly alakja a narrációban a dinasztia „pozitív” örökségét hordozta. A jellemrajzot – mint más legitimistáknál is – a császár és király békevágyának ábrázolása kerekíti ki, amelyet népei iránt érzett aggodalma és katolicizmusában gyökerező pacifizmusa táplált.⁴⁶

Ha ezt a szűk Károly-kultuszt vizsgáljuk, úgy vélhetnénk, hogy a magyar történeti szemléletmód egységesülésére vonatkozó tételt ezen a ponton jelentősen korrigálni kell. Ez azonban csak feltételesen igaz. Láthatuk, hogy Sztterényi maga is az uralkodó „nemzetivé” válását emeli ki, ahogy Apponyi szintén elismerte a magyar–Habsburg kapcsolatok történetének konfliktusos részét, és ezzel szemben pozicionálta Károlyt, aki „szakított családi hagyományainak azzal a részével, hogy a magyar nemzeti élet teljességével ellentétbe kerüljön. Ezért korszakalkotó rövid ural-

kodása".⁴⁷ Összefoglalva a legitimista Károly-kultusz lényegét, azt mondhatjuk, hogy az az uralkodó nézetei és a magyar államiság axiómái közötti teljes harmónia bizonyítását tűzte célul.

A szövegek nagyobbik, fennmaradó része nem ennek a tételnek a kifejezett cáfolatával próbálkozott. Károlyt Magyarországon egyetlen szerző sem jellemezte rosszindulatú, a nemzeti érdek érvényesülését korlátozó uralkodóként. A meghatározó vélekedés szerint egyszerűen nem tudott felnőni a rendkívül nehéz helyzethez – sikertelen, esetenként tragikomikus, de nem elutasított történeti alakká vált.⁴⁸

Ezt éppen a legitimista érzelmű politikus-történész, Gratz Gusztáv két-kötetes, díjnyertes korszak-monográfiája bizonyítja a legjobban. Gratz elbeszélésében egyértelműen törekedett a legitimista mozgalomra jellemző Károly-kép elemeinek megjelenítésére. Kiemelte, hogy az uralkodó ellemezte a német hegemoniát álmódó Közép-Európa-tervet, a magyar koronázási esküt nem Tisza nyomására, hanem saját alkotmányos érzülete által hajtva tette le, és két nagy célját, a háború kompromisszumos lezárását s a forradalmak elkerülését mindenképp elé helyezte. Ugyanakkor Károlyról szólva Gratz azt is elmondta, hogy „nem volt bölcsőjétől kezdve arra rendelve, hogy valamikor ősei trónját elfoglalja”, és bár „gyors felfogást, nemes szándékokat és komoly akaratot” hozott magával a trónra, tapasztalatlansága eredménye „határozatlanság, ingadozás és habozás volt, amely a király döntéseiben olykor megnyilvánult”.⁴⁹

Ez utóbbi jellemzőt kell a Károly-kép meghatározó elemének tartanunk. Nyíltan a legitimista érzelmű szerzők sem tagadták, a függetlenségi hagyománnyal szimpatizálók pedig – még ha nem is voltak kifejezetten Habsburg-ellenesek – sokkal erőteljesebben írták le, mint Gratz tette. Hegedüs Loránt népszerű, *Két Andrássy és két Tisza* című „pszichotörténeti” esszéjében Károly szerepét „békítő és mégis halálos” jellegűnek látta. Leírja a koronázást megelőző percek, amikor „a budavári Mátyás-templom előtt teljes koronázási díszben, fején Szent István koronájával, vállán az ősi szent paláttal cigarettázva sétálgatott”, ezzel érzékeltetve, hogy az uralkodó nem tudott felnőni az előtte tornyosuló gigászi feladatokhoz. Végül hozzáteszi: „Tisza Istvánban lakott a Fenség s az Állam, míg IV. Károlyban egy csipetnyi sincs a felségességből”. Hegedüs szerint Károly jóindulatú uralkodó volt, aki azonban többet ártott, mint használt, különösen, mivel nem tudta elviselni Tisza fölébe tornyosuló államférfiúi alakját – ahogy II. Vilmos sem tudott Bismarckkal együttműködni. Anyait pedig a Habsburgok legélesebb magyarországi kritikusai is elismerték, hogy IV. Károly „emberies érzésű uralkodó” volt, illetve jóra törekedett, de „képességei nem voltak elegendők”.⁵⁰

[Párhuzamos olvasatok a Habsburg–magyar kapcsolatokról]

Az eddigiekben arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk, az 1918–20-as sokkok sorozata nagyban hozzájárult a magyar történelemszemlélet hagyományos, szétartó nemzeti diskurzusainak közeledéséhez. Ebben a formában ez a kijelentés természetesen finomításra szorul. Az alábbiakban négy, általunk jellemzőnek ítélt olvasatot mutatunk be, azzal a céllal, hogy egyrészt igazoljuk a kuruc-labanc hagyomány kétségtelen továbbélését, és rámutassunk arra, hogy egyes rendkívül merev értelmezések mellett ezek a hagyományok keveredhettek is egyéb szempontokkal, tehát szembenállásukkal mégsem határozták meg a két világháború közötti történeti beszédet.

Ezek közül a termékeny idős egyetemi tanár, Angyal Dávid az aulikus-konzervatív hagyomány feltétlen hívének számított. Angyal életművében valóban megtaláljuk mindazokat a jegyeket, amelyeket a historiográfia a „labanc” történetírással hagyományosan társít. Angyal az abszolutizmus korszakait sem volt hajlandó egyértelműen az elnyomás periódusaként értelmezni – sőt magát az abszolutizmus fogalmát is leszűkíteni igyekezett. Nézete szerint például „Schwarzenberg minisztériuma ... alkotmányos és liberális szellemű volt”, maga Schwarzenberg pedig tekintélyelvű, de nem abszolutista politikus.⁵¹ Az udvari politika Ferenc Ferdinándon kívül minden személyiségére kiterjedő felmentő vagy enyhítő megítélése – szintén paradigmatiszta módon – párosult a magyar panteon fentebb bemutatott alakjaihoz képest megosztó személyiséggé váló Kossuth kritikájával. Ő Angyal szerint „csodálatos tehetségét arra használta, hogy felizgassa a világ közvéleményét”. A kulcskifejezés az „izgat” szót – ez a korszakban a Kossuth-kritika meghatározó eszközévé vált, amely egyfelől Károlyiékhoz közelítette alakját, másfelől mégiscsak eufemizmus volt, hiszen Kossuthot a korszakban nem nevezték már minden további nélkül felforgatónak. A vele szembeni kritika inkább az eszközökre korlátozódott – céljai, a polgári átmenet és az alkotmányos különállás, elfogadottá váltak. Ezt ironikusan még Angyal is elismerte, amikor „a szavakkal néha küszködő, de eszméivel életét egybeforrasztó államférfiúnak” nevezte. A sikkasztás dualizmus kori vádjá és a többi szélsőséges támadás a múlté lett.⁵² Mint jeleztük, az Angyal-féle felfogás szerint a Habsburgokkal lehetséges volt az együttműködés, ezt a hitet testesítette meg Széchenyi, akinek személyén keresztül az aulikus történelemszemlélet sok szállal tudott kapcsolódni a magyar történeti emlékezet kánonjához. Ezért érthetően nagy hangsúly került Széchenyinek az udvarhoz fűződő kapcsolataira úgy 1848 előtt, mint a neoabszolutizmus

idején, amikor a „jobb” szellemek Bécsben szintén tisztában voltak a meg-
egyezés szükségességével.⁵³

Ez a szemlélet, amely az alkotmányos különállás és a magyar birodalmi
gondolat mellé harmadik irányelvként a dinasztiaival való együttműködést
rendelte, fenntartások nélkül felsorakozott a kiegyezés mellett. Kritikája a
dualizmus korszakában az ellenzék ellen irányult, bár ez a kritika ismét csak
eufemisztikus maradt, hiszen a balközép és a szélbal ellen Angyal sem hasz-
náta a kalandorság régi, 1918 előtt elterjedt toposzát, hanem megelégedett
annak kiemelésével, hogy az ellenzék „a kormányzás ... hasznos munkáját
néha akadályozta is, valamint nem rendelkezett pozitív programmal”.⁵⁴

Angyal munkásságában ugyanakkor nyilvánvaló a szintézis – bár aulikus
szintézis – igénye. Ennek megfelelően törekedett egy, a magyar–Habsburg
egymásra utaltságot hangsúlyozó mesternarratíván belül elhelyezni a ma-
gyar ellenzékiiséget is. Elismerte a centralista törekvésekkel szembeni el-
lenállás jogosságát, az 1860–61-es Határozati Párt önmérsékletét, és az
egész nemzet „lovagias hódolatát az alkotmányos király iránt”. Így vált
1867 azzá a mitikus pillanattá, amelyben megmutatkozhatott „Ausztia és
Magyarország érdekei közösségének érzése és az alkotmányos szabadság-
nak boldogságot és hatalmat teremtő ereje”. Tömören ezt nevezhetjük az
Angyal-féle – és aulikus – történelemkép magjának: a magyar szabadság
és hatalom (azaz birodalom) Ausztriával közösségben volt megvalósítható,
és ezt a magyarság legjobbjai mindig felismerték; ha kellett, a formula mind-
három elemét meg is védték a külső és belső „izgatással” szemben.⁵⁵

A függetlenségi és liberális hagyomány elismert akadémiai és publicisz-
tikai képviselője, a későbbi kisgazda miniszter Balla Antal munkássága
Angyaléval szembeállítva meglehetősen pontossággal teszi lehetővé az ütkö-
zési pontok megállapítását. Balla olvasatában a magyar nemzeti felemel-
kedés korszakai arról ismereszenek meg, hogy minden esetben hazai és
polgári-liberális erők működnek bennük közre. Minden más korszak leg-
alábbis kétarcú, így a 18. század is, melynek során „az ország külsőleg
épült és fejlődött, csak hogy ez a fejlődés nem a nemzeti kultúrának útján ha-
ladt”, a „magyar rendiség még nem emelkedett fel” a liberalizmus eszméihez,
a reform maga pedig „nem mindig alkotmányos” módon zajlott. A hazai
fejlődést kibontakozni nem engedő erők között számára a Habsburgok
álltak az első helyen, akik „el voltak telve Istentől származó jogaikkal és a
spanyol inkvizíció módszerei szerint kormányozták országaikat”.⁵⁶

Míg Angyal esetében a szintézisre való törekvést emeltük ki az életmű
egészét jellemző meghatározó vonásként, Balla esetében munkássága csak
dinamikusan értelmezhető. Négy jelentős, a témába vágó művét vizsgálva
(*A liberalizmus történelme*, 1926; *Az utolsó száz év története*, 1931; *A leg-*

újabb kor világtörténete, 1932; *Magyarország története*, 1942) világosan
megmutatkozik a Habsburg-ellenes kritika élének tompulása. 1926-ban
még általában „Bécs” szemére lobbantja, hogy „szuverén gőgjükben le-
nézték és megvetették a magyar szabadelvűeket”, sőt 1867-et is a reform-
kori terveknel kevésbé kíváncsú megoldásként értékelte, ám 1942-ben a
reformkor kapcsán már inkább a bécsi politikát intéző „aggastyánokból
álló hármastanácsot” teszi felelőssé a magyar megújulás fékezéséért.⁵⁷ A di-
nasztia fulmináns kritikájának helyét elfoglalta a történetírás talán leg-
idősebb toposza, amely szerint nem az uralkodó, hanem rossz tanácsadói
hibáztatandók a szerencsétlen döntésekért. Eszerint a bécsi kormány, ez
a „különös nemzetietlen keverék” és „nem az uralkodóház az ellensége
Magyarországnak”.⁵⁸

A feltétlen Habsburg-kritikától induló Balla a korszak végére maga is
szintézis létrehozására törekedett. Helyet keresett és talált az osztrák-
magyar állami közösségnek a függetlenségi mesternarratívában. Ez a
nagyelbeszelés hordozta az 1849-es megtorlás „erkölcsi alacsonyrendűsé-
gének” emlékeztét, kitartott Kossuth mellett, ám elismerte 1867 jelentő-
ségét, és inkább összekötötte a forradalmi és reálpolitikai hagyományt,
arra hivatkozva, hogy „Kossuth nélkül Magyarország az Osztrák Ház ön-
állóság nélküli közös tartományává” süllyedt volna, azaz a szabadsághar-
cot az 1867-es megoldást lehetővé tevő eseményként és eszmeként pozicio-
nálta a történelemben.⁵⁹

Úgy az aulikus, mint a függetlenségi olvasatban láthattuk tehát egyfelől
a régi történeti értékelési sémák továbbélését, és az ezek mellett felfedez-
hető törekvést a magyar múlt minél szélesebb szeletének integrálására
egy közös emlékezteti struktúrába. E két – viszonylag „tisztá” – olvasat
mellett azonban meg kell emlékezni arról is, hogy a két versengő mester-
narratíva ellentéte nemcsak azért tompult, mert archetipikus képviselői-
nek álláspontjai finomodtak, integratív jegyeket öltöttek, de azért is, mert
1920 után egy sor „vegyes” olvasat is kialakult, amelyek szemléletmódját
a kétosztatú modell nem képes megragadni. Komoly tekintéllyel bírtak a
személyesen Tisza Istvánhoz kötődő, illetve az ő kultuszát ápoló szerzők,
akik közül Herczeg Ferenc volt a legrangosabb. Ez a kör egyszerre utasít-
totta el a legitimizmust és a szélbal hagyományát, emlékezete a hatalom-
ban lévők múltigazoló perspektívájaként ragadható meg leginkább. Őrizte
a Habsburgok centralizáló törekvéseivel való szembefordulás nemzeti im-
peratívuszt, azt a tételt, mely szerint amikor „a Habsburgok birodalmuk
különböző nyelvű és vallású országait és tartományait egyetlen politikai,
nyelvi és vallási közösségbe” próbálták beolvasztani, a „centralizáló és
germanizáló abszolút hatalommal” való szembefordulás kötelessége volt

minden hazai politikai erőnek. Emellett azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy az államközösség a magyarság helyzetét stabilizálta, erejét növelte, és a kiegyezés, akár mint „status quo”, akár mint továbbfejleszthető kompromisszum ezt a kedvező helyzetet rögzítette.⁶⁰

A szabadelvű megközelítéseken belül létezett egy nemzeti mérsékelt, ugyanakkor progresszív olvasat is, amelyet Marczali Henrik példázhat. Ez is őrizte a Ballától ismerős toposzok egy részét, így például szembe fordult a 18. század idealizálásával, amikor valójában az „osztrák kényszer-gazdaság” virágzott csak fel, míg „Magyarországot függő tehetetlen gyarmatnak” tekintették. A progresszió melletti elkötelezettség ezt az olvasatot azonban nagyban árnyalta. Még a neoabszolutizmus eredményeinek elismerése is elképzelhetővé vált, különösen gazdasági téren. A kettős vámhátár megszüntetése és egy sor más intézkedés révén például „min egy századon át hiába fáradoztak az országgyűlések, azt egyszerre megvalósította a Bach-kormány”.⁶¹

Ez a progresszív-liberális olvasat a kortársak által „labancként” azonosított verzióban is létezett. Eckhart Ferenc szintén a Marczalit jellemző kettős értékszemléletet követte, azaz minden esetben arra kérdezett rá, hogy a polgári-állami fejlődést és a magyar alkotmányosságot egy adott korszakban mely erők mozdították elő. Válaszaiban azonban a magyar politikai osztállyal, a köznemességgel szemben lényegesen kritikusabb volt, míg a Habsburg-ház számos uralkodójával szemben – leginkább a kritika nélkül szemlélt Mária Terézia esetében – úgy látta, hogy a hazai politikai elitnél jobban felismerték a teljes Hungária, azaz a magyarság és a nemzetiségek közös érdekét.⁶² Eckhart talán leghevesebb kritikákat kiváltott műve, *A szentkorona-eszme története* (1941) szintén ezt a nézetet képviselte, hiszen ebben kihívást intézett a magyar alkotmányos-állami kontinuitást mitizáló és öntömjénező szemlélet ellen. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy ez az alapvető értékséma egyfelől már 1922-ben megjelent gazdaságtörténeti munkájában, illetve 1933-ban, magyar történeti szintézisében kiérlelve mutatkozott meg, másfelől pedig nem kérdőjelezte meg, csupán kvalifikálta – sokban Szekfűhöz hasonlóan – a magyar államiság és birodalmi gondolat alaptételét.⁶³

A fentiekben annak bemutatására törekedtünk, hogy a magyar múltszemlélet konvencionális irányzata a két háború között egy összetett, de közös jegyeket is mutató komplex halmazként jellemezhető. Ezt a korpuszt úgy értelmeztük, mint a labanc és a kuruc múltszemlélet hagyományait őrző beszédmód bizonyosságát, amelyet két szempont alapján tekintettünk egy közös értelmező olvasatban elemezhetőnek. Az első szempont a minden szerző által elfogadott kettős értékséma volt, amelynek a magyar

állami és alkotmányos kontinuitás, valamint az emellett másodlagosan jelentkező magyar birodalmi gondolat képezte alapját. Az elsőt tömören úgy lehetséges megragadni, mint a múltban folyamatosan működő elképzelést, a magyar állameszme tételezésére és ennek nyomán kimutatására tett kísérletet, amely implikálta az állameszme feltétlen értékhardozóként való elfogadását is. A birodalmi gondolat nem valamilyen expanzív imperializmust jelentett, hanem annak a nézetnek a hangoztatását, hogy államalkotó képessége és állameszméje révén a magyarság hivatott a Kárpát-medence felett uralmat gyakorolni. Ez a kettős alap 1920 után természetes módon közelítette egymáshoz a korábban polemizáló beszédmódokat. Nem kellett a saját narratív tradícióikat megtagadni ahhoz, hogy az új történelmi helyzetben a múlt értéktelítettebb állapotként mutakozzék meg, és ennek következtében a múltbéli politikai struktúrák megítélése pozitív irányba mozduljon el. Ezt a diszkurzív átalakulást mutattuk be a 19. századi magyar panteon felvázolásával, valamint a polemikus elemek tompulásának és egy integratívabb szemlélet megjelenésének azonosításával.

IV.2. A völkisch történelemszemlélet hazai gyökerei

[Ideológiatörténeti előzmények]

A két világháború közötti magyar történeti gondolkodás tehát nem kizárólag a függetlenségi-aulikus ellentét mentén strukturálható. Ez a paradigma értelmezhető úgy is, mint két mesternarratíva 1918 előtti polemikus szembenállását követő fokozatos konvergenciája, amelyet elsősorban a teljességgel és kataklizmaszerűen átalakult politikai környezet magyaráz. E két történelemértelmezés közelítése azonban akkor válik legitimé, ha meghatározzuk, mihez képest is kezelhető összetartozó áramlatok által alkotott egészként, azaz mi volt az az új értelmezés, amely új perspektívát nyitott a Habsburg-múlt értelmezése számára. Ezt megkísérelve az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a magyar történeti gondolkodás tradicionalista, „naiv” historista főáramával és a Habsburgoknak a magyar állami és jogi kontinuitás mesternarratívájában elfoglalt helyük alapján történő konvencionális értékelésével szemben egy alternatív beszédmód és értékséma is jelentkezett a harmincas években, amely egyaránt támaszkodott a weimari Németországban létrejött fogalomrendszerre és bizonyos hazai gyökerekre. Meglátásunk szerint két ideáltípusa határozható meg a magyarországi völkisch múltszemléletnek, egy birodalmi és egy emancipatorikus irányzat, amely azonban a valóságban keveredett

egymással. Az előbbi viszonylag legtisztább formájában Baráth Tibor, az utóbbi Németh László munkásságában artikulálódott. A többi szerző elhelyezhető a két pólus közötti térben, azonban azzal a fontos megkötéssel, hogy az ebben a – történeti poétikákon alapuló – vonatkoztatási rendszerben elfoglalt helyzet nem áll közvetlen összefüggésben a szerzők esetleges nemzetiszocialista-hungarista szimpátiáival vagy általában vett szélsőjobbboldaliságával.

Ahogy a weimari kontextus ismertetésekor, ebben az esetben is emlékeztetni kell arra, hogy politikatörténet és ideológiatörténet gyakran nem engedi meg a történeti nyersanyag azonos strukturálását, és a mechanisztikus megfeleltetések súlyos tévedések lehetőségét rejtik magukban. Éppen ezért munkánk ideológiatörténeti céljainak megfelelően az alábbi értelmezési keret és az ebben elhelyezett szerzők munkássága nem transzpónálható minden további nélkül a politikatörténet síkjára. Olyan beszéd-módokat tanulmányozunk, amelyek a magyarországi politikai hatalom meghatározó konzervatív identitásprojektumával szemben álltak, ugyanakkor kapcsolódhattak az abban időszakosan jelentkező konzervatív forradalmár megfontolásokkal. E politikatörténeti perspektíva figyelembe vételének számos jelét találjuk: Mályusz Elemér Imrédy Béla lapjában publikált a negyvenes évek elején, közismert a népi írók és Gömbös Gyula közötti következmények nélküli találkozó, amelyet a politikai hatalom által kezdeményezett sikertelen kooptációs kísérletként értékelhetünk.⁶⁴ A politikatörténet szempontjából tehát ellenzéki ideológiák történetiszemléletét dolgozzuk fel, a szűkebb ideológiatörténet szempontjából vizsgálva pedig egy, a kor közép-európai eszmétörténeti átalakulásának kontextusában értelmezhető folyamatot, amely több hazai múltelbeszélést hozott létre, bizonyos közös jellemzőkkel és számos eltéréssel.

A fentiek figyelembe vételével e fejezetben először – vázlatosan – utalunk arra, hogy harmincas évek hazai völkisch diskurzusai milyen autochton gyökerekkel bírtak, majd áttekintjük ezek kialakulását, paradigmátikus képviselőik múltértelmezését, és a német kultúrtranszfernek az ő munkásságuk által meghatározott, azokban kifejeződő mesternarratívákra gyakorolt hatását. Az elemzés célja annak bemutatása, hogy a harmincas évek újszerű, polemikus történelemképei értelmezhetők olyan völkisch kihívásként, amelyet a hazai viszonyok kondicionáltak, ám amely szorosan összefügg a korszakban párhuzamosan jelentkező német politikai kihívással és tudományos-történeti kisugárzással. Egyszerre elemezzük tehát a politikai önvédelem és az ideológiai átvétel, tanulás folyamatait, hiszen ezek valóban párhuzamosan, több szempontból egymástól elválaszthatatlanul jelentkeztek.

A völkisch történetiszemlélettel kompatibilis hazai áramlatok, az „autochton előzmények” kapcsán elsősorban a Szabó Miklós által vizsgált századfordulós újkonzervatizmust, valamint a húszas évek diskurzusai közül hármat szükséges kiemelni. Szabó már az 1980-as években felhívta arra a figyelmet, hogy a német és francia közösségelvű, irracionális politikát hirdető jobboldali mozgalmakkal párhuzamosan Magyarországon is megkezdődött a konzervatizmus hagyományának organicista és kirekesztő alapon történő újragondolása, és az első világháború idejére kialakultak ennek a gondolkörnek sajátos hazai műhelyei, mindenekelőtt a Milotay István által vezetett *Új Nemzedék* és az antiszemita-klerikális, szociálkonzervatív *A Cél* nevet viselő folyóiratok munkaközösségeiben.⁶⁵ Ez a korai erjedési folyamat azonban önmagában sem volt homogén: az újkatolicizmus, a szociális konzervatizmus, a faji és népi gondolat európai áramlatai keveredtek a hazai helyzet által életre hívott diskurzusokkal anélkül, hogy egyértelműen meghatározhatnánk a változások irányát. Az azonban Szabó elemzéseiből – elsősorban az erre vonatkozó helyek hiánya következtében – is kitűnik, hogy 1918 előtt a magyar újkonzervatizmus még nem problematizálta a Monarchia állameszméje és a népi-közösségi gondolat közötti ellentétet, és a nemzeti történeti gondolkodás hagyományaihoz nagyjából igazodva kísérelte meg úgy a szociálisan érzékeny autoritarizmus, mint a keresztény középosztály antiszemita programját körvonalazni.

A sok szempontból ehhez az újkonzervatív hagyományhoz köthető 1920 utáni diskurzusok ugyanakkor megkezdtek – a németországi és ausztriai folyamatokkal párhuzamosan – a nemzetiségi kérdés népiéretté történő megragadását, a történelmi küldetés és az állami hatalom kultuszának jellegzetesen konzervatív forradalmárnak tartható kiépítését, valamint ezzel párhuzamosan megkérdőjelezték az 1867-es megoldás és általában a Duna menti soknemzetiségű állam gondolatának legitimitását. Ennek kapcsán elsősorban három irányzat egy-egy jellemzőjét kell felmutatnunk. Ezek egyfelől a kutatás számára jelzik a recepció autochton előzményeit és a hazai közgondolkodás egyes részeinek szellemi „fogadókészségét” a német tudományosság által utóbb kínált kompakt látásmód iránt, másfelől rámutatnak az 1920 utáni és a harmincas években jelentkező beszéd-módok közötti különbségekre.⁶⁶

Alább Szabó Dezső Ausztria- és Habsburg-képe részletes elemzés tárgyát képezi. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Szabó már *Az elsodort falu* publikálásakor (1919. május) sok szempontból lefektette az „érett korszakának” gondolkodását utóbb meghatározó alapokat. Kivételesen érzékeny szellemként már ekkor elhagyta a például az 1913-as protestantizmus-vita során képviselt álláspontját, és a szociáldemokráciával szimpatizáló új

protestantizmus programja helyett egy sokkal inkább a „talaj” és a paraszti lélek organikus, népi energiáit a fejlődés mozgatóerejeként meghatározó, egyben a „fajok harca”-elmélet bizonyos elemeit is felhasználó új eszmeiség irányába mozdult el.⁶⁷ Csak idő kérdése volt, hogy a szabói gondolkodás a történeti folyamatok elvont értelmezésének igényével is fellépjen, azonban amikor ez az igény valóban jelentős írásbeli megfogalmazást kapott, már támaszkodhatott a német tudományosság és politikai gondolkodás húszas években kidolgozott új megközelítéseire és fogalomkincsére.

[Politikai hatások: a nemzetiségi harcok
történeti recepciója Trianon után]

A „magányos” Szabó Dezső mellett még két – nem egyszemélyes – irányzatot kell említeni, melyek közül az egyik elsősorban történeti, a másik elsősorban a jelenre irányuló diskurzusként jelentkezett, bár természetesen határaik összeértek. A magyar történeti beszédben ugyanis 1918–20 értelmezését a rendszer politikai harcaiból kinövő ’18–19-es belpolitikai diskurzus önmagában nem hajthatta végre. Bár az októbrizmussal való szembefordulás kivételesen fontos szerepet töltött be az új jobboldali politikai identitások megszilárdításában, a trianoni béke értelmezése pusztán a „kisstílusú desperadókra”, azaz Károlyiékra tett hivatkozásokkal nem volt elvégezhető.⁶⁸ A békekonferencia folyamata és a nemzetiségek ezt megelőző elszakadása egyaránt előmozdíthatta a már 1918 előtt jelentkező újkonzervatív gondolkör kibővülését a nemzetiségi hovatartozás szintén determinisztikus-közösségelvű megközelítésével, amely a sajátos 1920 utáni Trianon-irodalom egy részét jellemezte.

Ez a megközelítés különbözött az egy korpuszba tartozó, ám hagyományosabb megközelítéssel operáló munkáktól. Utóbbiakra példaként felhozható Marczali „békekönyve”, Karácsonyi János *Történeti jogunk* címmel írt értekezése és egy sor meghatározó közéleti értelmiségi, például Herczeg Ferenc megnyilatkozásai. Ezekben a munkákban a nemzetiségi elégedetlenség minden esetben úgy jelentkezett, mint a nemzetiségi vezetők és a magyar politikai elit közti konfliktus, amelyet előbbiek önzése határozott meg. Maguk a nemzetiségek ugyanakkor megítésvetett, saját helyzetüket rosszul felmérő társadalmi csoportok maradtak. A magyar és a többi nemzet közötti ellentét tehát politikai jellegű, és politikailag – elvben – kezelhető ellentétként jelent meg. Ezt példázza a korban népszerű, a gyakran magyar pénzen kitanított, aztán államuk ellen forduló nemzetiségi „ál-prófétákról” szóló toposz, amely csak a historizmus történe-

lemszemléletébe illeszthető be, hiszen feltételezi, hogy ők saját egyéni érdekeiket követve jártak el és mobilizálták a nemzetiségi társadalmakat, nem pedig valamilyen történelmen kívüli erő ágenseiként – egyébként ugyanis sem ál-prófétának nem minősülhetek volna, sem pedig a nemzetiségeket nem lehetett volna „félrevezetni”.⁶⁹

Ezzel a historista revíziós diskurzussal szorosan összefonódva, a kortársak számára talán nem pontosan elkülöníthetően létezett egy alternatív beszédmód is, amely a nemzetiségek asszimilálhatóságának problémáját vizsgálta, és a nem magyar elitek összeesküvésének helyére az ellenséges népi politika toposzát állította a felbomlás történetében. Ez a látásmód lényegesen közelebb állt a völkisch nyelvjátszékhoz, és a történelmet sokkal inkább a politikán kívüli erők által irányított folyamatként ragadta meg. Az 1920 körüli időszak termékeny történész-publicistája, Jancsó Benedek a Bánffy-kormány egykori hivatalnokaként, majd világháborús nemzetiségügyi előadóként érthető módon a politikai folyamatoknak a nemzetiségeket és a néphez tartozást előtérbe állító olvasatát alakította ki. Ebben az olvasatban a magyar nemzeti politika, az államterület ellenőrzésére és a nemzeti fejlődésre törekvő kvázi-örök történeti cél vonatkoztatási rendszerében a nemzetiségek és a Habsburgok egyaránt úgy jelentek meg, mint a nemzet célkitűzéseivel állandó konfliktusban álló erők.

Jancsó olvasatában a bécsi politika két célkitűzést követett története során: a magyar különállamiság felszámolására és a teljes birodalmi terület minél nagyobb arányú németesítésére törekedett. A germanizálás „Mária Terézia alatt kezdődött meg, lassan és óvatosan”, és utóbb „általános politikai programmá nőtte magát” – foglalta össze értékelését Jancsó.⁷⁰ Ez az akár szélsőséges 49-es álláspontként is értelmezhető toposz Jancsónál újszerű kontextusba illeszkedett: ő a Habsburgok uralkodását egy általános és örök német „*Drang nach Osten*” részeként értelmezte. Ez a német – tehát nem dinasztikus – fenyegetés és a kelet felől szorongató „pánszlávizmus”, melyet szintén általános, nem egy-egy korszakhoz vagy csoporthoz köthető történeti erőként fogott fel, határozta meg a magyarság helyét és küzdelmeit Közép-Európában.⁷¹

Ez a megközelítés egész szemlélete alapját képezte, amelyre fel lehetett fűzni a történelem és elsősorban az elmúlt kétszáz év eseményeit. Ebben az olvasatban Bécs és a nemzetiségek már a reformkorban is a germán és szláv törekvések eszközeiként tűnnek fel, majd 1867 után állandó defenzívába szorítják a magyarságot, megalapozva a dualizmusnak a nemzetiségek bomlasztó aktivitása által jellemzett szakaszként történő részleges átértelmezését.⁷²

Ez a látásmód ugyanakkor nem vegytisztán jellemezte Jancsó szövegeit. Műveiben bőséggel találunk utalást a Habsburgok dinasztikus politikai tudatára is, akik ebben a megközelítésben a „*Politik meines Hauses*” elvének elkötelezett és szűklátókörű képviselői. Világképét mégis inkább a fajok küzdelmének mitotoposza határozta meg, és ez megmutatkozott a világháború értelmezésében is, amelyet „a németiségnek a latin és szláv fajokkal” lezajlott „döntő mérkőzéseként” fogott fel.⁷³

Jancsó átmeneti diskurzusa világosan tanúskodik a magyar közéletben megjelenő, a múltat a közelmúlt katasztrófái alapján átértelmező új olvasatra vonatkozó igényről, amint arról is, hogy az előző fejezetben áttekinített „tradicionalista” válaszok mellett ez megnyitotta az utat egy, a német és osztrák ifjúkonzervatív-völkisch olvasatokkal sok hasonlóságot mutató értelmezés előtt. Kulcsfontosságú eltérésnek a historizmus irányával szemben azt tekinthetjük, hogy ebben a megközelítésben a dualizmus sem minősült egyértelműen nagy politikai teljesítménynek. Ez ugyan „kétségtelenül nagy erőt és lendületet kölcsönzött a most már Osztrák–Magyar Monarchiává átalakult Habsburg-birodalomnak, de azért valójában a Monarchia egyetlen népét és tényezőjét sem elégítette ki” – tehát politikailag nem adekvát válasz volt a „szláv császárság” veszélyének elhárítására, ami ráadásul a magyarságban elaltatta az éberséget, vakká tette saját fenyegetett helyzete iránt, és ezzel a katasztrófa előkészítőjévé vált.⁷⁴ Hiányzott azonban egy olyan fogalmi keret, amely megmagyarázta vagy magától értetődővé tette volna azt, hogy miként válhattak a Habsburgok a német politikai akarat eszközeivé, hogyan értelmezendő a közép-európai nemzetek évszázadokon át húzódó konfliktusa. Ezek megválaszolásával a magyar történeti gondolkodás ekkor még adós maradt – ám Jancsó „előfutár”-szerepét mutatja, hogy 1932-ben készült emlékkönyvét az az Asztalos Miklós szerkesztette, aki az első népiségtörténeti szintézist is jegyezte, és aki 1934-es, alább elemzett művében több ponton is elismerően idézte Jancsó megállapításait.⁷⁵

[Milotay István és a szélsőjobboldal „nyitottsága”
a német transzfer iránt]

A trianoni sokkra a nemzetiségek harcának – Ausztriából ismerős – közép-pontba helyezésével reagáló történeti perspektíva mellett az 1918 utáni helyzet a magyar újkonzervatizmus egyes képviselőinek és az új, szegedi ellenforradalmi csoportok képviselőinek fellépését is eredményezte. Munkáikban a magyar jobboldali radikalizmus újszerű nyelve és világnézete

mutatkozott meg, bár még kétségtelenül az erjedés állapotában. Ennek a sokágú és még több árnyalatban létező nyelvnek a története még megírásra vár, azonban a kor jobboldali radikalizmusára vonatkozó irodalomból világosan kirajzolódik kollektivistá nemzeti-népi és akcionista, helyenként erőszakelvű magja. Központi gondolata az 1914 előtti antiszemita újkonzervatizmus helpolitikai programjával rokonítható, hiszen, ahogy a személyében is a két korszak között kapocsként működő Milotay István megfogalmazta, a világháború után az első feladat, hogy „a kereszténymagyarságnak vissza kell szereznie az uralkodás parancsoló nyomatékát saját politikai sorsára és saját anyagi, gazdasági életére éppen úgy, mint a maga kulturális és erkölcsi világrendjének biztosítására”.⁷⁶

Bár Milotay 1918 után formálisan legitimista álláspontot képviselt, pozíciója az 1918 előtti függetlenségi-nacionalista nézeteinek volt szerves következménye, amint a jobboldali radikalizmus leginkább – Szabó Miklós szerint is – ezen ideológia és az agrárius konzervatizmus egyes irányzataival rokonítható.⁷⁷ Ez az új, sokszínű ideológia nem lépett fel a nemzeti történelem tételes újragondolásának igényével, ám kétségtelenül hozzálátott az 1867 és 1918 közötti rendszer antiliberális és antiparlamentáris perspektívából történő kritikájának megvalósításához. A dualizmus így az idegen ideológia és az idegen népelemek előretörésének korszakává vált, melyben „a monopolizált bank- és hitelszervezet, az állami szubvencióból élő gyáripár, a vegetatív kereskedelem, a szegényedő parasztság, a félig már elfogyasztott középbirtok, a forgalomból kivett latifundiumok és a tehetetlen holtkézi vagyon is már jórészt meg volt szállva” az „idegen érdek” által.⁷⁸

Ennek alapján követelhetett az új radikális jobboldali gondolkodás nevében Milotay a történeti hagyományokkal szakító új politikai alapvetést, kijelentve, hogy a 67-es álláspont és világkép 1918 után „történelmi kísértetszámba menne”. A liberális szervetlenség helyett – ahogy azt már a századfordulós német és magyar újkonzervatizmus is tette – „organikus” rendet követelt, amely az elsorvadt nemzeti öntudat újjáélesztésének előfeltétele. Ennek hiánya az elmúlt korszak és generáció legnagyobb adóssága, mivel „az erős tiszta és határozott nemzeti öntudat és nemzeti önzés megóvott volna bennünket attól, hogy érdekeinket a végső bomlásig azonosítsuk és összekeverjük a mi életcélunkkal ellentétes érdekekkel s ez utóbbiak által túllícitáltassuk és elhomályosítottassuk önmagunk előtt”.⁷⁹

A magyar szélsőjobboldali ideológiában több elem is azonosítható, amelyek megfeleltethetők a német konzervatív forradalom hasonló gondolatainak, anélkül azonban, hogy ezek között a húszas évek első felében kétségtelenül meglévő, gyakran konspiratív személyes és szervezeti kapcsolatok alapján egy világos transzferfolyamatra következtethetnénk.

Több szerzőnél is előfordult a világháború Janicsónál már látott értelmezése, amely a konfliktusban a Közép-Európáért vagy a kontinens egészéért vetélkedő népek harcát látta, kialakult a tördfés-legenda magyar verziója, nagyjából a németországihoz azonos szereplőkkel (szociáldemokraták, zsidók, liberálisok, szabadkőművesek), és általában véve is megfigyelhető volt a „régí” – dualizmuskori – rendnek és a liberalizmus, a zsidóság térnyerésének megfeleltetése.⁸⁰

Bár a húszas éveket a történetírás a konszolidáció korszakaként írja le, a politikai radikalizmus nyelve nem tűnt el a magyar közéletből. Kiemelt fóruma volt a Tormay Cécile által szerkesztett *Napkelet*, amelyben időről-időre markánsan szélsőjobboldali értekezések jelentek meg. Ezek egy része az évtized során újra és újra megismételte az 1920 körül kialakult formulákat. Képviselte – szemben a történeti gondolkodás előző fejezetben ismertetett tradíciójával – a nézetet, amely szerint a dualizmus évtizedei nem a magyar nemzeti fejlődés utolsó nagy korszakát képezték, hanem az idegen térnyerés tragikus következményekkel járó periódusát, egyben a magyar kultúra „nemzetellenes kézbe” kerülésének időszakát jelentették. Az előző rendszer kritikája a 48-as liberális politikai hagyomány ellen is irányult, mely ugyan helyesen ismerte fel a birodalmi központ, Bécs jelentette veszélyt, ám ódivatú nacionalizmusa „az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben”, az állam nevében védelmezte csak az országot, míg a belső, a nemzetiségek által képviselt népi fenyegetés természetét nem ismerte fel és nem is védekezett ellene.⁸¹

Alkalmanként jelentkeztek a német faji gondolat átvételét sürgető írók is, így például Ritoók Zsigmond orvos 1924-ben „természettudományos alapon” követelte a „vérszilárdság” biológiai tényének fokozott tudatosítását és a politikában való figyelembe vételét, reagálva Szekfű Gyulának szintén a *Napkelet*-ben megjelent, a faj fogalmát történeti produktumként (át)értelmező, a faji biologizmus ellen szót emelő írására.⁸² Szintén megjelent a faji és a birodalmi gondolat összekapcsolása,⁸³ bár a német szélsőjobboldali filozófiát megidéző, hasonló jellegű írások még a *Napkelet* folyamain belül is egyértelmű kisebbséget alkottak a korszak politikai főáramához kapcsolódó identitáspolitikai és történeti esszékhez képest.

A német népiségtörténet széleskörű recepciója azonban a húszas évek során nem történt meg sem a magyar szélsőjobboldalon, sem másutt. Több, a német konzervatív forradalom egyes irányzataival párhuzamba állítható kezdeményezés azonosítható az évtized írásbeliségében, a kutatás számos további, itt nem elemzett, ám hasonló szellemű mű meglétét bizonyította – ezek azonban, ahogy az itt bemutatott munkák, nem tekinthetők a történelem koherens identitáspolitikai célú átértelmezésére tett

kísérletnek. A német népiségtörténet és a völkisch gondolat széleskörű és komoly szemléletbeli következményekkel járó, a magyar múltszemléletet megosztó és átalakító recepciója csak a harmincas években történt meg, részben a már a húszas évek elején is aktív szerzők, mindenekelőtt Szabó Dezső és Mályusz Elemér, illetve más, később jelentkező vagy ismertté vált kutatók, publicisták tevékenységének köszönhetően. A recepciónak ez a folyamata nem értelmezhető teljességében, ha pusztán a húszas évek magyar szélsőjobbboldalísága és egyéb új irányzatai felől közelítünk hozzá. Sokkal inkább a mérsékelt modernizáló újkonzervatizmus, a népi írók emancipációs ideológiája és az új – németes – szélsőjobbboldalíság hármasa képez olyan komplex egységet, amely lehetővé teszi a völkisch történelemképek értelmezését, egyben a német hatás sokféleségének kimutatását.

IV.3. A német völkisch hatás jelentkezése a harmincas években

[A népiségtudomány paradigmaként történő azonosítása
a magyar történetpolitikai gondolkodásban]

A weimari tudományosság magyarországi recepciója akár megkésettnek is nevezhető, ha figyelembe vesszük, hogy a német szellemi szférát a hazai művelt közélet a két háború között élénk figyelemmel kísérte – másfelől nagyon is gyorsnak tűnik, ha a historizmus szellemtörténeti iskolájának fél évszázados késéssel jelentkező hatására gondolunk. A folyamatnak már alapvető évszámai is figyelemre méltóak: a húszas évek legvégén figyelhető meg úgy a *Századok*, mint a *Magyar Szemle* hasábjain – eleinte a recenziós rovatokban, majd önálló tanulmányokban – a német népiségtörténet politikai fenyegetésként való megkonstruálása. Ebben a kontextusban, amely még nem mutatott törést a magyar tudományosságon és közbeszédén belül, a völkisch *Mitteuropa*-fogalom azért jelentett fenyegetést a magyar nemzeti lét számára, mert az ország történeti és jelenlegi területeinek jelentős részét tekintette a német néptalaj, még nagyobb részét a német kultúrtalaj részének. Ebben a keretben minden német munka, amely a magyarországi német közösségek földrajzával, néprajzával vagy történetével foglalkozott, a magyarság politikai térszervező ambícióival szembeni kihívásnak minősült. Ennek a konstrukciónak további meggyőző erőt kölcsönzött, a német politika jobbra tolódásán túl a hazai német kisebbségen belül már 1933 előtt kirobbant vita a nemzetiségként vagy népcsoportként történő önértelmezésről. Ennek tétje nem kisebb volt, mint

hogy a német kisebbség a magyar államiságból vagy a német anyaországra tett hivatkozással vezesse le saját kollektív létét, azaz kivonja-e magát a befogadó állam közösségéből és – implicit módon – illetékessége alól.⁸⁴

Az új német expanziós szándék recepciójával párhuzamosan végbe ment a magyar tudományosságban belüli szakadás is, megkezdődött a historista-szellemtörténeti és a népiségtörténeti látásmód küzdelme. Mindkét irányzat számára a német veszély elhárítása volt a meghatározó cél, ám ennek ellenére összetűzésbe kerültek, nézetünk szerint mély ideológiai ellentétek miatt. A Hóman Bálint szerkesztésében 1931-ben megjelent *A történetírás új útjai* című kötet arról tanúskodik, hogy a német tudományosság módszertani-elméleti recepciója itthon még nem azonosította a német historiográfiát mélyen megosztó törést, amely a későhistorizmus és a *Volksgeschichte* között alakult ki.⁸⁵ Ebben a kötetben egyaránt szerepelhetett Szekfű Gyula és Mályusz Elemér, mindketten a szellemtörténet címszava alatt, amelyet a korszerű történetírás szinonimájaként alkalmazott minden szerző. Ehhez képest a német történetírásban Karl Lamprecht népalkatról, kollektív pszichikumról értekező társadalomtörténeti munkái óta folyamatos vita folyt, amelyben a völkisch olvasat kanonizálódása az utolsó fejezetét, a historizmus korszakának lezárulását jelentette. Ennek észre nem vételét, majd hirtelen a tudományos gondolkodásba való bekerülését jelzi, hogy 1932-ben Szekfű még előszót írt Asztalos Miklós és Pethő Sándor közös magyar történetéhez.⁸⁶ 1934-ben azonban, amikor Asztalos szövegrésze kibővítve és némileg átírva, felfogásában azonban szinte változatlanul önálló kötetként is megjelent,⁸⁷ Szekfű kisebb tanulmánnyá bővülő recenzióban támadta meg a *Magyar Szemle* hasábjain. Ez volt az azóta méltán híressé vált *Népiség, nemzet és állam* című írás, a magyar historizmus és a vele összefonódott konzervativizmus első tételes reakciója – mint láthattuk, ekkor még elsősorban nem a német kihívásra, hanem az ifjúkonzervatív-völkisch forradalomból kinőtt új történetírás módszertanára.⁸⁸

A reprezentatív konzervatív periodika, a *Magyar Szemle* a harmincas években továbbra is évente közölt ismertetéseket a német történettudomány módszertani és intézményes megújulásáról. Ezek 1934 körülre azt eredményezték, hogy az eredetileg a szellemtörténethez sorolt népiségtörténetet a szakma és a közbeszéd is elkülönülten kezdte kezelni. Szekfű Gyulával szemben a még fiatal kutatónak számító, ám már ismert Mályusz Elemér azt a nézetet képviselte, hogy a német szupremácia történeti legitimációs diskurzusaként is működő német *Volksgeschichte*-vel szemben a magyar népiségtörténeti kutatást kell szembeszegezni, azaz tanulni kell a német tudománytól, ám éppen a német ideológiai expanzió vissza-

verésének céljával. Mályusz megközelítése ugyanakkor pontosan azt az eszköztárat igényelte, amelynek Magyarországra való alkalmazhatatlanságát a *Magyar Szemle* szerzői köre 1935-től írások sorozatában igyekezett bizonyítani,⁸⁹ és így a módszertani és szemléleti vita érthető módon elkerülhetetlenné vált.⁹⁰

A vita kirobbantása, egyben az első tudatosan népiségtörténeti megközelítéssel megírt, bár a hagyományos történelemszemlélet számos jegyét hordozó hazai szintézis Asztalos Miklós nevéhez fűződik. Az 1922-ben doktorált Asztalos 1928-ban járt hosszabb németországi úton, ahol megismerkedett a népiségtörténet módszertanával.⁹¹ Munkássága jól mutatja, hogy az előzményként áttekintett, nemzetiségtörténetnek keresztelt „naív” népiségtörténet felől induló szerzők milyen módon juthattak el a német tudományosság módszereit felhasználó magyar *Volksgeschichte* megteremtéséig. Asztalos életművében ugyanis két tematika váltotta egymást: egyfelől egész életében megmaradt erdélyi történetírónak, aki szülőföldje múltjából kiválasztott fejezeteket igyekezett feldolgozni, másfelől már 1927-től jelentkezett munkásságában a törekvés, hogy a nemzetiségek, népcsoportok történetét is feldolgozza.⁹² Ennek a második témának a kidolgozása folyamán figyelhető meg az az elmozdulás, melynek eredményeképpen az eredeti, a magyar területek soknemzetiségűvé válására rákérdező történetírói hozzáállás feltöltődött a népiségtörténet szilárd fogalmi kereteket biztosító szókincsével.

A *nemzetiségek története Magyarországon* címmel 1934-ben megjelent rövid szintézisét azért szükséges az ideológiatörténeti elemzés során különös figyelemmel vizsgálni, mert ez a mű jelentette a kor magyar közgondolkodásában az első, általános figyelmet – mindenekelőtt Szekfű Gyula említett heves kritikáját – kiváltó következetes kísérletet a magyar történelem újragondolására a német népiségtörténet és a magyar nemzetiségtörténet eredményeinek és módszereinek szerves összekapcsolása révén. Mint a fejezet bevezetéséből is kiderült, ez a figyelem nem kizárólag a szövegben megfogalmazott állításoknak szólt – ekkorra vált maga a magyar közbeszéd is érzékennyé a német tudományosság részéről megfogalmazott kihívásra, és kezdődött meg az erre választ adni kívánó magyar szellemi élet kettészakadása. Hiába látott napvilágot Asztalos munkájának nagyobbik fele már két évvel korábban, 1934-ben jelent meg először önálló munkaként, és szintén ekkorra érett meg a német hatás kiváltotta reakció.

Asztalos egész munkájának középpontjában a nézete szerint elválaszthatatlanul összefonódott kettős széthullás folyamata, a Habsburg-birodalom és a történeti magyar állam felbomlása áll. Ennek a kettős folyamatnak a vizsgálata során a német népiségtörténet tézise, mely szerint a

Habsburg-állam története elsősorban felbomlástörténetként, egy halálos betegség történeteként olvasható, hatásos szinergisztikus viszonyba került a magyar állam életképességének tézisével: a népiségtörténeti kritika a Monarchia állameszméjére vonatkoztatva magyarázattal szolgált arra, hogy az elvben életképes történeti Magyarország a közös állami keretek következtében hogyan hullhatott darabjaira a Monarchiához hasonló módon. Asztalos így minden változtatás nélkül szerepelteti a népiségtörténet álláspontját, amely szerint „a monarchia életében a leghosszabb időt a szervezet legyöngyülésének, a betegségre való alkalmassá levésének folyamata vette igénybe”, felbomlását pedig „kiöregedés okozta”.⁹³ Szintén szövetszervező elemként jelent meg a könyvben – bár teljes mértékben következetes, „németesen precíz” alkalmazásáról nem beszélhetünk – a népek asszimilálhatatlanságának tézise. Elsősorban a szláv népekre vonatkoztatva Asztalos ennek alapján szögezte le a munka második, a Szent István-i államra vonatkozó tételeként, hogy mivel Magyarország „utat nyitott a nemzetiségek előtt”, „azok betelepülésével létrejött az 1918-as katasztrófa tárgyi alapja”. Ez a folyamat már a Habsburg-dinasztia trónra kerülése előtt megkezdődött, ám alattuk vált meghatározóvá, így a történelmi ország felbomlása elsősorban egy, a népek „természetét” félreismerő dinasztikus politika eredményének tekinthető: „a török okozta veszteséget az ausztriai kormányzat miatt nem tudta többé a magyarság kiheverni”.⁹⁴

Ez a megközelítés a régi függetlenségi ideológia konzekvens képviselőt nemcsak lehetővé tette, de elő is írta. A historizmus diskurzusa (például Balla esetében) minden esetben a téves vagy rosszindulatú politikára hivatkozhatott csupán, és ezzel bizonyos politikai – azaz emberi – választások, döntések következményeként ragadta meg a magyar nemzet és a Bécs közötti ellentétet, legalább elvben fenntartva a változás, a kiegyezés lehetőségét – azaz a magyar nemzeti érdeknek a dinasztia általi elismerését és felkarolását. Ezzel szemben a népiségtörténet ezt a politikai konfliktust örök érvényű elvek ütközéseként mutatta be és abszolutizálta. Ezzel a függetlenségi ideológia intranzigens vonulata új formát, új tartalmakat és főleg zártabb indoklást kapott: a történeti események és konfliktusok történetének helyén szubsztanciák, örök tartalmak – a népiség és a dinasztikus politika – ütközése jött létre. Így a magyarsággal való közös érdekét a dinasztia nem egyszerűen figyelmen kívül hagyta, ilyen közös érdek nem is létezett. „Ausztia” a magyar érdekekkel szemben létezett és – mivel a magyar érdek egyben a természet, a népiség törvényszerűségét is jelentette – „tragikusan növekedett tovább”. Amint ez a gondolatmenet is jelzi, az asztalosi narratíva konzekvensen érvényesítette a szörnyszülött,

„ötletszerűen létrejött” – azaz formátlan – birodalom toposzát, amelyben „országatlan népek tömege zsúfolódott össze”.⁹⁵

Ebben a birodalomban a magyarság két tűz közé szorult: életérdekei egyaránt szembefordították a centralizáló Habsburgokkal, és az általuk támogatott, bár utóbb vesztüket okozó nemzetiségekkel. A népiségtörténeti perspektívával is magyarázható, hogy erről a helyzetről értekezve Asztalos a magyar politikai elit magatartását is olyan átfogó kritikában részesítette, amely kiterjedt a politikai-ideológiai spektrum egészére, és ezzel szakított a hagyományos „pártos” történetírás utolsó hagyományaival is. Egyaránt kritikában részesítette a „naiv” reformkori liberálisokat és a konzervatívokat, akik „letették a még fel sem vett fegyvert”. 1848 előtti egyetlen magyar politikai erő sem ismerte fel a fenyegetés valódi mértékét, és éppen ezért Asztalos olvasatában „nem is volt nemzeti politikája” egyetlen csoportosulásnak sem. De 1867 is a nemzetiségi kérdés figyelmen kívül hagyásával jött létre Ez ugyan megnyithatta volna az utat a német és a magyar nép önépítése előtt, egyedül kínálva kiutat a defenzívából, amelybe mindkét „alapító” nép szorult, ám ezen a téren a természeténél fogva gyenge liberális rendszerben nem bontakozott ki semmilyen érdemi kísérlet. Így „a dualizmus sem tudta meggátolni, csak másfél emberöltőre feltartani a Habsburg-birodalom nemzeti területekre való szétesését”.⁹⁶

Asztalos a dualizmus leírásában szakított a bevett értelmezéssel. Német mintára eleve szétesőben lévő államként kezelte a birodalom egészét, és a magyar államban mutatkozó centrifugális erőket teljes egészében azonos eszközökkel ragadta meg, mint például a cseh nacionalizmus fenyegetését. Ezzel szakított a dualista konstrukcióban elért eredmények által új növekedési pályára állított Magyarország dogmájával, mégsem tagadta a történeti magyar állam életképességét, hiszen ezt a fejlődést egészében a Habsburg politika évszázados hatásának következményeként értelmezte.⁹⁷

A szakítás teljességét a legjobban az mutatja, hogy Asztalos egyaránt elégtelennek ítélte úgy Tisza István, mint Apponyi Albert programját a magyar történeti állam megőrzésére. Nézete szerint semmilyen „hagyományos” politika nem orvosolhatta az átfogó társadalmi cselekvést igénylő helyzetet. Ellenpontjuk a szövegben Bartha Miklós, aki

meglátta, hogy a magyarságot és a magyar államot csakis következetes és erőteljes s a magyar tömegek gazdasági és társadalmi szervezetségén alapuló kormányzati politika mentheti meg. Láttá, hogy a nemzetiségi kérdést sem a magyar imperializmus, sem a csendőrszuronyok nem fogják megoldani, hanem a magyarság gazdasági megszervezésére és faji öntudatára való ébresztésére kell a súlyt fektetni, hogy mentsük a menthetőt.⁹⁸

Bartha személye azonban pusztán az elvi alternatíva létezését bizonyítja a szövegben. A tényleges politikai lehetőségek ekkor már kimerültek, a létező keretek nem tettek lehetővé valóban hatásos reformot. Véleményével Asztalos az egyik első olyan, nem nyíltan rendszerellenes szerzővé vált, aki kijelentette, hogy „a dualizmus csak a gazdasági és kulturális fejlődésre adott lehetőséget”, míg „bukása ... a történelmi fejlődés által messze túlhaladt Habsburg-birodalomnak a monarchiának és véle – sajnos – Magyarországnak is felbomlását jelentette”.⁹⁹

Asztalos munkásságát a két világháború közötti időszak egészét szemlélve hiba lenne túlértékelni. Egyes középkori filozófusok, jogtudósok és krónikások jellemzésére használt fogalommal élve legfeljebb „kismesternek” nevezhetjük. Ez a historiográfiai értékelés azonban nem von le ideológiatörténeti jelentőségéből, amelynek alapja a szintézisírásban megvalósított szerzői terv nagyjából-egészében következetes érvényesítése, amely a német tudományosság hatását a korban kiválóan mutatta, másfelől pedig több, korábban csak a „szélekről” vitatható tétel, történeti dogma megkérdőjelezését is magával vonta. Asztalos magyar történeti szintézisben elsőként szegte szembe tudatosan a „politikai cselekvés” felszínességével a népi politika természeti törvényeken alapuló mélységét, rendelte alá az emberi cselekvést egy, a történelemtől függetlenül létező erőrendszernek, amely értelmezési és kritikai keretet biztosított minden történeti korszak és esemény meghatározott, népi perspektívából – az egyetlen szubsztantívum elismert látószögéből – történő megragadásához. A történelem elvesztette önértelmező minőségét és meghatározatlanságát, a politika és az emberi cselekvés pedig céljainak szabadságát.

Ugyanakkor – és ez az idézetekből is kitűnik – Asztalos korántsem egy népi imperializmus historiográfiai mítoszát (vagy hiányának történetét) írta meg. Munkássága teljes mértékben összhangban állt a szélsőjobbbal való későbbi szembefordulásával: ő a weimari népiségtörténet azon korai iskoláival rokonítható, amelyek a népiségben nem a nagyhatalmi terjeszkedés, az általa is kárhoztatott „imperializmus” szükségszerűségét bizonyító elvet pillantották meg, hanem egy, a nemzetek és dinasztiai politikai akarata számára korlátokat is jelentő természeti törvényt. A magyar nép tragédiájának bemutatása éppen ezért nem párosult az integráns revizionizmus képviselésével: Asztalos műve végén részleges határváltoztatások és népességcserék mellett érvelt.¹⁰⁰ Elfogadta a népiség erejét és korlátait, ahogy a korai weimari népiségtudomány számos, utóbb a nemzetiszocialisták által háttérbe szorított képviselője is, például az ebben a kontextusban többször idézett Albrecht Penck és Wilhelm Volz. Nem hatott rá – a szövegek tanúsága szerint – a konzervatív forradalom

állam- és vezérkultusza sem. Munkája a német tudományosság egy lehetséges recepcióját példázza, amelyből hiányoznak a mű megjelenése idején már az elméleti forrásvidéken meghatározóvá vált politikai összefonódások. Asztalos – látványos politikai mérsékeltsége ellenére – azzal váltotta ki Szekfű kritikáját, hogy a körülötte csoportosuló kör (a *Magyar Szemle* szerzőgárdája) a szélsőséges ideológiákkal való szembefordulás programját a magyar imperializmus jegyében és a historizmus történeti poétikáját követve fogalmazta meg, azaz úgy politikai, mint historiográfiai szempontból szöges ellentétét képviselte Asztalos vállalkozásának.

Asztalos munkája jól mutatja, hogy a népiségtörténet recepciója nem jelentette szükségszerűen a német völkisch múltszemlélet nép, tér, birodalom, kolonizáció és Közép-Európa vezérfogalmi köré épített imperialista szemléletének átvételét. Ez utóbbinak jelentkezése a hazai szellemi életben ugyanakkor rövid időn belül megtörtént. A magyar népi történelemszemléletnek ezt a vonalát, amelyet tehát a magyar népben lakozó államszervező képesség, népi politikai ösztön alaptételét elfogadta és képviselte, munkánkban „birodalmi” vonulatként azonosítjuk. A népi írókat a kelet-európai testvériséget középpontba állító „regionalista” – és hangsúlyozottabban emancipatorikus – vonulatként határozzuk meg. Előbbi, imperialista irányzat szélső értékeit egyfelől a birodalmi gondolatot a múltban érvényesként elfogadó, ám a jelenben a kiigazított határok és lakosságcserék révén létrejött népi államokat kívánatosnak tartó, a szélsőjobbal szembeforduló, mérsékelt reformpárti Asztalos, illetve a nemzetiszocialista tértudományt dogmatikusan a magyar népiségtörténetre alkalmazó Baráth Tibor képviseli. A recepció meghatározó személyiségévé azonban nem ők, hanem a történészként messze fölébük tornyosuló Mályusz Elemér vált, aki tudományosan is a legmagasabb szinten tett kísérletet a német módszertan integrálására.

[Mályusz Elemér és a magyar népiségtörténet Habsburg-értelmezése]

Mályusz érdeklődését a társadalomtörténet iránt egyáltalán nem a német tudomány megismerése keltette fel – ez esetben nem tudnánk megmagyarázni a *Turóc megye kialakulása* című első, 1922-es könyvének keletkezését.¹⁰¹ Ám a *Turóc megyében* a népiségtörténeti megközelítés valóban társadalomtörténeti kérdésfeltevéseket és válaszokat eredményez. Politikatörténeti kérdésekben a húszas években Mályusz még a szellemi történeti módszerre támaszkodott, ha nem is Szekfű katolikus és Habsburg-párti

írásmódjához, hanem a függetlenségi és protestáns hagyományokhoz állt közel. A húszas években és harmincas évek elején írt munkái közül *A reformkor nemzedéke* (1923) a magyar középnemesi mentalitás történelmi ígérétét elemzi, szembeállítva azt a főnemesi mentalitással, míg *A vörös emigrációban* egyenesen az emigráns lelki alkat leírására tett kísérletet.¹⁰² Ezekhez képest jelentős eltérés, hogy a harmincas évek második felében műveiben a népiség fogalma egyértelműen a politikátörténeti részek számára is kulcsfontosságúvá vált, azaz Mályusz a korábban általa is szel-lemtörténeti alapvetéssel folytatott politikátörténeti vizsgálatokban is érvényesíteni kezdte a népiséget mint általános magyarító elvet. Ennek volt nagyszabású terméke a kora-középkori magyar királyság tudatos asszimilációs politikájáról írt tanulmánya (*A középkori magyar nemzetiségi politika*), elméletének kidolgozását pedig a budapesti egyetemen tartott előadásaiban kísérelte meg.

Ez utóbbiakban Mályusz – egyebek mellett – kifejtette, hogy a népiségtörténet „a tudomány eszközeivel előkészítheti a szebb és igazabb magyar jövőt,” azaz a történetírás harcra tudomány, *kämpfende Wissenschaft*, amelynek művelői egyben népüket is szolgálják. A közvetlen cél Mályusz szerint a német tudományos agresszió, a német művelődés és munka szerepét felnagyító *Volkstumsforschung* cáfolata. Ugyanakkor általánosságban a népiségtörténet olyan politikai elvek felismeréséhez is elvezet, mint az „államalkotó népek önvédelme”. Ennek alkalmazása megmutatja például, hogy „az államhatalom bünt követett el a magyarság ellen, amidőn a török kiűzése után a szerbeket betelepítette Dél-Magyarországra, vagy amidőn hagyta, hogy az alföldről magyarok százezrei vándoroljanak ki Amerikába, a Székelyföldről meg Romániába, s ugyanakkor Galíciából egy idegen faj tagjai óriási tömegekben özönöljenek át a határokon.”¹⁰³

Ezekben a mondatokban már megmutatkozik az eredetileg társadalom-és művelődéstörténetként felfogott népiségtörténet átpolitizáltsága, szociológiai poétikája. Utóbbi fogalom alatt az értjük, hogy a népiségtörténet – legyen bármennyire társadalmi és nem politikai egy adott mű perspektívája – a történelem privilegizált szereplőjévé mégiscsak a népet teszi, a történelem folyását a nép sorsával azonosítja, vagy legalábbis utóbbi alapján elemzi, és elemzésében, akár szándékolatlanul, egy olyan új, kollektív népi etikát konstruál, amelyben a népiség védelme és gondozása válik elsődleges értékmérővé.

Mályusz 1936 és 1944 közötti munkái – a népiség elvének egyre újabb és következetesebb alkalmazásával, a társadalmi felől a politikai irányába való kiterjesztése révén – számos szempontból hasonultak a német *Volkstumsforschung*hoz. Mindenekelőtt a *Századok* 1939-es évfolyamában

megjelent nemzetiségpolitikai tanulmánya (*Az egynyelvű ország*) kívánkozik egy ilyen vizsgálatba.¹⁰⁴ Ebben a munkában kiválóan megmutatkozik a leíróként bevezetett népiségfogalom normatívvá válása, és ennek néhány fontos következménye. Mályusz megállapítja: a kora középkorban a tudatos királyi politika csak szórványban telepített az országba külföldieket, hogy ezek nehogy összefüggő tömböt alkossanak. Ezzel szemben a nagybirtok kialakulása megakasztotta a magyarság e politika által történő növekedését, gyarapodását, mert az arisztokrácia válogatás nélkül telepítette be az idegeneket, ahogy a kései Árpádok és a későbbi uralkodók is tették. Végül a késő középkorban átbillent a mérleg: kialakultak a nemzetiségi autonómiák első formái, mindenekelőtt az erdélyi szászok intézményei.

A tanulmányban a történelem a népiség fogalma köré szerveződik, a történeti elbeszélés ívét meghatározza a politika értelmezésére-értékelésére felhasznált társadalmi fogalom. Ezt a mozzanatot nevezhetjük Mályusz életművében a népiség esszencializálásának, hiszen a népiséget a történelemben stabil pontként szerepelteti, mintegy kiemeli a történelem állandó változásaiból, rögzített értelemmel ruházza fel, és ennek alapján gondolja értelmezhetőnek a magyar történelmet.

Hasonló eljárásra bukkanunk 1940-ben németül megjelent, német olvasóközönségnek szánt munkájában is (*A magyar népiség története a honfoglalástól a középkor végéig*). Ebben a magyarság államalkotó képességének hagyományos axiómáját első alkalommal „átrajzoló” kísérletben mutatkozik meg a népiség fogalmának átpolitizálódott jellege. Mályusz szerint ugyanis a magyarságot az különböztette meg a többi sztyeppéi néptől, hogy „sokkal szilárdabb népi egységet alkotott, mint más laza törzsszövetségek”.¹⁰⁵

Hasonló jelentőségű vállalkozás volt Mályusz részéről a karizmatikus királyság elméletének a magyar történelemre való alkalmazása, amellyel a Szent István-i birodalmi eszmét cserélte fel a korai népi állam eszméjével.¹⁰⁶ Mályusz ebben meglehetősen pontossággal képezte le a völkisch történetírás egyik sablonját, amely a német történelemben a Stauf császárok korszakát azonosította a tudatos népi politika korai kísérletével, ezzel egy meghatározott irányba továbbgondolva Max Weber eredeti – a népiség szempontjából semleges – fogalmát. A német kontextusban ennek a vállalkozásnak a célja a hagyományosan gyenge, népérdeket nem szolgáló Német-római Birodalom korai szakaszának rehabilitálása volt, egy császármítosz megteremtése révén.¹⁰⁷ A korai császárság eszerint az uralkodó személyes karizmája alapján vált szerves egységgé, amely karizma a népi tudat kifejeződése volt. Az északolasz háborúk, a dinasztikus és univerzális politika lazította aztán ezt fel, amely a német birodalom hanyatlásához

vezetett. Eszerint éppen a birodalmi eszme egyoldalú képviselője pusztítja el a birodalmat, hiszen annak is – mint minden államnak – csak saját népisége szolgálhat szilárd alapul. Német kontextusban ez a historiográfiai kísérlet egyszerre irányult a késői, dinasztikus különérdekeiket védő uralkodók – így a Habsburgok – ellen, és szállt szembe a németiség egyetemes, nemzetek feletti küldetését hirdető különböző birodalmi mítoszokkal, ahogy a historizmus mindenütt, így a kora-középkorban is mindenütt „reálpolitikát”, „hatalmi érdeket”, azaz szabad politikai cselekvést azonosító látásmódjával.

A mályuszi életműben a karizmatikus királyság elmélete nagyon hasonló szerepet játszott. Elsősorban a szekfűi univerzalizmus – a magyar birodalmi tudat – utópiája ellen irányult, a magyarság természetes vezető szerepének elismerését a nemzetiségek iránti toleranciával honoráló magyar elitről szóló „puha” imperialista beszédmódot vette célba, amely Ottlik László múltértelmezésében nyerte el legpregnansabb kifejeződését.¹⁰⁸ Az érvelés logikája ugyanarra a láncra fűzhető fel, mint a korai népi császárság német mítoszé. Eszerint az állam erejének alapja a népi ösztönhöz való közelsége, ha ez akadályok nélkül fel tud szivárogni a politika intézményeibe, úgy az állam erős lesz, míg ha más megfontolások irányítják ezeket az intézményeket, úgy hosszabb távon az állam gyengülni fog. Fontos észrevenni, hogy a mályuszi konstrukció ugyanúgy a legtávolabbi múltba száműzte a népiség politikai érvényesülését, mint azt a német népiségtörténet tette. Időről-időre felbukkant ugyan a magyar történelem későbbi századaiban, de államszervező erővé tartósan a vegyesházi királyok korától kezdve sohasem vált.

Mályusz e termékeny középső korszakának szövegeiből kiolvasható a magyar újkor nagyívű átértelmezése is. Ez a kísérlet a népiséget a politikai cselekvés mércéjévé téve, ahogy ez a weimari, majd a nemzetiszocialista Németország történetírásában is történt, a kora középkorba vetítette vissza a kívánt idealizált viszonyokat, és a késő középkorral kezdve a népi princípium érvényesülését akadályozó erők és a „szerves” hazai próbálkozások dinamikájában látta az események mozgatórugóját. Szellemtörténetinek, illetve historistának nevezett húszas évekbeli munkássága alapján láthatóvá válik, hogy ez miként illeszkedhetett az egykori protestáns-nemzeti historiográfia folytatójának tartott Mályusz életművének korábbi korszakához. A húszas években Mályusz ugyanis elsősorban a késő 18. és a kora 19. század eseményeivel foglalkozott, több jelentős tanulmányban és a Sándor Lipót nádor iratainak forráskiadásához készített, kétszáz oldalnál is hosszabb bevezetőjében. Ezekből világosan kirajzolható a fiatal Mályusz igyekezete, hogy meghatározza egy szerves, magyar köznemesi és

konzervatív reformprogram létét, amely a Habsburgok jobbjainak támogatását is bírta. Ennek során feltűnnek szövegeiben a népi tömbökben való gondolkodás egyes elemei, ezek azonban nem válnak szövegszervező erővé – ekkor még a kulturális közösségek politikai cselekvéseinek játékát igyekszik kibontani műveiben.¹⁰⁹

A kuruc hagyományt konzervatív, óvatos módon újraértelmező perspektívájuk révén ezek a korai munkák az első fejezetben felállított keretekhez meglehetősen pontossággal illeszkednek: Mályusz maga is megragadható, mint a függetlenségi hagyományhoz konzervatív, mérsékelt álláspontot elfoglalva ragaszkodó szerző. Ez megmutatkozik abban, hogy például a meghatározottabban szembefordult a Martinovics Ignác személyével azonosított radikális törekvésekkel. Martinovics, „ha ... eléri célját és diadalt arat, az a magyar állam pusztulását jelentette volna s a magyar fajra is halálos csapást jelentett volna”. Ennek kapcsán Mályusz leszögezte: a Habsburgokkal való együttélés történelmi szükségszerűség volt, nélkülük „a magyarság minden támasz nélkül maradt volna a Duna-Tisza kiégett síkján, körülvéve a szláv és germán tömegektől”.¹¹⁰

Mályusz a Habsburgokkal szembeni „kuruc” fenntartások tompításában odáig ment, hogy Ferenc császár és király 1800 körül újra megerősödő magyarellenességét egy 1923-as tanulmányában elsősorban Martinovics kalandorságának tulajdonította, míg az 1926-os forráskiadásban a bécsi tanácsadók más szerzők munkáiból ismerős toposzt alkalmazta ő is.¹¹¹ Megmaradt ugyanakkor az az alapvető személetmód, amely a rendeknek az udvarral kialakult konfliktusait „mint a társadalom és az államhatalom küzdelmét mutatja be.”¹¹² Ez a küzdelem elsősorban a mérsékelt köznemesi reformra vonatkozott, amelyet Mályusz következetesen a korban leginkább kívánatos megoldásként mutatott be.¹¹³ Ebben az értelmezésben 1790-től kezdve évtizedeken át a „nemzet ... minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a korszerű reformot megvalósítsa”, ám Ferenc császár és király „kormányrendszere” ekkor már „nem akarta Magyarország boldogulását”.¹¹⁴

A reakciót Mályusz alkalmanként ugyanakkor visszavezette egészen a 18. század rekatolizációjáig, felvillantva egy olyan, a Habsburgokkal szembeni kritikusabb olvasat lehetőségét, amely a magyar szabadságok és nemzeti kívánságok akadályozását a dinasztia általánosabb jellemzőjeként állította be. Így egyfajta szubtextusként a 18. századtól 1848-ig, a Kossuth által szerinte nem akart, de elkerülhetetlen forradalomig nyúló ív jött létre, amely hazai, köznemesi és mérsékelt reform Bécs által előidézett radikalizálódását értelmezte.¹¹⁵

A Habsburgok a mályuszi olvasatban ilyen vagy olyan okból és eltérő mértékben tehát a kora 19. században a magyar megújulás kerékkötőivé

váltak. Ez a keret a kompromisszumot jelentő 1867-ig maradt érvényes, amelynek csak a szélsőjobb által megkérdőjelezett megoldását Mályusz is elfogadta, és a lehetséges optimumaként mutatta be, ha hozzá is fűzte, hogy 1867 „nagy előnyeit a szabadságharc nélkül nem nyerhette volna el a magyarság”.¹¹⁶ Az egész korszakot ugyanakkor az „organikus élet”, azaz a magyar hagyományokból kinövő politikai önszerveződés határozta meg, amely állandó értékhardozóként szerepelt a szövegekben. Mályusz ennek megtörését az idegen – liberális – eszmék térnyerésében határozta meg. Legsúlyoságesebben szellemtörténeti, egyben azonban a népiség fogalmának átpolitizálódását és nézeteinek radikalizálódását is előrejelző 1931-es esszé-sorozatában, *A vörös emigrációban* azt vázolta fel, hogy ezek a hatások egy külső és váratlan történeti sokk következtében hogyan rendíthették meg az amúgy erős államot, és okozhattak törést az 1867-tel kibontakozott fejlődésben.

Mályusz népiségtörténeti fordulata után már nem foglalkozott hasonló részletességgel a magyar újkor történetével – így Habsburg-képének változásaira is elszórt szöveghelyek és nagyívű népiségtörténeti mesternarratívája alapján következtethetünk. Ezzel kapcsolatba elsősorban az emelendő ki, hogy megőrizte a függetlenségi perspektíva számos elemét, és ezeket építette be a népiségtörténeti premisszákat követő munkáiba. Ezek egyik legfontosabb dokumentuma a magyar Mályusz-recepcióból szinte kimaradt, bár újabban egy szöveggyűjteményben közzétett 1931-es tanulmány, *A magyar polgárság a francia forradalom korában*. Ebben Mályusz a Habsburg-politika mozgósítási kísérletét is leírja, amely révén Bécs a német polgárságra támaszkodva a magyar nemességgel szemben igyekezett volna ellensúlyt képezni. Végeredményében azonban ezt a célt nem érte el, sőt konspiratív módszereivel hozzájárult a német polgárság meggyengüléséhez, és zsidó polgárság 19. századi térnyerését készítette elő.¹¹⁷

A gondolatmenet a Habsburgokat egyértelműen népi érdekekkel nem azonosuló, de a népeket dinasztikus céljaikra felhasználó politikai erőként mutatja be. Ez a formula tekinthető a Mályusz középső korszakában azonosítható Habsburg-kép lényegének, amely több más műben is újra feltűnik. A *Századokban* a német népiségtörténeti eredményekkel való magyar historiográfiai szembefordulás, a német-magyar történészvita egyik első magyar „sortüzének” tekinthető 1932-es recenziójában a német telepítést – szemben az abban a kolonizációs népi erő nagyszerű kifejeződését látó Isberttel – szintén hasonlóan értelmezte, a Habsburgok két nagy magyarellenese fegyverének egyikeként azonosítva azt.¹¹⁸

A másik fegyverként már 1932-ben is a „barokk türelmetlen világnézetét” határozta meg. Ez áll népiségtörténeti korszaka legfontosabb, disszertációnk

szempontjából közvetlenül releváns dokumentumának, az 1936-os Szekfű-kritika középpontjában, amely négy részben jelent meg a *Budapesti Szemle* lapjain. Ebben Mályusz egy szerves és korai, népi barokk létezését tételezte, melyet a 18. században nyomott el, szorított ki a Habsburgok birodalmi politikájának eredményeként megjelent idegen, osztrák barokk Magyarországon. Négyrészes tanulmányában a szerző egyebek közt amellett érvelt, hogy a vallási türelmetlenség újbóli megjelenése nemcsak sújtotta a társadalmat, de hozzájárult annak feltöredezéséhez, népi erőinek részleges elapadásához. Az új barokk, amely az udvari kultúra egy formáját is jelentette, a magyar mágnásokat elcsábította otthonról, megfosztotta őket népi tudatuktól, a köznemesség jelentős részét pedig bezárkózásra kényszerítette saját lokális hagyományaikba.¹¹⁹

Talán részben Szekfűvel kialakult vitája miatt is – hiszen a német telepítések historiográfiai mitizálásával szembeni harc kérdésben egyetértettek, amit Mályusz 1932-es *Magyar Szemlében* megjelent tanulmánya is bizonyít – Mályusz életművében ez utóbbi „fegyver”, tehát a barokk türelmetlenség kapott nagyobb szerepet. A fenti gondolatmenet ugyanis visszatért a józsefi türelmi rendelet magyar történelemben elfoglalt helyét és előzményeit vizsgáló 1937 és 1940 közötti munkáiban is, amelyek megismételték a szerves, ugyanakkor az európai áramlatokkal egyre inkább szinkronba kerülő és nem Bécs, hanem Nyugat-Európa felé tekintő magyar fejlődés megakasztására, a népi (a társadalom vertikumát átfogó) kibontakozás megakadályozására vonatkozó tételt.¹²⁰

Mályusz Habsburg-képe tehát a kora-újkori Habsburgok képe volt. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy egy nem dogmatikus népiségtörténeti értelmezést alakított ki, amely a szellemtörténet módszertani örökségét tudatosan alkalmazta, és kötötte össze a népi fejlődés mibenlétére vonatkozó gondolatrendszerrel. Ez korábbi Habsburg-képének negatívabbá válását eredményezte. A dinasztia, amely a húszas évek szövegeiben még politikai harcot folytatott a magyar nemzeti érdeket képviselő csoportokkal, az új olvasatban már egy, a népi és nemzeti érdekekkel összeegyeztethetetlen princípium, a dinasztikus érdek talaján állt. Társadalmi érdeket legfeljebb azért képviselt, mert az céljaival egybeesett, és az is a németiség társadalmi érdeke volt, amely – a népiségtudományi világgépen – szükségzerű konfliktusban állt a magyarral.

Mályusz alapvető kérdésfeltevése arra vonatkozott, hogy elképzelhető volt-e a magyar koraújkorban egy szervezettebb hazai fejlődés, mint amely ténylegesen megvalósult. Amint arra Erős Vilmos az 1931–32-es tanév előadásszövegeit elemezve rámutatott, ez a kérdésfeltevés az évtized elején még elsősorban egy a protestantizmust és a felvilágosodást összekötő

alternatív ív meghatározásához vezetett, amely egyszerre jelent meg európaibb és korszerűbb, valamint magyarabb és szervezettebb pályaként. Erről az útról szorították le a Habsburgok a magyarságot.¹²¹ Nézetünk szerint fontos regisztrálni, hogy ugyanez a gondolat a harmincas évek második felében már a korábban a felvilágosodásra fektetett hangsúly háttérbe szorulása mellett jelent meg. Megőrizte emancipatorikus töltetét, azonban a társadalmi emancipáció elmaradása, amely a Habsburgok dinasztikus politikájának következménye volt, immár úgy jelent meg, mint amit egy népileg egységes és tudatos társadalom, illetve annak politikai vezetőrétege hajthatott volna végre. Azaz az eszmétörténeti kritika helyét a népiségtörténeti Habsburg-kritika foglalta el – Mályusz nézetének liberális komponensei elvesztek, historista-szellemtörténeti elemzéseit pedig – bár nem tűntek el egészen – az új perspektíva a háttérbe szorította.

A középkori Magyarország és a barokk kor átértelmezése révén Mályusz az első völksich jellegű magyar birodalmi koncepciót, illetve történelemértelmezést hozta létre. Vállalkozására egyformán erősen hatott a német módszertani-ideológiai forradalom, az új weimari tudományosság, valamint a német intellektuális agresszióra adott válasz és a hazai történetírás függetlenségi perspektívája, amelyet megújított és korszerűsített. Koncepciója kapcsán kiemelendő, hogy a népiségtörténeti látásmód a magyar történeti diskurzusok húszas évekbeli részleges konvergenciáját, a „kuruc-labanc” ellentét tompulásának folyamatát is megállította. Ezt tekinthetjük a premisszákból következő folyamatnak: ahogy a történelem megszűnt politikai akaratok és társadalmi érdekek történetének lenni, és egyre inkább princípiumok küzdelmévé alakult, a múltbeli konfliktusok értelmezése szükségszerűen vált az összeegyeztethetetlen erők egymásnak feszülését középpontba állító történetté, állandó vagy legalábbis állandóbb szerepekkel és cselekményesítési mintákkal.

Az ebben a keretben létrejött birodalmi koncepció egyfelől őrizte belső emancipatorikus tartalmait, ám ezek lényegében a magyar népi állam bukásának, és azóta is magára várato újjászületésének világi (népi) üdvörténetébe illeszkedtek. Az egynyelvűség és népi zártság kultusza, amelyet Mályusz középkor-értelmezésébe kódolt bele, végül 1942-ben mutatkozott meg nyíltan általános történetiszemléleti és értékelő elvként a *Magyar Történettudomány* című cikkgyűjteményében. Utóbbi szerint kíváncsú az egyes világnézeteket „aszerint értékelni, hogy mennyivel gyengítették vagy erősítették a magyarságot”, és ennek alapján mond ítéletet Mályusz a 18. század felett, mert „az a magyar élet legmélyéről feltörő fejlődést, a Habsburg-ház győzelemre juttatásával elgáncsolta”.¹²² Ebben a koncepcióban, úgy korábbi szövegekből kiindulva, mint végső formájában – Mályusz

1942–1944 körüli, szélsőjobb oldali megnyilatkozásai ellenére – egészében véve a magyar népiségtörténet legfontosabb történeti konstrukcióját kell látnunk, amely egyszerre őrzött (bár szigorúan a népi közösségen belül érvényes!) emancipatorikus tartalmakat, rendelkezett határozott németellenes éllel, és – az „idegen” és „dinasztikus” érdekeket azonosítva a nemzeti múltban – lándzsát tört a magyar népi tudatosság historiográfiai és politikai művelése mellett. Bár Mályusz mögött nem állt jelentős politikai hatalom, konstrukciója éppannyira politikai volt, mint a korábban elemzett német és osztrák szerzőké. Társadalmi hatása előbbieknél csekélyebb volt, ám egészében véve a legkiérleltebb koncepciót jelentette, amelyet a magyar népiségtörténeti gondolkodás a német tudományosság módszereivel és a vélt és valós német fenyegetéssel szembeállított.¹²³ Ez a koncepció megőrizte a birodalmi gondolatot, ám át is alakította, a birodalom életképességét a népi dominancia toposzához kötve – döntően ez a transzformáció tekinthető radikalizmusa forrásának. Ezzel együtt Mályusz a népiségtörténet recepciójának korpuszán belül szemlélve nem szélsőséges olvasatot alakított ki, amely nyilvánvalóvá válik a harmincas évek végének és a negyvenes évek elejének szintén a német tudományosság és ideológia recepciójának a perspektívájából értelmezhető szövegeknek a mályuszi korpusz mellé történő állításával.

[A német tértudomány hatása: Baráth Tibor]

Ilyen radikális, ám rokon olvasatot képviselt a sokáig kormányzóhű, ám utóbb mégis a Szálasi-kormányban szerepet vállaló Baráth Tibor, a Nemzeti Múzeum tisztviselője, a párizsi magyar tanulmányi központ munkatársa, majd 1940-től a kolozsvári egyetemen a magyar történelem tanára. Munkásságában szempontunkból elsősorban a német térszemlélet átvételének messzeható következményei jelentősek. Baráth mechanikusan átvette és lefordította azt a korábban már elemzett fogalmi rendszert, melynek lényege a Karl Haushofer nevéhez kötött geopolitika népi alapokon történő újragondolása volt, és mely szerint az állandó és azonos, történelemtől független lényeggel bíró nép egy nem kevésbé örök rendszerben: a térben küzd önmagáért, és csak bizonyos, a térrel harmóniában lévő politikai-társadalmi formák kialakítása révén bontakoztathatja ki népi egyéniségét. Ez, mint láthattuk, a gyakorlatban a németiség számára a „Közép-Birodalmának” megteremtését írta elő, valamint az egyszerre ígéretként és fenyegetésként felfogott Közép-Európa összefogását.¹²⁴

Baráth munkásságában a földrajzi szemlélet korán érvényesült. Már 1937-ben leszögezte, hogy a tájak „bizonyos szabályszerűséggel hatnak vissza az emberi beavatkozásokra, s a rajtuk lakó népeket azonos értelmű cselekedetekre ösztönzik, sőt kényszerítik.”¹²⁵ Ezzel egy időben viszont szembeállt a német Közép-Európa-fogalommal, mely ekkori felfogás szerint „éppúgy egy nép politikai imperializmusának történeti megfogalmazására jó, akárcsak a tiszta nyugatos szemlélet”. Ezzel az imperialista diskurzussal szegezte szembe Kelet-Európa fogalmát, kiállva az itt (a németiségtől keletre) élő kis népek saját történeti sorsa és küldetése, valamint jellege mellett.¹²⁶

Ez utóbbit a gyakorlatban két lokális imperializmus, a magyar és lengyel működési területeként értelmezte, amelyeket „őshonosságuk” következtében nem azonosított a némettel párhuzamba állítható gondolatként – a magyar regionális vezető szerepre vonatkozó igény azonban a munka jellegét meghatározza.¹²⁷ Sőt Baráth értelmezése szerint ezek az imperializmusok „szükségyszerűek”, a (még) kisebb népek ugyanis fennmaradásukat csak tőlük várhatják. A középkori magyar állam bukása után pedig ezt a szerepet örökölhette volna meg a Habsburgok birodalma – ha vezetői felismerték volna hivatásukat. A Habsburgok téridegen uralkodása ezért a gyakorlatban a kelet-európai kis népek érdekével ellentétben állt, „konstruktív” nemzetiség a Duna mentén pedig csak egy létezett: a magyarság. Ebben az olvasatban az 1526 és 1867 közötti csaknem negyedfél évszázad a lokális és termékeny erők s az idegen és hivatástudat nélküli önzés konfliktusaként értelmezhető. Csak 1867-ben sikerült újra restaurálni részben a magyar birodalmiságot, ám ez sem bizonyult időtálló keretnek – a szerző szerint a feladatok és képességek ugyan nem változtak az évszázadok alatt, ám a magyarságnak a Duna-táj megszervezését szinte előlről kell megkezdnie.¹²⁸

Baráth Tibor e korai olvasata értelmezhető a magyar függetlenségi hagyomány térszemléleti, regionális völkisch újraolvasásaként. Az eredetileg a Domanovszky-émlékkönyvben megjelent írás a magyar birodalmiság kurucos olvasatára támaszkodik, egyben ennek a hagyománynak az újragondolására tesz kísérletet. Ez Baráth esetében a német tudományos kisugárzás recepciója, a weimari és náci tudományosság alkalmazása révén történt. Az életmű későbbi, nagyobb lélegzetű darabjai tekinthetők ezeknek a gondolatoknak egyre dogmatikusabb, és a völkisch perspektíva egyre merevebb, politikai szempontból pedig egyre szélsőségesebb, a magyar és birodalmiságot alátámasztó alkalmazásának.

Baráth 1941-es *Magyar története* ugyanis már egyértelműen völkisch szemléletű mű, mégis, ennek módszere és nyelve is szembeállítható 1943-as

szélsőségesen dogmatikus könyvével, amely a sokatmondó *Az országépítés filozófiája a Kárpát-Medencében* címet viseli.¹²⁹ Utóbbi utalás a Mályusz kapcsán már említett „szerves államtan” téziseire, és egyben jelzi a tér determinizmusának központi jelentőségűvé válását. Baráth szemlélete alapjaiban mégsem változott. Mindkét munkában, ahogy már a Domanovszky-émlékkönyv 1937-es írásában is, központi jelentőségű a birodalomépítés problematikája, az a tétel, mely szerint a magyarság a Kárpát-medence megszervezésére, állami keretben való összefoglalására hivatott, és másodlagosan az Észak-Balkán felé is ki kell terjesztenie befolyását.

A tér mellett a későbbi munkákban még a nép fogalma tölt be szövegszervező szerepet, s az 1943-as olvasat szerint ezek együttesen határozzák meg a történelmet:

ma úgy képzeljük el, hogy minden népnek, térségnek és államnak – „országnak” – akárcsak az élő személyiségeknek, „lényegükből” fakadó élet-törvényei vannak, amelyek a történeti koroktól függetlenül és változatlanul fennállnak, amíg csak az állam, a térség és a nép létezik.¹³⁰

Baráth szerint a fennmaradás kulcsa a tér és a népiség „törvényeinek” ismerete, és a „létellenségre” való ráismerés. Ennek tudománya a sorstudomány, azaz a *Schicksalskunde*. A *Schicksalskunde* szembeáll a historizmussal, amelynek képviselői „elsiklottak a térségek és fajok determinált egységesítő hatása felett,” mivel „minden korszakot önmagából akartak nemcsak megérteni, hanem értékelni is.”¹³¹ Árulkodó jel, hogy Baráth a konzervatív historizmust liberálisként állítja be, az ifjúkonzervatizmus jellegzetes logikája alapján egyenlőségjelet téve relativizmus és liberalizmus közé. E relativizmussal szemben ő a Kárpáttér örök jellemzőinek tanulmányozását szegezi szembe, megállapítva, hogy ezt adottságaiból következően csak egy lovas-földművelő és harcos nép képes uralni. A medence ugyanis csak magja, az Alföld felől szervezhető meg („alföld törzsfőmedenceállam”), és ez az uralkodó nép szükségszerűen dél felé terjesztheti ki befolyását, mivel a térség arra viszonylag nyitott. Az államépítést magára vállaló nép feladatává válik, központi helyzetéből és politikai tehetségéből következően, a többi nép megvédelmezése a „téridegen imperializmusokkal” szemben.¹³²

Munkájának központi része ennek a három fő tételnek következetes végigkövetése a történelem korszakain. A történelem nagy alakjairól – Istvánról, Szent Lászlóról, a Hunyadiakról és Werbőczyről – megállapítja, hogy mind felismerték a tér imperatívuszát, és a birodalomépítés „objektív” feltételeinek megfelelően jártak el. Ezzel szemben a hanyatló korszakokban ezeket a szükségszerűségeket figyelmen kívül hagyták,

mindenekelőtt az idegen uralkodók, de egyes Árpád-háziak is, így a keresztes hadjáratot vezető II. András.¹³³

A legnagyobb „bűnt” a térből következő vastörvényekkel szemben Baráth szerint mégis a Habsburgok követték el. Míg 1941-es munkájában a magyar királyokat adó utolsó dinasztiaát még „48-as” alapokon abszolutista és németesítő politikájuk miatt ítélte el,¹³⁴ 1943-ban a hangsúly egyértelműen máshová esik. Az ország romlása annak az eredménye, hogy a „Habsburgok a török uralom idején nem jutottak túl a peremállam koncepcióján”. Feladatuk a térídegen oszmán imperializmus visszaszorítása lett volna, ők azonban ehelyett megelégedtek egy ütközőzóna kialakításával, és egy idegen („frank”) birodalmi és térgondolat alapján határgrófságként kezelték magyar királyságukat. A 17. század végén pedig – második főbűnként – egységállamot kívántak létrehozni, megsértve a Kárpát-medence természetes határait. Ez különösen akkor vált természetellenessé, amikor Ausztria „az alpesi peremvidékre zsugorodott össze”, azaz már nem a német birodalom, hanem az örökös tartományok felől igazgatták Magyarországot – Baráth olvasatában 1648-tól 1866-ig. Nézete szerint a Habsburgoknak a német magterületről való kiszorulása eredményezte németesítő politikájukat, amellyel kompenzálni kívánták pozícióvesztésüket, ám nem döbbentek rá, hogy a térség csak az Alföld, azaz a magyar magterület felől lenne irányítható, logikus módon egy magyarosító politika révén.¹³⁵

Ez a természetellenes, a tér törvényeivel szembeszálló magatartás vezetett a birodalom meggyengüléséhez, mellyel Baráth olvasata szerint csak idősebb Andrássy Gyula és Tisza István igyekezett szembeszegülni. Előbbi a kiegyezéssel „térdinamikai szempontból” „az Árpádok és Anjouk új formában életre kelt hatalmas birodalmát” hozta létre, míg utóbbi az első világháború idején „a német nép nagyjaival együtt tartotta a lelket Közép-Európában”, védelmezve a térséget a „térídegen” francia és orosz imperializmus és a peremállamok lázadása ellen.¹³⁶

Különösen szembetűnővé válik a fogalomkészlet által előidézett változás, ha figyelembe vesszük, hogy 1941-ben Baráth még tulajdonképpen csak a függetlenségi hagyomány kliséit tudta megismételni, mindenekelőtt Ferenc Ferdinándot ítélve el azért, mert „a demokratikus egyenlőség eszméjére” kívánt támaszkodni, „figyelmen kívül hagyva az egyes népek minőségi viszonyait”.¹³⁷ Más szavakkal, a magyarság államalkotó képessége lehetett volna a Habsburgok számára a fennmaradás biztosítója, ám ők ezt nem értették meg, és így birodalmuk elbukott. 1943-ban már nem csak rossz politikai döntésekről van szó, Baráth szerint, mint fentebb láthattuk, a Habsburg-állam eleve bukásra ítéltetett, hiszen a térdinamika

törvényeivel ellentétes képződmény. Olyan zsákutca, amelyet csak az szépít meg utólag, hogy nyomában – éppen „térídegen” politikája következtében – a lehető legteljesebb mértékben eltorzult állami szerkezet jött létre a Kárpáttérben: a peremállamok koalíciója a magterülettel szemben. Az 1937-es szöveggel összevetve ez jól mutatja a változást: akkor a feladatokat meghatározó térben megjelenő politikai erőként a szöveg tanúsága szerint a Habsburgoknak az volt a hibája, hogy térszervező feladatukat nem ismerték fel. 1943-as értelmezése szerint azonban ezt nem is teheték meg: államuk maga volt a „nép a térben” dogma tagadása, történeti torzszülött, amely a történelemnél ősi és örökebb törvényekkel ellenkezett.

Baráth Tibor a népiségtörténetnek a német földrajztudomány hagyományait radikalizáló irányzatát másolta le, egyszerre radikálisabban és szolgáiban, mint a kétségtelenül más intellektuális nagyságrendet képviselő Mályusz. Munkásságában a tér abszolutizálása a döntő mozzanat, ennek alapján gondolta újra egész történelemszemléletét 1941 és 1943 között. Az ideologikus, harcos tudomány nyelvének elsajátítása így egyszerre jelentette a magyar birodalmi gondolat modernizálását, a Baráthra eleve jellemző népi esszencializmus fogalmi pontosítását és mindkettő radikalizálását. Dél felé tekintő szemléletének persze voltak hazai előzményei – mindenekelőtt Hoitsy Pál századfordulós álmodozásaira utalhatunk. Hoitsy és Baráth között azonban ugyanaz az ellentét feszült, ami miatt az 1914 előtti Németország „világpolitikát” és „keleti politikát” szorgalmazó körei állandó polémiaiban álltak: Hoitsy és a *Weltpolitik* szószólói liberális, modernizáló és civilizatorikus birodalmat kívántak, Baráth és a korai völkisch publicisták egy archaikus-atavisztikus utópiáért szálltak síkra.

Ahogy Mályusz esetében is, a völkisch szemlélet átvétele együtt járt a Habsburgok politikai vállalkozásának egyre élesebb elítélésével. Minél inkább telítődött a völkisch ideológia téziseivel már 1937-ben is adott tércentrikus szemlélete, annál inkább szükségszerű konfliktussá változott a dinasztikus és a népi érdek ellentéte. 1937-ben a Habsburgok az őket a magyar birodalmiság élére szólító szerepüket nem ismerték fel, 1943-ban már a szerep fogalma maga értelmetlennedett el: a völkisch térszemléletben minden szereplő funkciója eleve adottként jelent meg, a politika megszűnt a választások tere lenni, és e funkciókból következő történeti cselekvések, előre meghatározott döntések és viszonyulások pusztá dokumentumtárává lett. Baráth ennek során a magyar birodalmiság szükségszerűségként való újrapozicionálására törekedett.¹³⁸ Ezt a célt szolgálta egyfelől a Habsburg-vállalkozás diszkreditálása a történeti felszín alatt azonosítható örök törvényekre hivatkozva, továbbá kísérlete,

hogy a balkáni-délkeleti irányú magyar birodalmi hivatást elhelyezze a kelet felé forduló német birodalmiság „jobbbszárnyán”.

IV.4. A népi írók völkisch csoportjának történetiszemlélete

[A népi írók mozgalma és a völkisch gondolat]

A völkisch ideológia nem csak a németországira emlékeztető „akadémiai” népiségtörténeti-birodalmi változatában hatott Magyarországon. Általánosabb, a politikai gondolkodás egészét érintő recepciója is végbement, ennek során forradalmi erejű szinergia jött létre a völkisch gondolat és a sajátos magyar viszonyok között kialakult népi mozgalom emancipációs ideológiája között. E folyamat ideológiatörténeti szempontú megragadása azért problematikus, mert a népi mozgalom éppolyan heterogén, mint az amúgy más céllal és kontextusban kibontakozott konzervatív forradalom, forrásvidékei pedig, ha lehet, még kiterjedtebbek. A népi írókról összefoglaló kijelentéseket tenni ezért ugyanolyan nehéz, mint az ifjúkonzervatív szellemi áramlatokról. Alább – részben emiatt – két paradigmátikus életműre, Szabó Dezső és Németh László munkáira koncentrálnak. A leszűkítés további oka, hogy bár a népi mozgalomhoz sorolható szerzőket számos szál fűzi – ha nem is egységes csoportba, de – egymáshoz, koherens, nagy ívű újkor-értelmezéssel ők álltak elő, ráadásul ebben kitüntetett helyen tárgyalták a Habsburgok örökségét. Olvasataik sok szempontból kompatibilisek a népi mozgalom főáramával, amelyet munkánkban szociálforradalmár ideológiaként kezelünk, kiemelve hasonlóságait a német konzervatív forradalom paraszti-emancipatorikus vonulatával. A népi írók mozgalmának a hagyományos baloldal felé nyitó szerzői – mindennek előtt Fülep Lajos, Erdei Ferenc, Darvas József és a fiatal Bibó István – éppen ezért nem illeszthetők be teljes mértékben ebbe az elemzésbe.

A népi írók történelemszemléletének alapját a népjelleg fogalmáról alkotott véleményük képezte. Általánosságban megállapítható, hogy a népet német mintára a történelemnek ellenálló állandó minőségként koncipiálták. Bár sokszor elhatárolódtak a német völkisch gondolattól, lényegileg és a szavak szintjén is hasonló definíciókat találunk szövegeikben, ám azal a fontos különbséggel, hogy a népi írók logikailag következtetlően, de saját mulatdiskurzusukon belül következetesen, általában a történelem identitásteremtő potenciálját is hangsúlyozták. Így például Kodolányi János egy írásában először a német völkisch gondolatban rejlő imperialista és

kirekesztő tartalmakat azonosította és ítélte el, míg a magyar népi gondolatot éppen a szomszédos népekkel létesítendő „magasabb egység” révén különítette el az előbbtől. Ugyanakkor ez a „magasabb egység” sok szempontból a birodalmi gondolat örökségét hordozta, mivel történetileg arra a folyamatra utalt, mely során a magyarság „páratlan erkölcsi tisztaságával ... érte el, hogy kristálya körül egyre nagyobb kristályosodás támadt, ... ekkor tudott csakugyan hódítani, anélkül, hogy az idegen népiségekkel szemben erőszakot alkalmazott volna”.¹³⁹

Kodolányi szerint a kivételes magyar népiség ahistorikus jellegének feltárása a mozgalom múlt felé fordulásának célja: „érdeklődésünk mohón fordul az örök, a változhatatlan magyarság jellegzetes vonásai felé”. Boehm weimari munkáihoz hasonlóan végül Kodolányi is egy olyan formula mellett kötelezte el magát, amely a biológiai fajfogalomtól eltávolítva, mégis abszolútként definiálta a népiséget, kijelentve, hogy „fajkeveredés” eredménye, ám a történelemmel szemben „a nép alsó rétegeiben” örök, az új kultúrhatások csak a felsőbb rétegeket érintik: „Európa volt a változó, a magyar lélek állandó”.¹⁴⁰

A népi mozgalomban – még az egyértelműen baloldali szerzőket leszámítva is – egyaránt találhatók Kodolányihoz képest anti-esszencialista pozíciót elfoglaló szerzők, így Illyés Gyula, aki egyértelműen síkraszállt a történeti népfogalom kizárólagos jogosultsága mellett. Illyés szerint „egy-egy népet nem a testi hasonlóság, hanem a közös múlt, a hasonló gond, az egy haza levegője egyesít s választ el egy más múltú és más jellemű néptől”.¹⁴¹ A mozgalomhoz lazábban kötődő Fülep Lajostól pedig még határozottabb állásfoglalások találhatók a *Válasz* első számát indító történetfilozófiai eszmefuttatásában, amely a nem-völkisch magyar népi gondolat egyik legmagasabb szintű kifejtésének tekinthetünk.¹⁴² A többség azonban inkább hajlott a Kodolányiéhoz hasonló, vagy még az övéénél is határozottabban völkisch perspektíva átvételére. Vass Gyula például a magasabb rendű, a történelmet meghódító, „csináló” népek asszimilálhatatlanságának tézisének képviselve („kultúráképző, államalkotó, történetteremtő emberi akarat sohase olvadt be idegen környezetébe egészen”) érvelt a magyar nép állandó jelleme és szubsztanciája mellett, megállapítva, hogy a társadalmi változatlansággal szemben a politika elidegenedése következett be. Ez az állapot „történet nélküli korszakként” értelmezhető – hiszen ideális értelemben vett történetet (politikát) csak népi erő alkothat. Így a magyar királyok „idegen érdekű, majd később idegen szívű” politikáját tette felelőssé a népi erő hanyatlásáért, az egész népi mozgalmat jellemző szabadságharc-kultuszban alakítva ki az „elnyomás periódusainak” történeti ellenpontjait.¹⁴³

A völkisch álláspont szélsőséges végiggondolását reprezentálja Veres Péter rövid jobboldali radikális korszakának terméke, az 1939-es *Szocializmus, nacionalizmus*. Ebben Veres a történeti hatások elismerése mellett is ragaszkodott ahhoz, hogy a „nemzetnek van vértörzse, amely biológiai irányt, faji ideáltípust adott” a politikának, éppúgy, mint az egyénnek, és „megszabja, hogy hogyan viselkedjék, hogyan lásson és mit cselekedjék az ember”. Erre az állandóságra hivatkozva figyelmeztetett, hogy a természetes faji közösség megbomlása jelentős népi erő híján veszélyes lehet, mivel az asszimiláció által megkövetelt, több nemzedékre nézve elvárt önkorlátozást „a szláv és román beolvadók ... betartják, a németek kevésbé, s a zsidók még kevésbé”.¹⁴⁴ A fajelmélethez közelített népiségfogalom totalizálásának legpregnansabb példája a veresi szövegben a fajok/népek belső szaporodásának normatív megfogalmazása, mely szerint „akik a saját fajtájukban nem találják meg párjukat”, ártnak a közösségnek, mert „ilyen egyének vérében és alkatában korcsosodási tendencia van”.¹⁴⁵

Ez a felfogás még kevésbé radikális változataiban is kedvezett a népiség-harc stratégiai metaforája átvételének, hiszen kompakt népi alkatok létezését tételezte egy politikailag instabil térben a Duna mentén. Ezek önkifejezési kísérleteinek elsődleges jegyeként Kodolányi az „öncélúságot” azonosította, melynek feladása a magyarság bukásához vezetett. A „nyugati kultúrnépek” ugyanis „a török kiszorítása után elkergették honfoglaló nemzetségeinket ősi földjükről, jobbágysorba juttatták őket”. A kiszorítást pedig kolonizáció követte: „egy eljövendő Habsburg-imperializmus számára hídpillérekkül ide telepítettek egy sereg idegent”.¹⁴⁶ Az öncélúság követelése sokszor megjelenik a szövegekben, egyfajta „egyetemes egoizmusként”, amely a természet parancsa a túlélni szándékozó néppel szemben.¹⁴⁷ Ez a szociáldarwinizmus közismert módon legerősebben a dunántúli német térfoglalás irodalmában fogalmazódott meg, Kovács Imre szavai szerint például „élet-halálharc folyik Baranyában”, melyben a magyarság áll – állott – vesztesre.¹⁴⁸

[A Habsburgok helye a népi írók történelemszemléletében]

A magyarság a népiség-harc örök történetében elfoglalt sajátos, tragikus helyének oka ebben az olvasatban elsősorban a népi akarat politikai artikulációját évszázadokon át meggátló akadályokban rejlett. A népi mozgalom műltszemléletében a történeti mesternarratíva kulshelyének, a fabula leglényegesebb pontjának a nép és a felépítmény (középosztály, nemesség, politikai elit és struktúra) közötti szakadást kell tartanunk. Erre vonat-

kozóan nem alakult ki kanonizált elbeszélés – tulajdonképpen a magyar történelem bármelyik pontjára vonatkozóan ki lehetett emelni ezt a jellegzetességet, ezzel a magyar nép hanyatlási periódusának origójává emelve az adott korszakot. Így például – különböző megközelítésekben – ez a mitotoposz egyaránt felbukkant Szent István uralkodása, a rendi korszak és a 18. század kapcsán.¹⁴⁹ Akármelyik pontra esett is, a szakadás-széma mítoszképző jelleggel működött: az adott szövegbe történt bevezetését követően a magyar történelem tragikus mítoszként volt olvasható, amelyben az „idegen” felépítmény az életerőt hordozó népi tartalmakat elnyomva irányította a népet, egyaránt gyengítve saját hatalmát és a népiséget.

Természetes, hogy ebben a mesternarratívában a szakadékat bezárni igyekvő erők megnyilvánulásai minősültek az emlékezet privilegizált helyeinek. Ez mindenekelőtt Dózsa György és az elsődleges emancipatorikus tartalmai felől megragadott 1848-as forradalom kultuszát jelentette, ami a népi írók történeti munkásságán, publicisztikáján belül a legnagyobb szövegcsoportot alkotja. Ezekről elmondható, hogy a szemléletmód kitüntetett, kanonikus elemiév váltak, amit az is alátámaszt, hogy viszonylag hasonló szókinccsel és szemléletben történt az értelmezésük – holott a filozófiai premisszáik terén különbségek mutatkoztak közöttük. A korpuszon belül hasonlóan nagyfokú egyezés tapasztalható még a disszertáció szempontjából különösen releváns dualizmus-képben – bár ellenkező előjellel. A „szerves” 48-as forradalommal szemben a dualizmus idején végbement átalakulás egyértelműen „idegen”, az autochton népi fejlődés követelményének ellentmondó folyamatnak minősült, amely súlyosan és tartósan megterhelte a magyarságot.

A dualista korszak leírására különböző kifejezéseket használtak az egyes szerzők – Veres Péter például a kiegyezést „ellenforradalomnak” nevezte, amelyben a magyar kibontakozás „felmorzsolódott”.¹⁵⁰ Más szerzők, köztük Féja Géza, az 1867 utáni kapitalizmus kritikáját kísérelték meg, melyet „beteges történeti képződménynek” nevezett, és mely különösen a kiszolgáltatott magyar parasztság elnyomódásához járult hozzá.¹⁵¹ Kodolányi szerint 1867 következménye volt, hogy Magyarország bekapcsolódott a kontinens „kapitalista imperializmusának” vetélkedésébe, „ránkszabadul[t] a nagy ausztriai tempójú fejlődés”, és egyszerre kényszerült kivándorlásra a magyar parasztság egy része, valamint tört előre a társadalomban „a magyarrá-alakulása varázslatát produkáló zsidóság”. A korszak utolsó és legnagyobb katasztrófája pedig az ennek a fejlődésnek a végső stádiumát jelentő világháborúban való részvétel egyenes következménye, a trianoni béke lett.¹⁵²

A fenti idézetekben megjelent baloldali-harmadikutas kapitalizmuskritika mellett szorosan kapcsolódott a dualizmus a népi írók számára különleges jelentőségű korszakához a Habsburgok uralkodásának értelmezése. Akárcsak a dualizmus-értékelések, ez is hordozta a társadalom kettészakadásának mítoszáit. A mítosz ebben a kontextusban egy olyan értelmezési keretet teremtett, melyben a magyar (vagy éppen nem magyar) vezető réteg az idegen dinasztiával érdekszövetséget kötve egyszerre nyomta el a parasztságot, és akadályozta meg a magyar népi ösztönök politikai kifejeződését. Ennek adta egyszerre keserű és radikális kifejezését Féja, amikor a magyar újkoron végigtekintve megállapította: „történelmi osztályaink általában kiegyeztek mindenkivel, a Habsburgtól kezdve a zsidókig, csupán a nép maradt le listájukról”.¹⁵³ A magyar történelem alapképlete, mely szerint „mindig a kitagadottak képviselték a nemzeti tömbnek az igényeit és érdekeit, az uralkodó rétegek pedig éppúgy szemben állottak e tömbbel, mint e szellemmel”, a Habsburg-hatalom föltűnése által kialakított új helyzetben azt jelentette, hogy Magyarország „a XVI. század óta tulajdonképpen gyarmat volt”. Ebben a gyarmati sorsban a tragédia különlegességét az adta, hogy „oligarchiánk egyre kifejezettebben csatlakozott a gyarmatosítókhoz”.¹⁵⁴

A Habsburg-hatalom befolyásának egyik következménye tehát a hazai vezető rétegek „árulása” lett. A másik eredménye ennek az új hatalmi képletnek a kolonizáció megindulása volt, amely – a német olvasattal szöges ellentétben – nem építő munkaként, hanem a „nagystílú és könnyörtelen kizsákmányolás” egyik aspektusaként épült be az elbeszélésbe. E képlet szerint először a magyarság tartalékait csapolták le az állandó háborúk során („falvak százai haltak így ki”), majd a helyükre idegen elemeket telepítettek. Ez Mária Terézia idejére ahhoz vezetett, hogy „valóságos gyűrűvel, élő sövénnnyel vették körül az ország déli részeit, s hosszan elszórt csoportokkal szórták tele a közepét is”.¹⁵⁵

A telepítés ebben az értelmezésben az idegen megszállás részét képezte. A telepések mellett egy új, idegen középosztályi réteg is érkezett, amely megkezdte a magyar vezető réteg leváltását is. Ők „mint hódítók jöttek ide” – írta Veres Péter – és „úgy néztek bennünket, olyan fölénnnyel, mint az ür hintójáról leugró farkaskutya vagy agár a szegény pusztai ebeket”.¹⁵⁶

Ez a 18. század kapcsán felállított képlet a későbbi korszakokra is érvényes maradt. A völksich diskurzus statikussága mutatkozott meg ebben: a népek találkozását a harc fogalma alapján koncipiáló beszédmód nem engedte a történetek másféle vagy összetettebb cselekményesítését, és az azonos „képletű”, tehát a népi mozgások szempontjából azonos korszakok azonos módon is teltek. Így 1867 és a zsidóság felemelkedése csak megismételte

a 18. századi árulást: „az uralkodó rétegek kötötték és tartották fenn az uralkodóházzal” a tragikus következményekkel járó kiegyezést, amely a magyar gyarmati történelem mélypontját jelezte.¹⁵⁷

Az újkori magyar történelem alapképlete tehát a társadalom kettéosztottságából következő népi hanyatlás és a külső (Habsburg-német) befolyás kettősségre épült. Ezekkel szemben pozitív fényben tűntek fel az egyes korszakok felkelései, amelyek a völksich perspektívában egymás mellé rendelődtek, hiszen mindet ugyanaz a szükségszerűség váltotta ki. A kettős – az idegen és a saját elit felől érkező – nyomás a magyarságot olyan mértékben sújtotta, hogy „még ez az ázsiai-mód türelmes lélek is kellett, hogy olykor-olykor megálljt kiáltson a földjén hízó élősdieknek”.¹⁵⁸ Az így kitört szabadságharcok „kirobbanások voltak az idegen gyarmatosítók ellen” – ám ezek emlékezetéből a hatalom elhazudta a szociális elemet, és így „nemzeti küzdelmekből ... hazug romantikát” formált, azaz nemzeti (tehát egyszerre liberális-nyugatos és a feudális örökséget elfedő) perspektívába helyezte a valójában népi (tehát autochton és a társadalom valódi, egyenlőségen alapuló egységét kívánó) mozgalmakat.¹⁵⁹

A Habsburgok elhelyezése a magyar történelemben az uralkodó osztályként definiált csoportokkal való népi szembenállás alátámasztásán kívül egy további fontos célt is szolgált: ennek alapján vált érthetővé az a veszély, amelyet a szerzők szerint a németiség korokban is hordozott. Ahogy a dinasztia mindig a német érdeket képviselte, úgy a jelen németisége is a „gazdátlan gyarmat” felé tekint, melyet megkönnyít, hogy a „gyarmatosítás történeti magatartása tovább élt a vérben, agyvelőkben és idegekben”.¹⁶⁰ Ezzel a történelmi örökséggel szemben definiálta magát a népi írók mozgalma – ha úgy tetszik, maga a mozgalom a múltszemléletében kifejezett tartalmak tagadása alapján határozta meg magát, egy kettős utópia révén, míg a jelent a múlthoz hasonlóként értelmezte. A kettős utópia a belső emancipáció, a társadalom kettészakadtságának megszűntetését, a külső pedig a „gyarmati” örökségnek a kis népek együttműködése révén történő meghaladását vázolta fel. Különféle programok törtek lándzsát a kelet-európai népek testvérisége, a „dunavölgyi öncélúság és konföderáció” mellett.¹⁶¹ Ez a program, a történelemszemlélettel összevetve, tulajdonképpen a Habsburg-örökség meghaladását, úgy az uralmi struktúrák, mint a külkapcsolatok alapvető megújítását, a közelmúlt eltörlését és egy mitikus régmúlt felélesztését jelentette.

Hasonló módon, ám a történeti problémákat az eddig elemzett szerzőknél alaposabban megragadva építette fel múltkonstrukcióját Szabó Dezső és Németh László. Részletesebben elemzett szövegeik alapján kibontható a népi írók mozgalmanak történeti logikája, felvázolható az a szemlélet,

amelyet – amennyire visszakövetkeztethető – implicit módon és eltérő aránylatokban, de az eddig elemzett szerzők is magukénak vallottak.

IV.5. Szabó Dezső magyar „történetlírása”

[Szabó Dezső történelemfelfogása]

Szabó Dezső történelemszemléletének alapját az elsősorban a német tudományosságból és politikai publicisztikából merített fogalomkészlete jelentette, amelynek sarkalatos elemei különösen nagyfokú állandóságot mutatnak szövegeiben. Látásmódjának meghatározó eleme, a történelmi korszakokkal szembeszegezett kulcskérdése minden esetben a közösség munkájának tudatosságára és szervezetségére vonatkozott. E tekintetben elfogadta az újkonzervatív német szociológia felfogását, amely a Max Weber lefektette alapokat továbbgondolva különböztetett meg zsákmányszerző és patrimonialis államot (feudális, illetve dinasztikus állam, amely az uralkodó és a privilegizáltak gazdagodását szolgálja), részvénytársaság-államot (melyet szervetlenség, értékhiány és látszólagos szabadság jellemez), és a történelmi fejlődés kiteljesüléseként megvalósuló népi tudatból kinövő államot. Bár a „népi állam” (*Volksstaat*) kifejezéssel nem találkozunk szövegeiben, a szóhasználat minden egyéb tekintetben követi a német mintát. Nincs ez másként nemzetfogalma esetében sem, mely definíciója szerint „egy külön történelmi műhely munkásainak egyeteme a közös nyelv, közös kultúra, közös történelmi célok egységében”. Az erre leggyakrabban alkalmazott metafora az „üzem”, amelyet hasonló forrásból, de más historiográfiai céllal Hajnal István tett igazán fontossá a magyar történetírásban. Szabónál az üzem nem a Hajnal-féle üzemszerűsége, azaz a termelés és a társadalmi folyamatok szervezetségére vonatkozó metafora, hanem ezen túl a közösség munkában történő önkifejezésének eszköze, melyben „a nemzet egyetlen osztályá egészszéssé: a nemzeti munka osztályává”.¹⁶²

Ez a nemzeti üzem Szabó felfogása szerint a legbiztosabb jele a megvalósult népi közösségnek, amely megkülönbözteti a gyakran a liberalizmussal rokonított, „szervetlenül” működő, az érték elidegenítésén alapuló részvénytársaság-államtól. Utóbbi intézményei csak látszólagosan a népi érdek megjelenítői, így például Szabó „nem lát népképviselőt a népképviselőben”, hiszen a politikai rendszer ellenőrzői a választásokat pozíciójuk révén manipulálják.¹⁶³ Éppen ilyen helyzetben alakul ki a „nagy-részt idegenekben megvalósuló történelmi elődiség”, melyhez a hazai

társadalom csak asszisztál. Ennek oka a népi ösztön kihunyása, ahogy ez Magyarországon is történt. Szabó Dezső szerint éppen ez jellemzi az országot, melynek csak névleg meghatározó társadalmi csoportja az „idegen életérdekek és életformák kényszerében természetes szolidaritásától elmaszlagolt, saját életérdekeinek, szerves céljainak meglátásától elgátolt magyarság”.¹⁶⁴

Ahogy a német újkonzervatizmusban is, Szabó Dezső gondolatrendszerében a kizsákmányolás-elidegenítés dinamikája a népi „életérdekek” ütközéséből bontakozik ki. Alapvetően pesszimista és konfliktuscentrikus szemléletében az ütközés alapja az egymáshoz való hasonulás nehézsége. Jellegzetes metaforáinak egyikével kifejezve: „a vackorfa, bármily császárkörtől érez, azért évezredekkel kapott belső törvényei szerint mégis csak vackort fog teremni”. A valódi nemzeti üzem éppen ezért szükségszerűen az adott nép képviselőinek irányítása alatt áll, mert „magyar életakaratot, szerves magyar célokat, magyar életformákat, magyar látást és magyar kultúrát általában mégis csak a magyar szervezet, magyar agyvelő teremhet”.¹⁶⁵

Szabó népiségfogalma az órá oly gyakran hivatkozott népi írók többségénél jóval szorosabban kötődik a faj fogalmához, sőt esetében inkább a faj a kiindulópont, melynek a nép a konkrét történelmi megvalósulását jelenti, elsősorban kulturális tartalmainak megjelenítése és továbbadása révén. Ugyanakkor Szabó fajfogalma történelmi, minden esetben, amikor a faj szó szerepel szövegeiben, a történelmi fajról adott definíciója tekinthető irányadónak:

történelmi fajnak is bizonyos vércsofésség a megindítója ... a történelmi faj mégis főképpen pszihikum: lelki folyamatok azonossága, egy közösség egyedeiben ... azonos, vagy hasonló szervezeti, fizikai adottságokat is jelentenek. Ez az összetartozás, ez a lelki egység a külön egyéniség határozott erejével mutatja meg magát a faj egyedeinek mindenféle természetben, alkotásában.¹⁶⁶

Mint ebből is kiderül, egyén és faj, egyéni szociabilitás és néplélek egymással szoros viszonyban áll: az egyén mindenképpen a faji jegyeket hordozza és képviseli, és ez a feltétlenség okozza, hogy a faj maga is egyéniesül: kompakt és egyedi, minden más fajtól megkülönböztethető. Ennek alapján bomlik ki az a világkép, amelyben ilyen kompakt népegységiséggel rendelkező „történelmi fajok” a szereplők. Szabó Dezső számára nem kétséges, hogy faj és állam minden esetben szorosan összekötődik, mivel a mindenkori vezető réteg szükségszerűen faji ösztönei mintájára formálja az államot. Ez nem jelenti ugyan azt, hogy minden állam homogén, vagy homogenitásra kell törekednie, ám világos hatalmi viszonyokat ír elő. Mivel az állam az „államalkotó faj egységet formáló hatalmi ösztönének”

eredménye, elvárható, hogy legalábbis „anyanyelv könnyedséggel” beszélje mindenki „az állambirtokos, az államalapító fej nyelvét”, és az államon belül pedig hozzá kell járulnia a „birtokos” faj céljaihoz.”¹⁶⁷

Szabó Dezső államfelfogásának sajátossága, hogy – ellentétben a német völkisch gondolat 1933 előtti, nem náci szerzői által általában „eltagadott” közép-európai imperializmusával – nem siklik el a hatalomcentrikus látásmódban rejlő antropológiai pesszimizmus felett. Ennek megragadására vezeti be az önzés fogalmát, melynek jogos mértéke ugyanakkor tételesen meghatározatlan marad. A hangsúly inkább a faji önzés megkerülhetetlenségére esik, amely az emberiség általános előrejutásának érdekével legitimálja azt. A faji önzés ugyanis „robosztus, termékeny, orgánikus önzés ... , mely ... aztán a kultúra bizonyos fokán faji öntudattá fejlődhetik és egy saját, gazdag emberi termésnek lehet az alapja”.¹⁶⁸ Ez jelentős ellentmondás a faji/népi szupremácia és az érdekharmonia tételezésének összeegyeztetésével kísérletező német völkisch irányzatokkal szemben. E különbség oka abban keresendő, hogy utóbbi expanzív jellegű volt, azaz eleve más fajok megszervezésének programjával és igényével lépett fel, míg a szabói radikalizmus elsősorban defenzív jellegűként értelmezte önmagát, a germán és zsidó fenyegetéssel szembeni mozgósító diskurzusként s ekként az „önzés” ösztönét büszkén vállalhatta jogos önvédelmének előfeltételeként. Így Szabó Dezső nem egy nemzetek feletti rend népi-faji legitimálását kísérte meg, amely egy konstruktív-mozgósító diskurzus, és a konfliktusosság cáfolata lételeme, hiszen a népi expanzió a kompakt népek világában csak akkor lehet legitim, ha minden résztvevőjének érdekében áll. Esetében a népfajok közötti konfliktus nem probléma, hanem egész gondolatrendszerének előfeltétele volt, az állam népi kisajátítását célként meghatározó program genealógiája másképpen csak a merő hatalomvágy inklúziója révén lett volna megkonstruálható.

Szabó Dezső történet szemléletének konfliktusközpontúságát a parasztság és a népiség/fajiség közötti megfeleltetés egészítette ki. Kelet-Európában, azaz a német területektől keletre eső vidékeken a parasztság különösen jelentős kultúrahordozó rétegeként jelent meg az évszázadok során, mivel ezt a régiót éppen a felsőbb rétegekben több hullámban zajló, hatásában pedig folytonos külső (germán) penetráció jellemezte. Ennek eredményeként az újkorra a paraszt és a nép fogalma, a két halmaz ekvivalenssé vált. „Alaptételünk tehát: a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj. Ez matematikailag pontos egyenlet.” – vélekedett Szabó Dezső, mivel „a többi osztályok nagyrészt idegen, vagy idegen vérrel átitott, vagy szétfoszlott, beteg képletek”.¹⁶⁹

Ebből a poétikából következik, hogy az uszurpáció, a trónbitorlás állapotának, azaz a hatalomból, az államirányításból kiszorult népi ösztönnel visszatérése az őt megillető helyzetbe csak a parasztság felemelése, a hatalomba való beengedése, illetve a hatalom által történő meghódítása révén volt elképzelhető. A faji tudat mindenekelőtt, mint láttuk, a más fajokkal szembeni érdekvédelem képességét jelenti ebben a pesszimista világképben, és a tragikus-uszurpációs fabulában a paraszt maradt a lehetséges felemelkedés utolsó reménye, hiszen állandósága, a külső penetráció által megcélzott társadalmi szintek alá szorultsága révén „a magyar parasztban a faji ösztön minden védő és szerző ösztöne és egészségben megvan még”.¹⁷⁰ Ebben a helyzetben a szabói program tömören összefoglalható, amint azt ő maga is számos helyen megtette: ha a cél a népi jellegnek és „életigénynek” megfelelő állam létrehozása, a nép/faj „történelmi egyénisége teljes megépítését csak úgy érheti el: ha parasztságából fejleszt középosztályt”.¹⁷¹

A magyar népi mozgalom Szabóig visszanyúló sajátosságának tekinthetjük azt a német mintával való karakteres szakítást, amelyben a germán-magyar népi/faji ellentét mitotoposza kiegészült a kelet-európai népek szolidaritásának és egymásrautaltságának eszméjével. Ez a sajátos kettősség elméleti-ontológiai feloldást soha nem talált, sem Szabó, sem más népi szerzők munkásságában, a diskurzus legmélyebb strukturális szintjén mindvégig apóriaként, feloldatlan ellentétként tételeződött. Apóriaként, mivel a germán-magyar – és kisebb mértékben zsidó-magyar – konfliktus apropóján megfogalmazott elvi kijelentések kizárták a népek közötti harmonikus forrás- és pozíciómegosztás lehetőségét, az „egészséges önzés” elvébe ágyazva kapcsolatukat. Ezzel szemben a kelet-európai népek szolidaritásának indoklása és valóságosságának megkonstruálása más, konkrétabb síkon történt: a történelem síkján. A történetiség hatása ebben az esetben a történelem előtti karakter rovására megnövekedett, amelynek eredményeképpen lehetővé vált az állítás, mely szerint a „keleteurópai emberek ... a különbözőség igen nagy arányai mellett is mutatnak fel közös vonásokat”. Ennek a hasonlóságnak a gyökere *par excellence* történeti volt, az a felismerés, illetve annak elismerése, hogy „e népek legtöbbször közös sorsa volt”.¹⁷² Ez a történeti hatás a népiség számos aspektusára kiterjedt: a kelet-európai népeket „a múlt, a sors, a lelki alkat, a megoldandó történelmi problémák annyi közös vonása s a közös veszélyek” voltak hivatottak egységbe fogni. A kelet-európai szótértés mikéntjének kidolgozása ugyanakkor csak töredékesen történt meg Szabó Dezső szövegeiben, szinte csak az az eleme világos, hogy jelenbeli alapját a hasonló történelmi állapot adja, melyben „ezen országok legtöbbszörében a faji, nemzeti

egyéniesség, a sajátos alkotó erők és az ősi lelki arculat egyetlen letéteményese: a parasztság” maradt.¹⁷³

Szabó a hagyományos magyar történelemszemléletet mélyen tévutasként ítélte meg, úgy a húszas évek derekán, mint a harmincas évek második felében is, amikor *Ede megevé ebédem* című pamfletjében Szekfű Gyulának a hazai németiség magyar politikai célokért tett erőfeszítéseit kiemelő írását cáfolta az eredeti terjedelmének többszörösében. A germán hatást tükröző, a magyar érdeket „elhazudó” és a német „életérdekel” felcserélő új történeti mesternarratíva születését pontosan nem határozta meg, ám egyeduralmának kezdetét igen. Szabó Dezső számára ugyanis 1867 nem annyira évszám, mint inkább szimbolikus dátum, a saját „életérdek” végső és tragikus következményekkel járó feladásának metaforájaként működött. Így értendő a magyar történetiszemléletről tett kijelentése, mely szerint „a történetírásnak ez a líraisága a végzetes évtől: 1867-től kezdve mind betegbb gyümölcsöket termett”, mivel „a kormányzó hatalom s az új viszonyokat leszűretelő uralkodó osztályok – régiek és most keletkezettek – érdeklírája az volt: hogy a magyarság betöressék a germán életakaratú monárchikus gondolatba”.¹⁷⁴ Ennek továbbélését regisztrálta aztán saját jelenében is („ugyanaz a történet-líra folyik a könyvekben, az emberek és az új nemzedékek lelkébe, mint a háború előtt”), míg a burjánzó, bár Thaly Kálmán korai tevékenységét követően kétségtelenül egyre inkább az akadémiai perifériára szorult függetlenségi iskolát nem tárgyalta. (Feltételezhető ugyanakkor, hogy ennek a hiánynak az oka abban keresendő, hogy ugyanolyan lesújtó véleménnyel volt róla, mint a közjogi ellenzék politikai tevékenységéről). A jelenben, vélekedett, „a világháború és a két álforradalom éles, el nem vitatható határozottságával mutatta meg a Habsburg-dinasztia egyetemes pusztító hatását a magyarság életének minden mozzanatára”. Ebben a helyzetben az új történet-líra feladata azoknak a jelenségeknek a számba vétele lehetett, amelyek 1867-től megakadályozták a magyar kibontakozást, a faji ösztön érvényesülését. Ezek közül a legfontosabb feladat „a kiegyezés halálosan borzalmas, következményeit ... a két Tisza áldemokratikus, ál-liberális politikájának irtózatossága, gyilkos bűneit” számba venni. Ennek megfelelően Szabó Dezső műveiben csak elvétve történnek hivatkozások 1867 előtti korok viszonyaira, egyedül az 1790-től számított nemzeti ébredés korszakát elemzi néhány alkalommal, valamint egy-egy emblematikus történelmi alakról, így Vazulról és Dózsa Györgyről szól. Ezeknek az aránya azonban eltörpül a kortörténeti eszmefuttatások mellett.¹⁷⁵

Az 1918 előtti ötven év Szabó Dezső szerint „megmutatta, hogy a németiség sorsához kötni sorsunkat, tovább is teret adni bármiféle német be-

folyásnak: a magyar öngyilkosság legostobább módja”. Ezzel párhuzamosan jelenében mégis ugyanezt érzékelte – ennek a tragikus önfeladásnak egyik okát pedig a történeti tudat torzulásában találta meg. A vereség és a tragédia ellenére, írja, „történet-líránk propagálja tovább a régi dinasztikus kiegyezést és Tiszákat himnuszozó germán életakaratú felfogást ... hogy a régi kizsákmányolók történelmi rabszolgává csálhassák az új magyar nemzedék gyermekeit is”. Az ezzel szembeeszegezett új historiográfia mértéke pedig éppen csak az lehet, „hogy a magyar múlt bármely jelensége, intézménye vagy szereplője mennyiben volt a magyar faj élettani szüksége, mennyit ártott vagy használt a magyarság nagy termő tömegeinek, fizikai és lelki fejlődésének”.¹⁷⁶

[A magyar történelem vezérfogalmai: élősködés és idegen hatás]

Szabó Dezső történelemfelfogásának cselekményváza ciklikus, cselekményesítési stratégiája tragikus jellegű. Ahogy általában a völkisch-újkonzervatív gondolkodásra jellemzőnek találtuk, ez a ciklikusság maga is a történetiség implicit tagadása: a történelemnek éppen valódi „története” nincsen, epizódjai vannak, amelyek azonban nagyon hasonlítanak egymásra. A szűzség repetitív jellege abból adódik, hogy a múlt – ahogy a jelen és a jövő is – minden esetben csak az ismertetett mérce alapján értékelhető, ez a mérce, azaz az ideológiai horizont pedig azt is meghatározza, hogy mi tartozhat bele az elbeszél, megörökített és feldolgozott múltba. Az így előállított múltelbeszélés elsősorban a hazai népi/faji energiák és lehetőségek mindenkorai politikai kanalizálásának hatékonysága alapján fűzte fel a korszakokat egy mélyen pesszimista, tragikus fabulát kifejtve, melynek magját az ezeréves kizsákmányolás tézise képezte. Ebben a kontextusban a lázadók jelenítették meg a mindenkorai magyar életakaratot, melynek „három roppant szimbóluma Vazul, Koppány és Dózsa György”, míg a változatlan háttér a néptömegek idegen kizsákmányolása volt. „Ennek a magyarságnak kínzó kamara volt az elmúlt ezer év s benne a magyar izom és magyar szellem minden munkása rabló idegen érdekek láncolt fegyence lett”.¹⁷⁷

Lényeges ezen a ponton kiemelni, hogy Szabó sohasem tett kísérletet a magyar történelem tételes összefoglalására. Éppilyen mértékben hiányoznak szövegeiből egyes történelmi helyzetek elemzései és a részletes folyamatábrázolások. Sokkal jellemzőbb ezeknél a kulcsstízus változatos formában való egyre újabb megismétlése, valamint egy-egy adott helyzet megfeleltetése a kulcsstízusnak, azaz az kizsákmányolás feltételezésének. Másutt

ugyanakkor elvétve olyan, a korban elterjedt nézetek is megtalálhatók a korpuszban, amelyek ahhoz nem igazán illeszkednek. A szabói „történet-líra” például aligha engedi meg annak egyszerű konstatálását, hogy „a Pragmatica Sanctio lényegtartalma az: hogy a magyar nemzet vállalja az akkori területekkel és akkori hatalmi eszközökkel rendelkező ausztriai Ház örökös királyságát, mert a Habsburg-dinasztia akkori területeiben és hatalmi lehetőségeiben biztosítva látja a jövőre nézve a magyarság akkori védelmét”.¹⁷⁸ Az ilyen helyek kapcsán könnyen meg is állapítható, hogy valamilyen fontosabb tétel előkészítéséhez tartoznak (ebben az esetben a hatalom nélküli Habsburgok restaurációjának értelmetlenségét illusztrálja). Sokkal inkább tekinthető a textus egészével kompatibilis értelmezésnek, amikor a Habsburg befolyás kizárólag a német érdek kontextusába ágyazva jelenik meg, mellyel szemben a magyar faji ösztön csak a lázadás állapotában lehet: „századokon át: a magyar életöztön égő sóvárgása volt, hogy az idegen dinasztia és Ausztria lecsússzanak a magyarság hátáról. Ez volt a magyarság legjobbjainak közös hitvallása s a magyar népi tömegek titkos megváltó-várása”.¹⁷⁹

A Habsburg-dinasztia helye a magyar történelemben tehát egyszerre egyezik meg szerkezetileg a német behatolás más, korábbi epizódjaival és a jelenkorral. Éppen ez adja jelentőségét: ebben a ciklikus szemléletben a legjellemzőbb epizód a történelmet magát jelöli, illetve sűríti össze tartalmát emblematikus módon. Ami a Habsburgok trónra kerülésével történik, nem más, mint a magyar történelem kulcsepizódjának ismétlődése: „az ország legfelsőbb szervezettsége és kifejezője: a királyság idegen nyelvű, idegen kultúrájú, idegen lelkű és idegen célú lesz: a nemzetté alakulása folyamatai mindinkább lehetetlenebbekké lesznek”.¹⁸⁰ Ez azonban nem értelmezendő tragikus törésként, hiszen maga a magyar történelem egésze tragikus lefolyású. A kérdés, hogy „miért adták el annak idején Magyarországot a Habsburgoknak” maga is csak azzal válaszolható meg, hogy „az üzletet megkötő uralkodó osztályok nagy részben idegen vérűek, idegen érdekűek voltak”.¹⁸¹ Ez az állapot kapott új szimbolikus kifejeződést abban, hogy a korábban névleg magyar vezetés földrajzilag is eltávolodott az országtól.

A Habsburgok ugyanakkor általában is a kelet-európai kis népek kizsákmányolói voltak, nemcsak a magyar területek urai. Birodalmuk felbomlását Szabó Dezső nem közvetlenül a nemzetek ébredésével magyarázta, holott a nacionalizmus korszakára tett hivatkozások a korban általánosan elterjedtek voltak. Ezt a megközelítést nem tagadva, Szabó mégis elsősorban egy erkölcsi imperatívussal magyarázza a széthullást: „A Monarchiának el kellett tűnnie: minden emberi igazság, a népek higién-

niája, egy becsületesebb és egészségesebb emberi jövő minden feltétele követelte ennek a történelmi szörnyetegnek az eldöglését”.¹⁸²

Szabó ezzel a felfogással a húszas években kialakult nagy írásközösségek mindegyikéből kiírta magát, hiszen e két nagy, polemizáló oldal a dualizmus magyar elitjét, illetve az 1918–19-es forradalmakat tette felelőssé a felbomlásért, és a Habsburgok csak másodlagos tényezőként jelentek meg elbeszéléseikben. A történelemértelmezésben végrehajtott radikális, ugyanakkor konzervens csavar sorakoztatta az „idegen érdek” bűnös oldalára úgy Tiszát, mint az októberistákat, míg a magára maradt, valódi vezetők nélküli és a politika színpadára fellépni továbbra sem tudó magyar parasztság vált saját sorsát irányítani önhibáján kívül nem tudó áldozattá.

A Habsburgok tehát a Szabó Dezső-i életműben úgy jelennek meg, mint a germán expanziós hajlam azon képviselői, akik leginkább emblematikus módon jelenítik meg azt az állandó fenyegetést, amelyet a nagy, „túlsorduló” népiség jelent a kelet-európai népek számára. Ez legalább három jelentésréteg megkülönböztetését teszi lehetővé. Szabó a német fajiságról/népiségről írva minden esetben az erőnek kijáró elismeréssel ír a német expanziós képességről. Ez a szociáldarwinisztikus történelemértelmezése bizonyos módon a Habsburgokra is kiterjed. Egy további jelentésréteget képez a Habsburgok dinasztikus értelmezése, amely egyébként a német szövegekben az előbbivel, mint láthattuk, éles ellentétbe került. Szabó Dezsőnél ez nem történik meg, a császári dinasztia sosem fordul saját népisége ellen, megmarad germán ágensnek, azaz egy nagyobb összefüggésrendszerben szemlélve végső soron nem autonóm módon működő szereplőként értelmezhető. Harmadrészt megjelenik, terjedelmében messze legbővebben, a magyar kontextus által a Habsburgokra vetített jelentésréteg. Ebben a szövegkörnyezetben az uralkodócsalád egyértelműen „idegenként” szerepel, az idegenség megjelenítője, amelynek pusztá bevonulása a hatalmi struktúrákba – cselekedetei mérlegelése nélkül is – a faji ösztön számára elfogadhatatlan helyzet. Ha „a magyar faj minden életöztöne visszaundorodott az új történelmi elhelyezkedéstől”, úgy nem más történik, mint ami a történelem előtti, illetve azon kívüli viszonyok előírnak: két népiség ütközik, hiszen az egyik behatol a másik terébe, rávetíti hatalmát, és kizsákmányolja. Ebben a helyzetben a hazai faj kerül hátrányos helyzetbe, mivel „ez a duzzogó, ellenzékiskedő vagy legalábbis nem törtető magyar politikailag megbízhatatlan, nem kívánatos elem” lesz. Ennek pedig az a következménye, hogy az idegen uralom felborítja a népiség és a hatalom, azaz az állam közötti természetes kapcsolatot, melynek konszolidációja további idegen elemeknek hatalomhoz való juttatásával történik. Ebből a szempontból nem a sors játéka, hanem a történelem

alapvető logikájának következményeként jelenik meg, hogy „az idegen dinasztia alatt Magyarország idegen arisztokrácia, idegen magas klérus, idegen hadsereg, idegen bürokrácia, idegen kapitalizmus és idegen sajtó irányításába és kitermelésébe került”.¹⁸³

Fontos megjegyezni tehát, hogy Szabó Dezső számára a „népi katasztrófa” nem a Habsburgok valamilyen „hibája”, „álnoksága” vagy „gyengesége” miatt következett be, hanem az egymással természetükénél fogva konfliktusos viszonyban álló fajok vetélkedésének volt egyenes következménye. A szabói életmű számos helyet kínál, ahol a Habsburgok kisebb-nagyobb hibái, gyengéi kiváló publicisztikai kritika tárgyává lesznek, ám ezek sohasem vonatkoznak arra a számára központi fordulatra, hogy az idegen dinasztia nem magyarokkal kormányzott, illetve az idegen fajiságú csoportok előbbre jutását eredményezte. Ez pesszimista világképében a fajok küzdelmének vastörvényéből következett, és nem – például – a dinasztikus fortély „divide et impera” elvének alkalmazásából következett.

Ha a Habsburgok által vezetett Magyarország történetének szabói olvasatát igyekszünk áttekinteni, sarkalatos pontokat keresve benne, a korszakok közötti különbségtételt másra kell alapozni, mint egyes uralkodók megengedőbb vagy szűkebben birodalmi érdekfelfogása. Ennek megfelelően eltűnik a más szövegekből ismerős különbségtétel Mária Terézia, II. József és I. Ferenc uralkodása közül. Csak egy nagyobb léptékű megkülönböztetés érzékelhető, amely nagyjából a modern kor és az ehhez kapcsolódó modern, nemzeti alapú államiség kialakulásával függ össze. Ebben a megközelítésben a Habsburg-uralom egy adott időpontban azért vált különösen károsná, mert amikor a társadalmi átalakulás, tulajdonképpen a Szabó Dezső által fáradhatatlanul szorgalmazott emancipáció egy korai, kezdeti mozzanata a feudalizmus formai lebontása után végre megindulhatott, „a hazai németiség ... védett és széles utat nyit[ott] magának a középosztályra fejlődésre, kihasználva, hogy „a szelekció nagyrészt a sajátvérűek kezében” volt. Eközben a magyarság, éppen az idegen fajiság penetrációja következtében kialakult hazai idegensége miatt állandó ellenállással találkozott, hiszen a hatalom joggal élt a gyanúperrel, hogy a magyarok „lelkének valamelyik zugában morcosságot hordanak az idegen dinasztia és az Ausztriához kötöttség ellen”.¹⁸⁴ Ennek a történelmi anómiának tragikus következményei lettek, a népi tartalmak, a faji ösztönkincs ugyanis „elakadt”, nem tudott felfelé szivárogni a társadalmi kapillaritás megelégnélkül csatornáin, és a kialakuló új középosztály, ahelyett, hogy ennek a faji ösztönnek öntudatra ébredt – azaz újkori – képviselője lett volna, éppen ellentétes politikai „érdekelet” szolgálatában állt. Ez – kiegészülve a kor (ál-)liberalizmusának nem a magyar faji jelleget hordozó

paraszti réteget, hanem a veszélyt nem jelentő idegen elemeket emancipáló tendenciáival – súlyos fejlődési zavart okozott. Az így kialakult „középosztály magyar rétege nagy általánosságban három rétegre oszlik: 1. a germán érdekűek, 2. a zsidó érdekűek és: 3. a mindkét érdekcsoporthoz szervezkedők csoportjára” – azaz az idegen fajiság és az idegen fajiság által meghódított vagy elcsábított rétegekből áll össze.¹⁸⁵

A Habsburg-hatalom égisze alatt lezajló faji térfoglalással párosuló társadalmi átrendeződés német és zsidó útját Szabó Dezső minden esetben nemcsak összehasonlíthatóként, de azonos céllal és módon lezajló folyamatokként azonosította. A „két faj hódításainak azonos jelenségei” közé tartozott a gazdaság meghódítása, a vagyonszerzés képességének kamatoztatása, az előretörés küzdelmeiben megnyilvánuló – amúgy természetes faji ösztönből táplálkozó – közéleti szolidaritás, egymás pártfogolása, a magyarok lehetőség szerinti kirekesztése. Ebben a korban, az éppen zajló folyamatok sodrában mutatkozott meg Szabó Dezső felfogása szerint a liberális nemzeteszmé nemzet- és fajpusztító, az idegeneket szolgáló, és éppen ezért általuk propagált jellege. A liberális asszimilációs nyomás ugyanis ebben a felfogásban valójában csak az idegen fajok kétarcú társadalmi magatartásának veszélyeit fedte el. Abban a helyzetben, amikor egy egyén egyszerre lehet német/zsidó és magyar, a befogadó közösség tulajdonképpen maga nyitja meg az utat saját érdekeinek kijátszása előtt.¹⁸⁶

Szabó Dezső ebben a kérdésben azonos álláspontot foglalt el a húszas évek elejének Szekfű Gyulájával, amennyiben a túlságosan felgyorsult, és éppen ezért látszólagossá vált asszimiláció veszélyeit emelte ki. Ám éles ellentétbe is került a mindenkori szekfűi felfogással, amennyiben ennek a túlzó asszimilációs kedvnek az elsődleges haszonélvezőiként a németiséget jelölte meg, és a politikai vakságért nem egyes liberális csoportokat s nem a megfoghatatlan liberális korszellemet, hanem a politikai elit egészét felelőssé tette, fenntartások és mentő körülmények megengedése nélkül. Ez „a politika 1867-től a világháborúig a magyarság végzetévé lett – írta – egy magyar nyelv, magyar kultúra, orgánikus magyar célok egységébe forrt magyar Nemzet helyett a következő képleteket hozta létre: 1. A középosztályú németiséget ... 2. A zsidóságot, mely gazdasági túlsúlyával és a szocializmus felkarolásával hadseregévé tudja szervezni a magyar hatalmi tényezőktől bűnösen elszakított magyar munkásságot ... 3. A magyarság sokmillió tömeg[ét], mely[nek] ... csak a továbbtengésre leg-szükségesebb mindennapi falat maradt.”¹⁸⁷

Az új idegen középosztály kialakulása olyan sarkalatos tétel volt Szabó Dezsőnek, amely generációs társaival markánsan szembefordította, és a népi írók jelentős részének, köztük Féja Géjának és még inkább Németh

Lászlónak előfutárává tette. Jelentősen különbözött viszont úgy a „szegedi gondolat” tágan értelmezett szellemi környezetéhez tartozó ideológusoktól, publicistáktól, mint a völkisch szemléletmód más olvasatait magukévá tevő értelmiségiektől, például Mályusz Eleméértől. A magyar völkisch nyelvjáték első teljes egészében következetes megvalósulását hozta létre, amelyben a logikai viszonyrendszer és a premisszák szinte integráns átvétele mellett a gyökeresen más magyar helyzethez igazította a konklúziókat, és teljes következetességgel fordította a faji/ népi logikát nemcsak a német államiság részéről érzékelt expanziós törekvések, de a hazai németiség ellen is. Ennek a vállalkozásnak volt az eleme a Habsburg-birodalom kötelekében töltött utolsó évszázad radikális újraolvasása, amely a függetlenségi harcok és a kompromisszumkeresés dialektikája helyére a faji visszaszorulás és túszul ejtés tragikus narrációját állította. A völkisch antipolitika első nagyszabású magyarországi kifejtésében az elbukott szabadságharc vagy a reálpolitikai ösztön diadala köré szőtt dráma helyére egy szereplők nélküli színpad került, amelyen statiszták tömegei jelenítettek meg – a háttérben látható koronás Habsburg, Ferenc József jogara alatt – a magyar népi tömegek évszázadok óta tartó elnyomásának legújabb színét.

A Habsburg-hatalom magyarországi korszakának másik hasonló horderejű, bár a szövegekben kevésbé gyakran és kevésbé alaposan kifejtett következménye Szabó Dezső felfogásában a magyarság szomszéd népeivel és saját nemzetiségével kialakított viszonyának alapvető átalakulása volt. A nemzeti ébredésnek a népi emancipáció révén kibontakozó folyamatának elakadása ugyanis azt is jelentette, hogy a társadalom élén álló elitek sem nem tudták, sem nem akarták a magyar faji „életérdeket” a külpolitikában képviselni. Ehelyett, saját pozíciójuk biztosítását természetes faji ösztönük révén szem előtt tartva, az uralkodóházzal kötöttek újabb s újabb szövetséget. Ezzel megpecsételték a magyarság sorsát, mivel „az a kis Nemzet mely egy nagy hódító akarátú nemzettel fog össze s imperializmusának eszközévé teszi magát: a maga kikerülhetetlen halálán dolgozik”.⁸⁸

Ennek az elemi érdekekkel ellentétes döntésnek a tételezése, más szavakkal annak az állításnak a védhetősége, hogy a magyar társadalom elitje eldöntötte, tömegei pedig elfogadták, hogy a magyar állam sorsát a nemzeti ébredés korában a dinasztiahoz kössék, míg a döntés mellett felhozható minden egyéb indok eleve hamisként tételeződik (illetve a szöveg horizontján meg sem jelenik), csak akkor maradhatott fenn a szövegben, ha az öntudatlanság hasonlóan karakteres tételezése egészítette ki. Ez tulajdonképpen olyan állapot megkonstruálását igényli, amely egyfajta permanens ájultságban mutatja a központi szereplőt, azaz a népet. A szöveg ebben

a kérdésben ennek a közvetlen logikai imperatívusznak engedelmessé válnak, vállalva újabb apória létrehozását. Szabó ugyanis egyfelől leszögezi, hogy „külpolitikai öntudata csak annak a népnek lehet: mely tudatában van életérdekeinek, orgánikus történelmi céljainak”, és „ez az egészséges állapot a magyar nép előtt fájdalmasan mindig ismeretlen volt”. Ezzel ismét a tragikus *semper eadem* szabói cselekményesítéséhez jut el a szöveg: egyfelől ez az öntudatlanság a magyar sorshelyzet, az európai ezer év következménye és jellemzője. Ennyiben a Habsburgok kora, illetve korszakai csak megismétlik a kelet-európai népi kizsákmányolás régi mintáit. Másfelől a szöveg egyértelműen privilegizáltan kezeli, a hanyatlás különösen intenzív szakaszaként mutatja be, mint az idegen penetráció legmagasabb intenzitású korszakát. Ebből már következik, hogy a népi ösztönnek és tudatos politikának az a hiánya, amely lehetővé tette a Habsburgok révén a germán térfoglalás minden korábnál nagyobb mértékű megvalósulását, az ezt követő időszakban csak tovább súlyosbodott: „amíg Ausztria gyarmata voltunk: a magyar népnek a külpolitikában semmi szerepe és így semmi történelmi ráneveltsége nem lehetett”.⁸⁹

Míg a szorosán véve a Habsburgokra vonatkozó szöveghelyek Szabó szövegeiben ritkán tartalmaznak valóban éles kirohanást, amelyek az idegen dinasztiaért tetteiért felelősségre vonnák, a helyzet egészen más a magyar politikai elit esetében. Ennek oka Szabó messzemenő következetessége saját világképével és annak premisszáival szemben. Eszerint pedig úgy a közép-osztályt megcélzó társadalmi, mint a hatalmi piramis csúcsát megszálló dinasztikus német behatolás egy nagy faj, illetve nép saját öntudatos vagy ösztönös cselekvésének eredménye, ami teljes mértékben összhangban áll a népek konfliktusának színteréül szolgáló világ vastörvényeivel. Ezzel szemben a szabói morális viszonyítási rendszer érvényessége a saját népiséghez való viszonyra korlátozódik. Ebben a kontextusban a közírónak nemcsak lehetősége nyílik arra, de egyenesen saját népiségével szembeni kötelessége ennek a moralitásnak a felhasználása történelmi alakok és tettek értékelésében. Éppen ez a mozzanat a mindenkori történeti „érték-líra” meghatározó eleme, és Szabó Dezső maga is ennek az értékelésnek a végrehajtására tett kísérletet az 1867-es elit kapcsán.

[1867 mint stratégiai metafora Szabó Dezső szövegeiben]

Amikor egy helyen a kettős birodalom születése jellegzetes abszurd-expresszionista tömörséggel az „1867-ben világra abortált osztrák-magyar Monarchia” metaforájában összegződik, a negatív-abszurd felhang nem a

birodalmon belüli német elem politikai döntéseinek szól.¹⁹⁰ Érdekes módon Szabó nem reflektál azokra a Monarchiára vonatkozó nézetekre, amelyekkel – legalább futó megjegyzések formájában – mindenképpen találkoznia kellett abban a német irodalmi korpuszban, melynek szóhasználatát saját céljaihoz és meggyőződéséhez igazítva átvette. A Monarchiára való reflexió a német völkisch diskurzusban ugyanis, mint láthattuk, abban a sarkos és tömör megállapításban összegződött, mely szerint a Habsburg-házi hatalom (*Hausmacht*) a kora-újkori előzmények után a német népiséggel szembeni árulását azzal teljesítette ki, illetve ismételte meg, hogy a magyarokkal megosztotta a „keleti német államon”, melynek „osztrák” felét ráadásul ezt követően még a szlávoknak is átengedte. Szabó azonban a kettős monarchiát nem mint a népiség gondolatával, a népi-faji ösztönökkel ellentétes képződményt ítéli el, hanem – alakváltozását figyelmen kívül hagyva – továbbra is a német politikai ösztön által előrehajtott társadalmi penetráció eszközeként értékeli, azaz a német népiség szempontjából 1867 nem veszteség. Tartalmilag tehát eltér a vonatkozó német irodalomtól, ugyanakkor azonos tézisekből kiindulva, mintegy „tükrözéses” transzformációval illeszti be 1867-et saját mesternarratívájába: ahogy a völkisch német szerzők a német népiség elleni, fajiságukról megfélemedezett vagy szláv hatás alá került németek által elkövetett merényletként cselekményesítették a kiegyezést, úgy Szabó magyarok által a magyarság ellen elkövetett bűnként írja le.

A kiegyezés fenti értékelésének történeti előzményeit az 1848 előtti időszak nyújtja, amely kontrasztként a népi ébredés korszakaként jelenik meg. Ekkor a szabói olvasatban egy pillanatra feldereng az erős és öntudatos népiségben rejlő politikai potenciál, amely nem más, mint egy földrajzi egység asszimiláció útján történő teljes megszállása, faji és politikai ellenőrzése. Ekkor ugyanis, „a magyar szellem páratlan virágzási kora” idején, „az 1790. (vagy talán 1750.) és az 1848. évek közt” a magyarság „az idegen vérű tehetségeket is be tudta szervezni a magyar életakarat nagy céljaiba, ... a legemberibb jövőt jelentette” és ennek köszönhetően a nemzetiségek „egylelkű, szerves elemeivé tudtak válni az egyetemes megváltást jelentő magyar életakaratnak”. Ezt az ígéretes fejlődést, a magyar népi ösztön ilyen erővel évszázadok óta először jelentkező természetes expanziós törekvéseit akasztotta meg „a magyar történelem legirtózatosabb dátuma, az igazi année-terrible: 1867 és a két Tisza sötét végzetű alakja”.¹⁹¹

1867-nek ez a repozicionálása, a tulajdonképpen nagy népi tragédiaként való elhelyezése a magyar történelem nagyelbeszélésében bízvást nevezhető Szabó Dezső legjelentősebb „történet-lírai” vállalkozásának – amely gyökeresen különbözött a 48-as és függetlenségi diskurzusoktól.

Míg a húszas évek függetlenségi emlékezete nem jelentette a liberális örökséggel való szembefordulást, 1867 magyar alakjainak valódi kritikáját, addig Szabó esetében valóban radikális újragondolásával találkozunk 1867-nek, melynek párhuzamai csak a völkisch korpuszon belül azonosíthatóak. Így Szabó Dezső mérsékelt Deák-kritikája is szokatlan szembefordulás volt, noha Szabó nem mást tett, mint konzekvensen végigkövette saját történeti poétikai premisszáit, és Deákot „nem vonta ki” hatásuk, érvényességük alól. Így például leszögezte: „Deák Ferenc nehéz következményű epizód: elvállalása egy olyan felelősségnek, melynek következményeit nem ő irányítja és nem látja. És mely külső és belső Trianonjával kétszeresen teszi hontalanná a magyarságot”.¹⁹² Ez a kijelentés a Horthy-korszak *establishment*jének mégoly Habsburg-ellenes közéleti alakjaitól elképzelhetetlen lett volna. A kijelentés egymásra vonatkoztatja Trianont és Deák Ferencet, azaz éppen egy tabut hág át, mely szerint Trianon nem következhetett a magyar elsőséget biztosító nagyok tevékenységéből (ezt még a magyar liberalizmus elleni hatalmas lélegzetű vádirat, a *Három nemzedék* és Mályusz völkisch birodalmi ideológiája is a leghatározottabban képviselte). Szabó ráadásul ezt a metaforikus összekapcsolást radikális formában hajtja végre: Trianon nem egyszerűen Deák tevékenységének (is) következménye, hanem egyenesen Deák működése válik (kétszeres) Trianonná, míg a metafora jelölőjén belül az 1920-as („külső”) békekötés „belső” előképévé az a honvesztés válik, amely 1867-tel lép új, utolsó és visszafordíthatatlan fázisába.

Ebben az olvasatban a Monarchia német lényege 1867-tel tehát változatlan maradt, éppen ezért volt elképzelhető, hogy „ezek a népek a magyarságot a germán uralom porkolájának tekinthették”.¹⁹³ Ezzel szemben a valóságban „1867-ben lekötötték a magyarságot a vele hasonló sorsú, hasonló végzetű kis népek szabadságakarata, önálló fejlődése ellen annak a germán túlsúlynak a biztosítására, mely rá nézve épp olyan halálos fenyegetést jelentett, mint e kis népek számára”.¹⁹⁴ Ez az értelmezés újabb radikális kihívást intézett a domináns magyarországi történelemfelfogás ellen. Többé már nem az volt a dualizmus koráról való beszéd tétje, hogy megfelelő vagy elégtelen politikai szabadságot biztosított-e a magyarságnak, hogy a nemzetiségekkel való bánásmód túlzottan liberális vagy éppen erőskező volt-e. Szabó Dezső az egész vitán kívüli pozícióból intézett kihívást azzal a premisszával szemben, amely a húszas években a félmúltról való beszéd kereteit megszabta: értelmezésében nem volt helye a történelmi magyar állam kontinuitásának, ennek a fennmaradás-mitologémának a helyét szállta meg a magyarországi német penetráció stratégiai metaforája, új tengelyét alakítva ki az értelmezéseknek.

Az 1867-es átalakulás népi-faji szempontból pusztító jellegét Szabó Dezső azzal is kiemelte, hogy ehhez az évszámhoz kötötte a népiség politikai elvének teljes felfüggesztését. Megfogalmazása szerint „Magyarország 1867-tel nemzeti Államból politikai Állammá lett. Tehát: ezzel a magyar Nemzet is megszűnt s egy politikai Nemzet foglalta el helyét”.¹⁹⁵ Szabó nem vizsgálta az 1848-as és 1867-es nemzetfogalmak egymáshoz való viszonyát (érhető módon, hiszen a kettő nyilvánvaló egyezései saját állásfoglalását ásták volna alá), és így lehetővé vált emblematikus módon ebbe az évszámba sűríteni az évszázadok óta zajló folyamatokat. Egyfelől a történelem maga jelent meg műveiben úgy, mint a magyar népiség érvényesülését megakadályozó hatások sorozata, másfelől viszont az utolsó nemzedék, a kiegyezés korszaka mint a jog- és honeljárások kora cselekményesítőddott. A kettősség feloldása csak metaforikus módon képzelhető el, amennyiben 1867-et mint a magyar történelem szimbolikus tartalmait összegző és megjelenítő szövegszervező jelölőként fogjuk fel, amelynek tartalmai történetileg nem specifikusak (csak a mindig újra ismétlődő folyamatokat fejezik ki pregnáns módon), narratív szempontból azonban a klimaxot, a végső és bűnös bukást jelenítik meg. Ennek az összeegyeztetésnek a gyökereit alighanem jogosan keressük abban az ahistorikusságban, amelyet a völkisch gondolat alapvető jegyeként határoztunk meg. Ez az „évszámmá tömörített történetfilozófia” fejeződik ki a szövegben, amikor 1867 nyíltan is az évszázados sorvadás kiteljesedéseként jelenik meg:

A halál-év: 1867 után mind nagyobb tömegben közeposztállyá, vezető elemmé jutó idegen elemek pompásan és a végletekig ki tudják használni ezt a három halál-érvet” – azaz azt a felismerést, hogy a magyarság kis nemzet, nincsenek rokonai, és ezért rá van utalva más népiségek beengedésére saját állami-hatalmi struktúráiba.¹⁹⁶

Szabó Dezső olvasatában a Habsburg-birodalom utolsó alakváltozása a magyarság sorsának tehát egyszerre volt tömör summázata, és egyben ennek az alapvetően nemtörténeti sorsfelfogásnak ellentmondó módon a szöveg által párhuzamosan implikált bukástörténet is – reprodukálva ezzel a birodalmi német völkisch olvasat apóriáját. „Az 1867–1918. évek közé eső áldemokratikus kor” számára azt mutatta meg, mi történik egy néppel, amikor vezetőiből hiányzik a „faji ösztön”.¹⁹⁷ Mint láthattuk, Szabó Dezső már 1526-ot és a magyar államiség kontinuitásában beállt törést is ezzel magyarázta – mégis, súlyosabb esetként mutatott rá az 1867 utáni időszakra, nem utolsósorban azért, mert a két Tisza alakjában a saját népének alapvető érdekeivel szembeforduló politikusokat találta meg, a 19. század eszméi és a látszat (a Habsburg-állam fennmaradása) által

megtévesztett döntéshozókat, akik ily módon a német penetrációt lehetővé tevő, történelmileg sérült magyar alkat metaforikus megjelenítőivé váltak.

A Tiszák az „1867-től a világháborúig terjedő ál-liberális kor” megjelenítői voltak.¹⁹⁸ Az „ál-liberális” kifejezés a szabói életmű kontextusában ugyanakkor nem a rejtett tekintélyelvűségre vonatkozik, vagy legalábbis nem elsősorban. Liberalizmus-recepciójának alapvető tétele volt, hogy erős népiség alapján lehetséges liberális politikát folytatni, amely ebben az esetben asszimilációt eredményez. A gyenge népek ugyanakkor először saját fajiságuk adekvát politikai intézményeinek létrejöttétől erősödhetnek meg, számukra a liberalizmus valójában önkizsákmányolás, és ezért „ál-liberalizmus”. A Tiszák pedig „a magyar faj megszervezésére semmi gondolatot, semmi szívet nem termő politikájukban” egy tévhit áldozatai voltak. Politika receptúrájuk Szabó Dezső szerint kimerült abban a naiv gondolatban, hogy „egy liter borba tízezer liter víz öntetik, hogy abban az tokaji aszuvá asszimiláltassék”.¹⁹⁹

Az 1867 és 1918 közötti időszak képlete tehát úgy foglalható össze, mint a közép-európai népekkel való, lényegében akaratlan magyar szembefordulás, a társadalmi vezetésről való lemondás, mely a téves politikai helyzetfelismerés és a nyugatról importált liberalizmus következménye volt. Ezeket a folyamatokat testesítették meg a Tiszák, akik ebben a szerepben végeredményben „muszkavezetőkként” jelentek meg:

A Tisza-kormány, ahelyett, hogy egy évszázados fejlődésre készített hatalmas egyetemes tervvel, a magyarságot nevelte volna a modern állami élet millió feladatának munkás szerveivé: idegenek kezébe juttatta a magyar élet minden stratégiai pontját. A sokat emlegetett s numenné emelt Nemzet cégér alatt idegen vérű, idegen akaratú, idegen célú közösségek építhették meg a maguk hatalmát a szenvedő magyarság testén.²⁰⁰

Az ehhez hasonló helyek Szabó Dezső írásaiban újra és újra felbukkannak. Alkalmazásuk gyakorisága, stratégiai elhelyezésük az egyes szövegekben és tartalmi hasonlóságuk (a Tiszák politikája megakadályozza a népi kibontakozást) egyaránt jelzi, hogy történelemszemléletének sarkalatos pontjáról van szó, amely az 1867-ről kialakított képet kibontva és kiegészítve kulcsfontosságú történelmi folyamatot ábrázol. Ennek jelentőségéről tanúskodik az is, hogy a Tiszák állandó jelzőt is kapnak: politikájuk vagy személyiségük gyakran „irtózatoss”, és ebben a jelzős szerkezetben elhelyezve, rögzített kontextusban válik stratégiai metaforává. Ellenpontjuk nem a lényegi reformoktól e felfogás szerint szintén idegenkedő, a liberális nemzetfelfogást képviselő régi függetlenségi ellenzék, hanem a kor fölő magányosan tornyosuló tragikus hős, Áchim András „a legszebb, a

legmélyebben magyar típusok egyike”, aki éppen paraszti származása miatt a faji ösztön hordozója.²⁰¹ A szöveg számára nem annyira Áchim tényleges politikai nézetei jelentősek – ezek alapján völkisch szempontú heroizálása nem is lenne elképzelhető –, hanem származása; személyiségének súlyát nem tettei, hanem a jelenség, a parasztpolitikusi mivolt maga adja. Ebből természetes szükségszerűséggel következik, hogy „azok jogának rendjét akarta a nemzet történelmi életformájává tenni, aki minden élet forrása”, és ezzel a történelmi zsákutcából való kikerülés ígérletét villantotta fel.²⁰²

Szabó Dezső úgy a Habsburgok magyarországi tevékenységéről, mint a magyar politikai vezetőréteg politikájáról megsemmisítően vélekedett, azaz a különbséggel, hogy előbbi a természet törvényeiből következő folyamatként látta, utóbbit viszont a történelem cseleként, egy korszellem – a liberalizmus – téves, elsietett és felszínes átvételével, vagy éppen egyszerű hatalomvágygal és rövidlátással magyarázta. Az 1920-as évekkel kezdődő új korszakot a régivel a formák és politikai reflexek immár nem annyira katasztrofális, mint inkább groteszk továbbélése kötötte össze, a magyarság politikai ösztönének hiánya által meghatározott változatlan háttér előtt. A magyar politikai életben 1920 után „mint a szétvágott Monarchia-béka itt maradt lábai, rángtuk a régi táncot vagy hadonásztunk új értelmetlen mozdulatokat”, mivel következményeként „annak a politikai nevelésnek, mely minden kezdeményezéstől, minden felelősségvállalástól, sőt: önálló gondolkodástól elriasztotta a magyarság milliós tömegeit”.²⁰³ Emellett az általános változatlanság mellett a legitimisták tevékenysége pusztán komikus. Naiv hitük, mely szerint „amint Szent István koronája újból megérinti a Habsburg homlokot: az elszakított részek románjai, tótjai, németjei, horvátjai, szlovénjai, szerbei saját áramvonalas sebességgel fognak visszarahanni Magyarországgá” ugyanakkor azonos kórisméről tanúskodik: „csakis a faji öntudatában megtarolt, a természet alaptörvényeitől elbódított népben lehet ilyen gyermekded maszlagolásokkal boldogulni”.²⁰⁴

Szabó Dezső történet-líráját egészében a német konzervatív forradalom emancipatorikus, sok szempontból az Ernst Niekisch és az Ernst Jünger által képviselt szocialisztikus-nemzeti vonulatához, más szempontból pedig a parasztságra fókuszáló korai emancipatorikus irányzathoz hasonló poétikájú konstrukcióként értékelhetjük, amelyet Szabó teljes logikai következetességgel alkalmazott a magyarság helyzetére – ellentétben azokkal az általa mindig hevesen, bár csak ritkán nevesítve támadott hazai politikai csoportokkal, melyek magukat népi vagy faji alapon definiálták, ám ezt elsődlegesen antiszemita célzattal tették.²⁰⁵ Szabónál valóban *par excellence* ifjúkonzervatív ideológiáról beszélhetünk, amely szociálforradalmár és kirekesztő tartalmait egy politikai utópia bizonytalan

körvonalai köré rendezzi, és nem vázol fel politikai cselekvési programot. Sajátos elmozdulásként, a német forrásoktól való – természetesen nagyszámú – eltérés legjelentősebbjeként értékelhetjük ugyanakkor az állam kultuszának kiiktatását. Szemben a német völkisch múltkép domináns formáival, a magyar történelem ebben a felfogásban mindenekelőtt egy idegen állam és elit rétegei alatt megélt századok sorozata, amelyben nem jelenik meg egy olyan ideális állam, amely a politikai utópia céljává emelkedne. Természetesen Szabó előtt is ott lebegett a népi állam képe, és számtalanszor sorba is szedte az ehhez szükséges teendőket – legismertebb és legrészletesebb módon a *Holnap nacionalizmusában*. Az állam elsődleges jelentésmozzanata szövegeiben mégis az elnyomás, az idegen faj általi kizsákmányolást szervező és fenntartó intézményiség.

Szabó Dezső érett – harmincas évekbeli – korszakának Monarchia-ábrázolása jól példázza, milyen módon értelmezhetett egy, a német völkisch gondolattal sok szempontból rokon, a népiségtudomány szókinsére építő sajátosan magyar perspektíva egy történeti képződményt az „eredeti” népiségtörténeti kánonnal szögesen ellentétesen. Szabó őrizte a magyar függetlenségi hagyomány egyes elemeit, azonban életművében sokkal nagyobb szerephez jutott az újítás, az innováció, mint akár Mályusz hasonlóan német ihletésű olvasatában. Szabó Dezső szövegeinek a fentihez hasonló – transzfertörténeti – újraolvasása azért is indokolt, mert koherens értelmezési keretet kínál: a történeti értelmezés megmenekül attól, hogy „progresszív” és „retrográd” tartalmak inkohereus elegyeként határozza meg a körpuszt. Ehelyett kirajzolódik egy olyan következetes völkisch perspektíva, amely az eredeti népi utópiát – a paraszti kultúra tisztaságából építkező eljövendő állam képét – mutatja fel az értékhiányos múlttal és jelennel szemben, és amely ennek megfelelően a közösségen belül emancipatorikus, kifelé pedig kirekesztő. Emancipatorikussága a belső viszonyokkal szembeni kritika, a rendszer kiszolgálása helyett választott szembenállás következménye, és a német szövegeket jellemző államkultusz helyét szállja meg. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról a történeti hatásról sem, amelyet leginkább „kisnemzeti tapasztalatkinsként” jellemezhetünk. Az ezáltal motivált közösség-keresés a szomszéd népekkel egy olyan, a völkisch dogmatikával össze nem egyeztethető gesztus volt úgy Szabónál, mint az őt olvasó népi íróknál, amely a magyar-német és magyar-zsidó viszony konfliktusosságával, az ezekről adott értelmezés harcoságával és erőszakosságával szemben megőrizte a humanitás értékeit a népen kívüli világról való gondolkodás számára is. Ez a humánus azonban már nem a völkisch ideológia keretein belül határozódott meg, hanem azon kívül, a történetiségben gyökerezett, a historizmus fennmaradt

szigetként a magyar völkisch gondolkodás emancipatorikus-regionalista – röviden: népi – áramlatának java részében.

IV.6. Németh László: A megbomlott kelet-európai együttélés mítosza és a Habsburgok

[Németh László nép- és kultúrafelfogása]

Németh László Habsburg-recepciója a magyar népi írók életművein belül kétszeresen is meghatározó jelentőségű. Egyfelől Németh szellemi súlya, a laza és sok belső törésvonal által is szabdaltnak mozgalmon belül elfoglalt, egyszerre konfliktusos és összetartó-összegző szerepe miatt; másrészt és még sokkal inkább azért, mert gondolkodásában a Habsburg-birodalom képe paradigmaticusává vált, valódi szöveg- és diskurzusszervező erővel bírt, sok szövegében stratégiai metaforaként jelent meg. Németh Habsburg-értelmezése tehát egyszerre a legrészletesebben kidolgozott Habsburg-kép a magyar népi mozgalom diskurzusában, másrészt egyik meghatározó alakjának véleményét tükrözi.

Németh Habsburg-kommentárjai egyszerre árulkodnak tudatos instrumentalizációról, politikai elképzeléseinek célzatos alátámasztásáról (ezt maga is megvallja), és a probléma lehető legrészletesebb körüljárásának igényéről. Nézete szerint az idegen dinasztia korszaka valóban átformálta a magyarság életét, méghozzá szinte minden aspektusában: hatott a parasztság társadalmi helyzetére (a földbirtokosi réteggel folytatott harcai, majd együttműködése során), a magyar társadalom egészére (az általa fordított szelekciónak nevezett „hígítás”, a népi struktúrákat fellazító stratégia révén), valamint a magyar nép és népiség regionális beágyazottságára és kapcsolatrendszerére (a kis népek déli-keleti életközösségének szétverésével).

Németh László Habsburg-képének értelmezésekor a kontextus meghatározása éppolyan alapvető jelentőségű, mint a kiterjedt életművek és a recepció komplex diskurzusai esetében általában. Ebben az esetben mindenekelőtt a már ismert *népi-organikus* és emellett egy kulcsfontosságú *történelmi utópia* létét kell regisztrálni – ezek meghatározzák azt az intellektuális koordináta-rendszert, melyben a Habsburg-fogalom elhelyezést nyert, és amelyet diskurzusszervező potenciálja, központi jelentősége révén maga is formált. Gondolkodásában a népi-organikus utópia az az elem, amelyet indokolatlan sajátjaként elemezni. Bár Németh számos esetben bővítette ezt újszerű meglátásával, felfogásának alapja nagyjából egészében megfelelt a népi mozgalom kapcsán azonosított elképzelésnek.

A népet ő is történetileg jól megragadható, nagyfokú állandósággal bíró kvázi-konstansként értékelte, amely bizonyos kulturális tartalmak hordozója. A nemzet ideáltipikus fogalma – ugyancsak „bevett módon” – annak a folyamatnak a termékét jelölte, melynek során ezek a kulturális tartalmak felfelé szívárogyva meghódítják a politikai szférát, és ezzel a népi értékekkel kompatibilis politikai struktúrák jönnek létre. Ez az alapkoncepció olyan programba illeszkedett, melynek Dénes Iván Zoltán találó összegzése szerint lényege „az a meggyőződés, miszerint a magyarság saját feladatának megoldásával példát adhat Európának és annak a hite, hogy a magyar értelmiség hivatott arra, hogy az osztály nélküli társadalom megvalósítását kezdeményezze”. Ez ugyan „a totális diktatúra kiépülése idején és után illúzióknak bizonyult, de olyan illúzióknak, amelynek volt realitása”.²⁰⁶

Ahogy a magyar népi mozgalom tagjainak többsége, ő sem hajlott a szó szerinti biologizmusra, amint ezt már egészen korán, 1928-as *Faj és irodalom* című esszéjében leszögezte. A dogmatikus biologizmustól való idegenkedéssel ugyanakkor az ő esetében is a metaforikus biologizmus rutinszerű alkalmazása párosult, reprodukálva azt a népi mozgalomra és a népiségtörténetre általában jellemző szóhasználatot, amelyben a retorikailag mélyen biológiai metaforákba ágyazott fajfogalom jelölte az elvben történeti produktumként felfogott népet, és melyet mégis valamilyen történeten kívüli jelleg határoz meg egyediként és állandóként.²⁰⁷ Az abszolút kulturális tartalmak állandóságába vetett hitre Németh életművéből számos szöveghelyet lehet idézni. Ezek egy része magyarázható azzal, hogy a paraszti életmód statikusságából erednek, azaz abból a Németh által is hangoztatott meggyőződésből, mely szerint a politikai változások „fent” zajló viharai alatt csendes állandóságban bizonyos kulturális gyakorlatok meglepő állandóságot mutatnak. Ám felfogása ennél sokkal szorosabb hasonlóságot mutat azzal a jellegzetesen völkisch-népiségtörténeti gondolatrendszerrel, amelynek gyökereit Karl Lamprecht és a 19. századi német völkisch mozgalomig vezettük vissza. Ezt a felfogást egyebek mellett jellemzi a magaskultúra és a népi örökség közötti kapcsolatok érzékeny vizsgálata, vagyis az a premissza, hogy a magaskultúra értékelhető annak alapján, hogy bizonyos népi tartalmakat mennyire adekvát és „hű” módon jelenít meg. Ennek a némethi életműben legismertebb példája a *Kisebbségben*,²⁰⁸ de másutt is minduntalan nyomára bukkanunk, akár a versformák elemzése kapcsán is.²⁰⁹

A népfogalom egészét illetően indokolt ugyanakkor még a bevezetésben kitérni egy további sajátosságra. Németh népfogalma, illetve konkrétan a magyar népről alkotott nézete más szempontból szélső értéket is képviselt a népi írók táborán belül, amennyiben nála különösen nagy

súly került a kelet-európai népek sorsközösségére és közös történeti tapasztalatkincsére. Ez Németh esetében sem szorította ki a magyarság faji jellegű egyediségének elismerését, ám legalább ekkorra súllyal társult mellé a közös népi tapasztalat élménye és vizsgálata. A *magyarságtudomány feladatai* című cikkében a legszemélyesebb hangon vallott idevágó meggyőződéséről, amelyben egyúttal a Habsburgok és a németiség nézete szerint meghatározó hatására is kitért. Éppen ezért ez a szöveg kiválóan demonstrálja úgy a kelet-európai népek közösségébe vetett mély hitét, mint azt az itteni elemzés kiindulópontjául szolgáló véleményét, hogy ezt a közösséget periodikusan a szomszédos német nép részéről kihívások érik, és ezek közül a történetileg legnagyobb hatású, de nem az egyetlen a Habsburgok kelet felé fordulása és évszázados *Ostpolitik*-juk volt.

Németh a németiség kulturális termékenységét a legteljesebb mértékben elismerte: „közép-európai vagyok. Azon a földön élek, mely a tizedik században került Európa folyton mozgó határain belül; a németiség volt „Kulturdüngere”, s még ma is a német terjeszkedés útjába esik”. Ezzel párhuzamosan kitarzott amellett, hogy a közép- és kelet-európai magaskultúra mégsem német gyökerű volt, hiszen a térség „középkor végi történelmét közös uralkodóházak és közös francia majd olasz műveltség tette egyöntetűvé”. De a latin és német befolyásnál is fontosabb volt véleménye szerint a közös társadalmi-kulturális alapzat, az a tény, hogy a régió „jobbágyságát a népi kultúra közlekedő csatornáit egyesítik egy közös nedvkeringésbe, nyelvüket, népszokásaikat, népművészetüket éppolyan kevésbé lehet megérteni egymás nélkül, mint történelmüket és mai helyzetüket. Mi ennek az összegubancolózott népcsomónak a viszonya Európa többi népeihez; van-e közös érdekük, közös hivatásuk, s ha igen, mi: ez a közép-európai sorstudomány tárgya” – írta, hitet téve egy ilyen sorstudomány kívánatossága mellett.²¹⁰

[A kelet-európai közös múlt utópiája]

Amennyire megállapítható, a Németh László által elképzelt sorstudomány egy sajátos népiség- és kultúrtörténet lett volna, amely a német tudományosság fogalmaival, de eltérő szellemben dolgozta volna fel a régió múltját. Németes jellegét a népi tartalmak történelemelőttiségének premisszája adta, a történelem és népiség ütközésének a fenti idézetből is kiviláglo poétikája, azaz egy olyan történetfilozófia, melynek központi kérdése az állandóság (a népiség) találkozása a változékonysággal (a történeti idővel és kihívásokkal). Sajátosan magyar és Németh László-i elem ugyanakkor,

hogy e sorstudomány számára mégis a kis népek történeti sorközössége képezte volna az alapot, hasonlóan a Szabó Dezső esetében is megfigyelt kettősséghez.

Ennek a sorsközösség-toposznak a történeti alátámasztását a kelet-európai közép- és kora újkorról alkotott, Bibó István és Kiss Gy. Csaba által is Németh-értelmezésük tengelyévé tett idealizáló olvasat nyújtotta, amely Némethnél a történeti kisiklás előtti, aranykor-szerű állapotot jelentette.²¹¹ E középkor-utópia, amely a kora újkor jelentős részére is kiterjeszthető fogalomként működik szövegeiben, több komplementer alaptételből álló vázra került fel. Plebejus komponensének nevezhetjük a közös paraszti motívum- és tapasztalatkincs tételezését, mely egyfelől a történeti viszonytagyságok (tatár, török), másfelől a hasonló társadalmi élmények (második jobbágyság) átéléséből, valamint a földrajzi összefonódottságból táplálkozik. Kulturális komponense az a Németh által a német kultúrhatásnál fontosabbnak definiált kapocs, amely meglátása szerint Itália kisugárzásaként a német területeket félholdszerűen körülölelve egy olasz-magyar-lengyel tengely mentén közös – bár messze nem homogén – magaskultúrát is létrehozott. Végül politikai komponenseként írhatjuk le azt a diplomáciai és államtani tapasztalatkincset, amelyet elsősorban a magyar-lengyel, másfelől – kisebb mértékben – a cseh és a magyar, illetve a magyar és a román politika személyekben is megmutatkozó érintkezéseiben, összekapcsolódásaiban fedezett fel. Együttesen ezt azonosította a kelet-európai népek közös sorsaként és természetes politikai ösztönként, amely a német és az orosz nagyhatalom közé szorult térségben nézete szerint természetesen hívta elő időről időre az integráció különböző elképzeléseit.

Saját szövegeit Németh úgy pozicionálta, mint „rombolva teremtő” kísérleteket az idegen érdek és népiség (a német politikai-kulturális hatás) által a történeti valóság helyére állított bálványok, így a szekfüi „keresztény-germán kultúrkör” fogalmának szétzúzására. Saját középkor-utópiája az „autochton” kulturális emlékezet feltámasztásának a kísérlete volt – ennek magja olyan mitikus aranykorként tűnt fel a szövegekben, amelynek megismerése alapvető feladata az autentikus magyar gondolkodásnak:

A népek elfeledték, a tudomány pedig nem kutatta még föl kellően a csatornákat, amelyek a dunai-kárpáti területet a Habsburgok megerősödése, a tizenhetedik század vége előtt egy nedvkeringésbe kötötték. Pedig egész kétségtelen, hogy amint a magyar történet is két élesen elütő világítású részre szakad – az 1700 előtti „rég magyarországi”-ra s az azóta készülő újabbra –, ez a cezúra a lengyelektől a szerbekig minden duna-kárpáti nép életében megvan, s magyarázata alig lehet más, mint a Habsburg-előnyomulás s a régi kelet-európai kapcsolatok szétesése.²¹²

Jól megmutatkozik itt is a biológiai metaforák iránti hajlam, hiszen már a második idézetben fordul elő a „nedvkeringés” kifejezés, amely egyértelműsíti, hogy Németh esetében, ahogy Szabó Dezsőnél is, élő organizmusok – népek – kapcsolatáról van szó, amelyek jól elképzelhetők az emberi test mintájára. Csakhogy míg Szabónál egy-egy nép alkot kompakt egészet, Németh úgy az egyes „néptesteket”, mint az ezek együttese által alkotott nagyobb „népi teret” is ilyen organizmusként fonja bele a szövegbe, alátámasztva a már korábban is kiemelt különbséget, és Németh népi-ségtudományi-völkisch elkötelezettségének sajátos önfelfüggesztő jellegét. Hasonlóan nagy súllyal jelenik meg nála a történelmi tapasztalatközösség eszméje, amely a népek közös cselekvésének további alapját képezi:

Csehek, lengyelek, magyarok, horvátok közt, francia, majd olasz gyámság alatt ki is alakul Ragusától föl Danckáig egy félig latin, félig keleti fióknéptársaság. De védtelen hátukban a keleti vihar, mongol, majd török ismét és ismét leszákítja őket. Később a Keletre forduló némettség vágja szét közlekedőcsatornáikat: a Habsburg-háznak ez a „missziója” köztük. S most itt vannak félig benn s félig kívül; az európai szellemnek inkább gyarmatai, mint műhelyei.²¹³

Németh mítoszteremtő vállalkozásának terméke az együttélés és közös kulturális vonzódásoknak a „faji”, azaz népi sajátosságok megőrzése mellett kialakuló szövete, pontosabban ennek víziója, amelynek újratehermentése közép-európaiságának vonatkoztatási rendszerében mindvégig központi feladat maradt. Eszerint a régió külső hatásra bekövetkezett széthullása előtt „a kozák otthon volt Erdélyben, s a magyar úr a Balti-tenger mellett”. Németh nem akarja teljes egészében a térségre 1700 előtt is jellemző állandó háborúságok emlékét felszámolni, ám ezeket mégis megkülönbözteti az 1700 utáni összeapásoktól. Előbbiek ugyanis más résztvevők között zajlottak – állítja –, olyanok között, akik érdekeiket és haragjukat követve egymás ellen is fordulhattak, de népiségükből sarjadó autentikus politikai ösztönük közös sorsukra is minduntalan emlékeztette őket. Saját szavaival: „látni, hogy éltek ezek a kelet-európai népek egymás közt, a Habsburgok és a nyugati nacionalizmus denaturáló munkája előtt. Erős faji öntudatban s vadul föllobbanó gyűlölködésekben; de ugyanakkor emberi egymást ismerésben és becsülésben is”.²¹⁴

[A Habsburg-hatás tragikus nagyelbeszélése
Németh László műveiben]

Németh László írásaiban az 1700 körüli időszak jelenti a tragikus törést az egészséges népi-politikai fejlődés és a saját népiségtől való politikai elidegenedés korszakai között. Amint ez a választott korszakhatárból kiderül, ebben az értelmezésben az ottomán hatalom egyre fokozódó nyomása nem önmagában válik a katasztrófa okává. Sokkal inkább egy olyan balesetként jelenik meg, amely önmagában nem bírt volna olyan erővel, hogy valóban átformálja az egész térség, és ezen belül a magyarság, látásmódját és politikai gondolkodását, ám annyira mégis meggyengítette a régi népi-politikai struktúrákat, hogy lehetővé vált egy idegen hatalom és népiség tartós benyomulása a kelet-európai térbe. Ez találó metaforával „tégla-ként” jelenik meg a szövegben, mely szerint „a történelemben is van fejre esett téglá: nos, a magyarság számára a török volt ez a téglá. ... Az Árpádok és a vegyesháziak magyar kultúrájáról, sajnos, igen keveset tudunk; de ezek a téglá előtti idők nyilván sokkal boldogabbak voltak, mint a téglá utániak”. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy Németh számára a téglá „téglaságáról”, azaz pusztító hatásáról, fejre esésének következményeiről elsősorban a „baleset” utáni idők tanúskodnak, a Habsburg-penetráció két évszázada. A baleset súlyosságát „nem annyira az átszivárgott tények, adatok, események, emlékek bizonyítják ..., mint inkább a magyar történelem nagy körvonalai”, tehát az, hogy az ottomán támadásokat követő időszakban a magyarság mennyire képtelen volt védekezni – nem a török, hanem a német veszély ellen.²¹⁵

A török hódítás másik súlyos következménye a fejlődés ütemének megakadása volt. Ez egy második, az idegen penetrációval ugyanakkor párhuzamos antinómiát termelt ki, nevezetesen a hamis választás antinómiáját, melyet Németh szövegeiben következetesen a kelet-európai fejlődés Janus-arcának nevez. Megközelítésében „a két arcra szakadás” kezdete, „amikor Európa nagy népei, az olasz, a francia, az angol friss nemzeti mentékben bújnak ki az egyforma latin köpeny alól”, míg „a török háborúban leragadt magyar népnek még a latinsága is keleti elmaradtságnak kezd számítani”. Ettől kezdve a magyarság egyszerre politikailag valós, de népi perspektívából hamis dilemma előtt áll: választania kell az „egyetlen ismerős szomszéd”, Ausztria kínálta modernizáció és a saját népiség megőrzése között. Ez a hamis választás ettől kezdve, tehát „az 1700 körüli évszázadtól – lehet két sors és két program”.²¹⁶

A kettős törés, tehát az ottomán agresszió által szétfűzött politikai struktúrák és a megakasztott társadalmi-kulturális fejlődés párhuzamos-

sága nem csupán kronológiai jellegű. Mindkettő funkciója a némethi mesternarratíván belül az, hogy megvilágítsa, milyen helyzetben jelentek meg a Habsburgok a kelet-közép-európai térségben, és milyen kulcsfontosságú csomópontokon tudták új – idegen és káros – mederbe terelni a fejlődést. A „természetes” út a kis népek államszövetsége lenne, ahogy már „középkorunk két utolsó százada egy Nápolytól Danzigig terjedő délszláv–magyar–cseh–lengyel–román államszövetség kényszerén vajúdik”. Ennek kontextusa „a német császár főhűbérúri igénye, gyarmatosítás németekkel (s nem: német gyarmatosítás), a XIV–XV. századi német-bennszülött harc (Buda, Prága, Krakkó) a városokért, Habsburg trónkövetelés, német hódoltság, germanizáció”, amellyel szemben „ösztönös” politikai alternatívaként jelenik meg a konföderáció valamilyen formája.²¹⁷

A korábbi részekben is alkalmazott fogalmazásmóddhoz visszatérve: Németh felfogásában a németiség a Történelem által képviselt Másik megtestesítője, az állandó fenyegetést képviselő domináns hatalom, míg a történeti idő menetét az ezzel a hatalommal való szembeszállás relatív sikere és sikertelensége tagolja. Ennek alapján mondható 1700 vízválasztónak, így lesz a középkorból a behatolás ellenőrzése és korlátozása révén relatíve „boldog” korszak, az 1700 utáni időszakból pedig a saját népi tartalmaktól és ösztönöktől való elidegenedés periódusa – a népi írókat jellemző tragikus trónbitorlás-szüzsé újabb variációjaként. Ez a nagy kelet-európai minta egészébe illeszkedik, melynek jellemzője, hogy a térség népeinek „hézagos” a fejlődése. Szerencsés korszakokban saját irányításuk alatt, szerencsétlenekben idegen vezérlettel valósul meg ezeknek a társadalmi hézagoknak a kitöltése – idegen, alapjában véve német, népiségű materiával.²¹⁸ Ha a „hazai” népiség a folyamatot szabályozni képes, a bevándorlás lehet hasznos folyamat is – ám a török után meggyengült magyarság ezt a képességét elvesztette, és a német népiség ágenseinek, a Habsburgok kezébe került az irányítás. Ebből a szempontból is rokonság mutatható ki tehát a német *Volks Geschichte* látásmódjával, amely autonóm történeti szereplőként elsősorban a népeket ismerte el.

A népiségből és a sorsközösségből táplálkozó politikai ösztön elapadásának legfőbb tünete Németh szerint az újkori történelmet meghatározó etnikai ellentétek állandósulása. Ennek abszurd példája, hogy például „Zrínyi Péter és Zrínyi Miklós népe mint Jellasics és Kossuth népe állhatott egymással szemben (inkább a köztudatlanságtól, mint valódi érdekektől elválasztva) s hogy a szerb balladákban egymás tulajdonságait oly jól ismerő két katonanemzet, a szerb és a magyar, Sabácnál egymás hazug fantomának ugorhatott neki”. A közép-európai sorstudomány várható eredményét Németh határozottan a Habsburg-penetrációval kötötte össze:

A kutatás aligha vezethet más eredményre, minthogy ez a szörnyű következményű elidegenedés: a kelet-európai térbe besugárzó Habsburg-politika pusztítása. Ezt leírni, az egész dunai térré kimutatni azonban csak együtt tudhatjuk: magyarok, délszlávok, lengyelek, románok.²¹⁹

Németh tehát ebben a keretben cselekményesítette az újkori magyar történelmet, mely így bukástörténetként öltött alakot. Szembefordulása a kor bevett történelemfelfogásával jól jellemezhető azzal a rendkívül provokatív gesztussal, hogy a kor közbeszédében Trianon metaforájaként rutinszerűen alkalmazott Mohácsot pusztán „téglaként” azonosította, azaz olyan külső sokként, amely lényegében nem ingatja meg a létező viszonyrendszereket, pusztán a történelmi szereplők cselekvőképességét szünteti meg bizonyos időre. Ez a tragikus baleset tehát nem saját jogán vált tragikussá, hanem azáltal, hogy megnyitotta az utat a Habsburgok politikai hatalmában manifesztálódó német népi expanziós törekvések előtt. Ebben az összefüggésben a Habsburgok egy nem egységes, de sok szállal összekötött létéről, az egykori Közép-, illetve Kelet-Európa helyén hozták létre birodalmukat. A megelőző rend ebben a felfogásban a természetes népi ösztönök és affinitások spontán – konfliktusokat sem nélkülöző, de termékeny – rendje volt, az újnak éppen ezért mesterségesnek kellett lennie. A Habsburgok tevékenysége pontosan ezt célozta: a hatalmukat fenntartó rend kitermelését az alávetett társadalmakban, így Magyarországon is.

Németh László az 1700 utáni új, mesterséges rend létrehozásának történetében helyezte el és bontotta ki a magyar bukástörténetet, amelyet a sok szinten zajló behatolás/fellazítás elbeszéléseként ragadott meg. „A Buda visszafoglalásával kezdődő német hódoltság, a tudatos telepítések, lélekvasárlás, megfélemlítések ... törtek meg bennünket” – írta, jelezve, hogy az expanzió a népesedéspolitikai eszközök, az elitek kulturális-társadalmi megvesztegetése, elcsábítása, valamint a közvetlen politikai nyomásgyakorlás párhuzamos felhasználása mellett tudott előidézni a törökénél sokkal nagyobb törést Magyarországon és a térségben.²²⁰ Ennek a folyamatnak aztán az eredménye Németh szerint ugyanaz lett, mint amit Szabó Dezső is elemzése középpontjába állított: a szerves, a népből kinőtt és ahhoz különböző (biológiai, kulturális) módokon kötődő elit és középosztály megszületésének elmaradása. A mindenkor „magyar vezető réteg” ebben a felfogásban egyszerűen „a Habsburgok teremtményeként”, illetve „a Habsburgok és a hóhérok” teremtményeként jelenik meg. A népből – azaz a népiség hordozóinak teljességéből – folyamatosan, nemzedékenként termelődő vezetőréteg újra és újra fizikai, de még inkább strukturális erőszak áldozata lett, és az így keletkezett úrt töltötte be az idegen középosztály. Németh számára ez a ciklikus folyamat jelölte ki a Habsburgok funkcióját a német

népiségen belül: politikai hatalmuk a nagy, történelmi folyamatok katalizátoraként működött, amennyiben a történelem valódi meghatározó szereplői, a népek közötti erőviszonyokba avatkozott bele, tulajdonképpen a német népi érdekérvényesítés különösen pusztító hatású eszközeként.²²¹

Ez a felfogás is jelezte, hogy a Németh László-i szöveg éppúgy felszámolta a politika autonómiáját, tulajdonképpen a klasszikus politika fogalmát, mint általában véve az ifjúkonzervatív és völkisch irányzatok Németországban. A politikai események sokszor komoly jelentőséggel bírnak az elbeszélésben, de szerepük indexszerű, azaz elsősorban jelölőként utalnak mögöttes tartalmakra: más, mélyebb folyamatok alakulásának a jelei, szigorúan csak tükrözik a népiségek változó erőviszonyai által kondicionált történelem menetét, ahelyett hogy autonóm módon alakítanák azt, vagy megoldásokat termelnének ki bizonyos történelmi helyzetekben. Így például „a szatmári béke” lehet a magyarság történelmének „vízválasztója”; hiszen „túl rajta még a sűrű, sötét, egy tömb Magyarország, innen a Habsburgokhoz hozzákezesedő, világosabb, idegen műveltségű” új társadalom áll már. Am ez csak jelzi, hogy a magyarság a török után nem képes állami területét népisége számára megvédelmezni. Szatmár jelentősége, mint a rákövetkező mondat azonnal tisztázza, abban áll, hogy míg Magyarországra „főurai Európa fénymázát kenik rá, a beözönlő idegen telepes és cseléd a vérét hígítja fel”.²²²

A szorosan felfogott politika korlátozott jelentőségét tanúsítja az is, hogy a német expanzió nem azonos a Habsburg-korral Magyarországon. Eleinte Németh szerint is „a magyarság Habsburg- király alatt, de nagyjából a maga természetes vezetőitől kormányozottan él”. Ennek a magyar vezető réteg felszámolása vet véget, amely bár a politikán belül megy végbe, hiszen például „Rákóczi leverése ez elől takarítja el az utolsó akadályokat”, mégsem pusztán politikai folyamat, mivel feltétele a magyar népiség legyengülése, és a német további erősödése. Ez a megerősödött nép és természetes módon ezzel párhuzamosan fokozódó expanziós vágya eredményezi, hogy 1711 után már valóban új méretet ölthet a magyar társadalomfejlődés új utakra való terelése. Ekkor Bécs „sokkal mélyebben nyúlhat bele a magyar vezető-kiválasztásba: főnemességet, egyházat, hivatalokat, tanszékeket a maga teremtményeivel ültet tele”, mire a válasz a magyar népiség immunreakciójaként bemutatott kitermelődése egy új autentikus vezetői rétegnek, a magyar középnemességnek.

A Habsburgok pusztításának utolsó szakasza, amikor „a Habsburguralom mint magyar osztályérdek kormányoz tovább”. Mint látható, Németh nem a politikai, vagy akár az udvari eszköztár és érdekérvényesítés jelentőségét, társadalomformáló erejét vitatja. Meg is jegyzi, hogy az új

vezető réteg „gesamtmonarchista”, azaz természetesen nem a német népi érdekekkel azonosul, hanem éppen a birodalmi érdeket azonosítja tévesen magyar érdekként.²²³ A Habsburgok tevékenysége mégsem pusztán az államépítés cinikus vagy akár teljességgel erkölcstelen művészetét szimbolizálja számára (ez nem állna messze a politika autonómiájának elismerésétől), hanem a politikának mint eszköznek a hatékonyságát, mellyel egy idegen népiség irányítása alá von egy korábban már öntudatra ébredt másik népet. Ennek csak egyik eleme „az alsóbb osztályok habsburgizálása”, azaz népi ösztönük kioltása, a másik az ezekben a szövegekben stratégiai metaforaként megjelenő „fordított kiválasztás”. Ez az a politika, amely „a nemzetiségileg tarka országban a más fajból jött renegátnak kedvez”, és ezzel megteremti az új elit kialakításának lehetőségét, amely aztán már idegen népérdekek szerint vezeti a társadalom egészét.²²⁴ Ezt a magyar szempontból tragikusként ábrázolt folyamatot Németh László ugyanakkor természetesként írja le, ahogy a népiségek harcát, egymás rovására kiterjesztett hatalmát Szabó Dezső is saját pesszimizmusába integrálva, a történelem vastörvényeként mutatta be.

Németh történelemképe mégis jelentősen különbözött Szabó Dezsőtől. Utóbbi a Habsburgokban leggyakrabban valóban csak a német népiség eszközeit látta, és így például a dinasztia és Hitler között is párhuzamot vont saját, közép-európai perspektívájából – hiszen más-más korban, de mind a német expanzió, a „vér imperializmusának” ügynökei voltak. Ezzel szemben Németh lényegesen árnyaltabban ragadta meg a Habsburgok politikája által kiváltott társadalmi folyamatok jelentőségét. Egyrészt ő is a német népiség expanziós törekvéseihez kötötte a Habsburgokat, másrészt azonban nagyobb jelentőséget tulajdonított annak, hogy uralmuk más népek pozícióba hozásából is profitált, és így azt is elősegítette. Ilyen volt mindenekelőtt a zsidóság. A népiségről alkotott véleményük szempontjából ugyanakkor nem mutatkozik hasonló különbség, az eltérő történet azonos premisszákkal íródott. Németh is kifejti, hogy „természetes szociológiai ingerek” hatottak a beolvadókra, akik egyben hódítók is voltak, és ez a hódítás öntudatlan – de éppen emiatt objektív hódítás volt. A népiség, a népi ösztön ugyanis Némethnél is társadalmi tény, megragadható a felszíni folyamatokban, vissza lehet rá következtetni – azaz állandó tartalommal bíró fogalom.²²⁵

[A Habsburg-uralom legfontosabb társadalmi hatása
és következménye: a kontraszelekció és a kiegyezés hibája]

Ennek a folyamatnak az kölcsönzött különös jelentőséget, hogy egy történelmi szempontból kulcsfontosságú időszakban teljesedett ki. A modern kor által előidézett változások a szerves népi közösség széttöredezésével párhuzamosan zajlottak le, és így „a Habsburg-századoktól nyomott magyarság rendi vidéki életéből erős faji és kulturális felhígulással jutott át modern városi korszakába”. Németh közvetlenül ennek a kisiklásnak tulajdonítja, hogy a magyarság jövője „egy friss zsidó radikalizmus jussává” lett, ezzel magyarázva az 1918-as és különösen az 1919-es forradalom kitörését.²²⁶

A Habsburg-hatalom magyarországi tevékenységének lényegét Németh tehát a politikai vezető réteg és a középosztály több lépcsőben végbemenő, kontraszelekción alapuló átalakításában látta. Ez természetesen a magyarság perspektívájából volt „fordított szelekció”, és ebben a minőségben a magyar történelem utolsó két évszázadának radikális átértékelését tette lehetővé. Németh egyaránt szembefordult a szekfűi olvasattal és a függetlenségi retorikával, ám közírói vállalkozása világosan meghatározta, hogy kritikájának céltáblájává elsősorban az előbbi vált, messze nem csak a Szekfű Gyula ellen írott, könyvnyi méretű pamfletjében. Ez a vállalkozás kitüntetett jelentőséget tulajdonított a 18. századnak is, kibővítve Szabó Dezső kevésbé ambiciózus, elsősorban 1867-re és a dualizmus korszakára kidolgozott értelmezési keretét, anélkül, hogy ennek során vele ellentétbe került volna. Szabó a magyar történelmet egy állandóan visszatérő folyamatként ragadta meg, és az évezredes idegen uralom statikusságára vetítette rá a magyar érdeket eláruló magyar vezetők generációinak tevékenységét (elsősorban a Tiszák tragikus epizódját). Németh ezzel szemben – mint fentebb ismertetett általános történelemtképéből is kikövetkeztethető – a 18. századot határozta meg a népi ösztönnel a politikai érdekérvényesítés tereiből történő első visszaszorulása idejeként, amely előkészítette a terepet a 19. században, és annak is elsősorban a második felében végbemenő – Szabó felfogásával sok egyezést mutató – társadalmi „felhígulás” számára.

A Habsburgok a némethi olvasatban tehát fentről kezdték meg a társadalom penetrációját – szemben a népiségtörténet szigorúan társadalomtörténeti perspektívájával, amely a korban elsősorban a telepítéseket azonosította a magyar népiség visszaszorulásának okaként. Ez jelezte Németh plebejus szembefordulását a történelmi osztályokkal és különösen azoknak legfelsőbb rétegeivel, míg a népiségtörténet általában nem intézett hasonló támadást a két háború közötti elit azon jelentős szegmensével szemben, amelyet Németh a magyar érdek figyelmen kívül hagyásával

vádolt. A nagy számban kreált új főnemesség, melyet „homályos érdemeknek” elismeréseként adományoztak az uralkodók, olyan személyes történetek révén ragadható meg, mint „a neoquistica ügyész Grassalkovich, a génuai kereskedő Pallavicini, a kupec Hunyadi-, Karácsony-, Vigyázó-féle karrieriek”.²²⁷

Éppen ennek a plebejus-emancipatorikus népi perspektívának a következménye, hogy Németh felfogása szerint „Habsburgjaink közt az egyetlen nagy: II. József”, aki „gyors halála s német elfogultsága miatt nem lehetett e területnek nemcsak civilizátora – de rendezője is”.²²⁸ Alakja joggal tekinthető olyan pontnak, ahol Németh diskurzusa megtörik, és az európai humanista-liberális hagyomány szervezi meg a szöveget. Habsburgképének ez a disszonáns részlete jelzi egyfelől történeti vállalkozásának nagyobb ívét, másfelől utat nyit Németh felől a népi írók azon tagjai felé, akik a mozgalom elsősorban emancipatorikus tartalmait képviselték.

II. József alakja azonban csak epizódot jelent a modern magyar történelemben, méghozzá rövid és a változások általános irányától eltérő, elszigetelt epizódot. Tevékenysége – éppen „német elfogultsága miatt” – nem fordíthatta meg azokat a *politikai* trendeket, amelyek a 18. században már uralkodása előtt átalakították a magyar vezető réteget, megnyitva az utat a 19. század *társadalmilag* végzetes változásai előtt. Ez a változás elsősorban a középosztály megroppanását jelentette, ahogy azt fentebb már elemeztük. Ez azonban egy további politikai következménnyel is járt, amely a magyar középosztály és a politikai elit teljes úttévesztését bizonyította. 1867 „a feltűnőbb bukás” volt, ám a valódi bukás mégis „a szellemi és erkölcsi roppanás, amely megelőzte”. Ez a kritika Némethnél is kiterjedt Deákra, sőt éppen ő válhatott szimbólumává: „olvassuk el 1861-es feliratát s utána az 1866-os, kiegyezést tálaló beszédét: két politikus a meggyőződés két végéről nem beszélhetett eltérőbben ekkora dologban”. Az új politikai konstrukció létrehozói hibáznak, de hibájuk oka tisztánlátásuk is, hiszen ők „egyetlen mentségnek azt érezték, ha a két megroppant szövetkezik”. A beteg monarchia és a beteg magyar középosztály párhuzamos küzdelme termelte ki a kiegyezést, „a magyar történet legvégzetesebb szerződését” – ez azonban egyben behódolás volt a megmaradás kényszerének, a valódi, népi reformra való képtelenség elismerésének.²²⁹ Ezzel pedig Németh László, empatikusabb és kevésbé polemikus módon, de végső soron ugyanazt a téves döntést fedezi fel a dualizmus korának vezetőiben, amelyet Szabó Dezső Tisza Kálmán „hatalmon maradási” politikájában.

A kiegyezés a Habsburgoknak „haladék” volt, míg „a magyarság ... azért, hogy jövőjét a haldoklóhoz hozzákötötte egyetlenegy irányban –, nemzetiségei

felé szabadságot kapott.”²³⁰ Ez a két elem teszi katasztrofális döntéssé a kiegyezést: 1867 csak „haladék” lehetett, hiszen a dinasztikus soknemzetiségű államok felett eljárt az idő. A magyar vezető réteg pedig, elvesztve politikai ösztönét vagy idegen érdeket képviselve, és a Habsburg-politika hatására megfélemlítve az együttélés természetes közép-európai teréről, a dinasztia oldalára állt abban a pillanatban, amikor az a térség fejlődésével, önemancipációjával szükségszerű ellentétbe került. Ez, a történelemben öntudatra ébredő, azaz nemzetté alakuló népekkel való szembe fordulás tette a kiegyezést végzetessé, ezért mondható ki összefoglalóan, hogy „67 erkölcsi csapda volt”.²³¹

Németh László írásai erre a csapdára vonatkozóan számos ellentmondásosnak tűnő állítást tartalmaznak, amelyek valójában azonos gondolati premisszákat különböző alkalmazását jelentik csak, nem ellentmondások, hanem párhuzamosan olvasható, egymás mellé helyezhető gondolatmenetek, amelyek azonos tőről fakadnak. Előfordul, hogy a magyar közép-nemesség úttévesztéséről ír, másutt az idegen – „híg” – politikai elit természetes vonzódásait testesülnék meg ugyanebben a rétegben. Találunk hivatkozást a német pozíciók közép-európai erősödésére éppúgy, mint a Habsburg dinasztikus hatalom életének meghosszabbítására. Ezek az állítások azonban egyrészt összeegyeztethetők, másrészt a valódi konfiguratív erő Németh szövegeiben a fejezet elején tárgyalt utópia a közép- és kelet-európai népek közös népi teréről, melyben egyéniségeik optimális módon fejlődhetnek és nyerhetnek politikai formát. Ehhez az utópiához képest jelent úttévesztést 1867, amely a fenti módokon mind értelmezhető, mivel egyszerre a már zajló penetrációnak, a maradék magyar politikusréteg téves gondolkodásának, egy dinasztia és egy idegen népiség erejének kifejeződése.²³² Következménye pedig az a kényszerpálya lett, amelyen haladva „a magyar kormányoknak ... fedezniük kellett ezt a tákolmányt, melyet lelkében a magyar nép fogadott el a legkevésbé”. Ez a természetellenes állapot, ahogy maga a Habsburg-uralom egésze, ismét csak kontraszelekció lévén tartható fenn, azaz ki kell termelnie saját társadalmi bázisát. 1867-et az támogatja, „aki az abszurdumot elfogadta”, azaz hajlandó támogatni az idegen népiség előtérbe, pozícióba, hatalomba való kerülését.²³³

Ez a logika természetesen vezette Némethet a kossuthi eszmeiség újralfelfedezéséhez, amelyet azonban gyökeresen más keretek között hajtott végre, mint amely a magyar politikai fősodorban már 1914 előtt kialakult és részben 1920 után is fennmaradt. Bár Németh maga is a Habsburgok fáradhatatlan kritikusa volt, egész szellemisége, mint láthattuk, a magyar történelem kettős újragondolásán alapult. Az egyik, az emancipációs vonulat a magyar népet kizsákmányoltként és ugyanakkor az autentikus

kulturális tartalmak hordozójaként határozta meg, hogy a kizsákmányolás passiótörténetéből kiindulva érveljen a múltbéli struktúrákkal való szakítás szükségessége mellett. A másik vonulat a nép egészének külső kapcsolatrendszerét gondolta újra a kelet-európai kisépek közös kulturális-politikai terének utópiája mentén. Kossuth ebben a kontextusban teljesen természetesen foglalta el a történeti előkép helyét, amennyiben egyfelől belpolitikai álláspontja alkalmas volt a népfogalom kettőségének (kizsákmányoltak – autentikus tartalmak hordozói) romantikus visszavetítésére, külpolitikai koncepciója pedig formailag szintén megfelelt a népi Kelet-Európa feltámasztására irányuló programnak.

A magyar népi mozgalom egésze, és ezen belül Németh László személyes programja egyébként is kevés ponton tudott közvetlenül csatlakozni korábbi magyar politikai hagyományokhoz, és ennek a hiánynak aztán olyan eredményei lettek, mint Dózsa György alakjának mitizálása, illetve Szabó Dezső utóbb mások által is követett kísérlete Áchim András alakjának újrapirozicionálására a magyar politikai hagyományon belül. Kossuth Lajos alakja és eszméi ebbe a rendszerbe jól beilleszthetők voltak, bár ez az eljárás ugyanúgy a népi ideológia Kossuthra történő rávetítését feltételezte, mint a többi előkép esetében. Ebben az esetben azonban kétségtelenül nagyfokú egyezések léteztek a politikai programok között, ahogy az emigráns Kossuth állásfoglalásaiból is világosan kitűnt: ő csakugyan „átlátta, hogy a mi sorsunk nem a Habsburg-ház szolgálata, hanem ezeknek a népeknek a barátsága”.²³⁴ Ennek a vállalkozásnak az ideologikusságát maga Németh is elismerte, amikor a forradalmat és szabadságharcot „magyar mitológiának” nevezte, ami ráadásul „az egyetlen, melyet használhatunk”. Ehhez a korszakhoz kellett visszatérni, mivel a magyar elit ezt követő kiegyezése a Habsburg hatalommal volt a tulajdonképpen vereség, amikor mi, magyarok „a tőkés rend óriási duzzadásában teljesen lemaradunk”.

A 67 után láthatóvá váló valódi – azaz: ismét csak nem politikai, hanem társadalmi – vereség megragadása Németh László olvasatában a már ismertetett eltérések miatt Szabó Dezső felfogásával párhuzamos, de sok szempontból eltérő módon bontakozott ki. Szabó nyelve nem ismer árnyalatokat, szövegeiben népi akaratok csapnak össze, világképében kizsákmányolt és kizsákmányoló-élősködő népiségek töltik meg a történelem évszázadait. Németh László e nyers szociáldarwinizmus helyére a hígulás-hígítás stratégiai metaforáját állította. A hígulás poétikája által konfigurált történeti térben politikai csel volt, hogy „a Habsburg-ház az elnyomás felét albérletbe adta a magyar álelitnek”, ám ezzel csak megnyitotta a társadalom felhígulása előtt az utat. Ez a felhígulás szükséges feltétele volt a Habsburg-hatalom bármilyen – akár kompromisszumos –

megőrzésének, mivel a magyarság természetes népi ösztönét követve „kifelé evickélt” volna a Monarchiából, egyben pedig a magyarság tulajdonképpen legyőztetését is helyettesítette, amennyiben a politikai életben passzívan vagy aktívan résztvevők csoportjainak népiségét megroppantotta. Ez azért mehetett végbe, mert „a magyarság ellenzékben maradt”, és így „egyre több renegátot kellett bevonni az ország leggyengébb vagy legközbösebb népeiből”. Az urbanizáció „első ragyogó hígulása” után, amelyet Németh veszélyes, de nem pozitívumok nélküli folyamatnak tekint, így a második „hígulás” is lezajlott, a hatalmuk megtartására törekvő elitiek között létrejött magyar–Habsburg szövetségnek köszönhetően. Ennek eredményeként „a gazdaságban, közigazgatásban, egyházban, tudományban” rendültek meg a magyarság pozíciói, azokon a kulcsfontosságú társadalmi helyeken, ahonnan bármilyen népi reform kiindulhatott volna.²³⁵ Ezzel a felfogással Németh párhuzamos narratívát konstruál, melynek konklúziója abban az egyetlen, ám lényeges aspektusban különbözik Szabó Dezsőtől, hogy a német penetráció helyére több nemzetiség párhuzamos beszivárgását, a nyugati népiség hódításának helyére többirányú, de hasonlóan pusztító „hígulást” állít.

E különbségen túl számos egyezés is kimutatható, mindenekelőtt az „új csőcselék középosztály” kialakulásának tekintetében, melyet Németh is „Andrássy és Tisza Kálmán korába” helyez. Abban sincs eltérés, hogy a magyar – azaz népi magyar – középosztály, a dzscentri mindkét felfogás szerint passzívan viseli ezt, hiányzik belőle a népi érdekvédelem iránti elkötelezettség. Ekkor ismét Németh az, aki határozottabban említi más nemzetiségek, mindenekelőtt a zsidóság szerepét és káros hatását, amelynek nagy támadásával azonosítja „Tisza István korát”.²³⁶

[Németh László Szekfű-olvasata és a poszt-Habsburg fogalma]

Németh László nagyelbeszélésének megengedhető egy olyan újraolvasása is, amely Szekfű Gyula antiliberális korszakának, mindenekelőtt a *Három nemzedék* történelemképének kiegészítéseként értelmezi ezt a mesternarratívát. Ebben az olvasatban a Szekfű által „elcsalt” *primus movens* megnevezése válik Németh fő céljává, összhangban azzal a váddal, amelyet híres pamfletjében is megfogalmazott, nevezetesen, hogy Szekfű értelmezése nem hamisan konstruált meg egész folyamatokat, hanem „elhagyott”, „elhazudott” bizonyos mozzanatokot a magyar történelemből. Németh László például az 1918–19-es vita tekintetében egyértelműen a Horthy-korszak hivatalos értelmezésével konform álláspontot foglalt el, és

éppen az 1919–20-as álláspontok szélsőségeibeihez hasonlóan a „zsidó radikalizmussal” azonosította a forradalmakat.²³⁷ A rendszerrel való szembefordulása abban mutatkozott meg, hogy nem kizárólag és nem elsősorban ezzel a radikalizmussal magyarázta a történelmi ország felbomlását. A magyar liberális elittel és a szerinte is gyenge, nemzetietlen politikájuk következtében „helyükre lépő” radikálisokkal szembeni fenntartásai szintén párhuzamba állíthatók Szekfű kritikájával, amely a – liberalizmussal magyarázott – széthullásban a dualizmus egyes politikai vezetőinek felelősségét tételezte. Ebben a párhuzamos olvasatban a Szekfű által „elcsalt” mozzanat a Habsburgok tevékenysége és hatása volt, amelyek Németh László szerint a magyar politikai elit és a politikai jogokkal bíró réteg népiségét, ezáltal pedig politikai ösztönét megroppantották. Egy ilyen együttolvasás mellett emelt szót maga Németh László is, aki saját magát ilyen módon igyekezett pozicionálni.

Túl az „elcsalás” vádján, Németh az alább részletesen elemzett szekfűi múltértelmezést egy „poszt-Habsburg” kultúra részeként ábrázolta, a Habsburgok által működtetett kulturális rendszer és a Horthy-kor közélet és társadalmi-társasági formái között szoros genealógiai kapcsolatot tételezve. Mint maga is világossá teszi, Habsburg-kritikájának tétje nem maga a dinasztia: „nem velük vesződtem, hanem egy óriási, csak most megértett folyamat számára találtam gyűjtőnevet”. Ez a harmincas évek végére kikristályosodott gondolat a harmincas évek termésével egyáltalán nem áll ellentétben, pusztán jelzi, hogy Németh ekkorra jutott el saját történeti projektumának, a magyar történelem népi-közép-európai perspektívából történő újragondolásának végére, egyben ennek a projektumnak a jelenre való vonatkoztatásáig. Ezzel saját korábbi gondolatai, amelyek a *Debreceni kátétól* kezdve egyre újabb és pontosabb formában jelentek meg írásaiban, történetileg is kontextualizálódtak – ezt az összekapcsolást valósította meg a Habsburg-örökség tételezése és vélt tartalmának kibontása. A tézis szerint

az egész természetellenes építmény, amelynek a magyar nemzet a romjai alá szorult, Habsburg-eredetű. A nagybirtok, klerikalizmus és zsidó nagytőke, szóval a mi három nemzeti jötevőnk közös eredete, közös jellege alig fejlethető ki más szóval, mint a régi császárház nevével. Amit többek közt az is bizonyít, hogy ahol ez a három erő szövetségre készül lépni, azonnal fölmerül a legitimizmus eszméje.²³⁸

Ezzel a múltbéli fenyegetés, a magyar népi gondolat történeti ellensége és a jelen ellenérdekelte erői azonosként jelentek meg. Ez a kontinuitás, túl azon, hogy a történeti és közéleti írások számára közös értelmezési hori-

zontot teremtett, a magyar történelem utolsó éveit is elhelyezte egy összehasonlítás keretei között, amely a sajátos magyar helyzet súlyosságát emelte ki. Míg ugyanis „Habsburg-arisztokráciája s Habsburg-középosztálya a birodalom minden népének volt ... ők 1918-cal valamennyien lerázták magukról”. Ez nálunk nem történt meg, mert éppen Magyarországon, az 1867 által elkerülhetetlenné tett „hígulás” következtében a valódi népi érdekeket képviselő réteg „oly gyenge és kicsiny volt akkor már, hogy a forradalmat nem ők, hanem a Habsburg-kor – elvben a múlttal szakítást hirdető – zsidó bevándorló csinálták meg”. Ez azonban paradox módon éppen a Habsburg-örökséget konzerválta, mivel bukásuk csak a dualizmus korának másik „híg” erejét (a jobboldalt) hozta pozícióba, melyben inkább a német elem dominált. Ahogy korábban is, a politikai események csak a társadalmi erőviszonyok és folyamatok jelölői: ahogy a Habsburgok a magyarság népi erejét egykor a középosztálynak a magyar elit támogatásával végbement felhígításával megtörték, úgy a politikai változások ezúttal is társadalmi érdekeket szolgálnak – csak hogy 1918 után két idegen érdek csap össze, bizonyítva az előző korszak pusztulásának, a magyar közélet szellemi megszállásának teljességét. Ennek a dualizmus korában lejátszódott folyamatnak a végén helyezkedik el 1918 és 1919–20, mely csak „következmény: kommün, ellenforradalom s a Habsburg-elit nagy pompával történt visszafogadása”.²³⁹

Ezzel a mozzanattal Németh – Szabóhoz hasonlóan – kívül helyezte magát a magyar szimbolikus politika mezején, amennyiben a két forradalomnak és jelenének genealógiáját azonos gyökerűként ragadta meg. Némethnek alapvető voltáról tanúskodik, hogy 1945 után is kitartott mellette, az 1956-os forradalom alatt írt, híres *Emelkedő nemzet* című esszéiben is hangsúlyozta, hogy „az ellenforradalom elsikkasztotta a magyar forradalmat, s Habsburg-császár nélkül, de súlyosabb formában a Habsburg-birodalom maradványait restaurálta”. Éppen a magyar nemzet, a népiség politikai intézménye nem volt részese sem 1918-nak, sem 1919-nek, sőt utóbbi éppen a népiség politikai önmegvalósítását a megelőző évszázad során olyan hatékonyan gátló erőknél és mentalitásoknál a visszatérését hozta.²⁴⁰

Jelentőségénél fogva Németh poszt-Habsburg fogalmát a szövegekben nemcsak illusztratív példák, de analitikus kibontása is magyarázza. A jelenség magyarázata ismét csak társadalmi, pontosabban társadalomtörténeti. Túl a meglévő német középosztályon, a magyar népiségű elit jelentős részének is „Bécs az igazi nevelője” Innen verbuválódik „középosztályunknak épp a legtanultabb része”, és így „több szellemi rokona van köztük Grillparzernek, mint Ady Endrének vagy Arany Jánosnak”.²⁴¹ Végezetül a mégoly liberális zsidó középosztály számára is természetes ez

a kulturális affinitás, mivel „mind Habsburg-területről jött ... s a Habsburg-főurak, majd a Habsburg-állam szolgálatán át jutott el a Galilei-körbe”.²⁴² Ez a gondolatmenet magyarázza a Németh látásmódja szerint létrejött réteget, amely a Monarchia örökségét hordozza, őrájuk igaz a meghatározás, mely szerint „nemzetiségük: Habsburg”. Ez a hármas kompozíciójú („ónémet”, bécsies magyar és zsidó) réteg a legitimizmus társadalmi bázisa, ám ennél a közvetlen politikai programnál ismét sokkal veszélyesebb az általuk képviselt társadalmi fenyegetés, a magyar középosztály erős népiségű elemekkel való feltöltésének akadályozása.²⁴³

Mint ebből is látható, a némethi látásmód elhomályosítja a különbséget az aktív legitimizmus és az általános konzervatív vagy akár liberális álláspont között, mivel előbbi csak az utóbbiakat is jellemző általános mentalitás – azaz társadalmi tény – politikai leképeződésének tartja, amely – politikai jelenséggént – legfeljebb eltereli a figyelmet arról a valódi társadalmi-kulturális fenyegetésről, amelyet a Horthy-rendszer elitjének egésze képvisel. Jól megmutatkozik ez az egyenlővé tétel a birodalmi gondolat tárgyalásában is. Ennek kapcsán Németh a magyar birodalmi gondolat aktuális verzióját, az ottliki neopatriotizmust is a poszt-Habsburg mentalitás alá sorolja, és közvetlenül is azt állítja, hogy a magyarság „birodalmi hivatását” azok állítják, „akik egy halott birodalomból maradtak fölötte”.²⁴⁴

Ennek az összekötésnek, az új magyar elit és a szó szűk értelmében vett legitimisták közötti különbség eljelentéktelenítésének, a diskurzuson kívülre történő szorításának a terméke Németh László Szekfű-képe is, aki éppen ennek a transzformációnak köszönhetően válhat a rendszer reprezentatív figurájává, és sorolódik szinte saját neobarokk-fogalma értelmezési mezejébe. Szekfű ugyanis e meghatározás szerint „barokk katolicizmus, német Közép-Európa, rebellis-gyűlölet, karitatív egyeduralom” fogalmai mentén koncipiálja a jó rendet, amely nem más, mint Mária Terézia uralkodásának idealizált lényege.²⁴⁵

Ezzel az államcentrikus mentalitással szemben fogalmazódik meg Németh szövegeiben a magyar népi alternatíva, amely kikerekíti a fiktív történeti időnek azt a körét, amely a középkori utópiából indul, és ennek jövőbe vetített újraszületésével zárul be.²⁴⁶ A történelem – bár a szabóinál kevésbé nyilvánvaló módon – ebben az esetben is lényegében megszűnik létezni, elveszti azt a potenciálját, hogy nem-voltat termeljen, e képesség helyét a történelem-előtti adottságok mátrixa által megengedett konfigurációk (regionális népi fejlődés/népi kizsákmányolás-felhígulás) kerülnek. Bár ez az esszencialista antihistorizmus egyes szöveghelyeken megtörik – jellemzően itt is az egyetemes humanizmus nyelvjátéka képes ezt fellazítani, mint amikor például Német úgy határozza meg a magyarság előtt álló ki-

hívást, mint „a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást” – egészében mégis nyomatékosabban szerepelnek az antihistorizmus trópusai.²⁴⁷

Az alternatíva kiindulópontja a népi-nemzeti elv történelmi erejének elismerése. Az osztrák–magyar államközösségre vonatkozó leggyakrabban idézett tétel is ezt kéri számon: mivel „a Habsburg-monarchiát a nacionalizmus végső következtése, a népek önrendelkezésének az elve dobta szét”, és mivel „mihelyt nemzetiségeinket ez a XIX. századi elv teljesen hatalmába kerítette, Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn”, a feladat a népi elvet elismerő és abból építkező program létrehozása.²⁴⁸ Ez a program pedig nem célozhat politikai megoldást: a társadalmi antinómiák felszámolását igényli, elsősorban a népi szubsztrátum és részben elidegenedett, részben idegen középosztály között feszülő ellentét megszüntetését. Ez az ellentét dinamikáját tekintve egy „circulus vitiosus”, mivel lényege az az elnyomás, amely elengedhetetlen a középosztály számára befolyása megőrzéséhez.²⁴⁹

A történelmi aranykor feltámasztása, a kör bezárása ezzel szemben a magyar nép más népekével összeszőtt történelme, amely a társadalmi hasonulás révén válik elérhetővé. A népi felemelkedést gátló tényezők összességének jelölője ebben az esetben is a Habsburg-metafora: „Mialatt a környező népek parasztságukból vetnek ki új, friss középosztályt, mi sem meredhetünk bele a Habsburg-kori életformákba”.²⁵⁰

Míg Németh László Habsburg-hivatkozásai elsősorban – érthető módon – magyar kontextusban helyezkednek el, az a nagyszabású vízió, amelynek a Habsburgok tevékenysége ellenpontja volt, mint láthattuk, lényege szerint közép-európai maradt. A Habsburg-örökség meghaladása a magyar népi érdek érvényesítésének feltétele, de ugyanígy a többi közép-európai népnek is ehhez kell visszanyúlnia. Ez az „a mélyebb cseh, román, szerb érdek ... amelyet francia szabású imperializmusuk a népi sors mélyeiben nem tudott megpillantani”.²⁵¹

Kelet-Közép-Európa népi utópiája a fentiek szerint az egyes országokban lezajló párhuzamos és azonos irányú folyamatok sikerétől függ. Hasonlóan univerzális ugyanakkor a másik feltétel, pontosabban előfeltétel is, a népi vagy faji érdekérvényesítés, amely nélkül a politika és a politikai elit kívánt változása nem játszódhat le. Itt azonban Németh László jelentős különbséget látott az esetleg idegen – rossz – mintákat követő külföldi elitek tévedése és a magyar elit híg és megroppant volta között, amely konkrétan a magyar esetben egy alapvetőbb jelentőségű társadalmi feladatot is támasztott, a faji hegemonia megteremtését Magyarországon.²⁵²

A három megelőző fejezet alapján Németh László és általában a völkisch gondolat hatása alá került népi írók történelempékről elmondható, hogy benne a népi esszencializmus alapján körvonalazott szellemi honvédelem elgondolása tükröződik, összekötve a hazai társadalmi viszonyok azonos lényegüként tételezett, azaz a valódi népiség védelmében történő radikális átalakításával. Ez a kettős program azért válhatott szerves egységgé, mert az értelmezés szerint a hazai anómiák, rendellenességek a külső – német – fenyegetéssel azonos, pontosabban: idegen, forrásból fakadtak. Ez a kettős él ugyanakkor kizárta egy németes államkultusz kialakulását, ennek hazai megfelelőjévé éppen a világosan azonosítható szociálforradalmár program vált. Nem is ebben a társadalmi aspektusban keresendő a magyar népi írók *differentia specificája*, mivel ennek logikája ugyanúgy átitatódott a népek harcának mitológiájával és szókinccsel, s különösen a németi életműben alapos kidolgozást nyert a felhígulás/behatolás fogalompárja segítségével. A magyar népiség hordozójaként azonosított parasztság felemelésének elképzelése mögött ugyanaz az esszencialista logika húzódott meg, amely a német szövetséget is visszaautasította. Ezzel szemben a kelet-európai tejttestvériség historista utópiája autentikus hazai gondolatként értékelendő, amely aláásta a völkisch világkép koherenciáját. Nézetünk szerint ennek az ellentétnek a feloldása a népi mozgalom ideológiájában nem történt meg, hiszen két antitetikus viszonyban álló világképből sarjadtak. Jelentősége ez utóbbinak éppen abból fakad, hogy megőrizte egy alternatív világkép elemeit a népi mozgalom diskurzusában, amely nem engedelmeskedett a völkisch szociáldarwinizmus logikájának.

Ebben a kettős világképben a Habsburg-korszak természetszerűen a völkisch logika mezejébe, a népi agresszió és önvédelem dinamikája által meghatározott történeti kontextusban értelmeződött. Ez pontosan kijelölte helyüket is: egyszerre voltak egy idegen népiség történetileg különösen veszélyes ágensei és a magyarságot mindig fenyegető külső penetráció szimbólumai. Mivel a népi írók a magyar történelem egész újkori menetével – már csak szociális programjuk következtében is – eleve szembefordultak, az sem meglepő, hogy értékelésük szélsőségesen negatív volt, az osztrák–magyar állami közösség pedig minden körülmények között anomáliaként tételeződött. Jórészt elveszett a történeti értékelés árnyaltsága, nem véletlen, hogy az egyes uralkodókról kevés az említés, míg a dinasztia neve annál gyakrabban került elő. A völkisch perspektívának megfelelően elsősorban Habsburgokról hallunk, egy ellenséges politikai elv képviselőiről, és nem politikusokról, akik döntéseik révén jó vagy rossz irányban befolyásolják a magyar társadalom sorsát. Ebben az interpretációban világosan felismerhető a történelem játékanak, indetermináltságának kiiktatódása,

a völkisch történelemkép mechanisztikussága. Ahogy a birodalmi utópia írói, úgy a népi írók is örök erők mozgását látták a színpaddá alacsonyított történelemben, melyben a dinasztia maga is csak egy előre meghatározott szerepet játszhatott.

IV.7. A birodalmi és emancipatorikus népiségtörténeti szemlélet átmeneti formái

[Bajcsy-Zsilinszky Endre szintézise népi emancipáció és népi imperializmus között]

A magyar völkisch műltdiskurzusban bizonyos átmeneti formák is kialakultak, amelyek történelemfelfogása és Monarchia-képe a birodalmi és emancipatorikus áramlatok különféle jellemzőit együttesen vonultatta fel. Ezek közül az átmeneti formák közül jelentősége következtében feltétlenül indokolt Bajcsy-Zsilinszky Endre nézeteivel foglalkozni, Málnási Ödön a szűk nyilas korpusz reprezentánsa, a Mályusz-tanítvány Szabó István pedig a népiségtörténet alternatív, agresszív esszencialista tartalmak nélküli képviselőjeként érdemel figyelmet.

Politikai jelentőségén túl Bajcsy-Zsilinszky Endre Habsburg-képe azért is igényel önálló tárgyalást, mert belső ellentmondások nélkül egyeztetette össze a birodalmi és emancipatorikus irányzatot. Bajcsy-Zsilinszky népi írókkal ápolt – bár nézeteltérésektől sem mentes – közeli kapcsolata jól ismert, a német veszély érzékelése és napirenden tartása főként Kodolányi Jánoshoz közelítette, a népi mozgalom alakjai közül vele volt legszorosabb a viszonya.²⁵³ Ugyanakkor a Szent István korától eredeztetett „fajföldről birodalmiság” örökségének tudatos képviselője révén Bajcsy-Zsilinszky a magyar völkisch gondolkodás másik nagy irányzatával is rokonítható.²⁵⁴ Az emancipatorikus tartalmak helyenként antiszemita és gyakran németellenes felhangú képviselője, a magyar imperializmus dualizmus kori örökségével keveredve valóban első pillantásra ellentmondásos elegyet alkotott, amelyet Vigh Károly – Szabó Miklós Szabó Dezső-értékeléséhez nagyon hasonló módon – olyan gondolatvilágként jellemzett, melyben „progresszív elgondolások rendkívül retrográd, sőt fasisztoid nézetekkel keverednek”.²⁵⁵ Ha azonban Bajcsy-Zsilinszkyt a völkisch gondolkodás sajátos magyar képviselőjének tekintjük, úgy világképe és beszédmódja nem ellentmondásosként jellemezhető, hanem olyan rendszerként, amely a magyar hagyományok egy részének „újragondolását” jelentette, egy általános közép-európai ideológiai erjedés jegyében,

egyben a sajátos magyar viszonyok között jelentkező akut szociális problémákra reflektálva.

Az Ausztriával és a Habsburgokkal kialakult történeti kapcsolat ebben a rendszerben a népiség általános törvényszerűségeinek megfelelően, egyben a függetlenségi hagyomány alapvető gondolatmenetét követve jelentkezett. Kiindulópontját a magyarság „keleti” jellegének azonosítása képezte, mely a nyugat felé tekintő „csodavárással” párosult. Eszerint „a magyarság többször, sokszor szívósan és elég gyermekesen kereste, várta, hitte a nyugati szolidaritást ... de sohasem találta meg”.²⁵⁶ Ez az alapvető beállítottság és illúzió magyarázta Bajcsy-Zsilinszky számára azt is, hogy miért terjedhetett el az a „labanc” felfogás, amely a keleties jelleget és az ebből következő eltérő politikai-történeti alkatot tagadni próbálta. A „germán-magyar közösség” eszméjével szembefordulva ezért szólított fel arra, hogy „az 1867-től 1914-ig, vagy nem bánom: 1918-ig terjedő fegyverszünet emléke és minden igaz vagy hazug beidegzettség” ellenére a magyar külpolitikai orientáció mindenkor kialakítása „a német-magyar ezeréves ellenségeskedés belső mivoltának” figyelembe vételével történjen.²⁵⁷ Történelemszemlélete szintén ezt a politikai beállítódást volt hivatott alátámasztani, úgy rövidebb íásaiban, mint *Helyünk és sorsunk Európában* című nagy művében.

Utóbbi munka nézeteinek messze legrészletesebb történeti megalapozását is tartalmazza. Bajcsy-Zsilinszky szerint a magyarság politikai programja nem változott egy évezred során. A népjellegből és a földrajzi elhelyezkedésből következő alapvető beállítódást, szintézist már Szent István meglegelte, és ennek érvényessége nem függ a pillanatnyi történelmi helyzettől. A Szent István-i gondolat lényege a „szellemileg nyugati tájékozódású, de politikailag Magyarország függetlenségét, dunai szerepét és birodalmi önállóságát életre-halálra mindenkivel szemben védekező” politika megőrzése, a dunai térség megszervezésének „jogáról” való lemondás visszautasítása. Ebben a keretben nyertek értelmet a Habsburgokkal folytatott harcok, mivel fenntartották azt az erkölcsi és politikai állapotot, amelyben ez a „jogeljátszás” elkerülhető maradt. Így „a Bocskai, Bethlen Gábor, Rákócziak felkelései és szabadságharcai ... annyit mindig elér[t]ek, hogy Bécsben a „római” császárok újból és újból elismer[t]ék Magyarországot külön államiségét, függetlenségét, ősi alkotmányát”.²⁵⁸

Ez a hagyomány a világosi sokk után gyengült meg végzetesen, az őrzésével megbízott magyar politikai elit pedig 1867-ben kapitulált végleg. Ekkor szétvált a magyar politikai gnius: a keleties önbizalom és a nyugati realizmus: „negyvennyolc ... inkább kelet zseniális ihletét, remek lovas-robozását jelenti, hatvanhét inkább egy kis kesernyész – reálpolitikus – alkal-

mazkodását a gyalogos „vasasnémet” formákhoz. A magyar birodalmi ösztön „kapitulációjának” lényege az önálló magyar birodalmiságról való lemondásban, az Ausztriával való kapcsolat örök, és nem pillanatnyi szükségszerűségként történő beállításában állt. A magyar politikai érzék a kiábrándultság és az abszolutizmus nyomása következtében Bajcsy-Zsilinszky olvasata szerint meggyengült, és így feledésbe merülhetett, hogy „a szentistváni magyar állameszme és dunai konstrukció mint nagy közép-európai rendezési és szervezési elv nincs és soha nem is volt összekapcsolva Ausztriával”.²⁵⁹

Ehhez az alapvető megállapításához, illetve az ezeréves politikai hagyomány megszakadásának e köré szőtt tragikus elbeszéléséhez Bajcsy-Zsilinszky három kulcsfontosságú gondolatot kapcsol: a magyar központú Habsburg-birodalom, a változatlan magyar néplényeg és a kivételes személyiség toposzait. Az első ezek közül a kiutat jelenthetné a szöveg viszonyrendszerében, hiszen a Habsburg állami kereteken belül „restaurálná” a magyarságot, adná vissza természetes pozícióját, melyben egyedül ő, sajátos, keleties népisége és birodalmi ösztöne révén lehetne sikeres. A gondolamenet szerint „maga a dualista osztrák-magyar rendszer is főleg azért bukott meg, mert nem fogadta meg Savoyai Jenő herceg, Gentz Frigyes és Bismarck tanácsát s nem tudott idejében átnyergelni a szentistváni gondolatra”. Az ezt fel nem ismerő politikai vakság oka a Habsburgok tehetetlensége, amelynek következtében „a habsburgi magyar királyok között egyetlen sem akadt, aki legalább a csizmája sarkantyújáig felért volna Szent Istvánnak, a hatalmas keleti kánnak”.²⁶⁰

A magyar politikai ösztön kihunyása ugyanakkor pusztán a szöveg kulcsfogalmai alapján értelmezhetetlen jelenség. Bajcsy-Zsilinszky a magyarságot a „politikai és katonai értelemben felsőbbrendű” népekhez sorolja, amely különösképpen erős népegyéniséggel rendelkezik, szemben a szláv kisnépekkel. Így magyarázható, hogy „csak a magyar nép egyénisége, jelleme, belső és külső magatartása fölött múlt el szinte nyomtalanul ezer esztendő”. Az ellentmondást a népi mozgalom két mitotoposzáinak bevezetésével oldja fel: egyfelől a magyarsággal „szemben idegen közeposztály” és a nagybirtokrendszerben megtestesülő „osztályönzés” választja le a magyar népről, a politikai ösztön hordozójáról a politikai döntéshozókat, akik így népellenes politikát folytatnak – ez pedig Bajcsy-Zsilinszkynél, a népi írókkal éles ellentétben, szinonim a birodalmiságot gyengítő politikával.²⁶¹

A harmadik jelentős elem Bajcsy-Zsilinszky történelemszemléletében a romantikus hőskultusz, a politikai-népi hős várátlan megjelenése, amelyet – mivel *ex nihilo* történik – inkább a 19. század romantikájával

és Edmund Carlyle-lal, semmint a völkisch gondolat népi vezér-fogalmával indokolt rókonítani. A hős eszerint a népi ösztön és a politikai tehetség váratlan találkozása, amelyre példa a Bajcsy-Zsilinszky által lelki 48-assá stilizált Deák és Andrássy Gyula, akinek külpolitikáját a nagyosztrák gondolat elleni harcként értelmezi.²⁶² Tanulságos ez az eljárás azért is, mert rávilágít Bajcsy-Zsilinszky pozíciójának viszonyára a többi értelmezéshez képest. Szabó Dezső és Németh László egyik nagy bálványromboló gesztusa éppen Deák Ferenc kritikája volt, míg alakja mögött a magyar birodalmi hagyomány egésze felsorakozott. Bajcsy-Zsilinszky – kettős programja következtében – Deákot nem hagyhatta meg egyszerűen a birodalmi hagyomány konszenzusos alakjának, hiszen ennek a hagyománynak és ellentétének a szintetizálására törekedett. Így Deák- és rajta keresztül a magyar birodalmiság – úgy nyerhetett új életet a szövegben, hogy egyben feltöltődött a 48-as emancipatorikus hagyománnyal is. Ennyiben Bajcsy-Zsilinszky Deák-képe történetpolitikai vállalkozása lényegének tömör, ám pontos lenyomatát is kínálja.

Bajcsy-Zsilinszky Endre történelemszemlélete, a fentiek tanúsága szerint, a 19. századi függetlenségi romantika és a völkisch gondolat két áramlatának sajátos szintézisét képviselte. A népi öncélúság feltétlen törvényével a politikai kishitűséget szegezte szembe, egyben újraértelmezve a magyar birodalmiság örökségét. Ez korántsem zárta ki szociálreformer nézeteit – sőt a birodalmi utópia bizonyos mértékig a társadalmi változások *ultima ratiójaként* is működött, amennyiben a magyar impérium újjászületésének előfeltételeként határozódott meg. Ahogy a magyar szerzők esetében általában, a Habsburgok ebben a magyar történelemértelmezésben elfoglalt szerepük révén váltak csak elemzésre méltóvá. Nem alakultak – a többségi álláspontnak megfelelően – a német népi expanzió pusztázó ágensévé, hanem a népek harca által kondicionált világ „semleges” szereplői maradtak, akik azonban végső soron egyes döntéseik révén elősegítették, majd hatalmuk megőrzésének érdekében fenntartották a magyar népi politikai ösztön „elhalványodását”.

[A Habsburgok a nyilas mozgalom szociálforradalmár
diskurzusában: Málnási Ödön]

Málnási Ödön munkája, *A magyar nemzet őszinte története* (1937) ugyan elsősorban a népiségtörténet emancipatorikus irányát gondolta tovább, ám indokolt az átmeneti formák között tárgyalni, mivel az általa felvázolt utópia a népi emancipációt egyértelműen állami, sőt diktatórikus keretek

közé helyezte, a jellegzetesen fasiszta vezérelv jegyében.²⁶³ Málnási nem számított „céhes” történésznek, ám magyar történetével foglalkozott a szigorúan vett „szakma” (a *Századok* is recenzálta), felkeltette a *Nyugat* szerkesztőinek figyelmét,²⁶⁴ az a tény pedig, hogy a hatalom elkoboztatta és (részben) bezúzatta példányait, míg szerzőjét börtönbüntetésre ítélte, jól mutatja, hogy veszélyes könyvnek tartották.

Olvasása során – különösen Baráth 1943-as könyvére emlékezve – a ma történésze elsősorban azt regisztrálja, hogy a szerző munkája jóval kevésbé követte a népiségtörténet akkor újnak számító módszereit – első pillantásra még hagyományos történeti munkának is tűnhetne. A figyelmes olvasás azonban felfedi, hogy a szöveg jellegzetes volkisch, organicista metaforák köré szerveződik: így például a szerző már előszavában leszögezi, hogy célja a „magyarság életvonalának” felrajzolása. A kiindulópontot az őskor képezi, amelynek során a magyarság meghatározó „gyermekkori élményévé” az „egyenlőség, szabadság és testvériség” vált. A szerző szerint ezeket az „évezredek alatt rárétegződött újabb elemek ... sohasem homályosították el”.²⁶⁵ Málnási koncepciója szerint a magyarság azokban a korszakokban közelítette meg ezt az eszményt, amelyekben egy-egy erős vezető a társadalom alsóbb rétegeire támaszkodva a nép élére állt, és a hagyományos politikai elit, az Aranybullával jelentkező nemesség háttérbe szorult. E vezetők mintaképe maga Árpád, a metafora jelentette pedig – a korban félreérthetetlenül a kor elitjével szembeforduló Szálasi. Málnási minden eszközt elfogadhatónak tart a társadalmi ideál megvalósítása érdekében, még a puccsot is, amelynek első példáját éppen István király „megszervezett fegyveres kisebbséggel” történt hatalomra jutásában pillantja meg. Az érett állam ideálját pedig Mátyás korában fedezi fel, aki a rendekkel szemben „a platonizmus teljes állami beavatkozáson és arisztokratikus szocializmuson” nyugvó tanait követte.²⁶⁶

A könyv általában véve minden rosszat a társadalom „turáni” elitjének, a nemességnek túlzott hatalomvágyával magyaráz, amelynek megtestesítője Werbőczy István. Ahogy a nemesség önzése tette lehetővé a tatárok győzelmét, úgy a török hódítás is azért következhetett be, mert „a nép faji öntudata helyébe 1790-ig osztályöntudat lépett.” Ennek kodifikátora Werbőczy, a „gátlásoktól mentes, kriminális karakterű turáni köznemeselek,” aki megteremti annak a rendszernek az ideológiáját, amely a következő századokban „katasztrófa felé hömpölyögteti a nemzet sorsát.”²⁶⁷

Ahogy általában véve a magyar szerzők szövegei, Málnásié is a magyar történelem autonómként felfogott sodrába illeszti bele a Habsburgokat – azaz uralkodásuk, államszervező és -irányító tevékenységük szigorúan a magyar események, változások kapcsán kerül szóba. Ez Málnási emanci-

pációs mesternarratívájában két módon valósul meg: a dinasztia megmutathat pozitív fényben, amennyiben szembeszáll a hazai rendi privilégiumokkal, ám ennél jellemzőbb elítélése a magyar vezető réteggel való együttműködése miatt. A 18. század inkább a „haladó” vagy vallásos motivációból a nép felé forduló Habsburgok kora. Mária Terézia – ellentétben a magyar történeti hagyománnyal – nem a nemzet és a dinasztia közötti béke helyreállítójaként, hanem éppen a „nemesi nemzet” előjogait határozottan nyirbáló magyar népi uralkodóként jelenik meg. Uralkodását összegzi Málnási kitétele, mely szerint „Werbőczy szentkorona-elmélete a rendi prizmán megtörte a szentkoronának a jobbágyok számára is igazságot sugárzó fényét”.²⁶⁸

A magyar történetírásban példátlan módon ugyanezen perspektívából megvilágítva szerepel a könyvben fenntartások nélküli pozitív értékelés II. Józsefről, aki korszakos jelentőségű emancipátorként jelenik meg, míg németesítő törekvéseiről Málnási egy szót sem ejt, sőt értékelése szerint „a Szent István óta több nagy magyar uralkodó által alkalmazott vezéri elvet egy idegen ajkú uralkodó alkalmazza”. A magyar vármegyék ellenállása így vele szemben „reakciós”, ráadásul népellenes magatartás, és egy olyan „táblabírói mentalitásban” gyökerezik, amelyet az ország elitje csak 1830 után képes levedleni.²⁶⁹

A Habsburgok értékelése csak 1790-től változik meg. Ennek oka elsősorban belpolitikai: mivel szövetségre lépnek az elnyomó „turáni” fajjal, elvesztik progresszív szerepüket a magyar történelemben. A dinasztia és a magyar nemesi reakció találkozásának első szimbolikus alakja Metternich, aki „a magyar rendi alkotmányt a végletekig prolongálni kívánja, mert éppen olyan jól tudja ő is, mint Berzeviczy, hogy a rendiség megszűnése után Magyarország nem marad Ausztria gyarmata”.

Málnási szerint tehát a valódi kiegyezés jóval 1867 előtt született meg – számára a deáki kompromisszum csak a korábbi újrafogalmazásának minősült. Miután az első kiegyezés elleni emancipációs küzdelem, 1848, melyet Kossuth „dinári fajisága” éltetett, elbukott, az „ugoros népi tömegek elleni faji harc” újabb szakasza kezdődött csak.²⁷⁰ 1867 az újonnan kialakult, hibrid „magyar feudálkapitalizmus” és „a királyi hatalom” egyensúlyán alapult, végeredményben tehát nem mást tett, mint az ötszáz éve folyó kizsákmányolást a félszázados szövetség újrafogalmazása révén konszolidálta.²⁷¹

Példátlan – Kristóffy Józsefnek a magyar közéletben anatómával süjtött emlékiratát leszámítva – Málnási beszámolója a dualizmus korszakáról. Értelmezésében ez a maradiság erőinek összefogását hozta: Ferenc József Tisza és Taaffe miniszterelnökök támogatásával a reakciós politika foly-

tatójaként jelenik meg a szövegben, míg Rudolf és Ferenc Ferdinánd, a két trónörökös a régi „progresszív” Habsburg szellem feltámasztóiként. Ferenc Ferdinánd – ahogy Kristóffynál is – nem a magyarság, hanem a dzsentr ellenfele csupán, aki „fájdalmas műtetre” készül, amely azonban a túlélés feltétele.²⁷²

A német ifjúkonzervatív gondolkodókhoz hasonlóan az első világháború Málnási számára is mindenekelőtt a népi feltámadás pillanatát jelentette, melynek letéteményesei a frontharcosok. Elvesztéséért egyaránt felelősnek tartja a nagybirtokos réteget és a zsidóságot, és 1919-ben így az újrakezdés elmulasztott lehetőségét látja csak. A húszas évek története első sorban a restauráció története, amelynek régi-új elitje újból kiegyezik a zsidósággal, és fenntartja azt a kizsákmányoló rendszert, amely a népi közösségen alapuló állam létrejöttének legnagyobb akadálya. Ez egyben árulás a frontharcos veteránokkal szemben, akik a könyvét inkább peszsimistán záró, csak egy csodálatos pálfordulásban bízó Málnási számára a népiség egyetlen igazi hordozói, a régi parasztság örökösei.

Málnási Ödön a népi gondolat emancipatorikus elemét és a vezérelvet (*Führerprinzip*) alkalmazta vezérfonalként. Szemlélete jellegzetesen organicsita módon egy idealizált népi állam eszméjéhez mérte a magyar államiság korszakait, minden esetben a közösség és a vezető ideáljait keresve a történelemben. A közösség ugyanis a társadalom, a vezető az oligarchia és a parlamentarizmus aszimmetrikus ellentétpárja, azaz olyan fogalmak, amelyekhez képest az említett „ellenfogalmak” egyértelműen értékhianyosak. Málnási szeme előtt egy misztikus szociális gondoskodó államnak, illetve diktatúrának a történelemben visszavetített ábrándja lebegett, amely a német népiségkutatás egy késői, a Harmadik Birodalomban kivi-rárgzott típusának volt sajátja.

Mint a népi gondolat recepciójának egy eleme, Málnási *Őszinte története* a befogadás töredékességét példázza: egyfelől szokatlan élességgel, faji alapon különíti el a magyar nemességet a közrendűektől, és – mint láttuk – még Kossuth kapcsán is szükségesnek érzi „dináriságára” hivatkozni. A szöveg azonban nem szól arról, hogy ez a dináriság mit jelentett, ahogy arról sem, hogy a Habsburgok idegen népisége mennyiben bizonyulhatott volna hatékony segítségnek a kelet-balti emancipáció folyamatában. Málnási nem volt a szó szoros értelmében vett akadémiai történész – sem pedig komoly elméleti érdeklődéssel rendelkező műkedvelő. Így fordulhatott elő, hogy a számára elsődlegesen fontos kérdésekben érvényesítette a megismert német mintákat, ám ezeknek érvényességét nem terjesztette ki szövege egészére – amely ahhoz a népiségtörténet szempontjából kivételes eredményhez vezetett, hogy a dinasztit a völkisch, il-

letve népi szerzők közül egyedül nem azonosította az idegen – germán – befolyás akaratlan vagy tudatos ágenseiként, sem pedig egy népi gyöke-rek nélküli dinasztikus politika képviselőiként.

Ebből a szempontból egyébként Málnási Szálasi nézeteitől is távolabb állt, mint akár más, nem nyilas szerzők. Szálasi ugyanis a völkisch szemléletet következetesen alkalmazva 1526-ot határozta meg a magyar „vezetőnép” évszázados megingásának pillanataként, azaz ő is a középkori birodalmi utópiából indult ki, melynek helyreállítása, rekuperációja a misztikus „Cél” egyik lehetséges meghatározása volt. A szabadságharcos-függetlenségi hagyományt Bocskaitól kezdve ennek a birodalmi önállóságnak a visszaállítására tett kísérletek sorozataként értelmezte, ám különösen az 1848-as forradalmat és a kiegyezést éles kritikával illette, mert azok idegen „vérű” elveket, „a nyugattól vett liberális gyakorlati rendszereket” igyekeztek „állami életünkbe átültetni”.²⁷³

[Népiségtörténet kirekesztés nélkül: Szabó István]

A legkövetkezetesebb, a német *Volkstumsforschung* módszereit messze legmagasabb színvonalon alkalmazó országtörténet, Szabó István *A magyarság életrajza* című munkája az előbbi példákkal éles ellentétben áll. Nemcsak tudományosan emelkedik ki a szövegek közül, egyben a legkevésbé átpolitizált és a népi esszencializmus lehetséges kirekesztő identitáspolitikai konzekvenciáitól magát a leginkább távol tartó munka, amelyben csak nyomokban – elsősorban a zsidóság tárgyalásakor – mutatható ki a völkisch gondolatot jellemző szegregációs politika helyeslése.²⁷⁴

Szabó népéletrajzában elsősorban arra törekedett, hogy koherens képet prezentáljon – a német *Volkstumsforschung* kifejezésével élve – ezer év „népdagályáról” és „népapályáról”, azaz a népi energiák ingadozásáról, a népi ösztön politikai érvényesülésének formáiról és akadályairól. Vállalkozása során még az általa tisztelt és elismert Mályusz kritikájára is vállalkozott, rámutatva a középkori magyar államiság és a népi tudatosság összeegyeztethetetlenségére.²⁷⁵ Szabó mintegy felszámolta a történeti elbeszélésbe kódolt politikai utópiát, az egyszer volt aranykor „egynyelvű” mítoszáat, ragaszkodva a történetileg meghatározható politikai törekvések és a változatlan népjelleg viszonyának olyan értelmezéséhez, amely nem redukálja a politikai cselekvést a népi érdek képviselete és elárulása közötti választással.

Ezt a szigorúan tudományos eljárásra és az ideologikus tartalmak kiiktatására való törekvést azonosíthatjuk Habsburg-képében is. Számára,

hiszen népiségtörténet ír, a 18. század jelentőségében megelőzi az inkább csak a korábbi átalakulás következményeit megmutató 19. századot. A 18. század meghatározó eseménye természetesen az ország etnikai térképének átalakulása, és a dinasztia jelentősége is elsősorban ennek révén mutatkozik meg. Ezt a folyamatot azonban Szabó inkább a korral, semmint a Habsburgokkal azonosított idegen népiség behatolási kísérletével magyarázza, leszögezve, hogy „az idegen országból történő mesterséges telepítés felelt meg a kor irányító eszméinek is”. Szabó Habsburg-képében is kimutathatók a függetlenségi hagyomány a népiségtörténettel kompatibilis megállapításai, így például a „rebellis magyar – ellenséges udvar” toposza is feltűnik, amikor a telepítések politikai motivációiról írva megjegyzi, hogy „a bécsi politika a németekben nemcsak telepest óhajtott a pusztára földnek adni, hanem megbízható, hű elemeket is nyerni a megbízhatatlan magyarsággal szemben”.²⁷⁶

Szabó elsődleges politikai érdeklődése azonban nem a Habsburgokra, hanem a magyar elit mentalitásaira, pontosabban népiségtudatosságára vonatkozott. Munkájában bújtatott normatív elvárásokat is elsősorban a magyar vezető réteggel szemben fogalmaz meg. A 18. század történetében a dinasztia azt teszi, amit birodalomépítő dinasztikaként tennie kell. A vesztély forrása „az a közömbösség [volt], amely a magyar birtokos rendek magatartásában a XVIII. században ... megmutatkozott”. Ezt mályuszi felhangokkal Szabó is a barokk kor hatásával magyarázza, a népi tudatosság elhalványodásával, amely azonban „nem csupán a rendek sajátja volt, hanem egészében a kora magyar nemzedéké”.²⁷⁷

Ez az alapvető szerkezet a műben később sem változik meg. Bécs minden esetben „mechanisztikus” szereplője a folyamatoknak, és éppen ezért mélyebb elemzést sem igényel. A Habsburg-birodalom az az adottként elfogadott kontextus, amelyben a magyar népi politikának ki kellene bontakoznia, népi választ kellene megfogalmazni az idegen dinasztia népi idegen – de természetes – érdekei által mozgatott eseményekre. A nacionalizmus korában ez egy mélyebb – népibb – nemzetfogalom kialakítását jelentené, ehelyett azonban csak egy felszínes politikai nemzetfogalom nyer elfogadást a nemesség körében, és a magyarságot sokkal inkább mély, a politika alatti ereje, az ország közepében koncentrálódó magyar parasztság, népi ösztöne és szaporulata menti meg.²⁷⁸

Mint a magyar népiségtörténeti iskolának az itt feldolgozott korszak végén jelentkező képviselője, Szabó István sok szempontból besorolhatatlan szerzőnek bizonyul. A magyar völkisch történetiszemléletben két meghatározó irányzatot azonosítottunk, egy jobboldali variánst és a népi mozgalom ideológiáját. Előbbi a magyar birodalmi gondolat völkisch újra-

fogalmazását hajtotta végre, és a Habsburgokat a magyar népi fejlődést fenyegető idegen – dinasztikus vagy német népiségű – tényezőként azonosította. Ugyanúgy negatívan értékelte szerepüket, mint a birodalmi német *Volksgeschichte*, vagy hasonló logikával, szükségszerű ellentétet tételezve a dinasztikus uralom és a népiség között, vagy ellentétes módon, a német expanzió nagyelbeszélésének egyik fejezeteként határozva meg a Habsburgok magyarországi tevékenységét. A népi íróknak a többségi, völkisch ideológiát részben vagy egészben elfogadó csoportja ezzel szemben az elmaradt magyar emancipáció mesternarratíváját dolgozta ki, amelyben a Habsburgok elsősorban a hazai népi idegen politikai áramlatok támogatójaként, az idegen népiség utóbb a magyarság felemelkedését gátló behatolásának elősegítőjeként jelentek meg. Ez egészült ki a Habsburg-dinasztia téridegen, a kelet-európai kultúrtér szétesését eredményező agressziójának történetével. Egyes szövegeket „hibrid”-ként, a két irányzat között elhelyezkedőként határoztunk meg – Szabó István esetében azonban ez sem bizonyul elégségesnek. A *magyarság életrajzá*nak rövid áttekintése – annak ellenére, hogy a Habsburgok uralmának értelmezését Szabó jól láthatóan nem tűzte célul, azért volt indokolt, mert megmutatta egy olyan népiségtörténeti perspektíva lehetőségét, amely a történeti korszakokkal, korszellemmel, a mindenkori társadalmi szerkezettel számolva egyfajta historizáló perspektívában kínált olvasatot a népeletről. Ebben csak nyomokban bukkantak fel a népi esszencializmus politikai természetű végkövetkeztetései, melyek a többi szövegben az időtlen, örök és szükségszerű konfliktus, a népiség-harc vezérmetaforája köré szőtt szubtextust létrehozva kínálták a jelen értelmezését.²⁷⁹ Ahogy Németországban, úgy Magyarországon sem Szabó tudományos-historizáló népiségtörténeti látásmódja érvényesült – a völkisch történetiszemlélet nagyjából-egészében a szélső-jobboldali ideológiákkal kompatibilis, egyes esetekben tudatosan azokat legitimáló olvasatokat hozott létre, amivel szemben a magyar konzervatizmus egyes szegmensei természetes módon próbálták – az ausztriai folyamatokhoz hasonlóan – saját álláspontjukat újrafogalmazni és felmutatni.

IV.8. Szekfű Gyula magyar történeti szintézise és a *Magyar Szemle* reakciója a völkisch ideológia jelentkezésére

[Szekfű Gyula életművének historiográfiai helye]

A Habsburgok örökségét a legpozitívabb fényben feltüntető történetiszemlélet formálását és annak a szintézis igényével történő kiemelkedő szintű összefoglalását már a két világháború közötti magyar tudományosság és publicisztika elsősorban Szekfű Gyula nevéhez kötötte. Szekfű recepciója ennek megfelelően még Mályuszéval összevetve is kiemelkedik a kor eszmetörténeti feldolgozásaiból, sokatmondó pusztán az is, hogy a rendkívül rugalmas magyar nyelvben eddig egyedül az ő nevéből képződött tudományos fogalom (ha inkább tréfás is): a szekfűológia.²⁸⁰ Munkánk megköveteli és igényli is, hogy ennek a recepciónak főbb elemeit kamatoztassuk, egyben az életmű itt feldolgozott részletére és ideológiatörténeti kontextusára alkalmazzuk. A recepcióból első helyen két megközelítést célszerű kiemelni: Várdy Béla, aki először írt részletesen Szekfű és Mályusz ellentétéről a magyar historiográfiában, előbbi a szellemtörténet, utóbbit a „genetikus” megközelítéssel operáló népiségtörténet képviselőjeként azonosította. Szekfű így a nemzet és az európai környezet kölcsönhatásainak nagy formátumú kutatójának, Mályusz a politikai és társadalmi fejlődés autochton vonulatának feltárójának tekinthető. Várdy megközelítésében saját körükben vitáztak ugyan, ám a későbbi korok szemlélője már joggal tekint úgy rájuk, mint olyan szerzőkre, akiknek életműve kiegészíti a másikat.²⁸¹

Dénes Iván Zoltán elsősorban az eszmetörténet felől közelített Szekfűhöz, és egymást követő könyvekben, illetve tanulmányokban egyre gazdagabban és árnyaltabban értelmezte munkásságát a realizmus vezérfogalma mentén. Dénes megközelítésmódja azért különösen hasznos, mivel Szekfűt a magyar és az európai ideológiatörténetben egyszerre helyezi el, egy univerzális fogalommal határozva meg helyét, melynek elsődleges tartalma a mindenkori helyzethez való alkalmazkodás, a lehetőségekkel való óvatos játék preferálása a transzformatív vagy akár utópikus elképzelésekkel szemben.²⁸²

Mindkét elem megjelenik Erős Vilmos 2000-es monográfiájában, amelyben Szekfűt egyszerre helyezi el a történetírás és a politikai gondolkodás kontextusaiban, bár számára az első válik elsődleges szemponttá. A cél számunkra is hasonló: a politikai realitásnak és a késő historizmus talán legnagyobb magyar képviselőjének „összehozása” egyetlen elemzésben, amely elsősorban nem szűk értelemben vett historiográfiai célokat tűz maga elé, ám forrásbázisának meghatározó részét mégis a történeti munkák adják.²⁹³

Szekfű Habsburg-képének kettős tartalmáról, történetírás és politikai gondolkodás metszetéről írva Erős megjegyzi, szerinte „aligha kétséges, hogy az állami szuverenitásnak a népszuverenitás fölé helyezése képezi Szekfű *Három nemzedékének* magvát”.²⁸⁴ A megállapítás szokatlan, hiszen ezt a munkát éppen túlzott nacionalizmusa, egyesek által tételezett antiszemitizmusa miatt érte a legtöbb támadás. Ugyanakkor nézetünk szerint is éppen ennek a tételnek a Szekfű egész munkásságát meghatározó érvényességéből kiindulva közelíthető meg a legcélratoróbb módon műveinek Habsburg-képe és ennek aktuálpolitikai konnotációi, amelyek joggal emelték a völkisch ideológia és a német külpolitika kettős fenyegetésével konzervatív és óliberális alapon szembefordulók vezéralakjává. Ez a közéleti attitűd nézetünk szerint meghatározta Szekfű harmincas évekbeli működését, és egy olyan diskurzus vezéralakjává tette, amelynek – részben szintén hozzá köthető – gyökerei ugyan a húszas évekre, sőt még korábbra nyúltak vissza, ám amely végső formáját a népiségtudománnyal folytatott vitában nyerte el, és amelynek „esetleges” elemei – így a magyar liberalizmus felszínességére vonatkozó kritikája – ekkorra szorultak végérvényesen háttérbe.²⁸⁵ Szekfű és a személye, illetve az általa vezetett folyóirat, a *Magyar Szemle* körül létrejött szellemi műhely joggal tekinthető a völkisch kihívásra adott legnagyobb jelentőségű konzervatív és óliberális, jobboldali válasznak. Ez – részben a közvetlen fenyegetés hiánya miatt – nem párosult az ausztriaihoz hasonló politikai mozgósítással, ám ideológiatörténeti helyét és kontextusát, valamint történetfilozófiáját tekintve azzal sokban rokonítható.

Ha a szekfűi irányzat jelentkezését és működését, valamint a vitapartnerekkel kialakult konfliktusokat értelmezzük, úgy Habsburg- és közéleti diskurzusa párhuzamos alakulásának több alapvető stációját kell áttekintenünk. Egyfelől kiemelendő a „labanc” hagyomány folytatása a húszas években, amely párosult a korai szélsőjobboldali beszédmodok kritikájával, másfelől a diskurzus „nyara”, az az időszak, amikor Ottlik László *Új Hungáriájának* politikai programjával párhuzamosan a *Magyar történet* előkészítése zajlott, illetve harmadrészt a harmincas éveket meghatározó időszak, amelyet a mozgósítás idejeként jellemezhetünk. Alábbi elemzésünk ezt a felosztást követi.

A korai korszak gyökerei, mint közzismert, a háború előtti évekig nyúlnak vissza. A komoly botrányt kiváltott *A száműzött Rákóczi* emigráció-történeténél azonban szempontunkból fontosabb *A magyar állam életrajza*, amelyben Szekfű kialakította azt a sajátos szintézist, amely pályafutása legnagyobb részét meghatározta.²⁸⁶ A könyv koncepciója szerint a magyarság a német kultúra közvetítésével kapcsolódott be az európai

fejlődésbe, és a germán-keresztény kultúrkörhöz való tartozása meghatározó volt számára. Ez az olvasat megengedte Szekfűnek, hogy a Habsburgok megjelenését ne hódításként, hanem egy korábban is létező kultúrhatásnak egy meghatározott (kül)politikai helyzet által előhívott alakváltozásaként írja le, amely azonban nemcsak a magyar állam kontinuitását nem szakította meg, de még törés-jellege is lényegesen tompult, hiszen egy már korábban is működő hatás új – politikai jelleggel feltöltődött – alakzatáról volt szó.

Ez a koncepció az életműben végig nyomon követhető. Olyan belpolitikai jellegű munkában is, mint a *Három nemzedék*, amelyet Erős joggal tart *A reformkor nemzedékében* megfogalmazott mályuszi elképzelések párjának.²⁸⁷ A liberalizmus hazai, szervesen fejlődésének kritikája – a mű fő célja – mellett ugyanis kimutatható benne egy olyan másodlagos vonulat, amelyben a szerves konzervatív és liberális eszmék egyfelől a Habsburgokkal való együttműködés elfogadásával rendeződnek párba, másfelől pedig egy egészséges, magabiztos magyar birodalmi tudattal, amely nem igényli a nemzetállam kimérájának hajszolását. Ez a hármasság – konzervatizmus, betagozódás a létező rendbe, toleráns birodalmiság – a *Három nemzedék* felfogását éppúgy jellemzi, mint későbbi munkáit. A mű kontextusa és a világkép egyik elemének ebből fakadó túlhangsúlyozása természetesen joggal terelte a recepciót is más irányba: a *Három nemzedék* elsősorban nem a Habsburg-magyar közös múltból és ennek a magyar történelemben elfoglalt helyéről szólt. Mégis, jelzi Szekfű világképének szilárdságát, hogy – különösen a függetlenségi eszmék kritikája kapcsán – kitért a másik két összetevőre is. Ebben a kontextusban szerepel a könyvben az a később sokszor visszatérő és konzervatív-liberális Habsburg-párti projektjében²⁸⁸ legfontosabb szövetségese, Gratz Gusztáv által legrészletesebben kidolgozott tétel, mely szerint „a magyarság sokkal gyöngébb, faji helyzete sokkal veszélyesebb, semhogy egymagában, saját erejéből fenn tudná tartani eddigi kedvező helyzetét, évszázados hegemoniáját Közép-Európa terein.”²⁸⁹

Az idézet arra is rávilágít, hogy Szekfű nyelvhasználatában a faj szónak a húszas években szilárd helye volt. Elsősorban nem a tényleges fajhoz tartozást, hanem a magyar etnikumot jelölte vele, különösebb völkisch felhang nélkül. Szekfű ebben a korszakban is kitartott a politikatörténet primátusa mellett, ebben pillantotta meg a társadalom sorsát formáló erőt, és szövegeiben nincs nyoma annak, hogy a népet vagy a fajt történelemformáló tényezőnek tartotta volna. Tudatosságát jelzi, hogy egyértelműen leszögezte, Ranke munkásságát tartja a „tetőnek”, melyet Wilhelm

von Humboldt „szellemtörténetibb” felfogásával együttesen maga számára irányadónak tett meg.²⁹⁰

Ezzel párhuzamosan 1923-ban a *Napkeletben* hosszú tanulmányt jelentetett meg, melyben – Ernst Karl Winter korábban elemzett, hasonló célú és konklúziójú, ám paradoxonba hajló érvelésével szemben szárazon és logikusan – állást foglalt a fajelmélet tarthatatlanságával szemben. Érvelése a leleplezés retorikai alakzatán nyugodott: a fajtudományt ideológiaként határozta meg, kijelentve, hogy „ha egy fajbiológia vagy rassztudomány leírását olvassuk egyes fajok lelki ismertetőjeleiről, mintha csak francia vagy német sovíniszta vezércikkeket olvasnánk”.²⁹¹ Az örökletes jegyek kapcsán megengedte ugyan, hogy „lehetséges itt adott tényezőkkel számolnunk”, ám a faj fogalmát *par excellence* történeti fogalomként értelmezte. Ezt mutatja az a szó szerinti értelemben nonszensz állítása, mely szerint „a kereszténység felvételével európai népfajjává váltunk”. Ennek feloldása valóban csak annak révén volt megoldható, hogy leszögezte, „a magyar faji egyéniség ma csak tisztára történeti”, sőt még ezen belül is megengedett regionális változatokat a „specifikus történeti fejlődésnek” tulajdonítva azokat. A magyar birodalmi gondolathoz való ragaszkodása pedig abban mutatkozott meg, hogy a magyar faj jellemző tulajdonságai között szerepeltette a „faji közömbösséget”.²⁹²

Szekfű számára tehát, ahogy a historizmus szerzői esetében általában, a történeti tapasztalat rendelkezett identitásteremtő erővel – bár ezt a tézist szelektíven alkalmazta. Igaznak tartotta a magyarság, valamint egyes német és szláv törzsek viszonylatában, ám egy általános kelet-európai tapasztalat- és múltközösség létezését tagadta. Ez elsősorban államcentrikus gondolkodásának következménye volt, mely – szintén a német historizmus felfogásához hasonlóan – egyedül az államnak tulajdonított olyan identitásformáló erőt, amely valóban képes kollektív mentalitásokat meghatározni. Németh László „turáni-szláv parasztállam”-konceptiójával polemizálva jegyezte meg, hogy egy nagyrégió paraszti sorsközösségének tételezése egyetlen tényezőn nyugodhat: az ennek alapját képező tapasztalatokban „csak az elmaradottság ... közös”.²⁹³

Szekfű három alaptételt összefogó historizmusa már a húszas években karakteres debattórré tette, akinek megfogalmazásai az első fejezetben bemutatott „hagyományos” áramlatokhoz képest egyaránt kitűntek elméleti-módszertani tudatosságuk és kiélezett jellegük révén. Szekfű legélesebben akkor nyilatkozott, amikor a szerinte a magyar történeti gondolkodást meghatározó és tévutakra terelő „Habsburg-szabadság ellentét” ellen kelt ki. Elsősorban azt a trivializáló dualisztikus megközelítést támadta, amely egyértelmű értékeket rendelt az ellentétpárokhoz a nemzeti

történelem értelmezése során: szerinte alapvető revízióra szorult a „Habsburg-kérdés, melyet nemzeti vonatkozásban Ormuzd és Ahrimán, jó és gonosz szellem antitézisében tüntettek fel”.²⁹⁴ Ezt és ehhez hasonló megnyilatkozásait joggal tekintjük valódi történeti vállalkozását előkészítő retorikai fordulatoknak: ekkor ez a nézet legfeljebb a Csuday Jenőhöz hasonló idős függetlenségi történészeket jellemezte. Valódi célja az volt, hogy a nemzeti történetbe a Habsburg-periódus úgy illeszkedjék, mint a magyarság helyzetének konszolidálása egy páratlanul veszélyes világtörténeti pillanatban, mint a nyugati kötelekek megerősítése akkor, amikor azok meggyengültek és elszakadni fenyegettek, felvillantva egy alternatív, tragikus és az előző öt évszázad eredményeit felfüggesztő „keleti” fejlődési pálya lehetőségét.²⁹⁵

Szekfű kitüntetett szerepét ugyanis aligha egyes részletekről alkotott véleménye alapozta meg. A húszas évek publicisztikájában az egyes történeti epizódok, alakok megítélése kapcsán nem találni olyan megnyilatkozást, amely más, nála kevésbé a figyelem középpontjába került szerzőknél ne bukkant volna fel. Kossuth-kritikája metsző volt ugyan, de „nőies idegzetére” tett utalásai nem rajzolták negatívabbra a forradalmár portréját, mint ahogyan például Angyal Dávidnál láthattuk. Azt pedig Szekfű is elismerte, hogy a szabadságharc idején a bécsi kormányzat „mindent megtett, hogy a magyar és a szláv közt az úrt minél inkább tágítsa és így a magyart, az összmonarchia főrebellisét elszigetelje”, azaz az 1848-as forradalom jogosságát közvetlenül nem vonta kétségbe. Sőt annak helyét – ismét csak más, fentebb elemzett szerzőkhöz hasonlóan – azon az alapon jelölte ki, hogy az „esésében oly nagy és hatalmas” szabadságharc teremtett olyan helyzetet, melyben „győző és legyőzött állandó viszonya csak kompromisszum, kiegyezés formájában szilárdulhatott meg”.²⁹⁶ 1867 már a *Három nemzedékben* is nagyon pozitív színben jelent meg, némileg megbontva a hanyatlástörténeti elbeszélés egységét, ám természetes következményeként úgy az 1920-as katasztrófa romjai alól a múltba tekintő magyar történeti gondolkodás sajátosságainak, mint a szerző személyes – általunk három kulcsszóval összefoglalt – látásmódjának. Szekfű valódi innovációja a magyar történelem nagyszabású újraolvasása volt – az a tény, hogy nemcsak másokkal egyenrangú, de módszertani szempontból lényegesen érettebb, nyugatosabb módon kompilált szintézissel állt elő, amely egyszerre mércévé és – vitatott – kánonná vált a magyar tudományosságban és közgondolkodásban. A *Magyar történetben* felvázolt ív a korábbi írások metatextusát, az azok mélyén meghúzódó történeti értékeit egyszerre koherens rendszerben mutatta meg.

[A Magyar történet]

A *Magyar történet* sorozatában a Hóman Bálint által jegyzett előző kötetek – melyeket leíró, pozitivistá jellegük miatt szokás a későbbi részekkel szembeállítani – legalábbis egy szempontból egyébként szintén megalapozták a későbbi kötetekben kirajzolódó szekfűi koncepciót. Hóman mindenképp a birodalmiság kérdését elemezte munkájában, és ennek a középkori gyökerűként azonosított magyar alapgondolatnak a folyamatos létezését is próbálta dokumentálni. Ennek kapcsán utalt többször a Habsburgokra, egységbe forrasztva korszakukat a magyar birodalmiság első fénykorával. Így a dinasztia úgy jelent meg – elszórtan – a szövegben, mint „a magyar királysággal együtt az Árpád-ház halics-ladoméri és balkáni törekvéseit is átöröklő” új vezetés, amely ilyen értelemben „szerves” részét képezi a magyar történelemnek. Hóman ezt a gondolatát rá egyáltalán nem jellemző módon még szimbolikus formában is megfogalmazta. III. Béla uralkodásáról szólva utalt előre a „birodalomalapító” magyar király újratemetésére, amikor „a magyar nagyhatalom alapítóját az Árpád-ház politikai hagyományait kisajátító Habsburg-hatalom utolsó nagy képviselője, a magyar királyok egykori horvát, dalmát, bosnyák, halicsi és ladoméri tartományain újra uralkodó Ferenc József kísérte második, végső nyugvóhelyére”.²⁹⁷

A Szekfű által írott részek ezt a gondolatmenetet megőrizték és folytatták. Az utolsó csak-magyar fénykorról írva nagy hangsúlyt fektetett a nagyhatalmi státus tartós fennállásának hangsúlyozására. Mátyás államát minden tekintetben egyenlőként kezelte a kor európai hatalmaival: „a Habsburgi, burgundi, francia, angol, spanyol monarchiák mellé felvonul most Magyarország, mint a közép-európai területek hivatott organizátora” – írta a 15. század végének hódításai kapcsán. Szekfű azonban azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai helyzet változásai nagyhatalmakat is romba dönthetnek. Nézete szerint a magyar vezető réteg ezt szintén felismerte, és már az 1540-es években ezért fordult a Habsburgok felé.²⁹⁸

A 16–17. század történetének egyik vezérfonala a szövegben éppen ennek a hatalmi státusznak, a birodalmi pozíciónak a visszaszerzésére vonatkozó elképzelések áttekintése, ha úgy tetszik, a magyar birodalmi alternatívák számbavétele. Ennek során – mint ismert – ismételt állást foglalt az autochton kísérletek irreális jellege mellett, elvezetve elbeszélését a túlságosan is saját birodalmukkal elfoglalt és magyar tartományukat kihasználó, elnyomó Habsburgok, valamint az időről időre „megtévelyedő” magyar vezető réteg első nagy kiegyezéséig, a 18. századig.²⁹⁹ Szekfű értelmezése szerint ebben nem az számított provokatívnak, hogy kedvezőbb

színben tüntette fel a dinasztia ellenreformációs periódusát, mint azt, a magyar közönség el tudta volna fogadni, hanem az a határozottság, melyel a Habsburg-orientáció kizárólagos realitásának koncepcióját védelmezte. Nem aulikus történetet írt tehát, hanem a realista historizmus olyan narratíváját, amelyben a nemzeti újjáépítés a birodalmi munkamegosztás és kooperáció mellett minden esetben illúzióként jelent meg, tagadva a belső – nemzeti – erők transzformatív potenciálját. Itt is felismerhető államcentrikus gondolkodásmódja: minden fejlődés lehetőségét mérlegelve elsősorban azt alkalmazta mérceként, hogy támaszkodhatott-e egy-egy elképzelés erős és fejlődésképes államra – ilyen pedig a Habsburg-kamarákon kívül nem létezett.

Az első „kiegyezés” korszakát Szekfű a kölcsönös realitásérzék diadalaként mutatta be. „A Habsburg-háznak egyik legnagyobb uralkodói személyiségét”, Mária Teréziát kivéve „az évszázadokon át Európa annyi trónján ülő Habsburg-család sohasem mutatott fel valami nagyobb fajta képességet arra, hogy korok, népek és országok helyi, adott művelődéséhez idomulva, egy-egy korszak gondolatirányának élére álljon és azt diadalra vezesse” – összegezte a dinasztia érdemét a megegyezésben.³⁰⁰ 1740–41 így „azon ritka pillanatok egyikévé” stilizálódott, „melyhez hasonló csak II. Mátyás számára adódott Rudolffal szemben és Ferenc Józsefnek 1866-ban; mindegyik esetben a nemzetnek és a Habsburg-uralkodónak egyaránt nagy tapintatra és önmérséklésre volt szüksége, hogy a pillanatnyi zavarból állandó harmónia születhessen”.³⁰¹

Szekfű egész munkájában ezek a kivételes pillanatok képezik a történelem magát megmutató értelmét: különböző politikai erők összefogásának aktusait, amelyek minden fél számára előnyökkel járnak. A kooperáció e periódusainak ellentétpárját a politikai érzék gyengülésének korszakai jelentik. Ha akár a Habsburgok, akár a magyar vezető réteg megfélemlített a kölcsönös egymásrautaltságról, vagy ennek előfeltételéről, a kettős célrendszer tiszteletben tartásáról, a kooperáció és virágzás korát a konfliktus és a bomlás időszakai követték.

Ilyen „bomlasztó” tényezőként jelenik meg a szövegben II. József, aki a felvilágosodás és az egységállami ideológia képviselőjeként a szekfűi – hagyományelvű föderalizmusként jellemezhető – formulával szakít. Szekfű olvasatában a kalapos király „gépiesen gondolkodó racionalizmusa volt az, mely először képzelte el a Habsburg-ház birtokát tévő összes területet egyetlen államként: ő az első Habsburg, aki elvben is, az egységesítés kedvéért centralista nézetekre jut”.³⁰²

Az egyszer megbomlott rendszerben hatás és ellenhatás dinamikája érvényesül, és éppen ezért nehéz újra stabilizálni azt. Ennek legtragiku-

sabb példája a II. József által előidézett re-provincializálódás Magyarországon, majd a Ferenc rövidlátására adott rendi-liberális válasz. A nemzetek saját törvényeik szerinti fejlődéshez való jogának megsértése jellemzi a 19. század első évtizedeit. Ekkor „a Habsburg-monarchiában és ott, ahova ennek keze elért, tehát német és olasz földön ... Ferenc alakította ki e korszak sajátságait, abszolutizmusának dekadens, műveletlen vonásai az ő egyéniségére vallanak”. Ebben az abszolutizmusban Szekfű „a habsburgi monarchiának államrezonját” pillantja meg, amely „természetes ellensége volt a magyar állami autonómiának, amennyiben saját létehez feltétlenül szükséges volt a magyar királyság alárendelt, függő helyzete”.³⁰³ Ez ugyanakkor esetében nem jelenti azt, hogy a dinasztikus és a nemzeti érdek között szükségszerű ellentétet tételezett volna. Mint az eddigi és az alább következő részletek jelzik, az „államrezon” szót csak a dogmatikus és rövidlátó, az azonnali hasznot szem előtt tartó politika leírására használja. Ezzel az államrezonnal szemben történetileg egyaránt logikus és jogos az ellenállás, hiszen a magyar államiság védelme követeli meg. Szekfű ebben Kossuth érdemét is elismeri: „kétségtelen, hogy e napokban benne élt legtisztábban azon régi magyar független államiság, mely Mohácsnál, a Habsburg-házi birtokkomplexummal való érintkezés óta ment tönkre” – írja 1848 márciusa kapcsán. Ugyanakkor Kossuth tragikus hibája, hogy a függetlenség védelmére kelve „nem egyszer óvatosság, realizmus, előrelátás” nélkül jár el, és ezzel Szekfű sugallata és a szövegben megmutatkozó, ám explicitte nem tett szimmetria szerint tulajdonképpen a dinasztikus államrezon nacionalista tükörképévé válik.³⁰⁴

Ennek a kisiklásnak következetes, bár illuzorikus átgondolása az emigráció tevékenysége. „Végkép felmondva a Habsburg-uralommal együtt az ausztriai kapcsolatot”, a '49-esek „a Dunamedencét lakó népek egységét” állították elképzeléseikben a régi államrend helyére. Ennek az őszinte, de fellegjáró ideológiának lesz aztán torzképe a hazai függetlenségi attitűd, amely egyszerre gyengíti az országot, hasztalan politikai csatározásokra fecsérelve el erejét, és ringatja magát nacionalista álmokba akkor, amikor tudatos birodalomépítésre és a nemzetiségek megbékítésére lenne szükség.³⁰⁵

A realitástól egyre inkább eltávolodó függetlenségek ellentéte a szövegben Ferenc József, Deák Ferenc és a két Tisza. Ferenc József legnagyobb teljesítménye saját álláspontjának revíziója, miután „az ország ellenállása megértette” vele, hogy „állandó viszonyokat csakis a magyar kérdés végleges elintézése hozhat létre”. Deák rugalmassága és realitásérzéke így már optimális megoldást tud kikovácsolni a konfliktusból – alakja a kilengett dinasztikus és nemzeti ingák megállításának szimbóluma, már-már a politikai realitásérzék ideáltípusával azonossá váló hivatkozási

pont. Sikerének mércéje a fejlődés, melyet Szekfű lényegében pozitívnak tart: „a nemzeti szuverénitást és autarkiát sokkal inkább biztosítá, mint 1526 óta bármely törvényünk, vagy akár Bocskay, Bethlen, Rákóczy György és Ferenc támadásai”.³⁰⁶

A dualizmus korának megítélése ugyanakkor hordoz bizonyos kettősséget. Egyfelől Szekfű határozottan képviseli a nézetet, mely szerint a kiegyezés által felállított keret nem hagyott kívánnivalót maga után. Egyik erre vonatkozó bizonyítéka éppen a magyar nagyhatalmiság feltámadása a soknemzetiségű birodalom formájában. Ennek szimbolikus alakja idősebb Andrássy Gyula, akinek „ízig-vérig magyar szempontjai mögé sorakozott az egész Habsburg-monarchia”, és „ez magában véve is mutatja, minő előnyöket jelentett a magyar autarkiára a kiegyezési berendezés”.³⁰⁷ Andrássy ugyanakkor a „mi lett volna, ha?” jelképe is egyben. Az általa megtestesített ideális lehetséges rendet és politikai rendszert Szekfű a szövegben a tényleges történések céltalanságának kontrafaktuális bizonyítására használja. Az 1880-as évektől kezdve ugyanis egyre több negatív jelenséget azonosít, mindenekelőtt a „közjogi ellentét mint centrális probléma kiélezését” és a „dekadenciába esett” köznemességet.³⁰⁸ Ennek eredménye az az „antiszelekció”, amely „az európai formátumú egyéniségek, így a nemzetközi politikára valósággal született ifjabb Andrássy Gyula a belső harcok áldozataivá lettek, felfalta őket a parlamenti harc Molochja, mielőtt tehetségüket kifejthették volna”.³⁰⁹

Szekfű munkájának utolsó része a magyar politikai érzék megbicsaklásából következő újabb negatív történeti spirál elbeszélése, amelyet a külső ellenségek aktivizálódása és egy új, szervetlen radikális liberalizmus megjelenése tesz különösen fenyegetővé. Ebben az olvasatban úgy a Monarchia, mint – és elsősorban – Magyarország felbomlása a magyar provincializmus következménye, amely hatékony államot építeni nem tudott, a nagyhatalmi kooperációt pedig akadályozta. A korai trendet Tisza Kálmán még sikerrel állította meg, újbóli és erősebb jelentkezését Tisza István azonban már csak késleltetni tudta. Ebben a lezárában, bár megváltozott formában, de felismerhető a *Három nemzedék* gondolatmenete, annyi különbséggel, hogy a *Magyar történetben* nézetünk szerint sokkal szélesebb perspektívájából következően hangsúlyosan, egyenrangú szálként jelenik meg a külpolitikai egymásrataltsága a dinasztíának és a nemzetnek. A bukás ennek az egymásrataltságnak a feledése miatt következik be – nem a Habsburgok hibájából.³¹⁰

Szekfű historizmusa egyszerre őrizte a német historizmus számos jegyét, ugyanakkor több ponton eltért – nem annyira módszertanától, mint inkább szemléletmódjából következő ideológiai preferenciáitól. A kisértet

egység teleológiájával szemben modelljének egy sokkal ingatagabb történetet kellett magyaráznia, és ezért pontosabban meg kellett határoznia a hanyatló vagy válságkorszakok dinamikáját. Ezt a funkciót – alátámasztva Dénes Iván Zoltán analízisének hasznosságát a Szekfű-értelmezés szempontjából – a realizmus fogalma látta el, amely mindenkori értékmérővé avanzsált. Ahogy a „realista” politikai filozófiák nemzetközi irodalma és Dénes egyaránt megfigyeli, amit a realizmus kizár, nem más, mint az átalakulás, a helyzet akarata, intenciók révén történő gyökeres megváltoztatása.³¹¹ Ez Szekfű rendszerében sem volt elképzelhető: amióta a török megjelenése a magyar hatalmi pozíciót megingatta, olyan új helyzet állt elő, amelynek megváltoztatásához *deus ex machina* jellegű beavatkozásra lett volna szükség. Ha a szekfűi logikát modern fogalmakkal próbáljuk visszaadni, azt mondhatjuk, hogy alapja az a konzervatív-realista tétel volt, mely szerint egy nemzetközi politikai rendszer alapvető átalakulása, jellegének gyors megváltozása külső sokk eredménye lehet csak. Ilyen külső sokkot jelentett a török, ezért kellett a magyar birodalmiság egész politikai kultúráját újrafogalmazni. Szekfű olvasatában így maradt alternatíva nélkül a narratívában a nagymagyar út, amely a Habsburgok szerepét a konfliktusok tagadása nélkül is pozitívan értékelte, hiszen minden küzdelem és esetleges dinasztikus rövidlátás ellenére az Ausztriával vállalt sorsközösség maradt a magyar birodalmi gondolat továbbélésének egyetlen lehetősége. Ez a birodalmi gondolat ugyanakkor – éppen a magyar vezető réteggel szembeni kritika következtében – markánsan antinacionalista jegyekkel is feltöltődött, amelyek a völkisch kihívás hatására egy átfogó történeti-identitáspolitikai alternatíva, a Duna menti soknemzetiségű impérium elméletévé érhettek.

[A külpolitikai realizmus és a Habsburg-örökség:
Gratz Gusztáv]

Szekfű történeti vállalkozásának két párhuzamos, komplementer kísérőjét, Ottlik *Új Hungária*-elképzelését és Gratz Gusztáv történeti-külpolitikai elemzéseit már említettük. Ottlik a magyar birodalmi gondolatot járta körül és fogalmazta újra, „a soknyelvű ország” utóbb Mátyusz által megkérdőjelezett mítosza révén felerősítve a dualizmus elitjének Szekfűnél is megjelenő, antinacionalista felhangú kritikáját.³¹² A hazai Habsburg-recepció szempontjából Gratz tevékenysége közvetlenebb jelentőséggel bírt. Érdekes módon nem annyira részletes elemző munkája, *A dualizmus kora* révén, mivel ebben a kétkötetes monográfiában Gratz tartózkodott egy értel-

mező koncepció kidolgozásától, sőt általában véve az absztrakt és általános érvényű következtetések levonásától.³¹³ Történetíróként elsősorban az a feltűnő, hogy messzemenően beleillik abba a fejezet elején áttekintett „mainstream” és tradicionalista diskurzusba, amely a különböző 1918 előtti politikai hagyományok bizonyos fokú összeegyeztetésére törekedett. Poszt-trianoni perspektívájából az előző korszak pártharcai mögött mélyebb közösség sejlik fel: Tisza, Andrássy, Apponyi személyét összeköti, hogy „tisztában voltak azzal, ... Magyarország létéért és fennmaradásáért harcol” – egyedül Károlyi Mihály jelenik meg tehetségtelen és megtévedt politikusként.³¹⁴ Külpolitikai írásaiban ugyanakkor határozottabban állást foglalt a Monarchia jelentősége és széthullása következményeinek kérdésében, markánsabb és Szekfűével rokonítható, utóbbi nézeteit mintegy a külpolitikai helyzetre alkalmazó álláspontot fejtve ki.

Ezekből az írásokból kilálglik: Gratz a húszas évek végére elvetette azokat a nacionalista nézeteket, amelyek az első világháború gondolatkinccse alapján egy német–magyar sorsközösség, történeti szövetség képét vázolták fel, és amelyeket eleinte ő is magáévá tett. Ebben közrejátszhatott ellentéte a völkisch eszmék iránt egyre fogékonyabb népi német vezetőkkel, amely a konzervatív „nemzetiségi” álláspontot képviselő Bleyer Jakab³¹⁵ szövetségesévé tette, bár nézeteiben Bleyerrel is szembekerült a hazai németiség kizárólagos itthoni politikai elkötelezettségének hirdetésével.³¹⁶ Nézete szerint a történelem során államok érdekből kötöttek szövetséget, a történelem nem államok között, hanem azokon belül teremt sorsközösséget – ellentétben Bleyer völkisch-ellenes, de a „Kelet” elleni német–magyar szövetség szükségyszerűsége mellett kitartó, a weimari mérsékelt nacionalisták diplomáciai gesztusait visszhangzó felfogásával.³¹⁷

Gratz tehát teljes mértékben azonosult a magyar különállamiság hagyományával, és következetes historizmusa kizárta a szükségszerű és örök német–magyar szövetség lehetőségét. Ezzel párhuzamosan azonban több írásban feszegette nagyhatalmiság és a magyar nemzet érdekérvényesítésének kapcsolatát, határozott és főleg fogalmi szempontból alaposan kidolgozott álláspontot hozva létre. Gratz számára a kiindulópontot a nagyhatalom politikai definíciója képezte, magvát pedig a cselekvési szabadság és a független cselekvés lehetősége alkotta. Ezzel a szabadsággal az újkorban egy exkluzív klub tagjai, a legnagyobb nemzetek rendelkeznek. Mivel nézete szerint „a magyarság semmi esetre sem tartozik ezekhez a nagyhatalmú államokhoz, és ezen nem lehet mesterségesen változtatni; lehet változtatni szövetezések útján és ilyenforma szövetség volt ... a magyar–osztrák monarchia is”.³¹⁸

Ez az értelmezés megengedte annak figyelembe vételét, hogy a külpolitikai cselekvés szabadsága bizonyos belső kényszerek elfogadása árán valósult csak meg, ám ezt az állapotot Gratz szerint a későbbi időszak legitímálta, miután világossá vált, hogy a jelen „semmi esetre sem teremtett a múlthoz képest kedvezőbb helyzetet”. Értékelése szerint „a régi Magyarország–Ausztria a nagyhatalmak egyike volt, amely akaratát, ha komoly érdekeinek megvédéséről volt szó, rendszeresen érvényesíteni tudta”.³¹⁹ Gondolatmenete a klasszikus, a historizmushoz száz szállal kötődő diplomáciai tudás arzenálját alkalmazta a magyar múlt értelmezésére: elfogadva, hogy elsősorban a nemzetközi rendszer határozza meg egy állam politikáját [*Primat der Aussenpolitik*], ennek hatékonyságát is elsősorban annak révén vélte mérhetőnek, hogy a rendszer által kínált lehetőségeket, illetve a megjelenő fenyegetéseket mennyire hatékonyan képes kihasználni és elhárítani.

Következtesen ezt a szempontot érvényesítve Szekfűével azonos következtetésekre jutott. A dualizmus e könyvétől elütő feldolgozásában egyértelműen Tisza István és ifjabb Andrássy Gyula alakját azonosította „értelmi politikusként” – a kifejezés a realista világszemléletet jelölte. Gratz olvasata szerint ők egyaránt tisztában voltak a Monarchia szükségességével és a magyar érdekekkel, míg az álmodozó vagy a külpolitika kényszereiről elfeledkező magyar politikusok a valódi politikai érzéknek híján voltak.³²⁰

Gondolatmenete a Monarchia felbomlása következményeiről szóló, a fenti maximákat követő érvelésére is kiterjedt. Az önálló dunai nagyhatalom felbomlása eszerint vákuumot okozott, széthullása aláásta a nemzetközi rendet – a kisebbségi kérdés pedig, amely a Monarchia Achilles-sarkának bizonyult, az új rendszerben sem oldódott meg.³²¹ Ennek alapján a realizmus külpolitikai logikája, ahogy Gratz írásaiban megjelent, Szekfű belpolitikai érdeklődésű realizmusával együttesen, valamint az ottliki imperializmus toleráns etnikai realizmusával kiegészülve, a historista-realista konzervatizmus történeti gondolkodásának kiérlelt magyar koncepcióját állította elő, amely 1930 körül valóban alkalmasnak tűnt arra, hogy a magyar közgondolkodásban meghatározó jelentőségűvé váljon. Mire azonban a kanonizálódás megvalósulhatott volna, a Magyar Szemle körüli csoport új fenyegetést azonosított a német népiségtudomány és külpolitika párhuzamos támadásában.

[A Magyar Szemle mint az ellenállás helye]

Míg a német történetírás termékeit legrészletesebben a *Századok* ismertette, társadalmi recepciójuk meghatározó orgánumává a *Magyar Szemle* vált, ahol 1929-től egyre növekvő érdeklődés, majd 1932-től tudatos ellenállás volt érzékelhető a népiségtudománnyal és a német külpolitikai gondolkodással szemben. Ekkor egy német kutató ismertette a völksich történetiszemlélet sajátosságait, hangsúlyozva, hogy míg a „régí államgondolatot mindinkább elhomályosítja a népi összetartozás tudata”, ez a magyar–német „sorsszerű egymásrautaltság” természetén nem változtat.³²² Támadta ugyanakkor a régi kismémet-porosz, valamint a nagymagyar történelemszemléletet, amely szerinte „csak az államot látja, és nem a népet”.³²³ Ugyanezt emelte ki Mályusz Elemér ezt követő tanulmánya, amelyben a szerző „Bismarck és kortársai” államcentrikus gondolkodását idejétmúlt-nak nyilvánítva úgy vélte, hogy 1919 óta „az állam elszíntelenedik és uralgó helyét a politikai gondolkodásban az államhatároktól függetlenül népiség foglalta el”. Mályusz ugyanakkor – az előző cikk szerzőjével szembe fordítva – felhívta a figyelmet a német történetírás új típusú nacionalizmusa által képviselt fenyegetésre is, és „a magyar kulturális nacionalizmus” elmélyítésére szólított fel, ami „a magyar faj lelki ellenállását hivatott fokozni”.³²⁴

A *Magyar Szemle* azonban nem a mályuszi, a fenyegetés saját fegyverével történő elhárítását sürgető álláspontját képviselte következetesen – a fenti, 1932-es két írás elszigetelt jelenség maradt.³²⁵ Ezzel szemben kibontakozóban volt egy hármass, aktuálpolitikai, történetfilozófiai-identitáspolitikai és történeti diskurzus, amely a szekfűi történetiszemlélet főbb pontjait elfogadva szállt szembe az újonnan azonosított ideológiai fenyegetéssel. Az első, aktuálpolitikai vonatkozás azt jelentette, hogy a német és osztrák helyzetet tárgyaló írások tudatosan a völksich szemléletmód hatásait (is) vizsgálták a két országban. Moravek Gyula nem sokkal a két tanulmány megjelenése előtt elemezte a „Volkstum-Gedanke” hatását, amelyet a háborús vereségre, az „amerikanizálódásra” és a marxizmusra adott reakcióként értelmezett, már ekkor figyelmeztetve a nemzetiszocializmus eme gondolatokört radikalizáló ideológiájára.³²⁶ Az Isbert–Mályusz tanulmánypár előtt szereplő további politikai elemzés a völksich ideológia társadalmi bázisát is vizsgálta, a kispolgárság és a fiatalság náci áthangolását is ezzel magyarázva. Az elutasító elemzés konklúziója szerint „a németek újból a legjobb úton vannak, hogy a vilmosi Németország parvenü arroganciája helyett most saját fajuk istenítésével tegyék magukat népszerűtlenné más népek előtt”.³²⁷ Pukánszky Béla irodalmi szemléje a re-

cepciót kiterjesztette a népszerű irodalomra is, megállapítva, hogy a német irodalomban „egy új eszményi kollektivitás eszményképe rajzolódik ki”.³²⁸ Más írások a rosenbergi fajmítosz szélsőségességére, és a náci radikalizmus más pártokat magával rántó veszélyeire, a weimari jobboldal szélre tolódására is felhívták a veszélyt.³²⁹

A német politikai helyzet kritikájával szemben a szintén jobbra tolódó, ám a hivatásrendi, és nem a nemzetiszocialista diktatúra felé haladó Ausztria lényegesen pozitívabb színben tűnt fel. Egészen korán, már 1932-ben részletes beszámoló jelent meg az osztrák identitáspolitika előző fejezetben tárgyalt kísérletéről, külön kiemelve az általunk is elemzett Joseph Lux és Friedrich Funder munkásságát, valamint az új osztrák önkép „latinos” jellegét – az írás azonban nem hallgatta el azt sem, hogy a társadalom jelentős része, különösen a fiatalság, a nagynémet eszme mellett kötelezte el magát.³³⁰ Csapody Csaba 1934-es írása már határozottan állást foglalt amellett, hogy Dollfuss új rendszere és hitvallása, mely egyszerre „német és független”, a németországi náci hatalomátvétel után képes lehet a németiség valódi küldetését továbbvinni, és az önálló Ausztria fennmaradásának esélyét igyekezett reménykedve számba venni. A *Magyar Szemle* nagyjából-egészében elfogadta és pozitívan ítélte meg a hivatásrendi Ausztria identitásprojektjét, melyet a faji és völksich nemzetiszocializmussal szemben olyan politikai ideológiaként azonosított, amely a történelem mentalitásformáló erejéből kiindulva új, regionális német önazonosságot kínál az osztrákoknak, felvértezve őket a náci nyomás és csábítás ellen, egyben képessé téve Ausztriát történeti szerepének új formában és új körülmények közt történő ellátására.³³¹

Ennek az identitásprojektnek mintegy tükörképeként ugyanezek a szerzők a lapban és másutt megjelent írásaikban a német-völksich fenyegetés regisztrálásán túl igyekeztek felmutatni egy autentikus magyar és konzervatív identitáspolitikai és történetfilozófiai alternatívát is, amelyben a két dimenzió elválaszthatatlanul keveredett egymással. Ebben az esetben a szó legszorosabb értelmében a historizmus szemléletmódja vált az ellenállás egyik magjává: a nagynémet eszme völksich feltöltődésével szemben „csupán a magyar politikai gondolat” állandóságát emelte ki, összekötve a szabad cselekvés politikai terét a nemzeti azonosságtudattal. Ennek a gondolatnak a lapban a legkülönbözőbb variációi bukkantak fel újra és újra, így a német nemzetiségi mozgalomban saját völksich ellenzékével küzdő Bleyer Jakab a „soknyelvű és sokfajú Magyarországnak” a „magyar fajgondolatnál” egyetemesebb örökségét vette védelmébe, míg Szekfű egy évvel később éles szavakkal fordult a „magyar öncélúság” hirdetői ellen, elítélve a „magyar kollektív népi lelket” kialakítani törekvő erőket.³³²

Ez a gondolatrendszer legrészletesebb kifejtését Joó Tibor szellemtörténeti munkáiban nyerte el. Ebben a historizmus és a magyar birodalmi gondolat szoros, fogalmilag egymásra épült rendszert kapott. A „nagy nemzetnek” való megmaradás imperatívuszával érvelve Jóó elutasította a népi írók elképzeléseit a jövő kismagyar és a többi kis nemzet felé nyitó politikájáról, a magyar birodalomépítő, lovásnomád – ám nem faji, hanem évszázadok alatt kialakult, egy történeti nép által képviselt – hagyományból kiindulva.³³³ A *Magyar Szemle* emellett harcosan szembeszállt a hasonlóan faji, és a magyarság természetes regionális birodalomépítő teremtől elforduló, völkisch-keletiesként azonosított turanizmussal, és általában minden faji gondolattal szemben a történeti és voluntarista nemzetfelfogást, valamint a történeti tapasztalathból következő szükségszerű nyugatias orientáció programját képviselte.³³⁴ A szintén többször írást adó Kornis Gyula 1929-ben a *Napkeletben* szögezte le legtömörebb formában ezt a felfogást, mely szerint „az valamely nemzet tagja, aki magát hozzá tartozónak érzi”, és a nemzet maga, mint „szellemi-ethikai principium” egyfelől „szellemi, kulturális javak közösségére vonatkozik”, másfelől azonban az állam révén fejezi ki magát a politikában.³³⁵ Kornis és Joó tézisének alátámasztását pedig éppen a népiek által annyit támadott német polgárságra tett hivatkozások támasztották alá.³³⁶

A történeti nemzet fogalmát a historizmus szellemtörténeti változatának egyre pontosabb meghatározása egészítette ki. Ez a temporalitás abszolút minőségének fogalmi kifejtését, a történeti értékelés elkerülhetetlen relativitását és nézőponttól való függését éppúgy érintette, mint a társadalmi jelenségek történeti genezisének leírását.³³⁷ Ennek alkalmazása logikus módon vezetett az állam elsődlegességének megállapításához, és a népiség kizárólagosságának megkérdőjelezéséhez, mivel a megközelítés eleve tagadta a történelmen kívül létrejött vagy eleve adott társadalmi tények, jelenségek létezését.³³⁸

[A Magyar Szemle körének Habsburg-képe]

A fentiek által kijelölt térben a szekfűi elképzeléssel nagyjából-egészében kompatibilis módon történt meg a Monarchia történeti helyének kijelölése. A dunai teret „nagy történeti erők” ütközőzónájaként azonosító Ottlik György, a *Nouvelle Revue de Hongrie* főszerkesztője szerint a Habsburgok maradandó teljesítménye egy lokális szintézis létrehozása volt.³³⁹ (Ezt a megoldást azóta sem sikerült meghaladni, amint ezt éppen az új német felfelfogás világossá teszi: a szerző véleménye szerint Csehszlovákia „nagy

hátvédet keres Ausztriában és Magyarországon, akár úgy, hogy közben közösen restaurálják a Habsburg-trón legitim örökösét”, akár másképp, vagy fennmaradása nem lesz biztosított.³⁴⁰ Csehszlovákia példája a dunai térség egyik általános jellemzőjére világít rá: az itt élő népeknek fenyegetettségük miatt kell összefogniuk, megtalálni egy olyan nemzetek feletti keretet, amely mindannyiuk fejlődését biztosítja.³⁴¹

Ez az új erővel jelentkező szükségszerűség bizonyította be e szerzők szerint azt is, hogy a Monarchia felhomlása területi szempontból ugyan csak a magyarokat és osztrákokat sújtotta, ám gazdasági és politikai szempontból mindenkit. A Habsburg-állam jelképezte munkamegosztás és biztonság eltűnése teszi szükségessé a régi-új „dunavölgyi értelemben vett politikai öntudatot”, és teszi veszélyessé a „népi”, „turáni” és „pogány” ideológiákat, amelyek tagadják az egymásrataltságot tényét.³⁴²

Amint a fenti áttekintésből is kiolvasható, a *Magyar Szemle* szerzői köre a birodalomban a realizmus korlátain belüli legkedvezőbb megoldást pillantotta meg, elszakadva a magyar történelemszemlélet hagyományos áramlataitól. Ez a Habsburgok államépítésének felértékelődését vonta maga után – korábban a legitimista irodalmon kívül nem találkozhatott az olvasó olyan állásfoglalással, mint Ottlik kijelentése, mely szerint „szellemtörténeti szempontból az osztrák világbirodalom élén álló Habsburg-ház vezetése alatt legtisztább képviselőjévé lett az ‘européer’ népnek”.³⁴³

Mindez ugyanakkor nem jelentette a Habsburg-magyar konfliktusok emlékeztetésének száműzését a szövegekből. A Szekfű körül fellépő szerzők között volt például a protestáns, a függetlenségi hagyományok számos elemét őrző Ferdinandy Mihály, aki a magyarságot „a Gesamtmonarchie által elnyomott kis népek” egyikével azonosította, a Habsburgokat pedig „a természetes fejlődés”, „a rugalmas és humánus, régi, középkori magyar állameszme” feltámasztását gátló hatalomként határozta meg. A 18. század története kapcsán Ferdinandy – Szekfűvel ellentétben – határozottabban állást foglalt amellett, hogy a fejlődés korlátait és irányait a dinasztia szabta meg, amint a Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos is megállapította, hogy dinasztikus önérdék és a tartomány-ország érdekei közül mindig előbbi volt a primátus.³⁴⁴

Ha a 18. század kapcsán alternatív értelmezések felbukkanásáról beszélhetünk, úgy a reformkor kapcsán a kritika teljes összhangjáról. A *Magyar Szemle* körének szerzői, illetve a velük rokonítható további írók, ha tárgyalták a korszakot, osztották Kosáry summázatát, amely szerint „I. Ferenc uralkodása 1792-től 1830-ig még egy elveszett emberöltőt jelentett Magyarországnak”.³⁴⁵ Ferdinandy „a századeleji kormányzat vaksága, rosszakarata és értelmetlensége” által kiváltott – jogos – reakcióként határozta

meg 1848-at, míg Kornis a Habsburg központosító törekvésekkel szembeni jogvédelemnek az Aranybulláig visszanyúló hagyományába kapcsolta a szabadságharcot.³⁴⁶

A kritikák azonban nem párosultak a Habsburg-dinasztia és a magyarság közötti elvi ellentét tételezésével, vagy a dinasztia „jogvesztésének” hangoztatásával. A Habsburg-reakció kora – azaz a reformkor negatív, „másik oldala” egy korszak maradt, amelyet két egymásra utalt politikai szereplő – az egyik hibájából bekövetkezett – élesedő konfliktusa jellemezett. Az ellentét nem kapott történetfilozófiai köpönyeget, nem stilizálódott örök és szükségszerű szembenállássá.

A konfliktuskorszak esetszerű, akcenciaként történő ábrázolása tette lehetővé, hogy ugyanezek a szerzők 1867-ben egyértelműen a meglett harmónia kifejeződését pillantsák meg. A *Magyar Szemle* volkisch- és németellenes diskurzusában a kiegyezés egyszerre vált a Habsburg–magyar egymásrautaltság, a megegyezés és egy nem népi alapon szerveződő dunai rend lehetőségének bizonyítékává. Kritikája – első pillantásra meglepő módon – inkább következményeire, azon belül is a magyar vezető rétegben kiváltott – liberális gyökerű – nacionalista dühre vonatkozott, illetve az ennek következtében elmulasztott reformokra, és nem a konstrukcióra magára.³⁴⁷ Ezzel szemben a Monarchia mint potencialitás, azaz elérhető ígéret hordozója olyan különleges államként jelent meg, melynek közös, dinasztikus és magyar hagyománya „éppen az volt, hogy nem olvasztotta össze a hagyományokat ... pásztorszellemű volt: népekre, azaz nyájakra vigyázott, amíg a juhok öntudatos nemzeti farkasokká nem változtak”.³⁴⁸ Eltérés legfeljebb abban mutatkozott, hogy a kiegyezést a szerzők pillanatnyi vagy abszolút optimumként értékeliék.³⁴⁹

1867 így mitikus pillanattá nőtt, amely egyszerre fejezte ki a magyarság ezeréves politikai hagyományának feltámadását, és a Béccsel – szükségből – vívott politikai harc évtizedeinek lezárulását. Szekfű számára – a *Magyar történet* hosszú elemzése helyett a kiegyezés lényegét megragadó megfogalmazásában – a magyar politikai ösztön – és így a birodalomhoz való jog – a „százados kohók” által kialakított „érett politikai realizmus” bizonyítékává vált.³⁵⁰ A magyarság politikai érzéke mellett 1867 mint fordulópont is gyakran szerepelt a szövegekben, amely létrejöttével megszüntette a konfliktusos Habsburg–magyar múlt vonatkoztatási rendszereinek érvényességét. Bethlen István megfogalmazása szerint 1867 előtt a Habsburgok „abban keresték a monarchia területén uralmuk hivatását, hogy egész birodalmukból egy egységes és osztrák–német vezetés alatt álló, lehetőleg németnyelvű kormányzattal bíró államot csináljanak”. A kiegyezés azt tanúsította, hogy ekkorra a dinasztia rádöbbsent: „nem az a

rendeltetése, hogy a német nép hegemoniáját alapozza meg a saját területén”, felismerte, hogy „új feladatok adódtak”, és ezzel az együttműködés új korszaka kezdődhetett meg.³⁵¹

Megfigyelhető, hogy a Habsburgokkal szemben leginkább kritikus két szerző, Ottlik és Ferdinandy álláspontja egyaránt kedvezőbbé vált úgy 1867, mint a Habsburgok megítélésében. Ottlik a Habsburgok állameszméjét 1934-ben még „az általános szolgaság” gondolataként azonosította, amelyet 1867-től a magyar civilizáció befogadó és toleráns „alternatívája” ellensúlyozott. 1936-ban azonban már abszolút értelemben is elismerően beszélt a kiegyezésről, azaz nem csupán javulásként, de jó megoldásként értékelte, a Habsburg-államot pedig a nagyhatalmak klubjának legeurópaibb eszmeiségű tagjaként jellemezte.³⁵² Ehhez hasonlóan a bukásába „ájult”, a Habsburgok „százados merev maszkja” által eltorzított birodalomról író Ferdinandy 1941-ben már a Ferenc József „bölcssége” és a „magyar állam férfiai” által „modernebb formák között helyreállított” birodalmat és az „ősi német–magyar egyensúlyt” ünnepelte.³⁵³ A kiegyezés mérlegét pedig abban vonta meg, hogy 1867 után „a Habsburg-Monarchia még egyszer és utoljára képesült nagyhatalmi szerepének folytatására”, míg „a magyar királyság – ha bizonyos korlátok között is – újra képessé vált birodalmi hagyományának folytatására”.³⁵⁴

1867 piedesztálra emelése azzal a következménnyel is járt, hogy a Monarchia és elsősorban a történeti Magyarország széthullását más okokkal kellett magyarázni, mint a kiegyezés rendszerének elégtelenségével. A magyarázat azonban tulajdonképpen készen állt, hiszen Szekfű 1920-as *Három nemzedékétől kezdve Ottlik Új Hungáriáján* keresztül az 1933 után megjelent *Magyar Szemle*-írásokig újra és újra előbukkant az 1918 előtti magyar politika kritikája, különösen a politikai nacionalizmusé, illetve sovinizmusé, amely a liberalizmushoz hol erősebben, hol gyengébben kötődve szakított az autochton, a történeti körülmények és a nomád pusztai örökség által életre hívott toleráns magyar birodalmi gondolattal.³⁵⁵ Ez a megközelítés szöges ellentétben állt a több határozottságot követelő volkisch birodalmi gondolattal, amely éppen ellentétes kritikában részesítette a korszakot. Ez a diskurzus az önkorlátozást, a politikai realizmust kérte számon az előző politikus-generáción. Azt az elvet, amelyet a Habsburgok 1867-ben megtanultak tisztelni, és amely annak tételezésén nyugodott, hogy a történelem nem népi akaratok ütközésének ciklikus sorozata, hanem érdekeknek a mindig változó, iránytalan történeti fejlődés egyre újabb stációin átívelő képviselete, mely elsősorban – a realizmus politikai bölcességének jegyében – a kompromisszum keresésében nyilvánul meg, hiszen az abszolút igények a „másik” abszolút figyelmen kívül hagyását is

jelenik. Ilyen – harcias és utópikus – ideológiaként azonosította a szekfűi historizmus a völkisch gondolatot, ezzel a vélt vagy valós tartalommal szállt szembe, és vált ennek során a magyar konzervatív és óliberális történet szemlélet szintézisévé, egyben a magyar önazonosság historista elgondolásának a két háború közötti legkiérleltebb és legalaposabb kísérletévé.

[Az osztrák-magyar múlt a magyar történetpolitikai
gondolkodás metszetében]

Szekfű és a *Magyar Szemle* köre kapcsán érdemes felidézni Németh László már elemzett kritikáját a „labanc” történetfelfogásról. Ebben Németh „elhallgatással” vádolta meg Szekfűt, amiért a magyar hanyatlás ábrázolása során kihagyta elbeszéléséből a legelső, legalapvetőbb okot, amely a hanyatlást elindította – a Habsburgok agresszióját a dunai térben. Ezzel szemben nézetünk szerint ebben a kérdésben egy mélyebb történetfilozófiai ellentmondás mutatkozott meg. Németh szerint ugyanis a korábban a Habsburgok képében jelentkező német veszélyt a magyar köztudatból kitörő Szekfűnek a harmincas évek végén nem lenne joga éppen e veszély ellen prédikálnia, ráadásul úgy, hogy saját alapvetően hibás nép- és nemzetfogalmát eközben nem revideálja. Itt is megmutatkozik, hogy a két interpretáció egyezése felszínes, és Németh nemcsak egy kulcsfontosságú előzményt gondol hozzá Szekfű konstrukciójához. Szekfű saját történelemszemléletén belül mozoghatott úgy a magyar liberális hagyománnyal szemben elfoglalt pozíciók között, hogy mindeközben következetesen képviselte a magyar–germán integráció kívánatosságára vonatkozó álláspontját. Számára a liberalizmuskritika volt esetleges, attól függően, hogy a liberális hagyományt a radikális és függetlenségi áramlatokkal mennyiben rokonította. E rokonításnak volt szélsőséges példája a *Három nemzedék*, amely éppen ezért a legélesebben antiliberális, és amely a „korszellemnek”, pontosabban fogalmazva a kor közbeszédének hatását nagyon is világosan mutatja. Utóbb ugyanez a liberális hagyomány Szekfű számára is elgondolhatóan tűnt úgy, hogy egyes ágait integrálta a történetfelfogásának alapját adó birodalmi, magyar–osztrák gondolat múltkánonjába, a liberalizmus mint politikai filozófia pedig sok szempontból képviselendő eszmévé válhatott egy antihumanista ideológia és állam fenyegetésének árnyékában. Ezzel szemben Németh László történeti poétikája gyökeresen más tőről fakadt, és liberalizmusellenessége, bár sohasem volt Szabó Dezsőéhez hasonló módon vokális, szintén következetesebb volt, hiszen a liberalizmus éppen azt a népi esszencializmust

kezdi ki, amely világképének egyik fundamentuma volt, és amelyet egyébként Szekfű mindvégig visszaütött. Így a szekfűi – alkalmi – liberalizmuskritika újragondolásaként, az elhazudott kiindulópont, a *primus movens* helyének feltárásaként pozicionált némethi kritika felfogásunk szerint valójában csak egy retorikai alakzat volt, amelynek elemzése felfedi, hogy a kritika valódi tárgya a szekfűi felfogás realista-pragmatikus osztrák–magyar imperializmusa volt.

Ezzel újfent megmutatkozott Németh László gondolkodásának népi esszencializmusa, lényegében völkisch jellege, amennyiben a népi érdek érvényesítését a társadalomban képviselt népcsoportok arányaitól teszi függővé, valamint attól, hogy ezeknek viszonya a nemzethez, azaz a nép nevében politikai cselekvéseket véghezvivő kollektivitáshoz képest hogyan definiálódik. Szekfű tragikus hibája, hogy még a (végre-valahára) felismert veszély pillanatában is „ahelyett, hogy tömörítené, ‘tágítani’ akarja a magyarságot, s nem a magyart félti a félmagyartól, hanem a félmagyart az egész magyartól”.³⁶ Ennek kapcsán a politika is a nép/faj fogalmából kibontott társadalmi valóság mélystruktúrája mentén zajlik: a jelen fenyegetése ugyanis egy újabb faji támadás, és Szekfű bűne éppen ezért lényegét tekintve változatlan, hiszen továbbra is a védekezést lehetővé tevő népi eszme ellen foglal állást.

E két álláspont nézetünk szerint kvintesszenciáját adja a német tudományosság és politikai gondolkodás kisugárzása által a magyar történeti gondolkodásra gyakorolt hatásnak. Németh szövegében egymás mellé rendelődik egyfelől az ahistorikus nép esszencializmusa, a politika mint a szabad döntések művészetének tagadása, a történelmen kívüli szükség-szerűség által dinamizált, de mindig ugyanazt a történetet inszenázó idő ciklikussága, az örök visszatérés, amely csak egy feladatot, kötelességet ismer. Másfelől pedig Szekfűnél a történelmen kívüli tényezők tagadása, az esetlegesség és iránytalanság történetfilozófiája alkot logikus, a konzervatív politikát definiáló egészet, amely csak a rugalmas, a körülményekhez mindig alkalmazkodó érdekérvényesítést ismeri el. Előbbi számára a Monarchiáról két értelmezés lehetséges: vagy a történelemben véletlenszerűen keletkezett, ezért torz forma, vagy éppen szükségszerűen, mivel egy nagy örök erő, a keleti német expanzió ágense. Az értékítélet mindkét esetben adott, ahogy adott a konfliktus a hasonlóan örök magyar népiséggel is. A historista felfogás számára ezzel szemben két másik megközelítés lehetséges – elvben: a Habsburg–magyar együttélés tévedések sorozataként vagy szerencsés kompromisszumként való azonosítása, azaz a függetlenségi és a labanc diskurzus. A gyakorlatban azonban 1920 után a szélsőséges függetlenségi beszédmód tarthatatlanná vált, az aulikus pedig

helyet foglalt a magyar kontinuitás és birodalmiság mitológiájának hatalmas, sok változatot és variációt megengedő mezejében. Nem konszenzus alakult ki, csak konvergencia – melynek második korszakára a harmincas évek derekától már mind a külső politikai, mind a külső és belső ideológiai fenyegetés, a völkisch gondolat hatása is rányomta bélyegét.

Magyarországon nem bontakozott ki az ausztriaihoz hasonló, értelmiségi körök és a politikai hatalom kooperációján nyugvó mozgósítás, nagyarányú identitáspolitikai vállalkozás. Erre nem volt szükség: rendelkezésre állt a magyar állam és nemzet birodalmi-alkotmányos nagyelbeszélésének kétágú hagyománya, és az intellektuális mozgósítás is ennek újragondolása révén zajlott. Az azonban, ami a két országban a harmincas években a jobboldali ideológiai-emlékezeti spektrumban lejátszódott strukturálisan nagyon is hasonló volt. A magyar konzervatívok az osztrák legitimistákhoz hasonlóan – bár velük ellentétben egyes liberális megközelítések felé is nyitva – a múltba tekintve a Habsburg Monarchiában egy lehetséges politikai formát fedeztek fel a dunai térség megszervezésére, amely a történeti véletlen és a külső erők által előidézett helyzetben a 16. századtól kezdve a kompromisszumkeresés és a konfliktus arénájaként törekedett – gyakran sikertelenül, ám sok szempontból komoly eredményeket elérve – a kis nemzetek vagy nemzetrészek összefogására. Ez a Monarchia-kép ugyanakkor nem az osztrák legitimisták tökéletes állama volt – realista „érdekutópiának” nevezhetnénk, melyet olyan történeti formaként azonosítottak, mely bizonyos önkorlátozások, egyes igényekről való lemondás fejében megoldást kínált a legfontosabb dilemmára – a magyar birodalom fennmaradásának mikéntjére.

A magyar történetírás ellentétes irányainak, irányzatainak összeütközése legtisztább formában már a második világháború éveiben zajlott le. Ekkor került sor Baráth Tibor és Joó Tibor vitájára; őket a népi-birodalmi és a szellemtörténeti-historista vonulat markáns – szélsőséges – képviselőiként határoztuk meg. Ekkor támadta meg a *Magyar Szemlé*ben is publikáló Komoróczy György Baráth Tibor völkisch országtörténetét a *Századok* hasábjain, valamint ekkor fejtette ki úgy Mályusz Elemér, mint Szekfű Gyula a legpolemikusabb formában nézeteit.³⁵⁷ Szekfű 1942-ben *Állam és nemzet* címmel összegyűjtve jelentette meg az előző másfél évtized írásait, melyekben a történeti állam- és sorsközösség egyén- és társadalomformáló, közösségteremtő potenciálja mellett érvelt, visszautasítva a népiség elvének alkalmazását a magyar történelemre. Ahogy Ausztriában, Magyarországon is egy alapjaiban véve nem demokratikus állameszme mentén ment végbe a nemzetiszocializmus politikai fenyegetésével párhuzamosan jelentkező ideológiai-historiográfiai kihívással szembeni

reakció. Míg az osztrák körök a hivatásrendi állam katolikus és a keresztényszociális mozgalomban gyökerező eszméjét állították előtérbe, Magyarországon ez a hasonló módon szintén a dualizmus korszakában megszilárdult birodalmi eszme jegyében történt. Egyik sem bizonyult alkalmasnak a társadalom nagy részének megszólítására és egy meggyőző demokratikus program kialakítására, ám mindkettő jobboldali, konzervatív alternatívát mutatott a szélsőjobboldali kihívással szemben.

Jegyzetek

- 1 Kosáry Domokos: „A magyar történetírás a két világháború között”. In Uő.: *A történelem veszedelmei*. Budapest, Magvető, 1987. 321–355., kül. 324–326.
- 2 Fontos fórumának tekinthetjük például a *Napkeletet*, melynek évfolyamai jelzik, hogy létezett egy sajátos és igen korai magyar völkisch politikai diskurzus, ám ez megelégedett a történelem egyes tézisek formájában történő átértelmezésével – koherens múltolvasatot nem alakított ki.
- 3 Az idevágó kutatást Bődök Gergellyel közösen végeztem. Vö.: Bődök Gergely – Romsics Gergely: „A debreceni Gotterhalte-affér: A Monarchia utolsó jelképhotránya”. *Rubicon* 15. évf. (2005) 9. sz. 20–26. Az újsághírek tartalmához vö. „A királyi pár Debrecenben”. *Magyarország* 1918. október. 24.; Címnap és „A királyi pár Debrecenben”. *Pesti Hírlap* 1918. október. 24.; „A királyi pár Debrecenben (az Est tudósítójától)” és „Hogyan bukott meg a Wekerle kormány?”. *Az Est* 1918. október. 24. „Katonák tiltakoznak a Gotterhalte és a német vezényszó ellen” és „A debreceni Gotterhalte-botrány”. *Az Est* 1918. október. 26. „A Wekerle kormány lemondása” és „Vihar a Gotterhalte miatt: Elégtétel nélkül nem tárgyalunk”. *Népszava* 1918. október. 24.; „A fiumei horvát ezred fellázadt. Wekerle lemondott. Harc a horvát katonák és magyar honvédek között. A debreceni Gotterhalte affér. Szerbiát és Montenegrót kiűritették”. *Pesti Napló* 1918. okt. 24.; „Wekerle lemondott – jön a Károlyi kormány”. *Világ* 1918. okt. 24.; „Vihar a Gotterhalte miatt” és „A királyi pár Debrecenben”. *Az Ujság* 1918. okt. 24. „A debreceni Gotterhalte: Kitér a vihar”. *Alkotmány* 1918. okt. 24.
- 4 Szász Károly: *Emlékek*. Budapest, Budapesti Hírlap, [1926]. 147.; Andrássy Gyula, gróf: *Diplomácia és világháború*. Budapest, Göncöl-Primusz, 1990. 171.; gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok*. Budapest, Magyar Történeti Társulat, 1940. 457.; Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete: Visszaemlékezések. I-II*. Budapest, Gondolat, 1968. 326.; Mailáth József, gróf: *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt*. Budapest, MTA, 1928. 147.
- 5 Ugyanakkor kétségtelen, hogy ez a folyamat is emlékezet- és identitáspolitikai törésvonalak mentén zajlott, és nem azok felett. Ezek „klasszikus”, azaz 1867 és 1918 közötti korszakával összevetve érzékelhető az álláspontok közeledése (az esetek többségében) 1920 után. A rítusteremtés folyamatához ld. Gyáni Gábor:

- „Történetírás: A nemzeti emlékezet tudománya?” in: Uő.: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, Napvilág, 2000. 95–127., kül. 118–127.
- 6 Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, Korona, 1998. Kardos József: *A szentkorona-tan története 1919–1944*. Budapest, Akadémiai, 1985.
- 7 Erős Vilmos: „Történetírás”. In *Magyarország története a XX. században*. V. kötet. Szerk. Tarsoly István. Szekszárd, Babits, 1996–2000. 285–312.
- 8 Marczali Henrik: *A béke könyve: A mult tanulsága*. Budapest, Athenaeum, 1920. 76.
- 9 Uo. 194.
- 10 Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Budapest, Egyetemi ny., 1942. 146.
- 11 Uo. 158. és 188–189.
- 12 Nagy Miklós: *Világostól Trianonig: Pethő Sándor könyvének bírálata*. Budapest, Franklin, 1926. 5.
- 13 Apponyi Albert: *A magyar királyság Apponyi Albert gróf beszédeiben*. Budapest, Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége, [1933]. 29.
- 14 Angyal Dávid: *Az ifjú Ferenc József*. Budapest, Franklin, 1942. [1932] 56.
- 15 Szekfű Gyula: *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Budapest, Élet kiadása, 1920.
- 16 Angyal Dávid: *Történeti tanulmányok*. Budapest, Révai, 1937. 143.; Balla Antal: *A liberalizmus történelme, gazdasági és politikai tanítása*. Budapest, Légrády, 1926. 316.; Balla Antal: *Magyarország története*. Budapest, Singer & Wolfner, [1942]. 190–191.
- 17 Marczali: i. m. 96–98.
- 18 Balla: *A liberalizmus*. 343.
- 19 gávai Gaál Jenő (szerk.): *Széchenyi eszmevilága*. III. köt. Budapest, Franklin, 1923.; Hegedüs Loránt: *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája*. Budapest, 1932.
- 20 Wlassics Gyula: „Deák Ferenc”. *Századok* 58. évf. (1925) 449–468., kül. 452–453.
- 21 Károlyi Árpád: „Széchenyi István elkobzott iratai”. *Századok* 52–53. évf. (1919–1920) 53–54. és 225–242., kül. 232.
- 22 Ravasz László: „Széchenyi hatásának titka”. In gávai Gaál: *Széchenyi eszmevilága*. 169–188.
- 23 Nagy Miklós: *Világostól*. 6. és 38.
- 24 Angyal: *Történeti tanulmányok*. 429.
- 25 Balla: *Magyarország története*. 231.
- 26 Nagy Miklós: *Világostól*. 60.; Marczali: i. m. 114–115.
- 27 Balla: *Magyarország története*. 234.
- 28 Eckhart Ferenc: *Magyarország története*. Budapest, Káldor, 1933. 290.
- 29 Berzeviczy Albert: „Deák Ferenc”. In Uő. (szerk.): *Deák Ferenc műveiből*. Bp., Franklin, [193?]. v–xx., kül. xvii–xviii. és Klebelsberg Kunó, gróf: *Neonacionalizmus*. Budapest, Athenaeum, [1928].² 87–88.
- 30 Berzeviczy: *Deák Ferenc*. xx.
- 31 Angyal Dávid: *Gróf Andrássy Gyula [1823–1890]*. Budapest, Franklin, 1941. 49.
- 32 Uo. 4–6.; Szekfű Gyula: „Andrássy”. *Napkelet* 5. évf. (1923). 418–422.

- 33 Túri Béla: „Andrássy Gyula gróf”. *Nemzeti Ujság* 1923. 51. sz.; [szerző nélkül]: „Egy nagymagyar államférfiú élete”. *Nemzeti Ujság* 1923, 51. sz.; Wlassics Gyula: „Graf Julius Andrássy in der europäischen Politik”. *Pester Lloyd*, 51. sz. reggel; Wlassics Gyula: „Die Orientpolitik des Grafen Julius Andrássy”. *Pester Lloyd*, 52. sz. reggel; Gratz Gusztáv: „Graf Julius Andrássy”. *Pester Lloyd*, 97. sz.; gróf Andrássy Gyula: „Andrássy és Bismarck”. *Az Ujság* 1923, 97. sz.
- 34 A Tisza-kultusz legjobb példái a Tisza István-évkönyvek, amelyek 1922 és 1929 között viszonylagos rendszerességgel jelentek meg. Lényeges, hogy a legitimista Angyal Dávid és a balközép hagyományával szimpatizáló Nagy Miklós egyaránt szerkesztették, jelezve a Tisza személyét övező konszenzust. (*Tisza-évkönyv*. Szerk. Angyal Dávid (1922–1925), Nagy Miklós (1927–1935). Budapest, Athenaeum, 1922–1935. 1–6. évf. és 1934. év.
- 35 Balla Antal: *A legújabb kor világtörténete: Az utolsó hatvan esztendő világpolitikai eseményei*. Budapest, Egyetemi ny., 1932. 300–301.
- 36 Klebelsberg: i. m. 98–99.
- 37 Julier Ferenc: „Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre”. *Magyar Szemle* 16. kötet (1932) 221–230., kül. 230.; Hegedüs Loránt: „Tisza István”. In Uő.: *A halhatatlanok útja*. Budapest, Singer & Wolfner, 1926. 68–114., kül. 73.; Herczeg Ferenc: *Tisza István mint ember*. Budapest, Athenaeum, 1924.
- 38 Nagy Miklós: *Világostól*. 109.; Hegedüs: *Tisza István*. 86.
- 39 Pethő Sándor: „Nemzet és dinasztia szakítása 1848-ban”. *Magyar Szemle* 17. kötet (1933) 347–357.; Pethő Sándor: *Világostól Trianonig: A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, Enciklopédia Rt, 1925. Nagy Miklós: *Világostól*.
- 40 Kristóffy József: *Magyarország kálváriája: Az összeomlás útja, politikai emlékek 1890–1926*. Budapest, Wodianer, 1927.
- 41 Szerényi [Stern] József, báró: *Régmúlt idők emlékei: Politikai feljegyzések*. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1925. 14.
- 42 Eöttevényi: *Ferenc Ferdinánd*. 193–195.
- 43 Uo. 386.
- 44 Apponyi Albert, gróf: *Élmények és emlékek*. Budapest, Athenaeum, 1933. 256.
- 45 Szerényi: i. m. 141.
- 46 Uo. 103.
- 47 Apponyi: *A magyar királyság*. 47.
- 48 E vélekedésnek – elsősorban a politikai elit emlékezéskultúráját vizsgáló – legjobb áttekintéséhez és értékeléséhez ld. Bertényi Iván: „Eine sympathische Nebenfigur: König Karl IV. im Spiegel der Memoiren ungarischer Politiker” in: Gottsmann, Andreas (Hrsg.): *Karl I. (IV), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie, 2007. 247–268.
- 49 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle társaság, 1934. II. kötet 342.
- 50 Hegedüs Loránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Budapest, Athenaeum, [1937]; Bánffy Miklós, gróf: *Emlékeimből*. Budapest, Révai, 1943.; Balla: *Magyarország története*. 292.; Eöttevényi: *Ferenc Ferdinánd*. 150.
- 51 Angyal: *Ifjú Ferenc József*. 70–71.
- 52 Angyal: *Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája*. 147.”

- 53 Angyal Dávid: „Széchenyi döblingi évei”. *Századok* 55–56. évf. (1921–22) 465–498., kül. 485–491.
- 54 Angyal: *Gróf Andrássy Gyula*. 43–44. és 46.
- 55 Uo. 17.
- 56 Balla: *Magyarország története*. 155. és Uő.: *A liberalizmus*. 302.
- 57 Balla: *A liberalizmus*. 335–338. és Uő.: *Magyarország története*. 193.
- 58 Balla: *Magyarország története*. 193.
- 59 Uo. 220–221.
- 60 Nagy: *Világostól*. 10–11. és 57.
- 61 Marczali: *i. m.* 71–73. és 106.
- 62 Eckhart: *Magyarország története*. 197., 200., 238–239. és 263.
- 63 Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Budapest, MTA, 1941.; Uő.: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest, Apostol, 1922.
- 64 Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Budapest, Bolyai, [1942]., Lackó Miklós: „Az Új Szellemi Front történetéhez”. In Uő.: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Budapest, Gondolat, 1975. 52–170.
- 65 Szabó Miklós: „Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában” [1973]. In Uő.: *Politikai kultúra*. 109–176.; Uő.: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest, Új Mandátum, 2003. kül. 297–322.
- 66 Egy személyes – tudományos és politikai életút – bemutatásán keresztül jól érzékelteti az újabb német tudományosság korai recepciójának esetlegességét, ugyanakkor kétségtelenül kimutatható hatását, autochton ideológiai és tudományos hagyományokkal való alkalmankénti összefonódásait Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005. 53–58. és 72–98.
- 67 Szabó Dezső: *Az elsodort falu: Regény két kötetben*. Budapest, Táltos, 1919.; Aszalós Károly: „Szabó Dezső magyarság-felfogása az 1920-as évek elején”. In Kincses-Nagy Éva: *Őstörténet és Nemzettudat*. Szeged, 1991. Elektronikus verziója: Kempelen Farkas Digitális Tankönyvtár. <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/bl144/ch03.html> lapján. Letöltve: 2006. december 12.; Hatos Pál: „A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig”. *Múltunk* 2005. 1. sz. 89–117.; Szabó Dezső: „A magyar protestantizmus problémája”. *Nyugat*, 6. évf. II. kötet (1913) 118–21.
- 68 Erre vonatkozóan lásd: Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet: A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, L'Harmattan, 2004. 3. fejezet.
- 69 Vö. zombori Rónay Jenő: *Zombori Rónay Jenő hátrahagyott iratai, beszédei: Emlékiratai*. Budapest, kiadó nélkül, 1924. 274.; Tormay Cécile: *Bujdosókönyv: Feljegyzések 1918–19-ből*. Budapest, Pallas, 1928. 99–102.; Lajtor László: *Magyarország a század elején*. Budapest, Faust Imre, 1941. 39.; Herczeg Ferenc: *Emlékezései*. Budapest, Singer-Wolfner. 1940.² 263. és 339.; Mailáth: *i. m.* 10.
- 70 Jancsó Benedek: *Defensio Nationis Hungaricae: Fellebbezés*. Bp., Pfeifer, 1920. 63.; Uő.: *Erdély története*. Kolozsvár, Minerva, 1931. [1922]. 72–73.

- 71 Jancsó: *Defensio*. 63.
- 72 Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Budapest, Bocs-kay, 1920. 68–69. és 85–88. A könyvben Lónyay Menyhért miniszterelnöksége jelenik meg a tragikus folyamatok kezdeteként (ezzel is őrizve a deáki aranykor mítoszt), ezt követi a felségsértési per bemutatása (145–146.), majd Bánffy Dezső miniszterelnökségének hősies, de eredménytelen küzdelemként való beállítása (225–227.). Ennek szimbóluma az árnyoldalai felől megközelített millenniumi emlékévi, amelyet ebben az olvasatban valójában a nemzetiségek elutasítása határozott meg (242–243.). Hagyományos toposznak tekinthető ugyanakkor Ferenc Ferdinánd és a nemzetiségi elitek bűnös szövetségének és Tisza István utolsó heroikus megegyezési kísérletének megörökítése. (343–347.).
- 73 Jancsó: *Defensio*. 218–219.
- 74 Uo. 81.
- 75 Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek emlékkönyv*. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1931.
- 76 Milotay István: *Tíz esztendő: Cikk, kortörténeti jegyzetek*. Budapest, Pallas, 1924. 11.
- 77 Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus*. 314–321.
- 78 Milotay István: „Forradalom után”. In Uő. *Tíz esztendő*. 141–143.; a kor irodalmához lásd: Aszalós: *i. m.*, Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus*. 274–280. és Uő.: „A magyar 'girondistáktól' az ébredő magyarokig: Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből”. In Uő.: *Politikai kultúra*. 191–208., kül. 202–203.
- 79 Milotay: *Forradalom után*. 142–143.; Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920. 61.
- 80 Tormay: *i. m.* 45–47.; Gömbös: *i. m.* 9. Prónay Pál, báró: *A határban a halál kassza: Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest, Kossuth, 1963. 169. Ettől eltérő, sajátos magyar elem volt ugyanakkor a heroikus krisztianizáció, melyben a megszemélyesített Magyarország sorsát értelmezte a Krisztus-metaphora. Márkus László: *Magyar gondok*. Budapest, Révai, 1932. 92.; Uzdóczy-Zadravecz István: *Páter Zadravecz titkos naplója*. Budapest, Kossuth, 1967. 166.
- 81 Surányi Miklós: „Az új nacionalizmus”. *Napkelet* 9. kötet (1928) 100–106., kül. 101. és 105.
- 82 Ritoók Zsigmond „Fajtaság és Magyarság”. *Napkelet* 5. kötet (1924) 25–37.; Szekfű Gyula: „A faji kérdés és a magyarság”. *Napkelet* 4. kötet. (1923). 786–789.
- 83 „Árpád birodalmát fenn kell tartanunk ... Amely népnek hiányzik a faji öntudata, az sohasem jut be a történelembe”, illetve „a nemzet elsősorban akarategység”. [szerző nélkül]: „Sol”. *Napkelet* 11. évf. (1931) 385–392.
- 84 Angela Gröber: „A kisebbségtől a népcsoportig: Fogalmak és elképzelések”. *Pro Minoritate* 2003. 4. sz. 35–50.
- 85 Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. Mályusz Elemér: „A népiség története”. In Hóman: *A magyar történetírás*. 237–268. és Szekfű Gyula: „A politikai történetírás”. In Hóman: *A magyar történetírás*. 395–444.
- 86 Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története az ősidőktől napjainkig*. Budapest, Lantos, 1933.

- 87 Asztalos Miklós: *A nemzetiségek története Magyarországon a betelepülésüktől máig*. Budapest, Lantos: 1934.
- 88 Szekfű Gyula: „Népiség, nemzet és állam”. *Magyar Szemle* 22. kötet (1934) 5–13.
- 89 Kiemelkedik ezek közül, időrendben: Szekfű Gyula: „Politikai érzékünk társadalmi alapjairól”. *Magyar Szemle* 26. kötet (1936) 297–306.; Rónai András: „Államterület és népiség”. *Magyar Szemle* 28. kötet (1936) 113–120., Tomori Viola: „A német népiség-kutatás”. *Magyar Szemle* 29. kötet (1937) 143–152.; Ferdinandy Mihály: „A lázadó Koppány mítosza”. *Magyar Szemle* 32. kötet (1938) 244–253., Szekfű Gyula: „A népi elv két arca”. *Magyar Szemle* 35. kötet (1939) 5–12.; Csekey István: „Magyarság és asszimiláció”. *Magyar Szemle* 36. kötet (1939) 16–22.
- 90 Ennek a számos történész által említett vagy részeiben elemzett vitának messze legteljesebb értelmezését kínálja, éppen a két történész módszertani különbözőségének középpontba állításával Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai, 2000. kül. 34–53.
- 91 Pomogáts Béla: „Magyarság és Erdélyiség – Asztalos Miklós emlékezete”. *Bárka* 1999. 4. sz. 50–54.
- 92 *A magyar kisebbség és történelem Erdélyben* (Lugos-Lugoj; 1927.) Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus (Pécs; 1927.) Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés (Budapest; 1928) *A kisebbségi történetírás feladatai és módszere* (Lugos-Lugoj; 1929) *A székelyek őstörténete letelepedésükig* (Cluj-Kolozsvár; 1932)
- 93 Asztalos: *A nemzetiségek története*. 5.
- 94 Uo. 9–10. és 16.
- 95 Uo. 21. és 23.
- 96 Uo. 28., 51. és 64.
- 97 Uo. 80–85.
- 98 Uo. 89.
- 99 Uo. 91.
- 100 Asztalos: *A nemzetiségek története*. 110–112.
- 101 Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság – Apostol, 1922.
- 102 Mályusz Elemér: „A reformkor nemzedéke”. *Századok* 57. évf. (1923) 17–75.; Mályusz Elemér: „A vörös emigráció”. *Napkelet* 9. évf. (1931) 1–12. sz., folytatásokban.
- 103 Mályusz Elemér: „A középkori magyar nemzetiségi politika”. *Századok* 73. évf. (1939) 257–94. és 385–448., Uő.: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Budapest, Lucidus, 2002. [1937–38]
- 104 Mályusz Elemér: „Az egy nyelvű ország”. *Századok* 75. évf. (1941) 113–139.
- 105 Mályusz Elemér: *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters*. Budapest, Pannonia, 1940.
- 106 Mályusz Elemér: „A karizmatikus királyság”. In Uő.: *Klió szolgálatában: Válogott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. Budapest, MTA-TTI, 2003. 22–45.
- 107 Haller, Johannes: *Epochen der deutschen Geschichte*. Stuttgart, Cotta, 1939. [1922] viii., Ganzer, Richard Karl: *Das Reich als europäische Ordnungsmacht*.

- Hamburg, Hanseatische Vga., 1941. 19., Torsten, Oswald: *Riche: Eine geschichtliche Studie über die Entwicklung der Reichsidee*. München – Berlin, Oldenbourg, 1943.
- 108 Ottlik László „'Uj Hungária' és 'Keleti Svájc'”. *Magyar Szemle* 7. kötet (1929) 113–124.; Ottlik László: „Asszimiláció és kisebbségi kérdés”. *Magyar Külpolitika* 1929. 3–4. sz. 47–48.; Ottlik László „Uj Hungária felé”. *Magyar Szemle* 4. kötet (1928) 1–9.; Ottlik László: „Pax Hungarica”. *Magyar Szemle* 22. kötet (1934) 289–300.
- 109 Erre a logikára hívja fel a figyelmet Miskolczi Ambrus: „Egy történészvita anatómiája: 1790–1830/1848: Folytonosság vagy megszakítottság?”. *Aetas* 20. évf. 1–2. sz. (2005) 160–212., kül. 166–167. Miskolczi értékelése szerint Mályusz „mesteri módon vázolta fel az államhatalom győzelmét a társadalom felett”, illetve idézi őt egy jellegzetes historista toposz kapcsán, amely szerint – Mályusz szavaival – „a reakció a maga vaskezeivel a maga képére gyúrta át az embereket is”.
- 110 Mályusz Elemér: „Martinovics és társai”. *Napkelet* 4. évf. (1926) 489–506., kül. 502–505.
- 111 Mályusz: *A reformkor nemzedéke*. 28–29.
- 112 Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*. 21.
- 113 Mályusz Elemér: „Kossuth működésének társadalomtörténeti háttér”. *Napkelet* 6. évf. I. kötet (1928). 166–183., kül. 170–171.
- 114 Mályusz: *A reformkor nemzedéke*. 31.
- 115 Mályusz: *Kossuth működése*. 177.
- 116 Uo. 179.
- 117 Mályusz Elemér: „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában”. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* I. (1931) 225–282.
- 118 Mályusz Elemér: „Albrecht Otto Isbert”. *Századok* 66. évf. (1932) 329–333.
- 119 Mályusz Elemér: „Magyar renaissance, magyar barokk” I–IV. *Budapesti Szemle*, 241–242. kötet (1936) 241. köt. 159–179. és 293–318., 242. köt. 86–104. és 154–174.
- 120 Mályusz Elemér: „II. József tolerancia-gondolatának eredete”. [1937] In Uő.: *Klió szolgálatában*. 399–413.
- 121 Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*. 47–49.
- 122 Mályusz: *A magyar történetírás*. 50.
- 123 Ennek bővebb kifejtéséhez ld. a *Magyar Szemle* oldalain kibontakozott ideológiai mozgósítást feldolgozó fejezetet.
- 124 Baráth munkásságának és tevékenységének áttekintő értékeléséhez lásd Paksa Rudolf: „A történetírás mint propaganda: Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig”. *Kommentár* 1. évf. (2006) 5. sz. 69–79.
- 125 Baráth Tibor: „Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban”. In *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a huszadik századi Magyarországon*. I. kötet. Szerk. Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. [1937] 390–404., kül. 391.
- 126 Uo. 393. és 395–397.
- 127 Uo. 399.
- 128 Uo. 402–403.

- 129 Baráth Tibor: *Magyar történet: Egyetemi tankönyv*. Kolozsvár, Ferenc József Tudományegyetem, 1941. Baráth Tibor: *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében*. Kolozsvár, szerző, 1943.
- 130 Baráth. *Az országépítés filozófiája*. 5.
- 131 Uo. 8–16.
- 132 Uo. 24–39.
- 133 Uo. 64.
- 134 Baráth: *Magyar történet*. 80–81. és 100–107.
- 135 Baráth: *Az országépítés filozófiája*. 107. és 121–129.
- 136 Baráth: *Magyar történet*. 142–143. és Uő.: *Az országépítés filozófiája*. 169–171.
- 137 Baráth: *Magyar történet*. 154.
- 138 A magyar birodalmi diskurzus átvétele világosan megmutatkozott például a kiegyezésről adott értékelésében, mely szerint 1867-ben „a magyarság ... a Habsburg-összállammal szemben is diadalra juttatta kulcspozíciójából a térség és fajiség elvén alapuló ősi alap gondolatát”. Ez párosult Kossuth éles kritikájával, a magyar birodalmi vezető szerepről való lemondása miatt. Baráth: *Az országépítés filozófiája*. 144.
- 139 Kodolányi János: *Esti beszélgetés*. Budapest, Magyar Élet, 1941. 133–134.
- 140 Uo. 42. és 51.
- 141 Illyés Gyula: „Ki a magyar?”. In *Régi Magyarok*. Budapest, MEFHOSZ, 1939. 35.
- 142 Fülep Lajos: „Nemzeti öncélúság”. *Válasz* 1. évf. (1934) 2–23.
- 143 Vass Gyula: „Magyar szellem”. *Válasz* 5. évf. (1938) 21–34., kül. 22–24.
- 144 Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, MEFHOSZ, 1939. 168.
- 145 Uo. 175.
- 146 Kodolányi: *Esti beszélgetés*. 46.
- 147 Vass. i. m. 28.
- 148 Kovács Imre: „Hulló Magyarország”. *Válasz* 2. évf. (1935) 417–27.; Veres Péter: „Német veszedelem és magyar közép osztály”. *Kelet Népe* 1937 9. sz. 15–19.
- 149 Vass: i. m. 32., Veres: *Szocializmus*. 36.; Balogh: *Válasz* 5. évf. (1938) 98–99.
- 150 Veres: *Szocializmus*. 116–117.
- 151 Féja Géza: „A szellem”. *Válasz* 5. évf. (1938) 10.
- 152 Kodolányi: *Esti beszélgetés*. 46. és 56.
- 153 Féja Géza: „Márciusi front”. *Válasz* 4. évf. (1937) 329–345., kül. 339.
- 154 Féja Géza: „A magyar gyarmat – Magyar tudat”. *Válasz* 2. évf. (1935) 360–364., 451–455. és 576., kül. 360.
- 155 Kodolányi János: „A királyság nagyrésze lassanként germanizáltassék”. *Válasz* 3. évf. (1936) 328–335., kül. 329. és 333–334.
- 156 Veres: *Szocializmus*. 173.
- 157 Féja: *A magyar gyarmat*. 361.
- 158 Kodolányi: *Esti beszélgetés*. 53.
- 159 Féja: *A magyar gyarmat*. 361.
- 160 Uo. 363.
- 161 „Márciusi ifjúság”. *Válasz* 4. évf. (1937) 256.; Debreceni fiatalok: „Magyar Út”. *Válasz* 4. évf. (1937) 328.

- 162 Szabó Dezső: „A holnap nacionalizmusa”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet. 19–82., kül. 42. és 59.
- 163 Uo. 70.
- 164 Uo. 79–80.
- 165 Szabó Dezső: „Toborzó”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet 112–135., kül. 125.
- 166 Szabó Dezső: „A végzet ellen (Hungarizmus és halál)”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. II. kötet 160–224., kül. 187.
- 167 Uo. 190–191.
- 168 Szabó Dezső: „A magyar paraszt”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet 258–285., kül. 262.
- 169 Szabó Dezső: „A magyar paraszt”. 259.
- 170 Uo. 263.
- 171 Szabó Dezső: „Magyarország helye Európában: Kelet-Európa”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet 211–237., kül. 228.
- 172 Uo. 227.
- 173 Uo. 228.
- 174 Szabó Dezső: „Az új magyar történetírás feladatai”. *Az egész látóhatár*. III. kötet 7–15., kül. 10.
- 175 Uo. 13.
- 176 Uo. 13–14.
- 177 Szabó Dezső: „Toborzó”. 117.
- 178 Szabó Dezső: „A magyar trón problémája és Ausztria”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. II. kötet 58–83., kül. 64.
- 179 Szabó Dezső: „Haláltánc a kisebbségi kérdéssel”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet 329–353., kül. 340–346.
- 180 Szabó Dezső: „Treuga Dei: A nemzeti egység fogalma, határai, feltételei”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. II. kötet 93–117., kül. 102.
- 181 Szabó Dezső: „Az Anschluss”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. III. kötet 304–308., kül. 306.
- 182 Szabó Dezső: „Magyarország helye”. 216.
- 183 Uo. 214.
- 184 Szabó Dezső: „A magyar közép osztály megteremtése”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet. 237–257., kül. 239–240.
- 185 Uo. 244.
- 186 Szabó Dezső: „Az antijudaizmus bírálata”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. II. kötet. 249–294., kül. 258–260.
- 187 Uo. 260.
- 188 Szabó Dezső: „A holnap nacionalizmusa”. 80.
- 189 Szabó Dezső: „A választójog reformja”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. II. kötet. 188–210., kül. 201.
- 190 Szabó Dezső: „Magyarország helye”. 213.
- 191 Szabó Dezső: „A kettészakadt magyar irodalom”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. III. kötet. 208–228., kül. 218–219.
- 192 Szabó Dezső: „A magyar közép osztály”. 239.
- 193 Szabó Dezső: „Magyarország helye”. 214.

- 194 Szabó Dezső: „A végzet ellen”. 170.
- 195 Szabó Dezső: „Az új keresztényhadjárat”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. II. kötet 150–159., kül. 155.
- 196 Uo. 155.
- 197 Szabó Dezső: „A magyar paraszt”. 273.
- 198 Szabó Dezső: „A magyar miniszterelnökhöz”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet 82–111., kül. 103.
- 199 Szabó Dezső: „A kettészakadt magyar irodalom”. 218–219.
- 200 Szabó Dezső: „Treuga Dei”. 103.
- 201 Szabó Dezső: „Achim András”. 318–319.
- 202 Uo. 324–326.
- 203 Szabó Dezső: „A magyar nyelv védelme és a kisebbségek”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet 318–328., kül. 318.
- 204 Szabó Dezső: „A magyar trón”. 65.
- 205 Opitz, Reinhard: „Ernst Niekischs ‘Widerstandsbewegung’ – oder was heißt ‚nationalrevolutionär‘?”. In Uő.: *Faschismus und Neofaschismus: Der deutsche Faschismus bis 1945* (I. kötet). Köln, Pahl-Rugenstein, 1988. 141–182.
- 206 Dénes Iván Zoltán: *Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, Osiris, 1999. 94.
- 207 Németh László: „Faj és irodalom”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 24–37. o
- 208 Németh László: „Kisebbségben”. In Uő.: *Sorskérdések*. 403–482.
- 209 Németh László: „Magyar ritmus”. In Uő.: *Az én katedrám*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1969. 13–67., kül. 64.
- 210 Németh László: „A magyarságtudomány feladatai”. In Uő.: *Kiadatlan tanulmányok*. 1. köt. Budapest, Magvető, 1968. 382–396., kül. 385–388.
- 211 Bibó István: „Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája”. In: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. Magvető, Bp., 1986. 375–384.; Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek”. In *A mindentudás igézete*. 102–118.; Kiss Gy. Csaba: „Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza: A Tanú-évek Közép-Európa-képe”. *Literatura* 1982. 1. sz. 42–48.;
- 212 Németh László: „Most, Punte, Silta”. In Uő.: *Európai utas*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1973. 689–694., kül. 690.
- 213 Németh László: „Fantomok ellen: A Kisebbségben védelmében”. In Uő.: *Sorskérdések*. 483–496., kül. 487.
- 214 Németh László: „Documente”. In Uő.: *Sorskérdések*. 604–608., kül. 608.
- 215 Németh László: „Magyarság és Európa”. In Uő.: *Sorskérdések*. 252–335., kül. 290–291.
- 216 Németh László: „Janus-arccal”. In Uő.: *Az én katedrám*. Budapest, Magvető, 1975. 169–179., kül. 169–170.
- 217 Németh László: „Szekfű Gyula”. In Uő.: *Sorskérdések*. 515–599., kül. 530–531.
- 218 Németh László: „Tejtestvérek”. In Uő.: *Európai utas*. 672–673.
- 219 Németh László: „Híd a Dráván”. In Uő.: *Európai utas*. 682–689., kül. 689.
- 220 Németh László: „Kiforgatnak a múltunkból”. In Uő.: *Sorskérdések*. 510–514., kül. 512.

- 221 Németh László: „Miért nem boldogulunk?”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet 587–595., kül. 589–590.
- 222 Németh László: *Magyarság és Európa*. 294.
- 223 Németh László: „A magyar vezető réteg”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. I. kötet. 612–623., kül. 615–617.
- 224 Uo. 614–619.
- 225 Németh László: „Beolvadók – visszaolvadók”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. I. kötet. 644–650., kül. 648–649.
- 226 Németh László: „Szekfű Gyula”. 548.
- 227 Németh László: „A magyar vezető réteg”. 618.
- 228 Németh László: „Szekfű Gyula”. 531. és 543.
- 229 Németh László: „Kisebbségben”. 439–440. Ezt részletesen elemezte – a Habsburgok szerepének pontos meghatározását és a völkisch ideológiával való összevetést mellőzve – Grezsa Ferenc és Kis Pintér Imre. Grezsa Ferenc: „A Kisebbségben magyarságképe”. *Kortárs* 1990. 11. sz. 141–151. és Kis Pintér Imre: „A Kisebbségben magyarságképéhez”. *Literatúra* 1982. 1. sz. 35–41.
- 230 Németh László: „Kisebbségben”. 439.
- 231 Németh László: „Szekfű Gyula”. 545.
- 232 „Nem is Magyarország maradt le, hanem a magyar az országában”. Németh László: *Magyarság és Európa*. 300–301.
- 233 Németh László: „Miért nem boldogulunk?” 591.
- 234 Németh László: „A kelet népei közt”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. I. kötet 568–570., kül. 570.
- 235 Németh László: „Szekfű Gyula”. 546.
- 236 Németh László: *Magyarság és Európa*. 300–301.
- 237 Németh László: „Kisebbségből – kisebbségbe”. In Uő.: *Sorskérdések*. 635–639.
- 238 Németh László: „Debreceni káté”. In Uő.: *Sorskérdések*. 71–74.; Németh László: „Magyar radikalizmus”. In Uő.: *Sorskérdések*. 620–630., kül. 625–627.
- 239 Németh László: „Miért nem boldogulunk?” 592–593.
- 240 Németh László: „Emelkedő nemzet”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. II. kötet. 190–192.
- 241 Németh László: „Grillparzer-év”. In Uő.: *Európai utas*. 254–267., kül. 266–267.
- 242 Németh László: „Szekfű Gyula”. 547.
- 243 Németh László: „Kiforgatnak a múltunkból.” 514.
- 244 Németh László: „Miért nem boldogulunk?” 592–593.; vö. A Szekfű-pamflet híres szöveghelyével, amely a logika illuzionizmusát leplezi le: „Ő kegyes akar lenni. Hajlandó 1840-re csavarni az órát; megadni tótnak, horvátnak, romának, amit akkor meg nem adtunk, s tán hiába is adtunk volna meg, de aztán ők is sétálnak vissza: Szent István birodalmába”. Németh László: „Szekfű Gyula”. 568.
- 245 Németh László: „Szekfű Gyula”. 566.
- 246 Ezt az ellentétet határozza meg Szekfű és Németh László vitájának tulajdonképeni téjeként úgy Gergely András, mint Bárdi Nándor. Gergely András: „Németh László vitája Szekfű Gyulával”. In *A mindentudás igézete: Tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, Magvető, 1985. 71–101.; Bárdi Nándor: „A minőség fölénye: Németh László és a revízió”. *Korunk* 1997. 11. sz. 52–78.

- 247 Németh László: „A magyar élet antinómiái”. In Uő.: *Sorskérdések*. 102–126., kül. 125–126.
- 248 Uo. 119.
- 249 Németh László: „Utóhang Szekfű Gyula Magyar Történetéhez”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. I. kötet. 504–511., kül. 510–511.
- 250 Németh László: „Miért nem”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. I. kötet. 571–572.
- 251 Németh László: „A reform”. In Uő.: *Sorskérdések*. 195–252., kül. 242–243.
- 252 „Mi, magyarok erre a görgetegre még kevésbé készültünk föl, mint Kelet-Európa többi népe: azokat politikailag találja készületlen, minket fajunkban is. Ők Duna-Európa megalkotását mulasztották el, mi a magyar hegemoniát tulajdon országunkban.” Németh László: *Kisebbségben*. 460–461.
- 253 Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944: A küldetéses ember*. Budapest, Szépirodalmi, 1992. 148–149.
- 254 Uo. 187.
- 255 Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Budapest, Mundus, 2002. 25.
- 256 Bajcsy-Zsilinszky Endre: „Új helyzet – új magyar politika a német impériummal szemben” [1929]. In *Helyünk Európában*. 164–169., kül. 165.
- 257 Uo. 169.
- 258 Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Budapest, Gergely, 1941. 16–17.
- 259 Uo. 17–22.
- 260 Uo. 268.
- 261 Uo. 102–105.
- 262 Uo. 25–26. és 34–35.
- 263 Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Budapest, Cserépfalvi, 1937.
- 264 Molnár Ákos: „A magyar nemzet őszinte története. Málnási Ödön könyve”. *Nyugat* 29. évf. II. kötet (1937) 60–62.
- 265 Málnási: *A magyar nemzet*. 6–12.
- 266 Uo. 12., 20–21. és 52.
- 267 Uo. 61. és 98–110.
- 268 Uo. 105.
- 269 Uo. 108. és 120.
- 270 Uo. 126. és 134.
- 271 Uo. 145.
- 272 Uo. 168.
- 273 Szálasi Ferenc: „Út és Cél”. In Uő.: *Hungarizmus. I. A cél. Alapvető világnézeti tanulmányok és beszédek*. Szerk. Ungvári Gyula. Budapest, Gede, 2000. 101–165., kül. 151. és Szálasi Ferenc: „Nagyter, élettér, vezetőnép”. In Uő.: *Hungarizmus*. 210–239., kül. 236.
- 274 Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, Akadémiai, 1990. [1941, reprint]. 78.
- 275 Uo. 64–65.
- 276 Uo. 145–147.

- 277 Uo. 166–171.
- 278 Uo. 193., 199. és 220–223.
- 279 Ugyanakkor, amint arra Erős Vilmos felhívta a figyelmet, Szabó politikai nézetei és például Mályusz között nem feltétlenül mutatható ki ekkora különbség. A politikában Szabó is a népiségtudatosság fejlesztése mellett állt ki. Erős Vilmos – Szabó István: „Nemzetsemlélet és Magyarságtudat (Erős Vilmos bevezető tanulmányával) I.”. *Kisebbségkutatás* 6. évf. (2004) 635–667.
- 280 Erős Vilmos: „Látomás és indulat a szekfűológiában: Válasz Miskolczy Ambrusnak”. *Aetas*, 2004. 3–4. sz. 312–321.
- 281 Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder, Eastern European Monographs, 1976.
- 282 Dénes Iván Zoltán realizmusközpontú értékelése egy három évtizedes pálya folyamatosan fejlődő terméke. Ennek legfontosabb fontosabb állomásai Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója: A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, Akadémiai, 1976.; Uő.: *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, Osiris, 1999.; Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (Magyar Panteon), kül. 7–36., valamint az az értelmezés, amelyet pontossága, valamint érzékeny és kiterjedt kontextualizációja folytán alkalmaztunk: Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság: Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. kül. 143–168. és 201–223.
- 283 Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*
- 284 Uo. 26.
- 285 Uo. 14.
- 286 Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi 1715–1735*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1913. A botrányt elemzi: Glatz Ferenc: „Történeti kultusz és történetírás: Reflexiók Szekfű Száműzött Rákócziához”. *Történeti Szemle* 19. évf. (1976); Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, Maecenas, 1988 [reprint, 1918].
- 287 Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*. 11–12.; A koncepció folyamatos jelenlétére először Pach Zsigmond Pál hívta fel a figyelmet egy 1956-os tanulmányában. Pach Zsigmond Pál: „Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Szekfű Gyula 'Három nemzedék'-ében”. In Uő.: *Történetsemlélet és történettudomány*. Budapest, Gondolat, 1977. 463–520., kül. 463–478.
- 288 A harmincas években – a német politika és a Volksgeschichte tudományos kihívásának kontextusában – a historizmus jegyében végbement konzervatív-liberális közeledés kiváló példája, hogy a konzervatív és liberális Monarchia-olvasatokat kidolgozó Szekfű és Gratz kifejezetten harcostársakká válhattak az élesedő ideológiai küzdelemben. A Monarchia-recepció két historista alkánonja így külön kezelt, de egy oldalra sodródott. A „kihívás” érzékelése előtt még jelentősnek tekintett – és történeti szempontból máig jelentős – különbségekhez ld. Gyáni Gábor: „A Habsburg múlt elméleti kánonjai”. In *Relatív történelem*. Budapest, Typotex, 2007. 111–123., kül. 112–115.

- 289 Szekfű Gyula: *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Budapest, Élet kiadása, 1920. 370.; Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*. 15–16.
- 290 Szekfű Gyula: „A politikai történetírás”. In Uő.: *Nép, nemzet, állam: Válogatott tanulmányok*. Szerk. Erős Vilmos. Budapest, Osiris, 2002. 69–105., kül. 79.
- 291 Szekfű Gyula: „A faji kérdés és a magyarság”. In Uő.: *Nép, nemzet állam*. 135–161., kül. 137.
- 292 Uo. 144–145. és 156–159.
- 293 Szekfű Gyula: „A ’turáni-szláv’ paraszttállam”. *Magyar Szemle* 5. kötet (1929) 30–38., kül. 36.
- 294 Szekfű: *Politikai történetírás*. 94.
- 295 A függetlenségi hagyomány és Szekfű tevékenységének kontextusához ld. Erős: *Történetírás*.
- 296 Szekfű Gyula: „48-as történetünk mai állása”. *Napkelet* 4. kötet (1924) 243–253., kül. 244–249.
- 297 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. kötet Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941–1942.⁷ I. kötet 415–417.
- 298 Hóman–Szekfű: *i. m.* II. kötet 511. és III. kötet 122–123.
- 299 Hóman–Szekfű: *i. m.* IV. kötet. 51–53. 317–319. és 330–338.
- 300 Uo. 488–489.
- 301 Uo. 492.
- 302 Hóman–Szekfű: *i. m.* V. kötet. 37–41.
- 303 Uo. 172–178.
- 304 Uo. 386–392., kül. 389.
- 305 Uo. 454–456.
- 306 Uo. 462 és 466.
- 307 Uo. 490.
- 308 Uo. 584–595.
- 309 Uo. 500–502. és 593–595.
- 310 Uo. 583–602.
- 311 Dénes: *Európai mintakövetés*. 137–140.
- 312 Lásd 105. jegyzet
- 313 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. I–II. kötet
- 314 A történetíróként végtelenül a kiegyensúlyozottságra törekvő Gratz jellemzően csak az októberista elittel szemben ütött meg kritikus hangot. Gratz: *A dualizmus kora*. II. kötet 315.
- 315 Bleyer az *Ungarländischer Deutscher Volksbildungs-Verein* [Magyarországi Németek Népművelődési Társasága] alapítójaként a német kisebbségi nacionalizmus egyik meghatározó személyisége volt, azonban a völkisch gondolat politikai konzekvenciáinak levonását visszautasította. Nézeteinek összefoglalásához ld. Fata Márta: „Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája”. *Régió: Kisebbségi Szemle* 5. évf. (1994) 175–190.

- 316 Gratz Gusztáv: *Deutschungarische Probleme*. Budapest, Sonntagsblatt, 1938. 96–105 Gratz nézeteinek változatlanágáról tanúskodik, hogy az 1938-as kötet számos, a húszas években elhangzott beszédet, rövid cikket is tartalmaz.
- 317 Bleyer Jakab: „A magyar és német viszony”. *Magyar Szemle* 5. kötet (1929) 115–125., kül. 115–119.; Gratz Gusztáv: „Magyarság és németiség”. *Magyar Szemle* 6. kötet (1929) 192–204. kül. 192.
- 318 Gratz Gusztáv: „Középeurópa balkanizálódása”. *Magyar Szemle* 3. kötet (1928) 1–7., kül. 5.
- 319 Uo. 3.
- 320 Gratz Gusztáv: „Magyarország és a nemzeti kisebbségek”. *Magyar Szemle* 4. kötet (1928) 185–199., kül. 190.; Gratz Gusztáv: „Andrássy”. *Magyar Szemle* 6. kötet (1929) 305–313.
- 321 Gratz: „Középeurópa balkanizálódása”. 2.
- 322 Isbert, Otto Albrecht: „A magyarországi németiség birodalmi német szempontból”. *Magyar Szemle* 15. kötet (1932) 231–241., kül. 231.
- 323 Uo. 238–239.
- 324 Mályusz Elemér: „Az új német nacionalizmus történetírása”. *Magyar Szemle* 15. évf. (1932) 241–254., kül. 241 és 246.
- 325 Mályusz pedig elkötelezett harcot folytatott a történettudományban megfogalmazott német ideológiai pozíciókkal és politikai igényekkel szemben. Ennek fontos fejezetei Orosz László tanulmányaiból és forrásközléseiből olvashatók ki a legjobban, mindenekelőtt a Fritz Valjavec történesszel folytatott hosszú vita kapcsán. Ezekhez ld.: Orosz László: „A két világháború közötti német ’délkelet-kutatás’ és a magyar tudomány kapcsolatához: Fritz Valjavec és Mályusz Elemér levelezése : 1. rész”. *Levéltári közlemények* 74. évf. 1. sz. (2004). 105–137.; Uő: „Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás”. *Századok* 135. évf. (2001). 635–648.; Uő: „Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában”. *Századok* 137. évf. (2003). 43–99.
- 326 Moravék Endre: „A német kaleidoszkóp”. *Magyar Szemle* 14. évf. (1932) 127–134., kül. 130–131.
- 327 Máthé Elek: „Nemzeti gondolat a német nemzeti szocialista mozgalomban”. *Magyar Szemle* 15. évf. (1932) 308–320., kül. 315.
- 328 Pukánszky Béla: „A mai német regény”. *Magyar Szemle* 14. kötet (1932) 22–30., kül. 23.
- 329 König Antal: „A német katolikusok és a nemzeti szocializmus”. *Magyar Szemle* 15. kötet (1932) 124–135., kül. 133–134.
- 330 König Antal: „Ausztria belső kérdései”. *Magyar Szemle* 18. évf. (1933) 67–74., kül. 68–70.
- 331 Csapody Csaba: „A keresztény rendi állam publicisztikája Ausztriában”. *Magyar Szemle* 21. kötet (1934) 26–31., kül. 26.
- 332 Bleyer: *i. m.* 122–124.; Szekfű Gyula: „Az ifjúság társadalomszemlélete”. *Magyar Szemle* 8. kötet (1930) 207–215., kül. 211.

- 333 Joó Tibor: „A magyar nemzeti szellem”. In Uő.: *Történetfilozófia és metafizika*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Budapest, Ister, 2001 155–199., kül. 166.; Joó Tibor: „Öncsonkítás”. In Uő.: *Történetfilozófia és metafizika*. 231–236., kül. 236. és Joó Tibor: *A magyar nemzeteszmé*. Szeged, Universum, 1990. [reprint] 32., 141. és 168–208.
- 334 Szekfű: *A turáni-szláv parasztállam*; Németh Gyula: „A magyar turánizmus”. *Magyar Szemle* 11. kötet (1931) 132–140., kül. 135.; –m– : „Van-e még történeti érzékünk?”. *Magyar Szemle* 14. kötet (1932) 162–172., kül. 171.
- 335 Kornis Gyula: „Nemzeti megújhódás”. *Napkelet* 7. évf. (1929) 481–494. és 561–576., kül. 482–483. Lásd még Kornis, Julius [Gyula]: *Hungary and European civilization*. Budapest, University Press, 1938. 3.
- 336 Ottlik László: „Pax Hungarica”. *Magyar Szemle* 22. kötet (1934) 289–299., kül. 294. és Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, Lucidus, 2000. 31. és 52–74.
- 337 Váczy Péter: „Szellemtörténet”. *Nyugat* 24. évf. (1932) 101–109., kül. 102.; Kornis: *Hungary*. 4.; Dékány István: „Történelmi értékelés és átértékelés”. *Századok* 67. évf. (1933) 129–164., kül. 130.
- 338 Ennek elméletileg leginkább kidolgozott, fogalmilag kifinomult kifejtése Dékány István: „A szellemtörténet történelmi alapon megvilágítva”. *Századok* 65. évf. (1931) 337–386. Közérthetőbben és élesebben kifejtve hasonló gondolatokat hangoztatott Gratz Gusztáv: „Állami közösség és népközösség”. *Magyar Szemle* 15. kötet (1932) 297–308., kül. 297–302. és Szekfű Gyula: „A népi elv két arca”. *Magyar Szemle* 35. kötet (1939) 5–12., illetve konkrét történeti munkákat recenzálva Uő.: „Időszerű történeti munkák”. *Magyar Szemle* 35. kötet (1939) 222–230., kül. 227.
- 339 Ottlik György: „Ausztia problémája”. *Magyar Szemle* 26. kötet (1936) 105–115., kül. 105.
- 340 Uo. 109.
- 341 Rónai András: „Államterület és népiség”. *Magyar Szemle* 28. kötet (1936) 113–120., kül. 117.
- 342 Pongrácz Kálmán: „A dunai államok gazdasági kapcsolata”. *Magyar Szemle* 29. kötet (1937) 124–132., kül. 124 és 131.; Ferdinandy Mihály: „A lázadó Koppány mítosza”. *Magyar Szemle* 32. kötet (1938) 244–253., kül. 250.
- 343 Ottlik György: *Ausztia problémája*. 113.
- 344 Ferdinandy Mihály: „Középeurópai alakzatok” [1938]. In *Helyünk Európában*. 430–447., kül. 433.; Uő.: *Mi magyarok: Tíz tanulmány a magyar történelemből*. Budapest, Rózsavölgyi, 1941. 403.o. és Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1943. 140.
- 345 Kosáry: *Magyarország története*. 174.
- 346 Ferdinandy: „Középeurópai alakzatok”. 445., Kornis: *Hungary*. 10.
- 347 Ottlik László: *Új Hungária felé*. 3.; Gratz Gusztáv: „Polzer gróf emlékirata”. *Magyar Szemle* 5. kötet (1929) 145–156., kül. 147.
- 348 Cs. Szabó László: „Könyvek a Monarchiáról”. *Nyugat* 25. évf. (1933) I. kötet 375–378., kül. 376.

- 349 Kornis: *Hungary*. 11.; Kosáry: *Magyarország története*. 264–265.
- 350 Szekfű Gyula: „Politikai érzékünk társadalmi alapjairól”. *Magyar Szemle* 26. kötet (1936) 297–306., kül. 301–302.
- 351 Bethlen István: „A magyarság helyzete a Duna-medencében”. *Magyar Szemle* 19. kötet (1933) 297–317., kül. 300–302.
- 352 Ottlik László: *Pax Hungarica*. 295.
- 353 Ferdinandy: „Középeurópai alakzatok”. 444–446.; Uő.: *Mi, magyarok*. 432.
- 354 Ferdinandy: *Mi, magyarok*. 432.
- 355 Ottlik György: *Ausztia problémája*. 113.; Ferdinandy: *Mi, magyarok*. 436.
- 356 Németh László: *Szekfű Gyula*. 582–585.
- 357 Erről részletesen legújabbán lásd Paksa Rudolf: „A történetírás mint propaganda: Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig”. *Kommentár* 1. évf. (2006) 5. sz. Különösen jelentős Paksa elemzése Baráth történetírói krédójáról (Baráth Tibor: „Az új Magyarország történetírása”. *Új Európa* 1942. 1. sz. 9–21.), szintén tárgyalja Komoróczy kritikáját (Komoróczy György: „Baráth Tibor: Magyar történet”. *Századok* 75. évf. [1942] 329–331.)

V. Konklúziók

A történelem, közismert módon, a második világháború idején adott választ az 1920-tól 1939-ig vagy 1941-ig terjedő korszak identitáspolitikai diskurzusaira. Megmutatkozott, hogy a birodalmi német völkisch diskurzus valóban hatékonyan képes legitimálni a Közép- és Kelet-Európa újjászervezésére vonatkozó nemzetiszocialista elképzeléseket, és nagyarányú összefonódás alakult ki a völkisch tudományosság, valamint a náci politikai tervezés szereplői és intézményei között. Ausztriában a törzsi jellegűként azonosított osztrák identitás-értelmezésnek megfelelően rendezkedett be az új hatalom, egyszerre követelve meg a teljes azonosulást a nagynémet népi célok nemzetiszocialista olvasatával, és biztosítva elismerést a „törzsi sajátosságoknak”. Mindkét országban a historizmus és a völkisch tudomány több alakja visszavonult a közélettől, a népiségkutatás eredetileg ifjúkonzervatív eszmékkel szimpatizáló számos képviselője azonban aktív részese maradt a tudományos és politikai közéletnek, és különösen Ausztriában számos nagynémet, de a harmincas évek előtt a völkisch eszmékkel nem azonosuló értelmiségi csatlakozott táborukhoz. Nézeteik a világháború során sem kerültek konfliktusba a nemzetiszocialista politika igényeivel, hiszen úgy a népek közötti harc tézise, mint az örök német feladatokra vonatkozó elképzelések olvashatóak voltak a náci külpolitikát legitimáló tudományos szövegekként, míg a nemzetiszocialista állam- és társadalomkép egyéb elemeiről vagy hallgattak, vagy integrálták őket beszédmódjukba – ahogy ezt az elemzés során például a *Führerprinzip*, a vezérelv ismételt feltűnése kapcsán megfigyelhettük.

A nemzetiszocializmus teremtett saját – rémálomszerű – tudományosságot, ám a történeti gondolkodást meghatározó akadémiai beszédmódok és ezek popularizált változatai nem ezekből a műhelyekből kerültek ki, hanem a weimari „harcos tudomány” [*kämpfende Wissenschaft*] radikalizálódott irányzataiból jöttek létre. Ez a diskurzus ideologikus volt ab-

ban az értelemben, hogy legitimált bizonyos politikai cselekvéseket és a társadalom megszervezésére vonatkozó terveket, ugyanakkor gyökereit tekintve nem nevezhető propagandajellegűnek. Autonóm tudományos és közéleti műhelyekben alakult ki, melyek a hatalom támogatásának hatására, illetve ennek biztosítására törekedve maguk is alkalmazkodtak a politikai elvárásokhoz. Ez az alkalmazkodás mindig tökéletlen maradt, hiszen például a népiségtudomány következetes képviselői a Habsburgok értékelését nem módosították a német propaganda céljainak megfelelően, nagynémet felfogásuk nem jelentette az egyes régiók történeti hagyományainak integrálását. Ők ragaszkodtak saját nézeteikhez, melyek alapján a Habsburg-múlt évszázadait a népi politika útjáról való letérésként értelmezték, csak egy-egy kiemelkedő epizód létét ismerve el. Ezzel szemben a valódi propagandairódalom 1935 után nyitottabb volt az osztrák tradíciók elismerő értékelésére és elfogadására, az osztrák dinasztikus történelem korlátozott mértékű revíziójára, azaz jóindulatú, nagynémet szempontból végrehajtott újraolvasására.

Ausztriában és Magyarországon a helyzet alapvetően eltért a németországitól. Egyik államban sem alakult ki autochton módon olyan filozófiai és politikai irányzat, amely a németországihoz hasonló módon végrehajtott volna a 19. századi historista történetírás és államelmélet összefonódási pontjain létrejött identitás- és muldiskurzusok kritikáját és átértelmezését. Mindkét országban igen erősen hatott ugyanakkor a német tudományosság, amelynek eredményei messze nagyobb visszhangot keltettek, mint a francia, brit vagy akár olasz társadalomkutatás és politikai beszéd alakulása. Az osztrák köztársaság különböző Anschluss-párti közéleti és szószólói, a heterogén világnézeti háttérű közösségekből érkező honoráciorok ideológiai céljuk, a nagynémet egység szükségszerűségének és természetességének bizonyítása következtében váltak nyitottá a birodalmi német muldiskurzusok átvételére. Ami Németországban marginális folyamat volt – a historizmus képviselőinek (pl. Hermann Oncken) „átállása” a völkisch historiográfia üzemébe – az Ausztriában a tulajdonképpen meghatározó folyamattá nőtte ki magát: mint láttuk, a legkülönbözőbb világnézetek, pártállások felől érkeztek az egyre bővülő völkisch táborba a nagynémet eszme mellett 1918 óta változó mértékben elkötelezett, de írásmódjukat és kutatási módszereiket, kérdésfeltevéseiket lassabban változtató történészek. A statisztikai pontosság igénye nélkül is megállapítható, hogy egyaránt jelentős részük fogadta el a nemzetiszocialista uralom napi praxisát, illetve utasította vissza azt – az Anschlusst magát azonban szinte mindannyiuk támogatta, 1933 és 1938 után is.

A völkisch gondolat ausztriai recepciójában tehát a szellemi-etnikai rokonság megengedő feltételei mellett a történelmi helyzet, a politikai igény működött katalizátorként. Ez azonban nem váltott ki teljes hasonulást az osztrák értelmiségben: a nemzetiszocialista táborba belépő vagy társutassá váló történészek és közírók között is megmaradt az igény az osztrák hagyományok és identitás kompatibilis elemeinek integrálására a völkisch németiségfelfogásba – ezek a szerzők mintegy az ausztriaiság ügynökeiként léptek fel a birodalmi németiség felé, míg „befelé” a mindenkori Németországgal való együttműködés, a közös állami lét természetességét és megkerülhetetlenségét hirdették. Ennek hatására egyaránt völkisch jellegűvé vált a konzervatív nagynémet gondolkör, melynek magját a régi német birodalmi utópia képezte, valamint a nagynémet liberális hagyomány utolsó nemzedékének diskurzusa. A *grossdeutsch/gesamtdeutsch* gondolat számára 1918 után a völkisch beszédmód kínálta a leginkább adekvát formát, hiszen tagadta a történelmi elkülönbözés, a különállamiság hagyományának identitásformáló potenciálját, és így átértelmezte vagy eljelentéktelenítette ötszáz év osztrák történelmének azon vonatkozásait, amelyek alapján egy a birodalmi némettől világosan elválasztható osztrák identitás megfogalmazása végbemehetett. Ehelyett az osztrák sajátosságokat törzsi jegyekként azonosította, alkalmanként kiegészítve az évszázados birodalmi hivatás által az osztrákságon hagyott nyomok elemzésével, azaz egy, a historizmusban gyökerező szemlélettel.

A kettős (külső és belső) szellemi és politikai kihívás kontextusában alakult ki az a reakció, amelyben az osztrák politikai hatalom – a hivatásrendi diktatúra hívei és vezetői – stratégiai szövetséget kötöttek a korábban periferális legitimista értelmiségi körökkel. Ennek a kooperációnak az eredményeként Ausztriában a közélet minden aspektusát megcélzó identitáspolitikai kísérlet bontakozott ki, amely megteremtette a történelmi hagyományai alapján konstituált osztrákság diskurzusát. Ennek is több áramlata létezett, azaz az ideológiák természetének megfelelően nem jött létre homogén beszédmód – sokkal inkább legitimizmusok, kis- és nagy-osztrákság, valamint egyéb historizáló önképek együttmozgásáról beszélhetünk, amelyeket elsősorban a náci kihívás és annak völkisch legitimációs diskurzusa szorított egy táborba.

Ennek a helyzetnek legfontosabb következménye az ausztriaiság tartalmairól való beszéd konvencióinak megszilárdulása lett. Létrejött egy olyan történelmi nyelv, amelyben a historizmus filozófiája, a történetiség primátusa vált a népen belüli – államszervező, hiszen Ausztriát is megteremtő – különbözőség legitimációs diskurzusává. Ennek volt fontos eleme a Habsburg-múlt legitimista és hangsúlyosan osztrák olvasatának integrá-

lása az oktatásába és az állampropagandába. Mindez tehát a szó széles értelmében vett historizmus jegyében történt: a múlt értelmezésének vezérfonalát az államélet története alkotta, melyben az államhoz képest elfoglalt viszony határozta meg az egyes szereplők és folyamatok történelmi értékelését. Ez antiesszencialista értékséma volt, amennyiben az egyes szereplők értékelése nem előre meghatározott elveket (pl. a népek harca, a német–szláv konfliktus szükségszerűsége) alkalmazva történt, hanem a mindenkori állammal szembeni viszonyulás szolgált alapjául, teljesítményük pedig koruk lehetőségeihez és kényszereihez való viszonyulásuk a szerző által végrehajtott értelmezéséből vált kiolvashatóvá.

Ebben a történelmi hagyományokat felértékelő diskurzushoz konkrétabbá vált és történelmi vezérmetaforává lépett elő a seipeli „hídállam” fogalma, amely szorosan illeszkedett a közép-európaiként és katolikusként felfogott osztrák identitásképhez. A Habsburgok megkülönböztetett helyüket annak köszönhatték, hogy dinasztikus politikájuk jól reprezentálta a nem-népi államépítés lehetőségét, és az önálló osztrák politikai hagyomány egészét felölelte. Tudjuk, hogy ez az identitáspolitikai vállalkozás az erőt sugárzó nemzetiszocialista Németország árnyékában nem bizonyult sikeresnek – de az is világos, hogy ez, a Habsburgokat az osztrák múlt és így az ausztriaiság lényegi elemeivel szorosan összekötő identitásprojektum utóbb részben mégis érvényesült. Amikor ugyanis a náci kollaboráció korszakát felejtetni igyekvő második köztársaság markánsan nem-népi önértelmezésre törekvő csoportjai 1945 után hozzáláttak felépíteni az osztrák nemzetet, elsősorban erre hagyatkozhattak, mint a szinte egyetlen, a nagynémet és náci hatás által nem kontaminált ideológiára.

Magyarország, ahogy Ausztria is, a hódítás pillanatáig elkerülte a birodalmi német politikai és kulturális pozíciók mögött történő teljes felzárkózást, ám – ismét csak mindkét országra jellemző módon – a magyar társadalomban is jelentős és idővel erősödő erők működtek, amelyek a politikai vagy a kulturális, esetleg a kettős imitáció és alkalmazkodás kíváncsiságát vallották. Magyar viszonylatban ugyanakkor két jelentős eltérés is mutatkozott. Ezek közül az első a német kultúrtranszfer befogadásának kontextusa. Ellentétben Ausztriával, Magyarországon nagyon is világos és erős hagyománya létezett az állam és nemzet értelmezésének, olyannyira, hogy a kevésbé németes, vagy általában kevésbé nemzetközi tájékozódású csoportok szövegei a két világháború közötti időszakban szinte teljes mértékben értelmezhetőek autochton diskurzusként, melyet legfeljebb a korszak végén alakít át – zár összébb – a vetélkedő tradicionalista olvasatok képviselői által egyaránt érzékelt német *politikai* fenyegetés. A másik véglet, a német hatást szinte egészében és fenntartások

nélkül abszorbeáló szerzők pedig a világháború utolsó szakaszáig marginálisak maradtak vagy marginalizálták magukat, mint például Baráth Tibor vagy Málnási Ödön. Az identitáspolitikai és történet szemléleti versengés meghatározó résztvevőivé éppen ezért nem is ezek a csoportok váltak, hanem a német szellemtörténeti iskolát legmélyebben megismerő, módszertanát magas színvonalon alkalmazó konzervatív és különböző mértékben a liberalizmussal is szimpatizáló szerzők, mindenekelőtt Szekfű Gyula és a *Magyar Szemle* szerzőgárdája, valamint a völkisch ideológia és történelemfelfogás hatása alá került, a magyar birodalmiság hagyományából vagy, éppen ellenkezőleg, radikális meghaladásának szükségességéből kiinduló írók. Az előző megközelítés mindenek előtt Mályusz Elemér jellemezte, az utóbbi a népi mozgalom nagyobbik felét, amelyik a klasszikus baloldali eszmékkel (részben ekkor még) nem azonosult.

A másik jelentős különbség közvetlenül politikai jellegű volt. Magyarországon ugyanis a módszertani-ideológiai polémia résztvevői, a három fentebb meghatározott fontos csoport, illetve irány egyaránt német-, pontosabban náciellenesként jellemezhető, leszámítva egyes – felettébb kiszámú – megnyilatkozásokat. Sem a német befolyás tényét, sem a totális pártállam eszméjét nem legitimálták műveikkel. Írásunkban ezért amellett érveltünk, hogy pontosabb megértésükhöz nem elegendő a német nemzetiszocializmussal szemben elfoglalt pozícióikat elemezni, sőt jóval többet tesz érthetővé, ha a német ifjúkonzervatizmus történet szemléletével vetjük össze ezeket a szerzőket. Ennek alapján azt állapítottuk meg, hogy a népfogalmat a középpontba helyező két irányzat egyaránt jól jellemezhető a konzervatív forradalom völkisch szegmensének elemzése során nyert fogalomkészlet segítségével – anélkül, hogy a folyamat során egybe mosnánk őket. A „birodalmi-völkisch” szerzők közül Mályusz esetében például a protestáns-függetlenségi hagyomány továbbélését azonosítottuk felfogása autochton komponenseként, amely a harmincas években kiegészült a népi birodalom múltba vetített utópiájával, mely nemcsak módszertanában, de ideológiai tartalmaiban is megfelelt a német birodalmi mitológia párhuzamos elemeinek. A népi írók mozgalmát a német völkisch eszmerendszerben a húszas évektől periferizálódott emancipatorikus irányzathoz hasonló jelenségként határoztunk meg. A „birodalmi népiségtörténetről” ez az irány elsősorban az államkultusz visszaütasításában különbözött, valamint a kelet-európai kismemzeti testvériség – mint láttuk, fogalmilag paradox, csak historista perspektívából védhető – elvének képviselte révén. Ez utóbbit olyan megkülönböztető jegyként azonosítottuk, mely a fajok harcának axiómáját detotalizálta, azaz kimondatlanul is megkérdőjelezte univerzális érvényességét. A „konfliktus zónájában”,

azaz a német–magyar és zsidó–magyar kapcsolatrendszer elemzéseiben ugyanakkor a völkisch ideológia magjához tartozó szociáldarwinisztikus esszencializmust, a népek harcát szükségszerűségként beállító felfogást mutattuk ki – a legvilágosabban talán Szabó Dezső antropológiai pesszimizmusában. Ennek az ellentmondásnak az alapján a népi írók mozgalmát jogos a német kulturális hatás mély jeleit hordozó, ám azt saját, nem kompatibilis elképzeléseivel vegyítő sajátos magyar jelenségként értelmeznünk.

A hazai historizmus szellemtörténeti és politikai realista képviselői – mindkét irányzattal szembe fordulva – a magyar politikai hagyományokkal szembe forduló kísérleteket láttak ezekben a német kultúrhatásra és kihívásra a német „fegyverrel” válaszoló vállalkozásokban, és velük vitázva bontották ki identitáspolitikai és történeti rendszerüket. Ezt a rendszert nem az ausztriai tradicionizmus és esetenkénti misztikus katolicizmus jellemezte, hanem a magyar konzervatív-őszabadelvű hagyomány és a történeti birodalmi állameszme szinkronizálása. A magyar reakció annyiban hasonlított az ausztriai recepcióra, amennyiben hasonló – bár a politikában kevésbé egyértelműen tükröződő – szembenállás kialakulását eredményezte az ifjúkonzervatív jelszavak alapján a társadalom radikális újradefiniálását és a kollektív identitások abszolutizálást követelő, s a történeti tapasztalatban az identitás forrását, egyben a politika szférájának autonómiáját és ennek révén a népek közötti konfliktusok meghaladhatóságát megpillantó csoportok között.

A Habsburgok képéről, dunai birodalmuk érdemeiről és bűneiről folyó történeti viták meglehetősen pontossággal tükrözték vissza a két világháború közötti politikai filozófiai és ideológiai változásokat. Miért lehetett ez így, miért válhatott a Habsburg-birodalom számos vita megkülönböztetett szereplőjévé? Erre természetesen adható egyszerű válasz: azért, mert a térség fejlődésére négy évszázadon át meghatározó hatással volt, a történelemfelfogások ütközése tehát bajosan képzelhető el anélkül, hogy a dunai soknemzetiségű állam ne vált volna ennek megkülönböztetett terepévé. Ez azonban nem magyarázza meg, hogy három országon átívelő módon miért tapasztalható gyakran alapvető egyezés az értékelésekben, amelyet csak minimális és értelmezhető eltérések bontanak meg.¹

Ha erre a kérdésre is választ kívánunk adni, úgy a Habsburg-múlt szellemi és politikai örökségének és a két világháború közötti korszak ideológiai áramlatainak kontextusában kell vizsgálni a történeti gondolkodás iskoláit, irányait. Ez a vizsgálat tömören összefoglalva arra az eredményre vezetett, hogy a mélyebb gyökerek nélkül, a dinasztikus politika eredményeként létrejött birodalom csak abban az esetben jelenhetett meg érték hordozóként egy történeti elbeszélésben, ha a történetiség maga

úgy szerepelt a történelemtől alkotott elképzelésekben, mint érvényes identitások forrása, azaz amíg a politikai cselekvés az emberi cselekvés autonóm terepeként jelent meg. A völkisch ideológiával egyik feltétel sem egyeztethető össze. Ahogy azt a bevezető részekben felvázoltuk, a völkisch múltfelfogás elsősorban a történelemtől függetlenül létező népi lényeg és ösztön politikai és időbeni érvényesülésének szakaszait igyekszik meghatározni. Mint ilyen, gyakran ciklikus szemléletű, hiszen alapvető látásmódja csak két történeti mozgás, a népdagály és a népapály mozzanatait engedi meg. További következménye ennek a szemléletmódnak, hogy minden történeti szereplő megítélése attól függ, hogy az adott szöveg cselekményében a népi potenciál kibomlását akadályozza vagy elősegíti. Ez a többszörösen dualisztikus világkép ugyanazzal a logikával számolja fel a politika és általában véve az emberi cselekvés autonómiáját, mint amellyel a történelem identitásképző erejét is tagadja: az időben kibomló eseményeket függelékként, felépítményként rendeli hozzá a népi tartalmak által alkotott mélystruktúrákhoz. A Habsburgok ebben az értelmezési keretben vagy a német népiség ágenseiként jelenhettek meg (egyben minden más népiség ellenfeleként), vagy pedig a népiség elvével általában ellentétes történeti jelenséggént, végső soron magának a történetiségnek a szimbólumaként, amely legyőzendőként tételeződött a völkisch elbeszélésekben.

A völkisch Habsburg-diskurzusok elemzése azt mutatja meg, hogy milyen módon íródna bele a történeti beszédbe a világ rendjére, törvényeire vonatkozó normák és ítéletek, egyszerűbben kifejezve: ideológiák. Ennek megfelelően a népiségtörténetet a munkánk úgy kezelte, mint amelyben tudományosság és ideologikum nem egyszerűen összekeveredik, hanem amelyek kölcsönösen konstitutívak, és egymástól elválaszthatatlan egészet alkotnak. Írásunkban többször megfigyeltük, hogy egyes részkérdésekben a szerzők pozitív és negatív ítéleteket is mondhattak ugyanazon jelenségről (ilyen volt például az osztrák barokk viszonya a német népiséghez), ám ez nem befolyásolta szövegeik lényegi – ideológiai és strukturális – azonosságát, amelyet az irodalomelméletből kölcsönzött kifejezéssel poétikaként aposztrofáltunk. Ennek oka abban keresendő, hogy a völkisch ideológia sem egyes részekhez rendelt feltétlenül azonos értéképzeteket, hanem bizonyos szabályosságokat írt elő, köztük például azt is, hogy bármilyen esemény vagy jelenség által kifejezett értéktartalom az adott elbeszéléselemnek tulajdonított népi vagy népidegen jelleg, illetve hatás függvénye. Ez függhetett a szerzők egyéni beállítottságától is, de természetesen meghatározó szerepet játszott az ilyen ítéletekben a népi hovatarozás kérdése. Ami német szempontból a népiség nagyszerű keleti

áramlásának minősült, az magyar perspektívában a népi tér feltörése és fragmentálása volt.

Fontos figyelni arra, hogy a völkisch ideológia minden országban és minden árnyalatában appropriálta, egyben eltorzította a 19. század liberális nemzeti hagyományrendszerét, noha tartalmaiban egyértelműen antiliberális elvek mentén képzelte el a népi állam felépítését és működését. A német egységmozgalom, az osztrák nagynémet liberalizmus és a magyar '48-as hagyomány egyaránt helyet kapott a völkisch előképek között. Ezzel párhuzamosan a liberalizmus mint történeti jelenség a Habsburg-állam jellemzőjévé vált, illeszkedve a népellenes/nemzettelen-liberális/parlamentáris-szervetlen/formátlan fogalmi hármashoz, amely az ifjúkonzervatív államtan és társadalomfilozófia tanításai szerint elválaszthatatlan egységet alkotva definiálta a gyenge, hanyatló és természetellenes államokat. Ez további magyarázat arra, hogy a 19. századtól a Habsburgok emlékezete miért kapott erősen negatív felhangokat a völkisch beszédmódokban: azt a tradíciót jelenítette meg, amely reakciósan szembefordult mindazokkal az irányzatokkal, amelyek a nemzeti elv nevében szálltak síkra, egyben a „modernizmus” (de hangsúlyosan nem a „korszerűség”!) jegyében kaput nyitott a „pusztítás” nyugati ideológiai előtt. Így nemcsak elvont, az államtan eszközeivel vizsgált politikai alakulatként vált a beteg, életképtelen állam szimbólumává, de aktív politikai erőként is diszkreditálódott, és haláltusája elemezhető volt a felvilágosodás francia „baktériumai” által véghezvitt rombolás stációit követve is.

Ezzel párhuzamosan – s ez is bizonyítja a két történetiszemlélet dialogikus-polemikus viszonyát – a historizmus konzervatív nyelvjátékai Ausztriában és Magyarországon bizonyos részeikben megnyíltak a liberális örökség egyes elemei felé, és megtörtént ezek beépítése a történeti beszédbe. A historizmus konzervatív és államcentrikus irányzatként keletkezett, és ezek a jegyei a húszas években is tapinthatóak, sőt meghatározóak voltak – a liberális német és magyar historiográfusok működése ellenére. Ausztriában a legitimizmus mint történetiszemlélet és identitásprojektum a húszas években egy misztikus-konzervatív populáris autoritarizmus formájában jelentkezett (gondoljunk akár Schmitzre vagy az *Österreichische Aktion* szerzőire), és Szekfű Gyula is az ó- és ifjúkonzervatív jegyeket egyesítő magyar politikai rendszerben vált prominens közéleti szereplővé. Ausztriában ez a jelleg meghatározó maradt, sőt a hivatásrendi állam legitimációs diskurzusaként tovább erősödött. Ezzel együtt megőrizte aktivitását egy szűk, és korántsem kizárólag zsidó származású réteg, amely a liberális örökség nevében sorakozott fel a független Ausztria mögött, és szintén a Habsburg-múltban fedezte fel identitásának történeti

gyökereit. Magyarországon a szabadelvű örökség szorosan összefonódott a függetlenségi hagyománnyal. Ennek ellenére létezett 1920 után liberális árnyalatú legitimizmus, illetve Habsburg-párti szabadelvűség. A harmincas években azonban egy átalakulás is lezajlott. Ennek során az újkonzervatizmus államutópiájából kiábrándult szerzők, köztük az egykor az *Új Nemzedék* újságírójaként dolgozó Pethő Sándor és Szekfű Gyula, akit 1920 körül – amint arról a *Három nemzedék* Széchenyi-képe tanúskodik – szintén befolyásolt az organikus államtan szemléletmódja, egyre inkább együttműködtek liberális szerzőkkel. Sőt, tudatosan integrálni törekedtek a liberalizmus örökségét a magyar történeti hagyományba – amint a talán leghíresebb példa, a magyar centristák, Eötvös, Trefort és Szalay Szekfű által végrehajtott átértékelése is bizonyítja.

Ennél a részleges nyitásnál azonban nagyobb jelentőségűnek látszik az a közös jegy, hogy Ausztriában is Magyarországon is jól definiált diskurzusai alakultak ki a polietnikus együttélésnek mint ideális társadalmi állapotnak, amelynek egyik jelképeként a Habsburg-birodalom szerepelt. Ez a megközelítés szerzőnként, csoportonként és országokként eltérő mértékben és módon, de egészében félreérthetetlenül azt eredményezte, hogy Közép-Európának és a közép-európaiság fogalmának olyan új történeti vonatkoztatási pontja alakult ki, amely határozottan vallotta a nemzetek, népek közötti együttműködés kívánatosságát. Ez ugyanakkor mindkét országban anélkül történt meg, hogy a birodalmi ideológia revízió esett volna át: a polietnikus együttélés gyakorlati formulái mind Ausztriában, mind Magyarországon egy kitüntetett politikai és állami hagyományokkal rendelkező nép, a német-osztrák, a magyar, esetleg mindkettő primátusát tételezték fel. A 19. század nacionalizmusait ezek a megközelítések visszautasították, ám a birodalmi államiság nemzeti diskurzusai maradtak, amelyek a Habsburgok korát ennek a birodalmiságnak az ideális vagy a reálisan elérhető legoptimálisabb formájaként azonosították. Ausztriában ez inkább a múltbéli birodalom-szervező szerep közvetítőként, hídként való újragondolásának formáját, Magyarországon inkább közvetlenül érvényesként történő megőrzését jelentette. (Zárójelben kívánczik ide, hogy léteztek a korban olyan szellemi áramlatok, amelyek úgy a völksich történelemkép, mint a duna-menti birodalmiság eszméjének érvényességét tagadták, ám nem képezték az elemzés tárgyát – ezek ugyanis baloldali eszmerendszerek voltak.)

A Habsburgok emlékezetének a két világháború közötti korszak ideológiai-identitáspolitikai spektrumán belüli helyének meghatározása mellett a disszertáció egy történetet is előad, amely a strukturalista komponenssel szemben a térben és időben zajló folyamatokra vonatkozik. Ez a

történet tartalmazza a munka legfontosabb pontjait, állításait, amelyek részben ismert, részben a források feltárása alapján konstruált tézisekként foglalhatóak össze. Az elemzés során az egyes országokban kibontakozó ideológiatörténeti folyamatokat, és az ezeket akkomodáló struktúrákat feltárva egy koherens történet elmondását is megkíséreltük.

Ennek a történetnek a kiindulópontját az – a releváns szakirodalom áttekintése alapján megfogalmazott – értékelés képezte, mely szerint a két világháború között Németországban olyan meghatározó jelentőségű átrendeződés játszódott le a történeti gondolkodásban, amelynek értelmezése elsősorban a politikai filozófia által használt esszencializmus/pragmatizmus ellentétpár alkalmazásával hajtható végre, és amelynek központi mozzanata a völksich gondolat előretörése volt az akadémiai és közéleti muldiskurzusokban, a korábban domináns historizmus történelemfelfogásának rovására. Nézetünk szerint ez az átrendeződés, az új paradigma keretei közt megkonstruált német önkép, az 1918 utáni politikai helyzettel összekapcsolódva, meghatározható az osztrák történelem iránti érdeklődés megélénkülésének, illetve a Habsburg-ház történeti értékelésében tapasztalható elmozdulásnak okaként. Az ennek során létrejött két háború közötti új Habsburg-kép a völksich múltértelmezés volt, amely a német nép sorstörténetébe és örök, ahistorikus népi ösztönének kibontakoztatása köré szőtt mesternarratívába ágyazta a dinasztia történetét, illetve értelmezte át az osztrákság fogalmát. Ezt az átalakulást jellemeztük a nagynémet eszme népi újragondolásának folyamataként, és határoztuk meg a német külpolitika reaktiválódásával párhuzamosan jelentkező intellektuális kihívásként, úgy a nagynémet eszmét elvető osztrák, mint a magyar nacionalizmus és állameszme különböző változatait képviselő konzervatív politikai és szellemi elitek számára.

A kihívás hatására, mint bemutattuk, mindkét országban kettős recepciója zajlott le a németországi völksich Habsburg- és Ausztria-képpel kapcsolatos történeti és politikai téziseknek: módszertani és tartalmi, amelyet szükséges elkülönítve is vizsgálni. Ausztria esetében az elkülönített vizsgálat azért indokolt, mert a völksich multolvasat a nagynémet diskurzusra megtermékenyítőleg hatott, és hozzájárult az ideológiai tartalmak újrafogalmazásához, míg a különböző osztrákság-elméletek mind módszertanként, mind szubsztantív identitásmodellként elutasították a németországi kultúrtranszfer tartalmait. Mint láhattuk, a völksich gondolat terjedése az osztrák értelmiségen belül azt eredményezte, hogy 1933 után a jobboldali nagynémet csoportok a nemzetiszocialista Németország politikájának hatására sem változtattak nézeteiken, csak 1938 után vonyult vissza egy részük a közéletből és a tudományból. A nagynémet eszme

képviselői tehát a korai – weimari – völkisch tudományosságnál osztrák szempontból integratívabb identitásmodellt kínáló nemzetiszocializmus felé gravitáltak, a nagynémet ideológiai spektrum 1938-ra végletesen beszűkült, és a németországinál sokkal közvetlenebb módon alkalmazkodott a náciizmus magideológiájához.

Az osztrák közgondolkodás más irányzatai számára a völkisch kihívás a nemzetiszocializmus politikai kihívásának tapasztalatával kapcsolódott össze szorosan, és így a harmincas évek első felében a kis- és nagysztrák történelemfelfogás, a politikai legitimizmus és a hivatásrendi ideológia egyre szorosabb szinergikus viszonyba került. Ez a folyamat leírható az osztrák és Habsburg-emlékezet instrumentalizációja révén végrehajtott identitáspolitikai mozgósítás kísérleteként. Ennek során a magyartól jelentősen különböző bölcséleti, világnézeti háttérrel bíró osztrák legitimizmus számos utópisztikus elképzelése értelmeződött át a hivatásrendi állam eszméjét alátámasztó ideológiává. Ezzel egy furcsa szimmetria alakult ki: a nem népi „töredékállam”, az osztrák hivatásrendi diktatúra egy olyan államalakulat evokációjával legitimálta magát, amely polietnikus egységként működött. A népiség kizárólagos államszervező potenciálját tagadó két forma, a népnél kisebb és a többnemzetiségű birodalmi alakulat koncepciója így az identitáspolitikában egymást legitimáló, sok szállal egymáshoz kötődő alternatívaként jelent meg.

Magyarországon ezzel szemben a kettős recepció struktúráját a konzervatív ideológiának a historizmus alapján történő intellektuális mozgósítási kísérlete, valamint a völkisch elméletet átvevő, de az ennek alapján megfogalmazott hatalmi igényeket visszautasító népiségtörténet és a népi írók mozgalma határozta meg. Ahogy Ausztriában, Magyarországon is a hazai hagyományok határozták meg a recepció pontos módját: a magyar történeti hagyományok és az államkonceptió szilárdsága miatt vált a nemzet történetének historista nagyelbeszélése a szembefordulás alapjává. A Habsburgoknak ebben a koncepcióban nem járt magától értetődő módon kitüntetett hely, szerepük a harmincas években mégis újra fontosabbá vált a megelégnélő vitákban, mint a húszas évek elejének – akkor még aktuálpolitikai súllyal bíró – diskurzusában. Ennek oka az volt, hogy a hazai völkisch beszédmód természetes módon fordult a népiségellenes elveket vagy ellenséges népiséget képviselőként felfogott idegen dinasztia ellen, míg a konzervatív mozgósítás alapjává a hazai historiográfiai hagyománynak a „vihar előtti csend” utolsó pillanatában, 1930 körül végleg megszilárdult a *Magyar történet* későbbi köteteiben végső formáját elnyerő „labanc”-katolikus áramlat értelmezése vált. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az osztrák nagynémet hagyomány völkisch áthangolá-

sával való párhuzam csábító volta ellenére a magyar folyamatok nem feltethetők meg az ausztriai tendenciáknak. A magyar függetlenségi hagyomány egésze korántsem adoptálta a völkisch beszédmódot. Ezt részben a magyar történeti diskurzus tradicionalizmusa és időnkénti provincializmusa magyarázza, részben pedig az erős 19. századi magyar állameszmének és nemzetfelfogásnak a továbbélése, amely megelőzte, hogy az ausztriaihoz hasonló, a kölcsönzést, a külföldi minta átvételét sürgető szükségképpeni identitásválság alakuljon ki Magyarországon. Éppen ezért a hazai völkisch recepció elsősorban a reformigénnyel kapcsolódott össze: azok váltak előharcosaivá, akik a társadalmi vagy a tudományos struktúrákkal elégedetlenek voltak – a népi írók, illetve az establishmenttel személyes és/vagy világnézeti okokból szembeforduló jobboldali értelmiségiek. Ez meghatározta a recepció korlátozott jellegét is.

Az itt összefoglalt megállapítások egy ideológiatörténeti elemzés eredményei. Ez annyit tesz, hogy szellemi, kulturális produktumokban azonosítható politikai, a társadalom működésének kíváncsi módjaira vonatkozó tartalmakat vizsgáltunk. A vizsgálat elsősorban identitásdiskurzusokat igyekezett feltárni, a Habsburgok szerepére való rákérdezés révén teremtvé meg összehasonlíthatóságuk feltételeit. Munkánk ennek az összehasonlításnak az elvégzésével hozzá kívánt járulni az ideológiatörténet helyének meghatározásához a történeti kutatás területei között, egyaránt rávilágítva korlátaira és arra a hozzáadott értékre, amelyet az a történeti tudás jelent, mely az ideológiatörténet módszerei révén állítható elő. Célnk egyik aspektusát annak bemutatása jelentette, hogy a politikatörténet kiegészíthető, szélesebbé tehető, a politika fogalma és történettudományos eszközökkel való vizsgálatának fókuszta társadalmiasítható határterületeinek részletes kutatásával.

Többször hangoztatott szándékunk volt továbbá megmutatni, hogy politikatörténet és mentalitástörténet sokszorosán összefügg, de mindkettő bír bizonyos autonómiával; hatnak egymásra, ám korszakolásuk nem feltétlenül esik egybe, folyamataik nem szinkronban zajlanak. Ez a szétválasztás teszi lehetővé azt is, hogy az ideológiát mint kulturális és nem politikai „társadalmi üzemet” [*social production/construction*] vizsgáljuk, amely így megszűnik a politika függeléke lenni, és úgy jelenik meg, mint autonóm tevékenység, melynek kapcsolatai a politikával természetesek, de nem maguktól értetődőek. Ez a megközelítés, talán meglepő módon, sokkal elfogadottabb a kora-újkor kutatásában. Elsősorban az európai modernitás szellemi kánonjainak forrásait kutató brit és francia szerzők próbálkoztak ilyen szempontból közelíteni az ideológiákhoz. Németországban a kilencvenes évek óta fejlődik rohamos ütemben a 20. század első

felének ideológiatörténeti feldolgozása. Ennek elsődleges motiválója az a felismerés, hogy a nemzetiszocialista állam kialakulásához, illetve társadalmi elfogadásához vezető folyamatok rendkívül összetettek voltak, és így sem a német történelem megszakítottságának tézise, sem a német világhatalmi ambíciókat a 19. századig visszavezető, és a vilmosi, valamint a hitleri birodalom között kontinuitást tételező megközelítés nem képes olyan értelmező keretté válni, amelyben a jelenségek durva leegyszerűsítés nélkül elhelyezhetők lennének.

A dolgozat ennek az utóbbi felismerésnek a kiterjesztésével próbálkozott meg. Az új német ideológiatörténetre jellemző módon nem egyértelműen elrendezni, inkább „bonyolítani” próbálta az osztrák és magyar identitásdiskurzusok történetét azzal, hogy egy történeti komplexum, a Habsburgok és államuk értelmezéseinek részletes elemzése révén rámutatott ideológiai hatás és ellenhatás jelentőségére, a közép-európai összefonódások összetettségére és súlyára, valamint a két világháború közötti korszakban a közép-európai politikai és történeti gondolkodás jobboldalián kimutatható átalakulás jelentőségére. Hasonlóan bonyolítani igyekeztünk a korszakra vonatkozó történeti tudás egészét is, azáltal, hogy a vizsgálat olyan szereplőket vonultatott fel és elemzett, akik működésük egyes periódusaiban a különböző politikai kérdésekhez és erőkhöz gyakran eltérő, alkalmanként kifejezetten változékony módon viszonyultak.

Már a bevezetésben is jeleztük ugyanakkor – minden bonyolító szándék ellenére –, hogy az ideológiatörténet megköveteli bizonyos osztályozó kategóriák bevezetését, és ezzel elkerülhetetlenül sematizálja a múlt általa feldolgozott szeptétét. Ezek a kategóriák relativizálhatóak ugyan, újra és újra kimutatható az egyes szerzők egyedisége, ennek következetes megvalósítása azonban a történeti tudást redukálná elrendezhetetlen információ-töredékek halmazává. Munkánknak így nem lehetett más célja, mint egy lehetséges elrendezés felmutatása, egy lehetséges múltértelmezés konstruálása a szakma és a részdiszciplína sajátos szabályai szerint. A konzervatívokról, a völkisch ideológiáról és a Monarchiáról külön-külön és együttesen is elképzelhetők más értelmezések. A könyvet az a szándék vezérelte, hogy rávilágítson a két világháború közötti jobboldali múltfelfogások között feszülő ellentétekre, az esszencializmus és a pragmatizmus fedőfogalmaival és ezeknek kibontásával megragadja ezt az ellentétet, valamint bemutassa, hogy a régió múltját meghatározó egyik államalakulat hogyan válhatott ennek az ideológiai ellentétnek egyik ütközőpontjává. A Habsburgok sokat tárgyalt és sokat vitatott államépítő vállalkozása – éppen sajátságossága folytán – abban is segítségünkre lehet, hogy rajtuk és utóéletükön keresztül ne csak államukat, de a későbbi korokat is árnyaltabban lássuk.

Jegyzet

- 1 A legfontosabb ilyen elem a *gesamtdeutsch* történelemszemlélet megjelenése. Ezt azonban úgy magyaráztuk, mint a mítoszképzés olyan példáját, amikor a Habsburgok a germán birodalmi gondolat egy variánsához asszimilálódtak a szövegekben, és így nyertek felmentést az ellenük felsorakoztatott völkisch vádak alól. Figyelemreméltó azonban, hogy még Heinrich von Srbik életművében is folyamatosan erősödött a Habsburg-állam társadalmával és politikai rendszerével szembeni kritika, ahogy az 1938 körüli náci propaganda is Ausztria állami berendezkedésének lehető legradikálisabb tagadásával párosította a dinasztia egyes tagjainak pozitív értékelését. A Habsburg-állameszme mindkét esetben a háttérbe szorult, helyét a délkeleti német expanzió mesternarratívája foglalta el, amely az össznémetség ágenseként határozta meg a dinasztiát.

Felhasznált irodalom

I. Forrásszövegek

I.1. Folyóiratok

Munkánk elkészítése során az alábbi periodikák zárójelben megadott évfolyamait tekintettük át, illetve az alábbi levéltári gyűjteményeket vizsgáltuk.

NÉMETORSZÁG

Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung (1931/32–1933/34)
Gewissen (1919–1924)
Die Tat (1909/10–1933/34)
Volk und Reich (1925–1938)

AUSZTRIA

Der Österreicher (1930–1938)
Kaiser Karl Gedächtniskalender / Gedächtnisjahrbuch (1929–1937)
Staatswehr (1919–1933 fennmaradt számai)
 Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten, Neues Politisches Archiv, Liasse Österreich, Karton 237 és 297., valamint Bundeskanzleramt, Inneres, Zivilakten, NS-Zeit, Bestand Heimatdienst 1933–1938

MAGYARORSZÁG

Kelet Népe (1937–1939)
Magyar Szemle (1928–1939)
Napkelet (1922/23–1938)
Századok (1919/20–1942)
Válasz (1934–1939)

Az ezekben és egyéb felhasznált folyóiratokban fellelhető hosszabb (tanulmány- és esszéjellegű írásokat) a forrásszövegek jegyzéke is tartalmazza, a rövidebb cikkekre a lábjegyzetek hivatkoznak pontosan.

I.2. Német tanulmányok, röpiratok és könyvek

Albert, Wilhelm: *Grenzlanddeutschum: Ein Hilfsbuch. für Unterrichtsanstalten aller Art.* Nürnberg, Korn, 1934.
 Anacker, Heinrich: *Ein Volk – Ein Reich – Ein Führer.* München, Eher, 1938.
 Andreas, Willy: „Die Wandlungen des großdeutschen Gedankens”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich. Aufsätze und Reden zur deutschen Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts.* Stuttgart–Berlin, Deutsche Verlag-Anstalt, 1934. 213–242.
 Andreas, Willy: „Maria Theresia”. In Uő.: *Geist und Staat. Historische Porträts.* München–Berlin, Oldenbourg, 1922. 88–128.
 Andreas, Willy: „Nationalstaat und Universität”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich. Aufsätze und Reden zur deutschen Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts.* Stuttgart–Berlin, Deutsche Verlag-Anstalt, 1934.
 Andreas, Willy: „Steins Vermächtnis an Staat und Nation”. In Uő.: *Kämpfe um Volk und Reich. Aufsätze und Reden zur deutschen Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts.* Stuttgart–Berlin, Deutsche Verlag-Anstalt, 1934. 57–86.
 Andreas, Willy: *Die Wandlungen des großdeutschen Gedankens.* Stuttgart–Berlin–Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1924.
 Andreas, Willy: *Österreich und der Anschluss.* Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft. für Politik und Geschichte, 1927.
 Aubin, Hermann: „Die Ostgrenze des alten Deutschen Reiches”. In Uő.: *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes.* Breslau, Priebatsch, 1938. 109–144.
 Aubin, Hermann: „Der deutsche Osten und das deutsche Volk”. In Uő.: *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes.* Breslau, Priebatsch, 1938. 93–108.
 Bartels, Adolf: *Einführung in das deutsche Schrifttum für deutsche Menschen: In 52 Briefen.* Leipzig, Koehler & Armelang, 1933.²
 Beninger, Eduard: *Germanischer Grenzkampf in der Ostmark* Wien, Frick, 1939.
 Berve, Helmut: „Die Erfüllung des Reiches”. *Wille und Macht* 2. évf. (1934) 5–6. sz. 4–9.
 Boehm, Max Hildebert: „Das Fiasko des 21. Juli”. *Gewissen*, 1919. július 27.
 Boehm, Max Hildebert: *Das eigenständige Volk: Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1932.
 Boehm, Max Hildebert: *Der 18. Januar und die anderen Deutschen.* Jena, Fischer, 1934.
 Boehm, Max Hildebert: *Die deutschen Grenzländer. 2. vermehrte Ausg.* Berlin, Reimar Hobbing, 1930.
 Boehm, Max Hildebert: *Volkstheorie und Volkstumspolitik der Gegenwart* (Wissenschaftliche Forschungsberichte zum Aufbau des neuen Reiches. Heft 4). Berlin, Junker & Dünhaupt, 1935.

- Böhm, Anton: „Österreichs Wesen und Wandel in der Zeit”. In Heiss, Friedrich – Ziegfeld, Arnold Hillen (Hrsg.): *Bekenntnis zu Österreich*. Berlin, Volk und Reich, 1932. 15–31.
- Böhm, Max Hildebert: *Deutschösterreichs Wanderschaft und Heimkehr*. Essen, Essener Verlagsanstalt, 1939.
- Brandenburg, Erich: *Die deutsche Revolution 1848*. 2. Ausg. Leipzig, Quelle & Meyer, 1919.
- Brandenburg, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Krieg*. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924.
- Brandenburg, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg. Neue, umgearbeitete Ausgabe*. Leipzig, Insel-Verlag, 1939.
- Braubach, Max: *Der Aufstieg Brandenburg-Preußens 1640 bis 1815*. Freiburg, Herder, 1933.
- Brecht, Walter: „Deutsche Art und Kunst in der Österreichischen Dichtung”. In Gallinger, August (Hrsg.): *Deutsch-Österreich: Kulturprobleme*. München, Hübner, 1930. 1–17.
- Brieger, Konrad Kurt: *Das alte und das neue Österreich*. München, Hilfsbund der Deutsch-Österreicher, 1935.
- Brockhausen, Karl – Klausberger, Maria L.: *Deutsch-Österreich: Kultur, Politik, Wirtschaft*. Halberstadt, Meyer, 1927.
- Brunner, Otto: „Österreich, das Reich und der Osten im späten Mittelalter”. In Nadler, Joseph – Srbik, Heinrich von (Hrsg.): *Österreich: Erbe und Sendung im deutschen Raum*. Salzburg–Leipzig, Pustet, 1936. 65–86.
- Dammert, Rudolf: *Deutschlands Nachbarn im Südosten: Völker und Mächte im Donaauraum*. Leipzig, Vogtländer, 1938.
- Delbrück, Hans: *Vor und nach dem Weltkrieg*. Berlin, Stollberg & Co, 1926.
- Der grosse Brockhaus*. 15. köt. Leipzig, Brockhaus, 1934.⁵ 641. és 658.
- Edgar Julius Jung: *Sinnbedeutung der deutschen Revolution*. München, Oldenbourg, 1933.
- Eschmann, Ernst Wilhelm: *Vom Sinn der Revolution*. Jena, Diederichs, 1933.
- Feine, Hans Erich: *Das Werden des deutschen Staates seit dem Ausgag des Heiligen Römischen Reiches 1800–1933*. Stuttgart, Kohlhammer, 1936.
- Feine, Hans Erich: *Tausend Jahre deutscher Reichssehnsucht und Reichswirklichkeit*. Köln, Schaffstein, 1935.
- Fischer, Rudolf: „Geschichte der Deutschen bis 1933”. In Loesch, Karl Christian – Vogt, Ludwig (Hrsg.): *Das deutsche Volk, sein Boden und seine Verteidigung*. Berlin, Volk und Reich, 1938.² 13–143.
- Frank, Walter: „Königsmord: Kronprinz Rudolf von Österreich.” In Uő.: *Geist und Macht: Historisch-Politische Aufsätze*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1938. 115–129.
- Freyer, Hans: *Der Staat*. Leipzig, Rechfelden, 1925. 33.
- Ganzer, Karl Richard: *Das Reich als europäische Ordnungsmacht*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1941.
- Geramb, Viktor von: „Ein Brief aus Österreich”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 78–92.

- Gierach, Erich – Loesch, Karl Christian: *Böhmen und Mähren im Deutschen Reich*. München, Bruckmann, 1939.
- Gradmann, Robert: *Die Wissenschaft im Dienste der deutschen Volkspolitik*. Erlangen, Palm & Enke, 1932.
- Gürge, Wilhelm: *Mitteleuropa und Paneuropa*. Berlin, Saar, 1929.
- Haller, Johannes: *Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters*. Stuttgart, Cotta, 1944.
- Haller, Johannes: *Epochen der deutschen Geschichte*. Stuttgart, Cotta, 1939. [1922]
- Haller, Johannes: *Wendepunkte der deutschen Geschichte*. Köln, Schaffstein, 1934.
- Hartmann, Otto Julius: „Geschichte, Zeit und Ewigkeit”. *Die Tat* 20. évf. (1929–30) 565–580.
- Haushofer, Albert: „Mitteleuropa und Anschluss”. In Kleinwächter, Friedrich – Paller, Heinz von: *Die Anschlussfrage in ihrer kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Bedeutung*. Wien, Braumüller, 1930. 150–159.
- Heinz, Friedrich Wilhelm: *Die Nation greift an: Geschichte und Kritik des soldatischen Nationalismus*. Berlin, Reich, 1933.
- Herkner, Heinrich: *Deutschland und Österreich*. Leipzig, Hirzel, 1919.
- Hess, Joseph: *Das ganze Deutschland soll es sein*. Stuttgart, Kohlhammer, 1978.
- Heuss, Theodor: *Deutschlands Zukunft*. Stuttgart, Engelhorn, 1919.
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. 2 Bände in einem Band. München, Eher, 1937. 261–262. nyomás
- Hitler's Secret Conversations, 1941–1944*. New York, Farrar, Straus and Young, 1953.
- Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier: Mit bisher unbekannten Selbstzeugnissen Adolf Hitlers, Abbildungen, Augenzeugenberichten und Erläuterungen des Autors: Hitler, wie er wirklich war*. Stuttgart, Seewald, 1976.³
- Hoffmann, Karl: „Mitteleuropa in der Weltpolitik und in den Weltraumen”. *Volk und Reich* 1. évf. (1925) 1. sz. 38–47.
- Hoffmann, Karl: *Der klein-europäische Gedanke*. Leipzig, Grunow, 1918.
- Hoffmann, Walter: *Donaauraum, Völkerschicksal*. Leipzig, Meiner, 1939.
- Hugelmann, Karl Gottfried: „Deutsch-österreich und seine Grenzgebiete”. In Loesch, Karl Christian – Boehm, Max Hildebert (Hrsg.): *Grenzdeutschland seit Versailles: Die grenz- und volkspolitischen Folgen des Friedenschlusses*. Berlin, Brückenverlag, 1930. 326–353.
- Kamp, Ignaz: „Biologische und Kulturpolitische Skizzen über Deutschland und Österreich”. In Gallinger, August (Hrsg.): *Deutsch-Österreich: Kulturprobleme*. München, Hübner, 1930. 18–57.
- Keyser, Erich: „Die völkische Geschichtsauffassung”. *Preussische Jahrbücher* 234. évf. (1933) 1–20.
- Keyser, Erich: „Entwicklung und Aufgaben der bevölkerungsgeschichtlichen Forschung in Deutschland”. *Historische Viertelsjahrschrift* 25. évf. (1931) 353–370.
- Kloss, Heinz: „Das Reich”. *Die Tat* 20. évf. (1929/30) 118–130. és 181–174.
- Knaurs Weltgeschichte: Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. Hrsg. K. A. von Müller – P. R. Rohden. Berlin, Knauer, 1935.
- Koch-Weser, Erich: *Deutschlands Aussenpolitik nach der Nachkriegszeit 1919–1929*. Berlin, 1929.

- Köstler, Joseph: „Der Ausdruck deutschen Schicksals im Anlitz Salzburgs. Versuch einer kulturgeschichtlichen Zusammenschau”. In *Staat und Volkstum: Neue Studien zur bairischen und deutschen Geschichte und Volkskunde. Karl Alexander von Müller als Festgabe*. Diessen b. München, Huber, 1933. 152–166.
- Kriek, Ernst: *Der Mensch in der Geschichte: Geschichtsdeutung aus Zeit und Schicksal*. Leipzig, Armanen, 1940.
- Kuhn, Walter: *Deutsche Sprachinselforschung*. Plauen, Wolff, 1934.
- Lagarde, Paul: *Deutsche Schriften*. Jena, Diederichs, 1944.
- Loesch, Karl Christian: „Der großdeutsche Gedanke und die Vereinigten Staaten von Europa”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 9–36.
- Lorenz, Reinhold: *Das Zusammenschluss Mitteleuropas*. In Heiss, Friedrich – Ziegfeld, Arnold Hillen (Hrsg.): *Bekenntnis zu Österreich*. Berlin, Volk und Reich, 1932. 88–99.
- Ludat, Herbert: „Die Wiedergewinnung des deutschen Ostens und seine Besiedlung durch die deutschen Stämme”. *Vergangenheit und Gegenwart* 26. évf. (1936) 397–409.
- Marcks, Erich: *Bismarck: Eine Biographie 1815–1851*. Stuttgart–Berlin, Cotta, 1939. [1909]
- Metz, Friedrich: *Der Deutschösterreicher im Weltkrieg*. Berlin, Hilfsbund der Deutsch-Österreicher, 1936.
- Meyers Lexikon. 12. köt. Leipzig, Meyer, 1925.⁷
- Meynen, Eduard: *Deutschland und Deutsches Reich*. Leipzig, Brockhaus, 1935.
- Moeller van den Bruck, Arthur: *Das dritte Reich*. Berlin, Ring, 1923.
- Mommsen, Wilhelm: *Nationale Aussenpolitik*. Göttingen, Turm–Lange, 1924.
- Mommsen, Wilhelm: *Politische Geschichte von Bismarck bis zur Gegenwart 1850–1933*. Frankfurt, Diesterweg, 1935.
- Mommsen, Wilhelm: *Volk und Staat in der deutschen Geschichte*. Frankfurt, Diesterweg, 1933.
- Müller, Karl Alexander: „Das Erbe des neunzehnten Jahrhunderts”. In Uő.: *Deutsche Geschichte und deutscher Charakter. Aufsätze und Vorträge*. Stuttgart–Berlin–Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1926. 56–90.
- Müller, Karl Alexander: „Der 10. April 1938 in der deutschen Geschichte”. In Uő.: *Vom alten zum neuen Deutschland. Aufsätze und Reden 1914–1938*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1938. 316–333.
- Müller, Karl Alexander: „Deutsche Erhebung vor hundert Jahren und heute”. In Uő.: *Deutsche Geschichte und deutscher Charakter. Aufsätze und Vorträge*. Stuttgart–Berlin–Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1926. 30–55.
- Müller, Karl Alexander: „Deutsche Geschichte und deutscher Charakter”. In Uő.: *Deutsche Geschichte und deutscher Charakter. Aufsätze und Vorträge*. Stuttgart–Berlin–Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1926. 1–29.
- Müller, Paul: „Auswärtige Politik Österreichs 1715–1866”. In Nadler, Joseph – Srbik, Heinrich von (Hrsg.): *Österreich: Erbe und Sendung im deutschen Raum*. Salzburg–Leipzig, Pustet, 1936. 105–120.
- Nitschke, Richard: *Österreich, ein Land des deutschen Reiches*. Breslau, Handel, 1938.

- Oncken, Hermann: „Der Sinn der deutschen Geschichte”. In Uő.: *Nation und Geschichte: Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935. 15–45.
- Oncken, Hermann: „Deutsche Vergangenheit und deutsche Zukunft”. In Uő.: *Nation und Geschichte: Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935. 71–90.
- Oncken, Hermann: „Die Wiedergeburt der grossdeutschen Idee”. In Uő.: *Nation und Geschichte: Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935. 45–71.
- Oncken, Hermann: „Die Wiedergeburt der grossdeutschen Idee”. *Österreichische Rundschau* 16. évf. (1920) 97–114.
- Oncken, Hermann: *Nation und Geschichte. Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935.
- Pabst, Friedrich: „Österreich wie es ist”. *Die Tat* 23. évf. (1931/1932) 874–889.
- Partsch, Joseph: *Schutzgebiet des Deutschen Reiches*, Berlin, Reimer, 1893.
- Penck, Albrecht: „Deutscher Volks und Kulturboden”. In Loesch, Karl Christian – Ziegfeld, Arnold Hillen (Hrsg.): *Volk unter Völkern*. Breslau, Hirt, 1925. 62–73.
- Penck, Albrecht: *Nationale Erdkunde*. Berlin: Buchholz & Weisswange, 1934.
- Rapp, Adolf: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen und geistigen Leben seit dem 18. Jahrhundert*. Bonn, Schroeder, 1920.
- Rapp, Adolf: *Grossdeutsch – kleindeutsch: Stimmen aus der Zeit von 1815–1914*. München, Oldenbourg, 1922.
- Reich von Rohrwig, Otto: *Der Freiheitskampf der Ostmark-Deutschen: Von St. Germain bis Adolf Hitler*. Graz–Wien–Leipzig, Stocker, 1942.
- Reinmöller, Johannes: *Ins Dritte Reich: Antrittsrede des neuen Rektors Prof. Dr. Johannes Reinmöller am 4. November 1933*. Erlangen, Palm & Enke, 1934.
- Ritter, Gerhard: *Bismarcks Reichsgründung und die Aufgaben deutscher Zukunft: Ein Wort an Bismarcks „Großdeutsche” Kritiker*. Freiburg, 1928.
- Rörig, Fritz: „Nationale Frage und Ostkolonisation”. *Historische Zeitschrift* 154. kötet (1936) 96–103.
- Rörig, Fritz: *Ursachen und Auswirkungen des deutschen Partikularismus*. Tübingen, Mohr, 1937.
- Rosenberg, Alfred: *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München, Hocheneichen, 1942. 189–194. nyomás
- Rössler, Hellmuth: *Der Soldat des Reiches: Prinz Eugen*. Oldenburg, Stalling, 1934.
- Rothfels, Hans: „Das Problem des Nationalismus im Osten”. In Uő.: *Ostraum, Preußentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden*. Leipzig, Hinrichs, 1935. 183–194.
- Rothfels, Hans: „Das Werden des Mitteleuropa-Gedankens”. In *Ostraum, Preußentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden*. Leipzig, Hinrichs, 1935. 228–248.
- Rothfels, Hans: „Stein und der deutsche Staatsgedanke: Eine Universitätsrede am Verfassungstag 1931”. In Uő.: *Ostraum, Preußentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden*. Leipzig, Hinrichs, 1935. 33–48.
- Rothfels, Hans: *Bismarck und der Osten: Eine Studie zum Problem des deutschen Nationalstaats*. Leipzig, Hinrichs, 1934.

- Santifaller, Leo: *Deutschösterreich und seine Rückkehr ins Reich*. Weimar, Böhlau, 1938.
- Sas, Andreas: „Deutsche Kolonisten auf der Schönborn-Herrschaft Munkács-Szentmiklós.” *Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung* 3. évf. (1932–33) 29–45. és 80–98.
- Scheibenpflug, Heinz: *Donau und Donaauraum: Der Schicksalsweg eines Stromes*. Wien, Luser, 1939.
- Schmidt, Erich et al.: *Deutsche Geschichte vom Wiener Kongreß bis zum Ende des Weltkrieges: 1815–1918. Volk und Boden, Bd. III*. Braunschweig, Westermann, 1935.
- Schnabel, Franz: *Deutschland in den weltgeschichtlichen Wandlungen des letzten Jahrhunderts*. Leipzig–Berlin, Teubner, 1925.
- Schnabel, Franz: *Grundriss der Geschichte für die Oberstufe höheren Lehranstalten. Bd. IV: Geschichte der neuesten Zeit*. Leipzig, Teubner, 1930. 10. nyomás
- Schneefuss, Walter: *Deutschum in Südosteuropa*. Leipzig, Goldmann, 1941.²
- Schumacher, Rupert von: „Die Ostmark und der Donaauraum”. In Haushofer, Karl – Roessler, Hans (Hrsg.): *Das Werden des deutschen Volkes: Von der Vielfalt der Stämme zur Einheit der Nation*. Berlin, Propyläen, 1941.³ 439–483.
- Schumacher, Rupert von: *Prinz Eugen, der Reiche Bannertrager an Donau und Rhein*. Berlin, Runge, 1935.
- Schüssler, Wilhelm: „Das österreichische Problem und die Entstehung des Weltkrieges”. In Uő.: *Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung*. Stuttgart, Cotta, 1937. 87–148.
- Schüssler, Wilhelm: „Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung”. In Uő.: *Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung*. Stuttgart, Cotta, 1937. 1–22.
- Schüssler, Wilhelm: „Metternich”. In Uő.: *Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung*. Stuttgart, Cotta, 1937. 69–86.
- Schüssler, Wilhelm: „Prinz Eugen.” In Uő.: *Deutsche Einheit und gesamtdeutsche Geschichtsbetrachtung*. Stuttgart, Cotta, 1937. 23–52.
- Schüssler, Wilhelm: *Mitteleuropa als Wirklichkeit und Schicksal*. Köln, Schaffstein, 1939.
- Schüssler, Wilhelm: *Österreich und das deutsche Schicksal: Eine historisch-politische Skizze*. Leipzig, Quelle & Meyer, 1925.
- Schüssler, Wilhelm: *Vom Reich und der Reichsidee in der deutschen Geschichte*. Leipzig–Berlin, Teubner, 1942.
- Sieger, Robert: *Der österreichische Staatsgedanke und seine geographische Grundlagen*. Wien, Fromme, 1918.
- Spahn, Martin: „Mitteleuropa und das deutsche Volk”. *Volk und Reich*, 1. évf. (1925) 1. sz. 2–38.
- Spahn, Martin: *Die mitteleuropäischen Aufgaben der deutschen Außenpolitik*. Berlin, Reichsdruckerei, 1927.
- Steinacher, Hans: *Volkstum jenseits der Grenze*. Stuttgart, Francksche, 1934
- Stolz, Otto: „Tirols Geschichte als deutsches Grenzland”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 220–228.

- Thalheim, Karl C: *Das Grenzlanddeutschum : Mit besonderer Berücksichtigung seiner Wirtschafts- und Soziallebens*. Leipzig–Berlin, de Gruyter, 1931.
- Torsten, Oswald: *Riche: Eine geschichtliche Studie über die Entwicklung der Reichsidee*. München–Berlin, Oldenbourg, 1943.
- Trampler, Kurt: *Deutschösterreich 1918/19: Ein Kampf um Selbstbestimmung*. Berlin, Heymann, 1935.
- Treitschke, Curt: *Deutsch-Österreich: Das Land, seine Geschichte und seine Wirtschaft*. Berlin, Bernard & Graefe, 1938.
- Troeltsch, Ernst: „Demokratische Kulturpolitik”. In Uő.: *Schriften zur Politik und Kulturphilosophie (1918 – 1923)*. Hrsg. Gangolf Hübinger. Berlin–New York, de Gruyter, 2002. 301–354.
- Troeltsch, Ernst: „Deutsche Einheit”. In Uő.: *Schriften zur Politik und Kulturphilosophie (1918 – 1923)*. Hrsg. von Gangolf Hübinger. Berlin, New York, de Gruyter, 2002. 411–418.
- Troeltsch, Ernst: „Nationalgefühl”. In Uő.: *Schriften zur Politik und Kulturphilosophie (1918–1923)*. Hrsg. von Gangolf Hübinger. Berlin–New York, de Gruyter, 2002. 55–60.
- Troeltsch, Ernst: *Deutscher Geist und Westeuropa*. Tübingen, Mohr, 1925.
- Ullmann, Hermann: „Der grossdeutsche Gedanke in Österreich”. In Loesch, Carl Christian von (Hrsg.): *Staat und Volkstum*. Berlin, Deutscher Schutzbund-Verlag, 1926. 128–145.
- Valentin, Veit: *Deutschlands Aussenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges*. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1921.
- Valentin, Veit: *Geschichte der deutschen Revolution von 1848–49*. Berlin, Beltz, Quadriga, 1922.; Delbrück, Hans: *Vor und nach dem Weltkrieg*. Berlin, Stollberg & Co, 1926.
- Vogel, Walter: *Das neue Europa und seine historisch-geographischen Grundlagen*. Bonn, Leipzig, Schroeder, 1925.³
- Volz, Wilhelm: „Lebensraum des deutschen Volkes”. *Deutsche Arbeit* 24 évf. (1925) 7 sz. 169–174.
- Volz, Wilhelm: *Raum und Volk in der Geschichte der deutschen Politik*. Berlin, Reichszentrale für Heimatsdienst, 1927. 1.
- Westphal, Otto: „Bismarck und Hitler”. *Vergangenheit und Gegenwart* 23. évf. (1933) 469–481.
- Wilms, Werner: *Der Anschlußgedanke Deutsch-Oesterreichs vom Deutschen Zollverein bis zu dem Gutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofs vom 5. September 1931*. Marburg, k.n., 1935.
- Winschuh, Joseph: *Gerüstete Wirtschaft*. Berlin, Frundsberg, 1939.
- Wirsing, Giselher: „Richtung Süd-Ost”. *Die Tat* 22. évf. (1930/31) 628–645.
- Wirsing, Giselher: *Zwischeneuropa und die Deutsche Zukunft*. Jena, Diederichs, 1932.
- Ziegler, Heinz Otto: *Die moderne Nation: Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Tübingen, Mohr, 1931.

I. 3. Osztrák, illetve az osztrák közönséget megcélzó tanulmányok, röpiratok és könyvek

- Adam, Walter (Hrsg.): *Unser Staatsprogramm: Führerworte*. Wien, Bundeskommissariat für Heimatdienst, 1934.
- Andrian, Leopold von: *Österreich im Prisma der Idee: Katechismus der Führenden*. Graz, Verlag Schmidt-Dengler, 1937.
- Bardolff, Carl Freiherr von: *Soldat im alten Österreich: Erinnerungen aus meinem Leben*. Jena, Diederichs, 1938.
- Barta, Erwin – Bell, Karl: *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Drezda, Berger, 1930.
- Battista, Ludwig: „Die Kultur Wiens und die Schule”. *Pädagogischer Führer* 87. évf. (1937) 609–617.
- Bauer, Wilhelm: „Das Deutschtum der Deutsch-Österreicher”. *Vergangenheit und Gegenwart* 17. évf. (1927) 325–342 és 405–422.
- Bauer, Wilhelm: „Der Vorkampf”. *Volk und Reich*. 3. évf. (1927) 63–71.
- Bauer, Wilhelm: „Zur Judenfrage als gesamtdeutscher Angelegenheit zu Beginn des 19. Jahrhunderts”. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit: Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938*. München, Bruckmann, 1938. 236–247.
- Bauer, Wilhelm: *Georg Ritter von Schönerer: Eine Vorlesung*. Klagenfurt, Kraft durch Freude, 1941.
- Bauer, Wilhelm: *Österreich in den reichsdeutschen Geschichtsschulbüchern*. Berlin, Österreichisch-Deutscher Volksbund, 1927.
- Benda, Oskar: „Was heißt österreichischer Geist?”. *Pädagogischer Führer* 85. évf. (1935) 22–35.
- Benda, Oskar: *Erziehung und Bildung in österreichischem Geist*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Kulturpolitik, 1936.
- Berthold, Dietrich: „Waren die Sixtus-Briefe Kaiser Karls von Österreich Verrat an Deutschland?”. *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* 1932. 13–17. és 60–66.
- Bibl, Viktor: *Das deutsche Schicksal*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1930.
- Bibl, Viktor: *Die Tragödie Österreichs*. Wien–Leipzig, Günther, 1937.
- Bibl, Viktor: *Georg von Schönerer: Ein Vorkämpfer des grossdeutschen Reiches*. Leipzig, Brandstetter, 1942.
- Bibl, Viktor: *Kaiser Franz und sein Erbe*. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1922.
- Bibl, Viktor: *Kronprinz Rudolf: Die Tragödie eines sinkenden Reiches*. Leipzig–Budapest, Köhler, Gladius, 1939.
- Bibl, Viktor: *Metternich in neuer Beleuchtung: Sein geheimer Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede*. Wien, Seidel & Sohn, 1928.
- Bibl, Viktor: *Österreich 1806–1938*. Zürich–Leipzig–Wien, Amalthea, 1939.
- Bibl, Viktor: *Von Revolution zu Revolution*. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1924.

- Bilger, Ferdinand: „Heinrich von Treitschke und die österreichische Literatur”. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit: Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938*. München, Bruckmann, 1938. 363–371.
- Boehm, Max. Hildebert: *Volkstheorie und Volkstumspolitik der Gegenwart*. (Wissenschaftliche Forschungsberichte zum Aufbau des neuen Reiches. Heft 4). Berlin, 1935.
- Bossi, Federigotti Anton Graf von: *Österreichs Blutweg: Ein Vierteljahrtausend Kampf um Grossdeutschland*. Berlin, Wehrmacht, 1939.
- Brehm, Bruno: *Apis und Este: So fing es an*. München, Piper, 1931.
- Brehm, Bruno: *Die Grenze Mitten durch das Herz*. München, Piper, 1938.
- Brehm, Bruno: *Glückliches Österreich*. Jena, Diederichs, 1938.
- Brehm, Bruno: *Im grossdeutschen Reich*. Wien, Luser, 1940.
- Brehm, Bruno: *Weder Kaiser noch König: Der Untergang der Habsburgischen Monarchie*. München, Piper, 1933.
- Brehm, Bruno: *Wien: Die Grenzstadt im deutschen Osten*. Jena, Diederichs, 1940.
- Carnot, Maurus: „Der Fürst Des Frieden”. *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* 1929. 41–48.
- Carnot, Maurus: *Fritz Gerlich, ein Blutzeuge für Glauben und Heimat*. Wien, Arbeitsgemeinschaft Österreichischer Vereine, 1935.
- Chlumecky, Leopold von: *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1929.
- Dankl, Viktor: „Maria Theresia, die Retterin Österreichs in schwerer Zeit”. *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch*. 1931. 71–72.
- Dengel, Ignaz Philipp: *Österreichs Sendung in Vergangenheit und Gegenwart*. Innsbruck, Vereinsdruckerei, 1933.
- Detig, Alfred: *Wie der Führer Österreich heimbrachte: Die historischen Tage vom 12. März bis zum 10. April 1938*. Leipzig, Reclam, 1938.
- Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien, saját kiadás, 1927.
- Dietrich, Berthold: „Die Habsburger als Schirmherren der Kirche”. *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* 1931. 74–77.
- Dietrich, Berthold: „Österreichs höchster Herzschlag”. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 80–93.
- Dopsch, Alphons: „Der Anschluss Deutsch-Österreichs an das Deutsche Reich”. In *Deutschland wir kommen! Stimmen aus dem geistigen Deutsch-Österreich für den Anschluss an Deutschland*. Halle, Saale, 1919. 8–9.
- Dopsch, Alphons: „Mitteleuropa – Ein Problem Altösterreichs (1849–1856)”. *Österreich* évf. nélkül (1918–19) 16–37.
- Dopsch, Alphons: *Österreichs geschichtliche Sendung*. Wien–Leipzig, Fromme, 1918.
- Dubsky, Adolf Graf von: *Die Anschlussfrage im Rahmen einer mit österreichischen Legitimisten geführten Diskussion*. Neuhaus, saját kiadás, 1934.
- Elmayer von Westerbrugg, Rudolf: *Georg Ritter von Schönerer, der Vater des politischen Antisemitismus: Von einem, der ihn selbst erlebt hat*. München, Eher 1936.
- Fidelis [Karpfen], Otto Maria: *Österreichs europäische Sendung: Ein außenpolitisches Überblick*. Wien, Reinhold, 1935.

- Freis, Rudolf: „Bundeskanzler Dr. E. Dolfuss und das neue Österreich”. In Gorbach, Alfons (Hrsg.): *Vorträge über vaterländische Erziehung*. Graz–Wien, Styria, 1935. 12–19.
- Funder, Friedrich: *Vom Gestern ins Heute: Aus dem Kaiserreich in die Republik*. Wien, Herold, 1952.
- Glaise-Horstenau, Edmund von: „Altösterreichs Heer im Weltkriege”. In *Österreich: Volk und Staat*. Wien, Österreichische Bundesverlag, 1936. 94–101.
- Günther, Arthur: *Habsburgs Verrat: Die Geschichte der Sixtus-Briefe und ihrer Folgen*. Wien, Deutsches Volksblatt, 1940.
- Günther, Otto: *Unser Kaiser kehrt heim! Legitimistische Arbeit in Österreich*. Wien, Günther, 1933.
- Hantsch, Hugo: „Österreichische Staatsidee und die Reichsidee”. In *Österreich: Volk und Staat*. Wien, Österreichische Bundesverlag, 1936. 40–49.
- Hantsch, Hugo: *Die Entwicklung Österreich-Ungarns zur Grossmacht*. Freiburg, Herder, 1933.
- Hantsch, Hugo: *Österreichs Schicksalsweg: Ein Vortrag*. Innsbruck, Wien–München, Tyrolia, 1934.
- Hartmann, Ludo Moritz: *Großdeutsch oder kleindeutsch? Ein Appell von den schlecht unterrichteten Regierungen an die besser zu unterrichtenden Völker*. Gotha, Perthes, 1921.
- Hassinger, Hugo: *Österreich im mitteleuropäischen Raum*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Kulturpolitik, 1937.
- Hassinger, Hugo: *Wiens deutsche Sendung im Donauraum*. Wien, Ostmarken-Verlag, 1942.
- Heller, Eduard: *Kaiser Franz Joseph I.: Ein Charakterbild*. Wien, Schubert, 1934.
- Hildebrand, Dietrich von: „Kaiser Karl: Eine Charakterstudie”. In *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* 1936. 14–20.
- Hofmannsthal, Hugo von: Maria Theresia. In *Österreich: Volk und Staat*. Wien, Österreichische Bundesverlag, 1936. 68–74.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Der Anschluss Deutsch-Österreichs and Deutschland*. Wien, Hölder, 1919.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Die Gefahren der Donaukonföderation: (Aus einem in der Politischen Gesellschaft am 22. Dezember 1931 gehaltenen Vortrag)*. Wien, Deutsche Schulverein Südmark, 1930.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Volk und Staat im Wandel deutschen Schicksals*. Essen, Essener Verlagsgesellschaft, 1940.
- Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): *Hans Steinacher: Bundesleiter des VDA 1933–1937: Erinnerungen und Dokumente*. Boppard, Boldt, 1970.
- Jirouschek, Joseph: *Kaiser Otto wie ich ihn sah*. Wien, Arbeitsgemeinschaft österr. Vereine [1935].
- Jung, Rudolf: *Böhmen und das Reich: Die deutsch-tschechische Frage*. Berlin, Junger & Dünhaupt, 1938.
- Kaindl, Raimund Friedrich: „Österreichs Neoabsolutismus von 1849–1860: Ein Beitrag zur Anschlussfrage”. *Österreichische Rundschau* 17. évf (1921). 604–613.

- Kaindl, Raimund Friedrich: *1848/49–1866–1918/19: Des deutschen Volkes Weg zur Katastrophe und seine Rettung*. München, Drei Masken, 1920.
- Kaindl, Raimund Friedrich: *Österreich, Preußen, Deutschland: Deutsche Geschichte in großdeutscher Beleuchtung*. Wien, Braumüller, 1926.
- Kallus, Julius et al.: *Lehrbuch der Geschichte für Lehrer- und Lehrerinnenbildungsanstalten*. I–III. kötet. Wien–Leipzig, Österreichischer Bundesverlag, 1933–1936.
- Kende, Oscar: *Lehrbuch der Geschichte*. I–IV. kötet. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky, 1929–1931.
- Kleinwaechter, Friedrich: *Der deutschösterreichische Mensch und der Anschluß*. Wien, Eckart, 1926.
- Kleinwaechter, Friedrich: *Der Untergang der Österreichisch-ungarischen Monarchie*. Leipzig, Kohler, 1920.
- Knoll, August M.: „Kaisertum und Proletariat oder die soziale Monarchie”. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien [Selbstvlg.], 1927. 186–215.
- Knoll, Kurt: „Das Wesen der deutsch-nationalen Bewegung”. In Molisch, Paul: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie*. Jena, Fischer, 1926. 1–28.
- Kralik, Richard: *Kaiser Karl von Österreich*. Wien, Vogelsang, é.n.
- Kralik, Richard: *Karl Lueger: Gedächtnisrede*. Wien, Vogelsang, 1926.
- Krauss, Alfred: *Die Ursachen unserer Niederlage: Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*. München, Lehmanns, 1923.³
- Kretschmayr, Heinrich: „Das Werden der Nachfolgestaaten auf dem Boden der österreichisch-ungarischen Monarchie”. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 440–447.
- Kretschmayr, Heinrich: „Der Aufstieg des Hauses Österreich”. In Nadler, Joseph – Srbik, Heinrich von (Hrsg.): *Österreich: Erbe und Sendung im deutschen Raum*. Salzburg, Leipzig, Pustet, 1936. 87–104.
- Kretschmayr, Heinrich: „Kaiser Franz Joseph”. In *Österreich: Volk und Staat*. 1936. Wien, Österreichischer Bundesverlag. 89–93.
- Kretschmayr, Heinrich: „Maria Theresia und ihre Zeit”. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 72–80.
- Leibrock, Otto: *Der Südosten : Großdeutschland und das neue Europa*. Berlin, Volk und Reich, 1941.
- Lochner, Rudolf: *Georg von Schönerer, ein Erzieher zu Großdeutschland*. Bonn, Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1942.
- Lorenz, Reinhold: „Ein Jahrhundert oberrheinisch-österreichischer Geschichte”. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit : Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938*. München, Bruckmann, 1938. 108–125.
- Lorenz, Reinhold: „Österreich und Mitteleuropa 1867–1918”. in: Uő.: *Drei Jahrhunderte Volks, Staat, Reich*. Wien, Wiener Verlagsgesellschaft, 1942. 439–522.
- Lorenz, Reinhold: „Politische Geschichte der Wiener Ringstrasse”. In Uő.: *Drei Jahrhunderte Volks, Staat, Reich*. Wien, Wiener Verlagsgesellschaft, 1942. 523–591.
- Lorenz, Reinhold: „Volksdeutsche Geschichtswissenschaft”. In Uő.: *Drei Jahrhunderte Volks, Staat, Reich*. Wien, Wiener Verlagsgesellschaft, 1942. 358–404.

- Lucka, Emil: *Der blutende Berg. Ein Roman aus Südtirol*. Leipzig, Hesse & Becker, 1931.
- Ludwig, Eduard: *Österreichs Sendung im Donaauraum: Die letzten Dezennien österreichischer Innen- und Aussenpolitik*. Wien, Österr. Staatsdruckerei, 1954.
- Lux, Joseph August: *Das goldene Buch der Vaterländischen Geschichte für Volk und Jugend Österreichs*. Wien, Gerlach & Wiedling, 1934.
- Lux, Joseph August: *Wie sieht Österreich in unseren Schulbüchern aus?! Die grosse, ruhmreiche Geschichte entstellt, besudelt, verleugnet – im Herzen der neuen Generation ausgelöscht*. Graz, Styria, 1933.
- Lux, Joseph-August: „Was ein echter Österreicher sei“. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 48–54.
- Marek, Richard: *Lehrbuch der Geographie, Bürgerkunde und Geschichte für die oberste Klasse der Mittelschulen*. Wien, k.n., 1924.
- Mayer-Loewenschwerdt, Erwin: *Das Werden Grossdeutschlands*. Wien, Braumüller, 1940. 29.
- Mayer-Loewenschwerdt, Erwin: *Schönerer, der Vorkämpfer: Eine politische Biographie*. Wien, Leipzig, Braumüller, 1938.
- Minkus, Friedrich von: „Zur Frage des Anschlusses an Deutschland III“. *Österreicher*, 1930. 4. sz. 4–5.
- Missong, Alfred: „Die Heiligen des österreichischen Barockzeitalters“. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 61–71.
- Missong, Alfred: „Europa“. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien [Selbstvlg.], 1927. 37–59.
- Missong, Alfred: „Österreichs Politik seit 1866/68“. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien, sajtó kiadás, 1927. 92–112.
- Molisch, Paul: *Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848–1918*. Wien, Leipzig, Braumüller, 1934.
- Molisch, Paul: *Politische Geschichte der deutschen Hochschulen in Österreich von 1848 bis 1918*. Wien–Leipzig, Braumüller, 1939.
- Montzka, Heinrich: *Die Bildungs- und Erziehungsaufgaben des Geschichtsunterrichtes*. Wien–Leipzig, Deutscher Verlag für Jugend und Kulturpolitik, 1936.
- Neuschäfer, Fritz Albrecht: *Georg Ritter von Schönerer*. Hamburg, k.n., 1935.
- Observator [Pfeifer, Otto]: *Die Tragödie Österreichs*. Genf, Kuhr, 1934.
- Oppenheimer, Felix Freiherr von: *Österreich, wie es war und ist*. Wien, Frick, 1933.
- Oppenheimer, Felix Freiherr von: *Würdigungen aus vergangenen Tagen*. Wien [Selbstvlg.], 1935.
- Österreich: *Grundlegung der vaterländischen Erziehung*. Wien–Leipzig, Vereinigung christlich-deutscher Mittelschullehrer Österreichs, 1936.
- Österreichs Sendung: *Unseres Vaterlandes Schicksalsweg*. Wien, Österr. Heimatdienst, 1933.
- Papesch, Joseph: *Fesseln um Österreich*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1933.
- Polzer Hoditz, Arthur Graf von: „Die politische Amnestie des Jahres 1917“. In *Kaiser Karl Gedächtnisjahrbuch* 1937. 6–8.

- Raithel, Richard: *Lehrbuch der Geschichte für die oberen Klassen der Mittelschulen*. Wien, Braumüller, 1928.
- Schmitz, Oscar H. A.: *Der österreichische Mensch: Zum Anschauungsunterricht für Europäer, insbesondere für Reichsdeutsche*. Wien, Wiener Literar. Anstalt, 1924.
- Schnee, Heinrich: *Bürgermeister Karl Lueger: Leben und Wirken eines großen Deutschen*. Paderborn, Schöningh, 1936.
- Schnee, Heinrich: *Georg Ritter von Schönerer: Ein Kämpfer für Alldeutschland*. Reichenberg, Kraus, 1940.
- Schnürer, Franz: „Kaiser Franz Joseph“. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 104–112.
- Schonta, Emmerich Zeno von: „Ein Blick in die Seele des Märtyrenkaisers Karl“. *Österreicher*, 1930. 4. sz. 12.
- Schonta, Emmerich Zeno von: *Aus den Erinnerungen eines Flügeladjutanten an Weiland Seine Majestät den Kaiser und König Karl: Eine Auswahl von Vorträgen und Aufsätzen*. Wien, Reichsbund der Österreicher, 1927.
- Schopper, Hanns: *Georg Ritter von Schönerer, ein Vorläufer des Nationalsozialismus*. St. Pölten, St. Pöltner Zeitungs-Verlag-Gesellschaft, [1940].
- Sedlmayr, Hans: „Die politische Bedeutung des deutschen Barocks: Der Reichsstil“. In *Gesamtdeutsche Vergangenheit: Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938*. München, Bruckmann, 1938. 126–140.
- Seipel, Ignaz: „Die Aufgabe der österreichischen Deutschen“. *Volk und Reich* 2. évf. (1926) 4–9.
- Sprenger, Leopold: „Österreichische Schulbücher, die Österreich vergessen und schmähen“. *Schönere Zukunft* 25. évf. (1933) 575–587.
- Srbik, Heinrich von: „Wiens politische Stellung in den letzten Jahrhunderten“. In: Abel, Othenio (Hrsg.): *Wien, sein Boden und seine Geschichte*. Wien, Wolfrum, 1924. 283–304.
- Srbik, Heinrich von: „Österreich im Heiligen Reich und im Deutschen Bund 1521/22–1866“. In Nadler, Joseph – Srbik, Heinrich von (Hrsg.): *Österreich: Erbe und Sendung im deutschen Raum*. Salzburg–Leipzig, Pustet, 1936. 120–140.
- Srbik, Heinrich von: „Österreichs deutsche Vergangenheit“. *Der Student* 10. évf. (1929) 6. sz.
- Srbik, Heinrich von: *Deutsche Einheit: Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz*. München, Bruckmann, 1935–42. 1–4. kötet. (1–2. kötet: 1935., 3–4. kötet: 1942.)
- Srbik, Heinrich von: *Die Schicksalsstunde des alten Reiches: Österreichs Weg 1804–1806*. Jena, Diederichs, 1937.
- Srbik, Heinrich von: *Gesamtdeutsche Geschichtsauffassung: Vortrag gehalten in der allgemeinen Sitzung der 57. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Salzburg am 28. September 1929*. Halle, Saale, 1930. (Különyomat a *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 8. évf. [1930], 1–12. oldalon megjelent közlésről.)
- Srbik, Heinrich von: *Gestalten und Ereignisse aus Österreichs deutscher Vergangenheit*. Leipzig, Reclam, 1942.

- Srbik, Heinrich von: *Metternich. Der Staatsmann und der Mensch*. München, Bruckmann, 1925. I–II. kötet
- Srbik, Heinrich von: *Österreich in der deutschen Geschichte*. München, Bruckmann, 1938.
- Srbik, Heinrich von: *Österreich in der deutschen Geschichte: 3 Vorträge*. 5. Aufl. Frontbuchhandelsausg. f. d. Wehrmacht. München, Bruckmann, 1944.
- Steinacker, Harold: „Der Donauraum in der Geschichte”. In Wunderlich, Erich (Hrsg.): *Der Donauraum und seine Probleme*. Stuttgart, Fleischhauer & Spohn, 1933. 27–43.
- Steinacker, Harold: „Österreichische Deutschtum und gesamtdeutsche Schicksalsgemeinschaft”. *Deutsche Welt* 7. évf. (1930) 486–491.
- Steinacker, Harold: *Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild*. Leipzig–Berlin, Teubner, 1937.
- Steinitz, Eduard Ritter von (Hrsg.): *Erinnerungen an Franz Joseph, Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1931.
- Stolper, Gustav – Sokal, Max (Hrsg.): *Deutsch-Österreich: Neue Beiträge über seine wirtschaftlichen Verhältnisse*. München–Leipzig, Duncker & Humboldt, 1921.
- Stolper, Gustav: *Donaukonföderation oder Grossdeutschland?* Berlin, Engelmann, 1919.
- Tschuppik, Karl: „Das deutsche Unglück”. In Uő.: *Von Franz Joseph zu Adolf Hitler: Polemiken, Essays und Feuilletons*. Szerk. Klaus Amann. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1982. 36–45.
- Tschuppik, Karl: „Die wahren Hochverräter”. In Uő.: Uő.: *Von Franz Joseph zu Adolf Hitler: Polemiken, Essays und Feuilletons*. Szerk. Klaus Amann. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1982. 46–50.
- Tschuppik, Karl: „Sind wir Dinarier?”. In Uő.: Uő.: *Von Franz Joseph zu Adolf Hitler: Polemiken, Essays und Feuilletons*. Szerk. Klaus Amann. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1982. 206–208.
- Übersperger, Hans: „Ein Artikel über die Anschlussfrage”. In *Deutschland wir kommen! Stimmen aus dem geistigen Deutsch-Österreich für den Anschluss an Deutschland*. Halle, Saale, 1919. 13–14.
- Ullmann, Hermann: „Der grossdeutsche Gedanke in Österreich”. In Loesch, Carl Christian von (Hrsg.): *Staat und Volkstum*. Berlin, Deutscher Schutzbund-Verlag, 1926. 128–145.
- Vaugoin, Karl: *Hinein in die vaterländische Front! Ist Österreich wert, erhalten zu werden?* Wien, Österreichischer Heimatdienst, 1933.
- Werkmann, Karl von: *Der Tote auf Madeira*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923.
- Werkmann, Karl von: *Deutschland als Verbündeter: Kaiser Karls Kampf um den Frieden*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1931.
- Wiesner, Friedrich: „Der Ausbruch des Weltkrieges”. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 93–103.
- Wiesner, Friedrich: „Die Abänderung der Habsburgergesetze”. *Der Österreicher*, 1935. 28. sz. 1.
- Wildgans, Anton: *Rede über Österreich: Der österreichische Mensch und seine Heimat*. Wien–Leipzig, Speidel, 1930.

- Winter, Ernst Karl: „Der europäische und der österreichische Raum”. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien [Selbstvlg.], 1927. 11–25.
- Winter, Ernst Karl: „Die österreichische Idee in der Geschichte”. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien [Selbstvlg.], 1927. 26–36.
- Winter, Ernst Karl: „Die österreichische Idee”. In Heinz, Karl Hans: *E. K. Winter: Ein Katholik zwischen Österreichs Fronten; 1933 – 1938*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1984. 92–93.
- Winter, Ernst Karl: „Die Stunde des Konservatismus”. In Heinz, Karl Hans: *E. K. Winter: Ein Katholik zwischen Österreichs Fronten; 1933 – 1938*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1984. 701–707.
- Winter, Ernst Karl: „Rudolf IV. von Österreich”. *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst. 1935. 55–60.
- Winternitz, Friderike Maria: *Der Ruf der Heimat*. Graz, Bergland-Buch, 1931.
- Woynar, Karl: *Woynars Lehrbuch der Geschichte für die Oberstufe der Mittelschulen*. I–IV. kötet. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky, 1928–31.
- Zarnow, Gottfried: *Verbündet – verraten! Habsburgs Weg von Berlin nach Paris*. Bern, Buchverlag, 1936.
- Zenker, Franz: „Geschichtsunterricht und vaterländische Erziehung”. In Gorbach, Alfons (Hrsg.): *Vorträge über vaterländische Erziehung*. Graz–Wien, Styria, 1935. 73–102.
- Zessner-Spitzenberg, Hans Karl von: „Das Völkerreich des Hauses Habsburg”. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien [Selbstvlg.], 1927. 60–91.
- Zessner-Spitzenberg, Hans Karl von: „Die Zukunft des Hauses Österreich”. In *Die Österreichische Aktion. Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, etc.* Wien [Selbstvlg.], 1927. 285–302.
- Zessner-Spitzenberg, Hans Karl von: „Österreichs staatliche Geschichte”. In *Heimaterde Wunderhold: Ein österreichisches Jugendbuch*. Wien, Heimatdienst, 1935. 1–35.
- Zessner-Spitzenberg, Hans Karl von: *Österreichs staatliche Geschichte*. Wien, Arbeitsgemeinschaft Österreichischer Vereine, 1935.

I. 4. Magyar tanulmányok, röpiratok és könyvek

- Andrássy Gyula, gróf: *Diplomácia és világháború*. Budapest, Göncöl-Primusz, 1990.
- Angyal Dávid: „Széchenyi döblingi éve”. *Századok* 55–56. évf. (1921–22) 465–498.
- Angyal Dávid: *Az ifjú Ferenc József*. Budapest, Franklin, 1942. [1932]
- Angyal Dávid: *Gróf Andrássy Gyula (1823–1890)*. Budapest, Franklin, 1941.
- Angyal Dávid: *Történeti tanulmányok*. Budapest, Révai, 1937.
- Apponyi Albert, gróf: *Élmények és emlékek*. Budapest, Athenaeum, 1933.

- Apponyi Albert: *A magyar királyság Apponyi Albert gróf beszédeiben*. Budapest, Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége [1933].
- Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története az ősidőktől napjainkig*. Budapest, Lantos, 1933.
- Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek emlékkönyv*. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1931.
- Asztalos Miklós: *A nemzetiségek története Magyarországon a betelepülésüktől máig*. Budapest, Lantos, 1934.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: „Új helyzet – új magyar politika a német impériummal szemben” [1929]. In *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a huszadik századi Magyarországon*. I. kötet. Szerk. Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. 164–169.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Budapest, Gergely, 1941.
- Balla Antal: *A legújabb kor világtörténete: Az utolsó hatvan esztendő világpolitikai eseményei*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932.
- Balla Antal: *A liberalizmus történelme, gazdasági és politikai tanítása*. Budapest, Légrády, 1926.
- Balla Antal: *Magyarország története*. Budapest, Singer & Wolfner [1942].
- Bánffy Miklós, gróf: *Emlékeimből*. Budapest, Révai, 1943.
- Baráth Tibor: „Az új Magyarország történetírása”. *Új Európa* 1942. 1. sz. 9–21.
- Baráth Tibor: „Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban” [1937]. In *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a huszadik századi Magyarországon*. I. kötet. Szerk. Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. 390–404.
- Baráth Tibor: *Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében*. Kolozsvár, szerzői kiadás, 1943.
- Baráth Tibor: *Magyar Történet: Egyetemi tankönyv*. Kolozsvár, Ferenc József Tudományegyetem, 1941.
- Berzeviczy Albert: „Deák Ferenc”. In *Uő. (szerk.): Deák Ferenc műveiből*. Budapest, Franklin, [193?]. v–xx.
- Bethlen István: „A magyarság helyzete a Duna-medencében”. *Magyar Szemle* 19. kötet (1933) 297–317.
- Bleyer Jakab: „A magyar és német viszony”. *Magyar Szemle* 5. kötet (1929) 115–125.
- Cs. Szabó László: „Könyvek a Monarchiáról”. *Nyugat* 25. évf. (1933) I. kötet 375–378.
- Csapody Csaba: „A keresztény rendi állam publicisztikája Ausztriában”. *Magyar Szemle* 21. kötet (1934) 26–31.
- Csekey István: „Magyarság és asszimiláció”. *Magyar Szemle* 36. kötet (1939) 16–22.
- Debreceni fiatalok: „Magyar Út”. *Válasz* 4. évf. (1937) 328.
- Dékány István: „A szellemtörténet történelmi alapon megvilágítva”. *Századok* 65. évf. (1931) 337–386.
- Dékány István: „Történelmi értékelés és átértékelés”. *Századok* 67. évf. (1933) 129–164.
- Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest, Apostol, 1922.
- Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Budapest, MTA, 1941.
- Eckhart Ferenc: *Magyarország története*. Budapest, Káldor, 1933. 290.

- Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1942. 146.
- Féja Géza: „A szellem”. *Válasz* 5. évf. (1938) 10.
- Féja Géza: „Magyar Gyarmat – Magyar Tudat”. *Válasz* 2. évf. (1935) 360–364., 451–455. és 576.
- Féja Géza: „Márciusi front”. *Válasz* 4. évf. (1937) 329–345.
- Ferdinandy Mihály: „A lázadó Koppány mítosza”. *Magyar Szemle* 32. kötet (1938) 244–253.
- Ferdinandy Mihály: *Mi magyarok: Tíz tanulmány a magyar történelemből*. Budapest, Rózsavölgyi, 1941.
- Ferdinandy Mihály: „Középeurópai alakzatok” [1938]. In *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a huszadik századi Magyarországon*. I. kötet. Szerk. Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. 430–447.
- Fülep Lajos: „Nemzeti öncélúság”. *Válasz* 1. évf. (1934) 2–23.
- gávai Gaál Jenő (szerk.): *Széchenyi eszmevilága*. III. köt. Budapest, Franklin, 1923.
- gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok*. Budapest, Magyar Történeti Társulat, 1940.
- Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920.
- Gratz Gusztáv: „Állami közösség és népközösség”. *Magyar Szemle* 15. kötet (1932) 297–308.
- Gratz Gusztáv: „Andrássy”. *Magyar Szemle* 6. kötet (1929) 305–313.
- Gratz Gusztáv: „Középeurópa balkanizálódása”. *Magyar Szemle* 3. kötet (1928) 1–7.
- Gratz Gusztáv: „Magyarország és a nemzeti kisebbségek”. *Magyar Szemle* 4. kötet (1928) 185–199.
- Gratz Gusztáv: „Magyarság és németiség”. *Magyar Szemle* 6. kötet (1929) 192–204.
- Gratz Gusztáv: „Polzer gróf emlékiratai”. *Magyar Szemle* 5. kötet (1929) 145–156.
- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934.
- Gratz Gusztáv: *Deutschungarische Probleme*. Budapest, Sontagsblatt, 1938.
- Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete: Visszaemlékezések. I–II*. Budapest, Gondolat, 1968.
- Hegedüs Loránt: „Tisza István”. In *Uő.: A halhatatlanok útja*. Budapest, Singer & Wolfner, 1926. 68–114.
- Hegedüs Loránt: *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája*. Budapest, 1932.
- Hegedüs Loránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Budapest, Athenaeum, [1937]
- Herczeg Ferenc: *Emlékezései*. Budapest, Singer–Wolfner, 1940.²
- Herczeg Ferenc: *Tisza István mint ember*. Budapest, Athenaeum, 1924.
- Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941–1942.⁷
- Illyés Gyula: „Ki a magyar?”. In *Régi magyarok*. Budapest, MEFHOSZ, 1939.
- Isbert, Otto Albrecht: „A magyarországi németiség hirodalmi német szempontból”. *Magyar Szemle* 15. kötet (1932) 231–241.
- Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Budapest, Bocskay, 1920.

- Jancsó Benedek: *Defensio Nationis Hungaricae: Fellebbezés*. Budapest, Pfeifer, 1920.
- Jancsó Benedek: *Érdély története*. Kolozsvár, Minerva, 1931. [1922]
- Joó Tibor: „A magyar nemzeti szellem”. In Uő.: *Történetfilozófia és metafizika*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Budapest, Ister, 2001. 155–199.
- Joó Tibor: „Öncsonkítás”. In Uő.: *Történetfilozófia és metafizika*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Budapest, Ister, 2001. 231–236.
- Joó Tibor: *A magyar nemzeteszmé*. Szeged, Universum, 1990 [reprint].
- Julier Ferenc: „Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre”. *Magyar Szemle* 16. kötet (1932) 221–230.
- Károlyi Árpád: „Széchenyi István elkobzott iratai”. *Századok* 53–54. évf. (1919–1920) 53–54. és 225–242.
- Kleblsberg Kunó, gróf: *Neonacionalizmus*. Budapest, Athenaeum [1928].²
- Kodolányi János: „A királyság nagyrésze lassanként germanizáltassék”. *Válasz* 3. évf. (1936) 328–335.
- Kodolányi János: *Esti beszélgetés*. Budapest, Magyar Élet, 1941.
- Komoróczy György: „Baráth Tibor: Magyar történet”. *Századok* 76. évf. (1942) 329–331.
- Kornis Gyula: „Nemzeti megújulás”. *Napkelet* 7. évf. (1929) 481–494. és 561–576.
- Kornis, Julius [Gyula]: *Hungary and European civilization*. Budapest, University Press, 1938.
- Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Budapest, Országos Közoktatási Tanács, 1943.
- Kovács Imre: „Hulló Magyarország”. *Válasz* 2. évf. (1935) 417–427.
- König Antal: „A német katolikusok és a nemzeti szocializmus”. *Magyar Szemle* 15. kötet (1932) 124–135.
- König Antal: „Ausztia belső kérdései”. *Magyar Szemle* 18. évf. (1933) 67–74.
- Kristóffy József: *Magyarország kálváriája: Az összeomlás útja, politikai emlékek 1890–1926*. Budapest, Wodianer, 1927.
- Lajtor László: *Magyarország a század elején*. Budapest, Faust Imre, 1941.
- M: „Van-e még történeti érzékünk?”. *Magyar Szemle* 14. kötet (1932) 162–172.
- Mailáth József, gróf: *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt*. Budapest, MTA, 1928.
- Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Budapest, Cserépfalvi, 1937.
- Mályusz Elemér: „A karizmatikus királyság”. In Uő.: *Klió szolgálatában: Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. Budapest, MTA–TTI, 2003. 22–45.
- Mályusz Elemér: „A középkori magyar nemzetiségi politika”. *Századok* 73. évf. (1939) 257–94. és 385–448.
- Mályusz Elemér: „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában”. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* I. (1931) 225–282.
- Mályusz Elemér: „A népiség története”. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 237–268.
- Mályusz Elemér: „A reformkor nemzedéke”. *Századok* 57. évf. (1923) 17–75.
- Mályusz Elemér: „A vörös emigráció”. *Napkelet* 9. évf. (1931) 1–12. sz., folytatásokban
- Mályusz Elemér: „Albrecht Otto Isbert”. *Századok* 66. évf. (1932) 329–333.
- Mályusz Elemér: „Az egynyelvű ország”. *Századok* 75. évf. (1941) 113–139.

- Mályusz Elemér: „Az új német nacionalizmus történetírása”. *Magyar Szemle* 15. évf. (1932) 241–254.
- Mályusz Elemér: „II. József tolerancia-gondolatának eredete”. [1937] In Uő.: *Klió szolgálatában: Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. Budapest, MTA–TTI, 2003. 399–413.
- Mályusz Elemér: „Kossuth működésének társadalomtörténeti háttéré”. *Napkelet* 6. évf. I. kötet (1928). 166–183.
- Mályusz Elemér: „Magyar renaissance, magyar barokk” I–IV. *Budapesti Szemle*, 241–242. kötet (1936) 241. köt. 159–179. és 293–318., 242. köt. 86–104. és 154–174.
- Mályusz Elemér: „Martinovics és társai”. *Napkelet* 4. évf. (1926) 489–506.
- Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Budapest, Lucidus, 2002 [1937–38].
- Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Budapest, Bolyai [1942].
- Mályusz Elemér: *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters*. Budapest, Pannonia, 1940.
- Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság – Apostol, 1922.
- „Márciusi ifjúság”. *Válasz* 4. évf. (1937) 256.
- Marczali Henrik: *A béke könyve: A mult tanulsága*. Budapest, Athenaeum, 1920. 76.
- Márkus László: *Magyar gondok*. Budapest, Révai, 1932.
- Máthé Elek: „Nemzeti gondolat a német nemzeti szocialista mozgalomban”. *Magyar Szemle* 15. évf. (1932) 308–320.
- Milotay István: „Forradalom után”. In Uő.: *Tíz esztendő: Cikkek, kortörténeti jegyzetek*. Budapest, Pallas, 1924. 142–143.
- Milotay István: *Tíz esztendő: Cikkek, kortörténeti jegyzetek*. Budapest, Pallas, 1924.
- Molnár Ákos: „A magyar nemzet őszinte története. Málnási Ödön könyve”. *Nyugat* 29. évf. II. kötet (1937) 60–62.
- Moravék Endre: „A német kaleidoszkóp”. *Magyar Szemle* 14. évf. (1932) 127–134.
- Nagy Miklós: *Világostól Trianonig: Pethő Sándor könyvének bírálata*. Budapest, Franklin, 1926.
- Németh Gyula: „A magyar turánizmus”. *Magyar Szemle* 11. kötet (1931) 132–140.
- Németh László: „Fantomok ellen: A Kisebbségben védelmében”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 483–496.
- Németh László: „A magyar élet antinómiái”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 102–126.
- Németh László: „A magyar vezető réteg”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet 612–623.
- Németh László: „A magyarságtudomány feladatai”. In Uő.: *Kiadatlan tanulmányok*. I. köt. Budapest, Magvető, 1968. 382–396.
- Németh László: „A reform”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 195–252.
- Németh László: „Beolvadók – visszaolvadók”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet 644–650.
- Németh László: „Debreceni káté”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 71–74.

- Németh László: „Documente”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 604–608.
- Németh László: „Emelkedő nemzet”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. II. kötet. 190–192.
- Németh László: „Faj és irodalom”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 24–37. o
- Németh László: „Grillparzer-év”. In Uő.: *Európai utas*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1973. 254–267.
- Németh László: „Híd a Dráván”. In Uő.: *Európai utas*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1973. 682–689.
- Németh László: „Janus-arccal”. In Uő.: *Az én katedrám*. Budapest, Magvető, 1975. 169–179.
- Németh László: „Kiforgatnak a múltunkból”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 510–514.
- Németh László: „Kisebbségben”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 403–482.
- Németh László: „Kisebbségből – kisebbségbe”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 635–639.
- Németh László: „Magyar radikalizmus”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 620–630.
- Németh László: „Magyar ritmus”. In Uő.: *Az én katedrám*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1969. 13–67.
- Németh László: „Magyarság és Európa”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 252–335.
- Németh László: „Miért nem boldogulunk?”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet 587–595.
- Németh László: „Miért nem?”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet. 571–572.
- Németh László: „Most, Punte, Silta”. In Uő.: *Európai utas*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1973. 689–694.
- Németh László: „Szekfü Gyula”. In Uő.: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. 515–599.
- Németh László: „Tejtestvérek”. In Uő.: *Európai utas*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1973. 672–673.
- Németh László: „Utóhang Szekfü Gyula Magyar Történetéhez”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet. 504–511.
- Németh László: „A kelet népei közt”. In Uő.: *Életmű szilánkokban*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989. I. kötet 568–570.
- Otlík György: „Ausztia problémája”. *Magyar Szemle* 26. kötet (1936) 105–115.
- Otlík László: „'Új Hungária' és 'Keleti Svájc'”. *Magyar Szemle* 7. kötet (1929) 113–124.
- Otlík László: „Új Hungária felé”. *Magyar Szemle* 4. kötet (1928) 1–9.
- Otlík László: „Asszimiláció és kisebbségi kérdés”. *Magyar Külpolitika* 1929. 3–4. sz. 47–48.
- Otlík László: „Pax Hungarica”. *Magyar Szemle* 22. kötet (1934) 289–299.

- Pethő Sándor: „Nemzet és dinasztia szakítása 1848-ban”. *Magyar Szemle* 17. kötet (1933) 347–357.
- Pethő Sándor: *Világostól Trianonig: A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, Enciklopédia Rt., 1925.
- Pongrácz Kálmán: „A dunai államok gazdasági kapcsolata”. *Magyar Szemle* 29. kötet (1937) 124–132.
- Prónay Pál, báró: *A határban a halál kaszál: Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest, Kossuth, 1963.
- Pukánszky Béla: „A mai német regény”. *Magyar Szemle* 14. kötet (1932) 22–30.
- Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, Lucidus, 2000.
- Ravasz László: „Széchenyi hatásának titka”. In gávai Gaál: *Széchenyi eszmévilága*. 169–188.
- Ritoók Zsigmond: „Fajtaság és Magyarság”. *Napkelet* 5. kötet (1924) 25–37.
- Rónai András: „Államterület és népiség”. *Magyar Szemle* 28. kötet (1936) 113–120.
- Rónai András: „Államterület és népiség”. *Magyar Szemle* 28. kötet (1936) 113–120.
- Surányi Miklós: „Az új nacionalizmus”. *Napkelet* 9. kötet (1928) 100–106.
- Szabó Dezső: „A kettészakadt magyar irodalom”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. III. kötet. 208–228.
- Szabó Dezső: „A holnap nacionalizmusa”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet. 19–82.
- Szabó Dezső: „A magyar középosztály megteremtése”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet. 237–257.
- Szabó Dezső: „A magyar miniszterelnökhöz”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet 82–111.
- Szabó Dezső: „A magyar nyelv védelme és a kisebbségek”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet 318–328.
- Szabó Dezső: „A magyar paraszt”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet 258–285.
- Szabó Dezső: „A magyar protestantizmus problémája”. *Nyugat*, 6. évf. II. kötet (1913) 118–21.
- Szabó Dezső: „A magyar trón problémája és Ausztia”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. II. kötet 58–83.
- Szabó Dezső: „A választójog reformja”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. II. kötet 188–210.
- Szabó Dezső: „A végzet ellen (Hungarizmus és halál)”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. II. kötet 160–224.
- Szabó Dezső: „Achim András”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. III. kötet. 315–326.
- Szabó Dezső: „Az Anschluss”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. III. kötet 304–308.
- Szabó Dezső: „Az antijudaizmus bírálata”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. II. kötet. 249–294.
- Szabó Dezső: „Az új keresztényhadjárat”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. II. kötet 150–159.

- Szabó Dezső: „Az új magyar történetírás feladatai”. *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. III. kötet 7–15.
- Szabó Dezső: „Haláltánc a kisebbségi kérdéssel”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet 329–353.
- Szabó Dezső: „Magyarország helye Európában: KeletEurópa”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet 211–237.
- Szabó Dezső: „Toborzó”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. I. kötet 112–135.
- Szabó Dezső: „Treuga Dei: A nemzeti egység fogalma, határai, feltételei”. In Uő.: *Az egész látóhatár*. Budapest, Magyar Élet, 1939. II. kötet 93–117.
- Szabó Dezső: *Az elsodort falu: Regény két kötetben*. Budapest, Táltos, 1919.
- Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, Akadémiai, 1990. [1941, reprint].
- Szálasi Ferenc: „Nagyter, élettér, vezetőnép”. In Uő.: *Hungarizmus. I. A cél. Alapvető világnézeti tanulmányok és beszédek*. Szerk. Ungvári Gyula. Budapest, Gede, 2000. 210–239.
- Szálasi Ferenc: „Út és Cél”. In Uő.: *Hungarizmus. I. A cél. Alapvető világnézeti tanulmányok és beszédek*. Szerk. Ungvári Gyula. Budapest, Gede, 2000. 101–165.
- Szász Károly: *Emlékek*. Budapest, Budapesti Hírlap [1926].
- Szekfű Gyula: „48-as történetünk mai állása”. *Napkelet* 4. kötet (1924) 243–253.
- Szekfű Gyula: „A ’turáni-szláv’ parasztállam”. *Magyar Szemle* 5. kötet (1929) 30–38.
- Szekfű Gyula: „A faji kérdés és a magyarság”. In Uő.: *Nép, nemzet, állam: Válogatott tanulmányok*. Szerk. Erős Vilmos. Budapest, Osiris, 2002. 135–161.
- Szekfű Gyula: „A faji kérdés és a magyarság”. *Napkelet* 4. kötet (1923). 786–789.
- Szekfű Gyula: „A népi elv két arca”. *Magyar Szemle* 35. kötet (1939) 5–12.
- Szekfű Gyula: „A politikai történetírás”. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 395–444. (A dolgozatban hivatkozott kiadás: Szekfű Gyula: „A politikai történetírás”. In Uő.: *Nép, nemzet, állam: Válogatott tanulmányok*. Szerk. Erős Vilmos. Budapest, Osiris, 2002. 69–105.)
- Szekfű Gyula: „Andrássy”. *Napkelet* 5. évf. (1923). 418–422.
- Szekfű Gyula: „Az ifjúság társadalomszemlélete”. *Magyar Szemle* 8. kötet (1930) 207–215.
- Szekfű Gyula: „Időszerű történeti munkák”. *Magyar Szemle* 35. kötet (1939) 222–230., kül. 227.
- Szekfű Gyula: „Népiség, nemzet és állam”. *Magyar Szemle* 22. kötet (1934) 5–13.
- Szekfű Gyula: „Politikai érzékünk társadalmi alapjairól”. *Magyar Szemle* 26. kötet (1936) 297–306.
- Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi 1715–1735*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1913.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Budapest, Élet kiadása, 1920.
- Szterényi József, báró: *Régmúlt idők emlékei: Politikai feljegyzések*. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1925.
- Tomori Viola: „A német népiség-kutatás”. *Magyar Szemle* 29. kötet (1937) 143–152.
- Tormay Cécile: *Bujdosókönyv: Feljegyzések 1918–19-ból*. Budapest, Pallas, 1928.

- Uzdóczy-Zadravecz István: *Páter Zadravecz titkos naplója*. Budapest, Kossuth, 1967.
- Váczy Péter: „Szellemtörténet”. *Nyugat* 25. évf. (1932) 101–109.
- Vass Gyula: „Magyar szellem”. *Válasz* 5. évf. (1938) 21–34.
- Veres Péter: „Német veszedelem és magyar középosztály”. *Kelet Népe* 1937. 9. sz. 15–19.
- Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, MEFHOSZ, 1939.
- Wlassics Gyula: „Deák Ferenc”. *Századok* 59. évf. (1925) 449–468.
- Zombori Rónay Jenő: *Zombori Rónay Jenő hátrahagyott iratai, beszédei: Emlékirtai*. Budapest, kiadó nélkül, 1924.

II. Felhasznált szakirodalom

II. 1. Általános elméleti és módszertani munkák

- Bakhtin, Mikhail M. [P. N. Medvedev néven]: *The Formal Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction to Sociological Poetics*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1991²
- Barthes, Roland: „The Discourse of History”. In Schaffer, E. S. (ed.): *Comparative Criticism Year Book*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 3–21. o.
- Barthes, Roland: *Le degré zéro de l'écriture. Suivi de nouveaux essais critiques*. Paris, Seuil, 1972.²
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York, Anchor, 1967.
- Bezecsky Gábor: „A jelentésteremtő metafora”. *Helikon* 36. évf. (1990) 379–389.
- Burke, Peter: „History as Social Memory”. In Butler, Thomas (ed.): *History, Culture and the Mind*. Oxford, Blackwell, 1989. 97–118.
- Finnemore, Martha – Sikkink, Catherine: „International Norm Dynamics and Political Change”. *International Organization* 54. évf. (1998) 887–917.
- Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, Osiris, 2000.
- Frejdenberg, Olga: „A narráció eredete”. In Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméleti írások tanulmányai*. In Honorem Jurij Lotman. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994. 250–283.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Girardet, Raoul: *Mythes és mythologies politiques*. Paris, Seuil, 1985.⁴
- Greenblatt, Stephen: „Fiction and Friction”. In Heller, Thomas C. et al. (eds.): *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1986. 30–52.
- Hallyday, M. A. K.: „Anti-Languages”. In Uő.: *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London, Edwin Arnold, 1978. 164–182.
- Koselleck, Reinhart: *The Practice of Conceptual History: Timing, History, Spacing Concepts: Cultural Memory in the Present*. Stanford, Stanford University Press, 2002.
- Man, Paul de: „Reading and History”. In Uő.: *The Resistance to Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1986. 54–72.
- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz, 1996 [1929].
- Parker, Patricia A.: „The Metaphorical Plot”; in: Miall, David S. (ed.): *Metaphor: Problems and Perspectives*. Brighton – Atlantic Highlands, Harvester – Humanities, 1982. 133–157.
- Peirce, Charles Sanders: „A jelek felosztása”. In Uő.: *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 1975. 19–42.

- Pocock, J. G. A.: *Politics, Language and Time: Essays on Political Thought and History*. New York, Atheneum, 1971.
- Ricoeur, Paul: „Az én és az elbeszélte azonosság”. In Uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Osiris, 1999. 373–412.
- Ricoeur, Paul: „Bevezető előadás: Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról”. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai Antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997. 116–126.
- Ricoeur, Paul: „Metaphor and the Central Problem of Hermeneutics”. In Uő.: *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. Cambridge – Paris, Cambridge University Press – Maison des Sciences de l'Homme, 1981. 165–181.
- Rorty, Richard: „Heidegger wider den Pragmatisten”; *Neue Hefte für Philosophie* 1984. 1. sz. 1–22.
- Rorty, Richard: „Two Meanings of Logocentrism”; in: Dasenbrock, R. W. (ed.): *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1989. 204–216.
- Skinner, Quentin: „Meaning and Understanding in the History of Ideas”. *History and Theory* 8. évf. (1969) 3–53.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan előadások*. Budapest, Osiris, 2002.
- White, Hayden: „Foucault's Discourse: The Historiography of Anti-Humanism”. In Uő.: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, London, Johns Hopkins University Press, 1990.² 104–141.
- White, Hayden: „Introduction: Tropology, Discourse, and the Modes of Human Consciousness”. In Uő.: *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978. 1–25.
- White, Hayden: „The Politics of Historical Interpretation: Discipline and De-Sublimation”; in: Uő.: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, London, Johns Hopkins University Press, 1990.² 58–82.
- White, Hayden: „The Value of Narrativity in the Reproduction of Reality”. In Uő.: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, London, Johns Hopkins University Press, 1990.² 1–25.

II.2. Hivatkozott tematikus szakirodalom

- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005.
- Aly, Götz: *Macht – Geist – Wahn: Kontinuitäten deutschen Denkens*. Berlin, Argon, 1997.
- Andics, Helmut: *Der Staat, den keiner wollte: Österreich 1918–1938*. Wien, Herder, 1962.
- Aszalós Károly: „Szabó Dezső magyarság-felfogása az 1920-as évek elején”. In Kincses-Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat*. Szeged, 1991. Elektronikus

- verziója a Kempelen Farkas Digitális Tankönyvtár <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/bl144/ch03.html> lapján.
- Ball, Mary Margaret: *Post-war German-Austrian Relations: The Anschluss movement, 1918–1936*. Palo Alto, Stanford University Press, 1937.
- Bárdi Nándor: „A minőség fölénye: Németh László és a revízió”. *Korunk* III. folyam, 8. évf. (1997) 11. sz. 52–78.
- Bärnthaler, Irmgard: *Die Vaterländische Front: Geschichte und Organisation*. Wien–Frankfurt–Zürich, Europa, 1971.
- Beetham, David: *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. London, Oxford, Blackwell, 1964.
- Bertényi Iván: „Eine sympathische Nebenfigur: König Karl IV. im Spiegel der Memoiren ungarischer Politiker” in: Gottsmann, Andreas (Hrsg.): *Karl I. (IV), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie, 2007. 247–268.
- Bibó István: „Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája”. In Uő.: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. Budapest, Magvető, 1986. 375–384.
- Binder, Dieter Anton: „Alte Träume und neue Methoden: Das deutsch-österreichische Verhältnis als Produkt aggressiven Revisinismus zwischen 1933–1938”. In Gehler, Michael et al. (Hrsg.): *Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland in ihren gegenseitigen Wahrnehmungen. Historische Analysen und Vergleiche aus dem 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Steiner, 1996. 497–412.o.
- Bloch, Charles: *Das Dritte Reich und die Welt: Die deutsche Aussenpolitik 1933 – 1945*. Paderborn, Schöningh, 1993.
- Bock, Hans Manfred: „Antipatriotismus, Westeuropa und Weltrevolution in der expressionistischen Zeitschrift *Die Aktion* von 1911–1932”. In Grunewald, Michel (édit.): *Le discours européen dans les revues allemandes 1918–1933*. Bern, Lang, 1997. 197–232.
- Bödök Gergely – Romsics Gergely: „A debreceni Gotterhalte-affér: A Monarchia utolsó jelképbotránya”. *Rubicon* 15. évf. (2005) 9. sz. 20–26.
- Breuer, Stefan: *Anatomie der konservativen Revolution*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993.
- Brocke, Bernhard vom: *Bevölkerungswissenschaft Quo vadis? Möglichkeiten und Probleme einer Geschichte der Bevölkerungswissenschaft in Deutschland*. Opladen, Leske + Budrich, 1998.
- Broucek, Peter: „Reformpläne aus dem Beraterkreis Erzherzog Franz Ferdinands und Kaiser Karls”. In Plaschka, Richard G. et al. (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1995. 111–121.
- Bruckmüller, Ernst: *Nation Österreich*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1996.
- Burkert, Martin: *Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. Teil I.: 1933–1939*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2000.
- Bussmann, Walter: „Das Problem Österreich in der Zeit Bismarcks, vor dem ersten Weltkrieg und in den Jahren der Weimarer Republik”. In Dollinger, Heinz (Hrsg.): *Weltpolitik, Europagendake und Regionalismus. Festschrift für Heinz*

- Collwitzer zum 65. Geburtstag. Münster, Aschendorff, 1982. 287–304.
- Carsté, Francis L: *Faschismus in Österreich: Von Schönerer zu Hitler*. München, Fink, 1977.
- Chiantera-Stutte, Patricia: „The ambiguous Heritage of Mitteleuropa: The Resurfacing of Mitteleuropa as a Counter-image to the EU in Austrian Populism”. *Law and Critique* 14. évf. (2003) 325–353.
- Colonge, Paul: „Hochland face à l'Europe (1918–1933)”. In Grunewald, Michel (édit.): *Le discours européen dans les revues allemandes 1918–1933*. Bern, Lang, 1997. 133–148.
- Cs. Szabó László: „Még egyszer Ausztriáról”. *Nyugat* 30. évf. (1937) I. kötet 320–321.
- Dachs, Herbert: *Österreichische Geschichtswissenschaft und Anschluß: 1918 – 1930*. Salzburg, Geyer, 1974.
- Dachs, Herbert: *Schule und Politik: Die politische Erziehung an den österreichischen Schulen 1918–1938*. Wien, München, Jugend und Volk, 1982.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. Budapest, Új Mandátum (Magyar Panteon), 2001.
- Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója: A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- Dénes Iván Zoltán: *Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, Osiris, 1999.
- Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, Osiris, 1999.
- Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság: Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Derndarsky, Michael: „Die Berücksichtigung der Zeitgeschichte im Lehrbetrieb der Wiener Universität: Ein Versuch”. *Austriaca* 5. évf. (1979) 2. szám 235–275.
- Derndarsky, Michael: „Der Fall der gesamtdeutschen Historie: Heinrich von Srbik im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. In Hanák, Péter et al. (Hrsg.): *Kultur und Politik in Österreich und Ungarn*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1994. 153–176.
- Derndarsky, Michael: „Zwischen »Idee« und »Wirklichkeit«: Das Alte Reich in der Sicht Heinrich von Srbiks”. In Schnettger Matthias (Hrsg.): *Imperium Romanum – irregulare corpus – Teutscher Reichs-Staat: Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Mainz, Philipp von Zabern, 2002. 189–206.
- Eichstädt, Ulrich: *Von Dollfuss zu Hitler: Geschichte des Anschlusses Österreichs 1933–1938*. Wiesbaden, Steiner, 1955.
- Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa!: Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918 – 1945)*. Stuttgart, Steiner, 1999.
- Ermacora, Felix: „Österreich als Staatenbund und zum Volkstämme-Regionalismus am Ende des Ersten Weltkrieges”. In Theodor Veiter (Hrsg.): *Burgen – Regionen – Völker*. Wien, Braumüller, 1986. 107–122.
- Erős Vilmos – Szabó István: „Nemzetszemlélet és Magyarságtudat (Erős Vilmos bevezető tanulmányával) I.”. *Kisebbségkutatás* 6. évf. (2004) 635–667.

- Erős Vilmos: „Látomás és indulat a szekfűológiában: Válasz Miskolczy Ambrusnak”. *Aetas*, 2004. 3–4. sz. 312–321.
- Erős Vilmos: „Történetírás”. In *Magyarország története a XX. században*. V. kötet. Szerk. Tarsoly István. Szekszárd, Babits, 1996–2000. 285–312.
- Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz-vita*. Debrecen, Csokonai, 2000.
- Esden-Tempska, Carla: „Civic Education in Authoritarian Austria, 1934–38”. *History of Education Quarterly* 30. évf. (1990) 187–211.
- Faber, Karl-Georg: „Zur Vorgeschichte der Geopolitik. Staat Nation und Lebensraum im Denken deutscher Geographen vor 1914”. In Dollinger, Heinz (Hrsg.): *Weltpolitik, Europagendake und Regionalismus. Festschrift für Heinz Gollwitzer zum 65. Geburtstag*. Münster, Aschendorff, 1982. 389–406.
- Fabri, Friedrich: *Zur Psychologie des österreichischen Nationalgedankens unter besonderer Berücksichtigung des legitimen konservativen Denkens 1918–1938*. Doktori disszertáció. Mainz, 1954. 31.
- Fahlbusch, Michael: „Wo der Deutsche ... ist, ist Deutschland!”: *Die Stiftung für Deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920 – 1933*. Bochum, Brockmeyer 1994.
- Fahlbusch, Michael: „Die Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft: Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik”. In Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M., Fischer, 1999. 241–264.
- Fata Márta: „Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája”. *Regio – Kisebbségi Szemle* 5. évf. (1994) 175–190.
- Faulenbach, Bernd: *Ideologie des deutschen Weges: die deutsche. Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München, Beck, 1980.
- Fellner, Fritz: „Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion”. In Lutz, Heinrich – Rumppler, Helmut (Hrsg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München, Oldenbourg, 1982. 33–57.
- Fellner, Fritz: *Geschichte und Gegenwart: Antrittsvorlesung gehalten am 1. Dezember 1964*. Salzburg, Pustet, 1966.
- Fiziker Róbert: *Az osztrák legitimista mozgalom története a két világháború között*. Doktori disszertáció. Témavezető: Dr. Kardos József. Budapest, 2003.
- Fröhlich-Steffen, Susanne: *Die österreichische Identität im Wandel*. Wien, Braumüller, 2003.
- Frommelt, Reinhart: *PanEuropa oder Mitteleuropa : Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925–1933*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1977.
- Gamm, Hans-Jochen: *Der braune Kult: Das 3. Reich und seine Ersatzreligion. Ein Beitrag zur politischen Bildung*. Hamburg, Rütten & Loening, 1962. 65.
- Gehler, Michael: „Die Affäre Waldheim: Eine Fallstudie zum Umgang mit der NS-Vergangenheit in den späten achtziger Jahren”. In Steininger, Rolf – Gehler, Michael (Hrsg.): *Österreich im 20. Jahrhundert: Ein Studienbuch in zwei Bänden*.

- Band 2: *Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1997. 355–414.
- Geissler, Rolf: *Dekadenz und Heroismus: Zeitroman und völkisch-nationalsozialistische Literaturkritik*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1964.
- Gergely András: „Németh László vitája Szekfű Gyulával”. In *A mindentudás igézete: Tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, Magvető, 1985. 71–101.
- Glatz Ferenc: „Történeti kultusz és történetírás : Reflexiók Szekfű Száműzött Rákócziához”. *Történeti Szemle* 19. évf. (1976)
- Greza Ferenc: „A Kisebbségben magyarságképe”. *Kortárs* 34. évf. (1990) 11. sz. 141–151.
- Gröber, Angela: „A kisebbségtől a népcsoportig: Fogalmak és elképzelések”. *Pro Minoritate* 4. évf. (2003) 4. sz. 35–50.
- Grunewald, Michel: „Reichseuropa gegen Paneuropa: Die Europa-Auffassung der jungkonservativen Zeitschrift *Gewissen*”. In Uő. (édit.): *Le discours européen dans les revues allemandes 1918–1933*. Bern, Lang, 1997. 313–342.
- Gyáni Gábor: „Történetírás: A nemzeti emlékezet tudománya?” In Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 95–127.
- Gyáni Gábor: „A Habsburg múlt elméleti kánonjai”. In *Relatív történelem*. Budapest, Typotex, 2007. 111–123.
- Haar, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus: Die deutsche Geschichtswissenschaft und der 'Volkstumskampf' im Osten*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- Hammen, Oscar J.: „German Historians and the Advent of the National Socialist State”. *Journal of Modern History* 13. évf. (1941) 5. sz. 161–188.
- Hanisch, Ernst: „Österreichische Nation und österreichisches Nationalbewußtsein”. *Zeitgeschichte* 17. évf. (1989) 44–62.
- Hanisch, Ernst: *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien, Ueberreiter, 1994.
- Hanisch, Ernst: „Der Ort des Nationalsozialismus in der österreichischen Geschichte”. In Tálos, Emmerich – Neugebauer, Wolfgang (Hrsg.): *NS-Herrschaft in Österreich: Ein Handbuch*. Wien, öbv-hpt, 2000. 1–24.
- Hatos Pál: „A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig”. *Múltunk* 2005. 1. sz. 89–117.
- Hecker, Hans: *Die Tat und ihr Osteuropabild, 1909–1939*. Köln, Verlag für Wissenschaft und Politik, 1974.
- Heer, Friedrich: *Der Glaube des Adolf Hitler : Anatomie einer politischen Religiosität*. München–Esslingen, Bechtle, 1968.
- Heilbronner, Oded: „The Place of Catholic Historians and Catholic Historiography in Nazi Germany”. *History* 88 évf. (2003) 280–292.
- Herrf, Jeffrey: *Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Hill, Leonidas E.: „Einleitung”. In Uő. (Hrsg.): *Die Weizsäcker-Papiere, 1933–1950*. Berlin–Wien, Propyläen, 1974. 27–28.
- Hönsch, Jörg K.: „Nationalsozialistische Europapläne im Zweiten Weltkrieg: Versuch einer Synthese”. In Plaschka, Richard G. (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in*

- der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1995. 307–325.
- Hoor, Ernst: *Österreich 1918–1938: Staat ohne Nation, Republik ohne Republikaner*. Wien–München, Österreichischer Bundesverlag, 1966.
- Ifversen, Jan: „The Crisis of European Civilization after 1918”. In Spiering, Menno – Wintle, Michael (eds.): *Ideas of Europe since 1914: The Legacy of the 1st World War*. Palgrave-Basingstoke, 2002. 14–31.
- Iggers, Georg G.: *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1997.
- Iggers, Georg G.: *The German Conception of History: The national tradition of historical thought from Herder to the present*. Middletown, Wesleyan University Press, 1968.
- Iggers, Georg: *The German Conception of history: The national tradition of historical thought from Herder to the present*. Middletown, Wesleyan University Press, 1968.
- Ingrim, Robert: *Der Griff nach Österreich*. Zürich, Europa, 1938.
- Jacobeit, Wolfgang–Hannjost Lixfeld–Olaf Bockhorn (Hrsg.): *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1994.
- Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Außenpolitik: 1933 – 1938*. Frankfurt a. M., Metzner, 1968.
- Jedlicka, Ludwig – Rudolf Neck (Hrsg.): *Das Juliabkommen von 1936: Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen. Protokolle des Symposiums in Wien am 10. und 11. Juli 1976*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1977.
- Kardos József: *A szentkorona-tan története 1919–1944*. Budapest, Akadémiai, 1985.
- Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, Korona, 1998.
- Kasamas, Alfred (Hrsg.): *Österreichische Kronik*. Wien, Hollinek, 1948.
- Ketelsen, Uwe: *Völkisch-nationale und nationalsozialistische Literatur in Deutschland 1890–1945*. Stuttgart, Metzler, 1976.
- Kindermann, Karl Gottfried: *Hitler's defeat in Austria, 1933–1934: Europe's first containment of Nazi expansionism*. London, C. Hurst, 1988.
- Kis Pintér Imre: „A Kisebbségben magyarságképhez”. *Literatura* 8. évf. (1982) 1. sz. 35–41.
- Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek”. In *A mindentudás igézete: Tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, Magvető, 1985. 102–118.
- Kiss Gy. Csaba: „Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza: A Tanú-évek Közép-Európa-képe”. *Literatura* 8. évf. (1982) 1. sz. 42–48.
- Klemperer, Klemens von: „Das nachimperiale Österreich, 1918–1938: Politik und Geist”. In Lutz, Heinrich – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München, Oldenbourg, 1982. 300–317.

- Kluge, Ulrich: *Der österreichische Ständestaat, 1934–1938: Entstehung und Scheitern*. München, Oldenbourg, 1984.
- Kluke, Paul: „Politische Form und Aussenpolitik des Nationalsozialismus”. In Uő.: *Aussenpolitik und Zeitgeschichte: Ausgewählte Aufsätze zum englischen und deutschen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden, Steiner, 1974. 159–187.
- Kocka, Jürgen: „Ideological Regression and Methodological Innovation: Historiography and the Social Sciences in the 1930s and 1940s”. *History & Memory* 2. évf. (1990) 130–138.
- Körner, Ralf Richard: *So haben sie es damals gemacht ...: Die Propagandavorbereitung zum Österreich-Anschluß durch den Hitlerregime 1933–1938*. Wien, Gesellschaft zur Förderung wissenschaftlicher Forschung, 1958.
- Kosáry Domokos: „A magyar történetírás a két világháború között”. In Uő.: *A történelem veszedelmei*. Budapest, Magvető, 1987. 321–355.
- Koselleck, Reinhart: „Volk, Nation, Nationalismus, Masse”. In Brunner, Otto et al. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Bd. 7*. Stuttgart, Klett–Cotta, 1992.
- Kovács Ákos: „Árpád-ünnepek, Szent Istvánkor: Egy kultikus emlékhely genealógiája”. *Mozgó Világ* 2004. 6–7. sz.
- Kreissler, Félix: *La prise de conscience de la nation autrichienne: 1938 – 1945 – 1978*. Paris, PUF, 1980.
- Kreissler, Félix: *Von der Revolution zur Annexion: Österreich 1918–1938*. Wien–Frankfurt–Zürich, Europa, 1970.
- Lackó Miklós: „Az Új Szellemi Front történetéhez”. In Uő.: *Válságok –választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Budapest, Gondolat, 1975. 52–170.
- Lemberg, Hans: „Mitteleuropa und Osteuropa: Politische Konzeptionen im Spiegel der Historikerdiskussion der Zwischenkriegszeit”. In Plaschka, Richard G. (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1995. 213–220.
- Luza, Radomír: *Der Widerstand in Österreich 1938–1945*. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1985.
- Luza, Radomír: *Österreich und die grossdeutsche Idee in der NS-Zeit*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1977.
- Maimann, Helene: „Der März 1938 als Wendepunkt im sozialdemokratischen Anschlussdenken”. In Konrad, Helmut: *Sozialdemokratie und Anschluss: Historische Wurzeln; Anschluss 1918 und 1938; Nachwirkungen*. Wien–München–Zürich, Europa, 1978. 63–70.
- Maimann, Helene: *Politik im Wartesaal: Österreichische Exilpolitik in Grossbritannien 1938–1945*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1975.
- Maruzsa Zoltán: „Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében”. In Majoros István (szerk.): *Öt kontinens: Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2004. 229–240.
- Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1918–1945*. The Hague, Nijhoff, 1955.

- Miskolczy Ambrus: „Egy történezműve anatómiája: 1790–1830/1848: Folytonosság vagy megszakítottság?”. *Aetas* 20. évf. 1–2. sz. (2005) 160–212.
- Mosse, George L.: *Die völkische Revolution*. Frankfurt a. M., Fischer, 1991.² [1949]
- Mosser, Ingrid: *Der Legitimus und die Frage der Habsburgerrestauration in der innenpolitischen Zielsetzung des autoritären Regimes in Österreich 1933–1938*. Doktori disszertáció. Wien, 1979.
- Müller, Franz: „Gemeinsam oder getrennt zum ‘Neubau in Mitteleuropa’?” Gehler, Michael et al. (Hrsg.): *Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland in ihren gegenseitigen Wahrnehmungen. Historische Analysen und Vergleiche aus dem 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Steiner, 1996. 481–496.
- Nasko, Siegfried: „Ein ‘deutschösterreichischer’ Staatsmann? Karl Renner’s Haltung zur Anschlußidee 1918–1938”. In Gehler, Michael et al. (Hrsg.): *Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland in ihren gegenseitigen Wahrnehmungen. Historische Analysen und Vergleiche aus dem 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Steiner, 1996. 399–422.
- Nicolaus, Ute: *Souverän und Märtyrer: Hugo von Hofmannsthal’s späte Trauerspieldichtung vor dem Hintergrund seiner politischen und ästhetischen Reflexionen*. Würzburg, Königshausen und Neumann, 2004.
- Olszewski, Henryk: „Das Geschichtsbild: Ein Bestandteil der NS-Ideologie”. In Hütter, Joachim (Hrsg.): *Tradition und Neubeginn: Internationale Forschungen zum deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*. Köln, Heymann, 1975. 299–316.
- Opitz, Reinhard: „Ernst Niekisch’s ‘Widerstandsbewegung’ – oder was heißt ‘national-revolutionär’?”. In Uő.: *Faschismus und Neofaschismus: Der deutsche Faschismus bis 1945 I*. kötet. Köln, Pahl-Rugenstein, 1988. 141–182.
- Orosz László: „A két világháború közötti német »délkelet-kutatás« és a magyar tudomány kapcsolatához : Fritz Valjavec és Mályusz Elemér levelezése: I. rész”. *Levéltári közlemények* 74. évf. 1. sz. (2004). 105–137.
- Orosz László: „Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás”. *Századok* 135. évf. (2001). 635–648.
- Orosz László: „Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában”. *Századok* 137. évf. (2003). 43–99.
- Pach Zsigmond Pál: „Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Székfi Gyula ‘Három nemzedék’-ében”. In Uő.: *Történetsszemlélet és történettudomány*. Budapest, Gondolat, 1977. 463–520.
- Paksa Rudolf: „A történetírás mint propaganda: Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig”. *Kommentár* 1. évf. (2006) 5. sz.
- Pelinka, Anton: *Karl Renner zur Einführung*. Hamburg, SOAK, 1989.
- Peter Schöttler: „Die historische ‘Westforschung’ zwischen Abwehrkampf und territorialer Offensive”. In Uő. (Hrsg.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1997. 204–61.
- Pomogáts Béla: „Magyarság és erdélyiség – Asztalos Miklós emlékezete”. *Bárka* 1999. 4. sz. 50–54.
- Pritz Pál: *Pax Germanica: Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 1999.

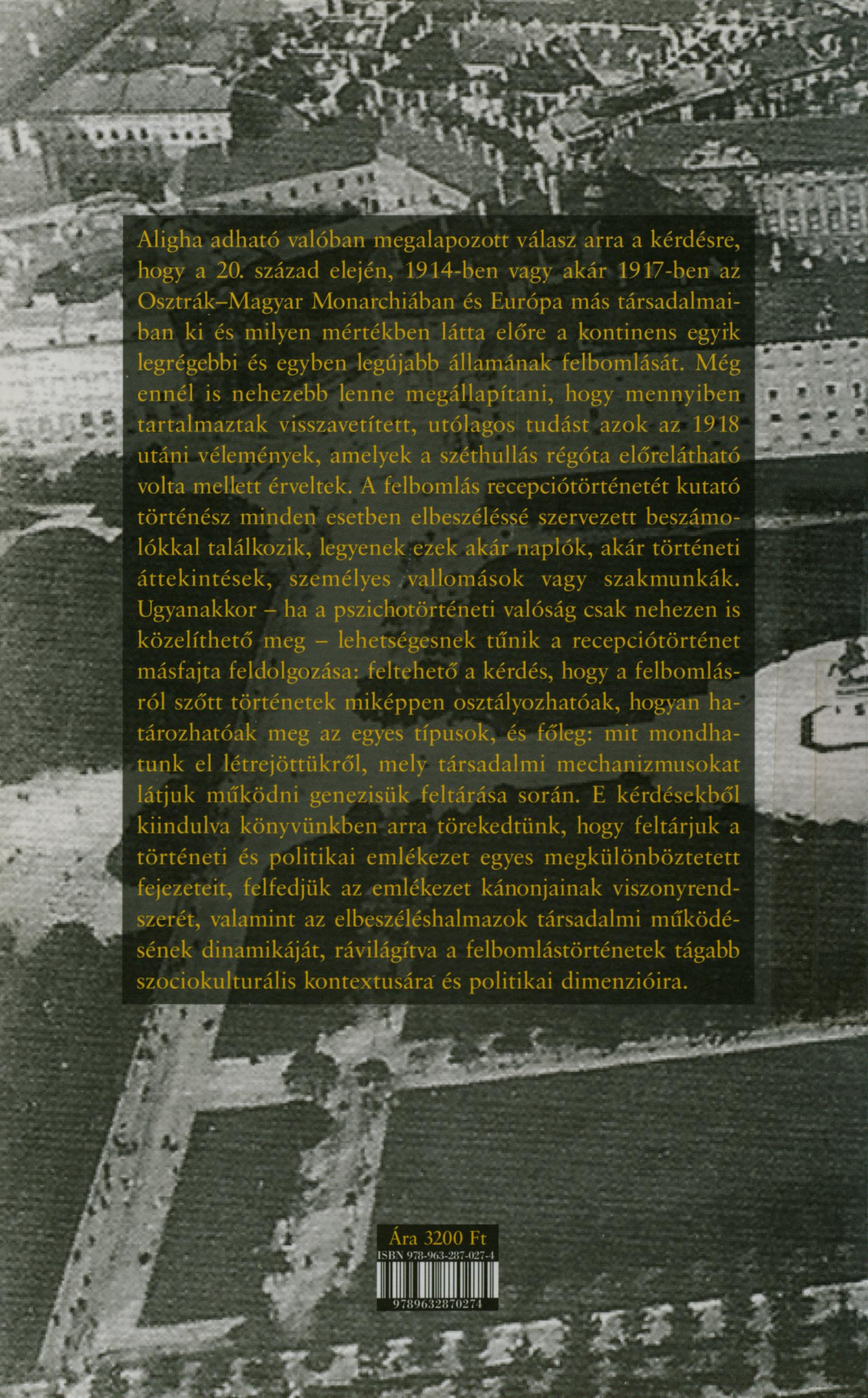
- Reimann, Viktor: *Zu gross für Österreich: Seipel und Bauer im Kampf um die Erste Republik*. Wien–Frankfurt–Zürich, Molden, 1968.
- Rennhofer, Friedrich: *Ignaz Seipel, Mensch und Staatsmann: Eine biographische Dokumentation*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1978.
- Ritter, Ernst: *Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen*. Wiesbaden, Steiner, 1976.
- Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet: A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, L’Harmattan, 2004.
- Rössler, Mechthild – Schleiermacher, Sabine (Hrsg.): *Der „Generalplan Ost: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*. Berlin, Akademie-Verlag, 1993.
- Rössler, Mechthild: „Wissenschaft und Lebensraum”, *geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: Ein Beitrag zur Disziplinengeschichte der Geographie*. Berlin–Hamburg, Reimer 1990.
- Schausberger, Norbert: „Anschlußideologie und Wirtschaftsinteressen 1918–1938”. In Lutz, Heinrich – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München, Oldenbourg, 1982. 282–304.
- Schieder, Theodor: *Nationalismus und Nationalstaat: Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.
- Schneller, Martin: *Zwischen Romantik und Faschismus: Der Beitrag Othmar Spann’s zum Konservatismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart, Klett, 1970.
- Schönwälder, Karen: „Heinrich von Srbik: »Gesamtdeutscher« Historiker und »Vertrauensmann« des nationalsozialistischen Deutschland”. In Kaufmann, Doris (Hrsg.): *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus: Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung*. Göttingen, Wallstein, 2000. 528–544.
- Schönwälder, Karen: *Historiker und Politik: Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt, Campus, 1992.
- Schultz, Hans Dietrich: „Einleitung”. In Uő. (Hrsg.) *Geographie und Nationalsozialismus: 3 Fallstudien zur Institution Geographie im Deutschen Reich und der Schweiz (Urbs et Regio 51)*. Kassel, Gesamthochschule, 1989. 3–51.
- Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M., Fischer, 1999.
- Simon, Walter B.: *Österreich 1918 – 1938: Ideologien und Politik*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1984.
- Smith, Woodruff: *The ideological origins of Nazi imperialism*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1986.
- Sonthheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München, Nymphenburger, 1962.
- Stadler, Friedrich: „Die andere Kulturgeschichte: Am Beispiel von Emigration und Exil der österreichischen Intellektuellen (1930–1940)”. In Steininger, Rolf – Gehler, Michael (Hrsg.): *Österreich im 20. Jahrhundert: Ein Studienbuch in zwei Bänden*. Wien, Böhlau, 1996–97. I. kötet, 499–558.

- Staudinger, Anton: „Zur Österreich-Ideologie des Ständestaates”. In Jedlicka, Ludwig – Neck, Rudolf (Hrsg.): *Das Juliabkommen von 1936: Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen*. München, Oldenbourg, 1977. 198–240.
- Stourzh, Gerald: „Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtseins: Vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiten Republik”. In Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. 289–311.
- Stuhlpfarrer, Karl: „Eigenheit und Fremde: Die österreichische Transformation der NS-Vergangenheit”. *Zeitgeschichte* 26. évf. (1999) 28–37.
- Stuhlpfarrer, Karl: „Österreich – Mittäterschaft und Opferstatus: Die Partizipation der Österreicher am NS-Regime”. In Herbert, Ulrich – Schildt, Axel (Hrsg.): *Kriegsende in Europa: Vom Beginn des deutschen Machtzerfalls bis zur Stabilisierung der Nachkriegsordnung 1944–1948*. Essen, Klartext, 1998. 301–317.
- Suppanz, Werner: *Österreichische Geschichtsbilder: Historische Legitimationen in Ständestaat und Zweiter Republik*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1998.
- Sweet, Paul, R.: „The Historical Writing of Heinrich von Srbik”. *History and Theory* 9. évf. (1970) 37–58.
- Sweet, Paul: „Recent German Literature on Mitteleuropa”. *Journal of Central European Affairs* 3. évf. (1943) 2–21.
- Szabó Miklós: „A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón”. In Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Medvetánc–Atlantis, 1989. 7–46.
- Szabó Miklós: „A magyar 'girondistáktól' az ébredő magyarokig: Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből”. In Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Medvetánc–Atlantis, 1989. 191–208.
- Szabó Miklós: „Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában” [1973]. In Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Medvetánc–Atlantis, 1989. 109–176.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest, Új Mandátum, 2003.
- Szatmári Péter: „Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években”. *Századok* 134. évf. (2000) 1361–1376.
- Thaler, Peter: *The ambivalence of identity: the Austrian experience of nation-building in a modern society*. West Lafayette, Purdue University Press, 2001.
- Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder, Eastern European Monographs, 1976.
- Veiter, Theodor: *Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht im 20. Jahrhundert*. Wien, Braumüller, 1977. I–II. kötet
- Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944: A küldetéses ember*. Budapest, Szépirodalmi, 1992.
- Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Budapest, Mundus, 2002.
- Vitári Zsolt: „A náci Németország és Közép-Európa II. A térség problémáinak feltérképezése”. In Fischer Ferenc – Vitári Zsolt – Vonyó József (szerk.): *Kutatói Füzetek* 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára. Pécs, JPTE, 2005. 398–419.

- Voss, Ingrid: „Die Gegenwart: Ein kritischer Blick auf Europa”. In Grunewald, Michel (éd.): *Le discours européen dans les revues allemandes 1918–1933*. Bern, Lang, 1997. 73–96.
- Wagner, Friedrich: *Der österreichische Legitimus 1918–1938, seine Politik und Publizistik*. Doktori disszertáció. Wien, 1956.
- Wandruszka, Adam: „Das nationale Lager in der Ersten Republik”. In Neck, Rudolf – Wandruszka, Adam (Hrsg.): *Anschluß 1938: Protokoll des Symposiums in Wien am 14. und 15. März 1978*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1981. 164–172.
- Wandruszka, Adam: „Österreichs politische Struktur”. In Benedikt, Heinrich (Hrsg.): *Geschichte der Republik Österreich*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1954. 45–78.
- Weinzierl, Erika – Anton Pelinka (Hrsg.): *Das große Tabu: Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit*. Wien, Verlag Österreich, 1987.
- Weinzierl, Erika: „Widerstand, Verfolgung und Zwangsarbeit”. In Steininger, Rolf – Gehler, Michael (Hrsg.): *Österreich im 20. Jahrhundert: Ein Studienbuch in zwei Bänden. Band 2: Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1997. 411–463.
- Weinzierl, Ulrich: „Zur nationalen Frage: Literatur und Politik im österreichischen Exil”. In Lutz, Heinrich – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und sozio-kulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München, Oldenbourg, 1982. 318–341.
- Werner, Karl Ferdinand: „Machtstaat und nationale Dynamik in den Konzeptionen der deutschen Historiographie 1933–1940”. In Knipping, Franz – Müller, Jürgen (Hrsg.): *Machtbewusstsein in Deutschland am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn, Schöningh, 1984. 327–362.
- Werner, Karl Ferdinand: *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, Kohlhammer, 1967.
- Wippermann, Wolfgang: *Der „deutsche Drang nach Osten”: Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981.
- Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.
- Zeman, Zbynek: *Nazi propaganda*. London–Oxford, Oxford University Press, 1964.
- Zöllner, Erich: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung*. München, Oldenbourg, 1984.

X 112665

An aerial photograph of a city, likely Budapest, showing a large square (likely St. Stephen's Square) and a church spire (likely St. Stephen's Basilica) in the background. The image is in black and white and serves as the background for the book cover.

Aligha adható valóban megalapozott válasz arra a kérdésre, hogy a 20. század elején, 1914-ben vagy akár 1917-ben az Osztrák–Magyar Monarchiában és Európa más társadalmiban ki és milyen mértékben látta előre a kontinens egyik legrégebbi és egyben legújabb államának felbomlását. Még ennél is nehezebb lenne megállapítani, hogy mennyiben tartalmaztak visszavetített, utólagos tudást azok az 1918 utáni vélemények, amelyek a széthullás régóta előrelátható volta mellett érveltek. A felbomlás recepciótörténetét kutató történész minden esetben elbeszéléssé szervezett beszámolókkal találkozik, legyenek ezek akár naplók, akár történeti áttekintések, személyes vallomások vagy szakmunkák. Ugyanakkor – ha a pszichotörténeti valóság csak nehezen is közelíthető meg – lehetségesnek tűnik a recepciótörténet másfajta feldolgozása: feltehető a kérdés, hogy a felbomlásról szőtt történetek miképpen osztályozhatóak, hogyan határozhatóak meg az egyes típusok, és főleg: mit mondhatunk el létrejöttükről, mely társadalmi mechanizmusokat látjuk működni genezisük feltárása során. E kérdésekből kiindulva könyvünkben arra törekedtünk, hogy feltárjuk a történeti és politikai emlékezet egyes megkülönböztetett fejezeteit, felfedjük az emlékezet kánonjainak viszonyrendszerét, valamint az elbeszéléshalmazok társadalmi működésének dinamikáját, rávilágítva a felbomlástörténetek tágabb szociokulturális kontextusára és politikai dimenzióira.

Ára 3200 Ft

ISBN 978-963-237-027-4

9789632370274